

K.MARKS və F.ENGELS, Seçilmiş əsərləri, üç cildə, Cild.3

AZƏRBAYCAN DÖVLƏT NƏŞRİYYATI Bakı–1980

MÜNDƏRICAT

K.MARKS. QOTA PROQRAMININ TƏNQIDI.

F.Engelsin müqəddiməsi.

K.MARKS. V.BRAKKEYƏ MƏKTUB. 5 MAY 1875-ci il.

K.MARKS. ALMAN FƏHLƏ PARTIYASININ PROQRAMINA AID QEYDLƏR.

I.

II.

III.

IV.

F.ENGELS. A.BEBELƏ MƏKTUB. 18-28 MART 1875-ci il

F. ENGELS. K.KAUTSKIYƏ MƏKTUB. 23 FEVRAL 1891-ci il

F.ENGELS. «TƏBİƏTİN DIALEKTİKASI»NA GİRİŞ

F.ENGELS. «[ANTI]DÜRİNGİN» KÖHNƏ MÜQƏDDİMƏSİ. DIALEKTIKA HAQQINDA.

F.ENGELS. MEYMUNUN İNSANA ÇEVRİLMƏSİ PROSESİNDƏ ƏMƏYİN ROLU.

F.ENGELS. KARL MARKS

K.MARKS və F.ENGELS. *A.Bebelə, V.Libknextə.V.Brakkeyə və başqalarına TƏMİM MƏKTUBUNDAN (III. Sürix üçlüyünün manifesti).*

F.ENGELS. SOSIALİZMIN UTOPIYADAN ELMƏ DOĞRU İNKİŞAFI.

1892-ci il ingiliscə nəşrinə giriş.

Sosializmin utopiyaadan elmə doğru dövrü inkişafı.

I.

II.

III.

K.MARKS. V.I ZASULIÇIN MƏKTUBUNA CAVABIN İLKİN QEYDİ.

F.ENGELS. MARKSIN QƏBRI ÜSTÜNDƏ NITQ.

F.ENGELS. MARKS VƏ «NEUE RHENISCHE ZEITUNG» (1848-1849).

F.ENGELS. KOMMUNISTLƏR İTTİFATININ TARIXINƏ DAIR.

F.ENGELS. AİLƏNİN, XÜSUSİ MÜLKİYYƏTİN VƏ DÖVLƏTİN MƏNŞƏYİ.

1884-cü il birinci nəşrinə müqəddimə.

1891-ci il dördüncü almanca nəşrinə muqəddimə. *Ibtidai ailənin tarixinə dair (Baxofen, Mak-Lennan, Morqan).*

Ailənin, xüsusi mülkiyyətin və dövlətin mənşəyi. *Lyuvis H.Morqanın tədqiqatları ilə əlaqədar olaraq.*

I. Mədəniyyətin tarixdən əvvəlki pillələri.

1. Vəhşilik.

2. Barbarlıq.

II. Ailə.

III. İrokez qəbiləsi.

IV. Yunan qəbiləsi.

V. Afina dövlətinin meydana gəlməsi.

VI. Romada qəbilə və dövlət.

VII. Keltlərdə və germanlarda qəbilə.

VIII. Germanlarda dövlətin yaranması.

IX. Barbarlıq və sivilizasiya.

F.ENGELS. LÜDVIQ FEYERBAX VƏ KLASSIK ALMAN FƏLSƏFƏSİNİN SONU.

1888-ci il nəşrinə müqəddimə.

I.

II.

III.

IV.

F.ENGELS. TARIXDƏ ZORAKILIĞIN ROLU.

F.ENGELS. 1891-ci il SOSIAL-DEMOKRAT PROQRAMI LAYIHƏSİNİN TƏNQIDİNƏ DAIR.

I. On abzasdan ibarət əsaslandırma hissəsi.

II. Siyasi tələblər.

III. İqtisadi tələblər.

I bölməyə əlavə.

F.ENGELS. «İNGILTƏRƏDƏ FƏHLƏ SİNFİNİN VƏZİYYƏTİNİN 1892-ci il İKİNCİ ALMANCA NƏŞRİNƏ MÜQƏDDİMƏ

F.ENGELS. GƏLƏCƏK İTALIYA İNQİLABI VƏ SOSIALIST PARTIYASI.

F.ENGELS FRANSADA VƏ ALMANİYADA KƏNDLİ MƏSƏLƏSİ.

I.

II.

K.MARKS və F.ENGELS. MƏKTUBLAR.

Engels–Pyotr Lavroviç Lavrova, 12–17 noyabr 1875-ci il.

Marks–Vilhelm Blosa, 10 ioyabr 1877-ci il.

Engels–Karl Kautskiyə, 12 sentyabr 1882-ci il.

Engels–Florens Kelli-Vişnevetskayaya, 28 dekabr 1886-cı il.

Engels–Konrad Şmidtə, 5 avqust 1890-cı il.

Engels–Otto Beniqlə, 21 avqust 1890-cı il.

Engels–Yozef Bloxa, 21 [–22] sentyabr 1890-cı il.

Engels–Konrad Şmidtə, 27 oktyabr 1890-cı il.

Engels–Frans Merinqə, 14 iyul 1893-cü il.

Engels–Nikolay Franseviç Danielsona, 17 oktyabr 1893-cü il.

Engels–V.Borgiusa, 25 yanvar 1894-cü il.

Engels–Verner Zombarta, 11 mart 1895-ci il.

Qeydlər

Adlar göstəricisi

K.MARKS

QOTA PROQRAMININ TƏNQIDI¹

F.ENGELSİN MÜQƏDDİMƏSİ²

Burada çap edilən əlyazması–proqram layihəsinin tənqidi və onunla birlikdə Brakkeyə göndərilən məktub–1875-ci ildə, Qotadakı birləşdirici qurultaydan³ azacıq əvvəl, Brakkeyə göndərilərək, ondan xahiş edilmişdi ki, bunu Keybə, Auerə, Bebelə və Libknextə göstərsin və sonra Marksə geri qaytarsın. Halledəki partiya qurultayı⁴ Qota proqramı haqqında diskussiyanı gündəlik məsələlər sırasına qoyduğuna görə, belə güman edirəm ki, əgər mən həmin diskussiyaya aid bütün sənədlərdən, bəlkə də, ən mühümü olan bu sənədin çap edilməsini bundan sonra da yubatsaydım, cinayət etmiş olardım.

Lakin bu əlyazmasının daha geniş, başqa bir əhəmiyyəti də vardır. Lassalın təşviqat işində iştirak etməyə başladığı vaxtdan e`tibarən götürdüyü xəttə, həm də Lassalın istər iqtisadi prinsiplərinə, istərsə taktikasına Marksın münasibəti bu əlyazmasında ilk dəfə olaraq açıq və aydın şərh edilmişdir.

Burada Marksın proqram layihəsini amansız kəskinliklə təhlil etməsi, layihənin nöqsanlarını açıb göstərərək, buradan çıxardığı nəticələri qətiyyətlə ifadə etməsi,– bunların hamısı indi, aradan on beş il keçəndən sonra, daha heç kəsə toxuna bilməz. Spesifik lassalçılar hələ ancaq xaricdə ayrı-ayrı tör-töküntü kimi qalmışlar, Qota proqramı isə tamamilə yarıtmaz olduğuna görə, hətta onu düzəldənlər də Halledə bu proqramdan əl çəkmişlər.

Buna baxmayaraq, mənə ayrı-ayrı şəxslərə aid bə`zi kəskin ifadə və rə`yləri, işə zərər vurmada mükün olduğu yerdə atıb bunları nöqtələrlə əvəz etmişəm. Marks özü də, indi bu əlyazmasını çap etsəydi, belə hərəkət edərdi. Bu əlyazmasının qismən kəskin tonuna iki şey səbəb olmuşdu. Birincisi, Marks və mən alman hərəkətinə daha sıx qovuşmuşduq, belə ki, bu proqram layihəsində geriye atılan qəti addım, bizi xüsusilə bərk hiddətləndirməli idi. İkincisi, biz o zaman–Internasionalın Qaaqa konqresindən⁵ sonra iki il də keçməmişdi–Bakuninə və onun anarxistlərinə qarşı çox qızgın mübarizə edirdik; onlar alman fəhlə hərəkətində baş verən hər bir şeyin məs`uliyyətini bizim üzərimizə qoyurdular, belə ki, biz gözləməli idik ki, bizi bu proqramın gizli ataları kimi də qələmə verərlər. Bu mülahizələr indi aradan qalxır, bunlarla birlikdə isə, əlyazmasındakı müvafiq yerlərin lüzumu da aradan qalxmış olur.

Bə`zi cümlələr habelə senzura mülahizələrinə görə nöqtələrlə əvəz edilmişdir. Daha yumşaq bir ifadə işlətməli olduğum yerdə, mən bunu kvadrat mö`tərizə içərisinə almışam. Qalan cəhətdən əlyazması olduğu kimi yenidən çap edilmişdir.

London, 6 yanvar 1891-ci il

Fr. Engels

«Die Neue» jurnalında çap edilmişdir, Bd.1, №18, 1899–1891-ci il

K.MARKS

V.BRAKKEYƏ MƏKTUB

London, 5 may 1875-ci il

Əzizim Brakke!

Birləşdirici proqrama aid aşağıdakı tənqidi qeydləri oxuduqdan sonra zəhmət çəkib Geyb və Auerə, Bebel və Libknextə verin, tanış olsunlar. İş başımdan aşdığına görə, həkimlərin mənə icazə verdiklərindən çox artıq işləməyə məcburam. Buna görə, bu qədər çox kağız qaralamaq mənə heç də xüsusi bir «ləzzət» vermədi. Lakin bunu etmək ona görə lazım idi ki, partiyalı dostlar,—həmin qeydlər isə onlara aiddir,—öz tərəfimdən atmalı olduğum addımları, sonralar yanlış şərh etməsinlər. —Mən birləşdirici qurultaydan sonra Engelslə birlikdə çap edəcəyimiz kiçik bəyanatı nəzərdə tuturam; biz bildirəcəyik ki, göstərilən prinsipial proqramın bizə əsla dəxli olmadığı kimi, bizim onunla heç bir əlaqəmiz də yoxdur.

Bu, vacibdir, çünki xaricdə partiya düşmənlərinin bərk tərəfdar olduğu belə bir fikir,—tamamilə yanlış bir fikir,—yayılmışdır ki, guya biz, Eyzenax partiyası⁶ adlanan partiyanın hərəkətinə buradan gizlicə rəhbərlik edirik. Bakunin hələ bu yaxınlarda rusca çıxan kitabında⁷, məsələn, həmin partiyanın yalnız bütün proqramları və i.a. məs`uliyyətini deyil, hətta Xalq partiyası<sup>8</sup> ilə Libknextin əməkdaşlığı başladığı gündən bəri onun atdığı hər bir addımın məs`uliyyətini də mənim üzərimə qoyur.

Bundan əlavə, üzərimə düşən vəzifə mənə icazə vermir ki, mənim əqidəmə görə əsla heç bir şeyə yaramayan və partiyanı pozğunlaşdıran bir proqramı, hətta diplomatik surətdə sükut etmək yolu ilə də olsa, qəbul edim.

Həqiqi hərəkətin hər bir addımı bir düjin proqramdan əhəmiyyətliyədir. Buna görə də, Eyzenax proqramından *irəli* getmək olmazdısa,—şərait isə buna yol vermirdi,—ümumi düşməne qarşı hərəkət etmək haqqında sadəcə saziş bağlamaq lazım gəlirdi. Prinsipial proqramlar düzəltməklə isə (bu iş daha uzun müddət birgə fəaliyyətlə hazırlanacağı zamana qədər onu tə`xirə salmaq əvəzinə) bütün dünyanın gözü qarşısında elə nişanələr qoyurlar ki, adamlar partiya hərəkətinin səviyyəsi haqqında həmin nişanələrə görə mühakimə yeridirlər.

Lassalçıların başçıları bizim yanımıza ona görə gəldilər ki, onları şərait buna məcbur etmişdir. Əgər onlara lap əvvəldən bildirsəydilər ki, prinsiplər məsələsində heç bir sövdələşməyə yol verilməyəcəkdir, onda onlar hərəkət proqramı ilə və ya birgə hərəkət məqsədini güdən təşkilat planı ilə kifayətlənməli *olardılar*. Bunun əvəzində onlara mandatlarla tamam silahlanmış halda gəlməyə icazə verirlər və bu mandatları özləri üçün məcburi hesab edirlər, yə`ni köməyə möhtac olanların mərhəmətinə və ya qəzəbinə təslim olurlar. Bütün bunlara əlavə olaraq onlar hələ *razılaşma qurultayından əvvəl* qurultay çağırırlar, halbuki onların öz partiyası öz qurultayını yalnız «*post festum*» (hərfiyyən: bayramdan sonra, yə`ni vaxtı keçəndən sonra. *Red.*) çağırır. Burada aşkar surətdə, hər cür tənqidi pozmağa və öz partiyasına özünə gəlmək imkanı verməməyə çalışırdılar. Mə`lumdur ki, fəhlələri, birləşmə faktı özü qane edir; lakin bu bir dəqiqəlik müvəffəqiyyətin çox da baha tamam olmadığını düşünənlər səhv edirlər.

Həm də, bu proqram, Lassalın e`tiqad simvolunu qanuniləşdirməsindən də asılı olmayaraq, heç bir şeyə yaramır.

Mən «Kapital»ın fransızca nəşrinin axırncı buraxılışlarını yaxın zamanda Sizə göndərəcəyəm. Fransız hökuməti qadağan etdiyinə görə çap olunması uzun müddət ləngimişdi. Bu həftə içərisində və ya gələn həftənin əvvəlində kitab hazır olacaqdır. Siz əvvəlinci 6 buraxılışı almırsınız mı? Lütfən, Bernhard Bekkerin də *ünvanını* mənə bildirin, çünki axırncı buraxılışları ona da göndərməliyəm.

«*Volksstaat*» kitab nəşriyyatının⁹ qəribə adətləri vardır. Məsələn, «Kommunistlərin Köln mühakiməsi»nin yeni nəşrinin hətta bir nüsxəsini də indiyə qədər mənə göndərməmişlər.

Səmimi salamlar

Sizin Karl Marks

K.MARKS

ALMAN FƏHLƏ PARTİYASININ PROQRAMINA AID QEYDLƏR¹

1

1. «Əmək hər cür sərvətin və hər cür mədəniyyətin mənbəyidir; fayda verən əmək ancaq cəmiyyətdə və cəmiyyətin vasitəsi ilə mümkün olduğuna *görə isə*, əməyin gəliri kəsirsiz şəkildə və bərabər hüquqla cəmiyyətin bütün üzvlərinə məxsusdur».

Paraqrafın birinci hissəsi: «Əmək hər cür sərvətin və hər cür mədəniyyətin mənbəyidir».

Əmək hər cür sərvətin *mənbəyi deyildir*. Təbiət qüvvələrindən birinin, insan iş qüvvəsinin ancaq təzahürü olan əməyin özü kimi, *təbiət* də eyni dərəcədə istehlak dəyərlərinin (maddi sərvət də elə bu dəyərlərdən ibarətdir!) mənbəyidir. Yuxarıda gətirilən cümləyə siz hər bir uşaq əlifbası kitabında rast gələrsiniz və bu ibarə bir dərəcəyə qədər doğrudur, çünki onda *nəzərdə tutulur* ki, əmək müvafiq şey və alətlərin mövcud olduğu şəraitdə sərf olunur. Sosialist proqramı isə, bu kimi burjua ibarələrinə yol verməməlidir, çünki bu ibarələr, onlara yeganə mənə verən *şərait* üzərindən sükutla keçir. İnsan bütün əmək vasitələri və şeylərinin ilk mənbəyi olan təbiətə irəlicədən bir mülkiyyətçi kimi yanaşdığına görə, təbiətlə özünə məxsus olan bir şey kimi rəftar etdiyinə görə, onun əməyi istehlak dəyərlərinin və deməli, sərvətin mənbəyi olur. Əməyə *fövqəladə yaradıcılıq qüvvəsi* isnad vermək üçün burjuanın əlində çox ciddi əsaslar vardır, çünki əməyin məhz təbiətlə şərtlənməsindən belə nəticə çıxır ki, öz iş qüvvəsindən savayı heç bir başqa mülkiyyətə malik olmayan bir adam, hər bir ictimai və mədəni vəziyyətdə, əməyin maddi şəraitini öz əlinə keçirmiş başqa adamların qulu olmağa məcburdur. Belə bir adam ancaq bu başqa adamların icazəsi ilə işləyə bilər, deməli, ancaq onların icazəsi ilə yaşaya bilər.

Lakin, nə kimi nöqsanları olsa da, bu ibarəni daha olduğu kimi saxlayaq. Bəs buradan nə kimi bir nəticə gözləmək lazım gələrdi? Aydın ki, aşağıdakı nəticəni:

«Əmək hər cür sərvətin mənbəyi olduğuna görə, cəmiyyətin heç bir üzvü əmək məhsulu mənimsəməkdən savayı başqa bir yolla özünə sərvət mənimsəyə bilməz. Əgər

o özü işləmirsə, onda özgə əməyi ilə yaşayır və öz mədəniyyətini də özgə əməyi hesabına əldə edir».

Bunun əvəzinə «*olduğuna görə isə*» sözcüklərinin köməyi ilə ikinci cümlə birinci cümləyə qoşulur ki, nəticə birinci cümlədən deyil, həmin ikinci cümlədən çıxarılsın.

Paraqrafın ikinci hissəsi: «Fayda verən əmək ancaq cəmiyyətdə və cəmiyyətin vasitəsi ilə mümkündür».

Birinci müddəaya görə, əmək hər cür sərvətin və hər cür mədəniyyətin mənbəyi idi və, deməli, heç bir cəmiyyət əməksiz mümkün deyildir. İndi isə, biz öyrənirik ki, əksinə, «fayda verən» heç bir əmək cəmiyyətsiz mümkün deyildir.

Yenə eyni müvəffəqiyyətlə demək olardı ki, cəmiyyət üçün faydasız və ya həтта zərərli əmək ancaq cəmiyyətdə peşə sahəsi ola bilər, ancaq cəmiyyətdə avara gəzib yaşamaq olar və i.a. və i.a.—qıssası, bütün Russonun dediklərini köçürmək olar.

Bəs «fayda verən əmək» nədir? Axı bu yalnız elə bir əməkdir ki, nəzərdə tutulan faydalı nəticə onun vasitəsi ilə əldə edilir. Daşla heyvan öldürən, meyvə toplayan və i.a. bir vəhşi (insan isə meymunluq halından çıxandan sonra vəhşi olmuşdur), «fayda verən» əmək sərf edir.

Üçüncüsü. Nəticə: «Fayda verən əmək ancaq cəmiyyətdə və cəmiyyətin vasitəsi ilə mümkün olduğuna görə isə, əməyin gəliri kəsirsiz şəkildə və bərabər hüquqla cəmiyyətin bütün üzvlərinə məxsusdur».

Əcəb nəticə imiş! Əgər fayda verən əmək ancaq cəmiyyətdə və cəmiyyətin vasitəsi ilə mümkünsə, onda əməyin gəliri cəmiyyətə məxsusdur, bu gəlirdən ayrıca bir fəhlənin payına isə ancaq, əməyin «şerti» olan cəmiyyəti saxlamaq üçün tələb olunmayan bir şey düşəcəkdir.

Doğrudan da, *hər bir müəyyən ictimai quruluşun müdafiəçiləri* bütün zamanlarda bu müddəanı irəli sürmüşlər. Ən əvvəl hökumətin və ona yapışan hər şeyin iddiaları meydana çıxır,—axı deyirlər ki, hökumət, guya, ictimai qayda-qanunu mühafizə etmək üçün ictimai orqandır; sonra xüsusi mülkiyyətin müxtəlif növlərinin iddiaları gəlir, çünki xüsusi mülkiyyətin müxtəlif növləri guya cəmiyyətin əsaslarını təşkil edirmiş və i.a. Gördüyünüz kimi, bu boş ibarələri, istənilədiyi kimi çevirib dəyişmək olar.

Paraqrafın birinci və ikinci hissələrinin az-çox ağlabatan rəbitəsi ancaq aşağıdakı şəkildə ola bilər:

«Əmək, ancaq ictimai əmək kimi» və ya yenə də eyni mə`nada «cəmiyyətdə və cəmiyyətin vasitəsi ilə sərvət və mədəniyyətin mənbəyi olur».

Bu müddəa şübhəsiz düzgündür, çünki əgər əlahiddələşmiş əmək (fərz edilir ki, onun maddi şəraiti göz qabağındadır) istehlak dəyərləri yarada bilsə də, nə sərvət, nə də mədəniyyət yarada bilməz.

Lakin başqa bir müddəa da eyni dərəcədə şübhəsizdir:

«Əmək ictimai cəhətdən inkişaf etdikcə və, beləliklə, əmək sərvət və mədəniyyət mənbəyi olduqca,—fəhlə tərəfində yoxsulluq və binəsiblik, fəhlə olmayanın tərəfində sərvət və mədəniyyət inkişaf edir».

Bu—indiki zamana qədər bütün tarixin qanunudur. Deməli, «əmək» və «cəmiyyət» haqqında ümumi ibarələr əvəzinə, aydın göstərmək lazım idi ki, hazırkı kapitalizm cəmiyyətində fəhlələri bu ictimai bəlanı dağıtmağa qadir və vadar edən maddi və başqa şərait, nəhayət, necə yaranmışdır.

Əslində isə, formaca pis, məzmunca yanlış olan bütün bu paraqraf, buraya ancaq Lassalın, «kəsirsiz əmək gəliri» formulunu partiya bayrağında birinci şüar şəklində yazmaq üçün qoyulmuşdur. Mən «əmək gəlirinə», «bərabər hüquqa» və başqalarına hələ qayıdacağam, çünki eyni şey bir qədər başqa formada sonra da təkrar edilir.

2. «Hazırkı cəmiyyətdə əmək vasitələri kapitalistlər sinfinin inhisarıdır. Fəhlə sinfinin bununla şərtlənən asılılığı, bütün yoxsulluq və əsarət formalarının səbəbidir».

Internasionalın nizamnaməsindən götürülən bu müddəə həmin «düzəldilmiş» şəkildə yanlışdır.

Hazırkı cəmiyyətdə əmək vasitələri torpaq mülkiyyətçilərinin inhisarı (torpaq mülkiyyətinin inhisarı hətta kapital inhisarının əsasıdır) və kapitalistlərin inhisarıdır. Internasional nizamnaməsinin müvafiq bəndində inhisarçılar sinfinin heç birinin adı çəkilmir. Həmin bənddə «*əmək vasitələri, yə`ni həyat mənbələri üzərindəki inhisardan*» danışılır. «Həyat mənbələrinin» əlavə edilməsi kifayət qədər göstərir ki, əmək vasitələrinə torpaq da daxil edilmişdir.

Düzəliş ona görə edilmişdi ki, Lassal, hazırkı zamanda hamıya mə`lum olan səbəblərə görə, torpaq sahiblərinə deyil, *ancaq* kapitalistlər sinfinə hücum edirdi. İngiltərədə kapitalist, bir çox hallarda, hətta öz fabrikinin yerləşdiyi yerin sahibi deyildir.

3. «Əməyin azad edilməsi tələb edir ki, əmək vasitələri bütün cəmiyyətin mülkiyyətinə yüksəldilsin və əmək gəliri ədalətlə bölüşdürülərək məcmu əmək kollektiv surətdə nizama salınsın».

«Əmək vasitələrini bütün cəmiyyətin mülkiyyətinə yüksəltmək» (!), görünür, onları «bütün cəmiyyətin mülkiyyətinə çevirmək» deməkdir. Lakin bu, ancaq sözarası deyilmişdir.

«*Əmək gəliri*» nədir? Əmək məhsuludurmu, yoxsa onun dəyəridir? Sonuncu halda, məhsulun bütün dəyəridirmi, yoxsa ancaq işlənilmiş istehsal vasitələrinin dəyərinə əməyin əlavə etdiyi dəyər hissəsidir?

«Əmək gəliri»—Lassalın müəyyən iqtisadi anlayışlar əvəzində irəli sürdüyü yaygın bir təsəvvürdür.

«Ədalətli» bölüşdürmə nədir?

Məgər burjualar iddia etmirlərmi ki, hazırkı bölüşdürmə «ədalətlidir»? Məgər bu bölüşdürmə hazırkı istehsal üsulu əsasında doğrudan da yeganə «ədalətli» bölüşdürmə deyildirmi? Məgər iqtisadi münasibətlər hüquq anlayışları ilə nizama salınır, yoxsa əksinə, hüquq münasibətləri iqtisadi münasibətlərdən irəli gəlmirmi? Məgər müxtəlif sosialist sektantlar «ədalətli» bölüşdürmə haqqında ən müxtəlif təsəvvürlərə tərəfdar deyildirlərmi?

Bu halda «ədalətli» bölüşdürmə sözləri ilə nəyi nəzərdə tutduqlarını bilmək üçün, biz birinci paragrafı bu paraqrafla tutuşdurmaliyıq. Sonuncu paraqrafda elə bir cəmiyyət nəzərdə tutulur ki, orada «əmək vasitələri ictimai mülkiyyət təşkil edir, məcmu əmək isə kollektiv surətdə nizama salınır», birinci paraqrafda isə görürük ki, «əməyin gəliri kəsirsiz şəkildə və bərabər hüquqla cəmiyyətin bütün üzvlərinə məxsusdur».

«Cəmiyyətin bütün üzvlərinəmi»? Hətta işləməyən üzvlərinədəmi? Bəs onda «kəsirsiz əmək gəliri» harada qaldı? Cəmiyyətin ancaq işləyən üzvlərinəmi? Bəs onda cəmiyyətin bütün üzvlərinin «bərabər hüququ» harada qaldı?

Lakin «cəmiyyətin bütün üzvləri» və «bərabər hüquq»—aydındır ki, ancaq boş ibarədir. Əsl mətləb isə ondadır ki, bu kommunizm cəmiyyətində hər bir işçi ləssalçı «kəsirsiz əmək gəliri» almalıdır.

Əgər biz «əmək gəliri» ifadəsini əvvəlcə əmək məhsulu mənasında götürsək, onda kollektiv əmək gəliri, *məcmu ictimai məhsul olar*.

İndi ondan çıxmaq lazımdır:

Birincisi: işlədilmiş istehsal vasitələrinin yerini doldurmaq üçün lazım olan şeyləri.

İkincisi: istehsalı genişləndirmək üçün əlavə hissəni.

Üçüncüsü: bədbəxt hadisələr, təbii fəlakətlər və sairə baş verdikdə istifadə olunan ehtiyat və ya sığorta fondunu.

«Kəsirsiz əmək gəlirindən» bu çıxmalar—iqtisadi zərurətdir və bunların miqdarı mövcud vasitələr və qüvvələr əsasında, qismən ehtimal nəzəriyyəsi əsasında müəyyən edilməlidir, lakin bunları heç bir halda ədalət əsasında hesablamaq mümkün deyildir.

Məcmu məhsulun başqa bir hissəsi qalır ki, bu da istehlak şeyləri xidmətini görməli olan hissədir.

Hələ iş gəlib bu yerdə qalan hissənin fərdi bölgüsünə çatmamış buradan yenidən çıxılır:

Birincisi: bilavasitə istehsala aid olmayan ümumi idarə xərcləri.

Bu hissə hazırkı cəmiyyətdə olduğuna nisbətən dərhal xeyli azalacaq və yeni cəmiyyət inkişaf etdikcə daha çox əskiləcəkdir.

İkincisi: tələbatın birlikdə ödənilməsi üçün nəzərdə tutulan şeylər, məsələn: məktəblər, səhiyyə ocaqları və sairə.

Bu hissə hazırkı cəmiyyətdə olduğuna nisbətən dərhal xeyli çoxalacaq və yeni cəmiyyət inkişaf etdikcə daha çox artacaqdır.

Üçüncüsü: əmək qabiliyyəti olmayanlar üçün fondlar və sairə, sözün qıssası—indi adlandırığı kimi desək, yoxsulların rəsmi surətdə sığındırılmasına aid olan şeylər.

Ləssalın təsiri altında proqramın bu qədər məhdud şəkildə ancaq nəzərdə tutduğu «bölüşdürməyə», yəni kollektivin fərdi istehsalçıları arasında istehlak şeylərinin bölünən hissəsinə biz ancaq indi yanaşıırıq.

«Kəsirsiz əmək gəliri» artıq nəzərə çarpmadan dönüb «kəsirli» əmək gəliri olmuşdur, hərçənd xüsusi bir şəxs kimi istehsalçıdan tutulan şeylərin hamısı cəmiyyətin bir üzvü olmaq ehtibarilə bilavasitə və ya dolay yolla yenə də onun xeyrinə sərf olunur.

«Kəsirsiz əmək gəliri» ifadəsi yox olub getdiyi kimi, indi ümumiyyətlə «əmək gəliri» ifadəsi də yox olub gedir. Kollektivizm prinsiplərinə, istehsal vasitələri üzərində ümumi mülkiyyətə əsaslanan cəmiyyətdə istehsalçılar öz məhsullarını mübadilə etmirlər; məhsulların istehsalına sərf edilən əmək burada həmin məhsulların *dəyəri kimi* nə qədər az təzahür edirsə, onlara məxsus maddi bir xassə kimi də eyni dərəcədə az təzahür edir, çünki indi, kapitalizm cəmiyyətinin əksinə olaraq, fərdi əmək daha dolayı yolla deyil, bilavasitə məcmu əməyin tərkib hissəsi kimi mövcuddur. Indiki zamanda da iki mə'nalı olduğuna görə qəbul edilə bilməyəcək «əmək gəliri» ifadəsi, beləliklə, hər bir mə'nasını itirmiş olur.

Biz burada, öz əsası üzərində *inkışaf etmiş* bir kommunizm cəmiyyəti deyil, əksinə, elə bir kommunizm cəmiyyəti görürük ki, məhz kapitalizm cəmiyyətindən yenicə *çıxır* və buna görə də, içərisindən çıxdığı köhnə cəmiyyətin anadangəlmə ləkələrini bütün cəhətlərdən, iqtisadi, mə'nəvi və əqli cəhətlərdən hələ öz üzərində saxlayır. Buna uyğun olaraq, hər bir ayrı istehsalçı özü cəmiyyətə nə qədər verirsə, cəmiyyətdən də bütün çıxılanlardan başqa, bir o qədər geri alır. Cəmiyyətə o nə vermişsə, onun fərdi əmək payını təşkil edir. Məsələn, ictimai iş günü fərdi iş saatlarının cəmini təşkil edir; hər bir ayrı istehsalçının fərdi iş vaxtı–ictimai iş günündə onun verdiyi hissədir, bu iş günündə onun payıdır. O, cəmiyyətdən qəbz alır ki, (ictimai fondlar xeyrinə sərf etdiyi əməyi çıxılmaqla) filan qədər əmək vermişdir, bu qəbzlə də o, ictimai ehtiyatlardan, sərf etdiyi əmək miqdarında əmək sərf edilmiş istehlak şeyləri alır. Onun cəmiyyətə bir formada verdiyi miqdarda əmək, ona başqa bir formada geri qaytarılır.

Burada, aydındır ki, əmtəə mübadiləsinə tənzip edən eyni prinsip hökm sürür, çünki bu mübadilə bərabər dəyərlərin mübadiləsidir. Burada məzmun və forma dəyişilmişdir, ona görə ki, dəyişilmiş şəraitdə heç kəs öz əməyindən başqa bir şey verə bilməz və, digər tərəfdən, ona görə ki, fərdi istehlak şeylərindən başqa heç bir şey ayrı-ayrı şəxslərin mülkiyyətinə keçə bilməz. Lakin fərdi istehlak şeylərinin ayrı-ayrı istehsalçılar arasında bölüşdürülməsinə gəldikdə, burada əmtəə ekvivalentləri mübadiləsindəki eyni prinsip hökm sürür: bir formada olan müəyyən miqdar əmək, başqa bir formada olan eyni miqdar əməklə mübadilə edilir.

Buna görə burada *bərabər hüquq* prinsip e'tibarı ilə hələ də *burjua hüququdur*, hərçənd burada prinsip və praktika bir-birinə daha zidd deyildir, halbuki əmtəə mübadiləsində ekvivalentlər mübadiləsi hər bir ayrıca halda deyil, ancaq *orta hesabla* mövcuddur.

Bu tərəqqiyə baxmayaraq, həmin *bərabər hüquq* bir cəhətdən hələ də burjua çərçivəsi ilə məhduddur. İstehsalçıların hüququ onların verdikləri əməyə *proporsionaldır*; bərabərlik ondan ibarətdir ki, ölçmə *bərabər ölçü* olan əməklə aparılır.

Lakin bir adam fiziki və ya əqli cəhətdən başqasından üstündür və deməli, eyni müddət ərzində daha çox miqdar əmək verir və ya onun daha uzun müddət işləmək bacarığı vardır; əmək isə, ölçü xidmətini görə bilmək üçün, müddət uzunluğu və ya intensivliyi ilə müəyyən edilməlidir, yoxsa əmək daha ölçü olmazdı. Bu *bərabər hüquq*, bərabər olmayan əmək üçün bərabər olmayan hüquqdur. Bu hüquq heç bir sinfi fərqi

qəbul etmir, çünki hər kəs, bütün başqaları kimi, ancaq fəhlədir; lakin bu hüquq bərabər olmayan fərdi istə`dadı, deməli, bərabər olmayan işləmək qabiliyyətini də dinmədən təbii üstünlük hesab edir. *Buna görə bu hüquq öz məzmunu e`tibarı ilə, hər bir hüquq kimi, bərabərsizlik hüququdur.* Hüquq, öz təbiəti e`tibarı ilə, ancaq bərabər ölçünün tətbiq edilməsindən ibarət ola bilər; lakin bərabər olmayan fərdlər (onlar isə qeyri-bərabər olmasaydılar, müxtəlif fərdlər olmazdılar) ancaq ona görə eyni bir ölçü ilə ölçülə bilərlər ki, onlara eyni nöqteyi-nəzərdən baxılır, onları yalnız *müəyyən* bir cəhətdən götürürlər, məsələn, indi verilən halda olduğu kimi, onlara ancaq *fəhlə* kimi baxırlar və onlarda başqa heç bir şey görmürlər, bütün qalan şeyləri nəzərə almırlar. Sonra: bir fəhlə evlidir, o birisi isə yox, birinin uşaqları çox, o birisinininki azdır və i.a. Bərabər əməkdə və deməli, ictimai istehlak fondunda bərabər iştirak edəndə birisi o birisindən, doğrudan da çox alır, o birisindən daha varlı olar və i.a. Bütün bunlara yol verməmək üçün, hüquq, bərabər olmaq əvəzinə, bərabər olmamalıdır.

Lakin kommunizm cəmiyyətinin birinci fazasında, yə`ni onun uzun müddət davam edən doğum ağrısı əzablarından sonra kapitalizm cəmiyyətindən çıxdığı şəkildə, bu nöqsanlar labüddür. Hüquq, heç bir zaman iqtisadi quruluşdan və cəmiyyətin bu quruluşdan asılı olan mədəni inkişafından yüksək ola bilməz.

Kommunizm cəmiyyətinin yüksək fazasında, yə`ni insanı əmək bögüsünə qul edən tabelik vəziyyəti aradan qalxandan sonra; bununla birlikdə əqli əməklə və fiziki əməyin əksliyi yox olacağı zaman; əmək yaşamaq üçün ancaq bir vasitə olmaqdan çıxaraq, özü həyatın birinci tələbi olacağı zaman fərdlərin hərtərəfli inkişafı ilə birlikdə həm məhsuldar qüvvələr artacağı, həm də bütün ictimai sərvət mənbələri tamam bir sel kimi axacağı zaman, ancaq o zaman burjua hüququnun dar üfününü tamamilə aradan qaldırmaq mümkün olacaq və cəmiyyət öz bayrağında yazı biləcəkdir: hər kəs qabiliyyətinə görə, hər kəsə tələbatına görə!

Mən, bir tərəfdən, «kəsirsiz əmək gəliri» və digər tərəfdən «bərabər hüquq» və «ədalətli bölüşdürmə» üzərində ona görə daha ətraflı dayandım ki, bir tərəfdən, vaxtı ilə bir qədər mə`nası olub indi köhnəlmiş söz tör-töküntüsünə çevrilən təsəvvürləri ehkamlar şəkildə partiyamıza yenidən qəbul etdirməyə cəhd etdikləri halda, digər tərəfdən partiyaya bu qədər çətinliklə aşılana, lakin indi partiyada kök salmış realist anlayışı, demokratların və fransız sosialistlərinin bu qədər ürəyinə yatan ideoloji, hüquqi və başqa cəfəngiyatla təhrif etmək istəyənlərin nə qədər böyük cinayət etdiyini göstərim.

Bütün yuxarıda göstərilən mülahizələrdən başqa işin mahiyyətini *bölüşdürmə* adlanan şeydə görmək və başlıca diqqəti buna vermək ümumiyyətlə səhv idi.

Istehlak şeylərinin hər cür bölgüsü həmişə ancaq istehsal şərtlərinin özünün bölgüsü nəticəsidir. Istehsal şərtlərinin bölgüsü isə, istehsal üsulunun özünün xarakterini ifadə edir. Məsələn, kapitalist istehsal üsulu onun üzərində durmuşdur ki, istehsalın maddi şərtləri kapital üzərində mülkiyyət və torpaq üzərində mülkiyyət formasında olub fəhlə olmayanların əlindədir, halbuki kütlə ancaq şəxsi istehsal şərti olan iş qüvvəsinə malikdir. Bir halda ki, istehsal ünsürləri bu şəkildə bölüşdürülmüşdür, onda istehlak

şeylərinin hazırkı bölgüsü də buradan özü özünə irəli gəlmiş olur. Yox əgər istehsalın maddi şərtləri fəhlələrin özünün kollektiv mülkiyyətini təşkil edərsə, o zaman nəticədə istehlak şeylərinin bölgüsü də hazırkıdan fərqli olar. Vulqar sosializm (ondan isə demokratiyanın bəzi hissəsi də) burjua iqtisadçılarından bölgünü istehsal üsulundan asılı olmayan bir şey saymaq və təfsir etmək, buradan isə işi belə təsvir etmək ədasını alıb götürmüşdür ki, guya sosializm əsas e'tibarı ilə bölgü məsələləri ətrafında fırlanır. Lakin həqiqi münasibət artıq çoxdan aydınlaşdırıldığı bir halda, yenidən geri qayıtmaq nəyə lazımdır?

4. «Əməyin azad edilməsi fəhlə sinfinin işi olmalıdır, fəhlə sinfinə nisbətən qalan siniflərin hamısı *ainaq irticaçı bir kütlə* təşkil edir».

Birinci bənd Internasional nizamnaməsinin giriş sözlərindən götürülmüş, lakin «düzəldilmişdir». Orada deyilir: «Fəhlə sinfinin azad edilməsi fəhlələrin öz işi olmalıdır», burada isə, əksinə, «fəhlə sinfi» azad etməlidir–nəyi?–«əməyi». Bacaran, başa düşsün.

Lakin, buna sanki bir əvəz olaraq, dalısınca bir antibənd–xalis Lassal sitatı gəlir: «fəhlə sinfinə nisbətən qalan siniflərin hamısı *ancaq irticaçı bir kütlə* təşkil edir».

«Kommunist manifesti»ndə deyilir: «İndi burjuaziyaya qarşı duran bütün siniflərdən yalnız proletariat *həqiqətən inqilabçı sinifdir*. İri sənaye inkişaf etdikcə, bütün başqa siniflər pozulub məhv olur, proletariat isə iri sənayenin öz məhsuludur».

İri sənayenin təmsilçisi olan burjuaziya burada köhnəlmiş istehsal üsullarının yaratdığı bütün ictimai mövqeləri öz əlində saxlamağa cəhd edən feodallara və orta təbəqələrə nisbətən inqilabçı bir sinif hesab olunur. Deməli, onlar *burjuaziya ilə birlikdə* ancaq irticaçı bir kütlə təşkil etmirlər.

Digər tərəfdən, proletariat burjuaziyaya nisbətən inqilabçıdır, çünki iri sənaye zəminində yetişmiş proletariat, istehsalı burjuaziyanın əbədiləşdirməyə cəhd etdiyi kapitalist xarakterindən məhrum etməyə çalışır. Lakin «Manifest» buradaca əlavə edir ki, «orta təbəqələr proletariat sıralarına keçməli olduqlarına görə» inqilabçı olurlar.

Deməli, bu nöqteyi-nəzərdən, belə bir iddia yenə də mənasızdır ki, guya fəhlə sinfinə nisbətən onlar burjuaziya ilə və əlavə olaraq hətta feodallarla birlikdə «ancaq irticaçı bir kütlə təşkil edirlər».

Məgər axırncı seçkilərdə sənətkarlara, xırda sənayeçilərə və başqalarına, habelə *kəndlilərə* dedilərmə ki: «bizə nisbətən siz, burjua və feodallarla birlikdə ancaq irticaçı bir kütlə təşkil edirsiniz»?

Lassalın mömin ardıcılıları onun müqəddəs yazılarını əzbər bildikləri kimi, Lassal da «Kommunist manifesti»ni əzbər bilirdi. Əgər o, «Manifest»i belə kobud şəkildə təhrif etmişsə, bunu ancaq, burjuaziyaya qarşı mütləqiyyətçi və feodal əleyhdarlarla öz ittifaqını doğrultmaq üçün etmişdir.

Bundan əlavə, Lassalın çox hikmətli kəlamı yuxarıda göstərilən paraqrafa ümumiyyətlə zorla yapışdırılmışdır, Internasionalın nizamnaməsindən götürülüb mənasız şəkildə «düzəldilən» bu sitatla heç bir rəbitəsi, olmadığı halda yapışdırılmışdır. Burada biz sadəcə, həyasız bir hərəkətin şahidi oluruq ki, bu da,

əlbəttə, heç də c-b Bismarkın xoşuna gəlməyən, bir hərəkət deyildir, Berlin Maratının (Yəqin ki, «Neue Social-Demokrat» qəzetinin redaktoru Hasselmandır. *Red.*) özünə peşə etdiyi ucuz qaba hərəkətlərdən biridir.

5. «Fəhlə sinfi öz azadlığı üçün ən əvvəl *müasir milli dövlət çərçivəsi içərisində* iş görür, həm də başa düşür ki, onun bütün mədəni ölkələrdəki fəhlələr üçün ümumi olan bu səylərinin zəruri nəticəsi xalqların beynəlxalq qardaşlığı olacaqdır».

«Kommunist manifesti»nin və bütün əvvəlki sosializmin əksinə olaraq, Lassal fəhlə hərəkətinə ən məhdud milli nöqteyi-nəzərdən yanaşırdı. Bu işdə onu təqlid edirlər, həm də Internasionalın fəaliyyətindən sonra!

Özlüyündə aydındır ki, fəhlə sinfi ümumiyyətlə mübarizə edə biləcək halda olmaq üçün, öz ölkəsində *bir sinif kimi* təşkil olunmalıdır və onun bilavasitə mübarizə meydanı onun öz ölkəsidir. Buna görə də onun sinfi mübarizəsi öz məzmunu e'tibarı ilə deyil, «Kommunist manifesti»ndə deyildiyi kimi, «öz forması» e'tibarı ilə millidir. Lakin «müasir milli dövlətin çərçivəsi»—misal üçün, Almaniya imperiyasının çərçivəsi—özü də iqtisadi cəhətdən «dünya bazarının çərçivəsi içərisinə», siyasi cəhətdən «dövlətlər sisteminin çərçivəsi içərisinə» alınmışdır. Hər bir tacirə məlumdur ki, Almaniya ticarəti eyni zamanda xarici ticarətdir, və c-b Bismarkın əzəməti məhz, müəyyən bir *beynəlxalq siyasət* yeritməsindədir.

Bəs alman fəhlə partiyası öz beynəlmiləçiliyini nədən ibarət edir? Bunu başa düşməkdən ibarət edir ki, onun səylərinin nəticəsi «*xalqların beynəlxalq qardaşlığı*» olacaqdır. Burjua Sülh və azadlıq cəmiyyətindən¹⁰ götürülən bu ibarə, fəhlə sinflərinin hakim sinflərə və onların hökumətlərinə qarşı birgə mübarizəsində fəhlə sinflərinin beynəlxalq qardaşlığının ekvivalenti hesab edilməlidir. Beləliklə, alman fəhlə sinfinin *beynəlxalq vəzifələrindən* bir kəlmə də danışılır! Bütün ölkələrin burjuaziyası ilə alman fəhlə sinfi əleyhinə artıq qardaşcasına birləşən alman burjuaziyasına və c-b Bismarkın beynəlxalq sui-qəsdçilik siyasətinə qarşı qoymaq üçün alman fəhlə sinfinə təklif edilən bütün şey bundan ibarətdir!

Həqiqətən, proqramın beynəlmilliyi azad ticarət partiyasının beynəlmiləçiliyindən *hələ son dərəcə aşağıdır*. Azad ticarət partiyası da iddia edir ki, onun səylərinin nəticəsi «*xalqların beynəlxalq qardaşlığı*» olacaqdır. Lakin bu partiya ticarəti beynəlxalq ticarət etmək üçün bəzi işlər də *görür* və bütün xalqların öz ölkələrində ticarətlə məşğul olduqlarını başa düşməklə heç də kifayətlənmir.

Müxtəlif ölkələrin fəhlə sinfinin beynəlxalq fəaliyyəti heç bir halda «*Beynəlxalq Fəhlə Birliyi*»nin varlığından asılı deyildir. Bu birlik, həmin fəaliyyət üçün mərkəzi orqan yaratmaq yolunda ancaq birinci təşəbbüs idi, həm də bu təşəbbüs özünün verdiyi təkan sayəsində silinməz nəticələr vermiş oldu, lakin Paris Kommunası yıxılandan sonra bu təşəbbüsü *öz birinci tarixi formasında* daha yeritmək olmazdı.

Bismarkçı «Norddeutsche»nin öz sahibini razı salaraq, bunu bildirməyə tam haqqı vardı ki, alman fəhlə partiyası özünün yeni proqramında beynəlmiləçilikdən əl çəkmişdir¹¹.

II

«Bu prinsipləri əsas tutaraq, alman fəhlə partiyası bütün qanuni vasitələrlə *azad dövlət–və–sosializm cəmiyyəti* əldə etməyə: əmək haqqı sistemini *onun dəmir qanunu ilə birlikdə–və–*bütün istismar formalarını ləğv etməyə; hər cür sosial və siyasi bərabərsizliyi aradan qaldırmağa çalışır».

«Azad» dövlət məsələsinə daha sonra qayıdacağam. Beləliklə, alman fəhlə partiyası bundan sonra Lassalın «dəmir qavununa» inanmalıdır! Ona proqramda yer tapmaq üçün, mənasız bir şeyə yol verərək, «əmək haqqı sistemini («muzdlu əmək sistemini» demək lazım gəlirdi) onun qanunu ilə *birlikdə* aradan qaldırmaq»dan danışirlar. Əgər mən muzdlu əməyi aradan qaldırarsam, təbiidir ki, onun istər «dəmir kimi möhkəm», istərsə süngər kimi yumşaq qanunlarını da aradan qaldırıram. Lakin muzdlu əməyə qarşı Lassalın mübarizəsi, demək olar ancaq, qanun adlanan bu şeyin ətrafında fırlanır. Buna görə lassalçılıq sektasının qələbə çaldığını sübut etmək üçün, «əmək haqqı sistemi» dəmir qanunu olmadan deyil, «onun dəmir qanunu *ilə birlikdə*» məhv edilməlidir.

Məlum olduğu kimi, «əmək haqqının dəmir qanunu»nda ancaq «dəmir» sözü Lassala aiddir ki, bunu da o, Götenin «əbədi, böyük, dəmir qanunlar» (Götenin «İlahi» şe'rindən. *Red.*) sözlərindən götürmüşdür. «*Dəmir*» kəlməsi bir nişanədir ki, bununla da mö'minlər bir-birini tanıyırlar. Lakin, əgər mən qanunu lassalçı ştempeli ilə, deməli, lassalçı mə'nada da qəbul edirəmsə, onun lassalçasına əsaslandırılmasını da qəbul etməliyəm. Bəs bu əsaslandırma nədən ibarətdir? Lassalın ölümündən azacıq sonra Langenin göstərdiyi kimi, bu əsaslandırma (Langenin özünün təbliğ etdiyi) Maltusun əhali nəzəriyyəsindən ibarətdir. Yox əgər bu nəzəriyyə düzgün isə, onda mən, muzdlu əmək hətta yüz dəfə aradan qaldırılsa da, «dəmir qanunu» daha *heç bir sayaqla* aradan qaldıra bilmərəm, çünki onda bu qanun nəinki muzdlu əmək sisteminə, hətta *hər cür* ictimai sistemə də hakim olur. Məhz bu nəzəriyyəyə arxalanaraq, iqtisadçılar əlli ildən artıqdır sübut etməyə çalışırlar ki, sosializm, *təbiətin özünün səbəb olduğu* yoxsulluğu aradan qaldıra bilməz, ancaq onu cəmiyyətin bütün səthinə bir bərabərdə yayaraq, ümumi şəkllə sala bilər! Lakin bunun hamısı hələ ən başlıcası deyildir. Bu qanunu Lassalın *yanlış anlamasından əsla asılı olmayaraq, geri* atılan həqiqətən hiddətləndirici addım aşağıdakından ibarətdir.

Lassal öləndən bəri *bizim* partiyamızda belə bir elmi anlayış özünə yol açmış oldu ki, *əmək haqqı* zahirdə *göründüyü* şey deyildir,–*əməyin dəyəri* və ya *qiyməti* deyildir, *iş qüvvəsi dəyərinin* və ya *qiymətinin* ancaq pərdələnmiş formasıdır. Bununla da həm əmək haqqının burjua anlayışı, həm də o zamana qədər bu anlayışa qarşı çevrilən bütün tənqid həmişəlik rədd edilirdi və aydın müəyyən edilirdi ki, muzdlu fəhləyə özünü yaşatmaq üçün işləməyə icazə verirlər, yəni ancaq ona görə *yaşamağa* icazə verirlər ki, muzdlu fəhlə müəyyən miqdar vaxt ərzində kapitalistin xeyrinə (deməli, izafi dəyəri yeməkdə onunla ortaqların da xeyrinə) havayı işləyir; bütün kapitalist istehsal sistemini öz ətrafında fırladan ox, bu havayı əməyi artırmaq cəhdindən, həm də iş gününü uzatmaq və ya əmək məhsuldarlığını yüksəltmək yolu ilə və buna uyğun olaraq–iş qüvvəsini daha artıq gərginləşdirmək və i.a. yolu ilə artırmaq cəhdindən

ibarətdir; deməli, muzzdlu əmək sistemi əsarət sistemidir, həm də fəhlənin əməyi üçün daha çox və ya daha az muzzd verilsin, heç fərqi yoxdur, əməyin ictimai məhsuldar qüvvələri daha artıq inkişaf etdikcə, daha şiddətli əsarət sistemidir. Bax, indi, bu anlayış partiyamızda özünə getdikcə daha geniş yol açandan sonra, Lassalın ehkamlarına geri qayıdırlar, halbuki məhz indi bilmək lazımdır ki, Lassad əmək haqqının nə olduğunu *başə düşmüşdü* və burjua iqtisadçıların ardınca, işin görünüşünü mahiyyəti kimi qəbul edirdi.

Bu lap ona bərabərdir ki, qullar özlərinin qul olmalarının sirrini, nəhayət, açıb üsyan qaldıraydılar və onlardan biri hələ tamamilə köhnə təsəvvürlərin cəngində olduğuna görə üsyan proqramına yazaydı: quldarlıq məhv edilməlidir, çünki quldarlıq sistemində qullara verilən yemək müəyyən edilmiş çox aşağı maksimumdan yuxarı qalxa bilməz!

Təkcə belə bir fakt ki, partiya kütlələri içərisində yayılmış anlayışa belə dəhşətli qəsd etmək bizim partiyamızın nümayəndələrinin əlindən gəlmişdir,—məgər təkcə bu fakt göstərmirdi ki, onlar güzəştli proqram düzəltmək işinə necə cinayətkar yüngüllüklə, necə vicdansızlıqla girişmişlər!

Paraqrafın axırında: «hər cür sosial və siyasi bərabərsizliyi aradan qaldırmaq» sözlərindən ibarət qeyri-müəyyən son ibarə əvəzinə, demək lazım idi ki, sinfi fərqlərin məhv edilməsi ilə bunlardan doğan hər cür sosial və siyasi bərabərsizlik də özlüyündə yox olacaqdır.

III

«Sosial məsələni həll etməyə yol açmaq üçün, alman fəhlə partiyası tələb edir ki, dövlətin yardımı ilə zəhmətkeş xalqın demokratik nəzarəti altında istehsal şirkətləri təsis edilsin. İstər sənayedə, istərsə əkinçilikdə istehsal şirkətləri elə bir ölçüdə yaradılmalıdır ki, bunlardan məcmu əməyin socialistşəsinə təşkili meydana gəlsin».

Lassalçı «əmək haqqının dəmir qanunu»nun ardınca yenə hömin peyğəmbərin şəfaverici çarəsi gəlir. Bunun üçün özünə layiq «yol açılır». Mövcud sinfi mübarizə əvəzinə «sosial məsələ» haqqında qəzet cizma-qaraçıların boş ibarəsi irəli sürülür və bunun «*həlli*» üçün «yol açılır». Cəmiyyəti inqilabi yolla dəyişdirmək prosesi əvəzinə, «məcmu əməyin socialistşəsinə təşkili» istehsal şirkətlərinə göstərilən «dövlət yardımından» «meydana gəlir» və bu şirkətlər fəhlələr tərəfindən deyil, «*dövlət tərəfindən yaradılır*». Bu, dövlətin pul yardımı ilə yeni bir cəmiyyət qurmağın da yeni bir dəmir yolu çəkmək qədər asan olduğunu güman edən Lassalın xülyasına tamamilə layiqdir!

Utancaqlıq qalığının təsiri ilə «dövlət yardımı»nı... «zəhmətkeş xalqın» demokratik nəzarəti altına alırlar.

Birincisi, Almaniyada «zəhmətkeş xalqın» çoxu, proletarlardan deyil, kəndlilərdən ibarətdir.

İkincisi, «demokratik» sözünün almanca tərcüməsi «xalq hakimiyyəti» deməkdir. Bu «zəhmətkeş xalqın xalq hakimiyyəti nəzarəti» nədir? Həm də elə bir zəhmətkeş xalqın ki, bu kimi tələblərlə dövlətə müraciət etməklə tamamilə təsdiq edir ki, o nə hakimiyyət başında durur, nə də bunun üçün yetişmişdir!

Lui-Filippin zamanında fransız sosialistlərinin *əksinə olaraq*, Büşenin yazıb məsləhət gördüyü və «Atelier»^{12-də} n olan irticaçı fəhlələrin qəbul etdiyi çarəni burada tənqid etməyə girişmək artıqdır. Başlıca bəla da mö`cüzəli tə`sir göstərən bu spesifik çarənin proqrama daxil edilməsində deyil, ondadır ki, ümumiyyətlə sinfi hərəkət nöqteyi-nəzərindən sektantlıq hərəkəti nöqteyi-nəzərinə tərəf geri gedirlər.

Fəhlələr bütün cəmiyyət miqyasında və ən əvvəl öz ölkələrində milli miqyasda kollektiv istehsal üçün şərait yaratmağa sə`y göstərdikləri zaman, bu, yalnız o deməkdir ki, onlar hazırkı istehsal şəraitində çevriliş əmələ gətirmək üçün mübarizə edirlər və bunun dövlətin yardımını ilə kooperativ şirkətləri tə`sis etməklə heç bir əlaqəsi yoxdur. Hazırkı kooperativ şirkətlərinə gəldikdə isə, bunlar *ancaq* ona görə qiymətlidir ki, onlar müstəqil olaraq fəhlələrin özləri tərəfindən yaradılmışdır, nə hökumətlərin, nə də burjuaziyanın himayəsindən istifadə etmir.

IV

İndi demokratiya bölməsinə keçirəm:

A. «*Dövlətin azad əsası*»

Ən əvvəl, II bölmədə deyildiyinə görə, alman fəhlə partiyası «azad dövlət» əldə etməyə çalışır.

Azad dövlət,—bu nədir?

Dövləti «azad» etmək, heç də məhdud sadıq təbəəlik fikir tərzindən qurtulmuş fəhlələrin məqsədi deyildir. Almaniya imperiyasında da «dövlət», demək olar ki, Rusiyada olduğu qədər «azaddır». Azadlıq, dövləti cəmiyyətin üzərində duran orqandan, bütünlüklə bu cəmiyyətə tabe olan orqana çevirməkdən ibarətdir; bəli, bizim zamanəmizdə də dövlət formalarının az və ya çox azadlığı, həmin formaların «dövlətin azadlığını» nə dərəcədə məhdud etməsi ilə müəyyən olunur.

Alman fəhlə partiyası—hər halda bu proqramı qəbul edirsə—sosialist ideyalarını nə qədər səthi mənimsədiyini aşkara çıxarır; mövcud cəmiyyəti (bu isə hər bir gələcək cəmiyyət üçün də öz gücünü saxlayır) mövcud dövlətin «əsas» (və ya gələcək cəmiyyəti gələcək dövlətin əsası) hesab etmək əvəzinə, əksinə, dövləti öz xüsusi «*mə`nəvi, əxlaqi, azad əsasları*» olan müstəqil bir varlıq hesab edir.

Hələ bir də proqramda: «*müasir dövlət*» və «*müasir cəmiyyət*» sözlərindən tamamilə kobud şəkildə sui-istifadə edilir, habelə qarşısına öz tələbini qoyduğu dövləti anlamaqda daha artıq kobudluğa yol verilir!

«Müasir cəmiyyət» bütün mədəni ölkələrdə mövcud olan kapitalizm cəmiyyətidir ki, orta əsrlər aşqarından az-çox azad olmuşdur, hər bir ölkənin tarixi inkişafının xüsusiyyətləri ilə şəklini az-çox dəyişdirmiş, az-çox inkişaf etmişdir. Bunun əksinə olaraq, «müasir dövlət» hər bir dövlət sərhədi ilə dəyişilir. Prussiya-Almaniya imperiyasında bu dövlət bir cür, İsveçrədə isə tamamilə başqa cürdür, İngiltərədə bir cür, Birləşmiş Ştatlarda isə tamamilə başqa cürdür. Deməli, «müasir dövlət» uydurmadır.

Lakin bunların formalarının olduqca müxtəlifliyinə baxmayaraq, müxtəlif mədəni ölkələrin müxtəlif dövlətləri arasında belə bir ümumi cəhət vardır ki, onlar

kapitalistcəsinə az-çox inkişaf etmiş müasir burjua cəmiyyəti zəminində dururlar. Buna görə onların bəzi ümumi mühüm əlamətləri vardır. «Müasir dövlət quruluşunun» hazırkı kökünü təşkil edən burjua cəmiyyətinin ölüb gedəcəyi gələcəyin əksinə olaraq, «müasir dövlət quruluşundan» bu mə'nada danışmaq olar.

Belə bir sual ortaya çıxır: kommunizm cəmiyyətində dövlət quruluşu necə dəyişiləcəkdir? Başqa sözlə: o zaman, indiki dövlət vəzifələrinə bənzər nə kimi ictimai vəzifələr qalacaqdır? Bu suala ancaq elmi surətdə cavab vermək olar; «xalq» sözü «dövlət» sözü ilə neçə min dəfə quraşdırılsa da, bu, məsələnin həllini zərrə qədər də irəlilətməz.

Kapitalizm cəmiyyəti ilə kommunizm cəmiyyəti arasında birincinin inqilabi yolla ikinciyyə çevrilməsi dövrü vardır. Bu dövrə siyasi keçid dövrü uyğundur və bu dövrün dövləti *proletariatın inqilabi diktaturasından* başqa bir şey ola bilməz.

Proqram isə nə bu axıncı dövlət quruluşu ilə, nə də kommunizm cəmiyyətinin gələcək dövlət quruluşu ilə məşğul olmur.

Onun siyasi tələblərində, hamıya məlum olan demokratik bayatıdan başqa bir şey yoxdur: ümumi seçki hüququ, müstəqim qanunvericilik, xalq hüququ, xalq qoşunu və sairə. Bunlar, burjua Xalq partiyasının⁸, sülh və azadlıq cəmiyyətinin sadəcə əks-sədasıdır. Bunların hamısı, əfsanəvi təsəvvürlərə keçmədiyinə görə, artıq həyata *keçirilmişdir*. Ancaq bu tələbləri həyata keçirmiş dövlət Almaniya imperiyası hüduqlarında deyil, İsveçrədə, Birləşmiş Ştatlardadır və i.a. Bu qəbildən olan «gələcəyin dövləti» Almaniya imperiyasının «çərçivəsi» xaricində mövcud olsa da, *müasir dövlətdir*.

Lakin bir şeyi yaddan çıxarmışlar. Bir halda ki, alman fəhlə partiyası qəti surətdə bildirir ki, o «müasir milli dövlət» hüduqlarında, deməli, öz dövlətində, Prussiya-Almaniya imperiyasında iş görür,—yoxsa onun tələblərinin çox hissəsi də mənasız olardı, çünki ancaq əldə olmayan bir şeyi tələb edirlər,—onda partiya ən başlıca cəhəti yaddan çıxarmamalı idi, yəni yaddan çıxarmamalı idi ki, bütün bu qəşəng şeylər, xalq suvereniteti deyilən şeyin qəbul edilməsinə əsaslanır və buna görə də bunlar ancaq *demokratik respublikada* mümkündür.

Bir halda ki, Lui-Filipp və Lui-Napoleon zamanında fransız fəhlə proqramlarında olduğu kimi, demokratik respublika tələb etməyə cəsarət çatmırdı,—ağıllı da hərəkət etmişlər, çünki şərait ehtiyatlı olmağı təlqin edirdi,—nə «namuslu» və nə də ləyaqətli olmayan bir hiyləyə əl atmağa, yəni ancaq demokratik respublikada mənası olan şeyləri tələb etməyə, həm də elə bir dövlətdən ki, parlament formasında libas geymiş, feodal qalıqları ilə qarışmış, eyni zamanda burjuazianın təsiri altında olub, bürokratasına quraşdırılan və polis tərəfindən qorunan hərbi istibdaddan başqa bir şey deyildir,—və buna əlavə olaraq, buna bənzər bir şeyi belə bir dövlətdən «qanuni vasitələrlə» əldə etmək xəyalının bəsləndiyini həmin dövlətə təntənəli surətdə inandırmağa ehtiyac yox idi!

Hətta vulqar demokratiya, ilahi səltənətin yer üzündə həyata keçirilməsini demokratik respublikada görüb burjua cəmiyyətinin məhz bu axıncı dövlət formasında

sinfi mübarizənin silah gücünə qəti həll edilməli olduğunu heç güman etməyən bu demokratiya, polisin icazə verdiyi və məntiq cəhətdən yol verilməz çərçivə daxilində olan bu çeşid demokratizmdən ölçülməz dərəcə yüksəkdə durur.

«Dövlət» mənası altında həqiqətdə əmək bölgüsünə görə cəmiyyətdən ayrı olan, öz xüsusi orqanizmini təşkil edən bir hökumət maşını və ya dövlət düşünüldüyünü aşağıdakı sözlər kifayət qədər göstərir: «Alman fəhlə partiyası *dövlətin iqtisadi əsası olaraq*: vahid mütərəqqi gəlir vergisi tələb edir» və i.a. Vergi–hökumət maşınının iqtisadi əsasıdır, başqa bir şey deyildir. İsveçrədə mövcud olan «gələcəyin dövləti»ndə bu tələb, demək olar ki, yerinə yetirilmişdir. Gəlir vergisi müxtəlif ictimai siniflərin müxtəlif gəlir mənbələri olduğunu,–deməli, kapitalizm cəmiyyətini nəzərdə tutur. Buna görə heç də təəccüblü deyildir ki, Qladstonun qardaşı başda olmaqla Liverpulda maliyyə islahatı üçün mübarizə edən burjualar, bəhs edilən proqram kimi eyni tələbləri irəli sürürlər.

B. «Alman fəhlə partiyası, dövlətin mə'nəvi və əxlaqi əsası olaraq tələb edir:

1. Dövlətin vasitəsi *ilə hamı üçün* ümumi və *bərabər xalq tərbiyəsi*. Məcburi surətdə məktəbə getmək. Pulsuz təhsil».

Hamı üçün bərabər xalq tərbiyəsimi? Bu sözlərlə nəyi nəzərdə tuturlar? Onu güman edirlərmə ki, müasir cəmiyyətdə (söhbət isə ancaq ondandır) tərbiyə bütün siniflər üçün *bərabər* ola bilər? Yoxsa, tələb edirlər ki, yuxarı siniflər də məcburi surətdə cüzi tərbiyə səviyyəsinə,–nəinki mizdli fəhlələrin, hətta kəndlilərin də iqtisadi vəziyyətinə yeganə uyğun olan–xalq məktəbi səviyyəsinə endirilsinlər?

«Məcburi surətdə məktəbə getmək. Pulsuz təhsil». Bunlardan birincisi hətta Almaniyada, ikincisi isə–İsveçrədə və Birləşmiş Ştatlarda xalq məktəbləri barəsində mövcuddur. Əgər Şimali Amerikanın bə'zi ştatlarında orta məktəblərdə də «pulsuz» təhsil verilsə, bu fə'lən ancaq o deməkdir ki, yuxarı siniflər öz təhsil xərclərini ümumi vergi vəsaitindən ödəyirlər. Ötəri qeyd edək ki, eyni şey A bölməsi 5 bəndinin tələb etdiyi «pulsuz məhkəmə işlərinə» də aiddir. Cinayət ədliyyəsi hər yerdə pulszdur. Mülki ədliyyə isə, demək olar ancaq mülkiyyət münafişələri ilə məşğuldur, beləliklə, demək olar ki, ancaq varlı siniflərə aiddir. Bəs nə olsun, onlara öz məhkəmə işlərini xalq vəsaiti hesabına görməkmi təklif edilsin?

Məktəblərə aid olan paraqrafda ən azı, xalq məktəbi ilə birgə texniki məktəblər (nəzəri və əməli məktəblər) tələb edilməli idi.

«*Dövlətin vasitəsi ilə xalq tərbiyəsi*» heç bir şeyə yaramır. Xalq məktəblərinin xərclərini, müəllimlər hey'ətinin ixtisasını, tədris edilən fənləri və i.a. ümumi qanunla müəyyən etmək və bu qanun tələblərinin yerinə yetirilməsinə, Birləşmiş Ştatlarda olduğu kimi, dövlət inspektorları vasitəsi ilə nəzarət etmək,–dövləti xalqın tərbiyəçisi tə'yin etməkdən tamamilə başqa bir şeydir! Əksinə, istər hökuməti, istərsə də eyni dərəcədə kilsəni məktəbə hər cür tə'sir göstərməkdən kənar etmək lazımdır. Prussiya-Almaniya imperiyasında (burada da belə bir boş hiylə kömək etməz ki, guya söhbət «gələcəyin dövlətin»dən gedir,–bu cəhətdən işin nə halda olduğunu biz gördük), əksinə, dövlət özü, xalq tərəfindən çox möhkəm tərbiyə olunmağa möhtacdır.

Bütün demokratik gurultusuna baxmayaraq, bütün proqram başdan-başa, lassalçılar sektasının dövlətə sadıq təbəə e`tiqadı ilə və ya, bundan heç də yaxşı olmayan demokratik mö`cüzələrə e`tiqadla zəhərlənmişdir, yaxud daha doğrusu, mö`cüzələrə e`tiqad etməyin sosializmə eyni dərəcədə yad olan bu iki növü arasında bir güzəştədir.

«*Elm azadlığı*»—Prussiya konstitusiyasının paraqraflarından birində belə deyilir. Bu paraqraf burada nəyə lazımdır?

«*Vicdan azadlığı*»! Əgər indi, «kulturkampf»¹³ zamanı, liberallara öz köhnə şüarlarını xatırlatmaq istəyirdilərsə, bunu ancaq belə bir şəkildə etmək olardı: hər kəs öz dini, habelə cismani ehtiyaclarını ödəmək imkanına malik olmalıdır ki, polis bu işə öz burnunu soxmasın. Lakin fəhlə partiyası bu fürsətdən istifadə edib öz əqidəsini bildirməli idi ki, burjua «vicdan azadlığı» *dini vicdan azadlığının* bütün mümkün olan növlərinə dözməkdən artıq bir şey olmadığı halda, fəhlə partiyası, əksinə, vicdanı dini zəhərdən azad etməyə çalışır. Lakin bizdə «burjua» səviyyəsini aşmağı istəmirlər.

İndi mən axıra çatmışam, çünki proqramda sonra gələn əlavə onun mühüm hissəsi deyildir. Buna görə də burada ancaq qısa qeydlərlə kifayətlənəcəyəm.

2. «Normal iş günü»

Heç bir başqa ölkədə fəhlə partiyası belə qeyri-müəyyən bir tələblə kifayətlənməmiş və müəyyən şərait içərisində nə qədər davam edən iş gününü normal hesab etdiyini həmişə dürüst göstərmişdir.

3. «Qadın əməyinin məhdud və uşaq əməyinin qadağan edilməsi».

Qadın əməyinin məhdud edilməsi iş gününün normalaşdırılmasına daxil olmalıdır, çünki bu məsələ iş gününün nə qədər davam etməsinə, fasilələrin uzunluğuna və sairəyə aiddir; bundan başqa bu məsələ qadın orqanizmi üçün xüsusilə zərərli olan və ya əxlaq cəhətdən qadınlar üçün yaramayan istehsal sahələrində qadın əməyinin ancaq qadağan edilməsi demək ola bilər. Əgər məhz bunu nəzərdə tuturdularsa, belə də demək lazım idi.

«*Uşaq əməyinin qadağan edilməsi*»! Burada mütləq yaş həddini göstərmək lazım idi.

Uşaq əməyinin *tamamilə qadağan edilməsi* iri sənayenin mövcud olması ilə bir araya sığmır və buna görə də boş bir mö`min arzudur.

Bu tədbirin görülməsi,—əgər o mümkün olsaydı,—irticaçı bir şey olardı, çünki iş vaxtının müxtəlif yaşlara müvafiq olaraq ciddi surətdə nizama salınması və uşaqları qorumaq üçün başqa tədbirlərin görülməsi şəraitində məhsuldar əməyi təhsillə erkən birləşdirmək müasir cəmiyyəti yenidən qurmaq üçün ən güclü vasitələrdən biridir.

4. «Fabrik, sənət və ev sənayesi üzərində dövlət nəzarəti».

Prussiya-Almaniya dövlətini nəzərdə tutaraq, qəti tələb etmək lazım gəlirdi ki, fabrik inspektorları ancaq məhkəmənin qərarı ilə dəyişdirilsinlər; hər bir fəhlə onları qulluq vəzifələrini pozmaları üstündə məhkəməyə çəkə bilsin; inspektor vəzifəsini ancaq tibb təhsili olan şəxslər tuta bilsinlər.

5. «Məhbusların əməyinin nizama salınması».

Ümumi fəhlə proqramında xırda bir tələbdir. Hər halda aydın demək lazım idi ki, fəhlələr, rəqabətdən ehtiyat edərək, heç də istəmirlər ki, cinayətkarlarla heyvan kimi

rəftar edilsin və xüsusilə onlar yeganə islah olunmaq vasitəsindən—məhsuldar əməkdən məhrum edilsinlər. Elə bu—sosialistlərdən gözlənilə biləcək minimumdur.

6. «Məs`uliyət haqqında tə`sirli qanun».

Məs`uliyət haqqında «tə`sirli» qanun dedikdə nə nəzərdə tutulduğunu söyləmək lazım idi.

Yeri gəlmişkən bunu da qeyd etməliyəm ki, normal iş günü haqqındakı paraqrafda fabrik qanunlarının sanitariya-gigiyena tədbirlərinə və bədbəxt hadisələrdən qorunma tədbirlərinə və i.a. aid hissəsi yaddan çıxarılmışdır. Məs`uliyət haqqındakı qanun ancaq bu göstərişlər pozulduğu zaman quvvəyə minir.

Bir sözlə, bu əlavə də eyni dərəcədə səliqəsiz ifadə ilə nəzəri cəlb edir.

«Dixi et saivavi animan meam» (Dedim və öz canımı qurtardım. *Red.*)

K.Marks 1875-ci ilin aprelində—mayın əvvəllərində yazmışdır.

Bir qədər ixtisarla «Die Neue Zeit» jurnalında çap edilmişdir.

Bd. 1, №18. 1890–1991

F.Engels

A.BEBELƏ MƏKTUB¹⁴

London, 18–28 mart 1875-ci il

Əzizim Bebel!

Sizin 23 fevral tarixli məktubunuzu aldım və şadam ki, Siz özünüzü bu qədər yaxşı hiss edirsiniz.

Siz məndən soruşursunuz ki, birləşmə məsələsində bizim rə`yimiz necədir? Təəssüf ki, biz də Sizin kimi bir vəziyyətdəyik. Nə Libknext, nə də başqa birisi bizə heç bir şey bildirməmişdir; buna görə biz də qəzetlərdəkindən artıq bir şey bilmirik, qəzetlərdə isə təqribən səkkiz gün bundan qabaq proqram layihəsi çıxanadək, heç bir şey yazılmırdı. Bu layihə bizi, əlbəttə, az təəccübləndirmədi.

Bizim partiyamız o qədər tez-tez öz əlini lassalçılara uzadıb barışıq və ya, hər halda, heç olmazsa əməkdaşlıq təklif etmişdir və Hazenkleverlər, Hasselmanlar və Telkelərdən o qədər tez-tez həyasız rədd cavabı almışdır ki, hətta uşaq da buradan belə bir nəticə çıxarmalı idi: bir halda ki, indi bu cənablar özləri gəlib barışıq təklif edirlər, deməli, son dərəcə çətin vəziyyətdədirlər. Lakin biz bu adamların yaxşıca mə`lum olan xasiyyətini nəzərə alaraq, onların çətin vəziyyətindən istifadə etməli və özümüz üçün mümkün olan bütün tə`minatı əldə etməliyik ki, bu cənablar özlərinin sarsılmış mövqelərini fəhlələrin nəzərində bizim partiyamızın hesabına yenidən möhkəmlətməsinlər. Onları mümkün qədər daha soyuq və e`timadsızlıqla qarşılamaq, öz sektant şüarlarından və öz «dövlət yardımı»ndan əl çəkməyə və əsasən 1869-cu ildəki Eyzenax proqramını⁵ və ya onun indiki zamana uyğun şəkildə təshih edilmiş nəşrini qəbul etməyə nə dərəcədə hazır olduqlarını birləşmə üçün şərt qoymaq lazım idi. Bizim partiyamız üçün nəzəri cəhətdən, yə`ni proqramdan ötrü həlledici əhəmiyyəti olmaq cəhətdən lassalçılardan *öyrənəsi əsla heç bir şey yoxdur*; lassalçılar isə bizim

partiyamızdan, əlbəttə, öyrənə bilərdilər. Birləşmə üçün birinci şərt ondan ibarət olmalı idi ki, onlar daha sektant, lassalçı olmasınlar,—deməli, hər şeydən əvvəl dövlət yardımı kimi hər şeyə şəfa verən aralıq həkimi vasitəsindən əl çəksinlər və ya heç olmazsa mümkün olan bir çox başqa tədbirlərlə yanaşı olaraq, onu tabe vəziyyətdə olan keçid tədbiri hesab etsinlər. Proqram layihəsi sübut edir ki, bizim adamlar nəzəri cəhətdən lassalçı liderlərdən yüz qat yüksək olduqları halda, siyasi zirəklik mənasında onlardan bir o qədər aşağı olmuşlar; vicdansızlar bu dəfə də «vicdanlıları» (eyzenaxlıları «vicdanlılar» adlandırırdılar. *Red.*) bərk aldatmışlar.

Əvvələn Lassalın gurultulu, lakin tarixən yanlış olan belə bir ifadəsi qəbul edilmişdir ki, fəhlə sinfinə nisbətən qalan siniflərin hamısı ancaq irticaçı bir kütlə təşkil edir. Bu müddəə yalnız ayrı-ayrı müstəsna hallarda, məsələn; Kommuna kimi proletar inqilabı zamanı və ya elə bir ölkədə doğrudur ki, orada nəinki tək-cə burjuaziya özünə uyğun dövlət və cəmiyyət yaratmış olsun, habelə onun ardınca demokratik xırda burjuaziya da bu dəyişikliyi onun ən son nəticələrinə gətirib çatdırmış olsun. Məsələn, Almaniyada demokratik xırda burjuaziya bu irticaçı kütləyə mənsub olsaydı, Sosial-demokrat fəhlə partiyası onunla, Xalq partiyası⁸ ilə illər boyu necə əlbir fəaliyyət göstərə bilərdi? «Volksstaat»⁹, demək olar, bütün öz siyasi məzmununu xırda burjua-demokratik «Frankfurter Zeitung»dan¹⁵ necə götürə bilərdi? Xalq partiyasının və xırda burjua demokratiyasının proqramına açıqdan-açığa və hərfiyyən uyğun gələn tam yeddi tələbi bu proqramın özünə necə daxil etmək olardı? Mən yeddi siyasi tələbi nəzərdə tuturam: 3–5 və 1–2; bunların içərisində *burjua*-demokratik tələbi olmayan heç bir tələb yoxdur¹⁶.

İkincisi, fəhlə hərəkatının beynəlmiləliyi prinsipi indiki zaman üçün əməli cəhətdən tamamilə kənara atılır, həm də elə adamlar tərəfindən kənara atılır ki, onlar bu prinsipi tam beş il ərzində və çox çətin şəraitdə ən parlaq şəkildə yeridirdilər. Alman fəhlələri *başlıca olaraq*, müharibə zamanı əsl beynəlmiləlçi kimi hərəkət etmələri sayəsində Avropa hərəkatının avanqardı oldular¹⁷; heç bir başqa proletariat bu qədər yaxşı hərəkət edə bilməzdi. İndi isə onlara bu prinsipdən əl çəkməyi təklif edirlər, həm də elə bir zamanda təklif edirlər ki, xaricdə bu prinsipi hər hansı bir təşkilat çərçivəsi daxilində həyata keçirmək yolundakı hər bir təşəbbüsü hökumətlər nə dərəcədə boğmağa çalışırlarsa, fəhlələr hər yerdə bu prinsipi bir o dərəcədə xüsusilə qeyd etməyə başlayırlar! Bəs fəhlə hərəkatının beynəlmiləlçiliyindən ən nəhayət nə qalır? Ancaq zəif bir ümid qalır—Avropa fəhlələrinin gələcəkdə, öz azadlıqları uğrundakı mübarizədə əməkdaşlıq edəcəklərinə bağlanan ümid deyil, xeyr, bu ümid deyil,—gələcəkdə «xalqların beynəlmiləl qardaşlığı»na, Sülh cəmiyyətindən¹⁰ olan cənab burjuaların «Avropa Birləşmiş Ştalları»na bağlanan ümid qalır!

Əlbəttə, özlüyündə Internasionaldan danışmağa ehtiyac yox idi. Lakin ən azı 1869-cu il proqramından bircə addım da geri çəkilməmək və təqribən belə demək lazım idi: *hərçənd* alman fəhlə partiyası, *hər şeydən əvvəl*, özü üçün müəyyən edilmiş dövlət sərhədləri daxilində fəaliyyət göstərir (onun Avropa proletariatu adından danışmağa və xüsusilə də, yalan bir şey danışmağa haqqı yoxdur), bununla belə partiya, bütün

ölkələrin fəhlələri ilə öz həmrəyliyini başa düşür və bu həmrəylikdən irəli gələn vəzifələri indiyədək yerinə yetirdiyi kimi bundan sonra da yerinə yetirməyə həmişə hazır olacaqdır. Özünü Internasionalın bir hissəsi e`lan etmədən və ya hesab etmədən də, bu cür vəzifələr vardır; buraya, məsələn, tətil zamanı yardım göstərmək və ştreykbrexerliyə yol verməmək, xaricdəki hərəkət haqqında partiya orqanlarının alman fəhlələrinə mə`lumat verməsinin qeydinə qalmaq, yaxınlaşan və ya baş verən sülalə müharibələrinə qarşı təşviqat aparmaq, bu cür müharibələr zamanı isə 1870 və 1871-ci illərdə nümunəvi surətdə yeridilən taktika kimi bir taktika yeritmək və s. aiddir.

Üçüncüsü, bizimkilər özlərinə Lassalın «əmək haqqının dəmir qanunu»nu qəbul etdirməyə yol vermişlər; bu da tamamilə köhnəlmiş belə bir iqtisadi baxışa əsaslanır ki, guya fəhlə orta hesabla ancaq *minimum* əmək haqqı alır, həm də məhz ona görə ki, Maltusun əhali nəzəriyyəsinə görə həmişə artıq fəhlə vardır (Lassalın dəlili belə idi). Lakin Marks «Kapital»da ətraflı surətdə sübut etmişdir ki, əmək haqqını tənzim edən qanunlar çox mürəkkəbdir, şəraitdən asılı olaraq bunlardan gah biri, gah da digəri üstün olur, beləliklə, bunlar heç də dəmir qanun deyildir, əksinə, çox elastikdir və ümumiyyətlə bu məsələni Lassalın xəyal etdiyi kimi iki-üç kəlmə ilə həll etmək olmaz. Lassalın Maltus və Rikardodan köçürüb gətirdüyü (həm də Rikardonu təhrif edərək gətirdüyü) qanunun maltuscasına əsaslandırılmasını, məsələn, Lassalın başqa bir kitabçasından «Fəhlələrin qiraət kitabı»nın 5-ci səhifəsində sitat gətirdiyi şəkildə əsaslandırılmasını Marks «kapital yığımı prosesi» bölməsində ətraflı surətdə təkzib etmişdir. Lassalın «dəmir qanunu»nu qəbul etməklə, deməli, yanlış muddəanı və onun yanlış şəkildə əsaslandırılmasını da qəbul etmişlər.

Dördüncüsü, proqramda *yeganə sosial* tələb olaraq, Lassalın Büşedən oğurladığı ən açıq şəkildəki dövlət yardımı məsələsi irəli sürülür. Həm də, Brakke həmin tələbin bütün boşluğunu çox yaxşıca aşkara çıxarandan sonra¹⁸ partiyamızın bütün natiqləri olmasa da, bunların, demək olar, hamısı lassalçılarla mübarizədə bu «dövlət yardımı»na qarşı çıxmağa məcbur olduqdan sonra irəli sürülür! Partiyamız üçün bundan daha böyük bir həqarət təsəvvür etmək olmaz. Amand Köqq dərəcəsinə endirilən bir beynəlmiləlçilik, bu tələbi *sosialistlərin əksinə olaraq*, onlara qarşı mübarizə məqsədi ilə irəli sürən Büşenin burjua respublikaçılığı dərəcəsinə alçalan bir sosializm!

Lakin Lassalın dediyi mə`nada «dövlət yardımı» olsa-olsa məqsədə çatmaq üçün görülməsi bir çox tədbirlərdən ancaq *biridir*, Həmin məqsəd isə burada, proqram layihəsində acizlik bildirən bu sözlərlə ifadə edilmişdir: «sosial məsələni həll etməyə yol açmaq üçün»,—sanki bizim üçün hələ nəzəri cəhətdən *həll edilməmiş* bir sosial məsələ varmış! Deməli, əgər deyilsə ki: «alman fəhlə partiyası sənaye və əkinçilikdə, milli miqyasda kollektiv istehsal yaratmaq yolu ilə muzzdlu əməyi məhv etməyə və bununla da sinfi fərqləri yox etməyə çalışır; bu partiya həmin məqsədə çatmaq üçün yararlı olan hər bir tədbirə tərəfdardır»,—onda heç bir lassalçı buna qarşı heç bir e`tiraz edə bilməz.

Beşincisi, bir sinif olmaq e`tibarı ilə fəhlə sinfini həmkarlar ittifaqları vasitəsi ilə təşkil etmək haqqında bircə kəlmə də deyilməmişdir. Bu isə çox mühüm bir məsələdir,

zira məhz bu, proletariatin əsl sinfi təşkilatıdır və burada proletariat kapitalla qarşı öz gündəlik mübarizəsini edir, bu təşkilat proletariat üçün bir məktəbdir və onu indi hətta ən amansız irtica (indi Parisdə olduğu kimi) heç cür boğa bilmir. Bu təşkilat Almaniyada da əhəmiyyət qazandığına görə, bizim fikrimizcə, proqramda ondan danışmaq və partiya təşkilatında ona mümkün olduqca müəyyən bir yer vermək şəxsiz lazım idi.

Lassalçılar xeyrinə bizimkilərin etdiyi bax budur. Bəs onların güzəşti nədən ibarət olmuşdur? Ondan ibarət olmuşdur ki, proqramda bir yığın çox dolaşlıq, *xalis demokratik tələblər* vardır və bunlardan bəziləri sadəcə modada olan şeylərdir, məsələn, İsveçrədə olan «xalq qanunvericiliyi»; bu isə orada ümumiyyətlə bir şey verirsə, xeyirdən çox zərər verir. «Xalq vasitəsi ilə *idarə etməyin*» hələ bir mənası ola bilərdi. Hər bir azadlığın birinci şərti–bütün məmurların hər bir vətəndaş barəsində bütün vəzifə hərəkətləri üçün adi məhkəmə qarşısında və ümumi hüquqa əsasən daşdığı məsuliyyət məsələsidir ki, proqramda bu da yoxdur. Elm azadlığı, vicdan azadlığı kimi tələblərin hər bir liberal burjua proqramında olduğundan və burada bir qədər qərribə göründüyündən bəhs etməyəcəyəm.

Azad xalq dövləti dönüb azad dövlət olmuşdur. Bu sözlərin qrammatik mənasına görə, azad dövlət elə bir dövlətdir ki, burada dövlət öz vətəndaşlarına münasibətində azaddır, yəni müstəbid hökuməti olan bir dövlətdir. Dövlət haqqındakı bütün bu boşboğazlığı, xüsusilə, əsl mənadə daha dövlət olmayan Kommunadan sonra bir kənara atmaq lazım idi. Anarxistlər «*xalq dövləti*»ni həddindən artıq bizim gözümüzdə soxurdular, hərçənd Marksın Prudona qarşı əsərində (*K.Marks. «Fəlsəfə yoxsulluğu. C. b. Prudonun «Yoxsulluq fəlsəfəsi»nə cavab» Red.*), sonra da «Kommunist manifesti»ndə açıqca deyilir ki, sosializm ictimai quruluşunun yaradılması ilə dövlət öz-özünə buraxılır [*sich auflöst*] və yox olur. Dövlət öz düşmənlərini zorakılıq yolu ilə əzmək üçün mübarizədə, inqilabda istifadə edilməsi lazım gələn ancaq keçici bir təsisat olduğuna görə, azad xalq dövlətindən danışmaq xalis mənasızlıqdır: nə qədər ki, proletariatin hələ dövlətə *ehtiyacı* vardır, onun bu ehtiyacı azadlıq üçün deyil, öz düşmənlərini əzmək üçündür, azadlıqdan danışmaq mümkün olanda isə, dövlət bir dövlət olaraq daha mövcud olmur. Buna görə də biz təklif edərdik ki, hər yerdə «*dövlət*» sözü əvəzinə «*icma*» [*Gemeinwesen*] sözü, fransızca «*kommuna*» sözüne mütabiq olan bu gözəl köhnə alman sözü yazılsın.

«Bütün sinfi fərqləri məhv etmək» əvəzinə deyilən: «hər cür sosial və siyasi bərabərsizliyi aradan qaldırmaq» ifadəsi də çox şübhəli bir ifadədir. Ayrı-ayrı ölkə, vilayət və hətta yerlər arasında həyat şəraiti cəhətdən həmişə *müəyyən bir* bərabərsizlik olacaqdır ki, bunu minimum dərəcəyə endirmək olar, lakin heç bir zaman tamamilə aradan qaldırmaq olmaz. Alp dağlarında yaşayanların həyat şəraiti düzənliklərdə yaşayanların həyat şəraitindən həmişə fərqli olacaqdır. Sosializm cəmiyyətini *bərabərlik* aləmi hesab edən təsəvvür «azadlıq, bərabərlik və qardaşlıq» şüarı kimi köhnə bir şüarla əlaqədar olan birtərəfli fransız təsəvvürüdür,—müəyyən bir *inkişaf mərhələsi* olmaq e'tibarı ilə bu təsəvvür öz vaxtına və yerinə görə düzgün idi, lakin

keçmiş sosialist məktəblərinin bütün birtərəfli cəhətləri kimi, bu təsəvvür də indi aradan qaldırılmalıdır, çünki ancaq dolaşıqlıq törədir və indi həmin məsələni şərh etmək üçün daha dürüst üsullar tapılmışdır.

Mən sözümlü qurtarıram, hərçənd solğun və sönük bir dillə yazılan bu proqramda, demək olar, hər kəlmə tənqid edilməyə layiqdir. Bu elə bir proqramdır ki, qəbul edilərsə, Marks və mən belə bir bünövrə üzərində qurulan *yeni* partiyaya qoşulmağa *heç bir zaman* razı olmarıq və bu partiyaya qarşı necə bir mövqe tutmaq (həmçinin bunu açıqca necə etmək) məsələsi üzərində çox ciddi düşünməli olacağıq. Nəzərdə tutun ki, alman Sosial-demokrat fəhlə partiyasının bütün və hər cür çıxış və hərəkəti üçün xaricdə *bizi* məs'ul hesab edirlər. Məsələn, Bakunin özünün «Dövlət quruluşu və anarxiya» əsərində, «Demokratisches Wochenblatt»¹⁹ tə'sis edildiyi vaxtdan bəri Libknextin dediyi və ya yazdığı hər bir düşünülməmiş söz üçün *bizi* məs'ul hesab edir. Adamlar belə güman edirlər ki, bütün hərəkətdə buradan biz komanda edirik; halbuki Siz məndən pis bilmirsiniz ki, biz demək olar *heç bir zaman* partiyanın daxili işlərinə azacıq da olsa qarışmamışıq, qarışmışıqsa da, ancaq onun üçün qarışmışıq ki, fikrimizcə buraxılan səhvləri, həm də ancaq *nəzəri səhvləri* mümkün qədər düzəldək. Lakin Siz özünüz başa düşərsiniz ki, bu proqram bir dönüş nöqtəsi əmələ gətirir və bu dönüş nöqtəsi *bizi* çox asanlıqla məcbur edə bilər ki, belə bir proqramı qəbul edən partiya üçün hər cür məs'ulyyəti daşımaqdan boyun qaçıraq.

Ümumiyyətlə partiyanın həqiqətdə gördüyü işə nisbətən onun rəsmi proqramının az əhəmiyyəti vardır. Lakin hər halda *yeni* proqram həmişə açıqcasına qaldırılan bir bayraqdır və xarici aləm partiya haqqında bu bayrağa əsasən fikir yeridir. Buna görə də proqram *heç bir halda* geriye doğru bir addım olmamalıdır, nəzərdən keçirilən layihə isə, Eyzenax proqramına nisbətən geriye doğru bir addımdır. Axı bu barədə də bir düşünmək lazım idi ki, bu proqram haqqında başqa ölkələrin fəhlələri nə deyirlər, bütün alman sosialist proletariyatının lassaçılar qarşısında belə təslim olması nə kimi bir tə'sir bağışlar.

Həm də mən əminəm ki, *belə* bir əsas üzərində birləşmə bircə il də davam etməz. Məgər partiyamızın ən yaxşı adamları əmək haqqının dəmir qanunu və dövlət yardımı haqqında Lassalın əzbərlənmiş ibarələrini öz çıxışlarında çeynəməyə razı olarlarmı? Bu rolda mən, məsələn, Sizi görmək istədim! əgər onlar lap bu işə razı olsalardı, onları öz dinləyiciləri fitə basarlar. Bununla belə mən əminəm ki, sələmçi Şeylok bir girvənkə ət üstündə tə'kid etdiyi kimi (*Şekspir*. «Venesiya taciri», I pərdə, üçüncü səhnə. *Red.*), lassaçılar da proqramın məhz *bu* maddələri üzərində tə'kid edirlər. Parçalanma baş verəcəkdir; lakin əvvəlcə biz Hasselmanın, Hazenkleverin, Tölke və kompaniyasının «təmiz» adını bərpa edəcəyik; parçalanmadan sonra biz zəif düşərik, lassaçılar isə möhkəmlənmiş olarlar; bizim partiyamız öz siyasi saflığını itirər və bir müddət üçün öz bayrağı üzərində özünün yazdığı Lassal ibarələrinə qarşı daha *heç vaxt* fədakarlıqla mübarizə edə bilməz; həm də lassaçılar o zaman yenə desələr ki,—onlar ən həqiqi və yeganə fəhlə partiyasıdır, bizim tərəfdarlarımız isə burjuadirlər—onda onlar sübut üçün bu proqramı göstərə bilərlər. Bu proqramda bütün sosialist tədbirləri *onlara*

aiddir, *bizim* partiyamız isə oraya ancaq xırda burjua demokratiyası tələbləri daxil etmişdir, halbuki *onun özü* həmin proqramda xırda burjua demokratiyasını «irticaçı kütlənin» bir hissəsi adlandırmışdı.

Mən bu məktubun göndərilməsini ləngitdim, çünki Siz ancaq aprelin 1-də, Bismarkın doğulma günü şərəfinə azad ediləcəksiniz və mən istəmədim ki, məktubum onu gizli yolla Sizə çatdırmaq istərkən ələ keçsin. İndicə Brakkedən məktub gəldi, onda da proqram barəsində ciddi şübhələr doğmuşdur, odur ki, bizim rə'yimizi bilmək istəyir. Buna görə də mən işi sürətləndirmək üçün bu məktubu ona göndərirəm ki, o da oxusun və mən bütün bu darıxdırıcı əhvalatı bir də təzədən yazmalı olmayım. Yeri gəlmişkən deyim ki, mən məsələni Ramma da açıq şərh etdim, Libknextə isə ancaq qısaca yazdım. Mən onu heç bağışlaya bilmirəm ki, bizə bütün bu iş haqqında, necə deyərlər, iş işdən keçənə qədər *bircə kəlmə* də xəbər verməmişdir (halbuki Ramm və başqaları güman edirmişlər ki, o bizə dürüst mə'lumat vermişdir). Doğrudur, o çoxdan belə hərəkət edirdi—buna görə də biz, Marks və mən, onunla bu qədər geniş və xoşagəlməz şəkildə yazışmalı olmuşduq,—lakin bu dəfə iş öldüqca iyrənc şəkil almışdır, odur ki, *biz onunla birlikdə belə bir yolla getməkdən qəti surətdə imtina edirik*. Çalışıb ələ edin ki, yayda buraya gələsiniz. Əlbəttə, mənim yanımda qalarsınız və havalar yaxşı keçsə, biz bir neçə günlüyə dənizdə çimməyə gedə bilərik; uzun müddət həbsdə oturduqdan sonra, bu Sizin üçün çox faydalı olar.

Dostluq salamı ilə

Sizin F. E.

Bu günlərdə Marks mənzilini dəyişmişdir. Onun ünvanı belədir: 41, Meytlend-park, Kresent, Nord-Uest, London.

İlk dəfə bu kitabda çap edilmişdir: A.Bebel. «Aus meinem Leben», II cild, Stuttgart, 1911.

F.ENGELS

K.KAUTSKIYƏ MƏKTUB

London, 23 fevral 1891-ci il

Əznzim Kautski!

Sırağagün sənə göndərdiyim tə'cili təbrikimi, yəqin ki, almısan. İndi isə yenə həmin məsələyə, Marksın məktubuna (*K.Marks. «Qota proqramının tənqidi» Red.*) qayıdaq.

Bu məktubun düşmənlərə bir silah verəcəyi qorxusu əsassız çıxdı. Əlbəttə, hər bir münasibətlə fitnəkar iftiralar yaymaq olar, lakin ümumiyyətlə və bütövlükdə götürülsə, bu amansız özünü-tənqid əleyhdarlara tamamilə sarsıdıcı tə'sir göstərdi və onlara açıqca hiss etdirdi ki, özü-özünə belə şeylər deyən partiyanın nə qədər də daxili qüvvəsi olmalıdır! Bu, əleyhdarların qəzetlərindən, həm sənin göndərdiyin (çox sağ ol!), həm də başqa yerlərdən aldığım qəzetlərdən aydın görünür. Açıq desək, həmin sənədi çap etdirmək qərarına gəlirkən mən də bu barədə düşünmüşdüm. Mən bilirdim ki, bu sənəd ilk zamanlar bə'zilərinə çox bərk toxunmalıdır, lakin bundan qaçınmaq mümkün deyildi, həm də sənədin öz məzmunu, mənim fikrimcə, bunu artıqlaması ilə

doğruldurdu. Mən onu da bilirdim ki, partiya buna davam gətirmək üçün kifayət qədər möhkəmdir və əmin idim ki, 15 il bundan əvvəl bu nə qədər açıq bir dillə söylənmişdisə, buna partiya indi də *davam gətirər*; əmin idim ki, qüvvələrin bu cür sınıanmış olmasına haqlı bir iftixarla əsaslanıb demək olar: harada elə bir başqa partiya tapılar ki, belə bir şey etmək cəsarətində olsun? Bunu söyləmək isə Saksoniyada və Vyanada çıxan «Arbeiter-Zeitung» və «Züricher Post»²⁰ qəzetlərinin öhdəsinə buraxıldı.

Əgər sən «Neue Zeit»in²¹ 21-ci №-sində çap etdirmək məs'uliyyətini öz üzərinə götürürsənsə, bu sənin tərəfindən çox tərifəlayiq bir iş olardı, lakin yaddan çıxarma ki, birinci təkanı hər halda mən vermişəm, həm də müəyyən dərəcəyə qədər səni bu işi görməyə mən vadar etmişəm. Buna görə də başlıca məs'uliyyəti mən öz üzərimə götürürəm. Təfərrüata gəldikdə, bu barədə həmişə müxtəlif rəylər ola bilər. Mən səninlə Ditsin e'tiraz etdiyi hər şeyi pozub dəyişdirdim və əgər Dits daha çox yeri qeyd etsəydi, burada da mən mümkün qədər razılaşardım; sözbəxan olduğumu mən həmişə sizə işdə sübut etmişəm. Lakin başlıca cəhətə gəldikdə, proqram müzakirəyə qoyulan kimi, *mənim borcum* bu əlyazmasını çap etdirmək idi. Həm də Libknextin Halledəki məruzəsindən²² və bu məruzədə Marksın tənqidindən yazıb götürdüyü parçalardan qismən öz malı kimi utanmadan istifadə edəndən, qismən də sənədin özünün adını çəkmədən, ona qarşı mübahisəyə girişəndən sonra Marks bu cür dəyişdirməyə həkmən öz orijinalını qarşı qoyardı, odur ki, mən onun əvəzindən bu işi görməyə borclu idim. Təəssüf ki, o zaman sənədin özü hələ məndə yox idi; mən bunu ancaq çox sonralar, uzun müddət axtarandan sonra tapdım.

Sən deyirsən Bebel sənə yazmışdır ki, Marksın Lassalla rəftarı köhnə lassalçıları qəzəbləndirmişdir. Çox ola bilər. Axı bu adamlar əsl əhvalatı bilmirlər və bu cəhətdən onların gözünü açmaq, deyəsən, pis olmaz. Əgər bu adamlara mə'lum deyildirsə ki, Lassalın bütün böyüklüyü buna əsaslanırdı ki, Marks öz elmi tədqiqlərinin nəticələrindən Lassalın uzun illər boyu öz malı kimi istifadə edərək özünə bəzək verməsinə və buna üstəlik kifayət qədər iqtisadi hazırlığı olmadığına görə bunları təhrif etməsinə yol vermişdi,—onda bu mənim təqsirim deyildir. Lakin mən Marksın ədəbi qəyyumuyam, bu isə mənim üzərimə müəyyən vəzifələr qoyur.

Artıq 26 ildir ki, Lassal tarixin malı olmuşdur. Əgər müstəsna qanun²³ dövründə onu tarixi cəhətdən tənqid etməmişlərsə, indi, nəhayət, elə bir vaxt gəlib çatır ki, bu tənqid öz hökmündə olmalı və Marks haqqında Lassalın əsl mövqeyini aydınlaşdırmalıdır. Axı Lassalın əsl simasını pərdələyən və onu tərifləyib göylərə qaldıran biq əfsanə partiyanın e'tiqad simvolu ola bilməz. Hərəkət qarşısında Lassalın xidmətləri nə qədər yüksək qiymətləndirilsə də, hərəkətdə onun tarixi rolu ikili olaraq qalır. Sosialist Lassalın ardınca addım-addım deməli Lassal gəlir. Təşviqatçı və təşkilatçı Lassalda başdan ayağa, Hatsfeldin mühakiməsində²⁴ vəkillik edən advokat görünür: vasitə seçməkdə yenə eyni həyasızlıq, sadəcə bir alət kimi istifadə edib sonra bir kənara atmaq mümkün olan şübhəli və satqın adamları öz ətrafına yığmağa yenə eyni meyl görünür. Lassal 1862-ci ilə qədər işdə güclü bonapartçılığa meyl edən spesifik Prussiya vulqar

demokrati olduğu halda (onun Marksa məktublarını indicə nəzərdən keçirdim), xalis şəxsi xarakterdə olan səbəblərə görə, birdən-birə cəbhəni dəyişdirib öz təşviqatına başladı. İkicə il keçməmiş o tələb etməyə başladı ki, fəhlələr burjuaziyaya qarşı kral hakimiyyətinin tərəfinə keçsinlər, həm də xarakter e'tibarı ilə özünə yaxın olan Bismark ilə elə fitnə-fəsad düzəltdi ki, öz xoşbəxtliyindən vaxtında güllə ilə vurulub ölməsəydi, bu fitnə-fəsad onu hökmən hərəkətə fə'lən xəyanət etməyə gətirib çıxarmalı idi. Onun təşviqat kitabçalarında Marksdan götürdüyü düzgün fikirlər özünün lassalçı və, bir qayda olaraq, yanlış mülahizələri ilə o qədər qarışmışdır ki, bunları bir-birindən ayırmaq demək olar mümkün deyildir. Fəhlələrin özünü Marks tərəfindən verilən qiymətlə pərt edildiyini hiss edən hissəsi Lassalı onun ancaq iki illik təşviqatı ilə tanıyır və hətta buna da müsbət nəzərlə baxır. Bu cür yanlış fikirlərə isə tarixi tənqid əbədi hörmət bəsləyə bilməz. Marks ilə Lassal arasındakı əsl münasibəti, nəhayət, birdəfəlik aşkara çıxarmaq mənim borcum idi. İndi bu iş görülmüşdür, hələlik mən bununla kifayətlənə bilərəm. Bir də mən özüm indi başqa işlərlə məşğulam. Lassal haqqında Marksın çap edilən amansız mühakiməsi isə özlüyündə lazımi tə'sir göstərir və başqalarını cəsarətləndirir. Lakin vəziyyət məni çıxış etməyə məcbur etsəydi, mənim başqa əlacım olmazdı: mən Lassal haqqındakı əfsanəni həmişəlik aradan qaldırmalı olardım.

Həqiqətən çox yaxşıdır ki, fraksiyada «Neue Zeit» üzərində senzura qoyulmasını tələb edən səslər eşidildi. Bu nədir—müstəsna qanun dövründəki fraksiya diktaturasının (o zaman zəruri olub çox gözəl həyata keçirilən diktaturanın) kabusudurmu, yoxsa—fon Şveytserin keçmiş tələbkər təşkilatı haqqında xatirələrdir? Bu, doğrudan da çox parlaq bir fikirdir, ki, alman sosialist elmi, sosialistlər əleyhinə Bismarkın qanunundan azad olandan sonra, onu sosialistlər əleyhinə sosial-demokrat partiyası orqanlarının özlərinin düzəldib həyata keçirməli olduğu yeni qanuna tabe edəsən. Lakin təbiət özü çalışmışdır ki, ağaclar göylərə qədər boy atmasın (Orijinalda bir alman məsəlidir (Es ist dafur gesorgt, dass die Baume nicht in en Himmel wachsen) mə'nası bizim dildə belə məsələlərə yaxındır: əlin çatmaz, adam öz başından yuxarı atıla bilməz. *Red.*).

«Vorwörs»dəki²⁵ məqalə məni az narahat edir. Libknext bütün əhvalatı öz bildiyi kimi söyləyəninə qədər gözləyəcəyəm və o zaman, yəqin hər ikisinə mümkün qədər mehriban bir dillə birdən cavab verərəm. «Vorwörs»dəki məqalədə ancaq bə'zi düzgün olmayan fikirləri düzəltmək (məsələn, bunu ki; guya biz birləşmək istəmirdik, guya hadisələr Marksın haqlı olmadığını sübut etdi və i.a.) və özlüyündə aydın olan şeyi təsdiq etmək lazım gələcəkdir. Yeni hücumlar və ya düzgün olmayan fikirlər məni yeni addımlar atmağa məcbur etməsə, mən bu diskussiyanı həmin cavabla öz tərəfimdən bitirmək fikrindəyəm.

Ditə de ki, mən «Mənşəyi» (Engelsin «Ailənin, xüsusi mülkiyyətin və dövlətin mənşəyi» əsərinin almanca dördüncü nəşrini. *Red.*) hazırlamaqla məşğulam. Budur, bu gün Fişerdən məktub gəlmişdir, o da məndən üç yeni müqəddimə almaq istəyir!

Sənin F. E.

İlk dəfə rus dilində «Bolşevik» jurnalında çap edilmişdir, №22, 1931-ci il

F.ENGELS

«TƏBİƏTİN DIALEKTİKASI»NA GİRİŞ²⁷

Təbiətin müasir tədqiqi,—qədim insanların naturfəlsəfə sahəsindəki dahiyənə fəralərinin və ərəblərin çox mühüm olsa da, yalnız qeyri-müntəzəm və əksəriyyətlə bir nəticə vermədən itib getmiş kəşflərinin əksinə olaraq, elmi, müntəzəm və hərtərəfli bir inkişafa gətirib çıxaran bu yeganə tədbir də—bütün yeni tarix kimi elə bir böyük dövrdən başlanır ki, biz almanlar bu dövrü, o zaman bizə üz vermiş milli bədbəxtliyə görə Reformasiya adlandırırıq, fransızlar onu Renessans, italyanlar isə—Çinkveçento (hərfiyyə: beş yüzüncü illər, yə`ni on altıncı əsr. *Red.*) adlandırırlar və bu adlardan heç biri həmin dövrün məzmununu tamam əhatə etmir. Bu dövr XV əsrin ikinci yarısından başlanan dövrüdür. Kral hakimiyyəti şəhərlilərə arxalanaraq feodal zadəganlığının qüdrətini qırdı və əslində milliyyətlərə əsaslanan böyük monarxiyalar yaratdı ki, bunlarda da müasir Avropa millətləri və müasir burjua cəmiyyəti inkişaf etməyə başladı; həm də şəhərlilərlə zadəganlar hələ öz aralarında vuruşmaqda davam edərkən, alman Kəndli müharibəsi gələcəkdə sinfi döyüşlər olacağını irəlicədən göstərdi, zira bu müharibədə meydana atılanlar təkcə üsyan etmiş kəndlilər deyildi,—bunda daha heç bir yenilik yox idi,—həbelə kəndlilərin ardınca müasir proletariatin əldə qırmızı bayraqlar tutub əmlakın ümumi olmasını tələb edən sələfləri göründü. Bizans süqut edərkən xilas edilən əlyazmaları və Roma xərəbələrindən qazılıb çıxarılan antik heykəllər, heyrətə gəlmiş Qərb qarşısında yeni bir aləm—qədim yunan aləmini açdı; bu aləmin parlaq obrazları qarşısında orta əsrlərin xülyaları yox olub getdi; İtaliyada incəsənət misilsiz dərəcədə tərəqqi edərək, sanki klassik qədim dövrün in`ikasası oldu və daha heç bir zaman bu tərəqqiyə çatmaq mümkün olmadı. İtaliya, Fransa və Almaniyada yeni, ilk müasir ədəbiyyat yarandı. Az sonra bunun ardınca İngiltərə və İspaniya öz klassik ədəbiyyat dövrünü keçirdi. Köhnə «orbis terrarum» (hərfiyyə: torpaqlar dairəsi; Qədim romalılarda dünya, yer kürəsi belə adlanırdı. *Red.*) çərçivələri dağıdıldı; əslində yalnız indi yer kürəsi kəşf edildi və sonrakı dünya ticarəti üçün, sənətin manufakturaya keçməsi üçün təməl yarandı, manufaktura da müasir iri sənayenin başlanğıc nöqtəsi oldu. Kilsənin ruhani diktaturası sarsındı; german xalqlarının əksəriyyəti bu diktaturanı açıqca öz üzərindən atdı və protestantizmi qəbul etdi, halbuki roman xalqları arasında hələ ərəblərdən keçən və yeni kəşf olunmuş yunan fəlsəfəsindən qida alan şən bir azad fikirlilik getdikcə daha dərin kök salmağa başladı ki, bu da XVIII əsr materializmini hazırladı.

Bəşəriyyətin o vaxta qədər gördüyü bütün çevrilişlər içərisində bu, ən böyük mütərəqqi bir çevriliş idi, dahilərə ehtiyacı olan, təfəkkürünün gücü, ehtiras və xarakteri cəhətdən, hərtərəflilik və alimlik cəhətdən dahilərə ehtiyacı olan və onları yetirən bir dövr idi. Müasir burjua hökmranlığının əsasını qoyan adamlar, hər nə olsalar da, burjuacasına məhdud adamlar deyildilər. Əksinə, onlar o zaman üçün xarakterik olub cəsarətlə macərə axtarışlarının ruhundan bu və ya başqa bir dərəcədə ilham alırdılar. O

zaman demək olar heç elə bir böyük adam yox idi ki, uzaq səyahətlərə çıxmamış olsun, dörd və ya beş dildə danışmasın, bir neçə yaradıcılıq sahəsində parlamasın. Leonardo da Vinci böyük bir rəssam olmaqdan başqa, habelə böyük bir riyaziyyatçı, mexanik və mühəndis idi, fizika ən müxtəlif sahələrindəki mühüm kəşfləri ilə ona borcludur. Albrect Dürer rəssam, həkkak, heykəltəraş, me`mar idi, bundan əlavə, istehkam sistemini icad etmişdi və bu sistem bə`zi elə ideyaları ehtiva edirdi ki, çox sonralar Montalamber və ən yeni alman istehkam nəzəriyyəsi onları yenidən qamarlamışdı. Makiavelli dövlət xadimi, tarixçi və şair idi, bundan əlavə, yeni dövrün yad olunmağa layiq birinci hərbi yazıçısı idi. Lüter təkcə kilsənin deyil, alman dilinin də Avgi tövlələrini təmizlədi, müasir alman nəsrini yaratdı və XVI əsrin «Marselyozası»²⁸ olub qələbəyə inamla dolu bir kilsə mahnısının mətni və musiqisini yaratdı. O zamankı qəhrəmanlar hələ əmək bölgüsünün qulu olmamışdılar, halbuki indi biz, əmək bölgüsünün adamı məhdud edən, birtərəflilik əmələ gətirən tə`sirini onların xələflərində çox tez-tez müşahidə edirik. Lakin onların xüsusilə xarakterik cəhəti bundan ibarət idi ki, onların demək olar hamısı tamamilə öz dövrünün mənafeyi ilə yaşayır, əməli mübarizədə fəal iştirak edir, bu və ya başqa bir partiyanın tərəfdarı olur və bə`ziləri söz və qələmlə, bə`ziləri qılıncla, bə`ziləri də eyni zamanda həm söz və qələm, həm də qılıncla mübarizə edirdilər. Onları kamil bir insan edən xarakter mükəmməlliyi və gücü də buradan irəli gəlir. O zaman kabinetlərinə qapanan alimlər istisna təşkil edirdilər; bunlar ya ikinci və üçüncü dərəcəli adamlardan, ya da özünü oda salmaq istəməyən ehtiyatlı filisterlərdən ibarət olurdular.

O zaman təbiət də ümumi bir inqilab şəraitində tədqiq edilirdi və bu tədqiq özü başdan-başa inqilabi ruhda idi: axı o özü üçün hələ yaşamaq hüququ qazanmalı idi. Yeni fəlsəfənin baniləri olan böyük italyanlarla birlikdə, bu tədqiq də inkvizisiya tonqalları və zindanlarına öz qurbanlarını verdi. Xarakterikdir ki, təbiətin sərbəst öyrənilməsinə tə`qib etməkdə protestantlar katolikləri ötüb keçmişdilər. Servet qan dövrənini kəşf etməyə lap yaxınlaşdığı bir zamanda Calvin onu yandırdı, həm də məcbur etdi ki, onu diri-diri iki saat qovursunlar; inkvizisiya isə Cordano Brunonu, heç olmazsa, sadəcə tonqalda yandırmaqla kifayətlənmişdi.

Papanın bullasını yandıran Lüterin bu hərəkətini sanki təkrar edib təbiət tədqiqinin müstəqilliyini bildirən inqilabi bir hadisə Kopernikin ölməz əsərinin nəşr olunmasından ibarət idi; Kopernik bu əsərində, təbiət məsələlərində kilsənin nüfuzuna qorxa-qorxa və, necə deyərlər, ancaq ölüm yatağında ikən, meydan oxumuşdu²⁹. Təbiətşünaslığın ilahiyyatdan azad olması tarixi bu zamandan başlanır, hərçənd bunların bir-birinə qarşı ayrı-ayrı iddiaları yaşadığımız günlərə qədər aydınlaşdırılmaqda davam edir və bə`zi adamların başında hələ indi də aydınlaşdırılıb başa çatdırılmamışdır. Lakin bu zamandan e`tibarən elmlər də nəhəng addımlarla inkişaf etmiş və bu inkişaf, belə demək mümkünsə, öz başlanğıc nöqtəsindən olan məsafənin (zaman daxilində) kvadratına proporsional olaraq qüvvətlənmişdir. Sanki dünyaya sübut etmək lazım idi ki, bu zamandan e`tibarən üzvü materiyanın yüksək məhsulu olan insan ruhu üçün, qeyri-üzvi materiyanın hərəkət qanununa əks olan bir hərəkət qanunu qüvvədədir.

Təbiətşünaslığın inkişafının indi başlanmış olan birinci dövründə başlıca iş, əldə olan materialın öhdəsindən gəlmək idi. Bir çox sahələrdə lap əvvəldən başlamaq lazım gəlirdi. Qədim zamandan Evklid və Ptolemeyin günəş sistemi, ərəblərdən onluq hesab sistemi, cəbrin əsasları, rəqəmlərin indiki şəkli və əlkimya irs qalmışdı; `xristian orta əsrlərindən isə heç bir şey qalmamışdı. Belə bir vəziyyətdə labüd olaraq ən elementar təbiətşünaslıq–yer və səma cisimlərinin mexanikası və bununla birlikdə, ona xidmət edən riyazi metodların kəşfi və təkmilləşdirilməsi birinci yer tutdu. Burada böyük işlər görüldü. Nyuton və Linneyin adları ilə bağlı olan həmin dövrün son çağında biz görürük ki, bu elm sahələri müəyyən dərəcədə başa çatmışdı. Ən mühüm riyazi metodlar: analitik həndəsə–başlıca olaraq Dekart tərəfindən, loqarifm–Neper tərəfindən, diferensial və integral hesablama,–Leybnits və bəlkə, Nyuton tərəfindən əsas e`tibarı ilə müəyyən edilmişdi. Başlıca qanunları həmişəlik olaraq aydınlaşdırılmış bərk cisimlərin mexanikası haqqında da eyni sözləri demək olar. Nəhayət, günəş sistemi astronomiyasında Kepler planetlərin hərəkət qanunlarını kəşf etdi, Nyuton isə bu qanunları materiyanın ümumi hərəkət qanunları nöqteyi-nəzərindən ifadə etdi. Təbiətşünaslığın qalan sahələri hətta belə ilkin şəkildə də mükəmməlikdən uzaqda idi. Maye və qaz halında olan cisimlərin mexanikası göstərilən dövrün yalnız sonlarına doğru xeyli əhəmiyyətli dərəcədə işləndi (Səhifənin kənarında bu qeyd vardır. «Alp dağlarından gələn selləri nizama salmaqla əlaqədar olaraq Toriçelli bu işi görmüşdü». *Red.*). Astronomiyanın əməli tələbdəri sayəsində son dərəcə müvəffəqiyyət qazanmış optika istisna odmaqla, sözün əsl mə`nasında fizika hələ ən birinci, ilk inkişaf pillələrindən kənara çıxmamışdı. Kimya flokiston nəzəriyyəsi vasitəsi ilə əlkimyadan yenicə azad olmuşdu³⁰. Geologiya hələ mineralogiyanın rüşeym mərhələsindən yüksəyə qalxmamışdı, buna görə də paleontologiya hələ heç mövcud ola bilməzdi. Nəhayət, biologiya sahəsində hələ başlıca olaraq həm botanika və zoologiyaya, həm də anatomiya və əsl fiziologiyaya aid son dərəcə çoxlu material toplamaq və bu materialı ilk dəfə sistemə salmaqla məşğul olurdular. Həyat formalarını bir-biri ilə müqayisə etməkdən, bunların yer üzünə coğrafi səpələnməsini, bunların varlığı üçün lazım gələn iqlim şəraitini və başqa bu kimi şəraiti öyrənməkdən hələ heç danışmaq da ola bilməzdi. Burada Linneyin sayəsində yalnız botanika və zoologiya, təqribən başa çatmışdı.

Lakin nəzərdən keçirilən dövrün xüsusilə xarakterik cəhəti spesifik bir ümumi dünyagörüşünün hazırlanmasından ibarətdir ki, bunun da mərkəzini *təbiətin qətiyyən dəyişilməzliyi haqqındakı* təsəvvür təşkil edir. Bu baxışa görə, təbiət, hər hansı bir yolla yaranmış olsa da, bir halda ki, mövcuddur, bütün mövcud olduğu dövr ərzində həmişə dəyişməz qalmışdır. Planetlər və onların peykləri əsrarəngiz bir «ilk təkən» tərəfindən bir dəfə hərəkətə gətirildikdən sonra, əzəldən bəri və ya, hər halda, bütün şeylər tükənənə qədər, əvvəldən onlar üçün müəyyən edilən ellipslər üzrə hərəkət etməkdə davam etmişlər. Ulduzlar öz yerlərində əzəldən hərəkətsiz qalıb «ümumi cazibə» vasitəsi ilə bir-birini bu vəziyyətdə saxlamışdır. Yer kürəsi əzəldən və ya yaradıldığı gündən bəri (nöqteyi-nəzərdən asılı olaraq) heç dəyişilmədən daim bir cür qalmışdır. Indiki «beş qitə» həmişə mövcud olmuş və insan əli ilə dəyişdirilən və ya bir yerdən

başqa bir yerə köçürülən şeylər istisna olmaqla bu qitələrin həmişə eyni dağları, vadi və çayları, eyni iqlimi, eyni flora və faunası olmuşdur. Bitki və heyvan növləri meydana gələrkən həmişəlik bərqərar edilmiş, oxşar həmişə oxşarı doğurmuş, Linney isə bəzi yerlərdə cütləşdirmə sayəsində bəlkə də yeni növlər meydana gələ bildiyini ehtimal etməklə böyük bir güzəştə getmişdir. Zamanca inkişaf edən bəşəriyyət tarixinin əksinə olaraq, təbiət tarixinin yalnız məkanca genişləndiyi fərz edilirdi. Təbiətdə hər bir dəyişikliyi, hər bir inkişafı inkar edirdilər. Əvvəllər bu qədər inqilabi olan təbiətşünaslıq birdən-birə elə bir başdan-başa mühafizəkar təbiət qarşısında qalmışdı ki, bu təbiətdə indi də hər şey əzəldə olduğu kimi qalır və hər şey dünyanın axırına qədər və ya əsrlər boyu əvvəlki şəkildə qalmalı imiş.

XVIII əsrin birinci yarısındakı təbiətşünaslıq qədim yunan dövrünə nisbətən öz biliyinin həcmi və hətta materialın sistemə salınması cəhətdən nə qədər yüksəyə qalxırdısa, bu materiala ideya cəhətdən yiyələnmək mənasında, təbiətə ümumi baxış mənasında ondan bir o qədər geri qalırdı. Yunan filosofları üçün dünya mahiyyət e'tibarı ilə xaosdan yaranmış, inkişaf etmiş və bərqərar olmuş bir şey idi. Nəzərdən keçirdiyimiz dövrdəki təbiətşünaslar üçün isə, dünya donub qalmış, dəyişməz bir şey idi, əksəriyyəti üçün də birdən-birə yaranmış bir şey idi. Elm hələ də ilahiyyət içərisində dərin batıb qalır. O hər yerdə son səbəb olaraq, təbiətin özü ilə izah edilə bilməyən və kənardan verilən bir təkan axtarıb tapır. Nyutonun təmtəraqla ümumi cazibə adlandırdığı cəzətmə materiyasının mühüm bir xassəsi hesab edilsə, bəs onda planetlərin öz orbitləri üzrə hərəkətini ilk dəfə həyata keçirən anlaşılmaz tangensial qüvvənin mənbəyi haradadır? Saysız-hesabsız bitki və heyvan növləri necə meydana gəlmişdir? Xüsusən, əzəldən mövcud olmadığı qəti müəyyən edilən insan bəs haradan meydana gəlmişdir? Təbiətşünaslıq bütün bu kimi suallara çox zaman yalnız belə bir cavab verirdi ki, bütün bunlara hər şeyin yaradanı məs'uldur. Nəzərdən keçirdiyimiz dövrün əvvəllərində Kopernik ilahiyyatla vidalaşır; Nyuton bu dövrü ilahi ilk təkan postulatı vasitəsi ilə başa çatdırır. Nəzərdən keçirdiyimiz dövrdə təbiətşünaslığın qalxdığı ən yüksək ümumiləşdirici fikir, təbiətdə qoyulan qaydaların məqsədəuyğunluğu fikrindən ibarət bayağı Volf teleologiyası idi ki, bu teleologiyaya görə, pişiklər ona görə yaradılmışdır ki, siçanları yesinlər, siçanlar ona görə yaradılmışdır ki, pişiklər onları yesinlər, bütün təbiət isə ona görə yaradılmışdır ki, yaradanın müdrikliyi sübut edilsin. E'tiraf etmək lazımdır ki, o zamankı fəlsəfənin ən böyük xidməti bundan ibarətdir ki, o öz dövründəki təbii-elmi biliklərin məhdudluğuna baxmayaraq, yoldan azmamış, Spinozadan başlamış böyük fransız materialistlərinə qədər dünyanı onun özündən izah etməyə var qüvvə ilə çalışmış, bunun ətraflı surətdə təsdiq olunmasını isə gələcək təbiətşünaslığının öhdəsinə buraxmışdır.

Mən XVIII əsr materialistlərini də bu dövrə daxil edirəm, çünki yuxarıda təsvir edilən təbii-elmi materialdan əlavə onların əlində heç bir başqa material yox idi. Kantın tam bir dövr təşkil edən əsəri onlar üçün sirr olaraq qaldı. Laplas isə onlardan xeyli sonra meydana gəlmişdi³¹. Bunu da unutmayaq ki, elmin tərəqqisi təbiətə olan bu köhnə baxışı tamamilə sarsıtmışdısa da, XIX əsrin bütün birinci yarısı Hələ həmin

baxışın hökmranlığı altında idi (Səhifənin kənarında bu qeyd vardır: «Təbiətə olan köhnə baxışın donuq xarakteri bir tam olmaq e'tibarı ilə bütün təbiətşünaslığı ümumiləşdirici və yekunlaşdırıcı tərzdə tədqiq etmək üçün zəmin yaratmışdı: fransız ensiklopedistləri hələ sırf mexaniki şəkildə—bir-birinin yanında;—sonra da eyni zamanda Sen-Simon və Hegelin başa çatdırdığı alman naturfəlsəfəsi». *Red.*) və əslində bu baxışı hələ indi də bütün məktəblərdə keçirlər (Bu baxışları təkzib etmək üçün elmi əsərlərində olduqca qiymətli material verən bir adamın hələ 1861-ci ildə həmin baxışlara necə qəti tərəfdar olduğunu aşağıdakı klassik sözlər aydın göstərir:

«Bizim günəş sistemimizin bütün mexanizmi,—biz onu anlaya biləcəyimiz dərəcədə deyə bilirik ki,—mövcud olan varlığı saxlamağa, onun uzun müddət dəyişmədən mövcud olmasına yardım edir. Ən qədim zamanlardan bəri yer üzərində heç bir heyvan, heç bir bitki daha mükəmməl bir şəkllə girmədiyi və ya ümumiyyətlə başqa bir şəkllə düşmədiyi kimi, biz bütün orqanizmlərdəki pillələrin ardıcılığında bu pillələrin bir-birinin ardınca deyil, yalnız bir-birinin yanında gəldiyini görduyümüz kimi, bizim öz insan nəslimiz bədən cəhətdən həmişə eyni şəkildə qaldığı kimi,—eynilə, hətta eyni bir zamanda mövcud olan göy cisimlərinin son dərəcə müxtəlifliyi də bizə ixtiyar vermir belə güman edək ki, bu formalar yalnız müxtəlif inkişaf pillələridir; əksinə, bütün yaradılanlar özlüyündə eyni dərəcədə mükəmməldir» (Medler, «Populyar astronomiya», 5-ci nəşri, Berlin, 1861, səh. 316.).

Təbiətə olan bu donuq baxışa ilk dəfə təbiətşünas deyil, filosof zərbə endirdi. 1755-ci ildə *Kantın* «Ümumi təbiət tarixi və səma nəzəriyyəsi» əsəri çıxdı. İlk təkan məsələsi aradan qaldırıldı: Yer və bütün günəş sistemi zaman daxilində *əmələ gəlmiş* bir şey kimi meydana çıxdı. Təbiətşünasların böyük çoxluğu təfəkkürə qarşı nifrət bəsləməsəydi,—Nyuton bunu: fizika, metafizikadan özünü gözlə!³²—deyə xəbərdarlıq şəklində ifadə etmişdi.—Kantın təkəcə bu dahiyənə kəşfindən elə nəticələr çıxarmalı olardılar ki, bu nəticələr onları dolama yollarda arasы kəsilmədən dolaşmaqdan qurtarardı və yanlış yolda sərf olunan külli miqdar vaxt və əməyə qənaət edilmiş olardı. Axı Kantın kəşfində bütün gələcək irəliləmənin başlanğıc nöqtəsi verilmişdi. Əgər Yer əmələ gəlmiş bir şey idisə, onda onun indiki geoloji, coğrafi, iqlim vəziyyəti, Yer üzündəki bitkilər və heyvanlar da bir zaman əmələ gəlmiş bir şey olmalı idi və Yer yalnız məkan daxilində, yəni bir-birinin yanında yerləşmək şəklində deyil, habelə zaman daxilində, yəni birinin digərindən sonra gəlməsi şəklində də tarixi olmalı idi. Əgər bu istiqamətdə dərhal və qətiyyətlə tədqiqat davam etdirilsəydi, təbiətşünaslıq bu vaxta qədər indiki vəziyyətindən xeyli artıq irəliləmiş olardı. Daha fəlsəfə yaxşı nə verə bilərdi? Aradan uzun illər keçəndən sonra, Laplas və Herşel Kantın bu əsərinin məzmununu inkişaf etdirib daha ətraflı surətdə əsaslandırıdılar, beləliklə «nebulyar hipotezin» qəbul olunması üçün tədricən şərait hazırlanıncaya qədər bu əsər bilavasitə nəticəsiz qaldı. Sonrakı kəşflər ona, nəhayət, qələbə qazandırdı; bu kəşflərdən ən mühümləri bunlar idi: sabit ulduzların öz hərəkətinin müəyyən edilməsi, dünya fəzasında müqavimət göstərən bir mühitin mövcud olduğunun sübut edilməsi, dünya materiyasının kimyəvi eyniyyətinin və Kantın güman etdiyi közərmis duman

kütlələrinin mövcud olduğunun spektral təhlil vasitəsi ilə müəyyən edilməsi (Səhifənin kənarında bu qeyd vardır: «Yerin fırlanmasına qabarmanın göstərdiyi ləngidici təsir də Kant tərəfindən kəşf edilib yalnız indi başa düşülmüşdür». Red.).

Lakin təbiətin sadəcə *mövcud olmaq* deyil, *əmələgəlmə* və *məhvolma* halında olduğunun yenidən başa düşülməsinə başqa bir tərəfdən yardım göstərilməsaydı, şübhə etmək olardı ki, təbiətşünasların əksəriyyəti Yerin dəyişkənliyi təsəvvürü ilə Yer üzündə yaşayan orqanizmlərin dəyişilməzliyi nəzəriyyəsi arasındakı ziddiyyəti tezmi başa düşə bilərdi. Geologiya meydana gəldi və bir-birindən sonra əmələ gəlib bir-birinin üstündə yerləşən geoloji təbəqələrin nəinki təkcə mövcud olduğunu aşkara çıxartdı, hətta bu təbəqələrdə qalan balıqqulaqlarını və ölüb getmiş heyvan skeletlərini, indi daha mövcud olmayan bitki gövdələrini, yarpaq və meyvələrini də tapdı. Cəsarətlə e'tiraf etmək lazım gəlirdi ki, ümumiyyətlə və bütövlükdə götürülən təkcə Yerin deyil, habelə onun indiki səthinin və burada yaşayan bitki və heyvanların da zaman daxilində tarixi vardır. Bunu əvvəllər xeyli həvəssiz qəbul edirdilər. Yerdə baş verən inqilablar haqqında Kuvyenin nəzəriyyəsi sözdə inqilabi, işdə isə mürtəce bir nəzəriyyə idi. Bu nəzəriyyə Allahın kainatı bir dəfədə yaratdığı fikri əvəzinə, onun bir neçə dəfə təkrar yaradıldığını irəli sürür və möcüzədən təbiət üçün mühüm bir amil düzəldirdi. Yalnız Layel yaradıcının şıltaqlığı nəticəsi olaraq, birdən-birə baş verən inqilabları Yerin yavaş-yavaş dəyişilməsinin tədrici təsiri ilə əvəz edərək, geologiyaya sağlam düşüncə daxil etdi (Layel baxışının—hər halda onun ilk şəklində—nöqsanı ondan ibarət idi ki, bu baxışa görə, Yer üzündə təsir göstərən qüvvələr həm keyfiyyətə, həm də kəmiyyətə daimi hesab olunurdu. Bu baxışa görə Yer soyumur, Yer müəyyən bir istiqamətdə inkişaf etmir, sadəcə olaraq təsadüfi, rəhbərsiz şəkildə dəyişilir.).

Layel nəzəriyyəsi üzvi növlərin daimliyi fərziyyəsi ilə özündən əvvəlki nəzəriyyələrin hamısından daha çox bir araya sığmır. Yer səthinin və buradakı bütün həyat şəraitinin tədricən dəyişilməsi fikri orqanizmlərin tədricən dəyişilməsi və dəyişilən mühitə uyğunlaşması nəzəriyyəsinə bilavasitə gətirib çıxarırdı, növlərin dəyişkənliyi nəzəriyyəsinə gətirib çıxarırdı. Lakin ənənə təkcə katolik kilsəsində deyil, təbiətşünaslıqda da böyük bir qüvvədir. Layel özü uzun illər boyu bu ziddiyyəti görmürdü, onun şagirdləri isə bu cəhətdən ondan da geri qalırdılar. Bunu yalnız, o zaman təbiətşünaslıqda hökm sürən əmək bölgüsü ilə izah etmək olar, zira bu əmək bölgüsü üzündən hər bir tədqiqatçı özünün xüsusi bilik sahəsi ilə az-çox kifayətlənirdi və ancaq çox az tədqiqatçı tama bütövlükdə nəzər salmaq qabiliyyətini itirməmişdi.

Bu zaman fizika irəliyə doğru çox böyük bir addım atdı və bu addımın nəticələri təbiətşünaslığın bu sahəsində tam bir dövr təşkil edən 1842-ci ildə demək olar eyni zamanda üç müxtəlif adam tərəfindən yekunlaşdırıldı. Hoylbronnda Mayer və Mançesterdə Çoul istiliyin mexaniki qüvvəyə və mexaniki qüvvənin istiliyə çevrildiyini sübut etdilər. İstiliyin mexaniki ekvivalentinin müəyyən edilməsi bu barədəki bütün şübhələrə son qoydu. Eyni zamanda peşəkar bir təbiətşünas deyil, ingilis advokatı olan Qrov fizikada əldə edilən ayrı-ayrı nəticələr üzərində sadəcə işləmək yolu ilə sübut etdi ki, fiziki qüvvə adlanan qüvvələrin hamısı—mexaniki qüvvə, istilik, işıq, elektrik,

maqnetizm və hətta kimyəvi qüvvə adlanan qüvvə də—müəyyən şəraitdə, qətiyyənlə azalmadan bir-birinə çevrilir və beləliklə Qrov fiziki tədqiqat yolu ilə Dekartın belə bir müddəasını bir daha sübut etdi ki, dünyada mövcud olan hərəkətin miqdarı dəyişməzdir. Bunun sayəsində müxtəlif fiziki qüvvələr—fizikanın, necə deyirlər, bu dəyişməz «növləri»—materianın müxtəlif yollarla bir-birindən ayrılan və müəyyən qanunlara görə bir-birinə keçən hərəkət formalarına çevrildilər. Filan və filan qədər fiziki qüvvələrin mövcud olmasının təsadüfliyi elmdən kənar edilmədi, zira bunların qarşılıqlı əlaqəsi və bir-birinə keçməsi sübut edildi. Əvvəllər astronomiyada olduğu kimi, fizika da elə bir nəticəyə gəlib çıxdı ki, bu nəticə hərəkət edən materianın əbədi dövrənini hökmən elmin son nəticəsi kimi göstərirdi.

Lavuaziyenin və xüsusən Daltonun vaxtından bəri kimyanın heyvət ediləcək qədər sürətlə inkişaf etməsi təbiət haqqındakı köhnə təsəvvürləri başqa bir cəhətdən də puc edirdi. O vaxta qədər yalnız canlı orqanizmdə əmələ gələn kimyəvi birləşmələrin qeyri-üzvi yolla əldə edilməsi sayəsində sübut edildi ki, kimya qanunlarının qeyri-üzvi cisimlər üçün nə dərəcədə hökmü varsa, üzvi cisimlər üçün də eyni dərəcədə hökmü vardır, beləliklə də hələ Kantın qəbul etdiyi belə bir fikir xeyli dərəcədə aradan qaldırıldı ki, guya qeyri-üzvi təbiətlə üzvi təbiət arasında əbədi keçilməz bir uçurum varmış.

Nəhayət, bioloji tədqiqat sahəsində də keçən əsrin ortalarından etibarən müntəzəm surətdə təşkil edilən elmi səyahət və ekspedisiyalar, dünyanın hər yerindəki Avropa müstəmləkələrinin burada yaşayan mütəxəssislər tərəfindən daha dürüst öyrənilməsi, sonra, ümumiyyətlə paleontologiya, anatomiya və fiziologianın müvəffəqiyyətləri, xüsusən mikroskopun müntəzəm surətdə tətbiq edildiyi və hüceyrə kəşf olunduğu zamandan etibarən bu elm sahələrindəki müvəffəqiyyətlər—bunların hamısı o qədər material topladı ki, müqayisəli metod (Səhifənin kənarında bu qeyd vardır: «Embriologiya». *Red.*) tətbiq etmək mümkün və eyni zamanda zəruri oldu. Bir tərəfdən, müqayisəli fiziki coğrafiya sayəsində müxtəlif flora və faunaların həyat şəraiti müəyyən edildi, digər tərəfdən isə müxtəlif orqanizmlər onların homoloji orqanları cəhətdən bir-biri ilə müqayisə edildi, həm də tək-cə yetkin vəziyyətində deyil, habelə bütün inkişaf pillələrində müqayisə edildi. Bu tədqiqat nə qədər dərinə və dəqiq aparılırdısa, üzvi təbiətin dəyişməz kimi müəyyən edilib yuxarıda təsvir olunan donuq sistemi tədqiqatçının nəzərində bir o qədər çox əriyib gedirdi. Ayrı-ayrı bitki və heyvan növləri arasındakı hədlər getdikcə daha yaygın bir şəkil almaqdan başqa, habelə o zamana qədər mövcud olan bütün təsnifatı sanki lağa qoyan nəştərçə və pulcuqlu³³ balıq kimi heyvanlar da aşkara çıxarıldı (Səhifənin kənarında bu qeyd vardır: «Narval, habelə arxeopteriks və i.a.»³⁴. *Red.*) və, nəhayət, elə orqanizmlər tapıldı ki, onların heyvanlar, yaxud bitkilər aləminə aid olduğunu söyləmək belə mümkün deyildi. Paleontologiya salnaməsindəki kəsirlərin yeri getdikcə daha çox doldurularaq, hətta ən çox inadənləri ümumiyyətlə üzvi aləmin inkişaf tarixi ilə ayrı-ayrı orqanizmlərin inkişaf tarixi arasında heyvət ediləcək paralelizm olduğunu etiraf etməyə vadar edirdi, beləliklə də, botanika və zoologianın düşdüyü və sanki getdikcə daha çox dolaşib

qaldığı labirintdən çıxarılacaq bir növ Ariadna yumağını verirdi. Xarakterikdir ki, günəş sisteminin əbədiyi nəzəriyyəsinə Kantın hücum etməsi ilə, demək olar, bir zamanda K.F.Volf 1759-cu ildə təkamül nəzəriyyəsini irəli sürərək, növlərin daimiliyi nəzəriyyəsi üzərinə ilk dəfə hücum etdi³⁵. Lakin onun yalnız dahiyənə surətdə əvvəlcədən söylədiyi fikir Oken, Lamark və Berin əsərlərində müəyyən bir şəkil aldı və tam yüz il sonra, 1859-cu ildə elmdə Darvin³⁶ tərəfindən qalibiyyətlə həyata keçirildi. Demək olar eyni bir zamanda müəyyən edildi ki, hələ əvvəllər bütün orqanizmlərin quruluşunda son tərkib hissələri hesab edilən protoplazma və hüceyrənin ibtidai üzvi formalar şəklində müstəqil yaşadığı hallara da təsadüf edilir. Bunun sayəsində üzvi təbiətlə qeyri-üzvi təbiət arasındakı uçurum minimuma endirildi və bununla da orqanizmlərin inkişaf yolu ilə əmələ gəlmiş nəzəriyyəsi qarşısında duran ən ciddi çətinliklərdən biri aradan qaldırıldı. Təbiətə yeni baxış əsas e'tibarı ilə hazır idi; mə'lum oldu ki, donub qalan hər şey axardır, hərəkətsiz olan hər şey hərəkət halındadır, əbədi sayılan hər bir xüsusi şey keçicidir: sübut olundu ki, bütün təbiət əbədi bir axın və dövrən içərisində hərəkət edir.

Beləliklə biz yenə də yunan fəlsəfəsinin böyük banilərinin elə bir baxışına qayıtmış olduq ki, təbiətin ən kiçik zərrəciklərindən başlamış ən böyük cisimlərə qədər, kiçik dənələrindən başlamış günəşlərə qədər, protistlərdən³⁷ başlamış insana qədər bütün təbiət əbədi bir yaranma və məhvolma halındadır, arasıkəsilməz axın, daimi hərəkət və dəyişilmə halındadır. Arada yalnız bir mühüm fərq vardır ki, yunanalarda dahiyənə fərz edilən şey bizdə təcrübəyə əsaslanan ciddi elmi tədqiqin nəticəsi olmuş, buna görə də daha çox müəyyən və aydın bir şəkil almışdır. Doğrudur, bu dövrənin empirik yol ilə sübut edilməsində hələ kəsir vardır, lakin artıq qəti müəyyən edilənlərə nisbətən bu kəsir cüzidir; həm də bu kəsirin yeri ilbəl daha çox doldurulur. Bu sübutun ayrı-ayrı təfərrüatında necə kəsir olmaya bilər ki, ən mühüm bilik sahələri olan ulduz astronomiyası, kimya və geologiya bir elm olmaq e'tibarı ilə çox olsa bir əsrdən bəri, fiziologiyada müqayisə metodu isə ən çoxu 50 ildən bəri mövcuddur və demək olar hər bir həyat inkişafının əsas forması olan hüceyrə qırx ildən də az bundan qabaq kəşf edilmişdir! (Əlyazmasında bu abzas əvvəlki və sonrakı abzalardan horizontal xətlərlə ayrılmış və üstünə çəpinə xətlər çəkilmişdir. Engels əlyazmasının başqa əsərlərdə istifadə etdiyi hissələrində, adətən, belə xətlər çəkirdi. *Red.*).

Kəhkəşanın (ağyolun) ən uzaq ulduz halqaları ilə məhdudlaşan dünya adamızın saysız-hesabsız günəşləri və günəş sistemləri, qasırğa kimi fırlanan közərmis qaz dumanlıqlarından sıxılmaq və soyumaq nəticəsində inkişaf etmişdir; bu dumanlıqların hərəkət qanunlarını biz, yəqin ki, yalnız bir neçə əsr davam edəcək müşahidələr ulduzların öz hərəkəti haqqında aydın təsəvvür verəndən sonra kəşf edəcəyik. Görünür, bu inkişaf hər yerdə eyni sür'ətlə davam etməmişdir. Astronomiya bizim ulduz sistemimizdə qaranlıq cisimlərin, təkcə planet cisimlərinin deyil, digər qaranlıq cisimlərin, deməli, sönmüş günəşlərin də (Medler) mövcud olduğunu qəbul etməyə getdikcə daha çox məcbur olur; digər tərəfdən (Sekkini fikrincə), qaz halında olan dumanlı ləkələrin bir hissəsi hələ hazır olmayan günəşlər şəklində bizim ulduz

sistemimizə mənsubdur, bu isə Medlerin iddia etdiyi kimi, başqa dumanlıqların uzaqlardakı müstəqil dünya adalarından ibarət olduğu fikrini istisna etmir; bu dünya adalarının nisbi inkişaf dərəcəsini isə spektroskop müəyyən etməlidir.

Laplas ayrıca bir duman kütləsindən günəş sisteminin necə inkişaf etdiyini ətraflı surətdə və hələ indiyədək misli görünməmiş şəkildə göstərmişdir; sonrakı elm onun fikrinin gedişini getdikcə daha çox təsdiq etmişdir.

Bu yolla əmələ gələn ayrı-ayrı cisimlərdə—günəşlərdə, planetlərdə, peyklərdə—əvvəlcə materiyanın istilik adlandırdığımız hərəkət forması hökm sürür. Günəşin hətta indiki temperaturu şəraitində elementlərin kimyəvi birləşmələrindən heç danışıq ola bilməz; Günəş üzərində bundan sonrakı müşahidələr burada istiliyin nə dərəcədə elektrikə və ya maqnetizmə çevrildiyini göstərir; artıq indidən, demək olar, müəyyən olunmuş hesab etmək olar ki, günəş üzərində baş verən mexaniki hərəkətlər yalnız istiliklə ağırlıq arasındakı toqquşma nəticəsində meydana gəlir.

Ayrı-ayrı cisimlər nə qədər xırda isə, bir o qədər tez soyuyur. Bizim Ay artıq çoxdan sönüb öldüyü kimi, əvvəlcə peyklər, asteroidlər, meteorlar soyuyur. Planetlər daha yavaş soyuyur, ən yavaş soyuyan isə mərkəzi günəşdir.

Soyuma artdıqca, bir-birinə çevrilən fiziki hərəkət formalarının qarşılıqlı təsiri getdikcə daha çox birinci plana keçir və bu hal o vaxta kimi davam edir ki, nəhayət kimyəvi yaxınlıq özünü göstərməyə başlamaq nöqtəsinə gəlib çatır və o vaxtadək kimyəvi cəhətcə bir-birinə laqeyd olan elementlər bir-birinin ardınca kimyəvi cəhətcə bir-birindən fərqlənir, kimyəvi xassələr kəsb edir və bir-biri ilə birləşir. Temperaturun aşağı düşməsi ilə birlikdə, bu soyumadan asılı olaraq qaz halındakı materiyanın bir hissəsinin əvvəlcə maye, sonra isə habelə bərk cisim halına keçməsi ilə birlikdə və bunun sayəsində yaranmış yeni şəraitlə birlikdə bu birləşmələr daim dəyişilir, həm də temperaturun aşağı düşməsi təkcə hər bir elementə deyil, habelə elementlərin hər bir ayrıca birləşməsinə də müxtəlif təsir göstərir.

Planetdə bərk qabığın əmələ gəlməsi və onun səthində suyun yığılmağa başlaması ilə, onun mərkəzi göy cismindən aldığı istiliyə nisbətən öz istiliyinin getdikcə əhəmiyyətini itirməyə başlaması bir vaxta düşür. Planetin atmosferi müasir mə'nada meteoroloji hadisələrin, onun səthi isə geoloji dəyişikliklərin baş verdiyi, elə bir sahə olur ki, orada atmosfer yağıntısı üzündən meydana gələn çöküntülər, onun közərmis maye halındakı daxili nüvəsinin xaricində tədricən zəifləmiş təsirə nisbətən getdikcə daha üstün olur.

Nəhayət, temperatur səthin, heç olmazsa böyük bir hissəsində aşağı düşüb zülalın yaşaya biləcəyi həddi aşmayanda, başqa əlverişli ilkin kimyəvi şərait mövcud olduqda, canlı protoplazma əmələ gəlir. Bu ilkin şəraitin nədən ibarət olduğunu biz indiki zamanda hələ bilmirik. Bu da təəccüblü deyildir, ona görə ki, zülalın kimyəvi formulu indiyədək hələ müəyyən edilməmişdir və biz hətta kimyəvi cəhətdən nə qədər müxtəlif zülali cisim olduğunu da hələ bilmirik, həm də ona görə ki, yalnız təqribən on il bundan əvvəl mə'lum olmuşdur ki, heç bir quruluş forması olmayan zülal həyatın bütün

mühüm funksiyalarını: həzm, ifrazat, hərəkət, yığışb büzülmək, qıcıqlanmaya qarşı əks-tə'sir, törəyib artmaq kimi funksiyaları yerinə yetirir.

İrəliyə doğru yeni bir addım atılmasına imkan verən şərait yaranana qədər, beləliklə də, nuvə və qabığın əmələ gəlməsi sayəsində bu formasız zülaldan ilk hüceyrə meydana gələnə qədər, bəlkə də, min illər keçmişdir. Lakin bu hüceyrə ilə birlikdə bütün üzvi aləmdə forma əmələ gəlməsi üçün də əsas yaranmışdı. Paleontologiya tarixinin verdiyi bütün mə'lumata əsasən fərz etməliyik ki, əvvəlcə saysız-hesabsız hüceyrəsiz və hüceyrəli protist növləri əmələ gəlmişdir; protistlərdən bizim zamanəmizə qədər yalnız «Eozoon canadense»³⁸ qalmışdır, həm də bunlardan bə'ziləri tədricən fərqlənib ilk bitkiləri, digərləri isə ilk heyvanları əmələ gətirmişdir. İlk heyvanlardan isə, başlıca olaraq sonrakı fərqlənib ayrılma yolu ilə saysız-hesabsız heyvanat sinifləri, dəstə, fəsilə, cins və növləri inkişaf etmişdir, nəhayət, sinir sisteminin tamamilə inkişaf etdiyi bir forma, yə'ni onurğalılar meydana gəlmiş və ən axırda yenə də bunlardan elə bir onurğalı əmələ gəlmişdir ki, insan adlanan bu onurğalıda təbiət özü özünü dərk edir.

Həm də insan, yalnız fərdi mə'nada, yə'ni tək-cə bir yumurta hüceyrədən təbiətin əmələ gətirə bildiyi ən mürəkkəb orqanizmə qədər inkişaf etmək yolu ilə deyil, habelə tarixi mə'nada da fərqlənib ayrılma yolu ilə meydana gəlir. Min illər boyu davam edən mübarizədən sonra, nəhayət, əl ayaqdan fərqləndikdə və dik yerləş meydana çıxdıqda insan meymundan ayrıldı, beləliklə də aydın nitqin inkişafı üçün və beynin güclü inkişaf etməsi üçün əsas yaranmış oldu və bunun sayəsində o zamandan e'tibarən insanla meymun arasında keçilməz bir uçurum əmələ gəldi. Əlin ixtisaslaşması *alətin* əmələ gəlməsi deməkdir, alət isə spesifik insan fəaliyyəti deməkdir, insanın təbiətə əks-tə'sir göstərib onu dəyişdirməsi, yə'ni istehsal deməkdir. Məhdud mə'nada götürüldükdə heyvanların da alətləri vardır, lakin bu alətlər heyvanların yalnız öz bədən üzvləri şəklindədir: qarışqa, arı, qunduz; heyvanlar da istehsal edirlər, lakin ətraf təbiətə onların istehsal cəhətdən göstərdiyi tə'sir təbiət qarşısında sıfıra bərabərdir. Yalnız insan təbiətə iz buraxacaq dərəcədə tə'sir göstərə bilmişdir: insan müxtəlif bitki və heyvan növlərinin yerini dəyişdirməkdən başqa, öz yaşadığı yerin xarici görünüşünü və iqlimini də dəyişdirmiş, hətta bitki və heyvanların özünü də o dərəcədə dəyişdirmişdir ki, insan fəaliyyətinin nəticələri yalnız Yer kürəsinin tamamilə ölüb getməsi ilə birlikdə aradan qalxa bilər. Həm də insan buna hər şeydən əvvəl və başlıca olaraq öz *əli* vasitəsi ilə nail olmuşdur. Hətta indiyədək təbiəti dəyişdirmək üçün insanın ən qüdrətli aləti sayılan buxar maşını da son nəticədə, məhz bir alət olmaq e'tibarı ilə əlin fəaliyyətinə əsaslanır. Lakin əlin inkişafı ilə bərabər baş da addımba-addım inkişaf edib şüur əmələ gəlmiş, əvvəlcə ayrı-ayrı faydalı əməli nəticələrin şəraiti başa düşülmüş, sonra isə, bunun əsasında, daha əlverişli şəraitdə olan xalqlar bu faydalı nəticələr üçün şərt olan təbiət qanunlarını başa düşmüşlər. Təbiət qanunlarının getdikcə daha sür'ətlə dərk olunması ilə birlikdə isə təbiətə əks-tə'sir göstərmək vasitələri də artmışdır; əgər əl ilə birlikdə və onunla yanaşı olaraq, qismən də əlin sayəsində insan beyni də müvafiq surətdə inkişaf etməsəydi, insanlar tək-cə əl vasitəsi ilə heç bir zaman buxar maşını yarada bilməzdilər.

İnsanla birlikdə biz *tarix* sahəsinə qədəm qoyuruq. Heyvanların da tarixi vardır, yəni öz mənşəyi və tədricən indiki vəziyyətlərinə qədər inkişafı tarixi vardır. Lakin onlar bu tarixin passiv obyektləridir; həm də özləri bu tarixdə xəbərləri və arzuları olmadan iştirak edirlər. İnsanlar isə, əksinə, sözün dar mənasında heyvanlardan nə qədər çox uzaqlaşdırlarsa, bir o qədər çox öz tarixlərini özləri şüurlu surətdə yaradırlar və irəlicədən nəzərdə tutulmayan nəticələrin, nəzarət altında olmayan qüvvələrin bu tarixə təsiri bir o qədər azalır, tarixi nəticə əvvəlcədən müəyyən edilmiş məqsədə bir o qədər dürüst uyğun gəlir. Lakin biz bəşər tarixinə, hətta zamanəmizin ən çox inkişaf etmiş xalqlarının tarixinə bu miqyasla yanaşsaq, görürük ki, burada qarşıya qoyulan məqsədlə əldə edilən nəticələr arasında hələ də çox böyük uyğunsuzluq vardır, irəlicədən nəzərdə tutulmayan nəticələr yenə də üstünlük təşkil edir, nəzarət altında olmayan qüvvələr planla hərəkətə gətirilən qüvvələrə nisbətən xeyli güclüdür. Həm də nə qədər ki, insanların ən mühüm tarixi fəaliyyəti, onları heyvan vəziyyətindən insan vəziyyətinə yüksəldən, onların bütün başqa fəaliyyət növlərinin maddi əsasını təşkil edən fəaliyyət–insanların yaşayış tələbatını ödəməli olan istehsal, yəni bizim zamanəmizdə ictimai istehsal–nəzarət altında olmayan qüvvələrin insanlar tərəfindən nəzərdə tutulmayan təsirinə kortəbii hərəkətinə xüsusilə tabedir və nə qədər ki, arzu edilən məqsəd burada yalnız bir istisna olaraq əldə edilir, ən çox hallarda isə buna tamamilə əks olan nəticələr meydana gəlir,—başqa cür ola da bilməz. Ən qabaqcıl sənaye ölkələrində biz təbiət qüvvələrini özümüzə tabe etmiş və insanın xidmətinə vermişik; bunun sayəsində biz istehsalı hədsiz dərəcədə artırmışıq, belə ki, indi bir uşaq əvvəllər yüz nəfər yaşlı adamın istehsal etdiyindən daha çox istehsal edir. Bəs istehsalın belə artmasının nəticələri nədən ibarətdir? Həddən artıq əmək və kütlələrin yoxsulluğu artır və hər on ildən bir böyük bir iflas baş verir. Darwin, iqtisadçıların ən böyük tarixi bir nailiyyət kimi təriflədiyi azad rəqabətin, yaşamaq uğrunda mübarizənin *heyvanlar aləmində* normal bir hal olduğunu sübut edərkən insanlara, xüsusən öz həmyerlilərinə nə qədər acı bir satira yazdığını heç güman etməmişdi. Ümumiyyətlə istehsal insanları başqa heyvanlardan spesifik bioloji cəhətdən yüksəyə qaldırdığı kimi, yalnız ictimai istehsalın şüurlu surətdə təşkili, planlı istehsal və planlı bölgü onları ictimai cəhətdən də yüksəldə bilər. Tarixi inkişaf ictimai istehsalın bu cür təşkilini gündən-günə daha zəruri edir və gündən-günə onun üçün daha çox imkan yaradır. Yeni tarixi dövr bu zamandan başlanacaq və bu dövrdə insanlar özləri, insanlarla birlikdə isə onların bütün fəaliyyət sahələri, xüsusən təbiətşünaslıq elə müvəffəqiyyətlər qazanacaqdır ki, indiyədək görülən işlərin hamısını tamamilə kölgədə buraxacaqdır.

Lakin «meydana gələn hər şey məhv olmalıdır» (*Göte*. «Faust», I hissə, üçüncü səhnə («Faustun kabinet»). *Red.*). Aradan bəlkə də, milyonlarla il keçəcək, yüz minlərlə insan nəsli törəyib məhv olacaq, lakin elə bir zaman qətiyyətlə gəlir ki, günəşin tükənməkdə olan istiliyi qütblərdən gələn buzu daha əridə bilməyəcək, ekvator ətrafında getdikcə daha çox toplaşan bəşəriyyət yaşamaq üçün lazım olan istiliyi daha orada da tapa bilməyəcək, üzvi həyatın son izi tədricən yox olacaq və Ay kimi soyumuş ölü bir kürə olan Yer artıq ölü günəş ətrafında getdikcə daha qısa orbitlər üzrə dərin bir

zölmət içərisində fırlanacaq və, nəhayət, onun üzərinə düşəcəkdir. Bə`zi planetlər bu aqibətə Yerdən əvvəl, başqaları isə sonra uğrayacaq; ahəngdar tərkib hissələrinə parçalanmış, işıqlı və isti günəş sistemi əvəzində dünya fəzasında özünün tənha yolu ilə hərəkət edən soyuq və ölü bir kürə qalacaqdır. Bizim günəş sistemimizə üz verəcək bu aqibət gec-tez bizim dünya adamızın bütün başqa sistemlərinə də üz verməlidir, bütün başqa saysız-hesabsız dünya adaları sistemlərinə də üz verməlidir, hətta elə dünya adalarına da üz verməlidir ki, onların işığı, Yer üzündə işığı görə bilən insan gözü mövcud olanadək heç bir zaman gəlib Yərə çatmayacaqdır.

Bəs belə bir günəş sistemi öz həyat yolunu başa çatdırandan və sonu olan hər şey kimi ölüb gedəndən sonra nə olacaq? Günəşin meyiti ucsuz-bucaqsız fəzada bir meyit kimi daim hərəkətmi edəcək, əvvəllər, sonsuz dərəcə müxtəlif şəkildə bir-birindən fərqlənib ayrılan bütün təbiət qüvvələri həmişəlik dönüb yeganə hərəkət formasına, yə`ni cazibə qüvvəsinəmi çevriləcək?

«Yoxsa»—Sekkinin sual etdiyi kimi (səh. 810),—«təbiətdə ölü sietemi əvvəlki közərmiş dumanlıq halına qaytarmağa qadir olan, onu təzədən yeni bir həyata sövq edə biləcək qüvvələr vardır? Biz bunu bilmirik».

Əlbəttə, biz bunu bir mə`nada bilmirik,  $2 \times 2 = 4$  olduğunu və ya materiya cazibəsinin məsafə kvadratına uyğun olaraq artdığı və əksildiyini bildiyimiz mə`nada bilmirik. Lakin təbiətə olan baxışlarını mümkün qədər vahid və ahəngdar bir tam halında birləşdirən və zamanəmizdə ən səthi ağla malik empirik üçün də hökmən zəruri olan nəzəri təbiətşünaslıqda biz çox zaman heç də tam mə`lum olmayan kəmiyyətlərdən istifadə etməli oluruq, buna görə də hər zaman fikir ardıcılığı hələ kifayət qədər olmayan biliklərin irəliləməsinə kömək etməli olmuşdur. Müasir təbiəqqşünaslıq hərəkətin məhv edilməzliyi müddəasını fəlsəfədən əxz etməli olmuşdur; bu müddəa olmadan, təbiətşünaslıq indi daha mövcud ola bilməz. Lakin materiyanın hərəkəti yalnız kobud mexaniki hərəkətdən, yalnız yerdəyişmədən ibarət deyildir; materiyanın hərəkəti istilik və işıqdır, elektrik və maqnit gərginliyidir, kimyəvi birləşmə və parçalanmadır, həyat və, nəhayət, şüurdur. Durub demək ki, materiya bütün sonsuz varlığı ərzində bircə dəfə—o da öz varlığının əbədiliyinə nisbətən ancaq bir an içində—öz hərəkətini fərqləndirib ayırmaq və, beləliklə, bu hərəkətin bütün rəngarəngliyini aşkara çıxarmaq imkanına malik olmuşdur, bundan əvvəl və sonra isə həmişə ancaq sadəcə yerdəyişmə ilə məhdudlaşmışdır,—durub belə demək, materiyanın ölənin və hərəkətin keçici bir şey olduğunu iddia etmək deməkdir. Hərəkətin məhv edilməzliyini tək cə kəmiyyət mə`nasında deyil, habelə keyfiyyət mə`nasında da başa düşmək lazımdır. Materiyanın xalis mexaniki yerdəyişməsi özündə əlverişli şəraitdə istiliyə, elektrیکə, kimyəvi tə`sirə, həyata çevrilmək imkanını ehtiva etsə də, öz-özündən bu şəraiti doğura bilməz,—belə bir materiya *öz hərəkətində müəyyən cəhətdən qüsurlu olardı*. Özünə xas olan müxtəlif formalara çevrilmək qabiliyyətini itirən bir hərəkət, hərçənd hələ «dynamis»ə (imkana. *Red.*) malikdir, lakin «energeia»ya (gerçəkliyə. *Red.*) daha malik deyildir, beləliklə, qismən məhv edilmişdir. Lakin bunların heç biri mümkün deyildir.

Hər halda bir şey şübhəsizdir: bir zamanlar bizim dünya adamızın materiyası o qədər çox hərəkəti istiliyə çevirmişdir ki,—biz hələ də məhz nə cür hərəkəti çevirdiyini bilmirik,—buradan, azı (Medlerə görə) 20 milyon ulduza malik günəş sistemləri əmələ gələ bilmişdir və bu sistemlərin tədricən ölüb gedəcəyi eyni dərəcədə şübhəsizdir. Bu çevrilmə necə baş vermişdir? Günəş sistemimizin gələcəkdəki «caput mortuum»unun (hərfiyyə: ölü baş; məcazi mə'nada: ölü qalıqlar, közərmədən, kimyəvi reaksiyadan sonrakı tullantılar və i.ə.; burada sönmüş günəş və onun üzərinə düşmüş həyatdan məhrum planetlər nəzərdə tutulur. *Red.*) bir zaman yeni-yeni günəş sistemləri üçün yenidən xammala çevrilib-çevrilməyəcəyini keşif Sekki bilmədiyi kimi biz də bu çevrilmənin necə baş verdiyini bilmirik. Lakin biz burada ya yaradanın köməyinə əl atmalı, ya da belə bir nəticə çıxarmalıyıq ki, bizim dünya günəş sistemləri üçün lazım olan közərməş xammal təbii yolla, hərəkətin çevrilmələri yolu ilə əmələ gəlmişdir, həmin çevrilmələr hərəkət edən materiyaya *təbiətən xasdır* və, deməli, materiya bu çevrilmələrin şəraitini milyon-milyon illərdən sonra da olsa, az-çox təsadüf şəklində, lakin təsadüfə də daxilən xas olan zərurətlə yenidən yaratmalıdır.

Belə bir çevrilmənin mümkün olduğunu indi getdikcə daha çox qəbul etməyə başlayırlar. Belə bir əqidəyə gəlirlər ki, səma cisimlərinin son aqibəti bir-birinin üzərinə düşməkdir, həm də belə toqquşmalar zamanı əmələ gəlməli olan istiliyin miqdarını da hesablayırlar. Yeni ulduzların birdən-birə meydana gəlməsinə və çoxdan mə'lum olan ulduzların parlaqlığının yenə də birdən-birə artmasına, astronomiyanın bizə mə'lumat verdiyi bu hadisələrə bu cür toqquşmaların səbəb olduğu ən asan yolla izah edilir. Həm də nəzərdə tutmaq lazımdır ki, bizim planet qrupumuzun günəş ətrafında fırlanmasından və bizim günəşin dünya adamız daxilində hərəkət etməsindən başqa, bütün dünya adamız da başqa dünya adaları ilə müvəqqəti nisbi müvazinət halında olaraq, dünya fəzasında hərəkət edir, zira hətta sərbəst uçan cisimlərin nisbi müvazinəti də yalnız bir-birindən qarşılıqlı asılı olan hərəkət daxilində mövcud ola bilər; bundan əlavə, bə'ziləri fərz edirlər ki, dünya fəzasının hər yerində temperatur bir-birinin eyni deyildir. Nəhayət, biz bilirik ki, cüzi bir hissəsi istisna olmaqla, dünya adamızın saysız-hesabsız günəşlərinin istiliyi, dünya fəzasının temperaturunu, heç olmazsa, Selsi dərəcəsinin milyonda biri qədər artırmağa əbəs yerə çalışaraq fəzada itib gedir. Bəs bu çox böyük miqdar istilik nə olur? Bu istilik dünya fəzasını qızdırmaq istərkən həmişəlik yox olub gedirmi, dünya fəzasını on və ya daha, çox sıfırla başlanan onluq kəsrin ifadə etdiyi cüzi dərəcədə qızdırmış olmaq faktında daha əməli cəhətdən deyil, yalnız nəzəri cəhətdən saxlanılırmı? Bu fərziyyə hərəkətin məhv edilməzliyini inkar edir; bu fərziyyə onu mümkün hesab edir ki, bütün mövcud olan mexaniki hərəkət səma cisimlərinin ardıcıl surətdə bir-birinin üzərinə düşməsi yolu ilə istiliyə çevriləcək, bu istilik şüalanıb dünya fəzasına yayılacaq və bunun nəticəsində, «qüvvənin məhv edilməzliyinə» baxmayaraq, ümumiyyətlə hər bir hərəkət kəsilə biləcəkdir. (Yeri gəlmişkən burada hərəkətin məhv edilməzliyi ifadəsi əvəzinə işlədilən: qüvvənin məhv edilməzliyi ifadəsinin nə qədər yersiz olduğu aşkara çıxır). Beləliklə, biz, bu nəticəyə gəlirik ki, şüalanıb dünya fəzasına yayılan istilik müəyyən bir yolla,—bu yolu müəyyən etmək

gələcəkdə bir zaman təbiətşünaslığın vəzifəsi olacaq,—başqa bir hərəkət formasına çevrilmək və bu hərəkət formasında yenidən bir yerə toplanıb aktiv fəaliyyətə başlamaq imkanına malik olmalıdır. Beləliklə də, ölüb getmiş günəşlərin yenidən közərmış dumanlığa çevriləcəyini qəbul etmək yolunda duran başlıca çətinliklər aradan qalxır.

Həm də, sonsuz zaman daxilində aləmlərin bir-birini daim təkrar olunan ardıcılıqla əvəz etməsi, sonsuz fəzada saysız-hesabsız aləmlərin eyni zamanda mövcud olduğunu yalnız məntiqi surətdə tamamlayır: bu müddəanın hökmən zəruri olduğunu hətta yanki Dreyperin nəzəriyyəyə zidd olan beyni də e`tiraf etməyə məcbur olmuşdur («Sonsuz fəzada aləmlərin çoxluğu sonsuz zaman daxilində aləmlərin bir-birini ardıcılıqla əvəz etməsi təsəvvürünə gətirib çıxarır» (Dreyper, «Əqli inkişaf tarixi», II cild, səh. [325])). Materiyanın hərəkət etdiyi əbədi dövrən bundan ibarətdir,—bu dövrən öz yolunu yalnız elə bir zaman ərzində başa çatdırır ki, onu ölçmək üçün bizim Yer üzündəki il artıq kafi bir ölçü vahidi ola bilməz; bu dövrandə ən yüksək inkişaf zamanının, üzvi həyat zamanının və, daha artıq desək, özünü və təbiəti dərk edən mövcudatın yaşayış zamanının ölçüsü də həyat və mənlilik şüurunun mövcud olduğu məkanın ölçüsü kimi cüzidir; bu dövrandə materiyanın sonlu mövcudiyyət formalarından hər biri,—fərqi yoxdur, istər günəş və ya dumanlıq olsun, istər ayrıca bir heyvan və ya heyvan növü olsun, istərsə kimyəvi birləşmə və ya parçalanma olsun,—eyni dərəcədə keçicidir və, orada daim dəyişilən, daim hərəkət edən materiyadan və onun hərəkət və dəyişilmə qanunlarından başqa heç bir şey əbədi deyildir. Lakin bu dövrən zaman və məkan daxilində nə qədər tez-tez və nə qədər amansızlıqla baş verirsə-versin, neçə milyonlarla günəş və yer kürəsi yaranıb məhv olursa olsun; müəyyən bir günəş sistemində və yalnız bir planetdə üzvi həyat üçün lazım olan şərait yaranacağı zamanadək nə qədər uzun bir vaxt keçirsə keçsin; saysız-hesabsız üzvi mövcudat içərisindən düşünə bilən beynə malik heyvanlar inkişaf edəcəyi zamanadək nə qədər saysız-hesabsız üzvi mövcudat əmələ gəlib məhv olursa olsun, onlar da öz həyatı üçün qısa bir müddətdə əlverişli şərait tapandan sonra yenə də rəhmsizliklə qırılıb getsin,—biz əminik ki, materiya özünün bütün çevrilmələrində həmişə eyni ilə qalır, onun atributlarından heç biri heç bir zaman itib gedə bilməz və buna görə də materiya Yer üzündəki ən yüksək məhsulunu,—yə`ni düşünən ruhu bir zaman nə qədər amansız zərurətlə qıracaqdırsa, başqa bir zaman, başqa bir yerdə eyni dərəcədə zəruri olaraq yenidən yaratmalı olacaqdır.

F.Engels 1875–1876 illərdə yazmışdır.

İlk dəfə alman və rus dillərində «Marks və Engelsin arxivi»ndə çap edilmişdir, II kitab, 1925-ci il.

F.ENGELS
«[ANTI]-DÜRİNG»İN KÖHNƏ MÜQƏDDİMƏSİ. DIALEKTIKA
HAQQINDA

Təqdim edilən bu əsər heç də «daxili istək» nəticəsində yaranmamışdır. Əksinə, dostum Libknext təsdiq edə bilər ki, c-b Dürinqin ən yeni sosialist nəzəriyyəsini tənqidi surətdə aydınlaşdırmağa məndə meyl oymatmaq üçün nə qədər zəhmət çəkmişdir. Lakin bir halda ki, buna qərar verdim, mənim üçün yalnız o qalırdı ki, özünü nə isə yeni bir fəlsəfə sisteminin son əməli nəticəsi kimi qələmə verən bu nəzəriyyəni həmin sistemlə daxilən əlaqədar surətdə nəzərdən keçirim, bununla birlikdə isə bu sistemin özünü də araşdırım. Buna görə də mən c-b Dürinqin ardınca, onun mümkün olan hər şeydən və bunlardan əlavə bəzi şeylərdən də bəhs etdiyi geniş sahəni gəzməyə məcbur oldum. 1877-ci ilin əvvəllərindən etibarən Leypsi «*Vörrwarst*»³⁹-ində çap edilən bir sıra məqalələr bu cür meydana gəlmişdir və indi burada bir-biri ilə əlaqədar şəkildə təqdim olunur.

Öz-özünü son dərəcə tərifiəlməsinə baxmayaraq, bunca əhəmiyyətsiz olan həmin sistemin bu qədər müfəssəl tənqid edilməsinə,—predmetin öz xarakteri ilə əlaqədar olan bu təfsilata iki mülahizə haqq qazandıra bilər. Bir tərəfdən, bu tənqid mənə imkan verdi ki, indi ümumi elmi və ya əməli maraq oyadan məsələləri necə başa düşdüyümü çox müxtəlif bilik sahələrində müsbət şəkildə inkişaf etdirim. Mən c-b Dürinqin «sisteminə» başqa bir sistemin qarşı qoymaq fikrindən nə qədər uzaq olsam da, hər halda ümid etmək lazımdır ki, mənim araşdırdığım materialın bütün müxtəlifliyinə baxmayaraq, irəli sürdüyüm baxışlarda da daxili əlaqə olduğu oxucunun nəzərindən qaçmayacaqdır.

Digər tərəfdən, «sistem yaradan» c-b Dürinq müasir Almaniya gerçəkliyində tək deyildir. Neçə vaxtdan bəridir ki, Almaniya fəlsəfə sistemləri, xüsusən naturfəlsəfə sistemləri yağışdan sonra göbələk artan kimi artır; biz hələ saysız-hesabsız yeni siyasət sistemlərindən, siyasi iqtisad və i.a. sistemlərindən bəhs etmirik. Müasir dövlətdə, hər bir vətəndaşın öz səsinə verməli olduğu məsələlərin hamısı haqqında fikir yürüdə bildiyi güman edildiyi kimi; siyasi iqtisadda hər bir alıcının öz güzəranı üçün almalı olduğu bütün əmtəələrə habelə yaxşı bələd olduğu nəzərdə tutulduğu kimi,—elmdə də indi belə bir fərziyyəyə əsaslanmaq lazım olduğu güman edilir. Hər kəs hər şeydən yaza bilər, «elm azadlığı» isə məhz adamın xüsusilə öyrənməmiş olduğu şeylərdən yazmaq və bunu yeganə ciddi elmi metod kimi qələmə vermək hüququ kimi başa düşülür. C-b Dürinq də indi Almaniyanın hər yerində özünü gözə soxan və öz təmtəraqlı naqqallığının gurultusu ilə hər şeyin səsinə batıran bu sırtıq saxta elmin ən xarakterik tiplərindən biridir. Poeziya, fəlsəfədə, siyasi iqtisadda, tarix elmində təmtəraqlı naqqallıq, kafedra və tribunada təmtəraqlı naqqallıq, hər yerdə təmtəraqlı naqqallıq, başqa millətlərin sadə, səthi-vulqar naqqallığından fərqli olaraq özünün üstün və mə'naca dərin olduğunu iddia edən təmtəraqlı naqqallıq, almanların zehni sənayesinin ən xarakterik və ən bol məhsulu olub tamamilə digər alman fabrikalarına bənzəyən və üstündə: «çürük olsa da, ucuzdur» devizi yazıdan bu təmtəraqlı naqqallıq, təəssüf ki, həmin fabrikatlarla yan-yanə Filadelfiya sərgisinə⁴⁰ qoyulmamışdı. Hətta alman sosializmi,—xüsusən c-b Dürinqin sarsaq nümunə göstərdiyi zamandan bəri,—indi böyük sə'y edib təmtəraqlı naqqallıqla məşğul olur; bu təmtəraqlı naqqallığın əməli sosial-

demokrat hərəkətini öz yolundan əsla çıxara bilməməsi, ölkəmizdə,—təbiətşünaslıq istisna olmaqla indi az qala hər şeyin xəstəliyə tutulmuş olduğu ölkədə,—fəhlə sinfinin çox sağlam təbiətini bir daha sübut edir.

Negeli təbiətşünasların Münxen qurultayındakı nitqində insan idrakının heç bir zaman hər şeyə bələd olmayacağını deyirkən, görünür, c-b Dürinqin rəşadətlərindən xəbərdar deyilmiş. Bu rəşadətlər mənə onun ardınca tam bir sıra daha elə sahələrdə dolaşmağa məcbur etdi ki, bu sahələrdə mən, olsa-olsa, yalnız bir diletant kimi hərəkət edə bilərəm. Bu, xüsusən təbiətşünaslığın müxtəlif sahələrinə aiddir ki, burada indiyədək «naşı» bir adam öz rə'yini söyləmək istəsəydi, bu hərəkət təvazökarlıqdan pis bir şey hesab edilərdi. Lakin yenə də Münxendə c-b Virxovun söylədiyi və başqa bir yerdə daha ətraflı şərh etdiyi belə bir qeydi mənə bir qədər cəsarətləndirir ki, hər bir təbiətşünas da öz xüsusi ixtisasından kənarda kəmsavad⁴¹, «vulgo» (sadəcə desək. *Red.*), naşı adamdır. Necə ki, belə bir mütəxəssis aradığı qonşu sahələrə keçə bilər və bəzi hallarda keçməlidir və necə ki, həmin sahələrin mütəxəssisləri bu halda onun ifadələrindəki münasibətsizliyi və kiçik yanlışlıqları ona bağışlayırlar, eləcə də mən öz ümumi nəzəri baxışlarımı təsdiq etmək üçün cəsarət edib təbiətin bu və ya başqa prosesləri və qanunlarını misal gətirirəm və mənə də eyni dərəcədə güzəşt ediləcəyi ümidində olmağa özümü haqlı bilirəm («Köhnə müqəddimə»nin əlyazmasının bir hissəsini, əvvəldən bu yerə qədər Engels üstünə vertikal cızıqlar çəkib pozmuşdur, çünki bu hissədən o «Anti-Dürinq»in birinci nəşrinə müqəddimədə istifadə etmişdir. *Red.*). İş bundadır ki, müasir təbiətşünaslar—istəsələr də, istəməsələr də—ümumi nəzəri nəticələrə gəlməyə məcbur olduqları kimi, müasir təbiətşünaslığın nəticələri də özünü nəzəri məsələlərlə məşğul olan hər kəsə eyni məcburiyyətlə qəbul etdirir. Burada da müəyyən bir tarazlaşma baş verir. Əgər nəzəriyyəçilər təbiətşünaslıq sahəsində kəmsavaddırlarsa, müasir təbiətşünaslar da nəzəriyyə sahəsində, indiyədək fəlsəfə adlanan sahədə fəhlə eyni dərəcə kəmsavaddırlar.

Empirik təbiətşünaslıq o dərəcə böyük miqdarda müsbət material toplamışdır ki, hər bir ayrıca tədqiqat sahəsində bu materialı sistemə uyğun şəkildə qaydaya salmaq lap qəti bir zərurət olmuşdur. Hələ ayrı-ayrı bilik sahələri arasında düzgün əlaqə yaratmaq da eyni dərəcə zəruri bir vəzifə olmaqdadır. Lakin təbiətşünaslıq bu işlə məşğul olanda nəzəriyyə sahəsinə girmiş olur, burada isə empirik metodlar acizdir, burada yalnız nəzəri təfəkkür kömək edə bilər (Əlyazmasında bu və qabaqkı cümlələrin altından karandaşla xətt çəkilmişdir. *Red.*). Lakin nəzəri təfəkkür yalnız qabiliyyət şəklində anadangəlmə bir xassədir. Bu qabiliyyət inkişaf etdirilməlidir, təkmilləşdirilməlidir, bundan ötrü isə hələ indiyədək, bütün əvvəlki fəlsəfəni öyrənmədən başqa heç bir vasitə yoxdur.

Hər dvvrün, deməli, bizim dövrümüzün də nəzəri təfəkkürü müxtəlif zamanlarda çox müxtəlif formalar və bununla birlikdə çox müxtəlif məzmun alan tarixi bir məhsuldur. Deməli, hər bir başqa elm kimi, təfəkkür haqqında elm də tarixi elmdir, insan təfəkkürünün tarixi inkişafı haqqında elmdir. Bunun isə təfəkkürü əməli şəkildə empirik sahələrə tətbiq etmək üçün də böyük əhəmiyyəti vardır. Zira, əvvələn, təfəkkür

qanunları nəzəriyyəsi heç də, filister təfəkkürünün bunu «məntiq» gəlməsinə bağladığı kimi, bir növ həmişəlik müəyyən olunmuş «əbədi həqiqət» deyildir. Aristoteldən başlamış bizim zamanəmizə qədər formal məntiq⁴ özü ən qızgın mübahisələr sahəsidir. Dialektikaya gəldikdə, bunu indiyədək yalnız iki mütəfəkkir: Aristotel və Hegel az-çox dəqiq tədqiq etmişdir. Lakin müasir təbiətşünaslıq üçün məhz dialektika ən mühüm təfəkkür formasıdır, zira yalnız dialektika təbiətdə baş verən inkişaf prosesləri üçün, təbiətin ümumi əlaqələri üçün, bir tədqiqat sahəsindən başqasına keçmək üçün analoqdur və bununla da izah etmək metodudur.

İkincisi də, insan təfəkkürünün tarixi inkişafının gedişi ilə, xarici aləmin ən ümumi əlaqələrinə müxtəlif zamanlarda meydana çıxan baxışlarla tanış olmaq nəzəri təbiətşünaslıq üçün bir də ona görə zəruridir ki, bu tanışlıq onun özünün irəli sürdüyü nəzəriyyələri qiymətləndirmək üçün bir miqyas verir. Lakin burada fəlsəfə tarixi ilə tanışlığın kifayətsizliyi olduqca tez-tez və kəskin şəkildə meydana çıxır. Fəlsəfədə hələ neçə yüz il bundan əvvəl müəyyən edilmiş müddəalar, fəlsəfədə artıq çoxdan aradan qaldırılmış müddəalar, nəzəriyyəçi təbiətşünasların əsərlərində çox vaxt ən yeni həqiqətlər şəklində meydana çıxır və hətta bir müddət dəb obyektı olur. İstiliyin mexaniki nəzəriyyəsi enerjiyanın itməməsi müddəasını təsdiq edən yeni sübutlar gətirdikdə və bunu yenidən ön sıraya çəkdikdə, şübhəsiz ki, bu həmin nəzəriyyənin çox böyük müvəffəqiyyəti oldu; lakin cənab fiziklər bu müddəanın hələ Dekart tərəfindən irəli sürüldüyünü yada salsaydılar, həmin müddəa belə tamamilə yeni keyfiyyətdə olan bir şey kimi görünə bilərdimi? Fizika və kimya yenə, demək olar, yalnız molekul və atomlarla iş görməyə başladığı zamandan bəri, qədim yunanların atom fəlsəfəsi labüd olarət Yenidən ön sıraya keçmişdir. Lakin ən yaxşı təbiətşünaslar belə bu fəlsəfəni nə qədər səthi şərh edirlər! Məsələn, Kekule («Kimyanın məqsəd və nailiyyətləri») söyləyir ki, guya həmin fəlsəfənin banisi Demokritdir (əslində isə Levkipppdir) və iddia edir ki, guya ilk dəfə Dalton keyfiyyətə müxtəlif elementar atomların mövcud olduğu fikrinə gəlmiş və ilk dəfə olaraq bunlara müxtəlif elementlər üçün spesifik olan müxtəlif çəkirlər isnad vermişdir; halbuki Diohen Laersidə (X kitab, §§ 43–44 və 61) oxumaq olar ki, hələ Epikur atomlara tək cə böyüklüyünə və formasına görə müxtəliflik isnad vermək deyil, habelə *çəkisinə* görə də müxtəliflik isnad vermişdir, yəni Epikur artıq atom çəkisinə və atom həcminə öz bildiyi kimi bələd idi.

Almaniyada ümumiyyətlə heç bir şeyi başa çatdırmayan 1848-ci il, orada yalnız fəlsəfə sahəsində tam çevriliş yaratdı. Praktika sahəsinə can atan və bir tərəfdən, iri sənayenin və ehtikarın, digər tərəfdən də, o zamandan bəri Almaniyada təbiətşünaslığın qatlaşdığı və Foqt, Büxner və i.a. kimi karikatur tiplərin ilk səyyar mübəlləğləri olduqları qüdrətli yüksəlişin əsasını qoyan bu millət Berlinin köhnə hegelçilik qumlarında batıb qalmış klassik alman fəlsəfəsindən qəti üz döndərdi. Berlinin köhnə hegelçiliyi buna tamamilə layiq idi. Lakin elmin yüksəkliyində durmaq istəyən bir millət nəzəri təfəkkürsüz keçinə bilməz. hegelçiliklə birlikdə dialektikanı da bir kənara tulladılar,—məhz elə bir zamanda ki, təbiət proseslərinin dialektik xarakteri özünü qətiyyətlə təfəkkürə qəbul etdirməkdə idi və, deməli, yalnız dialektika təbiətşünaslığın

nəzəri çətinliklərdən çıxmasına kömək edə bilərdi. Bunun nəticəsində yenidən köhnə metafizikanın aciz qurbanı oldular. O zamandan bəri, bir tərəfdən Şopenhauerin, sonralar hətta Hartmanın filister ruhu səviyyəsinə uyğunlaşdırılmış bayağı mülahizələri, digər tərəfdən də, cürbəcür Foqtların və Büxnerlərin səyyar mübəlliglər üslubundakı bayağı materializmi camaat arasında geniş yayıldı. Universitetlərdə son dərəcə müxtəlif eklektizm çeşidləri bir-biri ilə rəqabət edirdi; bunların ümumi cəhəti ancaq ondan ibarət idi ki, eyni köhnə fəlsəfə sistemlərinin tör-töküntüsündən düzəlmişdi və hamısı eyni dərəcədə metafizik xarakterdə idi. Klassik fəlsəfənin qalıqlarından yalnız müəyyən növ neokantçılıq qalmışdı ki, bunun da son sözü əbədi dərkedilməz özündə şeydən, yəni Kant təliminin saxlanmağa ən az layiq olan hissəsindən ibarət idi. Son nəticə indi nəzəri təfəkkür sahəsində hökm sürən qarışıqlıq və dolaşıqlıq idi.

İndi təbiətşünaslıq sahəsində, demək olar, elə bir nəzəri kitabı ələ almaq olmaz ki, onu oxuyanda belə bir təsir oyanmasın: təbiətşünaslar özləri həmin qarışıqlıq və dolaşıqlığın onlara nə qədər güclü hakim olduğunu hiss edirlər və indi işlənən üzdənirəq fəlsəfə əsla heç bir çıxış yolu göstərmir. Doğrudan da, burada bu və ya başqa bir şəkildə metafizik təfəkkürdən dialektik təfəkkürə qayıtmaqdan başqa heç bir çıxış yolu, aydınlıq əldə etmək üçün heç bir başqa imkan yoxdur.

Bu qayıtma müxtəlif yollarla ola bilər. O köhnə metafizik Prokrust yatağına daha sığmayan təbii-elmi kəşflərin özlərinin sadəcə təzyiqi nəticəsində kortəbii surətdə özünə yol açə bilər. Lakin bu—uzun sürən əziyyətli bir prosesdir, bu halda sonsuz miqdar yersiz çəkişmələri aradan qaldırmaq lazım gəlir. Bu proses, xüsusən biologiyada, indi əhəmiyyətli dərəcədə baş verməkdədir. Əgər nəzəri təbiətşünaslıq nümayəndələri dialektik fəlsəfənin tarixən məlum formalarına yaxından bələd olmaq istəsələr, həmin proses xeyli qısaldıla bilər. Bu formalardan ikisi müasir təbiətşünaslıq üçün xüsusilə səmərəli ola bilər.

Birincisi yunan fəlsəfəsidir. Burada dialektik təfəkkür hələ ibtidai bəsit şəkildə meydana çıxırdı, XVII və XVIII əsrlər metafizikasının özü üçün yaratdığı—İngiltərədə Bekon və Lokk, Almaniyada Volf—və əlahiddəni başa düşməkdən tamı başa düşməyə keçmək, şeylərin ümumi əlaqəsini dərk etmək yolunu özü üçün kəsən istəkli maneələr («İstəkli maneələr» (holde Hindernisse)—Heynenin «Yeni bahar» şeirləri silsiləsində. Proloqda işlətdiyi ifadədir. *Red.*) onu pozmurdu, Yunanlarda təbiət,—məhz hələ onu hissələrə ayırmaq, təhlil etmək dərəcəsinə çatmamış olduqlarına görə,—ümumiyyətlə hələ bir tam kimi götürülür. Təbiət hadisələrinin ümumi əlaqəsi təfərrüatı ilə sübut edilmir: yunanların nəzərində bu əlaqə bilavasitə seyretmə nəticəsidir. Bu, yunan fəlsəfəsinin nöqsanıdır və bu nöqsan üzündən yunan fəlsəfəsi sonralar öz yerini digər baxışlara tərk etməli olmuşdu. Lakin onun bütün sonrakı metafizik əleyhdarlarından üstünlüyü də məhz bundadır. Əgər metafizika təfərrüat cəhətdən yunanlara qarşı haqlıdırsa, yunanlar tamı götürməkdə metafizikaya qarşı haqlıdırlar. Bir çox başqa sahələrdə olduğu kimi fəlsəfədə də bizi bu kiçik xalqın nailiyyətləri üzərinə daim yenidən qayıtmağa məcbur edən səbəblərdən biri məhz budur; zira həmin xalqın universal istədadı və fəaliyyəti bəşəriyyətin inkişafı tarixində ona elə bir mövqe

qazandırmışdır ki, bu yeri heç bir başqa xalq iddia edə bilməz. Digər səbəb də budur ki, bütün sonrakı dünyabaxışları tiplərinin, demək olar, hamısı artıq yunan fəlsəfəsinin müxtəlif formalarında rüşeym halında, yaranma prosesində artıq mövcuddur. Buna görə nəzəri təbiətşünaslıq da öz indiki ümumi müddəalarının yaranması və inkişafı tarixini izləmək istəyirsə, yunanların üzərinə qayıtmağa məcburdur. Bunun başa düşülməsi isə özünə getdikcə daha artıq yol açır. Özləri yunan fəlsəfəsinin, məsələn, atomistikasının qırıq-kəsik fikirlərini əbədi həqiqətlər kimi, işlətdikləri halda, yunanlarda empirik təbiətşünaslıq olmadığını əsas tutub onlara Bekon kimi xor baxan təbiətşünaslar getdikcə azalır. Yalnız arzu edilərdi ki, bunun başa düşülməsi getdikcə dərinləşsin və yunan fəlsəfəsinə həqiqətən bələd olmağa gətirib çıxartsın.

Dialektikanın məhz alman təbiətşünaslarına xüsusilə yaxın olan ikinci forması Kantdan Hegelə qədər olan klassik alman fəlsəfəsidir. Burada artıq müəyyən bir başlanğıc yaradılmışdır, zira göstərilən neokantçılıqdan başqa, Kanta qayıtmaq da yenidən dəb olmaqdadır. Indiki nəzəri təbiətşünaslığın istifadə etmədən bir addım da ata bilmədiyi iki dahiyənə hipotezi,—məhz əvvəllər Laplasa isnad verilən günəş sisteminin yaranması nəzəriyyəsi və qabarmalar nəticəsində Yerin fırlanmasının yavaşması nəzəriyyəsi—Kantın yaratdığı kəşf edilən zamandan bəri təbiətşünaslar yenə də Kanta lazımınca hörmət bəsləyirlər. Lakin *Hegelin* əsərlərində, əslində yanlış bir başlanğıc nöqtədən inkişaf etdirilsə də, dialektikanın geniş xülasəsini gördüyümüz vaxtdan e'tibarən; dialektikanı Kantdan öyrənmək əbəs yerə əziyyətli və səmərəsiz bir iş görmək demək olardı.

Bir tərəfdən, «naturfəlsəfəyə» qarşı çıxışlar,—xeyli dərəcədə həmin yanlış başlanğıc nöqtə üzündən və Berlin hegelçiliyinin miskin bir şəkildə dayazlaşması üzündən haqlı görünən bu çıxışlar,—nəhayət, adi bir söyüşə çevrilib özünü tükətdikdən sonra, digər tərəfdən, təbiətşünaslıq öz nəzəri tələblərində eklektik bayrağı metafizika tərəfindən tamamilə aciz bir vəziyyətə salındıqdan sonra,—ola bilər, təbiətşünaslar qarşısında yenidən Hegel barəsində söz açıb danışmaq mümkün olacaq və bu danışq onlarda c-b Dürinqi gülməli hala salan Vitt rəqsinə səbəb olmayacaqdır.

Hər şeydən əvvəl, müəyyən etmək lazımdır ki, burada məsələ heç də Hegelin başlanğıc nöqteyi-nəzərini müdafiə etmək,—ruhu, fikri, ideyanı ilkin, gerçək dünyanı isə yalnız ideyanın surəti hesab edən nöqteyi-nəzəri müdafiə etmək üstündə deyildir. Artıq Feyerbax bundan imtina etmişdir. Biz hamımız bu fikirdəyik ki, hər bir elm sahəsində—istər təbiət sahəsində, istərsə tarix sahəsində—özümüzə mə'lum olan *faktları* əsas tutmaq lazımdır, deməli, təbiətşünaslıqda müxtəlif predmet formalarını və materiyanın müxtəlif hərəkət formalarını (Sonra əlyazmasında bu parçanın üzərinə xətt çəkilib pozulmuşdur: «Biz sosialist materialistlər bu cəhətdən təbiətşünaslardan da xeyli irəli gedirik, çünki biz habelə...» *Red.*) əsas tutmaq lazımdır, deməli, nəzəri təbiətşünaslıqda da əlaqələr quraşdırmaq və bunları faktlara daxil etmək olmaz, bunları faktlardan çıxarmaq və, tapanda, mümkün dərəcədə təcrübə yolu ilə sübut etmək lazımdır.

Eynilə Hegel sisteminin Berlindəki yaşlı və cavan hegelçilər tərəfindən təbliğ edildiyi şəkildəki ehkamçı məzmununu saxlamaqdan da söhbət ola bilməz. Idealist

başlanğıc nöqtə ilə birlikdə, bunun üzərində qurulan sistem də, deməli, xüsusilə Hegelin naturfəlsəfəsi də kənara atılır. Lakin burada xatırlatmaq lazımdır ki, Hegelə qarşı təbii-elmi mübahisə, ümumiyyətlə onu düzgün başa düşə bildiyi dərəcədə, ancaq bu iki cəhətə qarşı: idealist başlanğıc nöqtəyə qarşı və sistemin faktlara zidd olan ixtiyari quruluşuna qarşı yönəldilmişdir.

Bütün bunlar çıxıldıqdan sonra bir də Hegel dialektikası qalır. Marksın xidməti ondadır ki, «müasir Almaniyada rəhbər mövqe tutan hay-küycü, iddialı və lap dar düşüncəli təqlidçilərin» əksinə olaraq, unudulmuş dialektik metodu ilk dəfə yenidən meydana çıxarmış, bunun Hegel dialektikası ilə əlaqəsini, habelə ondan fərqlini göstərmiş və eyni zamanda «Kapital»da, həmin metodu müəyyən empirik elmin, siyasi iqtisadın faktlarına tətbiq etmişdir. Həm də bunu o qədər müvəffəqiyyətlə etmişdir ki, hətta Almaniyada ən yeni iqtisad məktəbi də ancaq, Marksı tənqid etmək bəhanəsi ilə ondan üzünü köçürmək (çox zaman səhv köçürmək) sayəsində bayağı fritrederçilikdən yüksəyə qalxır.

Hegel sisteminin bütün başqa şaxələrində olduğu kimi, onun dialektikasında da bütün gerçək əlaqələrin təhrif olunması hökm sürür. Lakin, Marksın qeyd etdiyi kimi, «dialektika Hegelin əlində mistik bir şəkil almışsa da, bunun ümumi hərəkət formalarını ilk dəfə mükəmməl və bilə-bilə təsvir edən yenə məhz Hegel olmuşdur. Hegelin dialektikası başı üstədir. Onu ayaqüstə qoymaq lazımdır ki, mistik pərdə altındakı rəşional toxumu aşkara çıxarılsın».

Lakin təbiətşünaslığın özündə də biz çox zaman elə nəzəriyyələrə təsadüf edirik ki, burada gerçək münasibətlər başı üstə qoyulmuşdur, bunlarda in`ikas əks olunan obyekt hesab edilir, buna görə də həmin nəzəriyyələri çevirib ayaqüstə qoymaq lazım gəlir. Bu cür nəzəriyyələr çox vaxt uzun müddət hökm sürür. İstilik nəzəriyyəsi məhz bu vəziyyətdədir: demək olar, iki yüz il müddətində istiliyi adi materiyanın hərəkət forması deyil, xüsusi bir əsrarəngiz materiya hesab etmişlər; yalnız istiliyin mexaniki nəzəriyyəsi burada lazımi çevriliş yaratdı. Bununla belə, istitörədən nəzəriyyəsinin hökm sürdüyü fizika bir sıra son dərəcə mühüm istilik qanunları kəşf etmişdir. Xüsusilə Furiye və Sadi Karno⁴² burada düzgün nəzəriyyəyə yol açmışlar, bu nəzəriyyənin isə vəzifəsi yalnız, öz sələfinin kəşf etdiyi qanunları tərsinə çevirmək və bunları öz dilinə tərcümə etməkdən ibarət idi (Karnonun C funksiyası tam mə`nası ilə tərsinə çevrilmişdi: $1/C = \text{mütləq temperatur}$. Bunu belə tərsinə çevirməsək, asla yaramır.). Eynilə də kimyada flokiston nəzəriyyəsi³⁰ birəsrlik eksperiment işi sayəsində ilk dəfə olaraq elə bir material verdi ki, bunun köməyi ilə Lavuazye Pristlinin aldığı oksigendə xəyali flokistonun real antipodunu kəşf edə bildi, beləliklə də, bütün flokiston nəzəriyyəsinə alt-üst etdi. Lakin bu heç də flokistikanın təcrübi nəticələrinin aradan qaldırılması deyildi. Əksinə, bu nəticələr qalmaqda idi; yalnız bunların ifadəsi tərsinə çevrildi, flokiston nəzəriyyəsi dilindən müasir kimya dilinə çevrildi; buna görə də həmin nəticələrin əhəmiyyəti qalmaqda idi.

Hegel dialektikasının rəşional dialektikaya münasibəti də ititörədən nəzəriyyəsinin–istiliyin mexaniki nəzəriyyəsinə, flokiston nəzəriyyəsinin Lavuazyə nəzəriyyəsinə münasibəti kimidir.

F.Engels 1878-ci ilin mayında–iyunun əvvəllərində yazmışdır.

İlk dəfə alman və rus dillərində «Marks və Engelsin arxivi»ndə çap edilmişdir, II kitab, 1925-ci il

F.ENGELS

MEYMUNUN İNSANA ÇEVİRİLMƏSİ PROSESİNDƏ ƏMƏYİN ROLU

Siyasi iqtisadçılar iddia edirlər ki, əmək hər cür sərvətin mənbəyidir. Əmək, sərvətə çevirdiyi materialı ona verən təbiətlə birlikdə, həqiqətən hər cür sərvətin mənbəyidir. Lakin əmək bir də bundan sonsuz dərəcə böyük bir şeydir. Əmək bütün insan həyatının birinci əsas şərtidir, həm də o dərəcədə belə bir əsas şərt ki, biz müəyyən mə'nada deməliyik: insanın özünü əmək yaratmışdır.

Bir çox yüz min illər bundan qabaq, Yerin inkişafında geoloqların üçüncü dövr adlandırdıqları döyvrün hələ dürüst müəyyən edilə bilməyən bir zamanında, təxminən bu dövrün axırlarına yaxın, isti qurşağın harasında isə–çox ehtimal ki, indi Hind okeanının dibinə çökmüş olan geniş bir qitədə–olduqca yüksək inkişaf etmiş insanabənzər meymunlar cinsi yaşayırmış. Darwin bizə bu əcdadlarımızın təxmini təsvirini vermişdir. Onların bədənini başdan-ayağa tuklə örtülü imiş, saqqalları və şiş qulaqları var imiş, özləri də sürü halında ağaclarda yaşayırmışlar⁴⁴.

Birinci növbədə, yəqin ki, öz həyat şəraitinin–dırmaşarkən əllərin ayaqlardan fərqli vəzifələr ifa etməsini tələb edən həyat şəraitinin–tə'siri altında bu meymunlar yerdə gəzərkən əllərin köməyindən istifadə etməyi yadırgamağa və getdikcə daha çox dərəcədə dik yeriməyi öyrənməyə başlamışlar. Bununla da *meymundan insana keçmək üçün qəti bir addım* atılmışdı.

Hələ indi mövcud olan bütün insanabənzər meymunlar dik dura bilir və təkə ayaqları üstə yeriyə bilirlər, lakin bunu ancaq ən zəruri hallarda və son dərəcə yəndəmsiz bir şəkildə edirlər. Onlar təbii yerişlə yeridikdə yarı dikəlik və əllərdən də istifadə edirlər. Onların çoxu yeriyərkən bükülmüş əl barmaqlarının orta buğumlarını yerə basır və qıçlarını bükərək, qoltuq ağaclarına söykənib gəzən çolaq adamlar kimi, bədənələrini uzun qollarının arasında yeridirlər. Ümumiyyətlə biz hələ indi də meymunlarda, dörd ayaqla yeriməkdən iki ayaq üstə yeriməyə qədər bütün keçid pillələrini müşahidə edə bilirik. Lakin iki ayaq üstə yerimək onların heç biri üçün ən zəruri hallarda edilən məcburi hərəkətdən artıq bir şey olmamışdır.

Əgər bizim tükli əcdadlarımızın dik yeriməsi əvvəlcə bir qayda, sonra isə həmçinin bir zərurət olmuşdursa, bu göstərir ki, bu zaman əllərin payına getdikcə daha artıq dərəcədə başqa fəaliyyət növləri düşmüşdür. Hələ meymunlarda da əllərlə ayaqlar arasında müəyyən vəzifə bölgüsü vardır. Artıq qeyd edildiyi kimi, meymunlar dırmaşanda ayaqlara nisbətən əllərdən başqa cür istifadə edirlər. Əl başlıca olaraq,

yeyinti şeylərini yığmağa və saxlamağa xidmət edir, artıq bəzi ibtidai məməli heyvanlar da öz qabaq pəncələrindən bu cür istifadə edirlər. Bəzi meymunlar əl vasitəsi ilə ağaclarda özlərinə yuva tikir və ya hətta, şimpanze kimi, pis havadan qorunmaq üçün budaqların arasında çardaq qururlar. Onlar düşmənlərdən qorunmaq üçün əllərinə dəyənək götürür və ya düşmənlərinə əlləri ilə meyvə və daş yağdırırlar. Onlar tutulub saxlandıqda, yenə də əl vasitəsi ilə, adamlardan öyrəndikləri bir sıra sadə əməliyyatlar yerinə yetirirlər. Lakin məhz burada, hətta ən ali insanabənzər meymunların inkişaf etməmiş əli ilə, yüz min illər boyu davam edən əmək nəticəsində təkmilləşmiş insan əli arasında nə qədər böyük bir fərq olduğu aşkara çıxır. Hər ikisinin sümük və əzələlərinin sayı və ümumi düzülüşü bir cürdür, lakin buna baxmayaraq, hətta ən ibtidai vəhşi adamın da əli, heç bir meymunun bacarmadığı yüzlərlə əməliyyat yerinə yetirməyə qabildir. Heç bir meymun əli heç vaxt hətta ən kobud bir daş bıçaq da qayırmamışdır.

Buna görə, meymundan insana keçilməsi dövründə bir çox min illər ərzində əcdadlarımızın öz əllərini tədricən öyrədib alışdırdıqları əməliyyatlar əvvəllərdə ancaq çox bəsit işlərdən ibarət ola bilərdi. Ən ibtidai vəhşi insanlar, onların hətta daha artıq dərəcə heyvanabənzərlik halına qayıtmış olduqları və eyni zamanda fiziki cəhətdən cılızlaşdıqları fərz edilə bilənləri də, hər halda həmin keçid vücutlardan olduqca yüksəkdə dururlar. İnsan əlinin köməyi ilə birinci çaxmaq daşı bıçağa döndərilənə qədər yəqin elə bir uzun dövr keçməli olmuşdur ki, bizə məlum olan tarixi dövr ona; nisbətən çox qısa bir dövrdür. Lakin qəti addım atılmışdı, *əl sərbəst olmuşdu* və indi yeni-yeni vərdişlərə alışa bilərdi, bununla əldə edilən daha böyük çeviklik isə irsən nəsildən-nəslə keçib artmışdır.

Beləliklə, əl nəinki əmək orqanıdır, o *həmçinin əməyin məhsuludur*. Yalnız əmək sayəsində, getdikcə yeni-yeni əməliyyatlara uyğunlaşmaq sayəsində, əzələlərin, bağların və daha uzun vaxt ərzində habelə sümüklərin bu yolla qazanılan xüsusi bir inkişafının nəsildən-nəslə keçməsi sayəsində və nəsildən-nəslə keçmiş bu təkmilləşmələrin yeni və daha mürəkkəb əməliyyatlara getdikcə yeni-yeni şəkillərdə tətbiqi sayəsində–yalnız bütün bunların sayəsində insan əli elə bir yüksək təkmilləşmə pilləsinə çatmışdır ki, bu pillədə o, sanki bir e`cazkarlıq gücünə, Rafaelin yaratdığı şəkilləri, Torvaldsenin hazırladığı heykəlləri, Paqanininin musiqisini meydana gətirə bilmişdir.

Lakin əl müstəqil bir şey olmamışdır. O tamın, son dərəcə mürəkkəb bir orqanizmin üzvlərindən ancaq biri olmuşdur. Ələ fayda verən bir şey, onun xidmət etdiyi bütün bədənə də fayda vermiş, həm də iki cəhətdən fayda vermişdir.

Hər şeydən əvvəl, Darvinin boy nisbəti qanunu adlandırdığı qanun gücünə. Bu qanuna görə, üzvi vücutun ayrı-ayrı hissələrinin müəyyən formaları, zahirən bu hissələrlə heç bir əlaqəsi olmayan digər hissələrin müəyyən formaları ilə həmişə bağlı olur. Məsələn, hüceyrə nüvəsi olmayan qırmızı qan cisimciklərinə malik olan və ənsə sümüyü birinci fəqərəyə iki oynaq qabarcığı vasitəsi ilə bitişik olan heyvanların istisnasız olaraq hamısının öz balalarını əmizdirmək üçün süd vəzifələri də olur.

Məsələn, məməli heyvanlarda yarıq dırnaqlar, bir qayda olaraq, kövşəmə prosesinə uyğunlaşmış mürəkkəb mə`dənin olması ilə əlaqədardır. Müəyyən formaların dəyişilməsi bədənə başqa hissələrinin formasının dəyişilməsinə səbəb olur, hərçənd biz bu əlaqəni izah etməyə qadir deyilik. Rəngi tamamilə ağ, gözləri göy olan pişiklər həmişə və ya az qala həmişə kar olur. İnsan əlinin tədriclə təkmilləşməsi və bununla yanaşı, ayağın inkişaf edib dik yeriməyə uyğunlaşması, şübhəsiz, həmçinin nisbət qanunu gücünə də, orqanizmin başqa hissələrinə əks tə`sir göstərmişdir. Lakin bu cür tə`sir hələ çox az tədqiq edilmişdir və biz onu burada ancaq ümumi şəkildə qeyd edə bilərik.

Əlin inkişafının qalan orqanizmə olan və sübut edilə bilən bilavasitə əks tə`siri xeyli artıq dərəcədə əhəmiyyətlidir. Yuxarıda deyildiyi kimi, meymunabənzər əcdadlarımız ictimai heyvan olmuşlar; tamamilə aydındır ki, bütün heyvanlardan ən çox ictimai olan insanı ən yaxın ictimai olmayan əcdadlardan törəmiş hesab etmək olmaz. Əlin inkişafı ilə birlikdə, əməklə birlikdə başlanmış olan təbiət üzərində hökmranlıq irəli atılan hər bir yeni addım nəticəsində insanın görüş dairəsini genişləndirmişdir. İnsan təbiət predmetlərində daim yeni, o vaxta qədər mə`lum olmayan xassələr kəşf etmişdir. Digər tərəfdən, əməyin inkişafı cəmiyyət üzvlərinin zərurət üzündən daha sıx birləşməsinə kömək etmişdir, çünki onun sayəsində birgə fəaliyyət, qarşılıqlı kömək halları daha tez-tez baş verməyə başlamış və hər bir ayrıca üzv bu birgə fəaliyyətin faydalı olduğunu daha aydın dərk etməyə başlamışdır. Qısa desək, təşəkkül tapan insanlar o yerə çatmışlar ki, onlarda bir-birinə *bir şey söyləmək tələbatı* meydana gəlmişdir. Tələbat özünə orqan yaratmışdır: meymunun inkişaf etməmiş olan xirtdəyi yavaş-yavaş, lakin dönmədən, modulyasiya yolu ilə, getdikcə daha artıq inkişaf edən modulyasiyaya keçmək üçün dəyişilmiş, ağız orqanları isə tədricən bir-birinin ardınca səhih səslər tələffüz etməyi öyrənmişdir.

Dilin əmək prosesindən və əməklə birlikdə meydana gəlməsi haqqında verilən bu izahın yeganə doğru izah olduğunu heyvanlarla müqayisə sübut edir. Heyvanların, hətta bunlardan ən çox inkişaf etmişlərinin də bir-birinə bildirmək istədikləri az şey, səhih nitq olmadan da bildirilə bilər. Təbii halda heç bir heyvan danışa bilməməsindən və ya insan nitqini anlaya bilməməsindən narahatlıq hiss etmir. İnsan heyvanı əhliləşdirdikdə isə vəziyyət tamamilə başqa cür olur. İnsanlarla ünsiyyət sayəsində it və atın qulağı inkişaf edib səhih nitqə qarşı o qədər həssas olmuşdur ki, onlara xas olan təsəvvürlər dairəsində onlar hər bir dili anlamağı asanlıqla öyrənirlər. Bundan başqa, onlar insana isnişmə hissi, minnətdarlıq və i.a. hissi, keçmişdə onlarda olmayan bu kimi hisslər kəsb etmişlər. Bu cür heyvanlarla çox əlaqəsi olan hər kəs çətin belə bir əqidədə olmaya bilər ki, bir çox hallarda həmin heyvanlar danışa bilmədiklərini *indi* özləri üçün bir kəsir kimi hiss edirlər. Təəssüf ki, onların səs orqanlarının inkişafı son dərəcə elə bir müəyyən istiqamət almışdır ki, onların bu dərəcə artıq heç cür, əlac etmək olmaz. Lakin münasib bir orqan mövcud olduğu hallarda bu bacarıqsızlıq, müəyyən dərəcədə, aradan qalxa bilər. Quşların ağız orqanları insanın müvafiq orqanlarından, əlbəttə, kökündən fərqlidir. Buna baxmayaraq, quşlar danışmaq öyrənə bilən yeganə heyvandır

və ən pis səsli bir quş olan tutuquşu bütün quşlardan yaxşı danışır. Qoy e'tiraz etməsinlər ki, tutuquşu nə dediyini anlamır. Əlbəttə, tutuquşu ancaq danışmaq prosesini və insanla ünsiyyəti sevdiyinə görə, saatlarla ara vermədən bütün söz ehtiyatını təkrar edəcəkdir. Lakin o öz təsəvvürləri dairəsində öz dediklərini anlamağı da öyrənə bilər. Tutuquşuna söyüş sözlərini elə öyrədin ki, bu sözlərin mə'nasını o təsəvvür etsin (bu, isti ölkələrdən qayıdan matrosların başlıca əyləncələrindən biridir), sonra onu acıqlandırın, onda tezliklə görərsiniz ki, tutuquşu da Berlində göyərtili satan qadınlar kimi öz söyüş sözlərini düzgün işlədə bilir. Yalvarıb şirni istəyəndə də eynilə belə edir.

Əvvəlcə əmək, sonra isə onunla birlikdə səhih nitq elə iki ən başlıca amil olmuşdur ki, bunların tə'siri altında meymunun beyni tədricən insan beyninə çevrilmişdir; bu beyin meymun beyninə nə qədər bənzəsə də, böyüklüyü və mükəmməlliyi cəhətdən ondan olduqca üstündür. Beynin daha da inkişaf etməsi ilə yanaşı onun ən yaxın alətləri—hiss orqanları daha da inkişaf etmişdir. Nitqin tədrisi inkişafı eşitmə orqanının müvafiq surətdə təkmilləşməsi ilə daim müşayiət edildiyi kimi, ümumiyyətlə beynin də inkişafı, bütövlükdə bütün hissələrin təkmilləşməsi ilə müşayiət edilmişdir. Qartal insandan xeyli uzaq görür, lakin insan gözü şeylərdə qartal gözündən daha çox əlamətləri ayırd edir. Itin iy hissi insanınkindən xeyli itidir, lakin it, insan üçün müxtəlif şeylərin müəyyən əlamətləri olan iylərin yüzdə birini də fərqləndirə bilmir. Meymunun ən kobud, ən ibtidai formada güclə malik olduğu ləmiş hissi isə ancaq insan əlinin öz inkişafı ilə birlikdə, əmək sayəsində əmələ gəlmişdir.

Beynin və ona tabe olan hissələrin, getdikcə daha çox aydınlaşan şüurun, mücərrədləşdirmə və əqli nəticə çıxarma bacarığının inkişafı əməyə və dilə əks tə'sir göstərərək, bunların hər ikisinin daha da inkişafı üçün getdikcə yeni-yeni təkanlar vermişdir. Davam edən bu inkişaf, insanın meymundan tamamilə ayrıldığı zamandan sonra heç də qurtarmamışdır, əksinə, bundan sonra da irəliləmişdir; müxtəlif xalqlarda və müxtəlif dövrlərdə dərəcəsi və istiqaməti müxtəlif olan bu inkişaf, yerli və müvəqqəti geriləmə hərəkətləri üzündən bə'zən hətta kəsilmişsə də, hazır insanın peyda olması ilə əlavə bir yeni ünsürün—*cəmiyyətin* yaranması sayəsində, bir tərəfdən, yeni qüvvətli bir təkan, digər tərəfdən isə daha müəyyən bir istiqamət alaraq, bütünlükdə qüdrətli addımlarla irəliləmişdir.

Ağacları dırmaşan meymun sürüsündən insan cəmiyyəti əmələ gəlməyə qədər, yəqin, yüz min illər gəlib keçmişdir; bu yüz min illərin isə Yer tarixindəki əhəmiyyəti insan həyatındakı bir saniyənin əhəmiyyətindən çox deyildir (Bu sahədə birinci dərəcəli nüfuz sayılan ser Uilyam Tomson hesablamışdır ki, Yer, bitki və heyvanların orada yaşaya biləcəyi qədər soyuduğu zamandan bəri, yəqin *yüz milyon ildən bir qədər artıq* keçmişdir.). Lakin hər halda bu cəmiyyət, nəhayət, əmələ gəlmişdir. Bəs insan cəmiyyətini meymun sürüsündən fərqləndirən səciyyəvi əlaməti biz nədə görürük? *Əməkdə* görürük. Meymun sürüsü öz yaşadığı sahədəki yeməli şeyləri tərtəmiz yeməklə kifayətlənmişdir; bu sahənin böyüklüyü isə coğrafi şəraitdən və ya qonşu sürülərin göstərdiyi müqavimətin dərəcəsindən asılı olmuşdur. Sürü bir yerdən başqa yerə köçərək və qonşu sürülərlə mübarizəyə girərək yeni, çoxlu yemi olan sahə əldə etməyə

çalışmış, lakin özünə yem tapdığı sahədə sürü, şüursuz surətdə torpağı öz ifrazatı ilə gübrələdiyi istisna edilsə, bu sahənin təbii surətdə verdiyindən artıq yem əldə etməyə qabil olmamışdır. Yem verə bilən bütün sahələr tutulduqda isə, meymun əhalisinin artması daha mümkün olmamışdır; ən yaxşı halda bu əhali sayca eyni səviyyədə qala bilərdi. Lakin bütün heyvanlar qida şeylərinə qarşı son dərəcə israfçıdırlar və həm də çox vaxt bu şeylərin təbii artımını kökündən məhv edirlər. Ovçunun əksinə olaraq canavarın, gələn il ona bala verməli olan dağ keçisinə rəhmi gəlmir; Yunanıstanda xırda kol-kosun təzə budaqlarını yeyən keçilər bu kol-kosun böyüməsinə imkan verməyib ölkənin bütün dağlarını çılpaq qoymuşlar. Heyvanların bu «vəhşi təsərrüfatı» növlərin tədricən dəyişilməsi prosesində mühüm rol oynayır, çünki bu hal, onları adət etmədikləri yeni qida növlərinə uyğunlaşmağa məcbur edir, bunun da nəticəsində onların qanının kimyəvi tərkibi dəyişilir və bütün fiziki quruluşları tədriclə başqalashır, qəti müəyyən olunmuş növlər isə ölüb gedir. Şübhə yoxdur ki, bu vəhşi təsərrüfat əcdadlarımızın insana çevrilməsinə çox kömək etmişdir. Fərasəti və uyğunlaşma qabiliyyəti bütün digər meymun cinslərində olduğundan qat-qat üstün olan bir meymun cinsində həmin vəhşi təsərrüfat buna səbəb oldu ki, qidaya getdikcə daha çoxlu miqdar yeni bitkilər sərf olunmağa, bu bitkilərin isə getdikcə daha çoxlu miqdar yeməli hissələri yeyilməyə başlandı, bir sözlə, ona səbəb oldu ki, yeməli şeyləri getdikcə daha çox müxtəlifləşirdi, bunun da nəticəsi o oldu ki, orqanizmə getdikcə daha çox müxtəlif maddələr daxil olur və bu maddələr həmin meymunların insana çevrilməsi üçün kimyəvi şərait yaradır. Lakin, bütün bunlar hələ sözün əsl mənasında əmək deyildi. Əmək alətlər qayrılmasından başlanır. Bəs tapdığımız ən qədim alətlər—tarixdən əvvəlki adamlardan bizə irs qalan və tapmış olduğumuz şeylər baxımından, tarixdəki ən ilk xalqların, habelə ən ibtidai halda olan hazırkı vəhşi adamların yaşayış tərzı baxımından ən qədim alətlər nədən ibarətdir? Bu alətlər ov və balıqçılıq alətlərindən ibarətdir; ov alətləri eyni zamanda silahdır. Lakin ov və balıqçılıq, yalnız bitki yeməkdən, bitki ilə yanaşı ət də yeməyə keçildiyini göstərir, bu isə insana çevrilmək yolunda yeni mühüm bir addım deməkdir. *Ət yeməyinin* içində orqanizmin öz maddələr mübadiləsi üçün ehtiyacı olan ən mühüm maddələr, demək olar ki, hazır şəkildə var idi; ət yeməyi həzm prosesini və onunla birlikdə orqanizmdəki başqa vegetativ (yəni bitki həyatı hadisələrinə uyğun olan) proseslərin müddətini qısaltmış, bununla da, sdaün əsl mənasında, heyvani həyatın fəal cərəyan etməsi üçün çoxlu vaxt, maddə və enerjiyə qoruyub saxlamışdır. Təşəkkül tapmış olan insan bitki aləmindən nə qədər çox uzaqlaşmışsa, heyvanlar üzərində bir o qədər çox yüksəlmişdir. Vəhşi pişiklər və itlər ət yeməklə bərabər bitki də yeməyə öyrəşdirilmələri nəticəsində insanın xidmətcisinə çevrildikləri kimi, bitki yeməklə bərabər ət yemək adəti də təşəkkül tapmış olan insanın fiziki qüvvəsinin və müstəqilliyinin artmasına son dərəcə kömək etmişdir. Lakin ət yeməyi beyinə ən mühüm təsir göstərmişdir, ət yeməyi sayəsində beyin qidalanmaq və inkişaf etmək üçün lazım olan maddələri əvvəlkindən xeyli artıq miqdarda almış, bu da ona nəsildən-nəslə daha sürətlə və daha dolğun surətdə təkmilləşmək imkanı vermişdir. Cənab vegetarianların müsaidesi ilə demək olar ki, ət yeməyi olmadan insan

insan ola bilməzdi və əgər ət yeyilməsi, bizə mə'lum olan bütün xalqlarda bu və ya başqa zamanda həтта adamxorluğa səbəb olmuşdursa da (berlinlilərin babaları, veletablar və ya vilslər hələ X əsrdə öz ata-analarını yeyirdilər), indi bunun bizə əsla dəxli yoxdur.

Ət yeyilməsi həlledici əhəmiyyəti olan iki yeni nailiyyətə: oddan istifadə edilməsinə və heyvanların əhliləşdirilməsinə gətirib çıxardı. Birinci nailiyyət həzm prosesini daha da qısaltdı, çünki bu halda ağıza, necə deyərlər, artıq yarı həzm olunmuş yemək daxil olurdu; ikinci nailiyyət ət yeməyi ehtiyatını artırdı, çünki ovla bərabər, daha müntəzəm surətdə ət yeməyi əldə etmək üçün yeni mənbə yaratdı, bundan da başqa, süd və onun məhsulları şəklində yeni, tərkibcə azı ətə bərabər olan yeməli bir şey vermiş oldu. Beləliklə, bu nailiyyətlərin hər ikisi insanın sərbəstləşməsi üçün artıq doğrudan-dogruya yeni vasitələr olmuşdur. Onların dolayı nəticələri üzərində, bunlar insanın və cəmiyyətin inkişafı üçün nə qədər mühüm olsa da, biz burada ətraflı dayana bilmərik, çünki bu bizi mətləbdən olduqca uzaqlaşdırmış olardı.

Insan bütün şeyləri yeməyi öyrəndiyi kimi, hər cür iqlimdə yaşamağı da öyrənmişdir. İnsan yaşamaq üçün yararlı olan bütün yerlərə yayılmışdır; insan yeganə heyvandır ki, bunu müstəqil surətdə edə bilmişdir. Bütün iqlimlərə uyğunlaşmış olan başqa heyvanlar: ev heyvanları və tufeyli cücülər bunu müstəqil deyil, ancaq insanın dalınca getməklə öyrənmişlər. İlk dövrdəki vətənin bir bərabərdə isti olan iqlimindən ilin qışa və yaya bölündüyü daha soyuq ölkələrə keçmək isə yeni tələbat, soyuqdan və rütubətdən qorunmaq üçün mənzilə və paltara tələbat yaratmış, beləliklə, yeni əmək sahələri, bununla birlikdə də insanı heyvandan getdikcə daha çox uzaqlaşdıran yeni fəaliyyət növləri yaratmışdır.

Əlin, nitq orqanlarının və beynin nəinki hər kəsdə ayrılıqda, habelə cəmiyyətdə də birgə fəaliyyəti sayəsində insanlar getdikcə daha mürəkkəb əməliyyatlar yerinə yetirmək, qarşılarına daha yüksək məqsədlər qoymaq və bu məqsədlərə nail olmaq bacarığı əldə etmişlər. Əmək özü də nəsil-dən-nəslə daha rəngarəng, daha mükəmməl, daha çoxcəhətli olmuşdur. Ovçuluğa və maldarlığa əkinçilik, sonra da əyirmə və toxuculuq, metal e'malı, dulusçuluq və gəmiçilik əlavə olmuşdur. Ticarət və sənətlərlə yanaşı, nəhayət, incəsənət və elm meydana gəlmişdir; tayfalardan millətlər və dövlətlər əmələ gəlmişdir. Hüquq və siyasət, onlarla birlikdə isə, insan varlığının insanın beynində fantastik in'ikası olan din meydana gəlmişdir. Hər şeydən əvvəl başın məhsulları kimi meydana çıxan və insan cəmiyyətləri üzərində hökmran bir şey kimi görünən bütün bu təşəkküllər qarşısında, işlək əlin daha sadə məhsulları arxa sıraya keçmişdir, xüsusilə ona görə ki, işi planlaşdıran baş, cəmiyyət inkişafının hələ çox erkən pilləsində (məsələn, hələ bəsit ailədə) özünün müəyyən etdiyi işi öz əllərinə deyil, özgə əllərə gördürmək imkanına malik idi. Mədəniyyətin sür'ətli inkişafının bütün xidmətini başa, beynin inkişaf və fəaliyyətinə isnad verməyə başlamışdılar. İnsanlar öz hərəkətlərini özlərinin tələbatına əsasən izah etmək əvəzinə, bunları öz təfəkkürlərinə əsasən izah etməyə adət etmişlər (bu tələbat, əlbəttə, başda əks olunur, dərk edilir) və bu yolla zaman keçdikcə, xüsusilə də antik dünyanın məhv olduğu

vaxtdan bəri zəkalara hakim olan idealist dünyagörüşü əmələ gəlmişdir. Bu dünyagörüşü indi də zəkalara o dərəcədə hakimdir ki, hətta Darvin məktəbinə mənsub olan ən çox materialist əhvali-ruhiyyəli təbiətşünaslar da insanın mənşəyini hələ aydın təsəvvür edə bilmirlər, çünki həmin ideoloji təsir nəticəsində onlar insanın mənşəyində əməyin oynadığı rolu görmürlər.

Artıq öləri qeyd edildiyi kimi, heyvanlar da öz fəaliyyəti ilə xarici təbiəti, insanın dəyişdirdiyi dərəcədə olmasa da, dəyişdirirlər və onların öz ətraflarındakı mühitdə yaratdıqları bu dəyişikliklər, gördüyümüz kimi, öz bəislərinə əks təsir göstərir və onların özündə də müəyyən dəyişikliklər doğurur. Axı təbiətdə heç bir şey ayrılıqda baş vermir. Hər bir hadisə başqa hadisəyə təsir edir və əksinə; məhz bu hərtərəfli hərəkət və qarşılıqlı təsir faktının unudulması çox hallarda bizim təbiətşünasların hətta ən sadə şeyləri aydın görməsinə mane olur. Biz Yunanıstanda meşələrin bərpa edilməsinə keçilərin necə mane olduğunu gördük; müqəddəs Yelena adasına ilk dəfə gələn dənizçilərin gətirdikləri keçilər və donuzlar, adada o vaxta qədər bitən bitkilərin, demək olar, hamısını məhv etmiş, bununla da sonradan gələn dənizçilərin və kolonistlərin bu adaya gətirdikləri başqa bitkilərin yayılması üçün zəmin hazırlamışlar. Heyvanlar isə öz ətraflarındakı təbiətə uzun müddət təsir göstərdikdə, onların bunda heç bir niyyətləri olmur və bu təsir həmin heyvanların özləri üçün təsadüfi bir şey olur. Lakin insanlar heyvanlardan nə qədər çox uzaqlaşdırlarsa, onların təbiətə göstərdikləri təsir bir o qədər müəyyən, qabaqcadan məlum olan məqsədlərə çatmaq üçün aydın niyyətlə və müntəzəmliklə icra edilən hərəkətlər xarakteri alır. Heyvan nə etdiyini bilməyərək, bir yerin bitkilərini məhv edir. İnsan isə bu bitkiləri, təmizlənmiş torpaqda taxıl əkmək və ya üzümlük salmaq üçün məhv edərək, bilir ki, bu iş ona, əkdüyindən bir neçə qat artıq məhsul verəcəkdir. İnsan faydalı bitkiləri və ev heyvanlarını bir ölkədən başqa ölkəyə aparır və beləliklə bütöv qitələrin flora və faunasını dəyişdirir. Bundan əlavə. Müxtəlif sün'i artırma və becərmə üsulları vasitəsi ilə bitkilər və heyvanlar insanın əli altında o dərəcədə dəyişilir ki, tanınmaz hala düşür. Bizim dənli bitkilərimizin öz mənşəyini aldıkları yabani bitkilər hələ bu vaxta qədər tapılmamışdır. Bizim bir-birindən də hətta çox kəskin surətdə fərqlənən itlərin: və ya eyni dərəcə çoxlu at cinslərinin hansı vəhşi heyvandan törəmiş olduğu hələ də mübahisəlidir.

Bununla belə, özlüyündə aydındır ki, heyvanların müntəzəm surətdə və müəyyən niyyətlə hərəkətlər etmək qabiliyyətini biz inkar etmək fikrində deyilik. Əksinə, protoplazmanın, canlı zülalın mövcud olduğu və reaksiya etdiyi, yəni xaricdən olan müəyyən qıcıqların nəticəsində heç olmazsa ən bəsit hərəkətlər etdiyi hər yerdə müntəzəm hərəkətlər artıq rüşeym halında mövcuddur. Xaricdən olan qıcıqların təsirinə qarşı belə hərəkətlər, sinir hüceyrəsi hələ bir yana dursun, hətta heç bir hüceyrə olmayan yerdə də mövcuddur. Cücüyeyən bitkilərin öz ovlarını tutmaq üsulu tamamilə şüursuz baş versə də, həmçinin müəyyən cəhətdən müntəzəm üsuldur. Heyvanlarda şüurlu, müntəzəm hərəkət qabiliyyəti sinir sisteminin inkişafına uyğun surətdə inkişaf edir və məməlilərdə artıq xeyli yüksək pilləyə çatmış olur. İngiltərədə tazı ilə tülkü ovuna çıxdıqda, yerə çox gözəl bələd olan tülkünün, onu təqib edənlərdən gizlənmək

üçün özünün bu bələdliyindən necə səhsiz istifadə edəbildiyini və özü üçün ərazinin ən əlverişli olan, onun izlərini itirən bütün xüsusiyyətlərini nə qədər yaxşı bildiyini və bunlardan nə qədər bacarıqla istifadə etdiyini həmişə müşahidə etmək olar. İnsanla ünsiyyət sayəsində daha yüksək inkişaf etmiş olan bizim ev heyvanlarında hər gün, uşaqlarda müşahidə edildiyi səviyyədə olan hiyləgərlik hərəkətlərini müşahidə etmək olar. Çünki ananın bətnində insan rüşeyminin inkişafı tarixi, bizim heyvan əcdadlarımızın milyon illər ərzində soxulcandan başlayaraq keçmiş olduqları fiziki inkişaf tarixinin ancaq qısa təkrarından ibarət olduğu kimi, uşağın mə'nəvi inkişafı da həmin əcdadlarımızın–hər halda çox sonrakı əcdadlarımızın–əqli inkişafının ancaq daha qısa təkrarından ibarətdir. Lakin bütün heyvanların bütün müntəzəm hərəkətləri təbiət üzərində onların iradəsinin möhürünü basa bilməmişdir. Bunu ancaq insan edə bilmişdir.

Qısasını desək, heyvan xarici təbiətdən ancaq *istifadə edir* və sadəcə olaraq özünün mövcud olması ilə bu təbiətdə dəyişikliklər əmələ gətirir; insan isə öz yaratdığı dəyişikliklərlə təbiəti öz məqsədlərinə xidmət etməyə məcbur edir, onun üzərində *hökmranlıq edir*. Bu da insanın qalan heyvanlardan sonuncu mühüm fərqi və bu fərqi də insan yenə əmək sayəsində nail olmuşdur (haşiyədə qeyd: «Cinsi yaxşılaşdırma». *Red.*).

Lakin təbiət üzərindəki qələbələrımızlə çox da öyünməyək. Hər bir belə qələbə üçün təbiət bizdən intiqam alır. Bu qələbələrdən hər biri, doğrudur, birinci növbədə bizim gözlədiyimiz nəticələri verir, lakin ikinci və üçüncü növbədə çox zaman birinci nəticələrin əhəmiyyətini puça çıxaran lap başqa, gözlənilməz nəticələr verir, Əkin yeri əldə etmək üçün Mesopotamiyada, Yunanıstanda, Kiçik Asiyada və başqa yerlərdə meşələri qırıb ağacları kökündən çıxaran adamların heç yuxusuna da gəlmirdi ki, bu hərəkətləri ilə onlar həmin ölkələrin indiki viranəliyinin əsasını qoymuşlar, çünki bu yerlərin meşələrini məhv etməklə bərabər, rütubətin toplandığı və qaldığı mərkəzləri də məhv etmişlər. Alp italyanları, dağların şimal dögşündə çox qayğı ilə mühafizə olunan iynəyarpaq meşələri, dağların cənub dögşündə qırdıqları zaman irəlicədən bilməmişlər ki, bununla öz vilayətlərində uca dağ maldarlığının kökünü kəsirlər; onlar əsla irəlicədən bilməmişlər ki, bununla ilin çox hissəsində öz dağ bulaqlarını susuz qoyacaqlar, bununla yağışlıq dövründə bu bulaqlardan düzənə çox güclü sel gələ biləcəkdir. Kartofu Avropaya yayan adamlar bilmirdilər ki, onlar bu unlu kökümeyvə bitki ilə bərabər sıracı xəstəliyini də yayırlar. Beləliklə, faktlar hər addımda bizə xatırladır ki, biz təbiət üzərində heç də, istilaçının özgə xalq üzərində hökmranlıq etdiyi kimi hökmranlıq etmirik, təbiətdən kənarda olan kimsənin təbiət üzərində hökmranlıq etdiyi kimi etmirik,—əksinə, biz bütün canımız, qanımız və beynimizlə təbiətə mənsubuq, onun daxilindəyik və təbiət üzərindəki bütün hökmranlığımız ondan ibarətdir ki, bütün başqa vüculardan fərqli olaraq, biz təbiət qanunlarını dərk edib bunları düzgün tətbiq edə bilirik.

Doğrudan da, biz təbiət qanunlarını gündən-günə daha düzgün anlamağı və onun təbii gedişinə fəal qarışmağımızın həm yaxın, həm də daha uzaq nəticələrini dərk

etməyi öyrənirik. Xüsusilə təbiəşünaslığın bizim əsrdə olduqca böyük müvəffəqiyyətlər əldə etmiş olduğu zamandan bəri biz habelə, istehsal sahəsindəki fəaliyyətimizin heç olmazsa on adilərinin daha uzaq təbii nəticələrini də nəzərə ala bilməkdə və beləliklə həmin nəticələr üzərində hökmranlıq edə bilməkdə getdikcə daha artıq bacarıq əldə edirik. Bu isə bir fakt olaraq nə qədər qəti şəkil alırsa, insanlar bir o qədər artıq dərəcədə özlərinin təbiətlə birliyini yenidən nəinki yalnız hiss edəcək, habelə dərk edəcəklər, beləliklə də ruhla materiya, insanla təbiət, canla bədən arasında nə isə bir əksliyin olması haqqında mənasız və təbiətə zidd təsəvvür bir o qədər qeyri-mümkün olacaqdır, bu təsəvvür isə klassik qədim dünyanın tənəzzülü zamanından bəri Avropada yayılmış və xristianlıqda ən yüksək inkişafını tapmışdır.

Lakin istehsala doğru yönəldilmiş fəaliyyətlərimizin daha uzaq *təbii* nəticələrini irəlicədən müəyyən dərəcədə nəzərə almağı öyrənməyimiz üçün min-min illər lazım gəlmişsə, bu fəaliyyətlərin daha uzaq *ictimai* nəticələri haqqında həmin bilik daha böyük çətinliklə əldə edilmişdir. Biz kartofdan və onun yayılması ilə bərabər sıracə xəstəliyinin yayılmasından danışdıq. Lakin fəhlə əhalinin yeməyinin təkcə kartofdan ibarət edilməsi üzündən tam bir sıra ölkələrdə xalq kütlələrinin güzəranında baş vermiş nəticələrə nisbətən sıracə xəstəliyi nədir? 1847-ci ildə, kartofa xəstəlik düşdüyünə görə, İrlandiyada baş vermiş olan aclıq, təkcə—və ya demək olar, təkcə—kartof yeyən bir milyon irlandiyalıni qəbrə aparan, iki milyon nəfəri isə okeanın o tayına köçməyə məcbur edən aclığa nisbətən sıracə xəstəliyi nədir! Ərəblər alkoqol çəkməyi öyrəndikləri zaman onların heç ağına da gəlmirdi ki, bununla o zaman hələ heç kəşf edilməmiş olan Amerikanın yerli əhalisinin məhv edilməsində tətbiq ediləcək başlıca alətlərdən birini yaratmışlar. Sonra isə Kolumb bu Amerikanı kəşf etdiyi zaman bilmirdi ki, bununla o, Avropada çoxdan yox olmuş küləkli sistemini yenidən canlandırmış və zənciləri alıb-satmağın əsasını qoymuşdur. XVII və XVIII əsrlərdə buxar maşını yaratmaq üzərində çalışan adamlar güman etmirdilər ki, onlar bütün dünyada ictimai münasibətləri hər şeydən artıq inqilablaşdırəcək bir alət yaradırlar, bu alət xüsusilə Avropada, sərvətləri azlığın əlində təmərküzləşdirmək və çox böyük əksəriyyəti proletarlaşdırmaq yolu ilə əvvəlcə burjuaziyaya sosial və siyasi hökmranlıq verəcək, sonra isə burjuaziya ilə proletariat arasında sinfi mübarizəyə səbəb olacaqdır ki, bu mübarizə də ancaq burjuaziyanı yıxmaq və bütün sinfi əkslikləri aradan qaldırmaqla qurtara bilər.—Lakin bu sahədə də biz, uzun, çox amansız bir təcrübə yolu ilə və tarixi materialı müqayisə və təhlil etmək yolu ilə, öz istehsal fəaliyyətimizin dolayısı, daha uzaq ictimai nəticələrini başa düşməyi tədricən öyrənirik və bununla biz bu nəticələri də öz hökmranlığımıza və öz tərəfimizdən tənzim olunmağa tabe etmək imkanı əldə edirik.

Lakin bu tənzimi həyata keçirmək üçün sadəcə bilikdən daha artıq bir şey lazımdır. Bundan ötrü bu vaxtadək mövcud olan istehsal üsulumuzda və onunla birlikdə bütün indiki ictimai quruluşumuzda tam bir çevriliş etmək lazımdır.

İndiyədək mövcud olmuş istehsal üsullarının hamısı ancaq əməyin ən yaxın, bilavasitə faydalı səmərələrinə nail olmağı nəzərdə tuturdu. Daha sonralar meydana

gələn və tədricən təkrar olunub toplanmaq sayəsində təsir göstərən sonrakı nəticələr isə əsla nəzərə alınmırdı. Torpaq üzərindəki ilk ümumi mülkiyyət, bir tərəfdən, insanların elə bir inkişaf səviyyəsinə uyğun idi ki, bu səviyyə onların görüş dairəsini ümumiyyətlə ən yaxındakı şeylərlə məhdud edirdi, digər tərəfdən isə, bu mülkiyyət müəyyən miqdar artıq boş torpaq olmasını tələb edirdi ki, həmin artıq boş torpaq bu ibtidai təsərrüfatın baş verə biləcək pis nəticələrini zəiflətmək üçün müəyyən imkan verirdi. Bu artıq boş torpaqlar qurtardıqdan sonra ümumi mülkiyyət də tənəzzül etdi. Onun ardınca gələn daha yüksək istehsal formalarının hamısı isə əhəlinin müxtəlif siniflərə bölünməsinə, bununla da hakim siniflərlə məzlum siniflər arasında əksliyə səbəb olur. Bunun nəticəsində hakim sinfin mənafeyi istehsalın hərəkətverici amili oldu, çünki istehsal məzlumların acınacaqlı həyatını bir təhər davam etdirmək vəzifəsi ilə kifayətlənmirdi. Bu, indi Qərbi Avropada hökm sürən kapitalist istehsal üsulunda ən dolğun bir şəkildə həyata keçmişdir. Istehsal və mübadiləyə hökmran olan ayrı-ayrı kapitalistlər öz fəaliyyətlərinin ancaq daha bilavasitə faydalı effektlərinin qeydinə qala bilirlər. Bundan əlavə, hətta bu faydalı effektin özü–danışiq istehsal və ya mübadilə edilən əmtəənin faydalı olması barəsində getdiyindən–tamamilə arxa plana keçir və satış zamanı mənfəət əldə etmək yeganə hərəkətverici amil olur.

Burjuazianın ictimai elmi, klassik siyasi iqtisad, insanların istehsal və mübadiləyə doğru yönəldilmiş fəaliyyətlərinin başlıca olaraq ancaq bilavasitə əldə edilməsi nəzərdə tutulan ictimai nəticələri ilə məşğul olur. Bu, nəzəri ifadəsi olduğu bir ictimai quruluşa tamamilə uyğundur. Ayrı-ayrı kapitalistlər bilavasitə mənfəət üçün istehsal və mübadilə ilə məşğul olduqlarına görə, birinci növbədə ancaq ən yaxın, ən müstəqim nəticələr nəzərə alınır. Ayrıca bir fabrikaçı və ya tacir özünün hazırladığı və ya aldığı əmtəəni adi mənfəətlə satdıqda, bu onu tamamilə kifayətləndirir, bu əmtəənin və onu almış olan adamın başına sonralar nələr gələcəyi ilə əsla maraqlanmır. Həmin fəaliyyətlərin təbii nəticələri də eynilə belədir. Kubada dağ yamaclarındakı meşələri yandıran və yangının külündən çox gəlirli qəhvə ağaclarının *bircə* nəsli üçün kifayət edəcək qədər gübrə əldə edən İspakiya plantasiyaçıların nə vecinə idi ki, güclü tropik yağışları bundan belə torpağın açıq qalmış üst qatını yuyub aparacaq və özündən sonra ancaq çılpaq qayalar qoyacaqdır! İndiki istehsal üsulunda insan fəaliyyətinin həm təbii, həm də ictimai nəticələri sahəsində başlıca olaraq ancaq birinci, ən aydın nəticə nəzərə alınır. Bununla belə hələ təəccüb də edirlər ki, bu nəticənin əldə edilməsi yolundakı fəaliyyətin daha uzaq iqtisadi nəticələri tamamilə başqa, çox hallarda həmin nəticəyə tamamilə əks olur; təəccüb edirlər ki, tələblə təklif arasındakı ahəngdarlıq özünün tam əksliyinə çevrilir; bunu hər on illik sənaye dövrəsinin gedişi göstərir; bunu «iflas»⁴⁵ zamanı belə bir çevrilmənin kiçik bir başlanğıcını keçirmiş olan Almaniya da yəqin edə bilmişdir; təəccüb edirlər ki, şəxsi əməyə əsaslanan xüsusi mülkiyyət öz sonrakı inkişafında hökmən zəhmətkeşlərin mülkiyyətdən məhrum olmasına çevrilir, halbuki bütün əmlak getdikcə daha çox dərəcədə zəhmətkeş olmayanların əlində təmərküzləşir; təəccüb edirlər ki, [...] (Əlyazması burada kəsilir. *Red.*)

F.Engels tərəfindən 1876-cı ildə yazılmışdır.

F.ENGELS

KARL MARKS

Sosializmi və beləliklə də zəmanəmizin bütün fəhlə hərəkatını ilk dəfə elmi zəmin üzərinə qoymuş olan Karl Marks 1818-ci ildə Trirdə anadan olmuşdur. O, Bonn və Berlində əvvəlcə hüququ öyrənirdi, lakin az sonra bütünlüklə tarix və fəlsəfəni öyrənməyə girişmiş və artıq 1842-ci ildə dosent kimi fəlsəfədən mühazirələr oxumağa hazır ikən, III Fridrix-Vilhelmin vəfatından sonra əmələ gələn siyasi hərəkat onun həyatını başqa bir yola salmışdır. Köldə Reyn liberal burjuaziyasının rəhbərləri–c-b Kamhauzen, Hanzeman və başqaları Marksın iştirakı ilə «Rheinische Zeitung»⁴³-u təsis etdilər və Reyn vilayət landtaqındakı (K.Marks. «Altıncı Reyn landtaqının müzakirələri (birinci məqalə). Mətbuat azadlığı haqqında və silk məclisi protokollarının çap edilməsi haqqında müzakirələr»; «Altıncı Reyn landtaqının müzakirələri (üçüncü məqalə). Meşədən ağac oğurluğu haqqında qanuna dair müzakirələr» *Red.*) müzakirələri tənqid etməsi ilə çox böyük təsir bağışlayan Marks 1842-ci ilin payızında həmin qəzetə başçılıq etməyə dəvət olundu. «Rheinische Zeitung», əlbəttə, senzura nəzarəti altında çıxırdı, lakin senzura bu qəzetin öhdəsindən gələ bilmirdi («Rheinische Zeitung»un birinci senzoru polis məşvərətcisi Dolleşall idi; o bir dəfə «Rheinische Zeitung»da⁴⁷ Dantenin «İlahi komediya» əsərinin *Filalet* (sonralar kral olmuş Saksoniyalı İohann) tərəfindən tərcümə edilməsi haqqındakı e`lanı pozub üzərində bu qeydi yazmışdı: «İlahiliyi komediyaya çevirmək lazım deyil».). «Rheinische Zeitung», demək olar, həmişə lazımi məqalələri çap etməyə müvəffəq olurdu; senzura əvvəlcə pozmaq üçün az əhəmiyyətli material verilirdi və, nəhayət, sabah qəzetin çıxmıyacağından qorxub özü güzəştə gedir və ya güzəştə getməyə məcbur olurdu. «Rheinische Zeitung» qədər cəsarətli onca qəzet daha olsaydı və bunların nəşirləri məqalələrin yığılması xərcləri üçün bir neçə yüz taler əlavə pul əsirgəməsəydilər, artıq 1843-cü ildə Almaniyada senzura mümkün olmazdı. Lakin alman qəzetlərinin sahibləri xırdaçı, qorxaq meşşanlardan ibarət idi, və «Rheinische Zeitung» təkbaşına mübarizə aparırdı. Bu qəzet senzorları bir-bir sıradan çıxarırdı. Nəhayət, bu qəzet üzərində iqiqat senzura qoyuldu, belə ki, birinci senzuradan sonra onu bir də və axırıncı dəfə hökumət prezidenti nəzərdən keçirməli idi. Lakin bu da kömək etmədi. 1843-cü ilin əvvəlində hökumət e`lan etdi ki, bu qəzetin öhdəsindən gəlmək olmur və onu sadəcə qadağan etdi.

Bu arada, sonralar irticaçı nazir olmuş fon Vestfalenin bacısı ilə evlənən Marks Parisə köçüb orada F.Ruge ilə birlikdə «Deutsch-Französische Jahrbucher»⁴⁸ nəşr etməyə girişir və burada «Hegelin hüquq fəlsəfəsinin tənqidi» əsəri ilə birlikdə özünün bir sıra sosialist əsərlərini dərc etməyə başlayır. Sonra F.Engelslə birlikdə «Müqəddəs ailə. Bruno Bauer və K^o-sı əleyhinə» adlı əsəri nəşr etmişdi ki, bu o zamankı alman fəlsəfi idealizminin girdiyi son formalardan biri haqqında yazılmış satirik tənqid idi.

Marks siyasi iqtisadla və böyük Fransa inqilabının tarixi ilə məşğul olduğuna baxmayaraq, fürsət düşəndə kifayət qədər vaxt tapıb Prussiya hökumətinə hücum edirdi; Prussiya hökuməti isə Marksdan intiqam aldı, Gizo hökumətinə təsir göstərərək onu 1845-ci ilin yazında Fransadan sürgün etdirməyə müvəffəq oldu⁴⁹. Görünür, c-b Aleksandr fon Humbolt bu işdə vasitəçi rolu oynamışdı. Marks Brüsselə köçdü və orada 1847-ci ildə fransız dilində, Prudonun «Yoxsulluq fəlsəfəsi» əsərinin tənqidi olan «Fəlsəfə yoxsulluğu» əsərini, 1848-ci ildə isə «Ticarət azadlığı haqqında nitq» adlı əsərini çap etdirdi. Eyni zamanda Marks Brüsseldə Alman fəhlə cəmiyyəti⁵⁰ təsis etməyə və beləliklə də əməli təşviqata başlamağa müvəffəq oldu.

1847-ci ildə Marks və onun siyasi dostları, bir çox illərdən bəri mövcud olan gizli Kommunistlər ittifaqına daxil olduğdan sonra bu təşviqat onun nəzərində daha böyük əhəmiyyət qazandı, indi bütün bu təşkilat kökündən dəyişilmiş oldu; o vaxta qədər az-çox sui-qəsdçilər birliyi olan bu təşkilat, sadəcə kommunist təbliğatı təşkilatına, ancaq zərurət üzündən gizli çalışan bir təşkilata çevrildi, alman sosial-demokrat partiyasının *birinci* təşkilatı oldu. Bu ittifaq alman fəhlə cəmiyyətlərinin olduğu hər yerdə vardı; İngiltərə, Belçika, Fransa və İsveçrədəki belə fəhlə cəmiyyətlərinin, demək olar, hamısında və Almaniyadakı cəmiyyətlərin olduqca çoxunda rəhbər üzvlər Ittifaqın üzvü idilər, həm də meydana gəlməkdə olan alman fəhlə hərəkatında Ittifaq xeyli dərəcədə iştirak edirdi. Eyni zamanda, bizim Ittifaq bütövlükdə fəhlə hərəkatının beynəlxalq xarakterini ilk dəfə qeyd etmiş və öz üzvləri sıralarında ingilis, belçikalı, macar, polyak və başqalarını birləşdirməklə və, xüsusən Londonda, beynəlxalq fəhlə yığıncaqları keçirməklə bunu işdə sübut edirdi.

1847-ci ildə çağırılan iki konqresdə Ittifaqın quruluşu dəyişdirildi. İkinci konqresdə partiya proqramının əsaslarını manifest şəklində tərtib edib e`lan etmək qərara alındı və bu manifesti tərtib etmək Marks ilə Engelsə tapşırıldı. «Kommunist partiyasının manifesti» ilk dəfə 1848-ci ildə fevral inqilabından az əvvəl belə meydana gəldi və sonra, demək olar, bütün Avropa dillərinə tərcümə edildi.

Prussiya hökuməti vətəndə polisin nəzarəti altında yaradılan əminamanlığı amansız surətdə ifşa edən «Deutsche-Brüsseler Zeitung»⁵¹-da Marksın iştirak etməsini bəhanə tutub Marksın sürgün olunmasını yenə tələb etdisə də, buna müvəffəq olmadı. Lakin fevral inqilabı nəticəsində Brüsseldə də xalq həyəcanları başlandıqda və Belçikanın çevriliş ərafəsində olduğu mə`lum olduqda, Belçika hökuməti heç çəkinmədən Marksı həbsə alıb sürgün etdi. Bu arada Fransanın müvəqqəti hökuməti Flokonun vasitəsi ilə Marksı Parisə qayıtmağa də`vət etdikdə, Marks da bu də`vətdən istifadə etdi.

Parisdə Marks hər şeydən əvvəl, orada yaşayan almanların Fransadakı alman fəhlələrindən silahlı dəstələr düzəldib bunların vasitəsi ilə Almaniyaya inqilab və respublika yeritmək haqqındakı avantürist planının əleyhinə çıxdı. Bir tərəfdən, Almaniya öz inqilabını özü etməli idi; digər tərəfdən, müvəqqəti hökumətdəki Lamartinlər Fransada təşkil olunan hər bir xarici inqilabçı dəstə haqqında, devrilməsi nəzərdə tutulan hökumətə irəlicədən xəbər verirdilər; Belçikada və Badendə məhz belə olmuşdu.

Mart inqilabından sonra Marks Kölnə köçdü və orada «Neue Rheinische Zeitung» qəzetini təsis etdi; 1848-ci il iyunun 1-dən 1849-cu il mayın 19-na qədər davam edən bu qəzet o zamankı demokratik hərəkətdə proletariyatın nöqteyi-nəzərini təmsil edən yeganə qəzet idi. Bu cəhət, artıq qəzetin, Parisin 1848-ci il iyun üsyançıları⁵² ilə sözsüz həmrəy olmasında özünü göstərdi ki, bu həmrəylik üstündə də qəzetin, demək olar, bütün səhmdarları ondan üz döndərdilər. «Kreuz-Zeitung»⁵³ o zaman səkkiz min nəfərdən ibarət qarnizonu olan Prussiya qalasında kraldan və imperiya canişinindən tutmuş son jandarma qədər müqəddəs nə varsa, hamısının üzərinə «Neue Rheinische Zeitung» qəzetinin hücumunu əbəs yerə «Çimboraso həyasızlığı» adlandırırdı; birdən-birə dönüb irticaçı olan liberal Reyn filisterləri əbəs yerə hiddətlənirdilər; 1848-ci ilin payızında Kölndə mühasirə vəziyyəti əbəs yerə qəzetin çıxmasını uzun zaman dayandırmışdı; Frankfurt imperiya ədliyyə nazirliyi Köln prokurorundan gah bir, gah da başqa bir məqalə üstündə qəzetin məhkəməyə verilməsini əbəs yerə tələb edirdi,—qəzet polisin gözü qarşısında arxayınca redaktə edilib çap olunurdu, o, hökumət və burjuaziya üzərinə nə qədər kəskin hücum edirdisə, bir o qədər çox yayılır və şöhrəti bir o qədər artırdı. 1848-ci ilin noyabrında Prussiyada dövlət çevrilişi baş verdiyi zaman «Neue Rheinische Zeitung» hər nömrənin səhifəsi başında xalqa muraciət edib, vergi verməməyə və zorakılığa zorla cavab verməyə çağırırdı. 1849-cu ilin yazında bunun üstündə və bir də başqa bir məqalə üstündə qəzet andçılar məhkəməsinə verildi, lakin hər iki halda bəraət qazandı. Nəhayət, Drezdendə və Reyn vilayətində 1849-cu il may üsyanları⁵⁴ yatırıldıqda və xeyli hərbi qüvvə səfərbərliyə alınıb toplanandan sonra Baden-Pfals üsyanına qarşı Prussiya hücumu başladıqda hökumət özünü lazımınca qüvvətlənmiş görüb zorla «Neue Rheinische Zeitung»u məhv etdi. Qırmızı rənglə çap olunmuş son nömrə mayın 19-da çıxdı.

Marks yenidən Parisə getdi, lakin 1849-cu il 13 iyun nümayişindən⁵⁵ bir neçə həftə sonra Fransa hökuməti Marksa, ya Bretana köçüb orada yaşamağı, ya da Fransanı tərk etməyi təklif etdi. Marks Fransanı tərk etməyi münasib görərək, Londona köçdü və indiyə qədər orada yaşayır.

«Neue Rheinische Zeitung»un nəşrini jurnal-icmal şəklində (1850-ci ildə Hamburqda)⁵⁶ davam etdirmək təşəbbüsündən bir müddət sonra əl çəkmək lazım gəldi, çünki irtica getdikcə güclənməkdə idi. 1851-ci ilin dekabrında Fransadakı dövlət çevrilişindən dərhal sonra Marks «Lui-Bonapartın 18 brümeri» adlı əsərini nəşr etdirdi (Nyu-York, 1852-ci il; 2-ci nəşri—Hamburq, 1869-cu il, müharibədən az əvvəl). 1853-cü ildə Marks «Kommunistlərin Köln mühakiməsi haqqında ifşalar» əsərini yazmışdır (əvvəlcə Bazeldə, sonra Bostonda və bu yaxınlarda yenidən Leypsiqdə çap olunmuşdur).

Kölnə Kommunistlər ittifaqının üzvləri məhkum edildikdən sonra⁵⁷ Marks siyasi təşviqatdan çəkildi və, bir tərəfdən Britaniya muzeyinin kitabxanasında siyasi iqtisada aid zəngin ədəbiyyatı on il ərzində öyrənməklə, digər tərəfdən də, «New-York Daily Tribune»⁵⁸ qəzetində əməkdaşlıq etməklə məşğul olur; bu qəzet Amerikada Vətəndaş müharibəsi⁵⁹ başlanandan əvvəl nəinki Marksın öz imzası ilə göndərdiyi xəbərləri,

habelə Avropada və Asiyadakı vəziyyət haqqında onun qələmindən çıxan bir çox baş məqalələri də dərc edirdi. Marksın rəsmi ingilis sənədlərini ətraflı öyrənib lord Palmerston əleyhinə yazdığı kəskin məqalələrinin surəti Londonda həcv şəklində çap olunurdu.

Marksın uzun illər boyu siyasi iqtisadla məşğul olmasının ilk bəhrəsi, 1859-cu ildə çıxan «Siyasi iqtisadın tənqidinə dair» əsəri oldu, birinci buraxılış (Berlin, Dunker nəşri). Bu əsərdə Marksın dəyər nəzəriyyəsi, o cümlədən pul nəzəriyyəsi ilk dəfə müntəzəm bir şəkildə şərh olunmuşdur. İtaliya müharibəsi⁶⁰ zamanı Londonda nəşr edilən «Das Volk»⁶¹ qəzetində Marks həm o zaman liberal cildinə girən və özünü məzlum millətlərin xilaskarı kimi qələmə verən bonapartizm əleyhinə, həm də özünü bitərəf göstərib bulanıq suda balıq tumağa çalışan o zamankı Prussiya siyasəti əleyhinə mübarizə aparırdı. Eyni zamanda cənab Karl Foqtun əleyhinə də çıxmaq lazım gəldi; o Lui-Napoleondan maaş alır və şahzadə Napoleonun (Plon-Plonun) tapşırığı ilə Almanıyanın bitərəf qalması və hətta rəğbət göstərməsi üçün təşviqat aparırdı. Foqtun açıqdan-açığa yalan və alçaq böhtanına Marks «Cənab Foqt» kitabı ilə cavab verdi (London, 1860-cı il) və bu kitabda Foqtu, habelə bonapartçı saxta demokratlar güruhundan olan başqa cənabları da ifşa etdi, həm daxili, həm də xarici mə'lumata əsasən göstərdi ki, Foqt dekabr imperiyasına satılmışdır. Düz on ildən sonra bu sözlər təsdiq olundu: 1870-ci ildə Tüilridə tapılan və sentyabr hökuməti⁶³ tərəfindən e'lan edilən bonapartçı satqınlar siyahısında müvafiq hərfin altında belə yazılmışdı: «Foqt–1859-cu ilin avqust ayında ona... 40000 frank verilmişdir».

Nəhayət, 1867-ci ildə Hamburqda Marksın başlıca əsəri olan «Kapital. Siyasi iqtisadın tənqidi, birinci cild» çıxdı; burada onun iqtisadi və sosialist baxışlarının əsasları, habelə mövcud cəmiyyət, kapitalist istehsal üsulu və onun doğurduğu nəticələr haqqında Marksın tənqidinin əsasları şərh edilir. Böyük bir dövr təşkil edən bu əsərin ikinci nəşri 1872-ci ildə çıxdı. İndi müəllif ikinci cildi bir də nəzərdən keçirməklə məşğuldur.

Bu zaman Avropanın müxtəlif ölkələrində fəhlə hərəkatı yenidən o qədər möhkəmləndi ki, Marks çoxdan bəslədiyi arzusunu həyata keçirmək üzərində düşünməyə imkan tapdı; bu arzu elə bir fəhlə birliyi yaratmaqdan ibarət idi ki, Avropa və Amerikanın ən qabaqcıl ölkələrini əhatə etsin, sosialist hərəkatının beynəlxalq xarakterini, necə deyərlər, bütün varlığı ilə həm fəhlələrin özlərinə, həm də burjuaziyaya və hökumətlərə göstərsin, bununla; da proletariatu sevindirib möhkəmləndirsin, onun düşmənlərini isə dəhşətə salsın. Rusiyanın indicə yenidən əzmiş olduğu Polşaya rəğbət əlaməti olaraq 1864-cü il sentyabrın 28-də Londonda, Sent-Martinhollda çağırılan xalq yığıncağı bu təklifi irəli sürməyə bir bəhanə oldu və həmin təklif böyük bir ruh yüksəkliyi ilə qəbul olundu. *Beynəlxalq Fəhlə Birliyi* yaradıldı; yığıncaqda Müvəqqəti Baş Şura seçildi və onun Londonda olması qərarlaşdırıldı; həm də istər bu Baş Şuranın, istərsə Haaqa konqresinə⁵ qədər olan bütün sonrakı baş şuraların ilhamçısı Marks idi. Internasionalın Baş Şurası tərəfindən–1864-cü il Tə'sis Manifestindən başlamış 1871-ci ildə Fransada vətəndaş müharibəsi

haqqındakı müraciətə qədər–buraxılan sənədlərin, demək olar ki, hamısını Marks tərtib etmişdi. Marksın Internasionaldakı fəaliyyətini təsvir etmək, Azropa fəhlələrinin xatirində hələ də yaşamaqda olan bu birliyin öz tarixini yazmaq demək olardı.

Paris Kommunasının süqutu Internasional üçün dözülməz bir vəziyyət yaratdı. Internasional Avropa tarixində elə bir zamanda ön sıraya keçmişdi ki, bu zaman onun müvəffəqiyyətlə əməli fəaliyyət göstərməsi üçün heç bir yerdə heç bir imkan yox idi. Onu yeddinci böyük bir dövlət mövqeyinə qaldırmış olan hadisələr, eyni zamanda ona öz döyüş qüvvələrini səfərbərliyə alıb işə salmaq imkanı vermirdi, çünki bu halda fəhlə hərəkəti yəqin məğlub olar və on illər boyu yatırılardı. Bundan əlavə, müxtəlif tərəflərdən elə ünsürlər ortaya çıxmışdı ki, bunlar Internasionalın əslində nə vəziyyətdə olduğunu başa düşmür və ya bunu nəzərə almırdılar və Birliyin sürətlə artmış olan şöhrətindən istifadə edib şəxsi şöhrət və ya şəxsi nüfuz qazanmağa çalışırdılar. Qəhrəmancasına bir qərar qəbul etmək lazım idi və belə bir qərarı yenə də məhz Marks qəbul edib onu Haaqa konqresində keçirdi. Internasional təntənəli bir qərarla həmin düşüncəsiz və namussuz ünsürlərin mərkəzini təşkil edən bakunistlərin fəaliyyəti üçün daha heç bir məs'uliyyət daşmadığını bildirdi; sonra, ümumi bir irtica başlandığına görə və Internasional çoxlu qurbanlar vermədən, bu qurbanlar nəticəsində fəhlə hərəkəti qana boyanmalı idi, qarşısına çıxan yüksək vəzifələri yerinə yetirə bilməyəcəyinə və öz fəaliyyətini tam şəkildə davam etdirə bilməyəcəyinə görə, bir müddət səhnədən çəkilib, Baş Şuranın Amerikaya köçürülməsini qərara aldı. Həm o zaman, həm də sonralar dəfələrlə pislənilmiş olan bu qərarın nə qədər düzgün bir qərar olduğunu sonrakı hadisələr göstərdi. Bir tərəfdən Internasionalın adından faydasız qiyamlar düzəltmək kimi hər cür cəhdlərə son qoyuldu, digər tərəfdən də, müxtəlif ölkələrin sosialist fəhlə partiyaları arasında arasız kəsilməyən sıx əlaqə sübut etdi ki, bütün ölkələrin proletariatında Internasionalın oyatmış olduğu mənəfi birliyi və həmrəylik şüuru, rəsmi şəkllə salınmış bir beynəlmiləl birlik olmadan da özünə yol açar bilər, çünki belə birliyin əlaqələri hazırkı dövrdə bir maneəyə çevrilə bilər.

Haaqa konqresindən sonra Marks nəhayət, öz nəzəri işi ilə məşğul olmağa yenə də imkan və vaxt tapa bildi və ümid etmək olar ki, o, az bir müddətdə «Kapital»ın ikinci cildini çapa verə biləcəkdir.

Marksın adını elm tarixinə salan bir çox mühüm kəşflərindən biz burada yalnız ikisi üzərində dayanar bilərik.

Bunların birincisi, ümumdünya tarixinin bütün anlaşılmasında Marksın yaratdığı çevrilişdir. Tarixə olan bütün əvvəlki baxışların əsası belə bir təsəvvürdən ibarət idi ki, bütün tarixi dəyişikliklərin səbəbini nəticə etibararı ilə, insanların dəyişilməkdə olan ideyalarında axtarmaq lazımdır və bütün tarixi dəyişikliklər içərisində ən mühüm dəyişiklik, bütün tarixi müəyyən edən dəyişiklik siyasi dəyişikliklərdir. Lakin insanlarda ideyaların haradan əmələ gəlməsi və siyasi dəyişikliklərin hərəkətverici səbəblərinin nədən ibarət olması üzərində düşünmürdülər. Yalnız fransız və qismən ingilis tarixçilərinin ən yeni məktəbində belə bir qənaət hasil olmuşdu ki, Avropa tarixinin, heç olmazsa orta əsrlərdən bəri, hərəkətverici qüvvəsi, inkişaf etməkdə olan

burjuazianın feodal zadəganlara qarşı, ictimai və siyasi hökmranlıq uğrunda mübarizəsindən ibarət olmuşdur. Marks isə sübuq etdi ki, bəşəriyyətin bütün əvvəlki tarixi siniflərin mübarizəsi tarixidir, sübut etdi ki, bütün müxtəlif və mürəkkəb siyasi mübarizə həmişə, məhz cəmiyyətin bu və ya başqa siniflərinin ictimai və siyasi hökmranlığı üstündə, köhnə siniflərin hökmranlığı əldə saxlaması, yüksəlməkdə olan yeni siniflərin hökmranlığa nail olması üstündə gedən bir mübarizə olmuşdur. Lakin bu siniflər nəyin nəticəsində meydana gəlib yaşayır? Bu siniflər hər dəfə mövcud olan elə maddi şərait nəticəsində, lap cismən duyulan elə bir şərait nəticəsində meydana gəlib yaşayır ki, bu şəraitdə cəmiyyət hər bir müəyyən dövrdə zəruri yaşayış vasitələrini istehsal və mübadilə edir. Orta əsrlərdə feodal hökmranlığı müstəqil xırda kəndli icmaları təsərrüfatına əsaslanırdı və bu icmalar öz istehlakı üçün lazım olan şeylərin, demək olar, hamısını özləri istehsal edirdilər və, demək olar, mübadilə nə olduğunu bilmirdilər və hərbi zadəganlar onları xarici düşmənlərdən müdafiə edir, onların milli və ya heç olmazsa siyasi əlaqəsini təmin edirdi; şəhərlər və bunlarla birlikdə, əlahiddə sənət sənayesi meydana gəldikdə və əvvəlcə ölkənin daxilində, sonra da beynəlxalq miqyasda ticarət dövriyyəsi əmələ gəldikdə isə şəhər burjuaziyası inkişaf etdi ki, bu da hələ orta əsrlərdə zadəganlarla mübarizədə feodal sistemində imtiyazlı bir silk mövqeyi qazandı. Lakin Avropadan kənarda olan yeni torpaqların kəşf edilməsi ilə, XV əsrin ortalarından etibarən burjuaziya ticarət fəaliyyəti üçün daha geniş sahə və bununla bərabər öz sənayesini inkişaf etdirmək üçün yeni stimullər əldə etdi; ən mühüm sahələrdə sənət, artıq fabrik xarakteri almış manufaktura tərəfindən, manufaktura isə, keçən əsrin ixtiraları sayəsində, xüsusən buxar maşınının ixtira edilməsi sayəsində meydana gəlmiş iri sənaye tərəfindən sıxışdırılıb aradan çıxarıldı. İri sənaye də öz növbəsində ticarətə təsir göstərərək, geridə qalmış ölkələrdə köhnə əl əməyini sıxışdırıb aradan qaldırdı, daha çox inkişaf etmiş ölkələrdə isə yeni müasir rabitə vasitələri: paroxodlar, dəmir yolları, elektrik teleqrafı yaratdı. Beləliklə, burjuaziya öz əlində getdikcə daha çox ictimai sərvət və ictimai qüvvə toplayırdı, hərçənd siyasi hakimiyyətdən hələ uzun zaman məhrum idi və bu hakimiyyət zadəganlar və onlara arxalanan kral hakimiyyəti əlində qalmaqda idi. Lakin müəyyən inkişaf pilləsində—Fransada böyük inqilab zamanından bəri—burjuaziya siyasi hakimiyyət də əldə etdi və beləliklə öz növbəsində proletariata və xırda kəndlilərə qarşı hakim sinif oldu. Bu nöqteyi-nəzərdən,—əlbəttə, müvafiq mərhələdə cəmiyyətin iqtisadi vəziyyətinə lazımınca bələd olduqda (bizim mütəxəssis tarixçilər isə buna əsla bələd deyillər),—bütün tarixi hadisələr çox sadə bir şəkildə izah edilir, eynilə də hər bir müəyyən tarixi dövrün təsəvvür və ideyaları iqtisadi həyat şəraiti ilə və həmin dövrün bu şəraitdən asılı olan ictimai və siyasi münasibətləri ilə olduqca sadə bir şəkildə izah edilir. Tarix ilk dəfə öz həqiqi zəmini üzərinə qoyulmuş oldu; indiyə qədər nəzərə alınmamış olan aşkar bir faktın—insanlar hökmranlıq uğrunda mübarizə edə bilməzdən əvvəl, siyasət, din, fəlsəfə və sairə ilə məşğul ola bilməzdən əvvəl birinci növbədə yeməli, içməlidirlər, mənzilə malik olmalı və geyinməlidirlər, deməli, onlar *əməklə* məşğul olmalıdırlar,—bu aydın faktın tarixi hüququ, nəhayət, təsdiq edildi. Tarixin bu yeni anlaşılması sosialist dünyagörüşü üçün son dərəcə mühüm

idi. Bu yeni anlaşılmı subut etdi ki, bütün tarix indi də siniflərin antaqonizmi və mübarizəsi yolu ilə davam edir, həmişə hakim və tabe siniflər, istismar edən və istismar olunan siniflər mövcud olmuş, bəşəriyyətin çox böyük bir əksəriyyəti həmişə ağır zəhmətə qatlaşıb, acınacaqlı həyat sürməyə məhkum olmuşdur. Bəs nəyə görə? Sadəcə ona görə ki, bəşəriyyətin bütün keçmiş inkişaf pillələrində istehsal o qədər az inkişaf etmişdi ki, tarixi inkişaf ancaq bu antaqonist formada cərəyan edə bilərdi, ümumiyyətlə və bütövlükdə tarixi tərəqqi cüzi bir imtiyazlı azlığın fəaliyyəti sərəncamına verilmişdi, halbuki çox böyük bir kütlə özünə cüzi yaşayış vasitələri əldə etmək və bundan əlavə, imtiyazlıların sərvətini daim artırmaq üçün işləməyə məhkum edilmişdi. Həm də tarixin bu anlaşılması, yəni indiyə qədər mövcud olan və başqa cür izah etmək istənildikdə yalnız insanların şəxsi iradəsi ilə izah edilə bilən sinfi hökmranlığı çox təbii və ağlabatan bir şəkildə aydınlaşdıran bu anlaşılma habelə belə bir əqidəyə gətirib çıxarır ki, insanların hakimlərlə tabelərə, istismar edənlərlə istismar olunanlara bölünməsinin son əsası, indiki zamanda məhsuldar qüvvələrin olduqca çox inkişaf etməsi nəticəsində heç olmasa ən qabaqcıl ölkələrdə yox olub gedir; hakim iri burjuaziya artıq öz tarixi rolunu oynamışdır, o nəinki daha cəmiyyətə rəhbərlik etmək iqtidarında deyildir, hətta istehsalın sonrakı inkişafı yolunda bir əngəl olmuşdur; bunu da bütün ölkələrdəki ticarət böhranları—xüsusən son böyük iflas⁴⁵—və sənayenin sıxıntılı bir vəziyyətdə olması sübut edir; tarixi rəhbərlik indi proletariatin əlinə keçmişdir, elə bir sinfin əlinə keçmişdir ki, o özünün bütün ictimai vəziyyəti şəraitinə görə, yalnız hər cür sinfi hakimiyyəti, hər cür quldarlığı və ümumiyyətlə hər cür istismarı aradan qaldırmaqla özünü azad edə bilər; ictimai məhsuldar qüvvələr o qədər artmışdır ki, burjuaziya daha onların öhdəsindən gələ bilmir və yalnız o qalır ki, birləşmiş proletariat bu qüvvələrə sahib olsun və elə bir quruluş yaratsın ki, bu quruluş cəmiyyətin hər bir üzvünə ictimai sərvətin yalnız istehsalında iştirak etmək deyil, habelə ictimai sərvətin bölüşdürülməsində və idarə olunmasında iştirak etmək imkanı versin və bütün istehsalı planlı şəkildə təşkil etmək yolu ilə cəmiyyətin məhsuldar qüvvələrini və bu qüvvələrin yaratdığı məhsulları o qədər artırsın ki, hər bir şəxsin ağlabatan tələbatı daim artan bir həcmdə ödənilsin.

Marksın ikinci mühüm kəşfi ondan ibarətdir ki, kapitalla əmək arasındakı münasibətləri qəti surətdə aydınlaşdırmış, başqa sözlə desək, müasir cəmiyyət daxilində, mövcud kapitalist istehsal üsulu şəraitində kapitalistin fəhləni nə yolla istismar etdiyini aşkara çıxarmışdır. Siyasi iqtisad əməyin hər cür sərvətin və hər cür dəyərin mənbəyi olduğu müddəasını irəli sürdüyü vaxtdan bəri labüd olaraq belə bir sual ortaya çıxmışdı: bəs necə ola bilər ki, mizdli fəhlə öz əməyi ilə hasil etdiyi dəyərin hamısını almır, bunun bir hissəsini kapitalistə verməli olur? Burjua iqtisadçıları da, sosialistlər də əbəs yerə bu suala elmi cəhətdən əsaslı bir cavab verməyə çalışdılar; məsələn, nəhayət, Marks həll etdi. Məsələnin həmin həlli aşağıdakılardan ibarətdir. Müasir kapitalist istehsal üsulu iki ictimai sinfin olmasını tələb edir: bunlardan biri istehsal və yaşayış vasitələrinə malik olan kapitalistlərdir, digəri də bunların hər ikisindən məhrum olan və satmaq üçün bircə əmtəəsi: öz iş qüvvəsi olan proletarlardır; həm də proletarlar öz iş qüvvəsini zəruri yaşayış vasitələri əldə etmək üçün satmağa

məcburdurlar. Lakin əmtənin dəyəri həmin əmtənin istehsalında və deməli, habelə təkrar istehsalında əşyalaşmış ictimai zəruri əməyin miqdarı ilə müəyyən olunur; deməli, orta bir adamın bir günlük, bir aylıq, bir illik iş qüvvəsinin dəyəri, bu iş qüvvəsini bir gün, bir ay, bir il ərzində yaşatmaq üçün zəruri olan yaşayış vasitələri kütləsində əşyalaşan əməyin miqdarı ilə müəyyən olunur. Fərz edək ki, fəhlənin bir günlük yaşayış vasitələrinin istehsalı üçün altı iş saatı tələb olunur, yaxud–başqa sözlə desək–bu vasitələrdə ehtiva olan əmək altı saatlıq əməyə bərabərdir; belə olduqda bir günlük iş qüvvəsinin dəyəri də altı iş saatını təcəssüm etdirən pul məbləğində ifadə olunacaqdır. Sonra fərz edək ki, fəhləyə iş verən kapitalist ona bu məbləği verir, yə`ni onun iş qüvvəsinin tam dəyərini verir. Beləliklə, əgər fəhlə kapitalistə gündə altı saat işləsəydi, kapitalistin məsrəfini bütünlüklə ödəyərdi, yə`ni altı saatlıq əməyə altı saatlıq əmək vermiş olardı. Əlbəttə, bu halda kapitalistə heç bir şey çatmazdı; buna görə də kapitalist işi tamamilə başqa cür təsəvvür edir: o deyir ki, mən bu fəhlənin qüvvəsini altı saatlığa deyil, bütün günə almışam; buna; görə də kapitalist fəhləni, vəziyyətdən asılı olaraq, 8, 10, 12, 14 saat və daha artıq işləməyə məcbur edir, beləliklə, yeddinci, səkkizinci və sonrakı saatların məhsulu, haqqı ödənilməmiş əməyin məhsulundan ibarət olur və birbaşa kapitalistin cibinə gedir. Beləliklə, kapitalist üçün işləyən fəhlə kapitalist tərəfindən yalnız haqqı ödənilən əməyinin dəyərini təkrar istehsal etmək deyil, bundan əlavə bir də *izafi dəyər* istehsal edir və bu da əvvəlcə kapitalist tərəfindən mənimsənilir, sonra isə müəyyən iqtisadi qanunlar üzündən tamam-kamal bütün kapitalistlər sinfi arasında bölünür və elə bir mənbə təşkil edir ki, torpaq rentası, mənfəət, kapital yığımı, bir sözlə desək, işləməyən siniflərin istehlak etdikləri və ya yığdıqları bütün sərvət bu mənbədən əmələ gəlir. Bununla da sübut edilmiş oldu ki, quldarların və ya təhkimli kəndlinin əməyini istismar edən feodalların varlanması kimi, müasir kapitalistlərin varlanması da haqqı ödənilməmiş özgə əməyini mənimsəməkdən irəli gəlir və bütün bu istismar formalarının bir-birindən fərqi ancaq, haqqı ödənilməmiş bu əməyin hansı üsulla mənimsənilməsindədir. Beləliklə də varlı siniflərin ikiüzlülük edib müasir ictimai quruluşda guya haqq və ədalət hökm sürür, guya hüquq və vəzifələr bərabərdir, guya ümumi bir mənafe ahəngdarlığı vardır deyə bilməsi üçün son əsas da onların əllərindən alındı və müasir burjua cəmiyyətində əvvəlki cəmiyyətlər qədər ifşa edildi, həm də xalqın böyük çoxluğunun daim əskilən cüzi bir azlıq tərəfindən istismar edilməsi üçün bu cəmiyyətin möhtəşəm bir tə`sisat olması ifşa edildi.

Müasir elmi sosializm bu iki mühüm əsas üzərində yüksəlir. Kapitalist ictimai sisteminin tədqiqi sahəsindəki bu və bunlardan az əhəmiyyətli olmayan digər elmi kəşflər «Kapital»ın ikinci cildində daha da inkişaf etdiriləcək və eyni zamanda, siyasi iqtisadın, birinci cildə bəhs edilməyən cəhətlərində də əsaslı çevriliş yaradılacaqdır. Arzu edirik ki, Marks imkan tapıb tez bir zamanda bu cildi çapa versin.

F.Engels tərəfindən 1877-ci il iyunun orqalarında yazılmışdır.

1878-ci ildə Braunşveyqdə çıxmış «Volks-Kalender» almanaxında çap edilmişdir.

K.MARKS VƏ F.ENGELS

**A.BEBELƏ, V.LIBKNEXTƏ, V.BRAKKEYƏ VƏ BAŞQALARINA
TƏMİM MƏKTUBUNDAN⁶⁴**

III. SÜRİX ÜÇLÜYÜNÜN MANIFESTI

Bu zaman Höxberqin «Jahrbuch»u⁶⁵ gəldi, burada «Almaniyada sosialist hərəkatının keçmişinə dair xülasə» məqaləsi vardır. Höxberqin özünün mənə xəbər verdiyinə görə, bu məqalə Sürix komissiyasının (K.Höxberqin, E.Bernşteynin və K.A.Şrammin. *Red.*) məhz üç üzvü tərəfindən yazılmışdır və buna görə də həmin cənablar tərəfindən əvvəlki hərəkatın əslinə mütabiq tənqidindən, deməli, yeni qəzetin⁶⁶ əslinə mütabiq proqramından ibarətdir, çünki qəzetin xətti həmin adamlar tərəfindən müəyyən edilir.

Lap başlanğıcdan isə biz oxuyuruq:

«Lassal tərəfindən çox böyük siyasi əhəmiyyət verilən, onun təkcə fəhlələri deyil, həmçinin bütün vicdanlı demokratları da qoşulmağa çağırdığı, elmin müstəqil nümayəndələrinin və *həqiqi insanpərvərlikdən ruhlananların hamısının başçılıq etməli olduğu* hərəkat I.B.Şveytserin rəhbərliyi altında xırdalanaraq, *sənaye fəhlələrinin öz mənafeləri uğrunda birtərəfli mübarizəsinə* çevrilmişdir».

Mən bunun həqiqətə uyğun olub-olmaması və nə dərəcədə uyğun olması məsələsi ilə məşğul olmayacağam. Burada Şveytserdə tutulan xüsusi irad ondan ibarətdir ki, Şveytser burada burjua-demokratik filantropik hərəkatı hesab edilən lassalçılığı sənaye fəhlələrinin öz mənafeyi uğrunda birtərəfli mübarizəsi dərəcəsinə endirmişdir (Sonra əlyazmasında aşağıdakı mətnin üstündən qələm çəkilmişdir: «Şveytser alçaq, lakin eyni zamanda çox istedadlı bir adam idi. Onun xidməti məhz bunda idi ki, o, əvvəlki dar lassalçılığı və onun hər şeyə çarə saydığı məhdud dövlət yardımını dağıtmışdır... O, acgözlük niyyəti ilə nə iş görmüş və öz hegemonluğunu saxlamağa çalışaraq, lassalçılığın hər şeyi sağaldan dövlət yardımı üzərində nə qədər təkid etmişsə də,—hər halda onun xidməti bundan ibarətdir ki, o, əvvəlki dar lassalçılığa zərbə endirmiş, öz partiyasının iqtisadi görüş dairəsini genişləndirmiş və bununla da onun sıralar vahid alman partiyasına daxil olmasını hazırlamışdı. Proletariat ilə burjuaziya arasında sinfi mübarizə—hər cür inqilabi sosializmin mahiyyətini təşkil edir—bu,artıq Lassal tərəfindən də təbliğ edilirdi. Əgər bu məsələni Şveytser daha artıq bir qüvvə ilə qeyd edərsə, o öz diktaturası üçün təhlükəli şəxslər haqqında şübhə doğurmaq üçün bu vəziyyətdən necə bir ustalıqla istifadə etməsinə baxmayaraq, hər halda bu, mahiyyətə irəliyə doğru bir addım idi. Bu tamamilə doğrudur ki, o, lassalçılığı *sənaye fəhlələrinin öz mənafeləri uğrunda birtərəfli* mübarizəsinə çevirmişdi. Lakin o, lassalçılığı yalnız ona görə birtərəfli etmişdi ki, siyasi tamahkarlıq səbəbləri üzündən kənd fəhlələrinin adi torpaq sahibləri əleyhinə mübarizəsi haqqında heç şey bilmək istəmirdi. Lakin Şveytseri bunda deyil, onda məzəmmət edirlər ki...». *Red.*); halbuki, işdə o, hərəkatı sənaye fəhlələrinin burjuaziyaya qarşı sinfi mübarizəsi olaraq *dərinləşdirmişdir*. Sonra, onu, Şveytseri bunda məzəmmət edirlər ki, o, «burjua demokratiyasını çəkəndirmişdir». Bəs məgər burjua demokratiyasına sosial-demokrat partiyasında yer varmı? Əgər burjua demokratiyası «vicdanlı adamlardan» ibarətdirsə, partiyanın tərkibinə daxil olmaq

arzusu onda heç oyana bilməz, yox əgər o hər halda buna can atırsa, yalnız ziyan vurmaq üçün can atır.

Lassal partiyası, «*tam birtərəfli* surətdə *fəhlə partiyası* kimi hərəkət etməyi üstün tuturdu». Bunu yazan cənablar tam birtərəfli surətdə fəhlə partiyası kimi hərəkət edən partiyanın üzvləridir və indi bu partiyada rəsmi vəzifələr tuturlar. Bunlar əsla bir araya sığmayan şeylərdir. Əgər onlar yazdıqları kimi düşünürlərsə, onda partiyadan çıxmalıdırlar və ya, hər halda, tutduqları vəzifələrdən imtina etməlidirlər. Əgər onlar bunu etmirlərsə, bununla da təsdiq etmiş olurlar ki, öz rəsmi mövqelərindən partiyanın proletar xarakterinə qarşı mübarizə aparmaq üçün istifadə etmək fikrindədirlər. Beləliklə, partiya onları rəsmi vəzifələrdə saxlamaqla, özü-özünə xəyanət edir.

Beləliklə, həmin cənabların fikrincə, sosial-demokrat partiyası birtərəfli fəhlə partiyası *deyil*, əksinə, «*həqiqi insanpərvərlikdən ruhlananların hamısının*» hərtərəfli partiyası olmalıdır. Bunu sübut etmək üçün o, hər şeydən əvvəl, kobud proletar ehtiraslarından əl çəkməli, təhsilli, insanpərvərlik əhvali-ruhiyyəsində olan burjuaların rəhbərliyi altında «*yaxşı zövq əxz etməli*» və «*tərbiyəliliyi mənimsəməlidir*» (səh. 85). Belə olduqda bəzi başçıların «*ədəbsiz hərəkətlərinin*» yerini ədəbli «*burjua hərəkətləri*» tutar (guya burada nəzərdə tutulanların zahirən ədəbsiz hərəkətləri onları qınamağa imkan verən şeylər içərisində ən az əhəmiyyətli deyildir!). Onda tezliklə

«*təhsilli və varlı siniflər içərisindən çoxlu tərəfdar*» meydana çıxar. «*Məhz onları öz tərəfinə cəlb etmək lazımdır ki... təşviqat hiss olunan müvəffəqiyyətlər versin*». Alman sosializmi «*kütlələri cəlb etməyə həddindən artıq əhəmiyyət vermişdir və bu halda cəmiyyətin yuxarı təbəqələri adlananlar arasında qızgın*» (!) «*təbliğət aparmağa ehtinasızlıq göstərmişdir*». Zira «*partiyanın onu reyxstaqda təmsil edə biləcək adamları hələ də çatışmır*». Lakin «*elə adamlara mandat verilməsi arzu olunur və hətta zəruridir ki, lazımı problemləri əsaslı surətdə öyrənməyə onların vaxtı və imkain olsun. Adi bir fəhlənin və xırda sənətkarın... bundan ötrü yalnız nadir bir istisna şəklində kifayət qədər asudə vaxtı olur*».

Deməli, burjuaları seçin!

Bir sözlə: fəhlə sinfi özü öz azadlığını əldə etmək iqtidarında deyildir. Bundan ötrü o gərək «*təhsilli və varlı*» burjuaların rəhbərliyinə tabe olsun, çünki fəhlələrə xeyir verə biləcək şeyi öyrənməyə yalnız onların «*vaxtı və imkanı vardır*». İkincisi isə, burjuaziyaya qarşı heç bir şəkildə mübarizə aparmaq lazım deyildir,—onu qızgın təbliğət vasitəsi ilə öz *tərəfinə cəlb etmək* lazımdır.

Lakin biz əgər cəmiyyətin yuxarı təbəqələrini və ya heç olmazsa onların bizə qarşı xeyirxah əhvali-ruhiyyəli ünsürlərini cəlb etmək istəyiriksə, biz onları qətiyyənlə qorxutmamalıyıq. Buna görə də Sürix üçlüyü xəyal edir ki, çox təsəlliverici bir kəşf etmişdir:

«*Məhz indi, sosialistlər əleyhinə qanunun²³ tazyiqi altında partiya göstərir ki, o, zorakı, qanlı inqilab yolu ilə getmək fikrində deyildir, əksinə, qərara almışdır ki... qanun, yəni islahat yolu tutsun*».

Beləliklə, əgər 500–600 min nəfər sosial-demokrat seçici (bütün seçicilərin 1/10–1/8 hissəsi), həm də bütün ölkəyə səpələnmiş olan bu seçicilər çox ağıllı hərəkət edərək, başları ilə divarı vurub uçurtmurlarsa və on nəfərə qarşı bir nəfərlə «qanlı inqilab» etməyə çalışmırlarsa bu o deməkdir ki, onlar xarici siyasət sahəsində hər hansı bir böyük hadisədən istifadə etməkdən, onun doğurduğu qəflətli inqilabi yüksəlişdən və hətta, bu zəmin üzərində meydana gələn toqquşmada xalqın əldə etdiyi *qələbənin* özündən də istifadə etməkdən həmişəlik *əl çəkirlər!* Əgər Berlin bir zaman yeindən belə bir nadanlıq göstərüb 18 mart⁶⁷ hadisəsini törətsə, onda sosial-demokratlar, «barrikadalara can atan hər cür tör-töküntü» (səh. 88) kimi mübarizədə iştirak etmək əvəzinə, «qanun yoluna keçməli», üsyanı cilovlamalı, barrikadaları aradan qaldırmalı və lazım gəldikdə, birtərəfli, kobud və nadan kütləyə qarşı şanlı qoşunlarla ələlə verib çıxış etməli olacaqlar. Əgər cənab müəlliflər bunu demək istəmədiklərini iddia etməyə başlasalar, bəs onda onlar nə demək istəmişlər? Lakin bu hələ harasıdır.

«Partiya mövcud qaydaları tənqid edib bunları dəyişdirmək haqqında təkliflər verərkən nə qədər sakit, obyektiv, təmkinli hərəkət etsə, indi» (sosialistlər əleyhinə qanun tətbiq edilərkən) «baş tutmuş olan şahmat gedişini, şüurlu irticanın burjuaziyayı qırmızı kabusla qorxutmuş olduğu şahmat gedişini təkrar etmək bir o qədər az mümkün olar» (səh. 88).

Burjuaziyayı hətta qorxu əsər-əlamətindən də xilas etmək üçün, ona aydın və aşkar surətdə sübut etmək lazımdır ki, qırmızı kabus əslində kabusdan artıq bir şey deyildir, həqiqətdə mövcud deyildir. Lakin qırmızı kabusun sirri burjuaziya ilə proletariat arasında labüd olan ölüm-dirim mübarizəsi qarşısında burjuaziyanın qorxuya düşməsində, müasir sinfi mübarizənin labüd surətdə qəti nöqtəyə çatması qarşısında qorxuya düşməsində deyilsə, bəs nədədir? Sinfi mübarizəni məhv edək—onda burjuaziya və «bütün müstəqil adamlar» «proletarlarla birlikdə hərəkət etməkdən qorxmazlar»! Lakin məhz proletarlar axmaq vəziyyətində qalarlar.

Deməli, qoy partiya öz başıaşağı və mülayim hərəkəti ilə sübut etsin ki, sosialistlər əleyhinə qanunun tətbiq edilməsinə bir bəhanə olan «mə`nasız hərəkətlərindən və qarışıqlıq salmaqdan» həmişəlik əl çəkmişdir. Əgər partiya bu qanun çərçivəsindən kənara çıxmamağı könüllü surətdə və`d etsə, onda Bismark və burjuaziya, əlbəttə, o qədər lütfkar olarlar ki, o zaman lüzumsuz olacaq bu qanunu ləğv edərlər!

«Qoy bizi lazımınca başa düşsünlər», biz istəmirik ki, «partiyamızdan və proqramımızdan imtina edək, lakin biz bu fikirdəyik ki, əgər bütün qüvvəmizi, bütün sə`yimizi, daha uzaq vəzifələrin həyata keçirilməsi barədə düşünməyə başlamazdan əvvəl, müəyyən və tamamilə müyəssər, necə olursa olsun yerinə yetirilməli olan, məqsədlərə çatmağa sərf etsək, uzun illər boyu kifayət qədər işimiz olar».

«İndi... çox irəlilərə gedən tələblərin hürküdüyü» burjualar, xırda burjualar və fəhlələr o zaman kütlə-kütlə bizə qoşulmağa başlayarlar.

Proqramdan *imtina etmək* lazım deyildir; ancaq onun həyata keçirilməsi... qeyri-müəyyən bir vaxta *tə`xirə salınmalıdır*. Onu qəbul edirlər, lakin əslində özləri üçün deyil, öz ömürləri boyu ona əməl etmək üçün deyil, yalnız ona görə qəbul edirlər ki,

onu öz övladlarına və nəvələrinə vəsiyyət etsindər. Hələlik isə «bütün qüvvə və bütün sə`y» hər cür boş şeylərə və kapitalizm quruluşunu acizcəsinə gözəməyə sərf edilir ki, guya hər halda bir iş görüldüyü zənn edilsin və eyni zamanda burjuaziya qorxudulmasın. Məgər «kommunist» Mikelin hərəkəti bundan qat-qat yaxşı deyildirmi, o qəti əmindir ki, bir neçə yüz ildən sonra kapitalizm cəmiyyəti labüddən iflas olacaqdır. Buna əsasən də sə`ylə ehtikar edərək 1873-cü ilin iflasına bacardıqca kömək göstərir və beləliklə də mövcud quruluşun dağılmasını hazırlamaq üçün *həqiqətən* bir iş görür.

Nəzakətin başqa bir pozulması halı «qründerlər üzərinə hədsiz hücumlar» idi, onlar da «ancaq öz zəmanələrinin «vladları» imiş; buna görə də «yaxşı olardı ki... Ştrusberqin və ona bənzər şəxslərin ünvanına söyüş yağdırılmasın». Təəssüf ki, bütün adamlar ancaq «öz zəmanələrinin övladlarıdır» və əgər bu qənaətbəxş bir əsasdırsa, onda hər kimin olursa olsun üzərinə edilən hücumlar dayandırılmalıdır və biz hər cür mübahisədən, hər cür mübarizədən imtina etməliyik; öz əleyhdarlarımızın təpiklərinə sakitcə dözməliyik, çünki biz aqillərik, bilirik ki, bu əleyhdarlar ancaq «öz zəmanələrinin övladlarıdır» və etdikləri hərəkətdən başqa cür hərəkət edə bilməzlər. Onlardan aldığımız təpiklərin əvəzini artıqlaması ilə qaytarmaq əvəzinə bu yazıqlara, əksinə, bizim ürəyimiz yanmalıdır.

Eynilə də Kommuna lehinə bizim çıxışımızın belə bir pis nəticəsi oldu ki,

«bir çox xeyirxahlarımızı bizdən uzaqlaşdırdı və ümumiyyətlə *burjuaziyanın* bizə *nifrətini* artırdı». Və sonra, partiya «oktyabr qanunununun tətbiq edilməsində o qədər də təqsirsiz deyildir, çünki partiya heç də lazım olmayan bir şəkildə *burjuaziyanın nifrətini* qızışdırırdı».

Üç Sürix sensorunun proqramı bax belədir. Bu proqram anlaşılmazlıqlar üçün, xüsusilə bu cür nitqlərə hələ 1848-ci ildən çox gözəl bələd olan bizdən ötrü, heç bir yer qoymur. Qarşımızda xırda burjuaziyanın nümayəndələri dururlar, onlar tam vahimə içində deyirlər ki, cəmiyyətdə öz inqilabi vəziyyətinin təhrik etdiyi proletariat «çox uzaqlara gedə» bilər. Qəti siyasi müxalifət əvəzinə—ümumi vasitəçilik; hökumətə və burjuaziyaya qarşı mübarizə əvəzinə—onları dilə tutmaq və öz tərəfinə cəlb etmək cəhdi, yuxarıdan olan tə`qiblərə qızgın müqavimət göstərmək əvəzinə—sakit bir itaətkarlıq və cəzanın haqlı olmasını e`tiraf etmək. Tarixən zəruri olan bütün münaqişələr anlaşılmazlıq kimi qələmə verilir və hər bir mübahisəyə belə bir bəyannamə ilə son qoyulur ki, əslində aramızda heç bir ixtilaf yoxdur. 1848-ci ildə burjua demokratları kimi çıxış edən adamlar indi eyni bir müvəffəqiyyətlə özlərini sosial-demokrat adlandırırlar: birincilər üçün demokratik respublika, axırıncılar üçün də kapitalizm quruluşunun devrilməsi uzaq gələcəyin işi olub zəmanəmizin siyasi praktikası üçün qətiyyətlə heç bir əhəmiyyətə malik deyildir; buna görə də istənilən qədər vasitəçilik etmək, sazişçiliklə və insanpərəstliklə məşğul olmaq olar. Proletariatla burjuaziya arasında sinfi mübarizə məsələsi də tamamilə belədir. Kağız üzərində bu mübarizəni qəbul edirlər, çünki onu inkar etmək artıq sadəcə mümkün deyildir, işdə isə onu pərdələyir, ört-basdır edir, zəiflədirlər. Sosial-demokrat partiyası fəhlə sinfinin partiyası

olmamalıdır, özünə qarşı burjuaziyada nifrət və ya ümumiyyətlə heç kəsdə nifrət doğurmamalıdır, bu partiya, hər şeydən əvvəl, burjuaziya içərisində qızgın təbliğat aparmalıdır; çox irəlilərə gedən, burjuaziyanı hürküdən və hər halda bizim nəsil üçün əldə edilməsi mümkün olmayan məqsədləri birinci sıraya qoymaq əvəzinə yaxşısı budur ki, qoy bu partiya bütün qüvvələrini və bütün sə'yini köhnə ictimai quruluşu möhkəmləndəcək və bununla da bəlkə son fəlakəti, hissə-hissə, tədricən baş verən və mümkün qədər dinc bir cılızlaşma prosesinə çevirə biləcək xırda burjua yamaq-islahatının həyata keçirilməsinə sərf etsin. Onlar məhz həmin adamlardır ki, özlərini işlə bərk məşğul olanlar kimi göstərərək, nəinki heç bir iş görmürlər, hətta boşboğazlıqdan başqa ümumiyyətlə bir iş görülməsinə də mane olmağa çalışırlar; onlar 1848 və 1849-cu illərdə hər hansı bir fəaliyyət qarşısında öz qorxuları üzündən hərəkəti hər addımda ləngidən və, nəhayət, onu məğlubiiyyətə gətirib çıxarmış olan adamlardır, onlar irticanı heç zaman görmürlər və çox heyrət edirlər ki, nə müqavimət göstərmək, nə də qaçmaq mümkün olmayan çıxılmaz bir vəziyyətə düşmüşlər. Onlar məhz həmin adamlardır ki, tarixi özlərinin meşşan görüş dairəsi çərçivəsinə salmaq istəyirlər, lakin tarix heç bir zaman onlarla hesablaşmır və öz yolu ilə gedir.

Onların sosialist əqidələrinə gəldikdə, bu əqidələr «Kommunist Partiyasının Manifesti»ndə, «alman sosializmi və ya «həqiqi» sosializm» bölməsində artıq kifayət qədər tənqid edilmişdir. Sınıf mübarizənin xoşa gəlməyən və «kobud» bir şey kimi rədd edildiyi yerdə sosializmin əsası olaraq ancaq «həqiqi insanpərvərlik» və «ədalət» haqqında boş ibarələr qalır.

Inkişafın öz gedişi belə bir labüd hadisəyə səbəb olur ki, indiyədək hökmran olan sınıf içərisindən ayrı-ayrı şəxslər mübarizə edən proletariata qoşulur və ona maarif ünsürləri verir. Biz bu barədə öz fikrimizi «Manifest»də aydın demişik. Lakin burada iki cəhəti nəzərdə tutmaq lazımdır.

Əvvələn, proletar hərəkətinə həqiqi fayda vermək üçün bu şəxslər özləri ilə həqiqi maarif ünsürləri gətirməlidirlər, bunu isə hərəkəta qoşulmuş olan alman burjualarının çoxu haqqında demək olmaz; nə «Zukunft», nə də «Neue Gesellschaft»⁶⁹ heç elə bir şey verməmişdir ki, hərəkəti bircə addım da irəlilətsin. Orada maarifə kömək edən heç bir həqiqi fakt materialı və ya nəzəri material yoxdur. Bunun əvəzinə səthi surətdə mənimsənilən sosialist ideyalarını həmin cənabların universitetdən və ya daha başqa bir yerdən almış olduqları ən müxtəlif nəzəri baxışlarla uyğunlaşdırmaq cəhdləri edilir; bütün bu baxışlar—bir-birindən daha dolaşıqdır, bu da alman fəlsəfəsi qalıqlarının indi pozulmağa düçar olduğu bir proseslə izah olunur. Hər kəs birinci növbədə yeni elmi özü daha dərinlən öyrənmək əvəzinə, bu elmi özünün kənardan gətirdiyi görüşlərə bu və ya başqa yolla uyğunlaşdırmağa çalışmışdır, tələsik surətdə öz xüsusi qeyri-rəsmi uydurmuş və bu elmi başqalarına öyrətmək iddiasını dərhal irəli sürmüşdür. Buna görə də həmin cənabların neçə başı varsa, demək olar, bir o qədər də nöqtəyi-nəzəri vardır. Heç olmazsa müəyyən bir məsələni aydınlaşdırmaq əvəzinə onlar misilsiz bir dolaşıqlıq yaratmışlar, xoşbəxtlikdən, demək olar, yalnız öz içərilərində yaratmışlar.

Özlərinin öyrənməmiş olduqlarını başqalarına öyrətməyi əsas prinsip tutan bu cür maarifçilər olmadan, partiya çox gözəl keçinə bilər.

İkincisi. Əgər proletar hərəkətinə başqa siniflərin nümayəndələri qoşulurlarsa, onda hər şeydən əvvəl onlardan tələb olunur ki, özləri ilə birlikdə burjua, xırda burjua xürafatı və bu kimi başqa xürafat qalıqlarını gətirməsinlər, qəti surətdə proletar dünyagörüşünü mənimsəsinlər. Lakin, sübut edildiyi kimi, həmin cənabların başları məhz burjua və xırda burjua təsəvvürləri ilə ağzınacan doludur. Almanya kimi bir xırda burjua ölkəsində bu təsəvvürlərə şübhəsiz haqq qazandırıla bilər, lakin ancaq sosial-demokrat fəhlə partiyası *sıralarından kənarda* haqq qazandırıla bilər. Əgər bu cənablar xırda burjua sosial-demokrat partiyası yaratsalar, onların buna tamamilə haqqı vardır. Onda biz onlarla danışığa girə bilərik, müəyyən şəraitdə blok düzəldə bilərik və i.ə. Lakin fəhlə partiyasında onlar yabançı ünsürlər. Əgər hələlik onlara dözmək üçün əsas varsa, biz onlara *ancaq* dözməliyik, partiya rəhbərliyinə təsir göstərmələrinə yol verilməməli və başa düşməliyik ki, onlarla əlaqənin kəsilməsi ancaq vaxt məsələsidir. Həm də bu vaxt, görünür, gəlib çatmışdır. Partiyanın öz sıralarında bu məqalə müəlliflərinə bundan sonra necə dözə biləcəyi bizim üçün tamamilə anlaşılmazdır. Əgər bu cür adamların əlinə bu və ya başqa dərəcədə hətta partiya rəhbərliyi keçirsə, deməli, partiyanın sadəcə olaraq əl-qolu bağlanmışdır və onda daha proletar əzmi yoxdur.

Bizə gəldikdə, bizim qarşımızda bütün keçmişimizə müvafiq olaraq, ancaq bir yol durur. Biz az qala 40 il ərzində tarixin bilavasitə hərəkətverici qüvvəsi olmaq ehtibarı ilə sinfi mübarizəni, xüsusilə də müasir sosial çevrilişin qüdrətli amili olmaq ehtibarı ilə burjuaziya ilə proletariat arasındakı sinfi mübarizəni birinci plana irəli sürmüşük; buna görə də biz həmin sinfi mübarizəni hərəkətdən silib atmağa çalışan adamlarla qətiyyənlə birlikdə fəaliyyət göstərə bilmərik. Internasional təsis edilərkən biz mübarizə şüarımızı aydın bildirmişdik: fəhlə sinfinin azad edilməsi fəhlə sinfinin öz işi olmalıdır (*K.Marks. «Birliyin müvəqqəti Nəzənnaməsi» Red.*). Deməli, biz fəhlələrin özlərini azad etmək üçün çox təhsilsiz olduqlarını və insanpəvər iri və xırda burjualar tərəfindən yuxarıdan azad edilməsi lazım gəldiyini açıq söyləyən adamlarla birlikdə fəaliyyət göstərə bilmərik. Əgər yeni partiya orqanı həmin cənabların baxışlarına uyğun olan bir istiqamət götürsə, əgər bu orqan proletar orqanı deyil, burjua orqanı olsa, onda bizə, təəssüf ki, buna qarşı açıq çıxış etməkdən və xaricdə Almaniya partiyasını təmsil etməklə indiyədək sizə göstərdiyimiz həmrəyliyə son qoymaqdan başqa bir şey qalmayacaqdır. Lakin ümnd etmək lazımdır ki, iş *bu dərəcəyə* çatmayacaqdır...

K.Marks və F.Engels tərəfindən 1879-cu il sentyabrın 17–18-də yazılmışdır.

İlk dəfə jurnalında «Die Kommunistische Internationale» çap edilmişdir, XII. Jahrg, Heft 23, 15 iyun 1931.

F.ENGELS

SOSIALİZMİN UTOPIYADAN ELMƏ DOĞRU İNKİŞAFI⁷⁰

1892-ci IL INGİLISCƏ NƏŞRİNƏ GIRİŞ

Təklif olunaibu kitabça əvvəlcə daha geniş əsərin bir hissəsi idi. Berlin universitetinin *privat-dosenti* d-r E.Dürinq təqribən 1875-ci ildə sosializmə iman gətirdiyini birdən-birə və böyük bir səs-küylə e`lan etdi və alman camaatına, yalnız müfəssəl işlənilib hazırlanmış sosializm nəzəriyyəsi deyil, habelə cəmiyyəti yenidən qurmağın bitkin bir əməli planını da təqdim etdi. Özlüyündə aydındır ki, o öz sələflərinin üzərinə hücum etdi: o, hamıdan artıq Marksın üstünə düşüb bütün acığını ondan çıxırdı.

Bu hadisə elə bir vaxtda baş vermişdi ki, bu zaman Almaniya da sosialist partiyasının iki hissəsi—eyzenaxlılarla lassalçılar³—lap yenicə birləşmişdi, beləliklə də partiya nəinki sayca son dərəcə artmışdı, habelə var qüvvəsini ümumi düşmənlə mübarizəyə vermək imkanı da əldə etmişdi, bu isə daha mühüm idi. Almaniya da sosialist partiyası sür`ətlə qüvvətlənməkdə idi. Lakin onun qüvvətlənməsi üçün, hər şeydən əvvəl, yenicə əldə edilmiş birliyi təhlükəyə salmamaq lazım idi. Halbuki d-r Dürinq açıqdan-açığa öz ətrafında bir sekta yaratmağa başlamışdı ki, bu da gələcək əlahiddə partiyanın özəyi idi. Buna görə də biz meydana oxuyana cavab vermək və istər-istəməz döyüşə girmək məcburiyyətində qaldıq.

Lakin bu iş çox çətin olmasa da, şübhəsiz məşəqqətli bir iş idi. Yaxşıca mə`lumdur ki, biz almanlara son dərəcə ağır bir «Gründlichkeit» xasdır, bunu necə istəsəniz adlandırın—istəsəniz əsaslı bir surətdə dərinlən düşünmək, istəsəniz dərinlən düşünüb əsaslandırmaq adlandırın. Bizlərdən biri yeni doktrina hesab etdiyi bir şeyi şərh etməyə başladığında, bunu ən əvvəl hər şeyi əhatə edən bir sistem halına salmağı vacib bilir. O, sübut etməlidir ki, həm məntiqin başlıca prinsipləri, həm də dünyanın əsas qanunları əzəldən bəri, nəhayət, məhz bu yeni kəşf olunan və hər şeyi tamamlayan nəzəriyyənin ancaq meydana gəlməsi üçün mövcud imiş. Bu cəhətdən də d-r Dürinq tamamilə milli biçimdə olan bir adamdır. Mənim qarşımda nə az, nə də çox, tam bir «Fəlsəfə sistemi»—ruh, əxlaq, təbiət və tarix fəlsəfəsi sistemi, tam bir «Siyasi iqtisad və sosializm sistemi» və, nəhayət, «Siyasi iqtisadın tənqidi tarixi», özü də çap vərəqinin səkkizdə bir hissəsi həcmində, həm vəzn, həm də məzmun e`tibarı ilə ağır olan üç qalın cild, özündən əvvəlki filosoflara qarşı və ümumiyyətlə iqtisadçılara, xüsusilə də Marksa qarşı səfərbərliyə alınmış dəlillərdən ibarət üç ordu korpusu durmuşdu,—bu həqiqətən «elmdə» tam bir «çevriliş» yaratmaq təşəbbüsüdür. Mən: zaman və məkan anlayışından başlamış bimetalizm⁷¹ qədər; materiya və hərəkətin əbədiliyindən başlamış mə`nəvi ideyaların ötəri təbiətinə qədər; Darwinin təbii seçmə qanunundan başlamış gələcək cəmiyyətdə gənclərin tərbiyəsinə qədər bütün hər cür mövzulardan bəhs etməli oldum. Hər halda, əleyhdarımın hər şeyi əhatə edən sistemi, onunla mübahisədə bütün bu müxtəlif şeylər haqqında Marksın baxışlarını və öz baxışlarımı şərh etməyimə, həm də bütün əvvəlkilərdən daha rəhbərlik şəkildə şərh etməyimə imkan verirdi. Başlıca olaraq məhz buna görə mən, bütün başqa cəhətlərdən səmərəsiz olan həmin vəzifəni öhdəmə götürməyə məcbur oldum.

Mənim cavabım əvvəlcə bir sıra məqalə şəklində Sosialist partiyasının Leypsiqdə çıxan mərkəzi orqanı «Vorwörs»³⁹ qəzetində, sonra da «Herrn Eugen Dühring's Umwvölung der Wissenschaft» («C-b Yevkgeni Dürinqin elmdə yaratdığı çevriliş») adlı kitab şəklində çıxdı ki, bunun da ikinci nəşri 1886-cı ildə Sürixdə çap olundu. İndi Fransa deputatlar palatasında Lilldən deputat olan dostum Pol Lafarqın xahişinə görə bu kitabıq üç fəslindən bir kitabça tərtib etdim, o isə bunu tərcümə edib 1880-ci ildə «*Utopik sosializm və elmi sosializm*» adı ilə nəşr etdi. Bu kitabçanın fransızca mətni onun polyakca və ispanca nəşri üçün əsas götürüldü. 1883-cü ildə alman dostlarımız bu kitabçanı, əvvəlcə yazılmış olduğu dildə nəşr etdilər. Sonra həmin almanca mətnindən italyancaya, ruscaya, danimarkcaya, hollandcaya və rumıncaya tərcümə edilmişdi, Beləliklə, ingiliscə olan bu nəşr də daxil olmaqla həmin kitabça on dildə çap edilib yayılmışdır. Zənnimcə, heç bir sosialist əsəri, hətta ilk dəfə 1848-ci ildə nəşr olunmuş «Kommunist manifesti» əsərimiz və Marksın «Kapital»ı bu qədər tərcümə edilməmişdir. Almaniyada kitabça təxminən 20000 nüsxə ümumi tirajla dörd dəfə nəşr olunmuşdur.

Əlavə hissə olan «Marka»nın*** yazılmasından məqsəd alman Sosialist partiyası arasında Almaniyada torpaq mülkiyyətinin meydana gəlməsi və inkişafı tarixi haqqında bəzi ibtidai məlumatı yaymaq idi. O zaman bu, xüsusən ona görə lazım idi ki, partiya tərəfindən şəhər fəhlələrinin birləşdirilməsi işi doğru yolla artıq başa çatdırılmaqda idi və buna görə də, partiyanın qarşısında, kənd təsərrüfatı fəhlələri ilə və kəndlilərlə məşğul olmaq vəzifəsi dururdu. Bu əlavə tərcümə edilmiş həmin nəşrə belə bir mülahizəyə görə daxil edilmişdi ki, bütün german qəbilələri üçün ümumi olan ibtidai torpaq sahibliyi formaları və bunların dağılması tarixi İngiltərədə Almaniyadakından daha az məlumdur. Mən, Maksim Kovalevskinin bu yaxınlarda irəli sürdüyü fərziyyəyə toxunmayıb, mətni əvvəlki şəklində saxladım; bu fərziyyəyə görə, əkin və çəmən yerləri marka üzvləri arasında bölünməzdən əvvəl bir neçə nəsil boyu böyük patriarxal ailə icması həmin torpaqları birlikdə becərmişdir (indi də mövcud olan cənubi slavyan zadruqası buna misal ola bilər); sonralar isə icma böyüyüb təsərrüfatı birlikdə idarə etməyə imkan verməyəcək dərəcəyə çatdıqda, icma torpaqları bölüşdürüldü⁷². Ehtimal ki, Kovalevski tamamilə haqlıdır, lakin bu məsələ hələ zih «jüdice»dədir (müzakirə mərhələsindədir. *Red.*).

Bu əsərdə işlədilən iqtisadi terminlər yeni olduğuna görə Marksın «Kapital»ının ingiliscə nəşrindəki terminologiyaya uyğundur. Biz «əmtəə istehsalı» dedikdə, iqtisadi inkişafın elə bir fazasını nəzərdə tuturuq ki, bu zaman şeylər yalnız istehsalçıların ehtiyaclarını ödəmək üçün deyil, habelə mübadilə məqsədi ilə də istehsal olunur, yəni istehlak dəyərləri kimi deyil, *əmtəə kimi* istehsal olunur. Bu faza, mübadilə üçün istehsala başlandığı vaxtdan bizim zamanəmizə qədər davam edir; bu faza yalnız kapitalist istehsalı zamanı tamamilə inkişaf etmiş olur, yəni elə bir şəraitdə tamamilə inkişaf etmiş olur ki, burada istehsal vasitələrinin sahibi olan kapitalist, fəhlələri, yəni öz iş qüvvəsindən başqa hər cür istehsal vasitələrindən məhrum edilmiş olan adamları əmək haqqı ilə işə götürür və məhsulların istehsalına çəkilən xərclərlə onların satış

qiyməti arasındakı təfəvütü öz cibinə qoyur. Biz, orta əsrlərdən başlayaraq, sənaye istehsalı tarixini üç dövrə bölürük: 1) sənətkarlıq dövrü; burada xırda ustalar-sənətkarlar və onların az miqdar köməkçisi və şagirdi olur, həm də hər bir işçi şeyi bütövlükdə istehsal edir; 2) manufaktura dövrü; burada iri bir müəssisəyə toplanılmış daha çox fəhlə şeyi bütövlüklə əmək bölgüsü əsasında istehsal edir, yəni hər bir fəhlə işin yalnız müəyyən bir hissəsini görür, buna görə də məhsul yalnız, ardıcıl surətdə onların hamısının əlindən keçdikdən sonra hazır olur; 3) müasir sənaye dövrü; burada məhsulu müəyyən bir qüvvənin hərəkəti gətirdiyi maşın istehsal edir, fəhlənin rolu isə yalnız mexanizmlərin işinə nəzər yetirməkdən və bunları tənzim etməkdən ibarət olur («Die Neue Zeit» jurnalında dərc olunan almanca mətnində girişin əvvəli «tənzim etməkdən ibarət olur» sözlərində atılmışdır. *Red.*).

Mən çox gözəl bilirəm ki, bu əsərin məzmunu Britaniya oxucularının xeyli hissəsi tərəfindən mənfi qarşılanacaqdır. Lakin biz qitə sakinləri Britaniya «respektabelliği» () xurafatı ilə azacıq da olsa hesablaşsaydıq, onda vəziyyət indikindən daha pis olardı. Bu kitab bizim «tarixi materializm» adlandırdığımız nəzəriyyəni müdafiə etmək üçün yazılmışdır, «materializm» sözü isə Britaniya oxucularının çox böyük əksəriyyətinin qulağına yabançı gəlir. «Aqnostisizm» hələ bəlkə bir təhər yol verilə bilər, lakin materializm qətiyyən yolverilməz bir şeydir.

Buna baxmayaraq XVII əsrdən etibarən bütün müasir materializmin ilk vətəni məhz İngiltərədir.

«Materializm Böyük Britaniyanın doğma oğludur. Hələ Böyük Britaniya sxolastiki Duns Skot özündən soruşurdu: materiya düşünməyə qabil deyildirmi?

Belə bir mövzəni mümkün etmək üçün o hər şeyə qadir allahı köməyə çağırırdı, yəni teologiyanın özünü məcbur edirdi ki, materializm təbliğ etsin. Bundan əlavə, o nominalist⁷³ idi. Nominalizm ingilis materialistlərində başlıca ünsürlərdən biri idi və ümumiyyətlə materializmin ilk ifadəsidir.

İngilis materializminin əsl banisi Bekondur. Onun nəzərində təbiətşünaslıq həqiqi elmdir, hissi təcrübəyə əsaslanan fizika isə təbiətşünaslığın ən mühüm bir hissəsidir. O, homeomeriyalardan⁷⁴ bəhs edən Anaksaqoru və atomlardan bəhs edən Demokriti çox zaman bir nüfuz kimi misal gətirir. Onun təliminə görə, hisslər yanılmır və hər bir biliyin mənbəyidir. Elm təcrübəvi elmdir və rəşional metodu hissi məlumata tətbiq etməkdən ibarətdir. İnduksiya, təhlil, müqayisə, müşahidə, təcrübə rəşional metodun başlıca şərtləridir. Materiyanın fitri xassələrindən birincisi və ən mühümü hərəkətdir,—təkcə mexaniki və riyazi hərəkət deyil, daha çox dərəcədə səy, həyat ruhu, gərginlikdir,—yaxud Yakov Bömenin ifadəsi ilə desək, materiyanın (Almanca mətnə «materiyanın» sözündən sonra «Müqəddəs ailə»dən götürülən və ingiliscə nəşrində atılan aşağıdakı cümlə verilir: «Materiyanın ilkin formaları canlı, fərdiləşdirici, daxilən ona xas olan, spesifik fərqlər törədən mahiyyət qüvvələridir». *Red.*) «əziyyətidir» [Qual] («Qual»—fəlsəfi cinasdır, «Qual» hərfiyyən bu və ya digər hərəkətə sövq edən əzab, əziyyət deməkdir; eyni zamanda da mistik Beme bu alman sözünə latınca olan «qualitas» [keyfiyyət] sözündən bir şey daxil edir; onun bəhs etdiyi «Qual» kənardan

verilən əziyyətin əksinə olaraq, «Qual»a tabe olan şeyin, münasibətin və ya şəxsiyyətin özbaşına inkişafından meydana gələn, öz növbəsində həmin inkişafa səbəb olan fəal bir amildir. [Almanca mətndə Engels bu qeydi verməmişdir. *Red.*]).

Öz ilk yaradıcısı olan Bekonun əsərlərində materializm özündə hələ ibtidai formada hərtərəfli inkişafının rüşeymlərini saxlayır. Materiya öz şairanə hissi parlaqlığı ilə bütün insanın üzünə gülür. Aforizmlər şəklində şərh edilən təlimin özü isə, əksinə, hələ teoloji ardıcılıqlarla doludur.

Materializm özünün sonrakı inkişafında birtərəfli olur. Bekon materializmini Hobbs sistemə salmışdır. Hissiyat öz parlaq əlvanlığını itirir və həndəsəçinin mücərrəd hissiyyatına çevrilir (Almanca mətndə, sonra ingiliscə nəşrində atılan aşağıdakı sözlər bərpa edilir; «Fiziki hərəkət mexaniki və ya riyazi hərəkətə qurban verilir». *Red.*). Həndəsə başlıca elm elan edilir. Materializm insana düşmən olur. İnsana düşmən olan cisimsiz ruhu onun öz sahəsində aradan qaldırmaq üçün materializm özü öz cismini öldürüb asket olmaq məcburiyyətində qalır. O fəhmi bir vücut kimi çıxış edir, lakin əvəzində fəhmin bütün nəticələrini amansız bir ardıcılıqla inkişaf etdirir.

Hobbs Bekona əsaslanaraq belə mühakimə yeridir: ökər bizim hisslərimiz bütün biliklərimizin mənbəyidirsə, onda ideya, fikir, təsəvvür və i.a.—bunlar hamısı az və ya çox dərəcədə öz hissi formasından azad edilmiş cismani aləmin kabuslarından başqa bir şey deyildir. Elm bu kabuslara yalnız adlar verə bilər. Eyni bir ad bir çox kabuslara aid edilə bilər. Hətta adların adları mövcud ola bilər. Lakin bir tərəfdən, hissi aləmdə bütün ideyaların mənbəyini görmək, digər tərəfdən isə, sözün təkcə sözdən artıq bir şey olduğunu, bizim həmişə təsəvvür etdiyimiz təkcə mahiyyətlərdən başqa bir növ ümumi mahiyyətlər olduğunu iqrar etmək ziddiyyət olardı. Cisimsiz substansiya cisimsiz cisim kimi bir ziddiyyətdir. Cisim, varlıq, substansiya—bütün bunlar eyni bir real ideyadır. *Təfəkkürü düşünən materiyanı ayırmaq olmaz.* Materiya bütün dəyişikliklərin subyektidir. Əgər sonsuz sözü, verilmiş kəmiyyətə bizim ruhumuzun sözsüz əlavələr etmək qabiliyyəti demək deyildirsə, mənasızdır. Yalnız maddi olan qavranıldığına, dərk edildiyinə görə, allahın mövcud olması haqqında heç bir şey məlum deyildir. Yalnız mənim özümün mövcudluğum mötəbərdir. Hər bir insan ehtirası qurtaran və ya başlanan mexaniki hərəkətdir. Bizim nəmət adlandırdığımız şey səylərin obyektləridir. İnsan təbiətin tabe olduğu qanunlara tabedir. Qüdrət və azadlıq eyni şeydir.

Hobbs Bekonu sistemə salmışdır, lakin onun əsas prinsipini—bilik və ideyaların hisslər aləmindən əmələ gəldiyini daha ətraflı əsaslandırmamışdır. Lokk özünün, insan əqlinin mənşəyi haqqında əsərində Bekon və Hobbsun prinsipini əsaslandırır.

Hobbs Bekon materializminin teistik xurafatını məhv etdiyi kimi, Kollinz, Doduell, Kauard, Hartli, Pristli və başqaları da Lokk sensualizminin axırıncı teoloji hədlərini məhv etmişlər. Deizm⁷⁵—hər halda materialist üçün—dindən yaxa qurtarmaqdan ötrü əlverişli və asan üsuldan başqa bir şey deyildir» (*K.Marks və F.Engels. «Müqəddəs ailə», Frankfurt-Mayn, 1845, səh. 201–204 Red.*).

Karl Marks müasir materializmin Britaniya mənşəyi haqqında belə yazırdı. Əgər indi ingilislər öz babalarının xidmətlərinin belə e`tiraf edilməsindən o qədər də valeh olmurlarsa, buna ancaq təəssüf etmək olar. Hər halda inkar etmək olmaz ki, Bekon, Hobbs və Lokk, quruda və dənizdə fransızlar üzərində almanların və ingilislərin çaldıqları bütün qələbələrə baxmayaraq, XVIII əsri başlıca olaraq fransız əsri edən fransız materialistlərinin çox gözəl bir məktəbinin atalarıdır, həm də bu–həmin əsrin axırlarında olan Fransa inqilabından çox əvvəl olmuşdu və biz istər İngiltərədə, istərsə Almaniya da bu inqilabın nəticələrini hələ də tətbiq etməyə çalışırıq.

Bunu əsla inkar etmək olmaz. Bizim əsrin ortalarında təhsil görmüş bir əcnəbi yaşamaq üçün İngiltərəyə gəldikdə, ingilis respektabel orta sinfinin dini riyakarlığı və kütlüyü onda ən çox heyrət doğururdu—o bunu başqa cür dərk edə də bilməzdi. O zaman biz hamımız materialist idik və ya, heç olmazsa, azad fikirli çox radikal adamlar idik və bizim üçün belə bir fakt anlaşılmaz qalırdı ki, İngiltərədə təhsilli adamların demək olar hamısı hər cür ağılsız möcüzələrə inanırdı,—hətta Baklend və Mantell kimi geoloqlar da öz elmlərinin dəlillərini təhrif edirdilər ki, bu dəlillər Varlıq kitabındakı əsatirlərə çox da toxunmasın. Belə bir cəhət ağla sığmırdı ki, dini məsələlərdə öz ağıla arxalanmaq cəsarətində olan adamlar tapmaq üçün təhsilsiz kütləyə, o zaman deyildiyi kimi, «üz-gözü yuyulmamış qara camaata», fəhlələrə, xüsusilə sosialistlərə, Ouenin ardıcılalarına müraciət etmək lazım gəlirdi.

Lakin o zamandan bəri İngiltərə «mədəniləşmişdir». 1851-ci il sərgisi⁷⁶ İngiltərənin ada məhdudluğu üçün bir dəfn zəngi oldu. İngiltərə yemək və içməkdə, ədalarında ideyalarında yavaş-yavaş beynəlmilləşdi; o burada elə müvəffəqiyyətlərə nail olduğu, mən getdikcə daha artıq dərəcədə də arzumu bildirmək istəyirəm: qitənin bə`zi adətləri İngiltərədə geniş yayıldığı kimi, bə`zi ingilis ədaları və adətləri də qitədə bu cür geniş yayılsın. Bir şey şübhəsizdir: zeytun yağının (1851-ci ilə qədər yalnız aristokratiyaya mə`lum olan bu yağın) yayılması dini məsələlərdə qitə skeptisizminin uğursuz yayılması ilə müşayiət edildi; iş o yerə çatdı ki, aqnostisizm, hələ ingilis dövlət kilsəsi kimi «ə`la növ şey» hesab edilməsə də, hər halda respektabellik cəhətdən demək olar baptistlər sektası ilə bir pillədə, «Nicat ordusu»ndan⁷⁷ isə hər halda bir pillə yuxarıda durur. Mən də belə bir fikirdən xilas ola bilmirəm ki, e`tiqadsızlığın belə artmasından bütün varlığı ilə hiddətlənən və ona lə`nət yağdıran bir çoxları üçün bunu bilmək bir təsəlli olar ki, «yeni icad olunmuş» bu ideyalar mənşəcə yadərli deyildir, gündəlik məişətdə işlədilən bir çox başqa şeylər kimi, onların da üstündə «made in Germany» (Almaniya da hazırlanmışdır. *Red.*) markası yazılmamışdır; bunlar, əksinə, köhnə ingilis mənşəyinə malikdir və bunların Britaniya baniləri iki yüz il bundan əvvəl özlərinin indiki övladlarından çox-çox uzağa getməyə cəsarət edirdilər.

Doğrudan da, aqnostisizm, tə`sirli Lankaşir sözü (Almanca mətnə «tə`sirli Lankaşir sözü ilə desək» sözləri atılmışdır. *Red.*) ilə desək, «utancaq» materializm deyilsə, bəs nədir? Aqnostikin təbiətə olan baxışı başdan-başa materialist baxışıdır... Bütün təbii aləm qanunlara əsasən idarə edilir və kənardan hər cür tə`siri tamamilə rədd edir. Lakin, aqnostik əlavə edib—deyir ki, bizə mə`lum olan aləmdən kənarda hər hansı ali bir

vücudun mövcud olduğunu biz nə sübut etməyə, nə də təkzib etməyə qadirik. Bu şərtin, Napoleonun nə səbəbə bu böyük astronomun «Fəza mexanikası»nda dünyanı yaradanın heç adı da çəkilmədiyi sualına Laplas qürurla: «Je n'avais pas besoin de cette hypothese» («Mənim belə fərziyyəyə ehtiyacım olmadı». *Red.*) deyə cavab verdiyi zamanlar müəyyən dəyəri olardı. İndi isə kainatın inkişafı haqqında bizim təsəvvürümüz nə yaradıcı üçün, nə də küll-ixtiyar üçün qətiyyən heç bir yer qoymur. Lakin bütün mövcud aləmdən kənar edilmiş ali bir vücudun olduğunu e'tiraf etmək istəsəydilər, bu özlüyündə ziddiyyətli olardı, həm də mənə elə gəlir ki, dindar adamların hisslərini əsassız yerə təhqir etmək olardı.

Bizim aqnostik bununla da razılaşırsınız ki, bizim bütün biliyimiz öz hisslərimiz vasitəsi ilə aldığımız mə'lumata əsaslanır. Lakin o əlavə edib deyir: biz haradan bilirik ki, hisslərimiz bizə onların vasitəsi ilə qavradığımız şeylərin düzgün in'ikasını verir? Sonra o bizə deyir ki, o şeylərdən və ya bunların xassələrindən danışdıqda, haqqında həqiqətən mö'təbər heç bir şey bilə bilmədiyi həmin şeyləri və ya bunların xassələrini deyil, yalnız onun hisslərinə bunların buraxdığı təəssüratı nəzərdə tutur. Söz yox, bu elə bir nöqteyi-nəzərdir ki, bunu, görünür, tək-cə dəlillərlə təkzib etmək çətinidir. Lakin insanlar dəlil gətirməyə başlamazdan əvvəl iş görmüşlər. «In Anfang war die That» («Əvvəldə iş olmuşdur» (*Göte*. «Faust», I hissə, üçüncü səhnə («Faustun kabinetini»)). *Red.*) həm də insan əllaməliyi bu çətinliyi uydurmazdan hələ çox əvvəl insan fəaliyyəti onu həll etmişdir. Pudingi yoxlamaq ondan ibarətdir ki, onu yeyirlər (Almanca mətnə bu aforizm ingilis dilində verilmişdir: «The proof of the puddings is in the eating». *Red.*). Biz hər hansı bir şeyi, onun qavradığımız xassələrinə uyğun olaraq, özümüz üçün işlətdiyimiz zaman,—məhz bu zaman—öz hissi qavrayışlarımızın doğru və ya yanlış olduğunu səhsiz şəkildə yoxlayırıq. Əgər qavrayışlar yanlışdırsa, onda həmin şeydən istifadə etmək mümkün olduğu haqqındakı mühakiməmiz də hökmən yanlış olacaqdır və ondan istifadə etmək üçün göstərilən hər bir təşəbbüs hökmən boşa çıxacaqdır. Lakin əgər biz öz məqsədimizə çatsaq, əgər biz görsək ki, şey onun barəsindəki təsəvvürümüzdə uyğun gəlir, onu işlətməkdən gözlədiyimiz nəticəni verir,—onda bizim üçün qəti sübut edilmiş olar ki, *həmin hududlar daxilində* şey və onun xassələri haqqındakı qavrayışlarımız bizdən kənarda mövcud olan gerçəkliyə uyğun gəlir. Yox əgər əksinə, biz səhv etdiyimizi görsək, çox zaman bu səhvin səbəbini tez bir zamanda tapa bilirik; biz tapırıq ki, sınağımızın əsasını təşkil edən qavrayış ya özü natamam və səthi imiş, ya da başqa qavrayışların nəticələri ilə elə əlaqədar imiş ki, bunu işin vəziyyəti doğrultmur; bunu biz yanlış əqli nəticə adlandırırıq (Almanca mətnə «bunu biz yanlış əqli nəticə adlandırırıq» sözləri atılmışdır. *Red.*). Nə qədər ki, biz öz hisslərimizi lazımınca inkişaf etdirib bunlardan istifadə edirik, nə qədər ki, öz fəaliyyətimizi düzgün əldə edilən və istifadə olunan qavrayışların hüdudları daxilində saxlayırıq,—o vaxta qədər biz həmişə görəcəyik ki, bizim fəaliyyətimizin müvəffəqiyyəti qavranılan şeylərin cismani təbiətinə bizim qavrayışlarımızın uyğun gəldiyini sübut edir. İndiyədək, bizə mə'lum olduğu kimi, heç elə bir hal yoxdur ki, biz belə bir nəticəyə gəlməyə məcbur olaq: bizim elmi surətlə yoxlanmış hissi

qavrayışlarımız beynimizdə xarici aləm haqqında elə təsəvvürlər doğurur ki, bunlar öz təbiətinə görə gerçəkliyə uyğun gəlmir, yaxud xarici aləm ilə onun haqqındakı bizim hissi qavrayışlarımız arasında fitri uyğunsuzluq vardır.

Lakin burada yeni kantçı aqnostik meydana çıxıb deyir: ola bilər ki, biz şeyin xassələrini düzgün qavramağı bacaraq, lakin şeyin özünü biz heç bir yolla–nə hissi proses, nə də təfəkkür prosesi ilə dərk edə bilmərik. Bu «özündə şey» bizim idrakımızın o tərəfindədir. Buna artıq Hegel çoxdan cavab vermişdir: əgər siz şeyin bütün xassələrini bilirsinizsə, onda siz şeyin özünü də bilirsiniz; onda yalnız belə bir quru fakt qalır ki, göstərilən şey bizdən kənarda mövcuddur və elə ki, sizin hissləriniz bu faktı da təsdiq etdi, siz həmin «özündə şeyi»,–Kantın dərkedilməz məşhur «Ding an sich»-ini tamamilə qalıqsız dərk etmiş olursunuz. İndi biz buna yalnız onu əlavə edə bilərik ki, Kant zamanı təbiət şeyləri haqqındakı biliyimiz hələ çox qırıq-kəsik idi və bunlardan hər birinin arxasında hələ ayrıca bir əsrarəngiz «özündə şey» olduğu fərz edilə bilərdi. Lakin o zamandan bəri həmin dərkedilməz şeylər elmin çox böyük tərəqqisi nəticəsində bir-birinin ardınca artıq dərk və təhlil edilmişdir və bundan əlavə hətta *təkrar yaradılmışdır*. Özümüzün yarada bildiyimiz bir şeyi isə biz, əlbəttə, dərkedilməz adlandıra bilmərik. Bizim əsrin birinci yarısında üzvi maddələr kimya üçün bu cür əsrarəngiz şeylər idi. İndi biz bunları öz kimyəvi elementlərindən, həm də üzvi proseslərin köməyi olmadan, bir-birinin ardınca sintezləşdirə bilirik. Müasir kimyaçılar deyirlər: müəyyən bir cismin kimyəvi tərkibi mə'lum olduqda, onu öz elementlərindən tərkibləşdirmək olar. Biz, əlbəttə, ali üzvi maddələrin–zülali cisimciklərin tərkibini dürüst bilməkdə hələ çox uzağıq; lakin heç bir əsasla hesab etmək olmaz ki, biz yüzlərlə ildən sonra da bu biliyə çatmayacağıq və bunun vasitəsi ilə sün'i zülal əldə etməyi bacarmayacağıq. Əgər biz buna çatsaq, onda bununla birlikdə biz üzvi həyatı da təkrar yaradarıq, çünki həyat özünün ən ibtidai formalarından ən ali formalarına qədər zülali cisimlərin normal mövcudiyyət üsulundan başqa bir şey deyildir.

Lakin bizim aqnostik öz formal qeyd-şərtlərini bildirəndən sonra, tamamilə qatı bir materialist kimi danışır və hərəkət edir, o əslində də elə belədir. O bəlkə də belə deyəcəkdir: *bizə* mə'lum olduğuna görə, materiyanı və hərəkəti, yaxud, indi deyildiyi kimi, enerjiyanı nə yaratmaq, nə də məhv etmək olar, lakin bunların hər ikisinin *bizə* mə'lum olmayan bir vaxtda yaradılmamış olduğu barədə bizim əlimizdə heç bir sübut yoxdur. Lakin siz bu e'tirafdan hər hansı bir müəyyən halda onun əleyhinə istifadə etmək istədiyiniz zaman o dərhal sizi susmağa məcbur edəcəkdir. Əgər «in abstracto (abstrakt şəkildə. *Red.*) spiritualizmin mümkün olduğuna yol verirsə, onda bunun «in concreto» (konkret halda, təcrübədə. *Red.*) mümkün olduğunu heç bilmək də istəmir. O sizə belə deyər: bizim bildiyimizə və bilmək iqtidarında olduğumuza görə, kainatın heç bir yaradıcısı və ya küll-ixtiyar yoxdur; *bizə* mə'lum olduğuna görə, materiya və enerjiyanı da nə yaratmaq, nə də məhv etmək olar; bizim üçün təfəkkür yalnız enerjiya formasıdır, beyinin fəaliyyətidir; bizim bildiyimiz hər şey ondan ibarətdir ki, maddi aləm dəyişilməz qanunlarla idarə olunur və i.a. və s.

Beləliklə, o bir elm adamı olduğuna görə, bir şey bildiyinə görə materialistdir; lakin öz elmindən kənarda, heç bir şey bilmədiyi sahələrdə öz avamlığını yunan dilinə tərcümə edib bunu aqnostisizm adlandırır.

Hər halda bir şey şübhəsizdir: hətta mən aqnostik olsaydım da, tarixə bu kitabçada şərh edilən baxışı «tarixi aqnostisizm» adlandırı bilməzdim. Dindar adamlar mənə gülərdilər, aqnostiklər isə hiddətlə soruşardılar: mən onları ələ salmırammı? Mən əminəm ki, ümumdünya tarixinin gedişinə dair baxışı,—bütün mühüm tarixi hadisələrin son səbəbini və qəti hərəkətverici qüvvəsini cəmiyyətin iqtisadi inkişafında, istehsal və mübadilə üsulunun dəyişikliklərində, bunun da nəticəsi olaraq cəmiyyətin müxtəlif siniflərə parçalanmasında və bu siniflərin bir-biri ilə mübarizəsində görən baxışı bildirmək üçün mən ingilis dilində, habelə bir çox başqa dillərdə «tarixi materializm» ifadəsini işlətsəm, Britaniya «respektabelliği» (Almanca mətnə «respektabelliği» sözündən sonra «almanca filisterlik deyilən» sözləri əlavə edilmişdir. *Red.*) də həddindən çox hiddətlənməz.

Əgər mən tarixi materializmin hətta Britaniya respektabelliği (Almanca mətnə «Britaniya respektabelliği» sözləri əvəzinə «Britaniya filisterinin respektabelliği üçün» sözləri çap edilmişdir. *Red.*) üçün də faydalı ola biləcəyini sübut etsəm, mənə bəlkə, daha çox iltifatla yanaşarlar. Mən belə bir faktı göstərdim ki, qırx və ya əlli il bundan əvvəl İngiltərəyə köçüb gələn hər bir təhsilli əcnəbidə, ona ingilis «respektabel» orta sinfinin dini riyakarlığı və ya kütlüyü kimi görünməli olan şey pis bir heyrət doğururdu. İndi mən göstərəcəyəm ki, o zamankı respektabel ingilis orta sinfi ziyalı əcnəbinin hesab edə biləcəyi qədər də küt deyildi. Həmin sinfin dini səylərinin öz səbəbi vardır.

Avropa orta əsrlərdən çıxdıqda, yüksəlməkdə olan şəhər orta sinfi (Almanca mətnə bu yerdən başlayaraq «Yeni başlanğıc nöqtəsi yüksəlməkdə olan» sözləri ilə başlanan abzasadək Engelsin işlətdiyi «middle class», «bourgeoisie» ifadələri «bürgerlər» («Bürgerthum») termini ilə tərcümə edilmişdir; sonra o həmin ifadələri «burjuaziya» («Bourgeoisie») termini ilə tərcümə edir. *Red.*) onun inqilabi ünsürü idi. Orta əsrlərdəki feodal quruluşu daxilində həmin şəhər orta sinfinin özünə qazanmış olduğu mötəbər mövqe, onun genişlənmə qabiliyyəti üçün artıq xeyli dar oldu. Orta sinfin, *burjuaziyanın* inkişafı feodal sistemi ilə daha bir araya sığmırdı, buna görə də feodal sistemi süqut etməli idi.

Lakin feodal sisteminin böyük beynəlmiləl mərkəzi Roma katolik kilsəsi idi. Bütün daxili müharibələrə baxmayaraq, o bütün feodal Qərbi Avropasını böyük bir siyasi tam halında birləşdirdi və bu da eyni dərəcədə həm sxizmatik pravoslav-yunan aləminə, həm də islam aləminə zidd idi. Roma katolik kilsəsi feodal quruluşunu ilahi bərəkət haləsi ilə əhatə etmişdi. O öz iyerarxiyasını feodal qaydası ilə qurmuşdu və, nəhayət, ən böyük bir feodal hökmdar idi, çünki katolik ölkələrdəki bütün torpaq mülkiyyətinin azı üçdə bir hissəsi onun əlində idi. Hər bir ayrıca ölkədə dünyəvi feodalizmə qarşı və onun ayrı-ayrı sahələrində müvəffəqiyyətlə mübarizəyə başlamazdan əvvəl onun bu müqəddəs mərkəzi təşkilatını dağıtmaq lazım idi.

Eyni zamanda orta sinfin artması ilə yanaşı olaraq elmin nəhəng inkişafı baş verdi. Yenidən astronomiya, mexanika, fizika, anatomiya, fiziologiya öyrənilməyə başlandı. Burjuaziya öz sənayesini inkişaf etdirmək üçün fiziki cisimlərin xassələrini və təbiət qüvvələrinin təzahür formalarını tədqiq edən bir elm lazım idi. O vaxta qədər isə elm kilsənin itaətkar bir xidmətçisi idi və ona dinin qoyduğu çərçivədən kənara çıxmaq icazəsi verilmirdi; bu səbəbdən də o, elmdən başqa hər nə desəniz idi. İndi elm kilsəyə qarşı üsyan etdi; burjuaziyanın elmə ehtiyacı var idi və bu üsyanda iştirak etdi.

Beləliklə, mən yüksəlməkdə olan orta sinfin mövcud kilsə ilə toqquşmalı olduğu yalnız iki cəhəti qeyd etdim. Lakin bu onu sübut etmək üçün kifayətdir ki, əvvəlcə, katolik kilsəsinin iddialarına qarşı mübarizədə məhz bu sinif burjuaziya ən çox iştirak edirdi; ikincisi, o zaman feodalizmə qarşı hər bir mübarizə din cildinə girməli idi, birinci növbədə kilsəyə qarşı çevrilməli idi. Lakin mübarizəyə çağırış universitetlərdən və şəhərlərin tacir-sahibkar ünsürlərindən eşidilirdisə, kəndin əhali kütlələri arasında, hər yerdə öz ruhani və dünyəvi feodallarına qarşı qızgın mübarizə aparan, həm də öz yaşayışı uğrunda mübarizə aparan kəndlilər arasında bu çağırış labüd olaraq güclü bir əks-səda doğururdu.

Feodalizmə qarşı Avropa burjuaziyasının uzun sürən (Almanca mətndə «uzun sürən» sözləri əvəzinə «böyük» çap edilmişdir. *Red.*) mübarizəsi üç böyük həlledici döyüşdə yüksək dərəcə gərginləşdi.

Birinci döyüş Almaniyada protestant Reformasiyası deyilən döyüş idi. Lüterin kilsəyə qarşı mübarizəyə çağırışına cavab olaraq, iki siyasi üsyan oldu: əvvəlcə (1523-cü ildə) Frans fon Zikkingenin başçılığı ilə aşağı zadəganların üsyanı, sonra da, 1525-ci il Böyük kəndli müharibəsi oldu. Bunların hər ikisi başlıca olaraq, ən çox marağı olan partiyanın, şəhər bürgerlərinin qətiyyətsizliyi üzündən, –səbəblərindən burada bəhs edə bilməyəcəyimiz qətiyyətsizlik üzündən –yatırıldı. Bu zamandan etibarən mübarizə yerli knyazlarla mərkəzi hakimiyyət (Almanca mətndə «mərkəzi hakimiyyət» əvəzinə «mərkəzi imperiya hakimiyyəti» çap edilmişdir. *Red.*) arasında didişmə şəklində aldı və nəticədə Almaniya 200 il müddətinə Avropanın siyasi cəhətcə fəal olan millətləri siyahısından silindi. Lüter reformasiyası burada hər halda yeni bir din –məhz mütləqiyyət monarxiyasına lazım olan bir din yaratdı. Almaniyanın şimal-şərqində kəndlilər lüterçiliyi qəbul edən kimi, dərhal azad adamlar vəziyyətindən təhkimlilər vəziyyətinə salındılar.

Lakin Lüterin müvəffəqiyyətsizliyə uğradığı yerdə Calvin qalib gəldi. Onun ehkamu o zamankı burjuaziyanın ən cəsarətli hissəsinin tələblərinə uyğun gəlirdi. Onun qəzavü-qədər haqqındakı nəzəriyyəsi belə bir faktın dini ifadəsi idi ki, ticarət və rəqabət dünyasında müvəffəqiyyət və ya iflas ayrı-ayrı şəxslərin fəaliyyət və ya məharəti ilə deyil, onlardan asılı olmayan şərtlərlə bağlıdır. Bunu hər hansı ayrıca bir adamın iradəsi və ya hərəkəti deyil, qüdrətli, lakin namə'lum iqtisadi qüvvələrin mərhəməti müəyyən edir. Buda iqtisadi çevriliş zamanı, bütün köhnə ticarət yollarını və ticarət mərkəzlərini yeniləri sıxışdırıb aradan çıxardığı zaman, Amerika və Hindistan kəşf edildiyi zaman, hətta ən mö'təbər hesab edilən iqtisadi e'tiqad simvolu –qızıl və gümüşün dəyəri –

sarsıyaraq süqut etdiyi zaman xüsusilə doğru idi. Həm də Kalvinin kilsə quruluşu başdan-başa demokratik və respublikaçı ruhda idi; allahın səltənəti də respublikaçılıq ruhuna salındığı bir yerdə isə məgər dünyəvi səltənlər krallara, yepiskoplara və feodallara sədaqətli qala bilərdimi? Əgər Almaniyada lüterçilik knyazların (Almanca mətndə «knyazların» sözü əvəzinə «xırda alman knyazlarının» çap edilmişdir. *Red.*) əlində itaətkar bir alət oldusa, kalvinizm Hollandiyada respublika yaratdı, İngiltərədə və ilk növbədə Şotlandiyada güclü respublikaçı partiyalar yaratdı.

Burjuaziyanın ikinci böyük üsyanı kalvinizmdə özünün hazır mübariz nəzəriyyəsini tapdı. Bu üsyan İngiltərədə oldu. Şəhərlərin orta sinfi ona birinci təkanı verdi, kənd rayonlarının yomenriləri (Almanca mətndə «yomenrilər» sözü əvəzinə «orta kəndlilər (ueomenry)» çap edilmişdir. *Red.*) isə onu qələbəyə çatdırdı. Qəribə bir haldır: burjuaziyanın bütün üç böyük üsyanının (Almanca mətndə «burjuaziyanın üsyanının» sözləri əvəzinə «burjua inqilabının» çap edilmişdir. *Red.*) hər üçündə mübariz ordu kəndlilər idi. Əldə edilən qələbədən sonra həmin qələbənin iqtisadi nəticələri üzündən məhz kəndlilər labud olaraq var-yoxdan çıxan bir sinif oldu. Kromveldən yüz il sonra ingilis yomenrisi demək olar tamamilə yox oldu. Halbuki yalnız bu yomenrinin və şəhərlərdəki *plebey* ünsürünün işə qarışması sayəsində mübarizə son qəti nöqtəyə çatdırıldı və I Karl e`dam edildi, bunu isə təkcə burjuaziya heç bir zaman edə bilməzdi (Almanca mətndə «bunu isə təkcə burjuaziya heç bir zaman edə bilməzdi» sözləri atılmışdır. *Red.*). Burjuaziyanın heç olmazsa qələbənin o zaman toplanmaq üçün artıq tamamilə yetişmiş olan bəhrələrini əldə edə bilməsi üçün inqilabı həmin məqsəddən xeyli irəliyə aparmaq lazım idi; 1793-cü ildə Fransada və 1848-ci ildə Almaniyada da tamamilə belə olmuşdu. Görünür, burjua cəmiyyətinin inkişaf qanunlarından biri əslində belədir.

İnqilabi fəallığın bu yüksəlişindən sonra zəruri olaraq labud irtica baş verdi və bu da öz növbəsində elə bir nöqtədən çox uzaqlara getdi ki, bundan sonra özü davam gətirə bilmədi (Almanca mətndə «elə bir nöqtədən çox uzaqlara getdi ki, bundan sonra özü davam gətirə bilmədi» sözləri əvəzinə «öz məqsədindən xeyli uzaqlara getdi» çap edilmişdir. *Red.*). Bir sıra tərəddüdlərdən sonra, nəhayət, gələcək inkişaf üçün məhz başlanğıc nöqtəsi olan yeni bir əsas mərkəz əmələ gəldi. İngiltərə tarixinin—respektabellər (Almanca mətndə «respektabellər» sözü əvəzinə «filisterlər» çap edilmişdir. *Red.*) tərəfindən «böyük qiyam» adı verilmiş olan gözəl bir dövrü və bundan sonrakı döyüşlər, 1689-cu ildəki nisbətən cüzi bir hadisə ilə, liberal tarixşünasların «şanlı inqilab»⁷⁸ adlandırdıqları hadisə ilə qurtarır.

Yeni başlanğıc nöqtəsi yüksəlməkdə olan orta sinif (Almanca mətndə burada və sonralar «middle class» ifadəsi, habelə «bourgeoisie» ifadəsi «burjuaziya» termini ilə tərcümə edilir. *Red.*) ilə keçmiş iri feodal torpaq sahibləri arasındakı sazişdən ibarət oldu. İndiki kimi, o zaman da aristokratiya Hesab edilən bu iri feodal torpaq sahibləri Fransada Lui-Filippin yalnız uzun müddətdən sonra gəlib çatdığı mövqeyə: «krallığın ilk burjuaları» mövqeyinə çatmaq yoluna artıq çoxdan düşmüşdülər. İngiltərənin xoşbəxtliyindən, köhnə feodal baronlar Qırmızı və Ağ qızıl gül müharibələrində⁷⁹ bir-

birlərini qırıb qurtarmışdılar. Onların, əksərən həmin köhnə nəsilin törəmələri olan varisləri o qədər uzaq yan xətlərdən əmələ gəlmişdilər ki, tamamilə yeni bir təbəqə təşkil etdilər; onların adət və səyləri feodal adət və səylərindən daha çox burjua adət və səyləri idi. Onlar pulun qədrini çox gözəl bilirdilər və torpaq rentasını dərhal qaldırmağa başladılar, yüzlərlə kiçik icarədarı torpaqdan qovub, onları qoyunlarla əvəz etdilər. VIII Henrix kilsə malikanələrini paylamaqla və ucuz qiymətə satmaqla, burjuaziya içərisindən çoxlu yeni lendlordlar yaradırdı; həmçinin XVII əsrin axırlarınadək iri malikanələrin arası kəsilmədən müsadirə olunmaqda davam etməsi eyni nəticəni verirdi, sonra bunlar sözün həqiqi və ya məcazi mənasında hər cür bambılı adamlara paylanırdı. Buna görə də VII Henrix zamanından etibarən ingilis «aristokratiyası» sənayenin inkişafına nəinki mane olmurdu, hətta əksinə, onun inkişafından dolayı yollarla fayda götürməyə çalışırdı. Tam eynilə də həmişə iri torpaq sahiblərinin elə bir hissəsi tapılırdı ki, iqtisadi və ya siyasi səbəblər üzündən maliyyə və sənaye burjuaziyasının liderləri ilə əməkdaşlığa razılaşırdı. Beləliklə, 1689-cu il sazişi asanlıqla meydana gələ bildi. Siyasi qənimətlər—gəlirli və rahat yerlər (Almanca mətndə «gəlirli və rahat yerlər» sözləri əvəzinə «vəzifələr, müftəxorluq yerləri və yüksək maaşlar» çap edilmişdir. *Red.*)—kübar torpaq sahibi olan zadəganların əlində qalırdı, bu şərtlə ki, onlar orta maliyyə, sənaye və ticarət sinfinin iqtisadi mənafeyini kifayət qədər gözləsinlər. Bu iqtisadi mənafe artıq o zaman kifayət qədər güclü olub, millətin ümumi siyasətini müəyyən edirdi. Əlbəttə, bu və ya başqa ayrıca məsələ üstündə çəkişmə olurdu, lakin ümumiyyətlə aristokratik oliqarxiya çox yaxşı başa düşürdü ki, onun öz iqtisadi tərəqqisi orta sənaye və ticarət sinfinin tərəqqisi ilə ayrılmaz surətdə bağlıdır.

Bu zamandan etibarən burjuaziya İngiltərənin hakim siniflərinin cüzi, lakin tanınmış bir tərkib hissəsi oldu. Başqaları ilə birlikdə o da xalqın çox böyük zəhmətkeş kütləsini əzməkdə maraqlı idi. Tacir və ya fabrikaçi öz prikazçılarına, öz fəhlələrinə, öz qulluqçularına qarşı bir ağa mövqeyi və ya, İngiltərədə hələ lap bu yaxınlarda deyildiyi kimi, «təbii hökmdar» mövqeyi tuturdu. O bunlardan mümkün qədər daha çox miqdarda və yaxşı keyfiyyətli əmək götürmək istəyirdi; bu məqsədlə o, bunlarda bir itaətkarlıq tərbiyə etməli idi. O özü dindar idi; onun dini ona elə bir bayraq vermişdi ki, bu bayraq altında o, krala və lordlara qalib gəlmişdi. O tezliklə bu dində belə bir vasitə də kəşf etdi ki, bunun yardımı ilə öz təbii təbəələrinin şüurunu dəyişdirsin və bu təbəələri anlaşılmaz hikməti-ilahiyyə tərəfindən onlara hakim qoyulmuş ağaların əmrlərinə itaətkar etsin. Müxtəsər, bu zamandan etibarən ingilis burjuası çox böyük istehsalçı xalq kütləsindən ibarət «aşağı təbəqələri» əzməkdə iştirak etməyə başladı, həm də bu məqsəd üçün işlədilən vasitələrdən biri dinin təsiri oldu.

Lakin buraya burjuaziyanın dini meyllərini gücləndirmiş olan daha bir cəhət: İngiltərədə materializmin tərəqqisi əlavə olundu. Bu yeni (Almanca mətnə «yeni» sözündən sonra «allahsız» əlavə edilmişdir. *Red.*) təlim nəinki mömin orta silki dəhşətə salırdı,—bütün bunlardan əlavə, o özünü, burjuaziya da daxil olmaqla təhsilsiz böyük kütlə üçün kifayət qədər yaxşı olan dinin əksinə olaraq alimlər və dünyəvi təhsilli adamlar üçün yeganə yararlı bir fəlsəfə e'lə'n etdi. Hobbs ilə birlikdə bu təlim

kral üstünlüklərini və mütləqiyyəti müdafiəyə qalxdı və mütləqiyyətçi monarxiyanı bu «*puer robustus sed malitiosus*»-u (yekəpər və bədniyyət camaatı. Hobbsun «Vətəndaş haqqında» kitabına onun müqəddiməsindən. *Red.*) yə'ni xalqı itaətə gətirməyə çağırırdı. Hobbsun ardıcılıları olan Bolinqbrok, Şsftsberi və başqalarında da materializmin yeni, deist forması aristokratik, ezoterik (məxfi, ancaq ariflər üçün təxsis edilmiş. *Red.*) bir təlim olaraq qalırdı və buna görə də orta sinif materializmə nifrət etdi, həm də onun təkə dini bid'ətinə görə deyil, habelə anti-burjua siyasi istiqamətinə görə də nifrət etdi. Məhz buna görə də aristokratiyanın materializm və deizminin əksinə olaraq Stüartlara qarşı mübarizə üçün həm bayraq, həm də döyüşçülər verən məhz protestant sektaları mütərəqqi orta sinfin başlıca döyüş qüvvələrini də irəli sürürdü və hələ indi də «böyük liberal partiyanın» əsasını təşkil edir.

Bu zaman materializm İngiltərədən Fransaya köçdü, burada o, karteziyan fəlsəfəsinin⁸⁰ qolu olan ikinci bir materialist fəlsəfə məktəbinə təsadüf etdi və onunla qovuşdu. Fransada da o əvvəllər yalnız aristokrat təlimi olaraq qalmaqda idi. Lakin onun inqilabi xarakteri tezliklə aşkara çıxdı. Fransız materialistləri öz tənqidlərində təkə din sahəsi ilə kifayətlənmirdilər: onlar öz zamanəsinin hər bir elmi ən'ənəsini, hər bir siyasi tə'sisatını tənqid edirdilər. Onlar öz nəzəriyyələrinin hər şeyə tətbiq edilə biləcəyini sübut etmək üçün ən qısa bir yol seçmişdilər: onlar öz nəzəriyyələrini, adlarını aldıkları böyük əsərdə, «Ensiklopediyada» bütün bilik obyektlərində cəsarətlə tətbiq etdilər. Beləliklə də, bu və ya digər formada,—açıq materializm, yaxud deizm şəkildə,—materializm Fransada bütün təhsil görmüş gənclərin dünyagörüşü oldu. Həm də onun tə'siri o qədər böyük idi ki, ingilis royalistləri tərəfindən yaradılmış olan bu təlim böyük inqilab zamanı fransız respublikaçıları və terrorçuların tərəfdarları üçün nəzəri bir bayraq oldu və «İnsan hüquqları bəyannaməsi»nin⁸¹ mətnini təşkil etdi.

Böyük Fransa inqilabı burjuaziyanın üçüncü üsyanı idi, lakin öz üzərindən dini geyimləri tamamilə atmış və mübarizəni açıq siyasi zəminə keçirmiş olan birinci üsyanı idi. Bu inqilab habelə birinci üsyan idi ki, burada mübarizə doğrudan da axıra çatdırıldı—vuruşan tərəflərdən birinin, məhz aristokratiyanın tamamilə məhv edilməsi ilə və digərinin, məhz burjuaziyanın tam qələbəsi ilə nəticələndi. İngiltərədə inqilabdan əvvəlki tə'sisatla inqilabdan sonrakı tə'sisat arasında ardıcıl əlaqə və iri torpaq sahibləri ilə kapitalistlər arasındakı saziş öz ifadəsini məhkəmə nümunələrinin ardıcılılığında, habelə feodal hüquq formalarının xeyli dərəcədə saxlanmasında tapdı. Fransada, əksinə, inqilab keçmişin ən'ənələri ilə əlaqəni tamamilə kəsdi, feodalizmin son qalıqlarını məhv etdi və köhnə Roma hüququnu—Marksın «əmtəə istehsalı» adlandırdığı iqtisadi inkişaf pilləsinə uyğun gələn hüquqi münasibətlərin, demək olar, bu mükəmməl ifadəsini—«Code sivil»⁸²-də müasir kapitalist şəraitinə məharətlə uyğunlaşdırdı,—həm də o qədər məharətlə uyğunlaşdırdı ki, Fransanın bu inqilabi qanunlar məcləsi, İngiltərədə istisna olmamaqla, hələ indi də bütün başqa ölkələrdə mülkiyyət hüququ sahəsində keçirilən islahatlarda bir nümunə xidmətini görür. Lakin burada bir şey unudulmamalıdır. Əgər ingilis hüququ kapitalizm cəmiyyətinin iqtisadi münasibətlərini barbar-feodal ləhcəsində ifadə etməkdə davam edirsə də—ingilis orfoqrafiyası ingilis

tələffüzünə nə dərəcədə uyğun gəlirsə, bir nəfər fransızın dediyi kimi, «Zondres et vous prononcez Constantinople» (London yazılır, Konstantinopol oxunur. *Red.*), bu hüquqda ifadə etdiyi şeyə o dərəcədə uyğun gəlir—hər halda yenə həmin ingilis hüququ yeganə bir hüquqdur ki, qitədə mütləqiyyətçi monarxiyalar dövründə tamamilə aradan qalxmış olan və hələ indiyədək heç bir yerdə tam ölçüdə yenidən bərpa edilməyən qədim alman azadlıqlarının ən yaxşı hissəsini—şəxsi azadlığı, yerli özünüidarəni və məhkəmə müdaxiləsindən başqa hər cür kənar müdaxiləyə qarşı təminatı—əslər boyu təhrif olunmamış şəkildə saxlamış, Amerikaya və müstəmləkələrə köçürmüşdür.

Lakin bizim Britaniya burjuası məsələsinə qayıdaq. Fransa inqilabı həmin burjuaziyaya Fransanın dəniz vasitəsi ilə olan ticarətini qitə monarxiyalarının yardımı ilə pozmaq, Fransanın müstəmləkələrini tutmaq və Fransanın dənizdə rəqabət haqqındakı son iddialarını məhv etmək üçün çox gözəl bir imkan verdi. Onu inqilaba qarşı mübarizəyə sövq etmiş olan əsaslardan biri bu idi. İkincisi bu idi ki, həmin inqilabın metodları—təkcə bunun «iyrənc» terroru deyil, hətta burjuaziyanın hökmranlığını son həddə çatdırmaq cəhdləri də—ona qətiyyən xoş gəlmədi. Bir də axı ona həm ədəb—müəlliminə layiq ədəb—öyrədən, həm onun üçün modalar icad edən, həm də ölkə daxilində qayda-qanunun gözətcisi olan ordu üçün və yeni müstəmləkə torpaqları və yeni xarici bazarlar istila edən donanma üçün ona zabitlər verən öz aristokratiyası olmadan, Britaniya burjuası nə edə bilərdi? Lakin burjuaziya içərisində hər halda mütərəqqi bir azlıq var idi—bu adamların məməfeyi sazişdən o qədər də qazanmırdı. Başlıca olaraq az varlı orta sinif təbəqələrindən ibarət olan bu azlıq inqilaba rəğbətlə yanaşırdı, lakin parlamentdə gücsüz idi.

Beləliklə, materializm nə qədər çox dərəcədə Fransa inqilabının e'tiqad simvolu olurdusa, allahdan qorxan ingilis burjuası öz dinindən bir o qədər möhkəm yapışırdı. Məgər Parisdə terror hökm sürdüyü vaxtlar sübut etmədimi ki, xalq dini itirəndə nələr baş verir? Materializm Fransadan qonşu ölkələrə nə qədər çox yayılırdısa və özünə yaxın nəzəri cərəyanlardan, xüsusilə alman fəlsəfəsindən nə qədər çox kömək alırdısa; materializm və ümumiyyətlə azad fikirlilik qitədə təhsilli adamın həqiqətdə nə qədər zəruri bir əlaməti olurdusa, ingilis orta sinfi öz müxtəlif dini əqidələrindən bir o qədər inadla yapışırdı. Bu əqidələr bir-birindən nə qədər kəskin fərqlənsə də, onların hamısı açıq-aydın dini əqidə, xristian əqidələri idi.

Fransada inqilab burjuaziyanın siyasi təntənəsini təmin etdiyi bir zamanda, İngiltərədə Uatt, Arkrayt, Kartrayt və başqaları sənaye inqilabına birinci təkan verdilər və bu inqilab iqtisadi qüvvələrin ağırlıq mərkəzini başqa yerə köçürtdü. İndi burjuaziyanın sərvəti torpaq aristokratiyasının sərvətindən müqayisə edilməyəcək dərəcədə sür'ətlə artmağa başladı. Burjuaziyanın öz içərisində maliyyə aristokratiyası, bankirlər və s. fabrikkilər tərəfindən getdikcə daha artıq arxa sıraya keçirilməyə başladılar. 1689-cu il sazişi, hətta burjuaziyanın xeyrinə tədriclə edilən dəyişikliklərdən sonra da, həmin saziş iştirakçılarının qüvvələri nisbətində daha uyğun gəlmirdi. İştirakçıların xarakteri də dəyişilmişdi; 1830-cu ildəki burjuaziya əvvəlki əsrin burjuaziyasından çox kəskin surətdə fərqlənirdi. Hələ aristokratiyanın əlində saxlanılan

və onun tərəfindən yeni sənaye burjuaziyasının iddialarına qarşı yönəldilən siyasi hakimiyyət yeni iqtisadi mənafe ilə bir araya sığmamağa başladı. Aristokratiyaya qarşı yenidən mübarizə aparmaq lazım idi, bu mübarizə isə yalnız yeni iqtisadi qüvvənin qələbəsi ilə nəticələnmə bilərdi. Bütün müqavimətə baxmayaraq, hər şeydən əvvəl, 1830-cu il Fransa inqilabının təsiri altında parlament islahatı⁸³ keçirildi. Bu, burjuaziya üçün parlamentdə nüfuzlu və qüdrətli bir mövqe yaratdı. Sonra taxıl qanunları ləğv edildi⁸⁴, bu da torpaq aristokratiyası üzərində burjuaziyanın, xüsusilə onun ən fəal hissəsi olan fabrikkəilərin həmişəlik üstünlüyünü yaratdı. Bu, burjuaziyanın ən böyük qələbəsi idi, lakin eyni zamanda da onun yalnız öz xeyrinə qazanmış olduğu son qələbəsi idi. O özünün bütün sonrakı qələbələrini əvvəllər onun müttəfiqi olan, lakin sonra onun rəqibinə çevrilən yeni sosial qüvvə ilə bölməli olurdu.

Sənaye inqilabı iri kapitalistlər-fabrikkəilər sinfini yaratdı, bununla birlikdə isə sayca xeyli çox olan fabrikkə fəhlələri snifini də yaratdı. Sənaye inqilabı istehsal sahələrini bir-birinin ardınca bürüdükcə, həmin sinif sayca durmadan artırdı. Onun sayı ilə bərabər gücü də artırdı və onun bu gücü artıq 1824-cü ildə, inad edən parlamenti fəhlə ittifaqlarını qadağan edən qanunları⁸⁵ ləğv etməyə məcbur etdiyi zaman, özünü göstərdi. İslahat uğrunda təşviqat zamanı fəhlələr islahat partiyasının radikal qanadını təşkil edirdilər. 1832-ci il fərmanı ilə onlar səs hüququndan məhrum edildikdə, öz tələblərini Xalq xartiyasında⁸⁶ ifadə etdilər və taxıl qanunlarına⁸⁷ qarşı olan güclü burjua Cəmiyyətinin əksinə olaraq, müstəqil çartistlər partiyası, zəmanəmizin birinci fəhlə partiyası halında təşkil olundular.

Sonra 1848-ci ilin fevral və mart aylarında qitədə inqilablar baş verdi, bu inqilablarda fəhlələr çox görkəmli rol oynadılar, bu zaman, hər halda Parisdə onlar kapitalizm cəmiyyəti nöqtəyi-nəzərindən qətiyyən yol verilə bilməyəcək tələblər irəli sürdülər. Bundan sonra isə ümumi irtica başlandı. Əvvəlcə çartistlər 1848-ci il aprelin 10-da məğlub oldular⁸⁸, sonra həmin ilki iyununda Paris fəhlələrinin üsyanı yatırıldı, daha sonra, 1849-cu ildə İtaliyada, Macarıstanda, Cənubi Almaniyada müvəffəqiyyətsizlik oldu və, nəhayət, 1851-ci il dekabrın 2-də Lui Bonapart qalib gəldi⁸⁹. Beləliklə, qısa bir müddətə olsa da, fəhlə tələbləri kimi qorxulu bir uyuqdan yaxa qurtarmaq mümkün oldu, lakin nəyin bahasına mümkün oldu! Əgər Britaniya burjuaziyası hələ əvvəllər adi xalqı din əsarətində saxlamağın zəruri olması əqidəsində idisə, onda bütün başına gələnlərdən sonra həmin zərurəti nə qədər möhkəm hiss etməli idi! Həm də öz qitə qardaşlarının istehzalarına azacıq da olsa diqqət vermədən, aşağı silklər arasında incili təbliğ etmək üçün o, ildən-ilə minlərlə və on minlərlə pul xərcləməkdə davam edirdi. O öz dini aparatı ilə kifayətlənməyərək, dini ehtikarın ən böyük təşkilatçısı olan «Conatan qardaşa» müraciət etdi və Amerikadan Mudi, Sanki və bu kimilərinin revivalizmini⁹⁰ gətirdi; nəhayət, o hətta «Nicat ordusu»ndan təhlükəli yardım almağa da razı oldu; bu ordu isə ilk xristianlığın təbliğat üsullarını yenidən canlandırır, yoxsullara allahın əziz bəndələri kimi müraciət edir, kapitalizmə qarşı öz dini qaydasına görə mübarizə aparır və beləliklə də ilk xristian sinfi mübarizəsinin bəzi

ünsürlərini inkişaf etdirir ki, bunlar da, indi bu işə nağd nul xərcləyən varlı adamlar üçün günlərin birində çox fəlakətlər gətirə bilərdi.

Görünür, bunu tarixi inkişaf qanunu hesab etmək olar ki, heç bir Avropa ölkəsində burjuaziya—hər halda uzun bir müddət,—siyasi hakimiyyətə orta əsrlər boyu feodal, aristokratiyasının sahib olduğu kimi şəriksiz sahib olmağa müvəffəq olmur. Hətta feodalizmin kökündən qoparılmış olduğu Fransada da bütövlükdə burjuaziya qısa dövrlər ərzində dövlət hakimiyyətini tamamilə öz əlinə almışdı. 1830-cu ildən 1848-ci ilədək, Lui-Fnlipp zamanı burjuaziyanın yalnız cüzi bir hissəsi dövləti idarə edirdi; yüksək senz nəticəsində onun xeyli böyük hissəsi seçki hüquqlarından məhrum idi. 1848–1851-ci illərdə, İkinci respublika zamanı bütün burjuaziya, lakin yalnız üç il ərzində idarə etmişdi; onun bacarıqsızdığı İkinci imperiyaya yol açdı. Yalnız indi, Üçüncü respublika zamanı, burjuaziya sinfi bütövlükdə iyirmi il ərzində hakimiyyət başında qaldı, lakin artıq indi o, xoş tənəzzül əlamətləri büruzə verməkdədir. İndiyədək burjuaziyanın uzun müddət hökmranlığı, heç vaxt feodalizm görməyən və cəmiyyətin ən əvvəldən burjua bünövrəsi üzərində qurulduğu yalnız Amerika kimi ölkələrdə mümkün olmuşdur. Hətta Fransa və Amerikada da burjuaziyanın vərəsələri olan fəhlələr indi artıq qapını bərk döyməkdədirlər.

İngiltərədə burjuaziya heç vaxt hakimiyyətə şəriksiz sahib olmamışdır. Hətta onun 1832-ci ildəki qələbəsi də əsas dövlət vəzifələrini, demək olar, yalnız aristokratiyanın əlində saxladı. Varlı orta sinfin bu vəziyyətə itaətkarlıqla dözməsi mənim üçün ta o vaxta qədər anlaşılmaz qaldı ki, nəhayət, günlərin birində iri liberal fabrikçi U.E.Forster Bradford gənclərinə müraciətlə nitq söyləyərək, onlardan öz xeyirləri üçün fransız dilini öyrənməyi xahiş etdi; bu halda o öz təcrübəsinə əsaslanaraq, söylədi ki, nazir olanda fransız dilini də azı ingilis dili qədər bilməyin zəruri olduğu bir cəmiyyətə düşdükdə özünü necə əxmaq vəziyyətində gördü! Doğrudan da, o zamankı ingilis orta sinfi nümayəndələri, bir qayda olaraq, əsla təhsil görməmiş olan ləyaqətsiz adamlar idi və bunlar istər-istəməz, işgüzar kələkbazlıqdan aşqar qatılmış ada məhdudluğu və ada lovğalığı deyil, başqa keyfiyyətlər tələb edən bütün yüksək hökumət vəzifələrini aristokratiyaya verməli olurdular (İşgüzarlıq münasibətlərində də milli-şovinst lovğalığı çox pis bir məsləhətçidir. Lap son zamanlara qədər adi bir ingilis fabrikcisi öz dilindən başqa bir dildə danışmağı ingilis üçün alçaqlıq hesab edirdi və o dərəcəyə qədər lovğalanırdı ki, «yazıq» əcnəbilər İngiltərəyə keçüb gəlirlər və onu öz məhsullarını xaricdə satmaq zəhmətindən xilas edirlər. O heç fikir vermirdi ki, əksəri almanlardan ibarət olan bu əcnəbilər beləliklə Britaniyanın xarici ticarətinin xeyli hissəsini—ixrac qədər idxalı da—öz əllərinə alırlar və ingilislərin bilavasitə xarici ticarəti yavaş-yavaş yalnız müstəmləkələrlə, Çin, Birləşmiş Ştatlar və Cənubi Amerika ilə edilən ticarətlə məhdudlaşmağa başlayır. O buna daha az fikir verirdi ki, həmin almanlar xaricdəki başqa almanlarla ticarət edirdilər, xaricdəki almanlar isə az sonra bütün dünyada ticarət koloniyalarından ibarət bütöv bir şəbəkə yaratmışlar. Qırx il bundan əvvəl Almaniya ixrac üçün ciddi istehsala başladıqda isə bu ticarət koloniyaları şəbəkəsi Almanianın belə qısa bir müddətdə taxıl ixrac edən ölkədən birinci dərəcəli

sənaye ölkəsinə çevrilməsində ona çox gözəl xidmət etmiş oldu. Nəhayət, təqribən on il bundan əvvəl ingilis fabrikcisi təşvişə düşən zaman o öz səfirlərindən və konsullarından soruşmağa başladı ki, nə səbəbə o öz müştərilərini əlində saxlaya bilmir. Buna bir səsle belə cavab verdilər: 1) siz öz alıcınızın dilini öyrənmirsiniz, ondan isə tələb edirsiniz ki, sizin dildə danışsın və 2) siz nəinki öz alıcınızın tələbatını, vərdişlərini və zövqünü ödəməyə çalışmırsınız, hətta tələb də edirsiniz ki, o hələ sizin ingilis tələbatınızı, vərdişlərinizi və zövqünüzü qəbul etsin.). Hələ indi də mətbuatda burjua tərbiyəsi [middle-class education] mövzusunda sonsuz mübahisələr göstərir ki, ingilis orta sinfi hələ də özünü daha yaxşı bir tərbiyə üçün hazırlıqlı hesab etmir, özü üçün daha sadə bir iş axtarır. Buna görə də, tamamilə təbii görünürdü ki, taxıl qanunları ləğv ediləndən sonra da, qələbə çala bilmiş olan adamlar, bu Kobdenlər, Braytlar, Forsterlər və başqaları ölkənin idarə olunmasında rəsmi şəkildə iştirak etməkdən kənar edilmişdilər, ancaq iyirmi il keçdikdən sonra yeni parlament fərmanı⁹¹, nəhayət, nazirlər kabinetinin qapılarını onların üzünə açdı. Hətta indiyədək ingilis burjuaziyası öz ictimai vəziyyətinin daha aşağı olduğunu o qədər dərinədən başa düşür ki, özünün və xalqın pulu ilə avaralardan ibarət gərəksiz bir zümrə saxlayır və bu zümrə bütün təntənəli hallarda milləti layiqincə təmsil etməlidir, həm də nəticə e'tibarı ilə burjuaziyanın özü tərəfindən düzəldilmiş bu seçmə və imtiyazlı korporasiyaya burjualardan biri daxil olmağa layiq görüldükdə, burjualar bunu özləri üçün böyük bir şərəf hesab edirlər. Beləliklə, sənaye və ticarət orta sinfi torpaq aristokratiyasını siyasi hakimiyyətdən hələ tamamilə kənar edə bilmədiyi bir zamanda tarix səhnəsinə yeni bir rəqib–fəhlə sinfi çıxdı. Çartizm hərəkatından və qitədəki inqilablardan sonra başlanmış olan irtica və buna üstəlik 1848-ci ildən 1866-cı ilədək İngiltərə sənayesinin misilsiz dərəcədə tərəqqi etməsi (bu tərəqqini adətən təkcə ticarət azadlığının tə'siri ilə izah edirlər, lakin bu tərəqqinin səbəbi dəmir yollarının, okean gəmiçiliyinin və ümumiyyətlə rabitə vasitələrinin yüksək inkişafıdır) yenidən fəhlələri liberallar partiyasından asılı vəziyyətə saldı ki, burada onlar çartizm hərəkatından əvvəl olduğu kimi, yenə də radikal qanad təşkil edirdilər. Lakin fəhlələr tərəfindən seçki hüququ tələblərinin irəli sürülməsi tədriclə qəti bir şəkil aldı. Liberalların viqi liderləri hələ qorxaqlıq göstərdikləri halda Dizraeli öz üstünlüyünü sübut etdi; o, toriləri əlverişli fürsətdən istifadə etməyə təhrik edərək şəhər seçki dairələrində, mənzil kirayənişinləri [household suffrage] (Almanca mətnə «mənzil» sözündən sonra «ayrıca mənzil tutan hər kəsə şamil edilən» sözləri əlavə olunmuşdur. *Red.*) üçün seçki hüququ tətbiq etdi və bununla bərabər, seçki dairələrini yenidən bölüşdürdü. Bundan az sonra gizli səsvermə tətbiq edildi; sonra, 1884-cü ildə mənzil kirayənişinlərinin seçki hüququ bütün qraflıqlara da aid edildi və seçki dairələri yenidən bölüşdürüldü ki, bu da onları bir dərəcəyə qədər bərabərləşdirirdi. Bütün bu tədbirlərin sayəsində seçkilərdə fəhlə sinfinin gücü o qədər artdı ki, indi 150–200 seçki dairəsində fəhlələr seçicilərin əksəriyyətini təşkil edirlər. Lakin ən`ənəyə hörmətlə yanaşılması üçün parlament sistemindən daha yaxşı bir məktəb yoxdur! Əgər lord Con Mannersin zarafatla «bizim köhnə zadəganlar» adlandırdığına orta sinif tə`zim və pərəstişlə baxırdısa, fəhlə kütləsi də o zaman «yaxşı

sınıf» adlanan orta sinfə hörmət və ixlasla baxırdı. Doğrudan da, təqribən on beş il bundan əvvəl Britaniya fəhləsi nümunəvi bir fəhlə idi və onu muzzla işə götürən adamın vəziyyətinə onun çox böyük bir hörmətlə yanaşması, özü üçün hüquqlar tələb etdiyi zaman özünü məhdudlaşdırıb itaətkar olması, *kateder-sosialistlər*⁹² məktəbindən olan bizim alman iqtisadçılarına öz həmvətənlərinin–alman fəhlələrinin qəti kommunist və inqilabi səylərinin vurduğu yaralara bir məlhəm idi.

Lakin ingilis orta sinfi yaxşı işbaz adamlar idilər və alman professorlarından uzağı görürdülər. O yalnız vəziyyətin təzyiqi altında öz hakimiyyətinin bir qismini fəhlələrə tərk etdi. Çartist hərəkatı zamanı xalqın, bu «*peur robustus sed mallitiosus*»-un nəyə qadir olduğunu anlamağı öyrəndi. O zamandan etibarən o Xalq xartiyası tələblərinin xeyli hissəsini istər-istəməz Birləşmiş krallığın qanununa çevirməli oldu. Xalqı mə'nəvi vasitələrlə cilovda saxlamaq indi həmişəkindən daha vacib idi. Kütlələrə tə'sir göstərməyin birinci və ən mühüm mə'nəvi vasitəsi isə yenə də din idi. Buna görə də məktəb şuralarında keşişlər hökm sürürdü, buna görə də ritualizmdən⁹³ başlamış «Nicat ordusu»na qədər hər cür revivalizmi saxlamaq üçün (Almanca mətndə «hər cür revivalizmi saxlamaq üçün» sözləri əvəzinə «mö'min boşboğazdığın cürbəcür üsullarından istifadə etmək üçün» çap olunmuşdur. *Red*) burjuaziya öz üzərinə getdikcə daha çox vergi qoymalı olurdu.

İndi Britaniya respektabelliği (Almanca mətndə «Britaniya respektabelliği» sözləri əvəzinə «Britaniyanın respektabel filisterliyi» çap edilmişdir. *Red*.) qitə burjuasının azad fikirliliyi və dinə qarşı laqeydliyi üzərində qalib gəldi. Fransız və alman fəhlələri qiyamçı oldular. Onların hamısına sosializm tə'sir göstərmişdi və hakimiyyəti ələ almaq üçün vasitələr seçərkən qanuna riayət edilməsinə, çox əsaslı mulahizələrə görə, o qədər də sə'y etmirdilər. Bu «*puer robustus*» orada doğrudan da gündən-günə daha artıq «*malitiosus*» olurdu. Ötkəm bir oğlan uşağı gəmi göyərtesində yandırır lovğalıqla çəkdiyi siqarı, ona dəniz xəstəliyinin getdikcə daha çox əziyyət verdiyini hiss etdikdə yavaşca bir kənara atdığı kimi, fransız və alman burjuasına da ən son bir vasitə olaraq ancaq öz azad fikirliliyini yavaşca bir kənara atmaq qalırdı. Kafirlər bir-birinin ardınca zahirən mö'min cildinə girməyə başladılar, kilsə haqqında, onun tə'limi və ayinləri haqqında ehtiramla danışmağa başladılar və bunlardan yan keçmək mümkün olmadığına görə, özləri də bunlara riayət etməyə başladılar. Fransız burjuları cümə günləri «*maigre*» (ətsiz xörək. *Red*.) ilə kifayətlənirdilərsə, alman burjuları isə səbrlə kilsədəki skamyalarında oturub sonsuz protestant moizəsinə qulaq asırdılar. Burjular öz materializmi ilə əngələ düşdülər. «*Die Religion muss dem Volk erhalten werden*»– «Din xalq üçün saxlanmalıdır»–cəmiyyəti tamamilə məhv olmaqdan xilas etmək üçün son və yeganə vasitə bundan ibarətdir. Onlar öz bədbəxtliklərindən bu fikrə yalnız o zaman gəldilər ki, dini həmişəlik məhv etmək üçün əllərindən gələni artıq etmişdilər. Onda elə bir vaxt gəlib çatdı ki, Britaniya burjuası öz növbəsində onlara gülüb bağıra bilirdi: «*Axmaqlar, mən bunu sizə hələ iki yüz il bundan əvvəl deyə bilərdim!*».

Lakin mən güman edirəm ki, nə Britaniya burjuasının dini kütübeynliyi, nə də qitə burjuasının «*post festum*» (hərfiyyəən bayramdan sonra, yə'ni iş-işdən keçdikdən sonra.

Red.) müraciəti, getdikcə daha artıq yüksəlməkdə olan proletar axınının qarşısını ala bilməyəcəkdir. Ən`ənə böyük bir maneədir, tarixdə «vis inertiae» (ətalət qüvvəsidir. *Red.*); lakin o yalnız passivdir, buna görə də labüddən qırılmış olur. Buna görə din də uzun müddət kapitalizm cəmiyyətinin dayağı ola bilməz. Əgər bizim hüquqi, fəlsəfi və dini təsəvvürlərimiz mövcud cəmiyyətdə hökm sürən iqtisadi münasibətlərin daha yaxın və ya daha uzaq izləridirsə, onda iqtisadi münasibətlər kökündən dəyişildikdən sonra bu təsəvvürlər uzun müddət qala bilməz. Ya biz fəvqəltəbii bir vəhyə inanmalıyıq, ya da razılaşmalıyıq ki, heç bir dini əhkam məhv olmağa üz qoyan cəmiyyəti xilas edə bilməz.

Doğrudan da, İngiltərədə fəhlələr yenidən hərəkətə gəlmişlər. Şübhəsiz, müxtəlif ən`ənələr onların əl-qolunu bağlamışdır. Onların əl-qolunu hər şeydən əvvəl burjua ən`ənələri: məsələn, çox yayılmış belə bir xurafat bağlamışdır ki, guya yalnız iki partiya, mühafizəkarlar partiyası və liberallar partiyası mövcud ola bilər və guya fəhlə sinfi böyük liberal partiyasının yardımını ilə özünün azad olmasına çalışmalıdır. Sonra onların əl-qolunu fəhlələr arasında, fəhlə sinfinin müstəqil çıxış etmək yolunda ilk inamsız təşəbbüslər göstərdiyi vaxtdan qalan ən`ənələr bağlamışdır: belə bir ən`ənə—müntəzəm şagirdlik etməmiş olan bütün fəhlələrin bir çox köhnə tred-yunionlardan xaric edilməsidir; bu isə yalnız o deməkdir ki, hər bir belə həmkarlar ittifaqı özü üçün öz ştrejkbrexerlərini hazırlayır. Lakin bütün bunlara baxmayaraq, professor Brentanonun özünün öz kateder-sosialist qardaşlarına kədərli xəbər verməyə məcbur olduğu kimi, ingilis fəhlə sinfi irəliləməkdədir. İngiltərədə hər şey kimi fəhlə sinfi də yavaş-yavaş, addım-addım irəliləyir, gah tərəddüd edir, gah fəhmlə inamsız, bə`zən səmərəsiz təşəbbüslər edir. O bə`zi yerlərdə «sosializm» sözünə hədsiz inamsızlıq göstərməklə irəliləyərək, onun mahiyyətini yavaş-yavaş qavrayır. O irəliləyir və onun hərəkəti fəhlə təbəqələrini bir-birinin ardınca əhatə edir. Hazırda onun irəliləməsi London İstifadə-Endinin tə`lim görməmiş fəhlələrini qəflət yuxusundan oyatmışdır və biz həmin yeni qüvvələrin öz növbəsində fəhlə sinfinə nə qədər gözəl bir təkan verdiklərini gördük. Əgər bu irəliləmənin gedişi bu və ya başqa şəxslərin səbirsiz tələbləri ilə ayaqlaşmırsa, qoy bu şəxslər unutmasınlar ki, ingilis milli xarakterinin ən yaxşı cəhətlərini məhz fəhlə sinfi mühafizə edir və İngiltərədə irəliyə doğru atılmış olan hər bir addım heç vaxt, sonra bir qayda olaraq, hədəyə getməz. Əgər yuxarıda göstərilən səbəblər üzündən, köhnə çartistlərin oğulları, lap da gözlənilmədiyi kimi olmamışlarsa, çox yəqin ki, onların nəvələri öz babalarına layiq olacaqlar.

Lakin Avropa fəhlə sinfinin qələbəsi bir tək İngiltərədən asılı deyildir. Bu qələbə yalnız, heç olmazsa İngiltərə, Fransa və Almaniyanın birgə sə`yləri ilə tə`min edilə bilər⁹⁴. Axırncı hər iki ölkədə fəhlə hərəkəti İngiltərədəki fəhlə hərəkətini xeyli ötüb keçmişdir. Almaniyada hətta fəhlə hərəkətinin nə zaman qalib gələcəyini də tə`yin etmək olar. Orada son iyirmi beş ildə fəhlə hərəkətinin qazandığı müvəffəqiyyətlər misilsizdir. Bu hərəkət getdikcə artan bir sür`ətlə irəliləyir. Əgər alman orta sinfi öz miskin acizliyini və siyasi bacarıq, intizam, cəsarət, güc və inad olmadığını göstərdisə, alman fəhlə sinfi tamamilə göstərdi ki, onda bütün bu sifətlər kifayət qədərdir. Təqribən

dörd yüz il bundan. Əvvəl Almaniya Avropa orta sinfinin birinci böyük üsyanının başlandığı yer olmuşdu; indiki vəziyyətə görə fikir yeridilərsə, məgər mümkün deyildirmi ki, Almaniya həmçinin Avropa proletariyatının birinci böyük qələbə çalacağı meydan olsun?

F.Engels

20 aprel 1892-ci il

Bi kitabda çap edilmişdir: Frederic Engels. «Socialism Utopiant and Scientific», London, 1892 və bir qədər ixqisar edilmiş şəkildə müəllif tərəfindən tərcümə olunaraq alman dilində «Die Neue Zeit» jurnalında çap edilmişdir. Bd.1, №№1 və 2, 1892-1893.

SOSIALİZMIN UTOPIYADAN ELMƏ DOĞRU INKIŞAFI

I

Muasir sosializm öz məzmunu e`tibarı ilə hər şeydən əvvəl, bir tərəfdən, hazırkı cəmiyyətdə varlıqlarla yoxsullar, kapitalistlərlə muzdlu fəhlələr arasında hökm sürən sinfn əkslikləri və o biri tərəfdən isə, istehsalda hökm sürən hərc-mərcliyi müşahidə etməyin nəticəsidir. Lakin öz nəzəri forması cəhətdən o əvvəlcə yalnız, XVIII əsrin böyük fransız maarifçilərinin irəli sürdükləri prinsiplərin sonrakı və bir növ daha ardıcıl inkişafı şəklində meydana çıxır. Sosializmin kökləri maddi iqtisadi faktların çox dərinliklərində olsa da, hər bir yeni nəzəriyyə kimi o da, hər şeydən əvvəl, özündən qabaq toplanmış olan ideya materialına əsaslanmalı idi.

Fransada, yaxınlaşmaqda olan inqilab üçün ağılları maarifləndirən böyük adamların özləri də son dərəcə inqilabi tərzdə hərəkət edirdilər. Onlar necə olursa olsun heç bir xarici avtoriteti qəbul etmirdilər. Din, təbiətin anlaşılması, cəmiyyət, dövlət quruluşu—hər şey ən amansız bir surətdə tənqid edilirdi; hər şey əqlin divanı qarşısında durmalı, ya mövcudluğuna haqq qazandırılmalı, ya da ondan əl çəkməli idi. Düşünən ağıl mövcud olan hər şeyin yeganə me`yarı olmuşdu. Bu elə bir zaman idi ki, Hegelin dediyi kimi, dünya başı üstə qoyulmuşdu (Fransa inqilabı haqqında, gör Hegel nə deyir: «Hüquq fikri, hüquq anlayışı *dərhal* özünü e`tiraf etdirdi, hüquqsuzluğun laxlamış dayaqları ona heç bir müqavimət göstərə bilmədi. Hüquq fikri konstitusiyanın əsasını təşkil etdi və indi hər şey ona əsaslanmalıdır. Göydə günəşin işıq saçdığı və planetlərin onun ətrafında hərhləndiyi zamandan bəri insanın başı üstə durması, yə`ni fikrə əsaslanması və gerçəkliyi fikrə uyğun şəkildə qurması görünməmişdi. İlk dəfə Anaksaqor demişdi ki, dünyanı Nüs, ağıl idarə edir, lakin yalnız indi insan ilk dəfə olaraq e`tiraf etdi ki, fikir mə`nəvi gerçəkliyi idarə etməlidir. Bu, *günəşin əzəmətli bir doğuluşu idi. Bütün düşünən vücutlar yeni dövrün başlanmasını sevinclə alqışladı*. Bu zaman *möhtəşəm bir vəcd* hökm sürürdü, *bütün aləmi ruh yüksəkliyi bürümüşdü*, sanki ilk dəfə ilahi başlanğıc dünya ilə barışmışdı» (Hegel, «Tarix fəlsəfəsi», 1840, səh. 535).—Mərhum professor Hegelin, ictimai dayaqları yırıb dağıdan belə bir təhlükəli tə`liminə qarşı sosialistlər haqqındakı qanunu<sup>23</sup>, nəhayət, işə salmaq vaxtı deyilmi?), əvvəlcə o mə`nada ki, insan ağılı və onun öz təfəkkürü vasitəsi ilə aşkara çıxardığı müddəalar tələb edirdi ki, bunlar bütün insan hərəkətlərinin və ictimai münasibətlərin əsası hesab

olunsun; sonra isə həmçinin daha geniş belə bir mə'nada ki, bu müddəalara zidd olan gerçəklik fə'lən başdan-ayağa alt-üst edilmişdi. Bütün əvvəlki cəmiyyət və Dövlət formaları, bütün ən`ənəvi təsəvvürlər əqlə zidd hesab edilmişdi və dəyərsiz köhnə bir şey kimi kənara atılmışdı, bu vaxta qədər dünya yalnız xürafatı əldə rəhbər tutmuşdu və bütün keçmiş yalnız təəssüfə və nifrətə layiqdir. İndi birinci dəfə olaraq günəş doğmuş, əql səltənəti başlanmışdır və bu zamandan e`tibarən mövhumat və ədalətsizliyin, imtiyazların və zülmün yerini əbədi həqiqət, əbədi ədalət, təbiətin özündən doğan bərabərlik və insanın ayrılmaz hüquqları tutmalıdır.

İndi biz bilirik ki, bu əql səltənəti burjuaziyanın idealizə edilmiş səltənətindən başqa bir şey deyildi, əbədi ədalət burjua ədliyyəsi şəklində həyata keçirildi, bərabərlik qanun qarşısında burjua-bərabərliyindən ibarət oldu, insanın ən mühüm hüquqlarından birinin isə... burjua mülkiyyəti olduğu e`lan edildi. Əqlə əsaslanan dövlət,—Russonun ictimai müqaviləsi;—ışdə ancaq burjua demokratik respublikası oldu və ancaq bundan ibarət ola bilərdi. XVIII əsrin böyük mütəfəkkirləri, habelə onların bütün sələfləri öz dövrlərinin qoyduğu çərçivədən kənara çıxma bilmədilər.

Lakin feodal zadəganlarla bütün qalan cəmiyyətin nümayəndəsi kimi çıxış edən burjuaziya arasındakı əksliklə yanaşı olaraq, bir də istismarçılarla istismar olunanlar, varlı müftəxorlarla zəhmətkeş yoxsullar arasında ümumi əkslik də var idi. Məhz bu cəhət burjuaziya nümayəndələrinə, ayrıca bir sinfin nümayəndəsi deyil, bütün məzlum bəşəriyyətin nümayəndəsi rolunda çıxış etmək imkanı vermişdi. Bundan əlavə, burjuaziya meydana gələn andan e`tibarən onun öz əksliyi də meydana gəlmişdir: muzzdlu fəhlələr olmadan kapitalistlər yaşaya bilməzlər və orta əsrlərdəki sex ustası müasir burjuaya çevrildiyi kimi, sexdəki usta əlaltısı və sexdən kənardakı günəmuzdçu da proletarlara çevrildilər. Ümumiyyətlə və bütövlükdə burjuaziya, *zadəganlara qarşı mübarizədə* özünü o zamanın müxtəlif zəhmətkeş sinifləri mənafeyinin də nümayəndəsi hesab etməkdə müəyyən dərəcə haqlı olsa da, bununla belə hər bir böyük burjua hərəkatı zamanı müasir proletariatin az-çox inkişaf etmiş sələfi olan sinfin müstəqil çıxışları olurdu. Almaniyada Reformasiya və Kəndli müharibələri zamanı anabaptistlər⁹⁵ və Tomas Münser hərəkatı, böyük İngiltərə inqilabı zamanı levellerlər⁹⁶ hərəkatı, böyük Fransa inqilabı zamanı Babef hərəkatı belə bir hərəkat olmuşdur. Hələ yetişməmiş olan sinfin bu silahlı inqilabi üsyanları nəzəriyyə sahəsində də müvafiq çıxışlarla müşayiət olurdu; məsələn, XVI və XVII əsrlərdə ideal ictimai quruluşun utopik təsvirləri⁹⁷, XVIII əsrdə isə açıq kommunizm nəzəriyyələri (Morelli və Mobli) bu qəbildən idi. Bərabərlik tələbi daha siyasi hüquqlar sahəsi ilə məhdudlaşmırdı, hər bir ayrıca şəxsin ictimai vəziyyətinə də şamil edilirdi; yalnız sinfi imtiyazları deyil, sinfi fərqlərin özünü də məhv etməyin zəruri olduğu sübut edilirdi. Hər cür həyat zövqünü qadağan edən sərt asket, Sparta kommunizmi yeni tə`limin ilk təzahür forması idi. Sonra dünyaya üç böyük utopist gəldi: bunlardan biri Sen-Simondur ki, onda proletar məsləki ilə yanaşı burjua məsləki də hələ müəyyən əhəmiyyətini saxlamışdı, o biriləri isə Furiye və Ouendir. Ouen ən çox inkişaf etmiş kapitalist istehsalı ölkəsində və bu istehsal üsulunun doğurduğu əksliklərin tə`siri altında, sinfi fərqləri aradan

qaldırmaq üçün, fransız materializminə bilavasitə yaxınlaşan bir sistem şəklində bir sıra təkliflər hazırlamışdı.

Bunların hər üçünün ümumi cəhəti ondan ibarətdir ki, onlar artıq o zaman tarixən yaranmış olan proletariyatın mənafeyinin təmsilçisi kimi hərəkət etmirlər. Maarifçilər kimi, onlar da birinci növbədə müəyyən bir ictimai sinfi deyil, birdən-birə bütün bəşəriyyəti azad etmək istəyirlər. Maarifçilər kimi, onlar da əql və əbədi ədalət səltənəti qurmaq istəyirlər; lakin onların istədiyi səltənət ilə maarifçilərin istədiyi əql səltənəti arasında yerlə göy qədər fərq vardır. Bu maarifçilərin prinsiplərinə müvafiq şəkildə qurulan burjua dünyası da ağıla uyğun deyil və ədalətsizdir, buna görə də feodalizm və bütün əvvəlki ictimai idarə üsulları kimi, o da zibilliyə atılmalıdır. Bu vaxta qədər həqiqi ağıl və həqiqi ədalət yalnız ona görə dünyada hökmran olmamışdır ki, bunlar hələ lazımınca başa düşülməmişdir. O zaman sadəcə olaraq indi meydana gələn və həqiqəti dərk etmiş olan dahi insan yox idi. Bu insanın indi meydana gəlməsi, həqiqətin məhz indi dərk edilmiş olması heç də ümumi tarixi inkişaf gedişinin zəruri nəticəsi deyildir, labüd bir hadisə deyildir, ancaq xoşbəxt bir təsadüfüdür. Bu dahi insan eynilə beş yüz il bundan əvvəl də doğula bilərdi və o zaman bəşəriyyəti beş əsr davam edən yanlış yoldan, mübarizə və məşəqqətlərdən xilas edə bilərdi.

Biz gördük ki, inqilabı hazırlayan XVIII əsr fransız filosofları, mövcud olan hər şeyin yeganə hakimi olmaq e'tibarı ilə əqlə müraciət edirdilər. Onlar əqlə uyğun dövlət, əqlə uyğun cəmiyyət yaradılmasını tələb edirdilər, onlar əbədi əqlə zidd nə varsa, hamısının amansızlıqla aradan qaldırılmasını tələb edirdilər. Biz onu da gördük ki, həqiqətdə bu əbədi əql məhz o zaman burjuaya çevrilmiş olan ortabab Bürgerin yalnız idealizə edilmiş dərrakəsi idi. Fransa inqilabı bu əqləuyğun cəmiyyəti və bu əqləuyğun dövləti həqiqətə çevirdikdə isə, yeni tə'sisatlar əvvəlki quruluşa nisbətən nə qədər səmərəli olsalar da, mütləq mə'nada heç də əqləuyğun tə'sisatlar olmadı. Əqləuyğun dövlət tamamilə iflas oldu. Russonun ictimai müqaviləsi terror zamanı⁹⁸ həyata keçdi; öz siyasi qüdrətinə olan inamını itirmiş burjuaziya bu terrordan qurtulmaq üçün əvvəlcə Direktoriyanın⁸⁹ satqınlığında, axırda isə Napoleon istibdadının qanadı altında nicat axtarırdı. Və'd edilən əbədi sülh sonsuz işğalçılıq müharibələri silsiləsinə çevrildi. Əqləuyğun cəmiyyətin də bəxti gətirmədi. Varlılarla yoxsullar arasındakı əkslik ümumi rifah şəklində həll olunmaq əvəzinə, bu əkslik üzərində bir növ körpü olan sex imtiyazlarının və başqa imtiyazların aradan qaldırılması nəticəsində, habelə bu əksliyi bir qədər yumşaldan kilsə xeyriyyəçiliyinin aradan qaldırılması nəticəsində daha da kəskinləşdi. Feodal buxovlarından azad olmaq demək olan «mülkiyyət azadlığının» indi işdə həyata keçirilməsi, xırda burjua və kəndli üçün ondan ibarət oldu ki, bunlar, iri kapitalın və iri torpaq sahibliyinin güclü rəqabəti nəticəsində boğulan bu xırda mülkiyyəti məhz həmin maqnatlara azad sata bilərdilər; beləliklə, bu «azadlıq» xırda burjua və kəndlilər üçün *mülkiyyətdən* azad olmağa çevrildi. Kapitalizm əsasında sənayenin sür'ətlə inkişaf etməsi nəticəsində zəhmətkeş kütlələrin yoxsulluq və məşəqqətləri cəmiyyətin mövcudluğunun zəruri bir şərti oldu. Karleyl demişkən, nağd pul getdikcə daha artıq dərəcədə bu cəmiyyəti əlaqələndirən yeganə əsas olurdu.

Cinayətlərin sayı ildən-ilə artırdı. Keçmişdə nəzərə çarpdırmaq üçün utanmadan göstərilən, lakin hələ indi də aradan qaldırılmamış olan feodal qəbahətləri hər halda hələlik arxa sıraya keçirilmişdisə, bunların yerində, keçmişdə ancaq gizli edilən burjua qəbahətləri bir o qədər artıq meydana çıxdı. Ticarət getdikcə daha artıq bir dərəcədə hiyləgərliyə çevrilirdi. İnqilab şüarı olaraq irəli sürülən «qardaşlıq» şüarı¹⁰⁰ rəqabət mübarizəsinin doğurduğu hiyləbazlıq və həsəd şəklində həyata keçmişdi. Zorakılıq yolu ilə olan zülmün yerini rüşvət tutdu, qılıncın əvəzinə isə ictimai hakimiyyətin başlıca vasitəsi pul oldu. Birinci gecə hüququ feodallardan burjua-fabrikçilərə keçmişdi. Fahişəlik misli görünməmiş dərəcədə artmışdı. Hətta nigah özü, keçmişdəki kimi, fahişəliyin qanuna salınmış bir şəkli, onun rəsmi pərdəsi olaraq qalırdı və hələ üstəlik, ərlə arvad arasındakı sədaqət tez-tez pozulurdu. Bir sözlə, «əqlin qələbəsi» nəticəsində qurulan ictimai və siyasi təsisatlar, maarifçilərin gözəl vədlərinin acı mə'yusluq doğuran eybəcər bir şəkli oldu. Yalnız bu mə'yusluğu qeyd edə biləcək adamlar çatmırdı; bu adamlar isə yeni əsrin əvvəllərində meydana gəldi. 1802-ci ildə Sen-Simonun «Cenevrə məktubları» çıxdı; 1808-ci ildə Furiyenin ilk əsəri nəşr olundu, hərçənd onun nəzəriyyəsinin əsası hələ 1799-cu ildə qoyulmuşdu; 1800-cü il yanvarın 1-də Robert Ouen Nyu-Lanarkı¹⁰¹ idarə etməyi öhdəsinə götürdü.

Lakin o zamanlar kapitalist istehsal üsulu və onunla bərabər burjuaziya ilə proletariat arasındakı əkslik hələ çox az inkişaf etmişdi. İngiltərədə yenicə meydana gələn iri sənaye Fransada hələ mə'lum deyildi. Halbuki yalnız iri sənaye, bir tərəfdən, istehsal üsulunda çevriliş yaradılmasını, onun kapitalist xarakterinin aradan qaldırılmasını məcburi zərurət halına salan münaqişələri inkişaf etdirir, –həm də təkcə bu iri sənayenin yaratdığı siniflər arasındakı münaqişələri deyil, habelə onun yaratdığı məhsuldar qüvvələrlə mübadilə formaları arasındakı münaqişələri də inkişaf etdirir; digər tərəfdən isə, bu iri sənaye məhz məhsuldar qüvvələri çox böyük dərəcədə inkişaf etdirməklə, həmin münaqişələri həll etmək üçün vasitələr də verir. Deməli, əgər yeni ictimai quruluşdan doğan münaqişələr təqribən 1800-cü ildə yenicə meydana gəlirdisə, o dövrdə bunları həll etmək vasitələri daha az inkişaf etmişdi. Terror zamanı Parisin yoxsul kütlələri bir anlığa hakimiyyəti ələ alaraq, beləliklə, burjua inqilabını burjuaziyanın öz *aleyhinə* qələbəyə çatdırdılarsa da, bununla onlar yalnız sübut etdilər ki, o zamankı münasibətlər şərantində həmin kütlələrin uzun müddət hökmranlıq etməsi əsla mümkün deyildir. Ümumi yoxsullar kütləsi içərisindən yeni sinfin rüşeymi halında yenicə ayrılmış olan, müstəqil surətdə siyasi fəaliyyət göstərməyə hələ əsla qadir olmayan proletariat yalnız məzlum və izzət çəkən bir silk kimi görünürdü və o, öz-özünə yardım etmək iqtidarında olmadığına görə, ona olsa-olsa kənardan–yuxarıdan kömək edilə bilərdi.

Sosializm banilərinin baxışlarını tə'yin edən də bu tarixi vəziyyət idi. Yetişməmiş halda olan kapitalist istehsalına, yetişməmiş sinfi münasibətlərə yetişməmiş də nəzəriyyələr uyğun gəlirdi. İctimai məsələlərin həllini adamlar öz başlarından icad etməli olurdular, çünki bunların həlli, inkişaf etməmiş iqtisadi münasibətlərdə hələ gizli halda qalmaqda idi. İctimai quruluş təkcə nöqsanları göstərirdi; bu nöqsanları aradan

qaldırmaq düşünən əqlin vəzifəsi idi. Yeni və daha mükəmməl ictimai quruluş sistemi icad etmək və bunu mövcud cəmiyyətə kənardan, təbliğat vasitəsi ilə, mümkün olduqda isə habelə nümunəvi təcrübələr vasitəsi ilə qəbul etdirmək lazım gəlirdi. Bu yeni sosial sistemlər lap əvvəlcədən utopiya olub qalmağa məhkum idi və bu sistemlər nə qədər ətraflı hazırlanırdısa, bir o qədər xalis xəyal aləminə keçməli idi.

Bunu müəyyən etdikdən sonra biz məsələnin, indi tamamilə keçmişə aid olan bu cəhəti üzərində daha bir dəqiqə də olsa dayanmayacağıq. Qoy ədəbiyyat baqqalları, indi ancaq bir əyləncə kimi görünən bu xülyaları təkəbbürlə əlləşdirsinslər və belə bir «sarsaqlığa» nisbətən öz təfəkkür tərzlərinin açıqgözlü olmasından həzz alsınlar. Bizi, xəyal pərdəsi altından hər addımda zahirə çıxan və bu filisterlərin görə bilmədiyi dahi ideyaların rüşeymi və dahi fikirlər daha çox fərəhləndirir.

Sen-Simon böyük Fransa inqilabının oğlu idi və bu inqilab başlanarkən o hələ otuz yaşına çatmamışdı. Bu inqilab üçüncü silkin, yəni millətin istehsal və ticarətlə *məşğul olan* çoxluğunun o vaxtadək imtiyazlı olan *müftəxor* silklər, yəni zadəgan və ruhanilər üzərində qələbəsi idi. Lakin çox keçmədən məlum oldu ki, üçüncü silkin qələbəsi, bu silkin yalnız kiçik bir hissəsinin qələbəsidir; bu qələbə üçüncü silkin sosial imtiyazları olan təbəqəsinin, yəni varlı burjuaziyanın siyasi hakimiyyəti ələ almasından ibarət oldu. Həm də bu burjuaziya, bir tərəfdən, zadəganların və kilsənin müsadirə edilən, sonra da *satılan* torpaq mülkiyyəti ilə ehtikar etmək vasitəsi ilə, digər tərəfdən də, ordu üçün malverənlərin milləti aldatması vasitəsi ilə hələ inqilab prosesində surətlə inkişaf etmişdi. Direktoriya zəmlini məhz bu möhtəkirlərin hökmranlığı Fransanı və inqilabı fəlakət qarşısında qoymuş və bununla da Napoleona dövlət çevrilişi üçün bəhanə vermişdi. Beləliklə, üçüncü silk ilə imtiyazlı silklər arasındakı əkslik Sen-Simonun zəhnində «fəhlələrlə» «müftəxorlar» arasında olan bir əkslik şəkli almışdı. Təkcə əvvəlkk imtiyazlı silklərin nümayəndələri deyil, habelə istehsalda və ticarətdə iştirak etməyib öz rentası ilə yaşayanların da hamısı müftəxor idi. «Fəhlələr» sırasına isə təkcə muzzdlu fəhlələr deyil, habelə fabrikçi, tacir və» bankirlər də daxil idi. Müftəxorların əqli rəhbərlik və siyasi hökmranlıq qabiliyyətini itirdiklərinə daha heç bir şübhə yox idi və inqilab bunu qəti təsdiq etmişdi. Yoxsulların belə bir qabiliyyətə malik olmadıqlarını isə Sen-Simonun fikrincə, terror dövrünün təcrübəsi sübut etmişdi. Bəs bu halda kim rəhbərlik və hökmranlıq etməli idi? Sen-Simonun fikrincə—elm və sənaye rəhbərlik və hökmranlıq etməli idi; bunları isə yeni bir dini rabitə birləşdirməli idi, dini baxışların Reformasiya zamanından dağılmış olan birliyini bərpa edən və ciddi tabeliyə əsaslanan labüd mistik bir «yeni xristianlıq» birləşdirməli idi. Lakin elm—alimlər deməkdir, sənaye isə—birinci növbədə fəal burjualardan, fabrikçilərdən, tacirlərdən və bankirlərdən ibarətdir. Doğrudur, bu burjualar ictimai məmurlar kimi, bütün cəmiyyətin vəkili etdiyi adamlar kimi bir şey olmalı idilər, lakin hər halda fəhlələrə qarşı rəhbər mövqelərini və iqtisadi cəhətdən imtiyazlı vəziyyətlərini mühafizə etməli idilər. Bankirlərə gəldikdə, məhz onlar, krediti tənzim etmək yolu ilə bütün ictimai istehsalı tənzim etməli idilər.—Belə bir baxış, Fransada iri sənaye və bununla da birlikdə burjuaziya ilə proletariat arasındakı əkslik hələ yenicə əmələ gəlməkdə olduğu bir

dövrə tamamilə uyğun idi. Lakin Sen-Simonun xüsusilə qeyd etdiyi cəhət bu idi: onu hər yerdə və hər zaman birinci növbədə «sayca ən çox və ən yoxsul sinfin» («la classe la plus nombbreuse et la plus pauvre») müqəddəratı maraqlandırır.

Sen-Simon hələ «Cenevrə məktubları»nda belə bir müddəa irəli sürür ki, «bütün insanlar işləməlidir».

O, həmin əsərində qeyd edir ki, Fransada terror hökmranlığı yoxsul kütlələrin hökmranlığı idi.

O, yoxsul kütlələrə müraciətlə uçadan deyir: «Görün, Fransada sizin yoldaşlarınız hökmranlıq edərkən, orada nələr baş verdi: onlar aclıq törətdilər!»

Lakin Fransa inqilabının sinfi mübarizə olduğunu, həm də yalnız zadəganlarla burjuaziya arasında deyil, habelə zadəganlar və burjuaziya ilə *yoxsullar* arasında sinfi mübarizə olduğunu başa düşmək 1802-ci ildə son dərəcə dahiyənə bir kəşf idi. 1816-cı ildə Sen-Simon siyasəti istehsal haqqında olan bir elm e`lan edir və siyasəti iqtisadiyyatın tamamilə udacağını qabaqcadan xəbər verir. İqtisadi vəziyyətin siyasi tə`sisat üçün əsas olması anlayışı burada yalnız rüşeym halında ifadə olunmuşsa, bunun müqabilində belə bir fikir tamamilə aydın söylənmişdir ki, insanları siyasi cəhətdən idarə etmək şeylərə sərəncam etməyə və istehsal proseslərinə rəhbərlik etməyə çevrilməlidir, yə`ni haqqında son zamanlar çox hay-küylə danışılan «dövlətin loğv edilməsi» ilə nəticələnməlidir. Sen-Simon öz müasirlərindən eyni bir üstünlüklə 1814-cü ildə–müttəfiqlər Parisə girən saat (1814-cü il martın 31-də. *Red.*)–və sonra 1815-ci ildə, Yüz günlük¹⁰² müharibə zamanı deyir ki, Fransanın İngiltərə ilə müttəfiq olması və sonra həmin iki ölkənin Almaniya ilə müttəfiq olması Avropanın dinc yolla inkişaf və tərəqqi etməsi üçün yeganə tə`minatdır. Doğrudan da, 1815-ci ildə fransızları Vaterloo¹⁰³ qalibləri ilə müttəfiq olmağa təbliğ etmək üçün böyük bir cəsarət və tarixi uzaqgörənlik lazım idi.

Əgər Sen-Simonun görüşlərində biz dahiyənə bir vüs`ətə təsadüf ediriksə və buna görə də onun baxışlarında sonrakı sosialistlərin xalis iqtisadi olmayan fikirlərinin, demək olar hamısı rüşeym halında vardırırsa, Furyədə mövcud ictimai quruluşun tənqidini görürük, həm də bu tənqiddə xalis fransız hazırcavablığı ilə bərabər olduqca dərin bir təhlil vardır. Furye inqilabdan əvvəlki burjuaziyanı, onun cuşə gəlmiş peyğəmbərlərini və burjuaziyanın inqilabdan sonra meydana gələn satqın yaltaqlarını onların öz sözləri ilə tutur. Furye burjua dünyasının bütün maddi və mə`nəvi miskinliyini amansızlıqla ifşa edir və bu miskinliyi əvvəlki maarifçilərin yalnız əql hökm sürəcəyi bir cəmiyyət, hamıya səadət gətirəcək bir mədəniyyət yaradılması haqqındakı aldadıcı və`dləri ilə,–insanın sonsuz təkmilləşməyə qadir olması haqqındakı bəyanatları ilə müqayisə edir; o öz müasirləri olan burjua ideoloqlarının təmtəraqlı ibarələrinin boşluğunu ifşa edərək, onların gurultulu sözlərlə təsvir etdikləri gerçəkliyin nə qədər də miskin olduğunu göstərir və bu ibarəbazlığın tamamilə puça çıxmasına acı-acı istehza edir. Furye yalnız bir tənqidçi olmaqla qalmır; təbiətcə həmişə xoşsifət olan Furye bir satirik, hətta bütün dövrlərin ən böyük satiriklərindən biri olur. O, möhtəkirlik fırlıqlarını və inqilab süqut edəndən sonra bütün o zamankı Fransanın ticarət

fəaliyyətinə hakim olan çərçilik ruhunu sərrast və istehzallı sözlərlə təsvir edir. O, kişilərlə qadınlar arasındakı burjua münasibətləri formasını və burjua cəmiyyətində qadının vəziyyətini daha böyük məharətlə tənqid edir. Hər bir müəyyən cəmiyyətdə qadın azadlığı dərəcəsinin ümumi azadlıq üçün təbii məyara olduğu fikrini ilk dəfə Furiye söyləmişdir. Lakin Furiyenin əzəməti, onun cəmiyyət tarixini anlamasında daha aydın təzahür edir. O, cəmiyyət tarixinin bütün əvvəlki gedişini dörd inkişaf pilləsinə bölür: vəhşilik, patriarxat, barbarlıq və mədəniyyət; mədəniyyət dedikdə o, indi burjua cəmiyyəti adlanan cəmiyyəti, deməli, XVI əsrdən etibarən inkişaf edən ictimai idarə üsulunu nəzərdə tutur; o göstərir ki,

«mədəniyyət quruluşu barbarlıq zamanı ibtidai şəkildə qalan hər bir eybi həyatın əsasına çevirir və onu mürəkkəbləşdirir, ikimənalı, ikiüzlü və riyakar bir şəkllə salır».

mədəniyyət aradan qaldırılması mümkün olmayan və daim yenidən meydana gələn ziddiyyətlər içərisində, «çıxılmaz dairə» çərçivəsində hərəkət edərək, həmişə səmimiyyətlə və ya riyakarlıqla can atdığı nəticələrin əksi olan nəticələrə gəlib çıxır. Beləliklə, məsələn,

«mədəniyyətdə yoxsulluq bolluğun özündən doğur».

Gördüyümüz kimi, Furiye də öz müasiri Hegel kimi dialektika ustasıdır. İnsanın sonsuz təkmilləşmə qabiliyyətinə malik olduğu haqqındakı ibarələrin əksinə olaraq Furiye də dialektikaya əsasən deyir ki, hər bir tarixi dövrün nəinki öz tərəqqi, habelə tənəzzül xətti vardır və bu anlaşılma üsulunu o bütün bəşəriyyətin gələcəyinə tətbiq edir. Kant, təbiətşünaslığa gələcəkdə Yerin məhv olacağı, ideyasını gətirdiyi kimi, Furiye də tarixin anlaşılmasına gələcəkdə bəşəriyyətin məhv olacağı ideyasını gətirmişdir.

Fransada inqilab fırtınası qopub ölkəni təmizlədiyi bir zamanda, İngiltərədə daha sakit, lakin eyni dərəcədə möhtəşəm bir çevriliş baş verirdi. Buxar və yeni iş maşınları manufakturanı müasir iri sənayeyə çevirmiş və bununla da burjua cəmiyyətinin bütün əsaslarını inqilabiləşdirmişdi. Manufaktura dövrlərindəki inkişafın süst gedişi istehsalda əsl bir fırtına və təzyiq dövrünə çevrilmişdi. Cəmiyyət getdikcə daha böyük sürətlə iri kapitalistlərə və yoxsul proletarlara ayrılırdı, bunların arasında isə keçən zamanlardakı sabit orta silsilə əvəzinə, çox qərarlı bir həyat sürən və əhalinin ən axıclı bir hissəsini təşkil edən sənətkarlardan və xırda tacirlərdən ibarət dəyişkən bir kütlə dururdu. Yeni istehsal üsulu öz yüksələn inkişaf xəttinin hələ əvvəlində idi; o mövcud şəraitdə hələ normal, düzgün və yeganə mümkün olan bir istehsal üsulu idi. Halbuki o, artıq o zaman müdhiş sosial fəlakətlər törətmişdi: yurdsuz əhalini böyük şəhərlərin natəmiz, darısqal bucaqlarına toplamışdı; keçmişdən miras qalan bütün mənşə əlaqələri, patriarxal məişət tərzini və ailəni dağıtmışdı; xüsusən qadın və uşaqlar üçün iş gününü son dərəcə uzatmışdı; birdən-birə tamamilə yeni şəraitə—kənddən şəhərə, əkinçilikdən sənayeyə, sabit həyat şəraitindən hər gün dəyişilən və yaşamaq şəraiti təmin etməyən bir mühitə salınan zəhmətkeş sinif içərisində kütləvi surətdə mədəni pozğunluq törətmişdi. Bu zaman, uşaq kimi saf qəlbli və nəcib xasiyyətli, eyni zamanda dünyada az tapıla bilən fitri rəhbər istedadına malik bir adam, iyirmi doqquz yaşlı bir fabriklçi islahçı kimi

çıqış etdi. Robert Ouen XVIII əsr maarifçi materialistlərinin belə bir təlimini mənimsəmişdi ki, insanın xarakteri, bir tərəfdən, insanın təbii quruluşunun və digər tərəfdən, bütün ömrü boyu, xüsusən inkişaf dövründə onu əhatə edən şəraitin məhsuludur. Ouen ilə eyni ictimai vəziyyətdə olanların çoxu sənaye inqilabında yalnız bulanıq suda balıq tutmağa və tez bir zamanda varlanmağa yarayan bir nizamsızlıq və hərc-mərclik görürdü. Ouen isə sənaye inqilabında öz sevimli ideyasını həyata keçirmək və bununla da həmin hərc-mərclik içərisində qayda yaratmaq üçün əlverişli bir fürsət görürdü. Mançesterdə, 500 nəfərdən artıq fəhlənin işlədiyi fabrikin rəhbəri olan Ouen bu ideyanı həyata keçirmək üçün bir təşəbbüs, həm də müvəffəqiyyətli bir təşəbbüs etdi. O, 1800-cü ildən 1829-cu ilədək Şotlandiyanın Nyu-Lanark şəhərində böyük bir iplik fabrikinə idarə etmiş və müəssisənin şəriqli direktoru olaraq, burada həmin istiqamətdə çalışmışdı, həm də çox sərbəst hərəkət edib, böyük müvəffəqiyyət qazandığına görə, tezliklə bütün Avropada məşhur olmuşdu. O, əvvəllər əhalisi çox qarışıq və əksəriyyəti əxlaqca çox pozğun ünsürlərdən ibarət olan Nyu-Lanarkı tam nümunəvi bir koloniyaya çevirmişdi; əhalisinin sayı tədriclə artıb, 2500 nəfərə çatmış Nyu-Lanarkda sərxoşluq, polis, cinayət məhkəmələri və çəkişmə, yoxsulları himayə altına almaq və xeyriyyəçiliyə ehtiyac məlum olmayan şeylər idi. Ouen buna, sadəcə olaraq adamları insan ləyaqətinə daha çox müvafiq olan bir şəraitdə yerləşdirməklə və xüsusən böyüməkdə olan nəslin yaxşı tərbiyə edilməsi qayğısına qalmaqla nail olmuşdu. Kiçik yaşlı uşaqlar üçün Ouenin icad etdiyi məktəb ilk dəfə Nyu-Lanarkda təşkil edilmişdi. Bu məktəblərə iki yaşdan yuxarı uşaqlar qəbul olunurdu; burada uşaqlar vaxtlarını o qədər xoş keçirirdilər ki, onları güclə evə aparmaq olurdu. Ouenin rəqibləri öz fəhlələrini gündə 13–14 saat işləməyə məcbur etdikləri halda, Nyu-Lanarkda iş günü 10,5 saatdan artıq deyildi. Pambıq parça sənayesində başlanan böhran, istehsalın dörd ay dayandırılmasına səbəb olduqda isə, boş qalan fəhlələrə yenə də tam əmək haqqı verilirdi. Bütün bunlara baxmayaraq, müəssisənin dəyəri iki dəfədən çox artmışdı və daim öz sahiblərinə çoxlu; mənfəət verirdi.

Lakin bütün bunlar Oueni qane etmirdi. Öz fəhlələri üçün yaratdığı həyat şəraiti onun nəzərində hələ heç də insan ləyaqətinə müvafiq deyildi. O deyirdi:

«bu adamlar mənim qullarım idilər»;

Ouenin Nyu-Lanark fəhlələri üçün yaratdığı nisbətən əlverişli şərait, bu fəhlələrin azad həyat fəaliyyəti hələ bir yana dursun, onların ağıl və xarakterinin hərtərəfli və səmərəli inkişafı üçün əsla kifayət deyildi.

«Halbuki bu 2500 nəfərin işləyən hissəsi cəmiyyət üçün o qədər real sərvət istehsal edirdi ki, cəmi yarım əsr əvvəl bunun yaradılması üçün 600000 nəfərin işləməsi lazım gələrdi. Mən özümə belə bir sual verdim: bəs 2500 fəhlənin istehlak etdiyi məhsulun miqdarı ilə keçmişdə 600000 fəhlənin istehlak etməli olduğu məhsulun miqdarı arasındakı fərq hara gedir?»

Bu sualın cavabı aydın idi. Bu fərq fabrik sahiblərinə çatırdı; onlar müəssisəyə qoyduqları kapital üçün 5% gəlir götürürdülər və bundan əlavə 300000 funt sterlinqdən

(8000000 markadan) artıq mənfəət əldə edirdilər. Bu, İngiltərənin bütün qalan fabriklərinə Nyu-Lanarkdan daha çox aid edilə bilərdi.

«Maşınların yaratdığı bu yeni sərvət olmasaydı, Napoleonu yıxmaq və ictimai quruluşda aristokrat prinsiplərini mühafizə etmək üçün müharibə aparmaq mümkün olmazdı. Halbuki bu yeni qüvvə zəhmətkeş sinif tərəfindən yaradılmışdı»*.

* Bütün «Avropa qırmızı respublikaçılarının, kommunistlərinin və sosialistlərinin ünvanına» deyilmiş və 1848-ci il müvəqqəti Fransa hökumətinə, habelə «kraliça Viktoriyaya və onun məs'ul müşavirlərinə» göndərilmiş «Ağıllarda və praktikada inqilab» adlı müraciətdən.

Buna görə bu işin xeyrini də həmin sinif görməlidir. Bu vaxta qədər yalnız tək-tək adamların varlanmasına və kütlələrin əsarət altında saxlanmasına xidmət edən yeni qüdrətli məhsuldar qüvvələr, Ouenin fikrincə, cəmiyyətin yenidən qurulması üçün bir əsas idi və bu qüvvələr ümumi mülkiyyət olaraq yalnız hamının rifahına xidmət etməli idi.

Ouenin kommunizmi, necə deyərlər, ticarət hesablamalarının bəhrəsi olaraq, xalis əməli əsaslar üzərində meydana gəlmişdi. O özünün bu əməli xarakterini axıra qədər və hər yerdə saxlamışdı. Belə ki, Ouen İrlandiyadakı yoxsulluğu aradan qaldırmaq məqsədi ilə 1823-cü ildə kommunist koloniyalarının layihəsini düzəltmişdi və nə qədər kapital qoymaq lazım gəldiyini, illik xərcləri və nəzərdə tutulan gəlirləri müfəssəl hesablayıb bu layihəyə əlavə etmişdi. Gələcək quruluşun qəti planında isə, Ouen lap plana, fasada və hündürlükdən görünüşə qədər hər şeyi bütün texniki təfəsilatı ilə hazırlamışdı, həm də bunların hamısını o qədər bacarıqla etmişdi ki, onun, cəmiyyəti yenidən qurmaq metodu qəbul edilərsə, işə hətta bir mütəxəssis kimi yanaşdıqda da bu təfəsilata qarşı çox az e'tiraz ola bilər.

Kommunizmə keçid Ouenin həyatında dönüş nöqtəsi idi. Nə qədər ki, o sadəcə olaraq bir insanpəvər kimi hərəkət edirdi, sərvət, hörmət və şöhrət qazanırdı, təqdir olunurdu. O, Avropada ən məşhur bir adam olmuşdu. Onun nitqlərini yalnız onunla eyni ictimai vəziyyətdə olanlar deyil, hətta dövlət xadimləri və krallar da diqqətlə dinləyirdilər. Lakin o öz kommunist nəzəriyyələri ilə çıxış edən kimi, iş başqa vəziyyət aldı. Onun fikrincə, cəmiyyətin yenidən qurulması yolunu hər şeydən əvvəl üç böyük maneə: xüsusi mülkiyyət, din və mövcud nığah forması kəsirdi. Ouen bu maneələrlə mübarizəyə başlayarkən bilirdi ki, rəsmi cəmiyyət onu rədd edəcək və o öz ictimai mövqeyini itirəcəkdir. Lakin bu mülahizələr Oueni dayandıra bilmədi, onun cəsarətli hücum qüvvəsini zəiflətmədi. Həm də onun məhz irəlicədən gördükləri baş verdi. Rəsmi cəmiyyətdən qovulan, mətbuat tərəfindən sükutla qarşılanan, bütün var-yoxunu sərf etdiyi Amerikadakı kommunizm təcrübələrinin baş tutmaması nəticəsində yoxsullaşan Ouen, bilavasitə fəhlə sinfinə müraciət etdi və bu sinif içərisində öz fəaliyyətini otuz il daha davam etdirdi. İngiltərədə fəhlə sinfinin xeyrinə olan bütün ictimai hərəkətlər və bunların bütün həqiqi nailiyyətləri Ouenin adı ilə bağlıdır. Məsələn, onun beşillik sə'yləri sayəsində 1819-cu ildə fabriklərdə qadın və uşaq əməyinə hədd qoyan ilk qanun qəbul edildi. Ouen, bütün İngiltərə tred-yunionlarını

birleşdirib böyük bir ümumi həmkarlar ittifaqı yaradan birinci koiqresin sədri idi¹⁰⁴. Habelə Ouen artıq tam kommunizm tərkibində olan bir ictimai quruluşa keçmək tədbirləri olaraq, bir tərəfdən, kooperativ cəmiyyətləri (istehlak və istehsal şirkətləri) təşkil etdi və bunlar, heç olmazsa, sonralar işdə sübut etdi ki, tacirsiz də, fabrikcisiz də keçinmək tamamilə mümkündür; digər tərəfdən isə, fəhlə bazarlarında əmək kağız pulları vasitəsi ilə əmək məhsulları mübadilə edilirdi və bu pulların ölçü vahidi bir saatlıq iş vaxtı sayılırdı¹⁰⁵. Bu bazarlar mütləq müvəffəqiyyətsizliyə uğramalı idi, lakin bunlar xeyli sonralar Prudonun irəli sürdüyü mübadilə bankını¹⁰⁶ tamamilə qabaqlamışdı; bu bazarların həmin bankdan fərqi məhz onda idi ki, bütün ictimai bələlardan xilas olmaq üçün universal bir vasitə dərəcəsinə qaldırılmırdı, cəmiyyəti daha çox əsaslı bir surətdə yenidən qurmaq yolunda atılan ilk addımlardan yalnız biri olaraq təklif olunurdu.

Utopistlərə məxsus olan anlama üsulu XIX əsrdəki sosialistlərin baxışlarına uzun zaman hakim olmuşdu və qismən hələ indi də hakimdir. Bütün fransız və ingilis sosialistləri, habelə Veytlinq də daxil olmaqla əvvəlki alman kommunizmi bu yaxın zamanlaradək həmin anlama üsuluna tərəfdar idilər. Sosializm onların hamısı üçün mütləq həqiqətin, əql və ədalətin ifadəsi idi və onu kəşf edən kimi, o, öz quvvəsi ilə bütün dünyanı fəth edəcəkdə; mütləq həqiqət isə zaman və məkandan, bəşəriyyətin tarixi inkişafından asılı olmadığına görə, onun nə zaman və harada kəşf ediləcəyi xalis təsadüfi bir şeydir. Həm də, mütləq həqiqət, əql və ədalət yenə hər bir məktəb banisinə görə müxtəlifdir; hər bir məktəb banisində mütləq həqiqətin, əql və ədalətin xüsusi şəkildə olması, yenə də onun subyektiv dərəkəsindən, həyat şəraitindən, biliyinin həcmindən və təfəkkürünün inkişaf dərəcəsiindən asılıdır. Buna görə də bu kimi mütləq həqiqətlər bir-biri ilə toqquşduğu zaman münaqişə, yalnız onların qarşılıqlı ziddiyyətlərinin yumşaldılması yolu ilə həll edilə bilər. Bunun nəticəsində isə bir növ eklektik orta sosializmdən başqa heç bir şey əmələ gələ bilməzdi və doğrudan da bu cür sosializm Fransanın və İngiltərənin sosialist fəhlələrindən çoxunun başında indiyə qədər hökm sürməkdədir. Bu eklektik sosializm müxtəlif sekta banilərinin gələcək cəmiyyət haqqında daha mötədil tənqidi qeydlərinin, iqtisadi müddəa və təsəvvürlərinin son dərəcə əlvan və müxtəlif çalarlı qarışığından ibarətdir və çayda xırda daşların iti ucları və kənarları yeyildiyi kimi, mübahisə axınında bu qarışıqın da ayrı-ayrı tərkib hissələrinin iti cəhətləri nə qədər tez yeyilirsə, həmin qarışıq da bir o qədər asan əldə edilir. Sosializmi elmə çevirmək üçün hər şeydən əvvəl onu real zəmin üzərinə qoymaq lazım idi.

II

Bu zaman XVIII əsr fransız fəlsəfəsi ilə yanaşı olaraq və onun ardınca ən yeni alman fəlsəfəsi meydana gəldi ki, bu da Hegeldə tamamlanmış oldu. Bu fəlsəfənin ən böyük xidməti, ən yüksək təfəkkür forması olan dialektikaya qayıtmasında idi. Qədim yunan filosoflarının hamısı anadangəlmə, kortəbii dialektik idi və onların arasında ən universal zəka olan Aristotel dialektik təfəkkürün ən mühüm formalarını artıq tədqiq

etmişdi. Yenə fəlsəfədə dialektikanın parlaq nümayəndələri vardısı da (məsələn, Dekart və Spinoza), bu fəlsəfə, əksinə, xüsusən ingilis fəlsəfəsinin tə`siri altında metafizik təfəkkür üsulu deyilən üsul içərisində getdikcə daha çox batıb qalırdı; bu metafizik təfəkkür üsulu isə XVIII əsrdə fransızları da, heç olmazsa, onların xüsusi fəlsəfi əsərlərini, demək olar, tamamilə bürümüşdü. Lakin sözün əsl mə`nasında fəlsəfə sahəsindən kənarda onlar bizə dialektikanın yüksək nümunələrini verə bilmişlər; yalnız Didronun «Rakonun qohumu» və Russonun «İnsanlar arasında bərabərsizliyin mənşəyi haqqında düşüncələr» adlı əsərlərini xatırlayaq. Burada qısaca olaraq hər iki təfəkkür metodunun mahiyyətn üzərində dayanaq.

Biz təbiəti, yaxud bəşəriyyət tarixini, ya da öz mə`nəvi fəaliyyətimizi fikrən nəzərimizdən keçirdiyimiz zaman, əvvəlcə gözümüzün qarşısına sonsuz əlaqələrin və qarşılıqlı tə`sirlərin qovuşduğu bir mənzərə gəlir, bu mənzərədə heç bir şey hərəkətsiz və dəyişilməz qalmır. Hər şey hərəkət edir, dəyişilir, törəyir və yox olur. Beləliklə, biz əvvəlcə ümumi bir mənzərə görürük ki, burada təfərrüat hələlilik az-çox arxa sıraya keçir, biz *nəyin* məhz hərəkət etməsindən, çevrilməsindən, əlaqədə olmasından daha çox hərəkətə, çevrilmələrə və əlaqələrə diqqət veririk. Dünyaya olan bu ibtidai, sadə baxış, həm də əslində düzgün olan baxış qədim yunan fəlsəfəsinə xas idi və ilk dəfə Heraklit belə aydın ifadə etmişdi: hər şey mövcuddur və eyni zamanda mövcud deyildir, çünki hər şey *axır*, hər şey daim dəyişilir, hər şey daimi bir törəmə və yox olma prosesindədir. Lakin bu baxış bütün hadisələr mənzərəsinin ümumi xarakterini düzgün qavrasa da, hələ bu mənzərəni təşkil edən təfərrüatı izah etmək üçün kifayət deyildir və biz bu təfərrüatı bilmədikcə ümumi mənzərə də bizə aydın deyildir. Bu təfərrüatı dərk etmək üçün biz onları öz təbii və ya tarixi əlaqələrindən ayırmalı və hər birisini öz xassələrinə, öz xüsusi səbəb və nəticələrinə və sairəyə görə ayrıca tədqiq etməliyik. Təbiətşünaslığın və tarixi tədqiqatın vəzifəsi də hər şeydən əvvəl bundan ibarətdir, bu elm sahələri isə klassik dövrlərdəki yunanlarda, tamamilə aydın olan səbəblərə görə, yalnız ikinci dərəcəli yer tuturdu, çünki yunanlar hər şeydən əvvəl bunun üçün lazım olan materialı toplamalı idilər. Təbii-elmi və tarixi material müəyyən qədər toplandıqdan sonra, yalnız bundan sonra bunu tənqidi surətdə ayırd etməyə, müqayisə etməyə və buna uyğun olaraq siniflərə, dərəcələrə və növlərə bölməyə başlamaq olardı. Təbiəti dürüst tədqiq etməyin rüşeymləri ilk dəfə yalnız İsgəndəriyyə dövründəki¹⁰⁷ yunanlarda, sonra isə orta əsrlərdə ərəblərdə inkişaf etməyə başlamışdır. Əsl təbiətşünaslıq isə yalnız XV əsrin ikinci yarısından başlanır və bu zamandan e`tibarən o durmadan getdikcə daha sür`ətlə müvəffəqiyyətlər qazanır. Təbiəti ayrı-ayrı hissələrə ayırmaq, təbiətdə olan müxtəlif proses və şeyləri müəyyən siniflərə bölmək, üzvi cisimciklərin daxili quruluşunu bu cisimciklərin çox müxtəlif anatomik formalarına görə tədqiq etmək–bunların hamısı son dörd əsrdə təbiəti dərk etməkdə qazanılan böyük müvəffəqiyyətlərin əsas şərti idi. Lakin bu tədqiq üsulu bizə belə bir adət miras qoydu ki, təbiət şeylərini və proseslərini bir-birindən ayrılıqda, bir-biri ilə olan böyük ümumi əlaqədən kənarda götürərək tədqiq edək və buna görə də hərəkətdə deyid, hərəkətsiz halda, əsaslı surətdə dəyişilən halda deyil, daim dəyişilməz halda,

canlı deyil, cansız halda tədqiq edək. Bekonun və Lokkun təbiətşünaslıqdan fəlsəfəyə keçirdikləri bu anlama üsulu son əsrlərin spesifik məhdudluğu olan metafizik təfəkkür üsulunu yaratmışdır.

Metafizik üçün şeylər və onların fikri in`ikasları, anlayışlar–ayrı-ayrı, dəyişilməz, donmuş olan, bir dəfəlik verilmiş cisimlərdir və bunlar bir-birinin ardınca və bir-birindən asılı olmayaraq tədqiq edilməlidir. Metafizik başdan-başa müstəqim əksliklər əsasında düşünür; onun danışıqı bundan ibarətdir: «hə–hə, yox–yox; bundan artıq nə varsa şeytan işidir» (*Bibliya*. Matfey incili, 5-ci surə, 37-ci ayə. *Red.*). Metafizik üçün şey ya mövcuddur, ya mövcud deyil, və eynilə şey həm həmin şey, həm də eyni zamanda başqa şey ola bilməz. Müsbət ilə mənfi mütləq surətdə bir-birini istisna edir; səbəb ilə nəticə də bir-birinə münasibətdə donmuş bir əkslik təşkil edir. Bu təfəkkür üsulu ilk nəzərdə bizə tamamilə təbii görünür, ona görə ki, o sağlam insan düşüncəsi deyilən düşüncəyə xasdır. Lakin adi məişətdə, evin dörd divarı arasında çox mö`təbər görünən sağlam insan düşüncəsi cəsarət edib geniş tədqiqat sahəsinə çıxan kimi onun başına çox qəribə qəziyyələr gəlir. Metafizik anlama üsulu mövzunun xarakterindən asılı olaraq, az-çox geniş olan müəyyən sahələrdə qanuni və hətta zəruri olsa da, hər dəfə tez-gec elə bir həddə gəlib çatır ki, bundan sonra o birtərəfli, məhdud, abstrakt bir şəkil alır və həlledilməz ziddiyyətlər içərisində dolaşır qalır, çünki ayrı-ayrı şeylərin arxasında onları qarşılıqlı əlaqəsini, onların varlığı arxasında törəmələrini və yox olmalarını görmür, onların sükunətdə olması üzündən onların hərəkətini unudur, ağacların arxasında meşəni görmür. Məsələn, adi həyatda biz bilirik və yəqinliklə deyə bilərik ki, müəyyən bir heyvan mövcuddur və ya mövcud deyildir. Lakin məsələni daha dürüst tədqiq etdikdə, bunun bə`zən son dərəcə mürəkkəb bir iş olduğunu yəqin edirik; uşağın ana bətnində öldürülməsini hansı həddən başlayaraq qətl hesab etmək lazım gəldiyini tapmaq üstündə əbəs yerə baş sındıran hüquqşünaslar bunu çox yaxşı bilirlər. Eyni ilə ölüm vaxtını da dürüst müəyyən etmək mümkün deyildir, çünki fiziologiya ölümün qəfləti, ani bir hadisə deyil, çox uzun bir proses olduğunu sübut edir. Habelə hər bir üzvi vücut da eyni bir anda həm eyni şeydir, həm də həmin şey deyildir; o kənardan aldığı maddələri hər an həzm edir və başqa maddələr ifraz edir, hər anda onun orqapizminin bə`zi hüceyrələri ölüb gedir, başqaları doğulur; buna görə də az-çox uzun bir müddət keçəndən sonra həmin orqanizmin maddəsi tamamilə yeniləşir, maddənin digər atomları ilə əvəz olunur. Buna görə də hər bir üzvi vücut həmişə həm eyni şeydir, həm də eyni şey deyildir. Daha dürüst tədqiq edildikdə biz bunu da görürük ki, müəyyən bir əksliyin hər iki qütbü–məsələn, müsbət və mənfi qütbləri–bir-birinə nə qədər əksdirsə, bir o qədər də bir-birindən ayrılmazdır və bunların arasındakı *bütün* əksliyə baxmayaraq, bunlar bir-birinə nüfuz edirlər. Sonra biz görürük ki, səbəb ilə nəticə yalnız ayrıca verilmiş bir hadisəyə tətbiq edildiyi zaman əhəmiyyəti olan təsəvvürlərdir; lakin biz bu ayrıca hadisəni, onun dünyəvi küll ilə ümumi əlaqəsində götürən kimi, bu təsəvvürlər rastlaşıb universal qarşılıqlı tə`sir təsəvvüründə bir-birinə çulğashır və burada səbəb ilə nəticə həmişə öz yerini dəyişir; burada və ya indi səbəb olan şey başqa zaman və ya başqa yerdə nəticə olur və əksinə.

Bütün bu proseslər və bütün bu təfəkkür metodları metafizik təfəkkür çərçivəsinə sığmır. Şeyləri və onların fikri in`ikaslarını başlıca olaraq onların qarşılıqlı əlaqəsi, çulğaşması, hərəkəti, törəməsi və yox olması halında götürməyi mühüm hesab edən dialektika üçün isə, yuxarıda göstərilən hadisələr kimi hadisələr, əksinə, yalnız onun öz tədqiqat metodunun doğruluğunu təsdiq edir. Təbiət dialektikanın məhək daşındır və demək lazımdır ki, müasir təbiətşünaslıq həmin məhək daşı üçün son dərəcə zəngin və gündən-günə artan material vermiş və bu materialla da sübut etmişdir ki, təbiətdə hər şey nəticə e`tibarı ilə metafizikcəsinə deyil, dialektikcəsinə baş verir, təbiət əbədi yekcins və həmişə təkrar olunan bir dairə içərisində hərəkət etmir, həqiqi bir tarix keçirir. Burada hamıdan əvvəl Darvini göstərmək lazımdır; o, indiki bütün üzvi aləmin, nəbatat və heyvanatın və, deməli, insanın da, milyon illər davam edən inkişaf prosesinin məhsulu olduğunu sübut edərək, təbiətə olan metafizik baxışa ən qüvvətli zərbə vurmuşdur. Lakin dialektikcəsinə düşünməyi öyrənmiş təbiətşünaslar hələ indiyədək barmaqla sayılacaq qədər az olduqlarına görə, əldə edilən nəticələr ilə kök salmış təfəkkür üsulu arasında olan bu toqquşma üzündən indi nəzəri təbiətşünaslıqda hədsiz bir dolaşıqlıq hökm sürür və bu dolaşıqlıq həm müəllimləri, həm də şagirdləri, həm yazıçıları, həm də oxucuları eyni dərəcədə ümitsizliyə sövq edir.

Beləliklə, törəmə ilə yox olma arasında, proqressiv dəyişikliklərlə reqressiv dəyişikliklər arasında ümumi qarşılıqlı tə`sirə daim diqqət verməklə, yalnız dialektika yolu ilə kainat haqqında, kainatın və bəşəriyyətin inkişafı haqqında, habelə bu inkişafın insanların zehmində in`ikası haqqında dürüst təsəvvür əldə etmək olar. Ən yeni alman fəlsəfəsi də üzünü məhz bu ruhda dərhal göstərmişdi. Kant öz elmi fəaliyyətinə başlarkən, Nyütonun günəş sistemini, daimi və dəyişilməz sistemi–məşhur ilk təkan veriləndən sonra–tarixi prosesə: Günəşin və bütün planetlərin fırlanan duman kütlələrindən əmələ gəlməsi prosesinə çevirdi. Həm də Kant bu nəticəyə gəlmişdi ki, günəş sisteminin əmələ gəlməsi onun gələcəkdə hökmən məhv olmasını da tələb edir. Bundan yarım əsr sonra Laplas onun görüşünü riyazi üsulla əsaslandırdı, daha yarım əsr keçəndən sonra isə spektroskop sübut etdi ki, dünya fazasında qatılaşma dərəcəsi müxtəlif olan belə közərmis qaz kütlələri vardır.

Bu ən yeni alman fəlsəfəsi Hegelin sistemi ilə tamamlanmış oldu. Hegelin böyük xidməti ondan ibarətdir ki, o ilk dəfə olaraq bütün təbii, tarixi və mə`nəvi aləmi proses halında, yə`ni daimi hərəkət, dəyişilmə, bir şəkildən başqa şəklə keçmə və inkişaf halında olan bir proses kimi göstərmiş, bu hərəkət və inkişafın daxili əlaqəsini aşkara çıxarmağa çalışmışdır. Bu nöqteyi-nəzərdən bəşər tarixi, indi yetişmiş olan fəlsəfi əql divanı qarşısında, eyni dərəcədə yalnız pislənməli və ən tez bir zamanda unudulmalı olan mə`nasız zorakılıqların vəhşiy hərc-mərcliyindən ibarət bir şey kimi görünmək halından çıxdı, əksinə olaraq, bu tarix bəşəriyyətin özünün inkişafı prosesi kimi meydana çıxdı və indi təfəkkürün vəzifəsi ondan ibarət oldu ki, bu prosesin keçmiş olduğu bütün yollar içərisində onun dalbadal gələn pillələrini izləsin və bütün zahiri təsadüflər arasında onun daxili qanunauyğunluğunu sübut etsin.

Hegel sisteminin öz qarşısına qoyduğu bu məsələni həll etməməsinin burada bizim üçün əhəmiyyəti yoxdur; Hegel sisteminin tarixi xidməti həmin məsələni irəli sürməsindən ibarətdir. Bu məsələ isə tək bir nəfər tərəfindən heç vaxt həll edilə bilməyəcək bir məsələdir. Sen-Simonla yanaşı olaraq, Hegel öz zamanəsinin ən universal bir zəkalı siması olsa da, hər halda o məhdud idi; bu məhdudluq isə, əvvələn, onun öz biliyinin labüd olaraq müəyyən bir çərçivə içərisində qalmasından, ikincisi də öz dövrünün bilik və görüşlərinin həcm və dərinlik cəhətdən eyni dərəcədə məhdud olmasından ibarətdir. Buna üstəlik üçüncü bir cəhət də vardır. Hegel idealist idi, yəni onun nəzərinə beynimizdəki fikirlər gerçək şeylərin və proseslərin az-çox abstrakt inkişafı deyil, əksinə, şeylər və onların inkişafı hələ dünya əmələ gəlməzdən əvvəl harada isə mövcud olan «ideyanın» təəcəssüm olunduğu inkişafı idi. Beləliklə, hər şey başı üstə qoyulmuş və dünya hadisələrinin gerçək əlaqəsi tamamilə təhrif olunmuşdu. Buna görə də Hegel hadisələrin bəzi ayrı-ayrı əlaqələrini nə qədər düzgün və dahiliklə qavramış olsa da, onun sisteminin təcərrüatında bir çox şeylər həmin səbəblərə görə labüd olaraq yanlış, sün'i, qondarma idi, bir sözlə təhrif olunmuşdu. Hegelin sistemi özlüyündə böyük bir düşük idi, lakin bu cür sistemlərin sonuncusu idi. Yəni bu sistemin bir də həllənməz daxili ziddiyyəti qar idi: bir tərəfdən, onun mühüm müqəddəm şərti belə bir baxışdan ibarət idi ki, bəşər tarixi inkişaf prosesidir və həmin proses öz təbiəti e'tibarı ilə, mütləq həqiqət deyilən şeyin kəşf edilməsində öz əqli yetkinliyini tapa bilməzdi; digər tərəfdən isə, Hegel sistemi məhz bu mütləq həqiqəti başa çatdırdığını iddia edir. Təbiətin və tarixin dərk edilməsinin hər şeyi əhatə edən və həmişəlik bitmiş sistemi dialektik təcəkkürün əsas qanunlarına ziddir, lakin bu əsla istisna etməyib, əksinə nəzərdə tutur ki, bütün xarici aləmin müntəzəm surətdə dərk edilməsi nəşildən nəslə böyük müvəffəqiyyətlər qazana bilər.

Mövcud alman idealizminin tamamilə yanlış olduğunı başa düşülməsi labüd olaraq materializmə gətirib çıxartdı, lakin qeyd etmək lazımdır ki, sadəcə metafizik materializmə, yalnız XVIII əsrin mexaniki materializminə gətirib çıxartmadı. Bütün keçmiş tarixin sadələvh inqilab yolu ilə, sadəcə bir kənara atılmasının əksinə olaraq, müasir materializm, tarixdə bəşəriyyətin inkişaf prosesini görür və qarşısına bu prosesin hərəkət qanunlarını kəşf etmək vəzifəsini qoyur. XVIII əsrdəki fransızlarda olduğu kimi, hələ Hegeldə də təbiət haqqında belə bir təsəvvür hakim idi ki, guya təbiət daim özünə bərabər olan bir küldür və bu küll Nyutonun öyrətdiyi kimi, əbədi dünya cisimləri ilə və Linneyin öyrətdiyi kimi, üzvi vücudların dəyişməz nörləri ilə birlikdə eyni məhdud dairələr içərisində hərəkət edir; təbiət haqqındakı bu təsəvvürün əksinə olaraq, müasir materializm təbiətşünaslığın ən yeni nailiyyətlərini ümumiləşdirir; bu nailiyyətlərə görə isə, təbiətin də zaman e'tibarı ilə öz tarixi vardır, əlverişli şəraitdə səma cisimlərində sakin olan bütün orqanizm növləri kimi, bu cisimlər də törəyir və yox olur, bu aramsız dövrlər isə, ümumiyyətlə baş verə bilirsə, sonsuz dərəcədə daha böyük bir miqyas alır. Bu halların hər ikisində müasir materializm mahiyyətə dialektikdir və başqa elmlər üzərində duran fəlsəfəyə daha möhtac deyildir. Hər bir ayrıca elmin qarşısına, şeylərin və onlar haqqındakı biliklərin ümumi əlaqəsində öz

mövqeyini aydınlaşdırmaq tələbi qoyular-qoyulmaz, bu ümumi əlaqədən bəhs edən xüsusi bir elmə daha lüzum qalmır. Bu zaman bütün əvvəlki fəlsəfədən yalnız təfəkkür və onun qanunları haqqındakı təlim, yəni formal məntiq və dialektika müstəqil surətdə mövcud olduğunu saxlayır. Bütün qalanları isə, təbiət və tarix haqqındakı müsbət elmlərə daxil olur.

Lakin təbiətə olan baxışlardakı bu çevriliş yalnız tədqiqat idrak üçün müvafiq müsbət material verdikcə əmələ gələ bildiyi halda, tarixin anlaşılmasında qəti dönüş əmələ gəlməsinə səbəb olan tarixi hadisələr bundan xeyli əvvəl baş vermişdi. 1831-ci ildə Lionda birinci fəhlə üsyanı olmuşdu; ilk milli fəhlə hərəkatı olan ingilis çartistləri hərəkatı 1838-ci ildən 1842-ci ilədək davam edən dövrdə özünün ən yüksək nöqtəsinə çatdı. Bir tərəfdən, iri sənaye və digər tərəfdən, burjuazianın bir az əvvəl ələ keçirdiyi siyasi hakimiyyət inkişaf etdikcə proletariat ilə burjuaziya arasındakı sinfi mübarizə Avropanın ən çox inkişaf etmiş ölkələrinin tarixində birinci sıraya keçirdi. Faktlar getdikcə daha aydın göstərirdi ki, kapital mənafeyi ilə əmək mənafeyinin eyniliyi haqqında, azad rəqabət nəticəsində ümumi ahəngdarlıq və xalq üçün ümumi rifah yaranacağı haqqında burjua iqtisad nəzəriyyəsi tamamilə yalandır. Bütün bu faktlarla və bunların, son dərəcə natamam olsa da, hər halda nəzəri ifadəsi olan Fransa və İngiltərə sosializmi ilə hesablaşmamaq daha mümkün deyildi. Lakin tarix haqqında hələ aradan qaldırılmamış olan köhnə idealist anlayış maddi mənafeyə əsaslanan heç bir sinfi mübarizəni və ümumiyyətlə heç bir maddi mənafeyi qəbul etmirdi; istehsal və bütün iqtisadi münasibətlərdən, «mədəniyyət tarixi»nin ikinci dərəcəli əhəmiyyətli olan ünsürləri kimi yalnız ötəri bəhs olunurdu.

Yeni faktlar bütün keçmiş tarixi yenidən tədqiq etməyə məcbur etdi və bu zaman məlum oldu ki, ibtidai hal istisna olmaqla, *bütün* keçmiş tarix siniflərin mübarizəsi tarix olmuşdur, bir-biri ilə mübarizə edən bu ictimai sinflər hər bir müəyyən dövrdə istehsal və mübadilə münasibətlərinin, bir sözlə öz dövrünün *iqtisadi* münasibətlərinin məhsuludur; deməli, aydın oldu ki, hər bir müəyyən dövrdə cəmiyyətin iqtisadi quruluşu elə bir real əsas təşkil edir ki, hər bir müəyyən tarixi dövrün hüquqi və siyasi təsisatından, habelə dini, fəlsəfi və başqa görüşlərindən ibarət olan üstqurumu nəticə etibarilə bu əsasla izah edilir. Hegel tarixin anlaşılmasını metafizikadan azad etdi və onu dialektik anlaşılma halına saldı, lakin Hegel tərəfindən tarixin anlaşılması öz mahiyyəti etibarilə idealist anlaşılma idi. İndi isə idealizm son sığnağından, yəni tarixin anlaşılması sahəsindən qovuldu, tarixin materialistcəsinə anlaşılması verildi və keçmişdə insanların varlığı onların şüuru ilə izah edilirdisə, indi bunun əvəzində insanların şüurunu onların varlığı ilə izah etmək üçün yol tapıldı.

Buna görə də sosializm indi, bu və ya başqa dahi bir zəkanın təsadüfi kəşfi deyil, tarixən əmələ gəlmiş iki sinif, yəni proletariatla burjuaziya arasındakı mübarizənin zəruri nəticəsi hesab edilməyə başlandı. Sosializmin vəzifəsi indi artıq mümkün qədər daha mükəmməl bir cəmiyyət sistemi quraşdırmaqdan ibarət olmayıb, göstərilən sinflərin yaranmasına və onların arasındakı qarşılıqlı mübarizənin meydana gəlməsinə zəruri səbəb olan tarixi-iqtisadi prosesi tədqiq etməkdən və bu prosesin yaratdığı

iqtisadi vəziyyətdə həmin toqquşmanı həll etmək üçün vasitələr tapmaqdan ibarətdir. Lakin fransız materialistlər tərəfindən təbiətin anlaşılması dialektika və ən yeni təbiətşünaslıqla bir araya sığmadığı kimi, əvvəlki sosializm də tarixin bu materialist anlaşılması ilə bir araya sığmırdı. Əvvəlki sosializm mövcud kapitalist istehsal usulunu və onun nəticələrini tənqid edirdisə də, onu izah edə bilmirdi, deməli, onun öhdəsindən gəlməyə qadir deyildi,—yalnız bunun tamamilə yaramaz olduğunu e`lan edə bilirdi. Keçmiş sosializm bu istehsal üsulu şəraitində fəhlə sinfinin labüd olaraq istismar edilməsindən nə qədər çox hiddətlənirdisə, bu istismarın nədən ibarət olduğunu və nə cür əmələ gəldiyini aydın göstərməkdə bir o qədər aciz idi. Lakin vəzifə, bir tərəfdən, kapitalist istehsal usulunu tarixi əlaqədə götürüb onun əmələ gəlməsinin labüd olduğunu və müəyyən tarixi dövr üçün bu üsulun zəruri olduğunu, buna görə də onun hökmən məhv olacağını izah etmək idi, digər tərəfdən isə, bu istehsal üsulunun indiyədək hələlik aşkara çıxarılmamış olan daxili xarakterini də açıb göstərmək idi. Bu isə *izafi dəyərin* kəşfi sayəsində edilə bildi. Sübut edildi ki, haqqı ödənilməmiş əməyin mənimsənilməsi kapitalist istehsal üsulunun və onun fəhlələri istismar etməsinin əsas formasıdır; kapitalist iş qüvvəsini bir əmtəə kimi əmtəə bazarında tam dəyərinə aldıqda belə, həmin iş qüvvəsindən, ona verdiyi dəyərə nisbətən daha çox dəyər əldə edir və daim artan kapital kütləsinin varlı siniflər əlində toplanmasına səbəb olan dəyər məbləğini nəticə e`tibarı ilə, məhz bu izafi dəyər yaradır. Bu surətlə də, kapitalist istehsalının necə baş verdiyi, habelə kapitalın özünün necə istehsal olunduğu izah edildi. Bu iki böyük kəşf üçün—tarixin materialistcəsinə anlaşılması üçün və kapitalist istehsalı sirrini izafi dəyər vasitəsi ilə ifşa edilməsi üçün—biz *Marksa* minnətdarıq. Bu kəşflər sayəsində sosializm elm olmuşdur və indi vəzifə hər şeydən əvvəl bu elmi bütün təfərrüatı və əlaqələri ilə daha da inkişaf etdirməkdən ibarətdir.

III

Tarixin materialistcəsinə anlaşılması belə bir müddəaya əsaslanır ki, istehsal və bunun ardınca istehsal məhsullarının mübadiləsi hər bir ictimai quruluşun əsasını təşkil edir; tarixdə meydana gələn hər bir cəmiyyətdə məhsulların bölgüsü, bununla da birlikdə cəmiyyətin siniflərə və ya silklərə bölünməsi, bu cəmiyyətin nə istehsal etməsindən və necə istehsal etməsindən, istehsal məhsullarının necə mübadilə olunmasından asılıdır. Beləliklə, bütün ictimai dəyişikliklərin və siyasi çevrilişlərin son səbəblərini insanların beynində deyil, əbədi həqiqəti və ədaləti onların getdikcə daha artıq başa düşməsində deyil, istehsal və mübadilə üsulunun dəyişilməsində axtarmaq lazımdır; onları müvafiq dövrün *fəlsəfəsində* deyil, *iqtisadiyyatında* axtarmaq lazımdır. Mövcud ictimai quruluşların əqləuyğun olmadığı və ədalətsizliyinin, «əqləuyğun olanın mə`nasız, xeyrin isə əzab olduğunun» (*Göte*. «Faust», I hissə, dördüncü səhnə («Faustun kabinet»), *Red.*) anlaşılmağa başlanması yalnız bir şeyi göstərir: istehsal metodlarında və mübadilə formalarında hiss edilmədən elə dəyişikliklər əmələ gəlmişdir ki, köhnə iqtisadi şəraitin ölçüsü ilə biçilib qurulmuş ictimai quruluş buna daha uyğun gəlmir. Buradan həmçinin belə nəticə çıxır ki, aşkara çıxarılmış olan

bələlərin aradan qaldırılması vasitələri də,—az-çox inkişaf etmiş şəkildə—dəyişilmiş istehsal münasibətlərinin özündə olmalıdır. Bu vasitələri insan öz başından *uydurmamalı*, əksinə, bunları başın köməyi ilə istehsalın mövcud maddi faktlarında *kəşf etəlidir*.

Bəs bununla əlaqədar olaraq, müasir sosializm məsələsi nə haldadır?

İndi, demək olar, hamı qəbul etmişdir ki, mövcud ictimai quruluş hazırda hökm sürən sinif tərəfindən, yəni burjuazniya tərəfindən yaradılmışdır. Burjuaziyaya xas olan və Marksın zamanından bəri kapitalist istehsal üsulu adlanan istehsal üsulu yerli və silki imtiyazlara, habelə feodalizm quruluşunun qarşılıqlı şəxsi əlaqələrinə uyğun gəlmirdi; burjuaziya feodalizm quruluşunu dağıtmış və onun xərabələri üzərində burjuia ictimai quruluşunu» azad rəqabət, bir yerdən başqa yerə hərəkət etmək azadlığı, əmtəə sahibləri üçün hüquq bərabərliyi səltənəti,—müxtəsər, bütün burjuia məziyyətləri səltənətini yaratmışdır. Kapitalist istehsal üsulu indi azad inkişaf edə bilərdi. Buxar və yeni iş maşınları köhnə manufakturanı iri sənayeyə çevirdiyi zamandan e`tibarən burjuaziyanın idarəsi altında yaradılmış məhsuldar qüvvələr keçmişdə eşidilməmiş bir sür`ətlə və misli görünməmiş bir ölçüdə inkişaf etməyə başladı. Lakin bir zaman manufaktura və onun tə`siri altında təkmilləşmiş olan sənətlər sexlərin feodal buxovları ilə toqquşduğu kimi, özünün yüksək inkişaf pilləsində iri sənaye də kapitalist istehsal üsulunun bu iri sənayeni tıxadığı dar çərçivə ilə toqquşur. Yeni məhsuldar qüvvələr, bu qüvvələrdən istifadə etməyin burjuia formasını artıq ötüb keçmişdir. Məhsuldar qüvvələrlə istehsal üsulu arasındakı bu toqquşma, heç də ilk insan günahı ilə ilahi ədalət arasındakı toqquşma kimi yalnız insanların başlarında yaranan bir toqquşma deyildir; əksinə, bu ixtilaf gerçəklikdə, obyektiv surətdə, bizdən kənarda, hətta öz fəaliyyəti ilə onu yaradan adamların da iradə və ya davranışından asılı olmadan mövcuddur. Müasir sosializm, bu real toqquşmanın təfəkkürdəki in`ikasından, ən əvvəl isə bundan bilavasitə zərər çəkən sinfin,—fəhlə sinfinin başındakı ideal in`ikasından başqa bir şey deyildir.

Bəs bu toqquşma nədən ibarətdir?

Kapitalist istehsalı meydana gələndən əvvəl, yəni orta əsrlərdə hər yerdə xırda istehsal var idi və bunun əsasını istehsal vasitələri üzərində işçilərin xüsusi mülkiyyəti təşkil edirdi: kənddə azad və ya təhkimli xırda kəndlilərin əkinçiliyi, şəhərdə isə sənət. Əmək vasitələri—torpaq, əkinçilik alətləri, e`malatxanalar, sənətaar alətləri—ayrı-ayrı şəxslərin əmək vasitələri olub ancaq təkbaşına işlədilmək üçün idi, deməli, zərurət üzündən xırda, cüzi və məhdud şəkildə qalırdı. Məhz buna görə də onlar, bir qayda olaraq, istehsalçının özünə məxsus rırdı. Kapitalist istehsal üsulunun və bu üsulu təmsil edən burjuaziyanın tarixi rolu da məhz bu dağınıq, xırda istehsal vasitələrini bir yerə toplayıb iriləşdirməkdən və onları müasir qüdrətli istehsal vasitələrinə çevirməkdən ibarət idi. XV əsrdən başlayaraq, istehsalın üç müxtəlif pilləsində: adi kooperasiya, manufaktura və iri sənaye dövründə burjuaziyanın bu rolu tarixən necə yerinə yetirdiyini Marks öz «Kapital» əsərinin IV bölməsində ətraflı təsvir etmişdir. Lakin, Marksın oradaca müəyyən etdiyi kimi, burjuaziya ayrı-ayrı adamların işlətdiyi

istehsal vasitələrini ancaq *insan kütləsinin birlikdə* işlətdiyi *ictimai* istehsal vasitələrinə çevirmədən məhdud istehsal vasitələrini qüdrətli məhsuldar qüvvələrə çevirə bilməzdi. Əl cəhrəsi, əl toxuma dəzgahı, dəmirçi çəkici əvəzinə əyirici maşın, mexaniki toxuma dəzgahı, buxar çəkici meydana gəldi; ayrıca e`malatxana əvəzinə yüzlərlə və minlərlə fəhlələrin birgə əməyini tələb edən fabrik meydana gəldi. Istehsal vasitələri kimi, istehsal özü də bir sıra dağınıq hərəkətlərdən bir sıra ictimai hərəkətlərə, məhsullar isə ayrı-ayrı şəxslərin məhsullarından ictimai məhsullara çevrildi. İndi fabrik və zavodlardan çıxan iplik, parça metal mallar bir çox fəhlənin birgə əməyinin məhsuludur və bunlar hazır şəkllə düşmək üçün ardıcıl olaraq onların əlindən keçməli idi. Onların haqqında heç kəs ayrılıqda deyə bilməz: «Bunu *mən* qayırmışam, bu *mənim* məhsulumdur».

Lakin əsas istehsal forması, cəmiyyətdə tədriclə, heç bir plan olmadan, kortəbii təşəkkül tapan əmək bölgüsündən ibarət olan yerdə bu əmək bölgüsü labüd olaraq məhsulları *əmtəə* formasına salır; bunların qarşılıqlı mübadiləsi, alınıb-satılması ayrı-ayrı istehsalçılara öz müxtəlif tələbatını ödəmək imkanı verir. Orta əsrlərdə də belə idi. Məsələn, kəndli əkinçilik məhsullarını sənətkara satır və ondan sənət mə`mulatı alırdı. Ayrı-ayrı istehsalçıların, *əmtəə* istehsalçıların bu cəmiyyətinə yeni bir istehsal üsulu daxil oldu. Bu yeni istehsal üsulu bütün cəmiyyətdə kortəbii surətdə təşəkkül tapıb hökm sürən *plansız* əmək bölgüsü içərisində hər bir ayrıca fabrikdə *plan üzrə* təşkil olunmuş əmək bölgüsü yaratdı; *ayrı-ayrı* istehsalçıların istehsalı ilə yanaşı olaraq *ictimai* istehsal meydana gəldi. Bunların hər ikisinin məhsulları eyni bazarda və deməli, heç olmazsa, təqribən bərabər olan qiymətlərlə satılırdı. Lakin planlı təşkilat kortəbii surətdə təşəkkül tapan əmək bölgüsündən güclü çıxdı; ictimai əmək tətbiq edən fabrikdə məhsullar, dağınıq bir halda olan xırda istehsalçıların hazırladığı məhsullardan ucuz başa gəlirdi. Ayrı-ayrı istehsalçıların istehsalı bir-birinin ardınca bütün sahələrdən sıxışdırılıb çıxarılır, ictimai istehsal bütün köhnə istehsal üsulunu inqilabiləşdirir. Lakin ictimai istehsalın bu inqilabi xarakterini o qədər az başa düşürdülər ki, onu, əksinə olaraq, məhz *əmtəə* istehsalını gücləndirmək və genişləndirmək məqsədi ilə tətbiq edirdilər. Bu istehsal hələ özündən qabaq mövcud olan müəyyən *əmtəə* istehsalı və mübadiləsi vasitələri ilə: ticarət kapitalı, sənət və mizdlu əməklə bilavasitə əlaqədar olaraq meydana gəlmişdir. Bu istehsal özü, *əmtəə* istehsalının yeni forması kimi meydana gəldiyinə görə, *əmtəə* istehsalına xas olan mənimsəmə formaları həmçinin onun üçün də öz qüvvəsini tamamilə mühafizə etmişdi.

Orta əsrlərdə inkişaf edən *əmtəə* istehsalı forması şəraitində əmək məhsulunun kimə çatmalı olduğu məsələsi həttə ortaya çıxmağa da bilməzdi. Bu məhsulu ayrıca istehsalçı adətən öz xammalından, çox zaman özünün istehsal etdiyi xammaldan, öz əmək vasitələri ilə, öz əli və ya öz ailə üzvlərinin əli ilə hazırlayırdı. Bu istehsalçının həmin məhsulu mənimsəməyə ehtiyacı yox idi; bu məhsul əslində onun özününkü idi. Deməli, məhsullar üzərində mülkiyyət hüququ istehsalçının *öz əməyinə* əsaslanırdı. Həttə özünün köməyindən istifadə edilən yerdə də bu kömək, bir qayda olaraq, yalnız yardımçı rol oynayır və çox zaman onun əvəzi əmək haqqından əlavə, başqa yolla da

verilirdi: sex şagirdi və usta əlaltısı, dolanmaqdan və ya mizd almaqdan daha çox öyrənmək və müstəqil usta adı almağa hazırlaşmaq məqsədi ilə işləyirdi. İndi isə istehsal vasitələrinin böyük e`malatxanalarda və manufakturalarda təmərküzü başlandı, əslində bunların ictimai istehsal vasitələrinə çevrilməsi başlandı. Lakin bu ictimai istehsal vasitələrinə və məhsullara yenə də elə bir münasibət göstərməkdə davam edirdilər ki, bunlar guya əvvəlki kimi ayrı-ayrı şəxslərin istehsal vasitələri və məhsulları imiş. İndiyə qədər əmək vasitələrinin sahibi məhsulu, bir qayda olaraq, özünün olduğu üçün mənimsəyirdisə və özgənin yardımçı əməyi istisna hal idisə, indi əmək vasitələrinin sahibi məhsulu mənimsəməkdə davam edirdi, halbuki bu məhsul daha *onun* məhsulu deyil, yalnız *özgə əməyinin* məhsulu idi. Beləliklə, ictimai əmək məhsulları, istehsal vasitələrini doğrudan da hərəkətə gətirənlər və bu məhsulları həqiqətən istehsal edənlər tərəfindən deyil, *kapitalist* tərəfindən mənimsənilməyə başlandı. İstehsal vasitələri və istehsal mahiyyət e`tibarı ilə ictimai şəkil aldı. Lakin bunlar elə bir mənimsəmə formasına tabe olaraq qalır ki, onun müqəddəm şərtini ayrı-ayrı istehsalçıların xüsusi istehsalı təşkil edir, deməli, burada hər kəs öz məhsulunun sahibidir və bu məhsulu bazara çıxarır. İstehsal üsulu mənimsəmə formasının müqəddəm şərtini məhv etdiyinə baxmayaraq, yenə də bu mənimsəmə formasına tabe olur (Burada izah etməyə ehtiyac yoxdur ki, mənimsəmə *formas*ı əvvəlki kimi qalırsa da, onun *xarakteri* yuxarıda göstərilmiş proses nəticəsində istehsalın xarakterindən heç də az dəyişilmir. Mən öz əməyimin məhsulunu, yoxsa özgə əməyinin məhsulunu mənimsəyirəm,—bu əlbəttə, olduqca müxtəlif olan iki mənimsəmə növüdür. Ötəri qeyd etmək ki, özündə, rüşeym halında bütün kapitalist istehsal üsulunu ehtiva edən mizdli əmək çox zamanlardan bəri mövcuddur, fərdi təsadüfi formada mizdli əmək yüz illər ərzində köləliklə yanaşı olaraq mövcud olmuşdur. Lakin bu rüşeym, yalnız onun üçün lazım olan tarixi müqəddəm şərtlər yaranmış olduğu zaman inkişaf edib kapitalist istehsal üsuluna çevrilə bilərdi.). Yeni istehsal üsuluna kapitalist xarakteri verən bu ziddiyyətin özündə *artıq zamanəmizdəki bütün toqquşmaların rüşeymi vardır*. Bütün həlledici istehsal sahələrində və iqtisadi cəhətdən hakim olan bütün ölkələrdə yeni istehsal üsulunun hökmranlığı daha mükəmməl bir şəkil aldıqca və bununla da fərdi istehsalçıların istehsalını cüzi qalıqlara müncər etdikcə, *ictimai istehsal ilə kapitalistcəsinə mənimsəmənin bir araya sığmazlığı daha kəskin bir şəkildə meydana çıxmalı idi*.

Gördüyümüz kimi, ilk kapitalistlər mizdli əmək formasının hazırlarına gəlib çıxmışdılar. Lakin mizdli əmək yalnız müstəsna və əlavə bir məşğələ, yardımçı bir peşə kimi, keçid halı kimi mövcud idi. Bə`zən günə mizd işə girən əkinçinin öz xüsusi torpaq parçası var idi ki, bu da bəd ayaqda onu dolandıra bilirdi. Sex qaydaları, bu günkü usta əlaltılarının sabah usta olmaları qayğısına qalırdı. Lakin istehsal vasitələri ictimai istehsal vasitələrinə çevrildikdə və kapitalistlərin əlində cəmləşdikdə, dərhal hər şey dəyişildi. Xırda fərdi istehsalçının istehsal vasitələri və məhsulları getdikcə qiymətdən düşürdü və onun kapitalist üçün mizdli işləməkdən başqa bir çarəsi qalmırdı. Əvvəllər istisna və yardımçı bir peşə şəklində mövcud olan mizdli əmək,

bütün istehsalda adi bir qayda və əsas forma oldu; əvvəllər yardımçı məşğələ olan muzdlu əmək indi işçinin yeganə fəaliyyətinə çevrildi. Hərdənbir muzdlu işə girən işçi ömürlük muzdlu fəhləyə çevrildi. Eyni zamanda feodalizm quruluşunun dağılması, feodal məişətlərinin buraxılması, kəndlilərin öz torpaqlarından qovulması və sairə nəticəsində də ömürlük muzdlu fəhlə kütləsi son dərəcə çoxaldı. Kapitalistlərin əlində cəmləşdirilmiş istehsal vasitələri ilə, öz iş qüvvəsindən başqa hər şeydən məhrum olan istehsalçılar arasında tam bir ayrılıq əmələ gəldi. *İctimai istehsal ilə kapitalistcəsinə mənimsəmə arasındakı ziddiyyət proletariətlə burjuaziya arasındakı antaqonizm şəklində meydana çıxır.*

Biz gördük ki, kapitalist istehsal üsulu, öz məhsullarını mübadilə etmək vasitəsi ilə bir-biri ilə ictimai əlaqə saxlayan əmtəə istehsalçılarından, ayrı-ayrı istehsalçılardan ibarət cəmiyyət içərisinə girmişdir. Lakin əmtəə istehsalına əsaslanan hər bir cəmiyyətin xüsusiyyəti ondan ibarətdir ki, həmin cəmiyyətdə istehsalçılar öz ictimai münasibətləri üzərindəki hökmranlığını itirirlər. Hər kəs, təsadüfən öz əlində olan istehsal vasitələri ilə və öz fərdi mübadilə tələbatı üçün təkbaşına istehsal edir. Heç kəs bilmir ki, onun istehsal etdiyi məhsuldan bazara nə qədər çıxacaqdır və bu məhsul ümumiyyətlə nə qədər istehlakçı tapa biləcəkdir; heç kəs bilmir ki, onun istehsal etdiyi məhsula həqiqətən tələbat varmı, onun istehsal xərcləri çıxacaqdırmı və ümumiyyətlə onun məhsulu satılacaqdırmı. İctimai istehsalda hərc-mərclik hökm sürür. Lakin hər bir başqa istehsal forması kimi, əmtəə istehsalının da daxilən ona xas olan və ondan ayrılmaz olan xüsusi qanunları vardır; həm də bu qanunlar, hərc-mərcliyə rəğmən, həmin hərc-mərcliyin özündə və onun vasitəsi ilə özünə yol açır. Bu qanunlar ictimai əlaqənin qalmış olan yeganə formasında, yəni mübadilədə təzahür edir və rəqabətin məcburi qanunları olaraq ayrı-ayrı istehsalçılara təsir göstərir. Deməli, bu qanunlar əvvəlcə hətta istehsalçıların özlərində də məlum olmur və istehsalçılar onları yalnız tədricən, uzun təcrübə yolu ilə kəşf edə bilirlər. Deməli, bu qanunlar istehsalçıların istehsal formalarının özbaşına təsir göstərən təbii qanunları olmaq ehtibarı ilə istehsalçılardan asılı olmayaraq və onların əleyhinə olaraq özlərinə yol açır. Məhsul istehsalçılar üzərində hökmranlıq edir.

Orta əsrlərdəki cəmiyyətdə, xüsusən ilk əsrlərdə istehsal, başlıca olaraq, şəxsi istehlakın təmin olunmasına doğru yönəldilmişdi. İstehsal başlıca olaraq yalnız istehsalçının özünün və ailəsinin tələbatını ödəyirdi. Kənddə olduğu kimi şəxsi asılılıq münasibətləri mövcud olan yerdə isə istehsal, feodalın tələbatını da ödəyirdi. Deməli, burada heç bir mübadilə yox idi və məhsullar əmtəə xarakteri kəsb etmirdi. Kəndli ailəsi özünə lazım olan şeylərin, demək olar, hamısını: iaşə şeyləri kimi, alət və paltar da istehsal edirdi. Kəndli ailəsi, yalnız öz istehlakından və feodala verdiyi natural mükəlləfiyyətlərdən artıq istehsal etməyə başladığı zamandan ehtibarən satış məqsədi ilə istehsal etməyə başlamışdır; ictimai mübadiləyə buraxılan və satılmaq üçün nəzərdə tutulan bu artıq məhsul əmtəə olurdu. Şəhər sənətkarları, əlbəttə, lap əvvəldən mübadilə üçün istehsal etməli idilər. Lakin onlar da öz istehlakları üçün lazım olan şeylərin çox hissəsini şəxsi əməkləri ilə hazırlayırdılar; onların öz bostanları və kiçik tarlaları var idi,

öz malqaralarını icma meşəsində otarırdılar, bu meşədən habelə tikinti üçün ağac və yandırmaq üçün odun aparırdılar; qadınlar kətan, yun və i.a. əyirirdilər. Mübadilə məqsədi ilə olan istehsal, əmtəə istehsalı hələ yenicə meydana gəlirdi. Buna görə də mübadilə məhdud idi, bazar məhdud idi, istehsal üsulu sabit idi, xarici aləmlə əlaqə cəhətdən məhəlli bir məhdudluq var idi, daxildə yerli birləşmə: kəndlərdə marka (Axırdakı əlavəyə bax. [Burada Engels «Marka» adlı öz əsərinə istinad edir. *Red.*]), şəhərlərdə sexlər var idi.

Əmtəə istehsalı genişləndikdə və xüsusən kapitalist istehsal üsulu meydana gəldikdə, əvvəllər mürgüləyən əmtəə istehsalı qanunları daha açıq və qəti fəaliyyət göstərməyə başladı. Köhnə əlaqələr sarsıdı, keçmiş maneələr dağıldı, istehsalçılar isə getdikcə daha çox dağınıq olan müstəqil əmtəə istehsalçılarına çevrilməyə başladılar. İctimai istehsaldakı hərc-mərclik aşkara çıxıb get-gedə daha kəskin xarakter almağa başladı. Halbuki ictimai istehsaldakı hərc-mərcliyi gücləndirmək üçün kapitalizmin istifadə etdiyi ən başlıca alət, hərc-mərcliyin tam əksi idi: bu alət, hər bir ayrıca istehsal müəssisəsində ictimai istehsal olan istehsalın getdikcə daha çox təşkil edilməsi idi. Kapitalist istehsal üsulu bu vasitənin köməyi ilə, köhnə dinc sabitliyi aradan qaldırdı. O, hər bir sənaye sahəsinə soxulub köhnə istehsal metodlarını buradan qovub çıxarırdı. O, sənət sahəsinə sahib olub köhnə sənəti məhv edirdi. Əmək meydanı dönüb döyüş meydanı oldu. Böyük coğrafi kəşflər və onların ardınca gələn müstəmləkəçilik satış sahəsini qat-qat artırdı və sənətin manufakturaya çevrilməsini sürətləndirdi. Daha mübarizə ayrı-ayrı yerli istehsalçılar arasında getməklə qalmırdı; yerli çarpışmaların özü də böyüyüb millətlər arasında mübarizə miqyası, XVII və XVIII əsrlərdəki ticarət müharibələri miqyası almışdı. Nəhayət, iri sənaye və dünya bazarının əmələ gəlməsi bu mübarizəni ümumi bir mübarizəyə çevirdi və eyni zamanda eşidilməmiş dərəcədə kəskinləşdirdi. Ayrı-ayrı kapitalistlər arasındakı münasibətlərdə, habelə istehsalın bütöv sahələri arasındakı və bütöv ölkələr arasındakı münasibətlərdə ölüm-dirim məsələsi, onların təbii və ya sün'i surətdə yaradılmış əlverişli istehsal şəraitinə malik olmamalarından asılı olaraq həll edilir. Məğlub olanlar amansızlıqla aradan qaldırılır. Bu, Darvinin göstərdiyi ayrılıqda yaşamaq urunda mübarizə idi ki, on qat artıq şiddətlə təbiətdən cəmiyyətə keçirilmişdir. Heyvanların təbii vəziyyəti bəşər inkişafının zirvəsi kimi meydana çıxır. İctimai istehsal ilə kapitalistcəsinə mənimsəmə arasındakı ziddiyyət *ayrı-ayrı fabriklərdə istehsalın təşkili ilə bütün cəmiyyətdə istehsalın hərc-mərcliyi arasındakı əkslik* kimi təkrar edilir.

Kapitalist istehsal üsulunun öz mənşəyi üzündən həmin üsula xas olan ziddiyyətin bu hər iki təzahür formasında həmin istehsal üsulu dönmədən hərəkət edib hələ Furiyenin onda kəşf etdiyi kimi «çıxılmaz bir dairə» yaradır. Lakin bu dairənin tədricən kicildiyini, istehsalın daha çox spiral xətlə hərəkət etdiyini və planetlərin hərəkəti kimi, onun da axırda mərkəzlə toqquşmalı olduğunu Furiye öz dövründə, əlbəttə, hələ görə bilməzdi. İctimai istehsal hərc-mərcliyinin hərəkətverici qüvvəsi bəşəriyyətin əksəriyyətini tədriclə proletarlara çevirir, proletar kütlələri isə, istehsal hərc-mərcliyinə nəticə e'tibarı ilə son qoyacaqdır. Istehsalın sosial hərc-mərcliyinin həmin hərəkətverici

qüvvəsi iri sənayedə tətbiq edilən maşınları daim təkmilləşdirmək imkanını hər bir ayrıca sənaye kapitalisti üçün məcburi bir qanuna çevirir, kapitalisti məhv olmaq təhlükəsi qarşısına qoyub ona öz maşınlarını arasы kəsilmədən təkmilləşdirməyi əmr edən bir qanuna çevrır. Maşınların təkmilləşdirilməsi nəticəsində isə müəyyən miqdar insan əməyi artıq qalır. Əgər maşınların tətbiq edilməsi və yayılması maşında işləyən az miqdar fəhlənin əllə işləyən milyonlarla işçini sıxışdırıb aradan çıxarması demək idisə, maşınların təkmilləşdirinəsi maşınlarda işləyən fəhlələrin özlərinin getdikcə daha böyük miqdarının sıxışdırılıb aradan çıxarılması və son nəticədə kapitalın verdiyi orta tələb dərəcəsindən artıq çoxlu işçi qüvvəsi təklif edilməsi deməkdir. İşləməyən fəhlə kütləsi, hələ 1845-ci ildə dediyim kimi, sənaye üçün əsl ehtiyat ordusu («İngiltərədə fəhlə sinfinin vəziyyəti», səh. 109) yaradır ki, bu ordu da istehsal tam sürətlə işlədiyi zaman onun sərəncamına verilir və hər bir canlanmadan sonra labüddən baş verən iflas nəticəsində küçəyə atılır; yaşamaq uğrunda fəhlə sinfi ilə kapital arasında gedən mübarizədə ağır bir daş kimi daim fəhlə sinfinin ayağından asılıb qalan bu ordu, əmək haqqının tənzimcisi vəzifəsini görərək, onu kapitalın tələbatına uyğun olan aşağı səviyyədə saxlayır. Beləliklə, belə çıxır ki, maşın, Marksın sözləri ilə desək, fəhlə sinfinə qarşı kapitalın əlində ən güclü bir döyüş vasitəsi olur, əmək aləti yaşayış vasitələrini daim fəhlənin əlindən alır və fəhlənin özü tərəfindən hazırlanmış məhsul dönüb onu əsarət altında saxlamaq üçün bir alət olur. Bu ona gətirib çıxarır ki, əmək vasitələrinə qənaət edilməsi, eyni zamanda, lap əvvəldən iş qüvvəsini amansızcasına israf etmək və normal əmək şəraitini vəhşicəsinə pozmaq olur; iş vaxtının qısaldılması üçün ən güclü vasitə olan maşın, kapitalın dəyərini artırmaqdan ötəri fəhlənin və onun ailəsinin bütün ömrünü potensial iş vaxtına çevirmək üçün ən e'tibarlı bir vasitə olur. Bax buna görə də fəhlə sinfinin bir hissəsinin həddən artıq əməyi onun digər hissəsinin tamamilə işsiz qalmasına səbəb olur, bütün dünyanı gəzib istehlakçı axtaran iri sənaye isə öz ölkəsində fəhlə kütlələrinin istehlakını ən aşağı aclıq səviyyəsi ilə məhdudlaşdırır, beləliklə də öz daxili bazarını sarsıdır. «Nisbi artıq əhalinin və ya sənaye ehtiyat ordusunun kapital yığımının miqdarı və gücü ilə müvazinətdə saxlayan qanun, fəhləni kapitalla elə möhkəm bənd edir ki, heç Gefestin çəkici də Prometeyi qayaya zəncirlə belə möhkəm bənd edə bilməmişdi. Bu qanun kapital yığımına müvafiq surətdə yoxsulluğun artmasına səbəb olur. Deməli, bir qütbə sərvət yığımı, eyni zamanda müqabil qütbə, yə'ni öz məhsulunu kapital kimi istehsal edən sinfin olduğu tərəfdə yoxsulluq, əmək iztirabları, köləlik, cəhalət, kobudluq və mə'nəvi pozğunluğun artması deməkdir». (Marks, «Kapital», səh. 671). Kapitalist istehsal üsulundan məhsulların başqa cür bölüşdürülməsini gözləmək, batareya elektrodlarının, batareya ilə birləşdirilmiş olduğu halda, suyu təhlil etməməsini və müsbət qütbə oksigen, mənfi qütbə isə hidrogen toplamamasını tələb etmək kimi bir şey olardı.

Biz gördük ki, müasir maşınların, ən yüksək dərəcəyə çatdırılmış təkmilləşmə qabiliyyəti, cəmiyyətdə istehsal hərc-mərcliyi üzündən məcburi bir qanuna çevrilir və bu qanun ayrı-ayrı sənaye kapitalistlərini öz maşınlarını daim yaxşılaşdırmağa və bunların məhsuldar qüvvəsini daim artırmağa məcbur edir. Öz istehsalının həcmi

genişləndirmək üçün onların əlində olan fe'lən sadəcə imkan da belə bir məcburi qanuna çevrilir. İri sənayenin çox böyük genişlənmə qabiliyyəti—bunun yanında qazların genişlənmə qabiliyyəti əsl uşaq oyuncağı kimi görünür—indi bu sənayeni həm keyfiyyət, həm də kəmiyyətcə genişləndirmək *tələbi*, heç bir əks tə'sirlə hesablaşmayan bir tələb kimi meydana çıxır. Bu əks tə'siri isə istehlak, satış, iri sənaye məhsulları üçün olan bazarlar doğurur. Bazarların istər ekstensiv, istərsə intensiv genişlənmə qabiliyyəti isə daha az bir qüvvə ilə fəaliyyət göstərən bambaşqa qanunlarla müəyyən olunur. Bazarların genişlənməsi istehsalın genişlənməsi ilə ayaqlaşa bilmir. Münaqişə labud olur, həm də o, kapitalist istehsal üsulunun özünü partladıb dağıtmayınca həmin toqquşmanı həll edə bilməyəcəyinə görə, bu münaqişə vaxtaşırı baş verir. Kapitalist istehsalı yeni «çıxılmaz bir dairə» törədir.

Doğrudan da, birinci ümumi böhranın baş verdiyi 1825-ci ildən başlayaraq, bütün sənaye və ticarət aləmi, bütün mədəni xalqların istehsal və mübadiləsi, habelə bunların barbarlıq dövrünə məxsus az-çox əlavələri təqribən hər on ildən bir öz cığırından çıxır. Ticarət dayanır, bazarlar satıla bilməyən çoxlu məhsullarla dolur, nağd pul tədavüldən çıxıb yox olur, kredit kəsilir, fabriklər dayanır, fəhlələr yaşayış vasitələrindən məhrum olurlar, çünki onlar bu vasitələri həddindən artıq istehsal etmişlər; iflas ardınca iflas gəlir, hərərac ardınca hərərac gəlir. Dürğunluq illərlə sürür, külli miqdarda məhsuldar qüvvə və məhsul israf və məhv edilir, bu hal yığılıb qalmış əmtəə kütlələri, nəhayət, az-çox aşağı salınmış qiymətə satılincaya qədər, istehsal və mübadilə hərəkəti tədricən yenidən başlanıncaya qədər davam edir. Bu hərəkət yavaş-yavaş sür'ətlənir, addımlama ardınca yortma başlanır, yortma dalısınca sənaye dördnala çapır, bundan sonra sənayeni, ticarəti, krediti və ehtikarı əhatə edən və maneələr üzərindən atlanmağı tələb edən qızğın bir çapışma başlanır və ən qızğın çapışmalardan sonra sənaye, nəhayət, yenidən iflas uçurumuna yuvarlanır. Həm də bu hal daim təkrar olunur. Biz 1825-ci ildən bəri beş dəfə bu dövrəni keçirmişik və indi bunu (1877-ci ildə) altıncı dəfədir ki, keçiririk. Bu böhranların xarakteri o qədər aydın nəzərə çarpır ki, Furiye bu böhranların hamısının mahiyyətini qavrayaraq, bunların birincisini «crise plethorique», bolluq böhranı adlandırmışdır.

Böhranlarda ictimai istehsal ilə kapitalistcəsinə mənimsəmə arasındakı ziddiyyət qarşısıalınmaz bir qüvvə ilə aşkara çıxır. Əmtəə tədavülü müvəqqəti olaraq dayanır; tədavül vasitəsi olan pul, tədavül üçün bir maneə olur, əmtəə istehsalı və tədavülünün bütün qanunları tərsinə fəaliyyət göstərir. İqtisadi toqquşma ən yüksək nöqtəsinə çatır: *istehsal üsulu mübadilə üsuluna qarşı çıxır*.

Fabriklər daxilində istehsalın ictimai qaydada təşkili elə bir inkişaf dərəcəsinə çatmışdır ki, cəmiyyətdə onunla yanaşı və onun üzərində duran istehsal hərc-mərcliyi ilə bir araya sığmır,—bu fakt kapitalların zorla təmərküzləşməsi sayəsində kapitalistlərin özləri üçün aydın olur, bu təmərküzləşmə isə böhranlar zamanı bir çox iri kapitalistlərin və daha çox miqdarda xırda kapitalistlərin var-yoxdan çıxması yolu ilə əmələ gəlir. Kapitalist istehsal üsulunun bütün mexanizmi özünün yaratmış olduğu məhsuldar qüvvələrin təzyiqi altında hərəkətdən qalır. O daha bütün istehsal vasitələri kütləsini

kapitala çevirə bilmir; bu istehsal vasitələri işlənilmir, buna görə sənaye ehtiyat ordusu da fəaliyyətsiz qalmağa məcbur olur. Istehsal vasitələri, yaşayış vasitələri, kapitalın sərəncamında olan fəhlələr–bütün istehsal və ümumi rifah ünsürləri bol olur. Lakin bu «bolluq ehtiyac və məhrumiyyətlər mənbəyi olur» (Furye), çünki məhz o, istehsal vasitələrinin və yaşayış vasitələrinin kapitala çevrilməsinə mane olur. Zira kapitalizm cəmiyyətində istehsal vasitələri əvvəlcə kapitala, yəni insanın iş qüvvəsini istismar etmək alətinə çevrilmədən fəaliyyətə keçə bilməz. Bu vasitələrin kapitala çevrilməsi zərurəti bir tərəfdən fəhlələrlə, digər tərəfdən istehsal və yaşayış vasitələri arasında bir kabus kimi durur. Yalnız bu zərurət istehsalın maddi vasitələri ilə şəxsi vasitələrinin birləşməsinə mane olur; yalnız bu zərurət istehsal vasitələrinin hərəkət etməsinə, fəhlələrin işə işləyib yaşamasına mane olur. Deməli, bir tərəfdən, kapitalist istehsal üsulunun daha məhsuldar qüvvələri idarə etmək iqtidarında olmadığı aşkara çıxır. Digər tərəfdən, məhsuldar qüvvələr özləri getdikcə artan bir qüdrətlə bu ziddiyyəti məhv etməyə, bir kapital olmaq e'tibarı ilə onlara xas olan nə varsa hamısını özündən kənar etməyə, *xarakteri e'tibarı ilə ictimai məhsuldar qüvvə olduqlarının fe'lən qəbul edilməsinə* çalışır.

Qüdrətlə artan məhsuldar qüvvələrin öz kapitalist xarakterinə göstərdiyi həmin əks tə'sir, onların ictimai təbiətinin e'tiraf edilməsi zərurətinin belə artması kapitalistlərin sinfinin özünü məcbur edir ki, kapitalist şəraitində mümkün olduğu dərəcədə bu qüvvələrlə getdikcə daha tez-tez ictimai məhsuldar qüvvələr kimi rəftar etsin. Həm sənayedəki qızğınlıq dövrləri və bu dövrlərdə hədsiz şişirdilmiş kredit, həm də iri kapitalist müəssisələrini dağıdan iflasların özü, istehsal vasitələrinin böyük kütlələrinin, müxtəlif səhmdar cəmiyyətlərində gördüyümüz formada ictimailəşdirilməsinə səbəb olur. Bu istehsal və rabitə vasitələrindən bə'ziləri, məsələn, dəmir yollar, özlüyündə o qədər böyükdür ki, bunlar hər bir başqa kapitalist istismar formasını istisna edir. Müəyyən inkişaf pilləsində bu forma da kifayət etmir; müəyyən bir ölkənin eyni sənaye sahəsinin bütün iri istehsalçıları istehsalı tənzim etmək üçün birləşib bir «trest», ittifaq düzəldirlər. Onlar istehsal edilməli olan şeyin ümumi miqdarını müəyyən edir, bunu öz aralarında bölür və əvvəlcədən müəyyən etdikləri satış qiymətini qəbul etdirirlər. İşdə ilk çətinlik baş verən kimi həmin trestlərin çox hissəsi dağıldığına görə, bu trestlər özləri daha çox təmərküz etmiş bir ictimailəşməyə səbəb olurlar: sənayenin bütöv bir sahəsi tam nəhəng bir səhmdar cəmiyyətinə çevrilir, ölkə daxilindəki rəqabət öz yerini həmin ölkə daxilində bu cəmiyyətin inhisarına tərk edir. Məsələn, 1890-cı ildə İngiltərənin qələvi istehsalında məhz belə olmuşdur, 48 iri fabrikin hamısı birləşdikdən sonra bu istehsal vahid bir mərkəzdən rəhbərlik edilən və 120 milyon marka kapitalı olan vahid bir cəmiyyətin əlinə keçdi.

Trestlərdə azad rəqabət inhisara çevrilir, kapitalizm cəmiyyətinin plansız istehsalı isə gələcək sosializm cəmiyyətinin planlı istehsalına təslim olur. Doğrudur, bu əvvəlcə kapitalistlər üçün yalnız faydalı və əlverişli olur. Lakin istismar özünün bu formasında o qədər aydın şəkil alır ki, dağılmalı olur. Heç bir xalq, trestlərin rəhbərlik etdiyi

istehsala və bu trestlərdə kupon kəsməklə yaşayan kiçik bir dəstənin bütün cəmiyyəti aşkar istismar etməsinə uzun müddət dözməyə razı olmaz.

Necə olursa-olsun, trestlərlə və ya trestlərsiz kapitalizm cəmiyyətinin rəsmi nümayəndəsi olan dövlət, istehsala rəhbərlik etməyi öz öhdəsinə götürməyə məcburdur (Mən «məcburdur» deyirəm, çünki *həqiqətən* istehsal və ya rabitə vasitələri səhmdarlar cəmiyyətlərinin idarə edə bildiyi həddi aşarsa və bunların dövlətləşdirilməsi *iqtisadi cəhətdən* labüd olarsa, yalnız bu halda—hətta bunu müasir dövlət edərsə—bu iş iqtisadi tərəqqi olar, bütün məhsuldar qüvvələrə cəmiyyətin özünün sahib olması yolunda atılan yeni bir addım olar. Lakin son zamanlarda, Bismark dövlətləşdirmə yoluna atıldığı vaxtdan bəri xüsusi bir saxta sosializm meydana gəlmişdir ki, bu da bəzi yerlərdə xüsusi bir könüllü nökrçilik şəkli alaraq, *hər bir* dövlətləşdirməni, hətta Bismarkın dövlətləşdirməsini də ağına-bozuna baxmadan socialistcəsinə dövlətləşdirmə adlandırır. Əgər dövlət tütün inhisarı sosializmdir, onda Napoleon ilə Metternix də, şübhəsiz, sosializmin baniləri sırasına salınmalıdırlar. Belçika dövləti ən adi siyasi və maliyyə mülahizələri ilə başlıca dəmir yolları özü çəkməyə başladıqda; müharibə baş verəcəyi halda Prussiyanın mühüm dəmir yollarını muharibənin tələblərinə uyğunlaşdırmaq və bunlardan müharibə üçün istifadə etmək işini yalnız asanlaşdırmaq məqsədi ilə, dəmir yol məmurlarını tərbiyələndirmək və onları hökumətə itaətlə səs verən bir sürüyə çevirmək məqsədi ilə, başlıcası isə parlamentdən asılı olmayan yeni bir gəlir mənbəyi əldə etmək məqsədi ilə Bismark azacıq da iqtisadi zərurət olmadığı halda, bu yolları dövlət mülkiyyətinə çevirdikdə,—bütün bunlar heç də sosializmə doğru nə bilavasitə, nə də dolayı yolla, nə şüurlu, nə də şüursuz olaraq atılan bir addım deyildi. Yoxsa kral «Seehandlung»-u¹⁰⁸, kral çini qab manufakturası və hətta orduda olan rota dərzixanaları, yaxud otuzuncu illərdə III Fridrix-Vilhelm zamanı hansı bir əllamənin isə hətta ciddi surətdə təklif etdiyi... fahişəxanaların dövlətləşdirilməsi də socialist müəssisələri hesab olunmalıdır!). Hər şeydən əvvəl iri rabitə vasitələrini: poçt, teleqraf və dəmir yolları dövlət mülkiyyətinə çevirmək zərurəti meydana çıxır.

Əgər böhranlar burjuaziyanın müasir məhsuldar qüvvələri idarə etməyə daha qadir olmadığını göstərmişdisə, iri istehsal müəssisələri və rabitə vasitələrinin səhmdar cəmiyyətlərinin, trestlərin əlinə və dövlət mülkiyyətinə keçməsi burjuaziyanın bu məqsədə daha lazım olmadığını sübut edir. Kapitalistin bütün ictimai vəzifələrini indi müzdlü qulluqçular ifa edir. Kapitalist üçün bolluca gəlir götürməkdən, kupon kəsməkdən və birjada oynayıb bir-birinin kapitallarını ələ keçirməkdən başqa bir ictimai fəaliyyət qalmamışdır. Əvvəllər fəhlələri sıxışdırıb aradan çıxaran kapitalist istehsal üsulu indi kapitalistlərin özlərini də sıxışdırıb aradan çıxarır, doğrudur, hələlik onları sənaye üçün ehtiyat ordusu sırasına deyil, yalnız gərəksiz əhali sırasına salır.

Lakin məhsuldar qüvvələrin nə səhmdar cəmiyyətləri və trestlərin əlinə keçməsi, nə də dövlət mülkiyyətinə çevrilməsi bu qüvvələrin kapitalist xarakterini aradan qaldırmır. Bu, səhmdar cəmiyyətləri və trestlər barəsində tamamilə aydın görünür. Müasir dövlət isə yenə də yalnız elə bir təşkilatdır ki, onu burjua cəmiyyəti, kapitalist istehsal üsulunun ümumi xarici şərtlərini həm fəhlələrin, həm də ayrı-ayrı kapitalistlərin

qəsdlərindən qorumaq məqsədi ilə özü üçün yaradır. Müasir dövlət hansı formada olursa-olsun öz mahiyyəti e'tibarı ilə kapitalist maşınıdır, kapitalistlərin dövlətidir, ideal bir məcmu kapitalistdir. Bu dövlət nə qədər çox məhsuldar qüvvəni öz mülkiyyətinə çevirsə, bir o qədər mükəmməl surətdə məcmu kapitalistə çevrilər və bir o qədər çox vətəndaşı istismar edir. Fəhlələr muzzdlu fəhlə, proletar olub qalacaqlar. Burada kapitalist münasibətləri məhv edilmək deyil, əksinə ifrata, ən yüksək nöqtəyə çatdırılır. Lakin ən yüksək nöqtədə çevriliş baş verir. Məhsuldar qüvvələr üzərində dövlət mülkiyyəti münaqişəni həll etmir, amma onu həll etmək üçün rəsmi bir vasitəni, imkanını özündə ehtiva edir.

Münaqişənin həlli ancaq bundan ibarət ola bilər ki, müasir məhsuldar qüvvələrin ictimai təbiəti işdə təsdiq edilsin və, deməli, istehsal, mənimsəmə və mübadilə üsulu istehsal vasitələrinin ictimai xarakterinə uyğunlaşdırılsın. Bu isə yalnız belə bir yolla ola bilər ki, ictimai üsuldən başqa heç bir digər üsulla idarə edilə bilməyəcək qədər inkişaf etmiş məhsuldar qüvvələri cəmiyyət, heç bir dolay yolla getmədən açıqca öz ixtiyarına keçirsin. Bununla da istehsal vasitələrinin və məhsulların ictimai xarakterindən, yəni indi istehsalçıların öz əleyhinə çevrilib istehsal və mübadilə üsulunu vaxtaşırı sarsıdan və kor-koranə fəaliyyət göstərən təbiət qanunu kimi zor gücünə və dağıdıcılıqla özünə yol açan ictimai xarakterdən istehsalçılar tamamilə şüurlu istifadə edəcəklər və bu ictimai xarakter pozğunluq və vaxtaşırı iflaslar törədən səbəbdən dönüb ən güclü bir istehsal vasitəsi olacaqdır.

Biz ictimai qüvvələri dərk etmədikcə və bunlarla hesablaşmadıqca, təbii qüvvələr kimi onlar da kor-koranə, zorakı, dağıdıcı fəaliyyət göstərir. Lakin biz bunları dərk etdikdə, bunların fəaliyyətini, istiqamət və təsirini başa düşdükdə, bunları öz iradəmizə getdikcə daha çox tabe etmək və bunların vasitəsi ilə öz məqsədlərimizə çatmaq yalnız bizim özümüzdən asılıdır. Bu, xüsusən indiki qüdrətli məhsuldar qüvvələrə aiddir. Biz bunların təbiətvə xarakterini başa düşməkdən təkidlə boyun qaçırdıqca—bunu başa düşməyə isə kapitalist istehsal üsulu və onun müdafiəçiləri mane olurlar,—məhsuldar qüvvələr bizim əksimizə, bizim əleyhimizə fəaliyyət göstərir, yuxarıda ətraflı göstərdiyimiz kimi, bizə hakim olur. Lakin onların təbiətini başa düşdüyümüz zaman onlar iblisənə hökmdar halından çıxıb birləşmiş istehsalçıların əlində itaətkar qula çevrilə bilər. Buradakı fərq, tufan zamanı ildırımlarda olan elektrikin dağıdıcı gücü ilə teleqraf aparatında və qövs lampasında özümüzə tabe etmiş olduğumuz elektrik arasındakı fərqlin eynidir, yanğın ilə insana xidmət edən od arasındakı fərqlin eynidir. Müasir məhsuldar qüvvələrlə, bunların, nəhayət, dərk edilmiş təbiətinə uyğun surətdə rəftar edildiyi zaman, istehsaldakı ictimai hərc-mərcliyin yerini həm bütövlükdə cəmiyyətin, həm də hər bir cəmiyyət üzvünün tələbatına uyğun olaraq istehsalın ictimai-planlı tənzimi tutacaqdır. Məhsulun əvvəlcə istehsalçını, sonra da həmçinin mənimsəyəni əsarət altına almasına səbəb olan kapitalist mənimsəmə üsulunun yerini o zaman, müasir istehsal vasitələrinin öz təbiətinə əsaslanan yeni mənimsəmə üsulu tutacaqdır; bir tərəfdən, istehsalı davam etdirmək və genişləndirmək vasitəsi olaraq

məhsulların bilavasitə ictimai üsulla mənimlənməsi, digər tərəfdən də yaşamaq və zövq almaq vasitəsi olaraq bunların bilavasitə fərdi üsulla mənimlənməsi tutacaqdır.

Əhalinin böyük əksəriyyətini getdikcə daha çox proletarlara çevirən kapitalist istehsal üsulu, ölüm təhlükəsi qarşısında belə bir çevrilişi həyata keçirməyə məcbur olan bir qüvvə yaradır. İctimailəşdirilmiş iri istehsal vasitələrini getdikcə daha artıq bir dərəcədə dövlət mülkiyyətinə çevirməyə məcbur edən kapitalist istehsal üsulu özü bu çevrilişi etmək yolunu göstərir. *Proletariat dövlət hakimiyyətini ələ alır və hər şeydən əvvəl istehsal vasitələrini dövlət mülkiyyətinə çevirir.* Lakin bununla da o özünü proletariat olmaq e'tibarı ilə məhv edir, bütün sinfi fərqləri və sinfi əkslikləri, bununla birlikdə isə dövləti də bir dövlət olmaq e'tibarı ilə məhv edir. Keçmişdən ta indiyədək mövcud olan və sinfi əksliklər içərisində hərəkət edən cəmiyyətə dövlət, yə'ni istismarçı sinfin təşkilatı lazım olmuşdur ki, bu sinfin xarici istehsal şəraitini qorusun, deməli, xüsusən istismar edilən sinfi mövcud istehsal usulundan asılı olan əsarət (köləlik, təhkimçilik, ya feodal asılılığı, muzzdlu əmək) şəraitində zorla saxlasın. Dövlət bütün cəmiyyətin rəsmi nümayəndəsi idi, onun zahiri bir şirkət halında birləşməsi idi, lakin dövlət yalnız ona görə belə olmuşdur ki, öz dövründə bütün cəmiyyəti təkbaşına təmsil edən bir sinfin dövləti idi: qədim zamanlar quldarların, yə'ni dövlət vətəndaşlarının, orta əsrlərdə feodal zadəganların dövləti idi, bizim zamanımızda isə burjuaziyanın dövlətidir. Dövlət, nəhayət, doğrudan da bütün cəmiyyətin nümayəndəsi olduğu zaman öz-özünü gərəksiz edir. Əsarətdə saxlanılmalı olan heç bir ictimai sinif olmayacağı zaman, sinfi hökmranlıq aradan qalxacağı, hər kəsin öz yaşayışı uğrunda apardığı mübarizə, yə'ni indiki istehsal hərc-mərcliyindən doğan mübarizə daha aparılmayacağı zaman və bu mübarizədən irəli gələn toqquşma və təcavüzlər aradan qaldırılacağı zaman,—əsarətdə saxlanılmalı heç kəs olmayacaq, əsarətdə saxlamaqdan ötrü xüsusi qüvvə olan dövlətə də ehtiyac qalmayacaqdır. Dövlətin bütün cəmiyyətin həqiqi nümayəndəsi kimi çıxış edib görəcəyi birinci iş, yə'ni istehsal vasitələrini cəmiyyət adından öz ixtiyarına keçirməsi işi, onun bir dövlət olaraq görəcəyi son müstəqil iş olacaqdır. Dövlət hakimiyyətinin ictimai münasibətlərə qarışması bir sahədə o birinin ardınca lüzumsuz olacaq və öz-özünə aradan qalxacaqdır. Şəxsləri idarə etmək əvəzinə şeylər idarə» olunacaq və istehsal proseslərinə rəhbərlik ediləcəkdir. Dövlət «ləğv edilmir», *o ölüb gedir.* «Azad xalq dövləti» ibarəsinə, yə'ni təşviqat vasitəsi kimi müəyyən vaxtadək mövcud olan, nəticə e'tibarı ilə isə elmi cəhətdən əsassız olan ibarəyə də bu nöqteyi-nəzərdən qiymət vermək lazımdır. Anarxist adlananların dövləti günü bu gün ləğv etmək tələbinə də məhz bu əsasla qiymət vermək lazımdır.

Kapitalist istehsal üsulu tarix səhnəsinə qədəm qoyduğu zamandan bəri, bütün istehsal vasitələrini cəmiyyətin öz ixtiyarına keçirməsini, həm ayrı-ayrı şəxslər, həm də bütöv sektalar çox vaxt gələcəyin az-çox dumanlı bir idealı şəklində təsəvvür etmişlər. Lakin bütün istehsal vasitələrini cəmiyyətin öz ixtiyarına keçirməsi üçün lazım gələn əməli şərait yetişdikdə, yalnız bu zaman onu etmək imkanı yarandı, o,—tarixi bir zərurət oldu. Hər bir başqa ictimai tərəqqi kimi, bu iş də, sinflərin mövcud olmasının ədalət, bərabərlik və sairəyə zidd olduğunu dərk etmək nəticəsində deyil, sadəcə olaraq

sinifləri ləğv etmək arzusu nəticəsində deyil, müəyyən yeni iqtisadi şərait sayəsində həyata keçirilə bilər. Cəmiyyətin siniflərə, yəni istismar edən və istismar olunan, hakim və məzlum siniflərə bölünməsi—istehsalın əvvəllər cüzi inkişafının labüd nəticəsi idi. Məcmu ictimai əmək hamının ən zəruri yaşayış vasitələrindən azacıq artıq məhsul verdikcə və, deməli, əmək cəmiyyət üzvlərinin böyük əksəriyyətinin bütün vaxtını və ya vaxtının çox hissəsini əlindən aldıqca, bu cəmiyyət labüd olaraq siniflərə bölünür. Yalnız icbari əməklə məşğul olan həmin böyük əksəriyyətlə yanaşı olaraq, bilavasitə məhsuldar əməkdən azad olan və cəmiyyətdə əməyi idarə etmək, dövlət işləri, məhkəmə, elm, incəsənət və i.a. kimi ümumi işlərlə məşğul olan bir sinif əmələ gəlir. Deməli, cəmiyyətin siniflərə bölünməsinin əsasını əmək bölgüsü qanunu təşkil edir. Lakin bu, siniflər əmələ gələrkən zorakılıq, soyğunçuluq, hiyləgərlik və aldadıcılığın tətbiq edilməsini əsla istisna etmir və hakimiyyəti ələ keçirmiş hökmran sinfin zəhmətkeş siniflər hesabına öz vəziyyətini möhkəmlətməsinə, habelə cəmiyyətə rəhbərlik etməyi kütlələri güclü istismar etməyə çevirməsinə mane olmamışdır.

Beləliklə, cəmiyyətin siniflərə bölünməsi tarixən müəyyən dərəcədə haqq qazansa da, bunu yalnız müəyyən dövrdə və müəyyən ictimai şəraitdə qazanır. Cəmiyyətin siniflərə bölünməsinə səbəb istehsalın kifayət etməməsi olmuşdu və müasir məhsuldar qüvvələr tamamilə inkişaf etdikdə, o da məhv ediləcəkdir. Doğrudan da, ictimai siniflərin ləğv edilməsi üçün elə bir tarixi inkişaf pilləsi lazımdır ki, orada təkcə bu və ya başqa bir müəyyən hakim sinfin mövcud olması deyil, habelə ümumiyyətlə hər hansı bir hakim sinfin mövcud olması, deməli, cəmiyyətin siniflərə bölünməsinin özü də anaxronizm olur, dövrü keçmiş bir şey kimi meydana çıxır. Deməli, siniflərin ləğv edilməsi üçün istehsalın elə bir yüksək inkişaf pilləsi lazımdır ki, burada isqəhsal vasitələri və məhsulların, bunlarla da birlikdə siyasi hökmranlığın xüsusi bir ictimai sinif tərəfindən ələ keçirilməsi, təhsil və mədəni rəhbərlik inhisarı nəinki lüzumsuz bir şey olur, hətta iqtisadi, siyasi və əqli inkişaf üçün bir maneə təşkil edir. İndi bu pillə əldə edilmişdir. Burjuaziyanın siyasi və əqli iflası hətta onun özü üçün də sirr deyildir, onun iqtisadi iflası isə müntəzəm surətdə hər on ildən bir təkrar olunur. Hər bir böhran zamanı cəmiyyət, istifadə edə bilmədiyi öz məhsuldar qüvvələrinin və məhsullarının ağırlığı altında əzilir və belə bir mənasız ziddiyyət qarşısında aciz qalır ki, istehsalçılar istehlak edə bilmir, çünki istehlakçılar çatışmır. Müasir istehsal vasitələrinə xas olan genişlənmə qüvvəsi kapitalist istehsal üsulunun vurmuş olduğu buxovları qırır. Istehsal vasitələrinin bu buxovlardan azad edilməsi məhsuldar qüvvələrin daim sürətlənən fasiləsiz inkişafı üçün və bunun sayəsində istehsalın özünün də əməli olaraq hədsiz dərəcədə artması üçün yeganə ilk şərtidir. Lakin bu kifayət deyildir. Istehsal vasitələrinin ictimai mülkiyyətə çevrilməsi nəinki istehsalın indi mövcud olan sürətində ləngidilməsini aradan qaldırır, habelə məhsuldar qüvvələrin və məhsulların birbaşa israf və məhv edilməsini də aradan qaldıracaqdır, zira hazırda bunların israf və məhv edilməsi istehsalın zəruri peykidir və böhranlar zamanı ən yüksək bir dərəcəyə çatır. Istehsal vasitələrinin ictimai mülkiyyətə çevrilməsi, bundan əlavə, indi hökmranlıq edən siniflərin və onların siyasi nümayəndələrinin hədsiz cah-cəlalını və

israfçılığını aradan qaldırmaq yolu ilə cəmiyyət üçün xeyli istehsal vasitələri və məhsullar qoruyub saxlayır. İctimai istehsal yolu ilə cəmiyyətin bütün üzvləri üçün tamamilə kafi və gündən-günə daha da yaxşılaşan maddi həyat şəraitini təmin etmək imkanından başqa, onların fiziki və mə'nəvi qabiliyyətlərinin tam azad inkişaf etməsini və tətbiq olunmasını da təmin etmək imkanı ilk dəfə olaraq indi əldə edilmişdir, həm də indi o, həqiqətən *əldə edilmişdir*.

(Bir neçə rəqəm, hətta kapitalizm zülmü altında da müasir istehsal vasitələrinin son dərəcə böyük genişlənmə qabiliyyətinə malik olduğu haqqında təxmini təsəvvür oyada bilər. Ciffenin ən yeni hesablamalarına görə, Böyük Britaniya və İrlandiyanın bütün sərvətlərinin ümumi məcmusu yuvarlaq ədədlə göstərildikdə bu qədər idi:

1814-cü ildə 2200 milyon funt sterlinq = 44 milyard markaya

1865-ci ildə 6100 milyon funt sterlinq = 122 milyard markaya

1875-ci ildə 8500 milyon funt sterlinq = 170 milyard markaya

Böhranlar zamanı istehsal vasitələri və məhsulların məhv edilməsinə gəldikdə isə, alman sənayeçilərinin ikinci konqresində (1878-ci il fevralın 21-də Berlində) müəyyən edilmişdi ki, son böhran zamanı təkcə *alman dəmir qayıran sənayesinin* ümumi zərəri 455 milyon markaya çatmışdı.)

Elə ki, cəmiyyət istehsal vasitələrini öz ixtiyarına keçirdi, əmtəə istehsalı və bununla birlikdə məhsulların istehsalçıları üzərindəki hökmranlığı da aradan qaldırılacaqdır. İctimai istehsal daxilindəki hərc-mərcliyin yerini istehsalın planlı, şüurlu təşkili tutur. Hər kəsin öz yaşayışı uğrunda apardığı mübarizə aradan qalxır. Bununla da insan indi–müəyyən mə'nada həmişəlik olaraq–heyvanat aləmindən ayrılır və vəhşi həyat şəraitindən həqiqətən insan həyatı şəraitinə keçir. İnsanları əhatə» edən və bu vaxta qədər onlara hakim olan həyat şəraiti indi insanların hökmranlığı və nəzarəti altına keçir, insanlar cəmiyyətdə öz birliyinin ağası olmağa başladılar. İnsanların öz ictimai fəaliyyətlərinin qanunları bu vaxta. qədərlərə yabançı olan, onlara hakim olan təbiət qanunları kimi onlara qarşı dururdusa, indi bu qanunlar insanlar tərəfindən işə tamamilə bələd olaraq tətbiq ediləcək və bununla da onların hökmranlığına tabe olacaqdır. İnsanların cəmiyyətdə birliyi bu vaxta qədər təbiət və tarixin zorla qəbul etdirdiyi bir şey kimi onlara qarşı dururdusa, indi bu, onların öz xüsusi azad işi olur. İndiyədək tarixə hakim olan obyektiv, yabançı qüvvələr, insanların öz nəzarəti altına düşür. Yalnız bu zamandan e'tibarən insanlar tamamilə şüurlu olaraq öz tarixlərini özləri yaratmağa başlayacaqlar, yalnız o zaman onların hərəkətə gətirdiyi ictimai səbəblər yüksək və getdikcə artan bir dərəcədə onların arzu etdiyi nəticələri də verəcəkdir. Bu isə bəşəriyyətin zərurət səltənətindən azadlıq səltənətinə sıçraması deməkdir.

Nəticə olaraq, şərh etdiyimiz inkişaf gedishinə qısaca yekun vuraq:

I. *Orta əsrlər cəmiyyəti*: Xırda fərdi istehsal. İstehsal vasitələri fərdi surətdə istifadə etmək üçündür, buna görə də onlar bəsitdir və kobuddur, xırdadır, az tə'sirlidir. Məhsullar istehsalçının özünün və ya onun feodal ağasının bilavasitə istehlak etməsi məqsədilə istehsal edilir. Yalnız, həmin istehlakdan əlavə istehsal bilavasitə istehlakdan

artıq olduğu yerdə, bu artıq məhsul satılmalı olur və mübadilə edilir: deməli, əmtəə istehsalı yalnız əmələ gəlmək prosesindədir; lakin artıq bu zamanda da əmtəə istehsalı *ictimai istehsal hərc-mərcliyini* rüşeym halında özündə ehtiva edir.

II. *Kapitalist inqilabı*: Sənayedə, əvvəlcə sadə kooperasiya və manufaktura vasitəsi ilə çevriliş əmələ gəlir. Bu vaxta qədər dağınıq halda olan istehsal vasitələri böyük e`malatxanalarda təmərküzləşir və beləliklə də onlar fərdi istehsal vasitələrindən ictimai istehsal vasitələrinə çevrilir, lakin bu çevrilmə ümumiyyətlə və bütövlükdə hələ mübadilə formasına toxunmur. Köhnə mənimsəmə formaları qüvvədə qalır. *Kapitalist* meydana çıxır: o, istehsal vasitələrinin mülkiyyətcisi sifəti ilə məhsulları da mənimsəyir və bunları əmtəəyə çevirir. Istehsal ictimai bir iş olur; mübadilə və bununla birlikdə məhsulların mənimsənilməsi isə fərdi bir iş, ayrı-ayrı şəxslərin işi olaraq qalır: *ictimai əməyin məhsulunu ayrıca kapitalist mənimsəyir*. Müasir cəmiyyəti bürümüş olan və iri sənayedə xüsusilə aşkara çıxan bütün ziddiyyətlərin irəli gəldiyi əsas ziddiyyət də məhz budur.

a) Istehsalçının istehsal vasitələrindən ayrılması. Fəhlənin ömrü boyu mizdlə işləməyə məhkum edilməsi. *Proletariatla burjuaziya arasında əkslik*.

b) Əmtəə istehsalı üzərində hökmranlıq sən qanunların fəaliyyətinin getdikcə daha çox aşkara çıxması və güclənməsi. Qarşısı alınmaz rəqabət mübarizəsi. *Hər bir ayrıca fabrikdə işlərin ictimai təşkili ilə bütövlükdə istehsalda olan ictimai hərc-mərclik arasındakı ziddiyyət*.

c) Bir tərəfdən maşınların təkmilləşdirilməsi rəqabət üzündən hər bir ayrıca fabrikçi üçün məcburi qanuna çevrilir və eyni zamanda fəhlələrin daim daha çox sıxışdırılıb fabriklərdən çıxarılmasına səbəb olur: *sənaye üçün ehtiyat ordusu meydana gəlir*. Digər tərəfdən: istehsal hədsiz dərəcə genişlənir ki, bu da hər bir fabrikçi üçün məcburi rəqabət qanunu olmuşdur. Hər iki tərəfdən–məhsuldar qüvvələr misli eşidilməmiş dərəcədə inkişaf edir, təklif tələbdən artıq olur, ifrat istehsal baş verir, bazarlar ağzına qədər dolur, hər on ildən bir böhranlar təkrar olunur, çıxılmaz bir dairə əmələ gəlir: *bir yanda istehsal vasitələri və məhsullar artıqlıq edir, o biri yanda işsiz qalan və yaşayış vasitələri olmayan fəhlələr artıqlıq edir*. Lakin istehsal və ictimai rifahın bu iki vasitəsi birləşə bilmir, çünki kapitalist istehsal forması məhsuldar qüvvələrin fəaliyyət göstərməsi, məhsulların isə dövr etməsi üçün bunların əvvəlcə mütləq kapitalla çevrilməsini tələb edir, buna isə onların məhz artıqlığı mane olur. Bu ziddiyyət böyüyüb mə`nasızlıq dərəcəsinə çatır: *istehsal üsulu mübadilə formasına qarşı çıxır*. Beləliklə, burjuaziyanın öz ictimai məhsuldar qüvvələrini idarə etməyə daha qadir olmadığı aşkara çıxır.

d) Məhsuldar qüvvələrin ictimai xarakter daşması qismən e`tiraf edilir, bunu kapitalistlər özləri də e`tiraf etməyə məcbur olurlar. İri istehsal və rabitə orqanizmləri əvvəlcə *səhmdar cəmiyyətlərinin*, sonra da trestlərin, daha sonra isə *dövlətin* mülkiyyətinə çevrilir. Burjuaziya lüzumsuz bir sinif olur; indi onun bütün ictimai vəzifələrini mizdlü qulluqçular ifa edir.

III. *Proletar inqilabı*, ziddiyyətlərin həll olunması: proletariat ictimai hakimiyyəti ələ alır və burjuaziyanın əlindən çıxan ictimai istehsal vasitələrini bu hakimiyyət gücünə bütün cəmiyyətin mülkiyyətinə çevirir. Bu tədbirlə proletariat, məhsuldar qüvvələri, kapital olmaq e'tibarı ilə bu vaxta qədər onlara məxsus olan bütün xassələrindən azad edir və bunların ictimai təbiətinin inkişafına tam sərbəstlik verir. Bu vaxtdan e'tibarən qabaqcadan düşünülmüş plan əsasında ictimai istehsal mümkün olur. Istehsalın inkişafı, bundan sonra müxtəlif ictimai siniflərin mövcud olmasını anaxronizm halına salır. İctimai istehsal hərc-mərcliyi nə dərəcədə aradan qalxırsa, dövlətin də siyasi nüfuzu eyni dərəcədə ölüb gedir. Nəhayət öz şəxsi ictimai varlığının ağası olmuş insanlar bunun da nəticəsində təbiətin ağası, öz-özlərinin ağası—azad insanlar olurlar.

Müasir proletariatın tarixi vəzifəsi—dünyanı azadlığa çıxaran bu qəhrəmanlıq işini görməkdən ibarətdir. Proletar hərəkətinin nəzəri ifadəsi olan elmi sosializmin vəzifəsi—bu çevrilişin tarixi şəraitini və bununla birlikdə bu çevrilişin öz təbiətini tədqiq etməkdən və, beləliklə də, bu qəhrəmanlıq işini görməli olan indiki məzlum sinfə, onun öz işinin şərait və təbiətini izah etməkdən ibarətdir.

F.Engels tərəfindən 1880-ci ilin yanvarında—martın birinci yarısında yazılmışdır.

Fransız dilində 1880-ci il martın 20-si, aprelin 20-si və mayın 5-də «La Revue socialiste» jurnalının 3, 4 və 5-ci №-lərində və 1880-ci ildə Parisdə ayrıca kitabça halında: «F. Engels. «Socialismeutopique et socialisme scientifique». Paris» çap edilmişdir.

K.MARKS

V.I.ZASULIÇIN MƏKTUBUNA CAVABIN İLKIN QEYDI¹⁰⁹

1) Mən kapitalist istehsalının mənşəyini təhlil edərkən demişəm ki, onun əsasını «istehsalçının istehsal vasitələrindən tamamilə ayrı salınması təşkil edir» («Kapital», fransızca nəşri, səh. 315, 1-ci sütun) və «bütün bu prosesin əsasını *əkinçilərin mülkiyyətdən məhrum edilməsi təşkil edir*. Bu, hələlik ancaq İngiltərədə radikad surətdə həyata keçirilmişdir... Lakin *Qərbi Avropanın bütün digər ölkələri* də eyni yolla gedirlər» (yenə orada, 2-ci sütun).

Beləliklə, mən bu prosesin «tarixi labüdlüyünü» *dəqiq olaraq Qərbi Avropa ölkələri ilə* məhdudlaşdırmışam. Nəyə görə? Zəhmət çəkib XXXII fəslə baxın; orada deyilmişdir:

«Onun məhvi, fərdi və dağınıq istehsal vasitələrinin təmərküzləşmiş ictimai istehsal vasitələrinə çevrilməsi və, deməli, bir çoxlarının xırdaca mülkiyyətinin az adamın nəhəng mülkiyyətinə çevrilməsi, zəhmətkeş xalqın mülkiyyətdən belə əzablı və dəhşətli surətdə məhrum edilməsi—kapitalın mənbəyi, kapitalın mənşəyi bax budur... Şəxsi əməyə əsaslanan *xüsusi mülkiyyəti*... özgə əməyinin istismarına, muzzdlu əməyə əsaslanan *kapitalist xüsusi mülkiyyəti* sıxışdırıb aradan çıxarır» (səh. 341, 2-ci sütun).

Beləliklə, biz burada, nəticə e'tibarı ilə, *bir xüsusi mülkiyyət formasının başqa bir xüsusi mülkiyyət formasına çevrildiyini* görürük. Lakin bir halda ki, torpaq heç bir

zaman rus kəndlilərinin *xüsusi mülkiyyəti* olmamışdır, bu nəzəri ümumiləşdirmə onlara necə aid edilə bilər?

2) *Rus kəndliləri* icmasının *labüddən dağılacığının* sübutu olaraq irəli sürülən tarixi nöqteyi-nəzərdən yeganə ciddi dəlil aşağıdakından ibarətdir:

Biz uzaq keçmişə nəzər salarkən Qərbi Avropanın hər yerində az-çox arxaik tipli icma mülkiyyətinə rast gəlirik; cəmiyyət tərəqqi etdikcə icma mülkiyyəti hər yerdə yox olub getmişdir. Bəs onda icma mülkiyyətinin aqibəti nəyə görə yalnız Rusiyada başqa cür olmalıdır?

Cavab verirəm: ona görə ki, Rusiyada hələ milli miqyasda mövcud olan kənd icması müstəsna şərait nəticəsində tədricən öz ibtidai xüsusiyyətlərini itirib milli miqyasda kollektiv istehsalın bilavasitə ünsürü kimi inkişaf edə bilər. Kənd icması kapitalist istehsalının məhz müasiri olduruna görə onun bütün dəhşətli keçmə-keşlərini görmədən onun müsbət nailiyyətlərinə yiyələnmə bilər. Rusiya müasir dünyadan ayrı yaşamır; eyni zamanda Ost-Hinddən fərqli olaraq Rusiya yadelli istilacının pəncəsinə keçməmişdir.

Əgər kapitalizm sisteminin rus pərəstişkarları belə bir təkamülün *nəzəri cəhətdən* mümkünlüyünü inkar etməyə başlasaydılar, mən onlardan soruşardım: məgər Rusiya öz ərazisində maşın, paroxod, dəmir yolu və i.ə. tətbiq etmək üçün Qərb kimi maşınlı istehsalın inkişafı dövründən ibarət uzun inkubasiya dövründənmi keçməli idi? Qoy onlar eyni zamanda mənə bunu da izah etsinlər ki, Qərbdə əsrlərlə vaxt sərf edilib yaradılan bütün mübadilə mexanizmini (bankları, kredit cəmiyyətlərini və i.ə.) onlar öz ölkələrində dərhal tətbiq etməyə necə müvəffəq olmuşlar?

Əgər kəndlilər azad edilən kimi kənd icması normal inkişaf şəraitinə keçirilsəydi, sonra isə əsasən kəndlilərin hesabına ödənilən çoxlu dövlət borcu və kapitalistlərə çevrilmiş «yeni cəmiyyət rüknlərinə» dövlət vasitəsi ilə (yenə də kəndlilərin hesabına) verilən digər böyük məbləğlər–bütün bu məxaric kənd icmasını *daha da inkişaf etdirməyə* sərf olunsaydı, icmanın ləğvinin «tarixən labüdlüyü» fikrini indi heç kəs ağına gətirməzdi: hamı icmanı rus cəmiyyətinin dirçəliş ünsürü, həm də onun hələ kapitalizm quruluşunun boyunduruğu altında olan ölkələrdən üstünlüyü ünsürü hesab edərdi.

Rus icmasını (inkişaf yolu ilə) qoruyub saxlamaq üçün digər əlverişli cəhət bundan ibarətdir ki, bu icma kapitalist istehsalının nəinki müasiridir, habelə bu ictimai quruluşun hələ toxunulmamış halda qaldığı dövrü də görüb keçirmişdir; indi isə, əksinə, bu ictimai quruluş Qərbi Avropada da, Birləşmiş Ştatlarda da həm elmlə, həm xalq kütlələri ilə, həm də özünün doğurduğu məhsuldar qüvvələrlə mübarizə edir (Əlyazmasında bundan sonra gələn aşağıdakı parçanın üstündən qələm çəkilmişdir: «Bir sözlə, bu ictimai quruluş kəskin antaqonizmlər, münaqişələr və vaxtaşırı fəlakətlər meydanına çevrilərək hətta gözləri ən çox tutulanlara da göstərmişdir ki, o cəmiyyətin... qayıtması nəticəsində yox olub getməyə məhkum olan keçici istehsal sistemidir». *Red.* Bir sözlə, kapitalizm rus icmasına iisbətən böhran vəziyyətindədir və bu böhran yalnız onunla nəticələnməkdir ki, kapitalizm məhv olacaq, müasir cəmiyyətlər «arxaik» ümumi mülkiyyət tipinə qayıdacaqdır və ya inqilaba meyl göstərdiyi əsla güman

edilməyib, öz tədqiqatında Vaşinqton hökumətindən yardım görən bir amerikan müəllifinin (L.Morqanın. *Red.*) dediyi kimi, müasir cəmiyyət elə bir «yeni quruluş»a doğru gedir ki, bu quruluş «arxaik tipli cəmiyyətin daha mükəmməl formada (a revival) dirçəlməsi (in a superior form) olacaqdır»¹¹⁰. Deməli, «arxaik» sözündən o qədər də qorxmaq lazım deyildir.

Lakin onda heç olmazsa bu ardıcıl dəyişiklikləri bilmək lazım gələrdi. Biz isə bu dəyişikliklər haqqında heç bir şey bilmirik.

İbtidai icmaların pozulması tarixi (onların hamısını bir tutmaq səhv olardı; geoloji törəmələr kimi, bu tarixi törəmələrdə də birinci, ikinci, üçüncü və i.a. tiplər vardır) hələ yazılmalıdır. İndiyə qədər bizdə ancaq çox cüzi cızma-qara yazılar olmuşdur. Hər halda, bu mövzunun tədtiqində kifayət qədər irəliləyiş vardır və buna əsasən iddia etmək olar ki: 1) ibtidai icmaların yaşamaq qabiliyyəti semit, yunan, Roma cəmiyyətlərinin və başqa cəmiyyətlərin yaşamaq qabiliyyətindən, xüsusən müasir kapitalist cəmiyyətlərinin yaşamaq qabiliyyətindən ölçüyəgəlməz dərəcədə yüksək idi; 2) ibtidai icmaların dağılmasının səbəbləri onların müəyyən inkişaf pilləsindən gəlib keçməsinə mane olan iqtisadi şəraitdən, müasir rus icmasının tarixi mühitinə qətiyyən bənzəməyən bir mühitdən doğur.

Burjua müəllifləri tərəfindən yazılan ibtidai icma tarixlərini oxuyarkən ayıq olmaq lazımdır. Onlar hətta saxtakarlığa əl atmaqdan çəkinmirlər. Məsələn, hind icmalarını zorla dağıtmaqda İngiltərə hökuməti ilə canla-başla əməkdaşlıq edən ser Henri Meyn bizi riyakarcasına inandırmağa çalışır ki, hökumətin bu icmaları yaşatmaq yolundakı bütün nəcib sə'ylərinin boşa çıxmasına iqtisadi qanunların kortəbii qüvvəsi səbəb olmuş¹¹¹!

Hər halda bu icma ara verməyən xarici və daxili müharibələr şəraitində yox olub getmişdir; ehtimal ki, onun ölümü zorakı ölüm olmuşdur. German tayfaları İtaliyanı, İspaniyanı, Qallianı və i.a. işğal edərkən arxaik tipli icma yox idi. Lakin onun *təbii yaşamaq qabiliyyətini* iki fakt sübut edir. Məsələn, mənim vətənim Trir mahalında orta əsrlərin bütün keşməkeşlərinə davam gətirib indiyədək yaşayan ayrı-ayrı icma nümunələri vardır. Lakin ən mühüm cəhət budur ki, arxaik tipli icmanın xarakterik xüsusiyyətləri onu əvəz edən icmada,—şumluq torpaq xüsusi mülkiyyətə çevrildiyi halda, meşələr, otlqlar, xam yerlər və sairə hələ icma mülkiyyəti olaraq qaldığı icmada,—elə aydın əks olunmuşdur ki, Maurer bu ikinci formasiya icmasını öyrənməklə onun arxaik nümunəsinin quruluşunu bərpa edə bilmişdir. Germanların itaət altına aldıkları bütün ölkələrdə yaratdıqları yeni icma öz arxaik nümunəsindən əxz etdiyi xarakterik xüsusiyyətlər sayəsində bütün orta əsrlər ərzində yeganə azadlıq və xalq həyatı qaynağı olmuşdur.

Biz Tatsit dövründən sonra nə *icmanın* həyatı, nə də icmanın necə və nə vaxt yox olub getdiyi haqqında heç nə bilməsək də, bu prosesin başlanğıc nöqtəsi hər halda Yuli Sezarın dediklərinə əsasən bizə mə'lumdur. Artıq Yuli Sezar zamanında german *rəbilələri* və *qan qohumluğuna əsaslanan birləşmələr* [tribus des confederations] arasında torpaq hər il yenidən bölünürdü, icmanın fərdi üzvləri arasında isə hələ

bölünmürdü. Beləliklə, Almaniyada *kənd icması* daha arxaik tipli icmanın içərilərindən çıxmışdı. Kənd icması buraya heç də hazır şəkildə Asiyadan gətirilməmişdi, öz-özünə inkişafın məhsulu idi. Kənd icmasına orada–Ost-Hinddə də təsadüf edilir, özü də həmişə arxaik formasiyanın *son mərhələsi* və ya son dövrü kimi təsadüf edilir.

Kənd icmasının mümkün aqibəti barəsində sırf nəzəri mövqedən, yəni həyat şəraitini daim normal hesab etmək mövqeyindən mühakimə yeritmək üçün mən «əkinçilik icmasını» daha qədim icma tiplərindən fərqləndirən bəzi xarakterik xüsusiyyətləri qeyd etməliyəm.

Hər şeydən əvvəl, ən ilk ibtidai icmaların hamısı öz üzvlərinin qan qohumluğuna əsaslanır; əkinçilik icması bu güclü, lakin məhdud əlaqəni qıranda, onun genişlənmək və yadlarla toqquşarkən davam gətirmək qabiliyyəti artır.

Sonra, əkinçilik icmasında ev və ona bitişik həyat artıq əkinçinin xüsusi mülkiyyəti olduğu halda, hələ əkinçilik meydana gəlməzdən xeyli qabaq ümumi ev əvvəlki icma formalarının maddi əsaslarından biri idi.

Nəhayət, şumluq torpaq icma mülkiyyətində qalsa da, əkinçilik icmasının üzvləri arasında vaxtaşırı yenidən bölünür, belə ki, hər bir əkinçi özü üçün ayrılmış sahəni öz qüvvəsi ilə becərir və bu becərmənin bəhrəsinə şəxsən özü sahib olur, halbuki daha qədim icmalarda istehsal birgə idarə edilir və yalnız məhsullar bölünür. Bu ibtidai tipli kooperativ istehsalı və ya kollektiv istehsal, əlbəttə, heç də istehsal vasitələrinin ictimailəşdirilməsi nəticəsi deyil, ayrıca şəxsiyyətin zəifliyinin nəticəsi idi.

Baş a düşmək asandır ki: «əkinçilik icması»na xas olan dualizm bu icma üçün böyük həyat qüvvəsi mənbəyi ola bilər, ona görə ki, bir tərəfdən, ümumi mülkiyyət və ondan irəli gələn ictimai münasibətlər «əkinçilik icması»nın dayaqlarını möhkəmləndirir, halbuki xüsusi ev, şumluq torpaqların parsellərə bölünərək becərməsi və becərmə nəticəsində əldə edilən məhsulun xüsusiyyətçiliklə mənimsənilməsi şəxsiyyətin inkişafına yol verir ki, bu da daha qədim icmaların şəraiti ilə bir araya sığmır.

Lakin burası da eyni dərəcədə aydındır ki, bu dualizm zaman keçdikcə pozulma mənbəyinə çevrilə bilər. Düşmən mühitin bütün təsirləri hələ bir yana qalsın, təkcə daşınar əmlakın tədricən yığılması,—bu isə malqara yığmaqdan başlanır (sərvət olaraq hətta təhkimlilər yığmağa da yol verilir),—əkinçiliyin özündə həmin əmlakın getdikcə daha böyük rol oynaması, bu yığımdan ayrılmaz olub şərhə məni mətləbdən xeyli uzaqlaşdırma biləcək çoxlu başqa cəhətlər—bütün bunlar iqtisadi və ictimai bərabərliyi pozan bir amil kimi öz təsirini göstərir, icmanın öz dərinliklərində mənafehlərin toqquşmasına səbəb olur, bu toqquşma əvvəlcə şumluq torpağın xüsusi mülkiyyətə çevrilməsinə və, nəhayət, xüsusi mülkiyyətin *icmadakı əlavələri* olmuş meşələrin, otlaqların, xam yerlərin və i.a. xüsusiyyətçiliklə mənimsənilməsinə gətirib çıxarır. Məhz buna görədir ki, «əkinçilik icması» hər yerdə arxaik ictimai formasiyanın *ən yeni tipidir*, yenə buna görədir ki, qədim və müasir Qərbi Avropanın tarixi inkişafında əkinçilik icması dövrü ümumi mülkiyyətdən xüsusi mülkiyyətə, birinci formasiyadan ikinci formasiyaya keçid dövrüdür. Lakin bu o deməkdir ki, «əkinçilik icmasının» inkişafı bütün hallarda bu yolla getməlidir? Əsla yox. «Əkinçilik icmasının» quruluş

formasını belə bir alternativə yol verir: ya bu icma daxilindəki xüsusi mülkiyyət ünsürü kollektiv ünsürə üstün gələcək, ya da, əksinə, ikinci ünsür birincisinə üstün gələcəkdir. Hər şey icmanın hansı tarixi mühitdə... «a priori» (təcrübədən əvvəl. *Red.*) olmasından asılıdır; bu iki nəticənin hər ikisi mümkündür, lakin görünür, bunların hər biri üçün tamamilə müxtəlif tarixi mühit lazımdır.

3) Rusiya Avropada yeganə ölkədir ki, orada «əkinçilik icması» bizim günlərimizə qədər milli miqyasda hifz edilib saxlanmışdır. Ost-Hinddən fərqli olaraq Rusiya yadelli istiləcinin pəncəsinə keçməmişdir. Eyni zamanda Rusiya müasir dünyadan ayrı yaşamır. Bir tərəfdən, ümumi torpaq mülkiyyəti Rusiyaya parsell əkinçiliyini və fərdiyyətçi əkinçiliyi bilavasitə və tədricən kollektiv əkinçiliyə çevirmək imkanı verir və rus kəndliləri bölünməmiş cəmənlərdə bunu elə indi həyata keçirirlər. Rus torpağının fiziki şəkli geniş miqyasda maşın tətbiq etmək üçün əlverişlidir. Kəndlinin *artel* münasibətlərinə adət etməsi onun parsell təsərrüfatdan kooperativ təsərrüfata keçməsinə asanlaşdırır və bu qədər uzun müddət kəndlinin hesabına yaşamış rus cəmiyyəti, nəhayət, bu keçid üçün ona lazımi avanslar verməlidir (Əlyazmasının bundan sonra gələn aşağıdakı parçasının üstündən qələm çəkilmişdir: «Əlbəttə, ondan başlamaq lazımdır ki, icma *indiki əsas üzərində* normal hala salınsın, çünki hər yerdə kəndli hər cür kəskin dəyişikliklərə düşməndir». *Red.*). Digər tərəfdən, dünya bazarında hökm sürən qərb istehsalının *eyni zamanda mövcud olması* Rusiyaya imkan verir ki, kapitalizm quruluşunun Kavdiya dərələrindən keçmədən¹¹² onun bütün müsbət nailiyyətlərini icmaya keçirsin.

Əgər «cəmiyyətin yeni rüknləri»nin nümayəndələri müasir kənd icmasının göstərilən təkamülünün *nəzəri cəhətdən* mümkünlüyünü inkar etməyə başlasaydılar, onlardan soruşmaq olardı ki, məgər Rusiya maşın, paroxod, dəmir yollar və sairəyə gəlib çatmaq üçün Qərb kimi maşınlı istehsalın inkişafı dövründən ibarət uzun bir inkubasiya dövründənmi keçməli idi? Onlardan bunu da soruşmaq olardı ki, Qərbdə əsrlərlə vaxt sərf edilib yaradılan bütün mübadilə mexanizmini (bankları, səhmdar cəmiyyətlərini və sairəni) onlar öz ölkələrində birdən-birə tətbiq etməyə necə müvəffəq olmuşlar?

Rus «əkinçilik icması»nın bir xarakterik xüsusiyyəti vardır ki, bu xüsusiyyət onun zəiflik mənbəyidir və onun üçün heç bir cəhətdən əlverişli deyildir. Bu xarakterik xüsusiyyət onun təcrid edilmiş olmasından, bir icmanın həyatı ilə digər icmaların həyatı arasında əlaqə olmamasından ibarətdir, bu isə elə bir *məhəlli mikrokosmdur* ki, həmin tipin xarakterik immanent xüsusiyyəti kimi heç də hər yerdə rast gəlmir, lakin rast gəldiyi hər yerdə icmalar üzərində dikələn az-çox mərkəzləşmiş bir istibdad şəklindədir. Şimal rus respublikalarının birləşməsi sübut edir ki, monqol basqını zamanından etibarən Rusiyaya üz verən siyasi tale, görünür, əvvəllərdə ərazinin genişliyindən doğan bu təkamülü xeyli möhkəmləndirmişdir. Bu çatışmazlıq indi çox asanlıqla aradan qaldırıla bilər. Bunun üçün hökumət idarəsi olan «volostu» (Marks bu sözü rusca yazmışdır. *Red.*), sadəcə kəndli icmalarından seçilən nümayəndələr məclisi ilə əvəz etmək lazım gələrdi və bu məclis kəndli icmalarının mənafeyini qoruyan iqtisadi və inzibati orqan olardı.

«Əkinçilik icmasını» daha da inkişaf etdirmək yolu ilə onu hifz edib saxlamaq üçün tarixi nöqteyi-nəzərdən çox əlverişli bir amil bundan ibarətdir ki, əkinçilik icması qərb kapitalist istehsalının müasiri olduğuna görə, bu istehsalın «modus operandi»-sinə (hərəkət tərzinə. *Red.*) tabe olmadan onun bəhrələrini nəinki mənimsəyə bilər, həm də kapitalizm quruluşunun hələ toxunulmamış qaldığı dövrü artıq görüb keçmişdir; indi isə, əksinə, Qərbi Avropada da, Birləşmiş ştatlarda da kapitalizm quruluşu həm zəhmətkeş kütlələrlə, həm elmlə, həm də özünün doğurduğu məhsuldar qüvvələrlə mübarizə edir,—bir sözlə elə bir böhran keçirməkdədir ki, bunun nəticəsində kapitalizm məhv olacaq, müasir cəmiyyətlər «arxaik» tipli kollektiv mülkiyyətin və kollektiv istehsalın ən yüksək formasına qayıdacaqdır.

Söz yox ki, icmanın təkamülü tədriclə gedərdi və bu yolda ilk addım icma üçün onun *indiki əsası* üzərində normal şərait yaratmaqdan ibarət olardı (Əlyazmasında bundan sonra gələn aşağıdakı parçanın üstündən qələm çəkilmişdir: «Rus «kənd icmasının» tarixi vəziyyətinin isə tayı-bərabəri yoxdur! Rus «kənd icması» Avropada saxlanıb qalan elə yeganə icmadır ki, nadir hadisələrdən və cüzi qəribəliklərdən ibarət olub hələ yaxın vaxtlaradək Qərbdə təsadüf edilən ibtidai tipli qalıqlara bənzər dağınıq qalıqlar şəklində deyil, nəhəng imperiya ərazisində xalq həyatının az qala hakim forması şəklində yaşayır. Torpaq üzərində ümumi mülkiyyət rus «kənd icması» üçün kollektiv mənimsəmənin əsasıdırsa, bu icmanın tarixi mühiti—onunla bir vaxtda mövcud olan kapitalist istehsalı—onun miqyasca geniş birgə əməyi üçün hazır maddi şərait təmin edir. Deməli, rus «kənd icması» kapitalizm quruluşunun Kavdiya dərələrindən keçmədən bu quruluşun nailiyyətlərindən istifadə edə bilər. Bu icma parsell əkinçiliyini tədricən iri əkinçiliklə əvəz edib maşın tətbiq edə bilər, zira rus torpaqlarının fiziki relyefi maşın üçün çox əlverişlidir. Deməli, bu icma müasir cəmiyyətin meylindən keçən iqtisadi sistemin *bilavasitə başlanğıc nöqtəsi* ola bilər və intihar etməyib yeni qaydada yaşaya bilər. Başlanğıc üçün onu, əksinə, normal vəziyyətə keçirmək lazım gələrdi». *Red.*).

Lakin torpaqların təqribən yarısını, özü də ən yaxşı hissəsini,—dövlət torpaqlarından başqa,—öz əlində saxlayan torpaq mülkiyyəti «kənd icmasına» qarşı durur. Məhz buna görə də «kənd icmasını» daha da təkamül etdirmək yolu ilə onu qoruyub saxlamaq rus cəmiyyətinin ümumi inkişafına uyğun gəlir və rus cəmiyyətinin dirçəlişi ancaq bunun bahasına əldə edilə bilər. Hətta xalis iqtisadi nöqteyi-nəzərdən Rusiya yalnız öz kənd icmasını inkişaf etdirmək yolu ilə öz əkinçiliyini çıxılmaz vəziyyətdən çıxara bilər; bu vəziyyətdən ingilissayağı kapitalist icarəsi vasitəsilə çıxmaq təşəbbüsü əbəsdir: zira bu sistem ölkənin bütün kənd təsərrüfatı şəraitinə ziddir.

Hazırda rus «kənd icmasını» sıxıb əzən bütün fəlakətləri kənara qoyub, onun ancaq quruluş formasını və tarixi mühitini nəzərə alaraq, e'tiraf etmək lazımdır ki, lap ilk baxışdan göründüyü kimi, onun əsas xarakterik xüsusiyyətlərindən biri, yə'ni torpaq üzərində ümumi mülkiyyət kollektiv istehsalın və mənimsəmənin təbii əsasını təşkil edir, Bundan əlavə, rus kəndlisinin *artel* münasibətlərinə adət etməsi onun parsell təsərrüfatından kollektiv təsərrüfata keçməsinə asanlaşdırardı; bölünməyən cəmənlərdə,

hamı üçün maraq təşkil edən qurutma işlərində və başqa tədbirlərdə rus kəndlisi belə bir təsərrüfatla elə indidən müəyyən dərəcədə məşğul olur.

Lakin əkinçiliyin özündə xüsusiyyətçiliklə mənimləmə mənbəyi olan parsell əməyini kollektiv əməklə əvəz edə bilmək üçün iki şey lazımdır: belə bir dəyişikliyə iqtisadi ehtiyac və bu dəyişikliyi həyata keçirmək üçün maddi şərait.

Iqtisadi ehtiyaca gəldikdə, «kənd icması» üçün normal şərait yaradılan kimi, yəni icma öz üzərindəki ağır yükdən xilas edilib normal miqdarda əkin torpağı alan kimi bu ehtiyacı hiss edəcəkdir. Rus əkinçiliyinə yalnız torpaq və az-çox ibtidai alətlərlə silahlamış parselli əkinçi lazım olduğu vaxtlar keçib getmişdir. Bu vaxtlar xüsusilə ona görə sürətlə keçib getmişdir ki, əkinçiliyə edilən zülm nəticəsində onun tarlası gücdən düşür və münbitliyini itirir. İndi əkinçiliyə geniş miqyasda təşkil edilmiş kooperativ əmək lazımdır. Həm də iki-üç desyatini becərmək üçün ən vacib şeylərə möhtac olan kəndlilərin torpaq desyatınlarının sayı birə on artarsa, kəndlilərin vəziyyəti məgər yaxşılaşmırmı?

Bəs kollektiv əmək üçün lazım olan bütün vasitələri—avadanlığı, gübrəni, aqronomik metodları və sairəni haradan almalı? Rus «kənd icmasının» eyni tipli arxaik icmalara nisbətən böyük üstünlüyü məhz burada özünü göstərəcəkdir. Avropada təkcə rus «kənd icması» geniş milli miqyasda hifz olunub qalmışdır. Bunun sayəsində rus «kənd icması» elə bir tarixi mühitdədir ki, onunla bir vaxtda mövcud olan kapitalist istehsalı onun üçün hər cür kollektiv əmək şəraiti yaradır. Rus «kənd icmasının» imkanı vardır ki, kapitalizm quruluşunun Kavdiya dərələrindən keçmədən bu quruluşun bütün müsbət nailiyyətlərindən istifadə etsin. Rus torpaqlarının fiziki şəkli, kənd təsərrüfatında kooperativ əməyinə əsaslanıb torpağı maşınla geniş miqyasda becərmək üçün əlverişlidir. İlk təşkilat məsrəflərinə,—əqli və maddi məsrəflərə,—gəldikdə isə, uzun müddət «kənd icması» hesabına yaşamış rus cəmiyyəti bu məsrəfləri ona verməli və öz «dirçəliş mənbəyini» hələ onda axtarmalıdır.

Zamanımızın tarixi prosesinin istiqamətinə «kənd icması»nın bu cür inkişafının uyğun olduğunu göstərən ən yaxşı sübut ondan ibarətdir ki, kapitalist istehsalı özünün ən çox inkişaf etdiyi Avropa və Amerika ölkələrində fəlakətli böhran keçirməkdədir,—bu böhran onunla nəticələnəcəkdir ki, kapitalizm məhv olacaq və müasir cəmiyyət ən arxaik tipli kollektiv istehsal və kollektiv mənimləmənin ən yüksək formasına qayıdacaqdır.

4) İnkişaf edə bilmək üçün hər şeydən əvvəl, yaşamaq lazımdır, halbuki heç kəs üçün gizli deyildir ki, hazırda «kənd icması»nın həyatı təhlükədədir.

Əkinçiləri mülkiyyətdən məhrum etməx üçün onları, İngiltərədə və digər ölkələrdə olduğu kimi, öz torpaqlarından qovmağa ehtiyac yoxdur; eynilə ümumi mülkiyyəti fərmanla ləğv etməyə də ehtiyac yoxdur. Hünəriniz varsa kənd təsərrüfatı əməyi məhsulunun müəyyən miqdardan artıq hissəsini kəndlilərin əlindən alın,—onda necə jandarmeriyanız, necə ordunuz olsa da, kəndliləri öz torpaqlarında bənd edib saxlaya bilməzsiniz! Roma imperiyasının son illərində əyalət dekurionları—heç də kəndli deyil, torpaq mülkiyyətçiləri—təkcə bir şeyin xatirinə, amansız və rəhmsiz qarətçilik üçün

ancaq rəsmi bir bəhanə olan mülkiyyətdən yaxalarını qurtarmaq xatirinə ev-eşiklərini, torpaqlarını atıb gedir, hətta özlərini qul kimi satırdılar.

Kəndliləri azad etmək adlandırılan tədbir həyata keçirildiyi vaxtdan bəri dövlət rus icmasını normal olmalıyan iqtisadi şəraitə keçirmiş və öz əlində cəmləşdirdiyi ictimai qüvvələr vasitəsi ilə ona daim zülm etmişdir. Dövlətin xəzinə qarətçiliyi nəticəsində zəifləyib taqətdən düşən, köməksiz qalan rus icması tacirin, mülkədarın, sələmçinin istismar obyekti oldu. Kənardan edilən bu zülm icma daxilindəki mənafeələr mübarizəsini kəskinləşdirdi və icmada pozulma ünsürlərinin inkişafını sürətləndirdi. Lakin bu hələ hamısı deyil (Əlyazmasında bundan sonra gələn aşağıdakı mətnin üstündən qəqləm çəkilmişdir: «Dövlət kapitalist sisteminin ən asan peyvənd edilə bilən törəmələrini—birjanı, ehtikarı, bankları, səhmdar cəmiyyətlərini, dəmir yolları kəndlilər hesabına yaratdı; dövlət bunların kəsirini doldurur və mənfəəti sahibkarlara avans olaraq ödəyir və i.a. və i.a.». *Red.*). Dövlət qərb kapitalizm sisteminin o sahələrini kəndlilər hesabına yaratdı ki, bu sahələr kənd təsərrüfatının istehsal imkanlarını zərər qədər artırmayaraq, bu təsərrüfatın bəhrələrinin istehsalçı olmayan vasitəçilər tərəfindən daha asan və daha tez talan olunmasına xüsusilə kömək edir. Beləliklə, dövlət «kənd icması»nın onsuz da azalmış qanını soran yeni kapitalist tüfeylisinin varlanmasına kömək etmişdir.

...Bir sözlə, dövlət əkinçinin, yəni Rusiyada ən güclü məhsuldar qüvvənin istismar edilməsini asanlaşdırıb sürətləndirə bilən və «cəmiyyətin yeni rüknləri»ni varlandırmıvğı ən çox bacaran texniki və iqtisadi vasitələrin sürətli inkişafına öz yardımını götərmişdir.

5) Əgər güclü bir əks-tə'sir bu bir-birilə qovuşan dağıdıcı tə'sirləri vurub alt-üst etməzsə, həmin tə'sirlər təbii olaraq kənd icmasının dağılıb yox olmasına gətirib çıxarmalıdır.

Lakin sual olunur: kənd icmasının indiki vəziyyəti bütün bu mənafeələr üçün (o cümlədən hökumətin qəyyumluğunda olan iri sənaye müəssisələri üçün) bunca sərfəli olduğu halda nəyə görə həmin mənafeələr özlərindən ötrü qızıl yumurta yumurtlayan toyuğu öldürməyə çalışmalı idilər? Məhz ona görə ki, «bu müasir vəziyyətin» davam edə bilməyəcəyini, deməli, indiki istismar üsulunun daha kara gəlmədiyini onlar hiss edirlər. Əkinçinin yoxsul vəziyyəti torpağı artıq taqətdən salmışdır və torpaq barsız olur. Bolluq illəri ilə aclıq illəri bir-birini əvəz edir. Son on ilə aid orta rəqəmlər kənd təsərrüfatı istehsalında nəinki durğunluq əmələ gəldiyini, hətta bu istehsalın tənəzzülə uğradığını göstərir. Nəhayət, ilk dəfədir ki, Rusiya xaricə göndərməkdənsə, xaricdən taxıl gətirməli olur. Deməli, vaxtı itirmək olmaz. Buna son qoymaq lazımdır. Azlıq təşkil edən az-çox tavanalı kəndlilərdən kənddə orta sinif yaratmaq, kəndlilərin əksəriyyətini isə sadəcə olaraq çevirib proletar etmək lazımdır. Məhz bu məqsədlə də «cəmiyyətin yeni rüknlərinin» nümayəndələri icmaya vurulmuş yaraları icmanın kaftarlaşdığının təbii əlamətləri kimi qələmə verirlər.

Bir halda ki, «kənd icmasının» *indiki vəziyyəti* bu qədər müxtəlif mənafeələr üçün, xüsusən «cəmiyyətin yeni rüknlərinin», yəni II Aleksandr hakimiyyətinin iltifatı ilə

yetişmiş rüknlərin mənafeləri üçün sərfəlidir, onda bəs nəyə görə onlar «kənd icmasının» ölüb getməsinə bilə-bilə nail olmağa çalışmalıdırlar? Nəyə görə onların nümayəndələri «kənd icmasına» vurulmuş yaraları onun təbii surətdə kaftarlaşdığının təkzibedilməz sübutu kimi qələmə verirlər? Nəyə görə onlar qızıl yumurta yumurtlayan toyuğu öldürmək istəyirlər?

Sadəcə olaraq ona görə ki, iqtisadi faktlar–bunları təhlil etmək məni mətləbdən çox–çox uzaqlaşdırardı,—sayəsində belə bir sirrin üstü açılmışdır ki, *icmanın indiki vəziyyəti artıq davam edə bilməz*, xalq kütlələrini istismar etməyin indiki üsulu, sadəcə olaraq, hadisələrin gedişi üzündən daha kara gəlmir. Deməli, nə isə bir yenilik lazımdır, ən müxtəlif formalarda təsvir edilən bu yenilik isə daim aşağıdakından ibarət olur: icma mülkiyyətini məhv etməli, kəndlilərin azlıq təşkil edən az-çox tavanalı hissəsinin kənddə orta sinif kimi təşəkkül tapmasına imkan verməli, böyük əksəriyyətini isə sadəcə olaraq çevirib proletar etməli.

Bir tərəfdən, «kənd icması» az qala məhv olub getmək həddinə çatdırılmışdır; digər tərəfdən isə güclü bir qəsd bu icmaya son zərbə endirmək üçün fürsət gözləyir. Rus icmasını xilas etmək üçün rus inqilabı lazımdır. Yeri gəlmişkən deyək ki, siyasi və ictimai qüvvələri öz əlində saxlayanlar kütlələri belə bir fəlakətə hazırlaşdırmaq üçün mümkün olan hər şeyi edirlər.

Həm də icma zəiflədildiyi və didilib dağıldığı, icma torpağı münbitsizləşdirilib taqətdən salındığı bir vaxtda «cəmiyyətin yeni rüknlərinin» ədəbi nöqərləri icmaya vurulmuş yaraları istehza ilə onun təbii surətdə və şəksiz kaftarlaşdığının əlaməti kimi qələmə verib inandırmağa çalışırlar ki, icma öz əcəli ilə ölür və onun can çəkişməsinə qısaltmaq xeyirxahlıq olardı. Beləliklə, burada söhbət, heç də həll ediləsi bir problemdən deyil, sadəcə məhv ediləsi bir düşməndən gedir. Rus icmasını xilas etmək üçün rus inqilabı lazımdır. Yeri gəlmişkən deyək ki, rus hökuməti və «cəmiyyətin yeni rüknləri» kütlələri belə bir fəlakətə hazırlaşdırmaq üçün mümkün olan hər şeyi edirlər. Əgər inqilab lazımi vaxtda baş verərsə və əgər kənd icmasının azad inkişafını təmin etmək üçün var qüvvəsini toplayarsa, onda çox keçmədən kənd icması rus cəmiyyətinin dirçəliş ünsürü olar və kapitalizm quruluşunun boyunduruğu altındakı ölkələrdən üstünlük ünsürünə çevrilər.

K.Marks tərəfindən 1881-ci il fevralın axırlarında–martın əvvəllərində yazılışdır.

İlk dəfə «K.Marks və F.Engels arxivi»ndə çap edilmişdir, I kitab, 1924-cü il

F.ENGELS

MARKSIN QƏBRI ÜSTÜNDƏ NITQ

Martın 14-də gündüz saat üçə on beş dəqiqə qalmış müasir mütəfəkkirlərdən ən böyüyünün fikri dayandı. Onu ikicə dəqiqəliyə tək qoyub çıxmışdıq; otağa qayıtdıqda onu kresloda sakit, lakin artıq əbədi uyumuş gördük.

Bu insanın vəfatı Avropa və Amerikanın mübarizə edən proletariatu üçün, tarix elmi üçün hədsiz bir itkidir. Bu əzəmətli simanın vəfatından sonra əmələ gələn boşluq ən yaxın bir zamanda özünü hiss etdirəcəkdir.

Darvin üzvi aləmin inkişaf qanununu kəşf etdiyi kimi, Marks da bəşər tarixinin inkişaf qanununu kəşf etmişdir, son zamanlara qədər ideologiya pərdələri altında gizli qalan belə bir sadə faktı aşkara çıxarmışdır ki, insanlar siyasət ilə, elm, incəsənət, din və i.a. ilə məşğul ola biləndən əvvəl birinci növbədə yeyib-içməlidirlər, mənzilə malik olmalıdırlar, geyinməlidirlər; deməli, bilavasitə yaşayış üçün maddi vasitələr istehsalı, bununla da, xalqın və ya dövrün iqtisadi inkişafının hər bir müəyyən pildəsi elə bir zəmin təşkil edir ki, həmin insanların dövlət təsisatları, hüquq baxışları, incəsənəti və hətta dini təsəvvürləri də bu zəmin üzərində inkişaf edir, ona görə də bunlar həmin zəmindən izah edilməlidir,—heç də bu vaxtadək edildiyi kimi, bunun əksinə olaraq izah edilməməlidir.

Bu hələ hamısı deyildir. Marks müasir kapitalist istehsal üsulunun və bu üsulun törətdiyi burjua cəmiyyətinin xüsusi hərəkət qanununu da kəşf etmişdir. İzafi dəyərin kəşf edilməsi ilə bu sahədə dərhal aydınlıq əmələ gəldi, halbuki istər burjua iqtisadçılarının, istərsə sosialist tənqidçilərinin bundan əvvəlki bütün tədqiqatları qaranlıqlar içərisində dolaşmaqda idi.

Bir ömür üçün iki belə kəşf kifayət idi. Hətta bunlardan birini kəşf edən şəxs özünü xoşbəxt hesab edə bilərdi. Lakin Marks tədqiq etdiyi hər bir sahədə—hətta riyaziyyat sahəsində də—müstəqil kəşflər edirdi, belə sahələr isə olduqca çox idi ki, bu sahələrin heç biri ilə o, səthi məşğul olmurdu.

Bu elm xadimi belə bir adam idi. Lakin onun üçün başlıca cəhət heç də bundan ibarət deyildi. Marksın nəzərində elm tarixən hərəkətverici bir qüvvə idi, inqilabi qüvvə idi. Hər hansı bir nəzəri elm sahəsindəki hər bir yeni kəşf, hətta əməli tətbiqini bəzi vaxt irəlicədən görmək mümkün olmayan bir kəşf, onu nə qədər ürəkdən sevindirirsə də, sənayeyə, ümumiyyətlə tarixi inkişafa dərhal inqilabi təsir göstərən bir kəşf meydana gəldikdə onun sevinci bambaşqa olurdu. Məsələn, o, elektrik sahəsindəki kəşflərin inkişafını bütün təfərrüatı ilə izləyirdi və hələ son zamanlarda Marsel Deprenin kəşflərini izləməkdə idi.

Zira, Marks, hər şeydən əvvəl, inqilabçı idi. Marksın həyatda öz qarşısında qoyduğu əsl vəzifə—kapitalizm cəmiyyətini və onun yaratdığı dövlət müəssisələrini yıxmaqda bu və ya başqa şəkildə iştirak etmək, müasir proletariatu azadlığa çıxarmaq işində iştirak etmək idi, müasir proletariata öz vəziyyətini və tələbatını ilk dəfə anladan, nə şəraitdə azadlığa çıxma biləcəyini ona ilk dəfə başa salan məhz Marks idi. Mübarizə Marksın ən çox sevdiyi bir iş idi. O, elə bir ehtirasla, elə bir inadla, elə bir müvəffəqiyyətlə mübarizə edirdi ki, çox az adamlar belə bir mübarizə apara bilirlər. 1842-ci ildəki birinci «Rheinische Zeitqng»⁴⁶, 1844-cü ildə Parisdə çıxan «Vorwörs»¹¹³, 1847-ci ildəki «Deutsche-Brüsseler-Zeitung»⁵¹, 1848–49-cu illərdə çıxan «Neue Rheinische Zeitqng», 1852–1861-ci illərdəki «New-York Daily Tribune»⁵⁸ bundan əlavə bir çox mübariz kitabçalar, Parisdə, Brüsseldə və Londondakı təşkilatlarda çalışması, nəhayət,

bütün bunların zirvəsi olaraq böyük Beynəlxalq Fəhlə Birliyinin meydana gəlməsi—bu həqiqətən elə bir iş idi ki, onu yaradan bir insan başqa heç bir şey yaratmamış olsaydı da yenə bununla fəxr edə bilərdi.

Məhz buna görə Marksa ən çox kin bəsləyirdilər və ona ən çox bohtan atırdılar. Hökumətlər—həm mütləqiyyət, həm də respublika hökumətləri—onu sürgün edirdi, burjualar—istər mühafizəkarlar, istərsə ifrat demokrat burjualar—ona arası kəsilmədən böhtan və lənət yağdırırdılar. O, bütün bunları öz yolu üzərindən bir hörümçək toru kimi süpürüb atırdı—bunlara əhəmiyyət vermirdi və yalnız ən zəruri hallarda cavab verirdi. Odur ki, Sibir mədənlərindən tutmuş Kaliforniyaya qədər bütün Avropada və Amerikada Marksa hörmət və məhəbbət bəsləyən milyonlarla inqilabçı silahdaşları onun vəfatını dərin bir hüznə qarşıladılar və mən cəsarətlə deyə bilərəm: onun əleyhdarları çox ola bilərdi, lakin çətin ki, onun bircə nəfər də şəxsi düşməni olsun.

Buna görə onun adı da, işi də əsrlər boyu yaşayacaqdır!

F.Engels bu nitqi 1883-cü il martın 17-də Hayket qəbiristanında ingilis dilində söyləmişdir.

1883-cü il martın 22-də alman dilində «Dez Sozialdemokrat» qəzetinin 13-cü nvmrəsində çap edilmişdir.

F.ENGELS

MARKS VƏ «NEUE RHEINISCHE ZEITUNG» (1848–1849)¹¹⁴

Fevral inqilabı başlanan zaman, alman «kommunist partiyası» adlandırıdığımız partiya gizli təbliğat cəmiyyəti halında təşkil edilən və üzvlərinin sayı az olan bir özəkdən, Kommunistlər Ittifaqından ibarət idi. Ittifaq yalnız ona görə gizli idi ki, o zaman Almaniyada ittifaq və yığıncaq azadlığı yox idi. Ittifaqın özünə üzvlər topladığı xaricdəki fəhlə cəmiyyətlərindən başqa, Almaniyanın özündə onun otuza qədər icması və ya bölməsi və bundan əlavə, bir çox yerlərdə ayrı-ayrı üzvləri var idi. Lakin bu kiçik mübariz dəstənin Marks kimi əla və hamının həvəslə təbə olduğu bir rəhbəri var idi və onun sayəsində prinsipial və taktika proqramı var idi ki, bu da öz əhəmiyyətini indiyə qədər mühafizə edən «*Kommunist manifesti*»dir.

Burada bizi birinci növbədə proqramın taktika hissəsi maraqlandırır. Proqramın ümumi müddəaları bunlar idi:

«Kommunistlər başqa fəhlə partiyalarına qarşı duran xüsusi bir partiya deyildirlər.

Onların bütövlükdə bütün proletariyatın mənafeyindən ayrı olan heç bir mənafeyi yoxdur.

Onlar heç bir xüsusi prinsiplər irəli sürüb proletar hərəkətini bu prinsiplərə uyğunlaşdırmaq istəmirlər.

Kommunistlər başqa proletar partiyalarından yalnız bununla fərqlənirlər ki, onlar, bir tərəfdən, müxtəlif millətlərin proletarlarının mübarizəsində bütün proletariyatın milliyyətindən asılı olmayan ümumi mənafeyini ayıraraq müdafiə edirlər; digər tərəfdən,

proletariatın burjuaziyaya qarşı mübarizəsinin keçdiyi müxtəlif inkişaf pillələrində kommunistlər həmişə *bütövlüklə hərəkətin mənafeyini* təmsil edirlər.

Deməli, kommunistlər *praktikada* bütün ölkələrin fəhlə partiyalarının həmişə irəliləməyə sövq edən ən qətiyyətli hissəsidir, *nəzəri cəhətdən* isə, proletariatın qalan kütləsinə nisbətən onların üstünlüyü proletar hərəkətinin şəraitini, gedişini və ümumi nəticələrini başa düşmələrindədir».

Almaniya partiyası haqqında isə ayrıca deyilirdi:

«Almaniyada burjuaziya inqilabi surətdə çıxış etdiyinə görə kommunist partiyası onunla əlbir olub mütləq monarxiyaya, feodal torpaq mülkiyyətinə və irticaçı meşşanlara qarşı mübarizə edir.

Lakin kommunist partiyası burjuaziya ilə proletariat arasında olan düşmən əksliyi fəhlələrin mümkün qədər daha aydın başa düşmələri üçün hər dəqiqə çalışır ki, alman fəhlələri burjuaziya hökmranlığının yaratmalı olduğu ictimai və siyasi şəraitdən onun özünə qarşı dərhal bir silah kimi istifadə edə bilsinlər, Almaniyaadakı irticaçı siniflər devrildikdən sonra dərhal burjuaziyanın özünə qarşı mübarizə başlansın.

Kommunistlər başlıca diqqətlərini Almaniya verirlər, çünki Almaniya burju inqilabı ərəfəsindədir» və i.a. («Manifest», IV fəsil).

Hələ heç bir taktika proqramı heç bir zaman bu proqram qədər özünü doğrultmamışdır. İnqilab ərəfəsində irəli sürülən həmin proqram bu inqilab imtahanından çıxdı; o zamandan bəri də hər dəfə, hər hansı bir fəhlə partiyası öz fəaliyyətində bu proqramdan geri çəkildikdə, hər bir geri çəkilmənin zərərini çəkmişdir. İndi, az qala qırx il keçdikdən sonra da, bu proqram Madriddən Peterburqa qədər Avropanın bütün qətiyyətli və şüurlu partiyaları üçün rəhbər bir xətdir.

Parisdəki fevral hadisələri yaxınlaşmaqda olan Alman inqilabını sürətləndirdi və beləliklə də bu inqilabın xarakterini dəyişdirdi. Alman burjuaziyası öz qüvvələri ilə qalib gəlmək əvəzinə Fransa fəhlə inqilabının yedəyində gedərək qalib gəldi. Alman burjuaziyası hələ öz köhnə əleyhdarlarının–mütləq monarxiya, feodal torpaq sahibliyi, bürokratiya və qorxaq meşşanların–öhdəsindən qəti gəlməmiş, cəbhəni yeni düşməne–proletariata qarşı çevirməli oldu. Lakin bu zaman Fransa və İngiltərəyə nisbətən Almaniya çox geridə qalmış iqtisadi münasibətlərin və bunun nəticəsində eynilə geri qalmış qarşılıqlı snifi münasibətlərin təsiri özünü göstərdi.

Öz iri sənayesini yenidən yaratmağa başlamış olan alman burjuaziyasının dövlətdə özünə sözsüz hökmranlıq əldə etmək üçün nə lazımı qüvvə və mərdliyi, nə də bunu əldə etməyə qəti tələbatı var idi; eynilə də inkişaf etməyib tam mədəni əsarətdə böyüyən, mütəşəkkil olmayan və hətta müstəqil surətdə təşkil olunmaq iqtidarında olmayan proletariat burjuaziyanın mənafeyinə öz mənafeyinin dərindən əks olduğunu ancaq tutqun şəkildə hiss edirdi. Buna görə proletariat mahiyyətə burjuaziyanın zəhmli əleyhdarları idisə də, burjuaziyanın siyasi bir əlavəsi olaraq qalırdı. Alman proletariatının nə olduğundan deyil, nə ola biləcəyindən və fransız proletariatının artıq nə olduğundan qorxuya düşən burjuaziya ancaq bir çarə görürdü ki, bu da monarxiya və zadəganlarla hər cür, hətta ən qorxaq, güzəştli bir saziş idi; hələ öz tarixi rolunu başa

düşməyən proletariatin böyük əksəriyyəti isə ilk zamanlar burjuaziyanın ən qabaqcıl, ən sol qanadı rolunu oynatmağa məcbur idi. Alman fəhlələri hər şeydən əvvəl, sinfi partiya halında müstəqil surətdə təşkil olunmaq üçün özlərinə lazım gələn hüquqları: mətbuat, ittifaqlar və yığıncaqlar azadlığı hüquqları qazanmalı idilər,—burjuaziya özü öz hökmranlığı üçün bu hüquqları qazanmalı olduğu halda, fəhlələrdən qorxduğuna görə, indi onların bu hüquqlarını danmağa başlamışdı. Ittifaqın pərakəndə olan iki-üç yüz üzvü birdən-birə hərəkətə gələn böyük kütlə içərisində itib batdı. Buna görə də alman proletariati ilk dəfə siyasi səhnəyə əvvəlcə ən ifrat bir demokratik partiya kimi çıxdı.

Biz Almaniyada böyük qəzet təsis etməyə başladığımız zaman bu bizim bayrağımızı müəyyən edirdi. Bu bayraq ancaq demokratiya bayrağından, lakin hər yerdə, hər bir ayrıca hal münasibətilə öz spesifik proletar xarakterini irəli sürən bir demokratiyanın bayrağından ibarət ola bilərdi, bunu isə, o hələ bayrağı üzərində həmişəlik olaraq yaza bilməzdi. Əgər biz buna razı olmasaydıq, əgər biz hərəkətin artıq mövcud olan, ən qabaqcıl, fəhlə proletar qanadında ona qoşulmaq və onu daha da irəlilətmək istəməsəydik, onda bizə daldabucaq yerdə çıxan bir vərəqdə kommunizm təbliğ etməkdən və böyük bir fəaliyyət partiyası əvəzinə kiçik bir sekta yaratmaqdan başqa bir şey qalmazdı. Lakin səhrada təbliğatçı olmaq rolu üçün biz artıq yaramırdıq: utopistləri biz bunun üçün bu qədər yaxşıca öyrənməmişdik və öz proqramımızı bunun üçün tərtib etməmişdik.

Biz Kölnə gəldikdə, orada böyük qəzet yaratmaq üçün demokratlar, habelə qismən kommunistlər tərəfindən hazırlıq görülürdü. Bu qəzeti məhdud yerli qəzet, Köln qəzeti etmək, bizi isə Berlinə sürmək istəyirdilər. Lakin biz, 24 saatda başlıca olaraq, Marksın sayəsində mövqeləri ələ keçirdik; qəzet bizimki oldu; biz də güzəştə gedərək *Henrix Bürgersi* redaksiya heyətinə daxil etdik. O *bircə* məqalə yazdı (2-ci №-də), bundan sonra isə heç bir başqa məqalə yazmadı.

Bizə Berlin deyil, məhz Köln lazım idi. Əvvələn, Köln Fransa inqilabını görmüş, Napoleon məcəlləsi⁸² vasitəsilə *müasir* hüquq şüurunu mənimsəmiş, özündə ən iri sənayeni inkişaf etdirmişdi və o zaman ümumiyyətlə hər cəhətdən Almaniyanın ən qabaqcıl hissəsi olan Reyn vilayətinin mərkəzi idi. Biz öz müşahidəmizə əsasən o zamankı Berlinə, onun hələ yenicə yaranan burjuaziyasına, onun sözdə ötkəm, lakin qorxaq və itaətkar meşşanlarına, onun hələ əsla inkişaf etməmiş fəhlələrinə, onun saysız-hesabsız bürokratlarına, saray və zadəgan qulluqçularına, ancaq «iqamətgah» olan bu şəhərin bütün xüsusiyyətlərinə çox yaxşı bələd idik. Lakin belə bir faktın həlledici əhəmiyyəti var idi ki, Berlində miskin Prussiya hüququ hökmran idi və siyasi proseslərə peşəkar hakimlər baxırdılar; Reyndə isə Napoleon məcəlləsi qüvvədə idi və bu məcəllə senzura olduğunu əsas tutduğuna görə mətbuat işləri ilə əlaqədar olan proseslərin nə olduğunu bilmirdi, həm də siyasi bir hüququ pozmaq deyil, ancaq *cinayət etdikdə*, buna iclasçılar məhkəməsi baxırdı. İnqilabdan sonra Berlində gənc Şleffel boş şey üstündə bir il müddətinə məhkum edilmişdi, Reyndə isə bizim sözsüz mətbuat azadlığımız var idi və biz bundan son imkana qədər istifadə etdik.

Biz qəzetin nəşrinə 1848-ci il iyunun 1-də başladığ, bizim çox kiçik bir səhmdar kapitalımız var idi, bunun da ancaq az bir hissəsi yığılmışdı; səhmdarların özləri də olduqca e'tibarsız idilər. Lap birinci nömrədən sonra onların yarısı bizi tərk etdi, ayın axırında isə biri də, qalmadı.

Redaksiyanın iş quruluşu ancaq Marksın diktaturasından ibarət idi. Müəyyən saatda çıxmalı olan böyük bir gündəlik qəzet heç bir başqa iş quruluşu şəraitində öz xəttini ardıcıl surətdə yeridə bilməz. Həm də burada Marksın diktaturası bizim üçün təbii, şəxsiz bir şey idi və biz hamımız bunu məmnuniyyətlə qəbul edirdik. İlk növbədə məhz onun prinsipiallığı və möhkəm mövqeyi sayəsində bu qəzet inqilab illərinin ən məşhur alman qəzeti oldu.

«Neue Rheinische Zeitung»un siyasi proqramı iki başlıca maddədən ibarət idi:

vahid, bölünməz, demokratik alman respublikası və Polşanın bərpa edilməsi də daxil olmaqla Rusiya ilə müharibə.

O zaman xırda burjua demokratiyası iki fraksiyaya bölünürdü: Prussiya demokratik imperatorunun olmasını istəyən şimali alman fraksiyası, bir də o zaman demək olar spesifik Baden fraksiyası olub Almaniyanı İsveçrə kimi bir federativ respublikaya çevirmək istəyən cənubi alman fraksiyası. Biz hər iki fraksiya ilə mübarizə etməli idik. İstər Almaniyanın prussiyalaşdırılması, istərsə onun çoxlu xırda dövlətlərə parçalanmış vəziyyətinin əbədləşdirilməsi proletariatin mənafeyinə eyni dərəcədə zidd idi. Proletariatin mənafeyi Almaniyanın vahid bir *millət* halında bütünlüklə birləşdirilməsini qəti surətdə tələb edirdi və yalnız bu, proletariatla burjuaziyanın öz gücünü sınamalı olduğu vuruşma meydanını keçmişdən irs qalmış hər cür xırda maneələrdən təmizləyə bilərdi. Lakin eyni zamanda, Prussiya başçılığının qərar tutması proletariatin mənafeyinə qəti surətdə zidd idi: Prussiya dövləti, onun bütün qaydaları, onun ənənələri və onun xanədanı Almaniyada inqilabın yeganə ciddi daxili düşməni idi, buna görə inqilab onu əzməli idi; bundan əlavə. Prussiya Almaniyanı ancaq parçalamaqla, ancaq alman Avstriyasını ondan ayırmaqla birləşdirə bilərdi. Bizim ən yaxın zaman üçün inqilabi proqramımız ancaq Prussiya dövlətinin məhv edilməsindən, Avstriya dövlətinin dağılmasından, Almaniyanın bir respublika olaraq həqiqətən birləşməsindən ibarət ola bilərdi. Bu proqramı Rusiyaya qarşı müharibə vasitəsi ilə, yalnız bu yolla həyata keçirmək olardı. Bu sonuncu bəndə mən hələ qayıdacağam.

Ümumiyyətlə isə qəzetin tonu heç də təmtəraqlı, ciddi və ya gurultulu deyildi. Bizim ancaq bir para mənfur əleyhdarlarımız var idi və istisnasız olaraq onların hamısına biz ən böyük bir nifrətlə yanaşırdıq. Gizli iş görən monarxiya, saray güruhu, zadəganlar, «Kreuz-Zeitung»⁵³, –bir sözlə, filistərdə belə bir mə'nəvi hiddət doğuran bütün birləşmiş «irtica», –bizim tərəfimizdən ancaq məsxərə və həqarət görürdü. Lakin inqilabın yaratdığı yeni səcdəgahlara: mart nazirlərinə¹¹⁵, Frankfurt və Berlin məclislərinə¹¹⁶, oradakı sağlara da, sollara da bizim münasibətimiz bundan yaxşı deyildi. Qəzetin lap birinci nömrəsi Frankfurt parlamentinin bacarıqsızlığını, orada söylənən uzun-uzadı nitqlərin səmərəsizliyini, orada qəbul edilən qorxaq qətnamələrin əbəs olduğunu lağa qoyan məqalə ilə başlanırdı (Bax: F.Engels. «Frankfurt məclisi» *Red.*). Bu məqalə bizə

səhmdarlarımızın yarısına başa gəldi. Frankfurt parlamenti heç mübahisə klubu da deyildi; orada demək olar heç mübahisə etmirdilər, çox hallarda isə əvvəlcədən hazırlanmış akademik traktatları oxuyur və alman filisterini ruhlandırmaqlı olan qətnamələr qəbul edirdilər, lakin bu qətnamələrlə ümumiyyətlə heç kəs maraqlanmırdı.

Berlin məclisinin artıq böyük əhəmiyyəti var idi: bu məclis real bir qüvvəyə qarşı dururdu, o boş yerdə, Frankfurt məclisinin fəzalarındakı yüksəkliklərdə mübahisə edib qərarlar qəbul etmirdi. Buna görə də ona daha çox diqqət yetirilirdi. Lakin oradakı sol səcdəgahlara da—Şülse-Deliçə, Berendsə, Elsnerə, Şteynə və i.a.—biz frankfurtçulardan az kəskin yanaşmırdıq; biz onların qətiyyətsizliyini, qorxaqlığını və xırdaçı ehtiyatkarlığını amansız ifşa edərək, onlara öz güzəştləri ilə inqilaba getdikcə daha çox xəyanət etdiklərini göstərirdik. Bu, həmin səcdəgahları öz bildikləri kimi istifadə etmək üçün yenidən quraşdırmış olan demokratik xırda burjualarda, əlbəttə, dəhşət doğururdu. Lakin bu dəhşət bizə göstərirdi ki, biz düz hədəfə vururuq.

Eynilə də biz xırda burjuaziyanın səylə yaydığı belə bir illüziyaya qarşı çıxırdıq ki, guya inqilab mart günləri ilə bitmişdir və indi ancaq onun bəhrələrindən istifadə etmək qalır. Fevral və martın bizim üçün ancaq o halda əsl inqilabi əhəmiyyəti ola bilərdi ki, bunlar uzun sürən inqilabi hərəkətin başa çatması deyil, əksinə, başlanğıc nöqtəsi olsun və böyük Fransa çevrilişi zamanı olduğu kimi, bu inqilabi hərəkətdə də xalq öz mübarizəsi gedişində inkişaf etsin, partiyalar getdikcə daha kəskin sürətdə bir-birindən ayrılın, nəhayət, iri siniflərə: burjuaziyaya, xırda burjuaziyaya və proletariata tamamilə uyğun gəlsin,—proletariaq isə bir sıra döyüşlərdə mövqeləri bir-birinin ardınca ələ keçirsin. Buna görə biz həmçinin demokratik xırda burjuaziyanın proletariata öz sinfi əksliyini, sevə-sevə işlətdiyi bu ibarə ilə: axı biz hamımız eyni bir şey istəyirik, bütün ixtilaflar sadəcə anlaşılmaqlı nəticəsidir—ibarəsi vasitəsi ilə pərdələmək istədiyini hər yerdə ona qarşı çıxırdıq. Lakin biz öz proletar demokratiyamız haqqında xırda burjuaziyanın özü üçün yanlış təsəvvür yaratmasına nə qədər az imkan verirdiksə, xırda burjuaziya bizə qarşı bir o qədər mülayim və yumşaq olurdu. Ona qarşı nə qədər kəskin və qətiyyətlə çıxırılsa, xırda burjuaziya bir o qədər çox yola gəlir, fəhlə partiyasına bir o qədər çox güzəştə gedir. Biz bunu yəqin etmişik.

Nəhayət, biz milli məclis adlanan müxtəlif məclislərin parlament kretinizmini (Marksın dediyi kimi) aşkara çıxarırdıq. Bu cənablar bütün hakimiyyət vasitələrini öz əllərindən qaçıraraq, bunları—qismən könüllü sürətdə—yenidən hökumətlərə vermişdilər. Yenidən möhkəmlənmiş mürtəce hökumətlərlə yanaşı olaraq, Berlində və Frankfurtda gücsüz məclislər var idi və bu məclislər belə güman edirdilər ki, onların aciz qətnamələri dünyanı alt-üst edəcəkdir. İfrat sollar da daxil olmaqla hamı bu axmaqcasına özünü aldatmanın qurbanı oldu. Biz isə onlara dönə-dönə deyirdik: sizin parlament qələbəsiniz eyni zamanda fəhlənin sizin məğlubiyyətiniz olacaqdır.

Berlində də, Frankfurtda da belə oldu. «Sollar» çoxluq qazandıqda, hökumət bütün məclisi qovdu; hökumət bunu ona görə edə bildi ki, məclis xalqın ehtimadını itirmişdi.

Sonralar mən *Bujarın Marat* haqqındakı kitabını oxuduqda gördüm ki, biz əsl (royalistlər tərəfindən saxtalaşdırılmamış) «Ami du Reuple»¹¹⁷nin böyük timsalını bir

çox cəhətdən şüursuz surətdə təqlid edirdik, bütün qızgın fəryadlar və tarixin bütün saxtalaşdırılması üzündən az qala yüz il ərzində Maratın yalnız təhrif edilmiş simasının mə'lum olması ancaq onunla izah edilir ki, Marat o zamankı səcdəgahların–Lafayetin, Bayinin və başqalarının maskasını amansızlıqla yırtaraq, onları ifşa edir, onların inqilaba tamamilə xain olduqlarını göstərirdi, bir də onunla izah edilir ki, bizim kimi, o da inqilabı başa çatmış hesab etmirdi, inqilabın fasiləsiz olmasının e`tiraf edilməsini istəyirdi.

Biz açıqca deyirdik: təmsil etdiyimiz cərəyan partiyamızın əsl məqsədlərinə çatmaq uğrunda yalnız o zaman mübarizəyə başlamaq bilər ki, Almaniyadakı rəsmi partiyalardan ən ifrat partiya hakimiyyət başına keçsin: onda biz bu partiyaya qarşı müxalifətə keçərik.

Lakin baş verən hadisələr nəticəsində, alman əleyhdarlarımıza qarşı məsxərə ilə yanaşı olaraq, alovlu coşqunluq da özünü göstərdi. 1848-ci ilin iyununda Paris fəhlələrinin üsyanı⁵² zamanı biz vəzifə başında idik. Lap birinci atəş açılan kimi biz qəti surətdə üsyançıların tərəfində durduq. Onların məğlubiyyətindən sonra Marks məğlub olanların xatirəsini yad edərək, özünün ən qüvvətli məqalələrindən birini yazdı (*K.Marks. «İyun inqilabı» Red.*).

Burada axırıncı səhmdarlar bizi tərk etdilər. Lakin biz bununla təsəlli tapırdıq ki, bütün ölkələrdəki burjuaziya və meşşanlar öz iyrənc böhtanını məğlub olanlar üzərinə yağdırdığı bir zamanda Almaniyada və az qala bütün Avropada bizim qəzetimiz darmadağın edilmiş proletariatin bayrağını yüksəklərdə tutan yeganə bir qəzet idi.

Bizim xarici siyasətimiz aydın idi: hər bir inqilabçı xalqı müdafiə edən çıxışlar etməkdən və Avropa irticasının qüdrətli dayağı olan Rusiyaya qarşı inqilabçı Avropanı ümumi müharibəyə çağırmaqdan ibarət idi. Fevralın 24-dən¹¹⁸ e`tibarən bizə aydın idi ki, inqilabın yalnız *bircə* həqiqətən qorxunc düşməni vardır, o da Rusiyadır və hərəkət bütün Avropanı bürüdükcə, həmin düşmən üçün mübarizəyə girmək zərurəti getdikcə daha vacib olur. Vyana, Milan, Berlin hadisələri Rusiyanın hücumunu ləngitməli idi, lakin inqilab Rusiyaya daha çox yaxınlaşdıqca, bu hücum daha çox labüd olurdu. Həm də Almaniyanı Rusiya ilə müharibəyə sövq etmək mümkün olsaydı, Habsburqların və Hogensollerilərin sonu çatmış olardı və inqilab bütün xətt boyu qalib gələrdi.

Rusların Macarıstana həqiqətən soxulduqları vaxta qədər bu siyasət qəzetin bütün nömrələrində özünü kəskin surətdə göstərir; rusların Macarıstana soxulması isə qabaqcadan söylədiyimiz fikirləri tamamilə təsdiq etdi və inqilabın məğlubiyyətində həlledici rol oynadı.

1849-cu ilin yazında qəti döyüş yaxınlaşmağa başladıqda, qəzetin tonu hər nömrədən-nömrəyə daha kəskin və daha coşqun olurdu. *Vilhelm Volf* «Sileziya milyardı»nda (səkkiz məqalə)¹¹⁹ Sileziya kəndlilərinə xatırlatdı ki, onlar feodal mükəlləfiyyətlərindən azad edilərkən mülkədarlar hökumətin köməyi ilə kəndliləri pul cəhətdən də, torpaq cəhətdən də necə aldatmışdı və bunun əvəzini ödəmək üçün bir milyard taler verilməsini tələb etmişdi.

Bununla bir zamanda apreldə bir sıra baş məqalələr şəklində *Marksın* «Muzdlu əmək və kapital» əsəri dərc edildi, bu əsər bizim siyasətimizin sosial məqsədini qəti şəkildə göstərirdi. Qəzetin hər bir nömrəsi, hər bir təcili buraxılışı Fransada, İtaliyada, Almaniyada və Macarıstanda hazırlanmaqda olan böyük döyüşü, ziddiyyətlərin kəskinləşdiyini göstərirdi. Xüsusilə aprel və mayda çıxan təcili buraxılışlar xalqı döyüşə hazır vəziyyətdə olmağa çağırırdı.

Səkkiz min nəfərlik qarnizonu və hauptvaxtası olan birinci dərəcəli Prussiya qalasında bizim cəsarətli çıxışlarımıza bütün Almaniyada təəccüb edirdilər; lakin redaksiya otağındakı 8 piyada əsgər tüfəngi ilə 250 dolu patron və mürəttiblərin qırmızı yakobin papaxları zabitlərin nəzərində bizim binanı da sadəcə hücumla almaq mümkün olmayan bir qala şəklinə salırdı.

Nəhayət, 1849-cu il mayın 18-də zərbə vuruldu.

Drezden və Elberfelddəki üsyanlar yatırıldı, İzerlonda üsyançılar mühasirəyə alındı; Reyn əyaləti və Vestfaliya qoşunlarla dolmuşdu; bunlar Prussiyanın Reyn vilayətini qəti əzdikdən sonra Pfals və Baden üzərinə yeriməli idilər. Nəhayət, o zaman hökumət bizə də girişməyə cəsarət etdi. Redaktorlardan bəziləri məhkəmə vasitəsi ilə təqib edilirdi; başqaları da prussiyalı olmadıqlarına görə sürgün edilməli idilər. Buna qarşı heç bir şey etmək mümkün deyildi, çünki hökumətin arxasında tam bir ordu korpusu dururdu. Biz öz qalamızı təslim etməyə məcbur idik, lakin biz geri çəkilərkən öz silah və sursatımızı özümüzə apardıq, musiqi ilə geri çəkildik, axırncı qırmızı nömrəmizin bayrağı dalğalandığı halda geri çəkildik və bu nömrədə Köln fəhlələrini ümitsiz üsyanlardan çəkindirib onlara dedik:

««Neue Rheinische Zeitqng» redaktorları sizinlə vidalaşarkən, onlara göstərdiyiniz rəğbət üçün sizə təşəkkür edirlər. Onların son sözü həmişə və hər yerdə bu olacaqdır: *fəhlə sinfinin azadlığı!*»

Beləliklə, «Neue Rheinische Zeitqng» öz nəşrinin birinci ili tamam olmazdan bir az əvvəl öz ömrünü başa vurmuş oldu. Demək olar heç bir pul vəsaiti olmadan işə başlayan bu qəzetin tirajı,—dediyim kimi, ona vəd edilən kiçik məbləğ də verilməmişdi,—artıq sentyabrda təqribən 5000 nüsxəyə çatmışdı. Kölnə mühasirə vəziyyəti elan edildikdə, qəzetin buraxılışı dayandırıldı, oktyabrın ortalarında qəzet bütün işi yenidən başlamalı idi. Lakin 1849-cu ilin mayında qadağan edilərkən, qəzetin yenidən 6000 abunəcisi var idi, halbuki «Kölnische Zeitqng»⁴⁷un, abunəçiləri öz e'tirafına görə, 9000-dən artıq deyildi. Alman qəzetlərindən heç birinin,—nə əvvəl, nə də sonra—«Neue Rheinische Zeitqng» qədər gücü və nüfuzu olmamışdır, heç biri proletar kütlələrini onun qədər coşdura bilməmişdir.

Bununla da qəzet hər şeydən əvvəl *Marksa* borclu idi.

Zərbə vurulduqda redaksiya səpələndi. *Marks* Parisə getdi; orada 1849-cu il iyunun 13-də⁵⁵ baş verən qəti hadisə hazırlanırdı; *Vilhelm Volf* indi Frankfurt parlamentində öz yerini tutmuşdu—həm də elə bir zamanda ki, həmin Məclis ya yuxarıdan qovulmaq və ya inqilaba qovuşmaq kimi iki yoldan birini seçməli idi; mən isə Pfalsa gedib Villixin könüllü dəstəsində adyutant oldum¹²⁰.

1884-cü il fevralın ortalarında–martın əvvəllərində yazılmışdır.

«Der Sozialdemokrat» qəzetində çap edilmişdir. №11, 13 mart 1884-cü il

İmza: Fr.Engels

F.ENGELS

KOMMUNISTLƏR İTTİFAQININ TARIXINƏ DAIR¹²¹

1852-ci ildə Köln kommunistləri məhkum edildikdən sonra⁵⁷ mustəqil alman fəhlə hərəkatının birinci dövrü qurtardı. Bu dövr hazırda, demək olar, unudulmuşdur. Halbuki bu dövr 1836-cı ildən 1852-ci ilə qədər davam etmiş və xaricdə alman fəhlələrinin yayıldığı dərəcədə bu hərəkat, demək olar, bütün mədəni ölkələrdə genişlənmişdir. Lakin hələ bu azdır. Müasir beynəlxalq fəhlə hərəkatı, əslində o zamankı alman fəhlə hərəkatının bilavasitə davamıdır, zira həmin hərəkat ümumiyyətlə *birinci beynəlxalq fəhlə hərəkatı* idi və sonralar Beynəlxalq Fəhlə Birliyində rəhbər rol oynayan bir çox adamlar bu hərəkatda yetişmişdir. 1847-ci ildə Kommunistlər İttifaqının öz bayrağı üzərində yazdığı «Kommunist Manifesti»nin nəzəri prinsipləri isə, indi Avropa və Amerikanın bütün proletar hərəkatı üçün ən möhkəm beynəlmiləl əlaqədir.

Bu hərəkatın rabitəli bir tarixi üçün indiyədək təkcə bir əsas mənbə vardır. Bu mənbə Vermut və Ştiberin «XIX əsrin kommunist sui-qəsdləri» adlı qara kitab deyilən əsəridir, Berlin, 2 hissə, 1853 və 1854-cü illər. Əsrimizin iki nəfər ən alçaq polis əclafının qəsdən düzəltdiyi və saxtakarlıqlarla dolu olan bu yalan və uydurması həmin dövrə həsr edilmiş qeyri-kommunist nəşriyyatının hamısı üçün hələ indi də əsas bir mənbədir. Mənim burada verə biləcəyim şey ancaq ilk qeydlərdən ibarət olacaqdır, həm də ancaq İttifaqın özündən bəhs edildiyi dərəcədə və ancaq «İfşaları» başa düşmək üçün mütləq lazım olduğu dərəcədə verə bilərəm. Ümid edirəm ki, beynəlxalq fəhlə hərəkatının gənclik çağının bu şanlı dövrünün tarixinə dair Marksın topladığı və mənim topladığım zəngin materialı bir zaman işləyib hazırlamağa imkanım olacaqdır.

1834-cü ildə alman mühacirlərinin Parisdə təşkil etdiyi demokratik-respublikaçı gizli «Məzlumlar» İttifaqından 1836-cı ildə ən ifrat, əksəriyyətlə proletar ünsürlər ayrıldılar və yeni gizli bir ittifaq–*Ədalətlilər ittifaqı* düzəldilər. Sıralarında ancaq Yakob Venedey kimi ən fəaliyyətsiz ünsürlər qalan əvvəlki İttifaq az sonra tamamilə sönüb getdi: 1840-cı ildə polis bu İttifaqın Almaniyaadakı bir neçə bölməsini izləyib tapdıqdan sonra İttifaqın ancaq kölgəsi qalmışdı. Əksinə, yeni İttifaq nisbətən sür`ətlə inkişaf edirdi. Əvvəllərdə bu İttifaq, o zaman Parisdə əmələ gəlib babuvist ən`ənələrinə¹²² qoşulmuş fransız fəhlə kommunizminin alman zoğu idi; əmlak ümumiliyi tələbi «bərabərliyin» zəruri nəticəsi olaraq irəli sürülürdü. Onun məqsədləri, Parisin o zamankı gizli cəmiyyətlərinin məqsədlərinin eyni idi. Bu cəmiyyət, yarı təbliğatçı, yarı sui-qəsdçi olan bir cəmiyyət idi, həm də yeri gəldikdə, Almaniya da üsyanlar hazırlamaq işi əsla istisna edilməməklə bərabər, Paris həmişə inqilabi hərəkatın mərkəzi hesab olunurdu. Lakin Paris həlledici döyüşlər meydanı olaraq qaldığı üçün, o zaman

İttifaq fe'lən gizli fransız cəmiyyətlərinin, məhz Blanki və Barbəsin rəhbərlik etdiyi «Societe des saisons» (Mövsümlər cəmiyyətinin. *Red.*) yalnız alman şəxəsi idi, haman cəmiyyətlə sıx əlaqədə idi. 1839-cu il mayın 12-də fransızlar üsyana başladılar; İttifaqın bölmələri də onlara qoşuldular və beləliklə, onlarla birdikdə ümumi məğlubiyyətə uğradılar¹²³.

Almanlardan xüsusilə *Karl Şapper* və *Henrix Bauer* həbs edildilər. Lui-Filipp hökuməti onları uzun müddət həbsxanada saxladıqdan sonra sürgün etməklə kifayətləndi. Onların hər ikisi Londona getdi. Şapper, Nassaudakı Veylbürq əhli idi; Hisəndə meşəçilik institutunun tələbəsi olduğu zaman, 1832-ci ildə, Georq Büxner tərəfindən təşkil edilmiş sui-qəsdçi cəmiyyətə daxil olur, 1833-cü il aprelın 3-də Frankfurtda polis binasına edilən hücumda¹²⁴ iştirak etmiş, xaricə qaçmış və 1834-cü ilin fevralında Madzininin Savoya üzərinə hərbi yürüşündə¹²⁵ iştirak etmişdi. Pəhləvan kimi qədd-qamətli, qətiyyətli və zirək bir adam olub həmişə həyat ne'mətlərini və öz həyatını təhlükə altına qoymağa hazır olan Şapper, otuzuncu illərdə müəyyən rol oynamış peşəkar inqilabçı nümunəsi idi. Onun «demaqoqdan»¹²⁶ kommunist olmağa qədər inkişafı göstərir ki, Şapper müəyyən dərəcədə ağır düşünən bir adam olsa da, nəzəri məsələləri dərindən anlamaq bacarığından heç də məhrum deyildi və bir dəfə qəbul etdiyi fikir üzərində böyük səbatla dayanardı. Məhz buna görə onun inqilabi coşqunluğu bə'zən onun əqlinə zidd gəlirdi, lakin sonralar o həmişə öz səhvlərini görür və açıqca boynuna alırdı. O, bütöv adam idi və alman fəhlə hərəkatının ilk təşkilatı üçün onun gördüyü iş heç bir zaman unudulmayacaqdır.

Frankoniyalı Henrix Bauer çəkməçi idi; o diribaş, cəld və fərasətli bir gənc idi, həm də onun kiçik bədənində çoxlu çeviklik və qətiyyət gizlənmişdi.

Bauer Londona gəldi; Parisdə mürəttib olmuş Şapper Londonda dil dərsi verməklə güzəranını keçirirdi; Londonda onlar birlikdə İttifaqın qırılmış əlaqələrini yenidən bərpa etdilər və indi London İttifaqın mərkəzi oldu. Burada, bəlkə,—daha əvvəl, Parisdə,—könlü saatsaz *Iosif Moll* onlara qoşuldu; Moll—orta boylu, güclü bir adam idi,—neçə dəfə o, zala soxulmaq istəyən yüzlərlə əleyhdara qarşı zalın qapısını Şapperlə birlikdə qalibiyyətlə müdafiə etmişdi,—zirəklik və qətiyyətdə öz yoldaşlarının hər ikisindən hər halda geri qalmazdı, ağilda isə, onların hər ikisindən üstün idi. O, nəinki anadangəlmə bir diplomat idi—onun müvəkkil sifəti ilə bir çox səfərlərindəki müvəffəqiyyətləri bunu sübut etmişdi,—nəzəri məsələlərdən də çox yaxşı baş çıxarırdı. Bunların hər üçü ilə mən 1843-cü ildə Londonda tanış oldum; onlar, mənim gördüyüm ilk inqilabçı proletarlar idilər. Bizim o zamankı baxışlarımız təfərrüatda bir-birindən nə qədər fərqli olsa da,—onların məhdud bərabərlik kommunizminə (Bərabərlik kommunizmi mənə, yuxarıda deyilmiş olduğu kimi, elə bir kommunizmdir ki, yalnız və ya başlıca olaraq bərabərlik tələbinə əsaslanır.) mən o zaman çox miqdar eyni dərəcədə məhdud fəlsəfi lovğalığı qarşı qoyurdum,—hər halda yenidən adam olmaq istədiyim bir zamanda bu üç həqiqi adamın məndə oyandığı yaxşı tə'siri mən heç bir zaman unutmayacağam.

Londonda, habelə—bundan daha az dərəcədə,—İsveçrədə ittifaqlar və yığıncaqlar azadlığı onlara yaxşıca xidmət göstərdi. Artıq 1840-cı il fevralın 7-də alman fəhlələrinin leqal Maarif cəmiyyəti təşkil edildi ki, bu cəmiyyət hələ indiyə qədər yaşayır¹²⁷. Bu cəmiyyət Ittifaq üçün yeni üzvlər cəlb etmək yeri oldu və kommunistlər, həmişəki kimi, cəmiyyətin ən fəal və ziyalı üzvləri olduqlarına görə, tamamilə aydındır ki, cəmiyyətin rəhbərliyi bütünlüklə Ittifaqın əlində idi. Çox keçmədən Ittifaqın Londonda artıq bir neçə icması və ya, o zaman adlandığı kimi, «lojası» var idi. Özlüyündə aydın olan bu taktika da İsveçrədə və başqa yerlərdə tətbiq edilirdi. Fəhlə cəmiyyətləri təşkil etmək mümkün olan hər yerdə, onlardan eyni qayda ilə istifadə edirdilər. Bu iş qanunla qadağan edilən yerlərdə, Ittifaqın üzvləri mahnı, idman cəmiyyətlərinə və başqa bu kimi cəmiyyətlərə gedirdilər. Əlaqə, başlıca olaraq, Ittifaqın həmişə gəlib gedən üzvləri vasitəsi ilə saxlanılırdı və bu üzvlər tələb olunan yerlərdə emissar sifəti ilə də hərəkət edirdilər. Hər iki cəhətdən Ittifaqa hökumətlərin müdrikliyi böyük kömək edirdi, zira onlar gözləri götürmədiyi hər bir fəhləni,—bu fəhlələrin arasında isə on nəfərdən doqquzu Ittifaqın üzvü idi,—sürgün edir və beləliklə onları döndərər emissar edirdilər.

Bərpa edilmiş Ittifaq xeyli genişləndi. Xüsusilə, İsveçrədə *Veytlinq*, *Avqust Bekker* (ağılca heç də adi olmayan bu adam bir çox almanlar kimi, daxili səbətsizlik üzündən məhv olmuşdur) və başqaları qüvvətli bir təşkilat yaratmışdılar və bu təşkilat az və ya çox dərəcədə Veytlinqin kommunizm sisteminə sadıq qalmışdı. Bura Veytlinq kommunizmini tənqid etmək yeri deyildir. Alman proletariatının ilk müstəqil nəzəri hərəkəti olmaq e'tibarı ilə onun malik olduğu əhəmiyyətə gəldikdə isə, mən 1844-cü ildə Marksın, Paris «Vorwörs»ində¹¹³ çap edilmiş aşağıdakı sözlərinə indi də qol qoyuram: «*Burjuazianın azad olması*—siyasi cəhətcə azad olması—haqqında Veytlinqin «Ahəng və azadlıq tə'minatı» adlı kitabı kimi bir əsər burjuaziyada (alman burjuaziyasında), onun filosoflarında və alimlərində haradan tapılar? Bu Zoluşkanın gələcəkdə atlet olacağını qabaqcadan xəbər vermək üçün alman siyasi ədəbiyyatının bayağı və qorxaq bacarıqsızlığını Almaniya fəhlələrinin bu misilsiz, parlaq ilk çıxışı ilə müqayisə etmək kifayətdir, *proletariatın bu nəhəng uşaq başmaqlarını* burjuazianın cırtdan, köhnəlmiş siyasi başmaqları ilə müqayisə etmək kifayətdir» (Bax: *K.Marks*. ««Prussakın» «Prussiya kralı və sosial islahat» məqaləsinə dair tənqidi qeydlər». *Red.*). Bu atlet, siması hələ tamamilə boy atmış olmasa da, indi qarşımızda durur.

Vəziyyətin özünə görə keçici xarakterdə olan bir çox bölmələr Almaniya da var idi, lakin yeni əmələ gələnlərin sayı, dağılanlarının sayından olduqca çox idi. Polis ancaq yeddi ildən sonra, 1846-cı ilin axırlarında Ittifaqın izlərini Berlində (Mentel) və Maqdeburqda (Bek) tapmışdı, lakin onları axıra qədər izləyə bilmədi.

Hələ 1840-cı ildə Parisdə olan Veytlinq də İsveçrəyə getməzdən əvvəl, səpələnmiş ünsürləri bir yerə topladı.

Ittifaqın özəyini dərzilər təşkil edirdi. Alman dərziləri hər yerdə var idi: İsveçrədə, Londonda, Parisdə. Parisdə alman dili dərzilərin peşəsində o qədər geniş yayılmışdı ki, 1846-cı ildə orada tanıdığım norveçli bir dərzilə dəniz yolu ilə birbaşa Dronheymdən

Fransaya gəlmişdi və on səkkiz ay ərzində fransızca, demək olar, bir kəlmə də öyrənmədiyi halda, almanca danışmağı çox gözəl öyrənmişdi. 1847-ci ildə Paris icmalarından ikisi başlıca olaraq dərzilərdən, biri də mebelçi-xarratlardan ibarət idi.

Ağırlıq mərkəzi Parisdən Londona keçirildiyi zamandan etibarən yeni bir cəhət birinci plana keçdi: Ittifaq get-gedə alman ittifaqından dönüb *beynəmiləl* bir ittifaq oldu. Fəhlə Cəmiyyətinə, almanlardan və isveçrəlilərdən başqa, əcnəbilərlə ünsiyyət saxlamaq üçün başlıca olaraq alman dilindən istifadə edən bütün millətlərin nümayəndələri də, məhz: skandinaviyalılar, hollandiyalılar, macarlar, çexlər, cənubi slavyanlar, habelə rus və elzashlılar daxil idilər. 1847-ci ildə başqaları ilə birlikdə bir nəfər ingilis qvardiya qrenadyoru formada daim gəlirdi. Çox keçmədən cəmiyyət özünü Kommunist fəhlə maarif cəmiyyəti adlandırmağa başladı və onun üzvlük kartoçkaları üzərində: «Bütün insanlar–qardaşdırlar» şüarı yazılmışdı, həm də bu sözlər, doğrudur, bəzi yerdə səhvsiz olmasa da, azı iyirmi dildə yazılmışdı. Leqal cəmiyyət kimi gizli Ittifaq da çox keçmədən daha beynəmiləl bir xarakter aldı; əvvəlcə, doğrudur, ancaq məhdud bir məna da belə bir xarakter aldı: əməli cəhətdən ona görə ki, Ittifaq üzvlərinin milli tərkibi müxtəlif idi, nəzəri cəhətdən isə–belə bir əqidəyə görə ki, hər bir inqilab, qalibiyyətli olmaq üçün, Avropa inqilabı olmalıdır. Bundan uzağa hələ getmirdilər, lakin əsas artıq qoyulmuşdu.

Ittifaq, fransız inqilabçıları ilə, London mühacirləri, yəni 1839-cu il mayın 12-dəki birgə çıxış yoldaşları vasitəsi ilə sıx əlaqə saxlayırdı. Ittifaq radikal polyaklarla da eyni qayda ilə bağlı idi. Madzini kimi rəsmi polyak mühacirləri də, özlüyündə aydındır ki, müttəfiq olmaqdan çox əleyhdar idilər. İngilis çartistləri, onların hərəkəti spesifik ingilis xarakterində olduğu üçün, inqilabdan uzaq olan adamlar kimi bir kənara buraxılmışdır. Ittifaqın London rəhbərləri onlarla ancaq sonralar *mənim* vasitəmlə əlaqəyə girdilər.

Hadisələrin gedişi ilə birlikdə Ittifaqın xarakteri başqa cəhətlərdən də dəyişilirdi. O zamanlar Parisə, hələ yenə də–tamamilə haqlı olaraq–inqilabın vətəni nəzəri ilə baxırdılsa da, Paris qəsdçilərindən asılılıq artıq qurtarmışdı. Ittifaq böyüyüb artdıqca, onun mənlilik şüuru da artırdı. Hiss olunurdu ki, Almaniya fəhlə sinfi içərisində hərəkət get-gedə daha çox kök salır və Avropanın şimalı ilə şərqindəki fəhlələrin bayraqdarı olmaq vəzifəsini tarix alman fəhlələri üzərinə qoymuşdur. Veytlinqin şəxsində onların elə bir kommunizm nəzəriyyəçisi var idi ki, onu cəsarətlə o zamankı fransız rəqibləri ilə bir sıraya qoymaq olardı. Nəhayət, 12 may təcrübəsi göstərdi ki, çıxış etmək cəhdlərindən hələlik əl çəkmək lazımdır. Əgər hər bir hadisəyə yaxında gözlənilən fırtınanın əlaməti kimi məna verməkdə hələ davam edirdilərsə, əgər köhnə yarımqəsdçi nizamnamə ümumiyyətlə qüvvədə qalırdısa, buna səbəb, başlıca olaraq, köhnə inqilabçıların inadı idi ki, bu inad da artıq özünə yol açan daha düzgün baxışlarla toqtuşmağa başlayırdı.

Bununla bərabər, Ittifaqın sosial doktrinası nə qədər qeyri-müəyyən olsa da, böyük bir nöqsanla fərqlənirdi, lakin bu nöqsan ictimai münasibətlərin özündən doğurdu. Ittifaqın üzvləri, ümumiyyətlə fəhlə idilərsə, demək olar, başdan-başa ancaq əsl

sənətkar idilər. Onları istismar edən adam, hətta çox iri dünya mərkəzlərində də, əksər hallarda ancaq xırda sahibkar idi. Hətta böyük miqyaslı dərzilik sənətində, iri kapitalist üçün işləyən evlərdəki sənayeyə çevirməklə əmələ gəlib indi konfeksiya sənayesi adlanan sənayedə də istismar, o zaman hətta Londonda da, hələ yenicə meydana gəlirdi, Bir tərəfdən, həmin sənətkarları istismar edən xırda sahibkar idi, digər tərəfdən sənətkarların özləri hamısı nəticə e'tibarı ilə xırda sahibkar olmaq ümidində idilər. Bundan başqa, o zamankı alman sənətkarı hələ irs qalmış bir yığın sex təsəvvürlərinin tə'siri altında idi. Bu sənətkarlar üçün ən böyük bir şərəf bundan ibarətdir ki, onlar özləri hələ həqiqi proletar olmadıqları halda, burjuaziya ilə, yə'ni iri kapitalla hələ açıqdan-açığa əkslikdə olmayan xırda burjuaziyanın yalnız müasir proletariat sıralarına keçən hissəsini təşkil etdikləri halda, özlərinin gələcəkdə inkişafını instinktiv şəkildə qabaqcadan duya bilmiş və proletariatın partiyası kimi, tamamilə şüurlu şəkildə olmasa da, təşkil oluna bilmişdilər. Lakin labüd olan bir şey də vardı ki, hər dəfə mövcud cəmiyyəti konkret şəkildə tənqid etmək, yə'ni iqtisadi faktları tədqiq etmək məsələsi meydana çıxdıqda, sənətkarların köhnə yanlış fikirləri onlar üçün bir əngəl olurdu. Mən güman etmirəm ki, o zaman bütün Ittifaqda siyasi iqtisaddan heç olmasa bircə kitab oxumuş bircə nəfər tapılmış olaydı. Lakin bunun zərəri yox idi: «bərabərlik», «qardaşlıq», «ədalət» hər bir nəzəri yüksəkliyi zəbt etməyə kömək edirdi.

Halbuki Ittifaqın və Veytlinqin kommunizmi ilə yanaşı olaraq, birincidən əsaslı surətdə fərqli olan yeni bir kommunizm yaradılırdı. Mançesterdə yaşadığım zaman mən belə bir şeylə, necə deyərlər, burun buruna rast gəldim ki, indiyə qədər tarix əsərlərində heç bir rol oynamayan və ya əhəmiyyətsiz bir rol oynayan iqtisadi faktlar, heç olmazsa müasir dünya üçün, həlledici tarixi bir qüvvəyə malikdir; iqtisadi faktlar elə bir əsas təşkil edir ki, hazırkı sinfi əksliklər bu əsas üzərində əmələ gəlir; həmin sinfi əksliklər bütün ölkələrdə, iri sənaye sayəsində bu sinfi əksliklərin tamamilə inkişaf etdiyi hər yerdə, deməli, xüsusilə İngiltərədə siyasi partiyaların təşkil olunması üçün, partiya mübarizəsi üçün, onunla birlikdə bütün siyasi tarix üçün öz növbəsində bir əsas təşkil edir. Marks nəinki eyni baxışlara gəlmiş, hətta bu baxışları «Deutsch-Französische Jahrbücher»də (1844-cü il)⁴⁸ o mə'nada ümumiləşdirmişdi ki, ümumiyyətlə mülki cəmiyyət dövlətlə şərtlənmir, onunla müəyyən olunmur, əksinə, dövlət mülki cəmiyyətlə şərtlənir, onunla müəyyən olunur, deməli, iqtisadi münasibətləri və bunların inkişafını siyasətə və onun tarixinə əsasən izah etmək deyil, əksinə, siyasəti və onun tarixini iqtisadi münasibətlərə və bunların inkişafına əsasən izah etmək lazımdır. 1844-cü ilin yayında mən Parisə Marksın yanına getdiyim zaman bütün nəzəri sahələrdə bizim tamamilə həmrə'y olduğumuz aydın oldu və o zamandan biz birlikdə işləməyə başladıq. 1845-ci ilin yazında biz yenidən Brüsseldə görüşdüyümüz zaman, Marks, yuxarıda göstərilən əsas müddəalara əsaslanaraq, özünün materialist tarix nəzəriyyəsinin başlıca cəhətlərini artıq inkişaf etdirib başa çatdırmışdı və biz bu yeni baxışları ən müxtəlif istiqamətlərdə ətraflı surətdə hazırlamağa başladıq.

Lakin, tarix elmində inqilab yaradan bu kəşf, gördüyümüz kimi, əsasən Marksın xidməti idi və mən bu işdə ancaq çox az iştirak etdiyimi deyə bilərəm, həmin kəşf

Marksa müasir olan fəhlə hərəkatı üçün bilavasitə əhəmiyyətli idi. Fransız və almanların kommunizmi, ingilislərin çartizmi daha elə təsadüfi bir şey kimi görünmürdü ki, bu təsadüf eyni müvəffəqiyyətlə heç olmaya da bilərdi. İndi bu hərəkatlar müasir məzlum sinfin, proletariatin hərəkatları kimi görünürdü, hökmran sinfə qarşı, burjuaziyaya qarşı proletariatin tarixən labüd olan mübarizəsinin az-çox inkişaf etmiş formaları kimi görünürdü, lakin elə bir sinfi mübarizə formaları kimi görünürdü ki, bu da bütün qabaqkı sinfi mübarizədən fərqlənirdi; həm də onunla fərqlənirdi ki, müasir məzlum sinif, proletariat, eyni zamanda bütün, cəmiyyəti siniflərə ayrılmaqdan və bununla da sinfi mübarizədən azad etmədikcə, öz azadlığına nail ola bilməz. İndi kommunizm mümkün qədər daha çox mükəmməl ictimai idealın xəyali uydurması olmayıb, proletariatin apardığı mübarizənin təbiətini, şəraitini və bunlardan doğan ümumi məqsədlərini anlamaq demək idi.

Biz heç də o niyyətdə deyildik ki, yeni elmi nəticələri qalın kitablarda şərh edərək, ancaq «alimlər» dünyasına bildirək. Əksinə. Hər ikimiz siyasi hərəkata artıq dərindən girmişdik, artıq ziyalılar arasında, xüsusilə Qərbi Almaniyada bir miqdar tərəfdarlarımız və mütəşəkkil proletariatla xeyli geniş əlaqəmiz var idi. Öhdəmizə öz baxışlarımızı elmi cəhətdən əsaslandırmaq vəzifəsi düşmüşdü, lakin əqidələrimizin doğruluğuna Avropa proletariatinı və, hamıdan əvvəl, alman proletariatinı inandırmaq bizim üçün bundan az əhəmiyyətli deyildi. Biz hər şeyi özümüz üçün aydınlaşdıran kimi işə başladıq. Brüsseldə biz Alman fəhlə cəmiyyəti⁵⁰ təşkil etdik və «Deutsche-Brüsseler Zeitung»u⁵¹ əlimizə keçirdik; bu qəzet fevral inqilabına qədər bizim orqanımız olaraq qalırdı. Biz ingilis çartistlərinin inqilabçı hissəsi ilə, bu hərəkatın mərkəzi orqanı olub mənim də əməkdaşlıq etdiyim «The Northern Star»ın¹²⁸ redaktoru Culian Harninin vasitəsi ilə əlaqə saxlayırdıq. Biz, habelə Brüssel demokratları ilə bir növ koalisiyada idik (Marks Demokratik assosiasiyanın sədr müavini idi¹²⁹), həmçinin «Reforme»¹³⁰-dən olan fransız sosial-demokratları ilə də bir növ koalisiyada idik və mən ona İngiltərə və Almaniyadakı hərəkat haqqında məlumat göndərirdim. Bir sözlə, radikal və proletar təşkilatları və mətbuat orqanları ilə əlaqəmiz olduqca yaxşı idi.

Ədalətlilər ittifaqı ilə biz aşağıdakı münasibətlərdə idik. Aydınır ki, İttifaqın varlığı barəsində bizə xəbər vermişdilər; 1843-cü ildə Şapper mənə İttifaqa girməyi təklif etdi, lakin, aydındır ki, mən imtina etdim. Bununla bərabər, biz londonlularla nəinki daimi surətdə yazışib əlaqə saxlayırdıq, hətta o zaman Paris icmalarının rəhbəri olan doktor Everbeklə daha sıx əlaqəmiz var idi. Biz İttifaqın daxili işlərinə qarışmamaqla bərabər ən mühüm hadisələrdən xəbər tuturduq. Digər tərəfdən, biz İttifaqın ən görkəmli üzvlərinin nəzəri baxışlarına, sözlə, yazı ilə və mətbuat vasitəsi ilə təsir göstərirdik. Yaradılmaqda olan kommunist partiyasının daxili işlərindən bəhs edildiyi xüsusi hallarda, bütün dünyadakı dost və müxbirlərimizə göndərdiyimiz və litoqrafiya üsulu ilə çap edilmiş müxtəlif təmimlər də eyni məqsədə xidmət edirdi. Həmin təmimlərdə bəzən İttifaqın özündən də danışılırdı. Məsələn, vestfaliyalı gənc bir tələbə, Herman Krige, Amerikaya gedib orada İttifaqın emissarı sifəti ilə hərəkat etmiş və İttifaqın vasitəsi ilə Cənubi Amerikada çevriliş əmələ gətirmək məqsədi ilə dəli Harro Harrinq

ilə əlaqəyə girmişdi; Herman Krige orada tə'sir etdiyi qəzetdə («Der Volks-Tribun»¹³¹. Red.) Ittifaqın adından «məhəbbət» üzərində qurulmuş, məhəbbətlə dolu şit sentimental bir kommunizm təbliğ edirdi. Tə'mimlərin birində biz ona qarşı çıxış etdik, bu da tə'sirsiz qalmadı (Bax: *K.Marks* və *F.Engels*. «Krigəyə qarşı tə'mim». Red.): Krige Ittifaq meydanından yox oldu. Sonralar Veytlinq Brüsselə gəldi. Veytlinq daha öz şəxsi istedadına heyran olan və gələcək kommunizm cəmiyyətinin necə olacağını özü üçün aydınlaşdırmağa çalışan keçmişdəki sadədil gənc dərzi şagirdi deyildi. O, böyük adam idi, üstünlüyünə görə paxıllığını çəkənlər onu tə'qib edirdilər, hər yerdə onun gözüne rəqiblər, gizli düşmənlər və fitnələr görünürdü; bir ölkədən başqa bir ölkəyə qovulan bu peyğəmbər yer üzündə behişt qurmağın hazır reseptini cibində gəzdirir və belə güman edirdi ki, hamı ancaq ondan resepti oğurlamaq fikrindədir. Veytlinq hələ Londonda Ittifaqın üzvləri ilə savaşırdı; habelə Brüsseldə heç kəslə yola gedə bilmədi, burada xüsusən Marks və onun arvadı Veytlinqlə qeyri-adi, demək olar, insan qüvvəsindən xaric bir səbrlə rəftar etmişdilər. Buna görə də Veytlinq tezliklə Amerikaya getdi ki, orada peyğəmbər rolunda çıxış etsin.

Bütün bu hallar Ittifaqda və xüsusilə London rəhbərləri arasında görünmədən baş verən çevrilişə səbəb oldu. O zamana qədər mövcud olan kommunist baxışlarının, istər ibtidai fransız bərabərçilik kommunizminin, istərsə Veytlinq kommunizminin əsassız olması onlar üçün get-gedə aydınlaşırdı. Kommunizmlə ilk xristianlıq arasında Veytlinqin düzəltdiyi əlaqə, onun «Yoxsul günahkarın Incili»ndəki ayrı-ayrı fikirlərin bütün dahianəliyinə baxmayaraq, İsveçrədə onunla nəticələndi ki, hərəkət əksər hallarda əvvəlcə Albrect kimi axmaqların, sonra isə, Kulman kimi öz xeyrini güdüb peyğəmbərlik edən fırlıdaqçıların əlinə keçirdi. Bir neçə ədibin yaydığı «həqiqi sosializm»–fransız sosialist uydurmalarının xarab olmuş hegelçi-alman dilinə tərcüməsi və məhəbbət haqqında sentimental sayıqlama («Kommunist manifesti»ndə alman sosializmi və ya «həqiqi» sosializm fəslinə bax),–Krige vasitəsi ilə və müvafiq ədəbiyyatın mütaliəsi nəticəsində Ittifaqa daxil edilən bu sosializm, özünün iradəsiz acizliyi ilə Ittifaqın köhnə inqilabçıları arasında nifrət oyatmalı idi. O zamana qədər hökm sürən nəzəri təsəvvürlərin əsassızlığı və bu təsəvvürdən doğan əməli səhvlər qarşısında Londonda bizim, yə'ni Marksla mənim yeni nəzəriyyəmizin doğruluğuna getdikcə daha çox inanırdılar. Bu baxışın mənimsənilməsinə o zaman London başçıları arasında olan iki nəfər, şübhəsiz, kömək edirdi; özlərinin nəzəri idrak qabiliyyətləri cəhətdən, yuxarıda adları çəkilənlərdən xeyli üstün olan bu iki nəfər: heybronnlı rəssam-miniatürist Karl Pfender və turinkiyalı dərzi Georq Ekkarius idi (Pfender, təqribən səkkiz il bundan əvvəl Londonda ölmüşdür. Pfender kəskin və orijinal zəkalı, hazırcavablıq, istehza və dialektika qabiliyyəti olan bir adam idi. Ekkarius, mə'lum olduğu kimi, sonralar bir çox il ərzində Beynəlxalq Fəhlə Birliyinin baş katibi olmuşdu və bu Birliyin Baş Şurasının üzvləri arasında, o cümlədən Kommunistlər ittifaqının aşağıdakı köhnə üzvləri də vardı: Ekkarius, Pfender, Lessner, Loxner, Marks və mən. Sonralar Ekkarius özünü ancaq İngiltərə həmkarlar hərəkatına həsr etdi.).

Bir sözlə, 1847-ci ilin yazında Moll Brüsseldə Marksın yanına və bundan sonra dərhal Parisə mənim yanıma gəldi ki, öz yoldaşlarının adından bizi Ittifaqa daxil olmağa bir daha dəvət etsin. Mollun dediyinə görə, onlar, həm bizim baxışlarımızın ümumiyyətlə düzgün olduğuna, həm də Ittifaqı köhnə qəsdçi ənənə və formalardan azad etmək lazım gəldiyinə inanmışdılar, əgər biz Ittifaqa daxil olmaq istəsək, onda bizim tənqidi kommunizmimizi Ittifaqın konqresində manifest şəklində şərh etməyimizə imkan veriləcək və bu manifest sonra, Ittifaqın manifesti kimi elan ediləcəkdir; bununla birlikdə, Ittifaqın köhnəlmiş təşkilatını daha məqsədəuyğun və zamanənin şəraitinə daha müvafiq olan yeni bir təşkilatla əvəz etməyə imkanımız olacaqdır.

Alman fəhlə sinfi sıralarında, heç olmazsa, təbliğat məqsədlərindən ötrü bir təşkilatın lazım olduğuna və əgər bu təşkilat yalnız yerli xarakter daşımazsa, hətta Almanıyanın xaricində də ancaq gizli təşkilat ola biləcəyinə, bizim heç bir şübhəmiz yox idi. Ittifaq da məhz belə bir təşkilat idi. İndiyədək Ittifaqın nöqsanı hesab etdiyimiz şeyləri indi onun nümayəndələrinin özləri aradan qaldırmağa hazır idilər; bizi hətta Ittifaqın yenidən təşkil edilməsində iştirak etməyə çağırırdılar. Biz buna rədd cavabı verə bilərdikmi? Aydınır ki, yox. Odur ki, biz Ittifaqa daxil olduq. Marks Brüsseldə bizim ən yaxın adamlarımızdan Ittifaqın icmasını təşkil etdi, mən də eyni zamanda Parisdəki üç icmaya getdim.

1847-ci ilin yayında Londonda Ittifaqın birinci konqresi oldu; bu konqresdə V.Volf Brüssel icmalarını, mən isə Paris icmalarını təmsil edirdik. Burada hər şeydən əvvəl, Ittifaq yenidən təşkil edildi. Ittifaqda qəsdçilik zamanlarındakı köhnə mistik adlardan qalma nə vardısı, hamısı aradan qaldırıldı; indi Ittifaq icmalardan, okruqlardan, rəhbər okruqlardan, Mərkəzi komitədən və konqresdən ibarət idi və bu zamandan etibarən «Kommunistlər ittifaqı» adlanmağa başladı. «Ittifaqın məqsədi: burjuaziyanı yıxmaqdan, proletariatin hökmranlığından, köhnə cəmiyyəti, siniflərin antaqonizminə əsaslanan burjua cəmiyyətini məhv etməkdən və sinifsiz, xüsusi mülkiyyətsiz yeni cəmiyyət qurmaqdan ibarətdir»—birinci maddədə belə deyilir. Təşkilatın özü tamamilə demokratik bir təşkilat idi, onun komitələri seçilirdi və hər bir zaman dəyişdirilə bilərdi; elə təkcə bu, diktatura tələb edən hər cür qəsdlərə cəhd etmək yolunu bağlayırdı, odur ki, Ittifaq—heç olmazsa, adi dinc vaxt üçün—xalis təbliğat cəmiyyətinə çevrildi. Bu yeni nizamnamə icmaların müzakirəsinə verildi—yeni demokratik qayda belə idi—və sonra bir daha nəzərdən keçirilərək, 1847-ci il dekabrın 8-də ikinci konqres tərəfindən qəti surətdə qəbul edildi. Bu nizamnamə Vermut və Ştiberin əsərində çap edilmişdir, I hissə, səh.239, əlavə X.

İkinci konqres həmin il noyabrın axırlarında və dekabrın əvvəllərində oldu. Bu konqresdə Marks da iştirak edirdi; Marks, uzun sürən mübahisələrdə,—konqres azı on gün davam etdi,—yeni nəzəriyyəni müdafiə edirdi. Bütün ixtilaf və şübhələr, nəhayət, aradan qaldırıldı və yeni prinsiplər yekdilliklə qəbul edildi. Marks ilə mənə manifest hazırlamaq tapşırıldı. Bu tapşırıq ən yaxın zamanda yerinə yetirildi və fevral inqilabına bir neçə həftə qalmış «Manifest» çap olunmaq üçün Londona göndərildi. O zamandan

bəri «Manifest» bütün dünyaya yayıldı, demək olar, bütün dillərə tərcümə edildi və indi də ən müxtəlif ölkələrdə proleqar hərəkəti üçün bir rəhbərlik olaraq qalır. Ittifaqın köhnə şüarının: «Bütün insanlar–qardaşdirlar» şüarının yerini mübarizənin beynəlxalq xarakterdə olduğunu açıqca bildirən yeni mübariz şüar–«Bütün ölkələrin proletarları, birləşin!» şüarı tutdu. On yeddi ildən sonra bu şüar Beynəlxalq Fəhlə Birliyinin mübariz şüarı olaraq, bütün dünyada gurladı və hazırda bütün ölkələrin mübarizə edən proletariati bu şüarı öz bayrağı üzərində yazmışdır.

Fevral inqıdabı başlandı. O zamana qədər mövcud olan London Mərkəzi komitəsi öz səlahiyyətini dərhal Brüssel rəhbər okruquna verdi. Lakin bu qərar Brüssellə o zaman gəlib çıxdı ki, orada fe`lən mühasirə vəziyyəti hökm sürürdü və almanlar üçün artıq heç yerdə yığıncaq düzəltmək mümkün deyildi. Biz hamımız artıq Parisə köçməyə hazırlaşırıq, buna görə də yeni Mərkəzi komitə qərara aldı ki, özü-özünü buraxsın, bütün öz səlahiyyətini Marksa versin və Parisdə yeni bir Mərkəzi komitə yaratmaq üçün onu vəkil etsin. Bu qərarı (1848-ci il martın 3-də) qəbul edən beş nəfər dağılmağa hələ macal tapmamışdı ki, polis Marksın mənzilinə soxuldu, onu həbs etdi və ertəsi gün Fransaya getməyə məcbur etdi; Marks elə özü də Parisə getmək istəyirdi.

Çox keçmədən biz hamımız Parisdə yenə görüşdük. Orada, yeni Mərkəzi komitənin üzvləri tərəfindən imzalanmış aşağıdakı sənəd tərtib edildi; bütün Almaniyaya yayılan bu sənəddən hələ indi də bir çoxları çox şey öyrənə bilirlər.

ALMANIYA KOMMUNIST PARTİYASININ TƏLƏBLƏRİ¹³²

1. Bütün Almaniya vahid, bölünməz respublika e`lan edilir.
2. Xalq nümayəndələri maaş alırlar ki, fəhlənin də alman xalqının parlamentində iclas etməyə imkanı olsun.
4. Xalqın ümumi silahlanması.
7. Hökmdarların torpaqları və başqa feodal torpaqları, bütün mə`dənlər, şaxtalar və i.a. dövlətin mülkiyyətinə çevrilir. Bu torpaqlarda bütün cəmiyyətin xeyrinə olaraq, təsərrüfat iri miqyasda və ən müasir elmi üsulların köməyi ilə aparılır.
8. Kəndli torpaqları üzərindəki hipoteklər dövlət mülkiyyəti e`lan olunur. Kəndlilər bu hipotek faizlərini dövlətə verirlər.
9. İcarənin yayıldığı vilayətlərdə torpaq rentası və ya icarə haqqı vergi şəklində dövlətə verilir.
11. Dövlət bütün nəqliyyat vasitələrini: dəmir yolları, kanalları, gəmiləri, şose yollarını, poçt stansiyalarını və i.a. öz əlinə alır. Bunlar dövlət mülkiyyətinə çevrilir və yoxsul sinfin sərəncamına verilir.
14. Varislik hüququ məhdud edilir.
15. Mütərəqqi yüksək vergi qoyulur və istehlak şeylərindən alınan vergi ləğv edilir.
16. Milli e`malatxanalar düzəldilir. Dövlət bütün fəhlələr üçün yaşamaq vəsaitini tə`min edir və işləmək qabiliyyəti olmayanları himayə etməyi öz öhdəsinə götürür.
17. Ümumi, pulsuz xalq təhsili.

Alman proletariati, xırda burjuaziyası və kəndlilərinin mənafeyinə yuxarıda göstərilən tədbirlərin həyata keçirilməsinə var qüvvə ilə nail olmaq lazımdır. Zira

Almaniyada indiyədək sayca az adamın istismar etdiyi və gələcəkdə də zülm altında saxlamağa cəhd edəcəyi milyonlarla adam yalnız bu tədbirlər həyata keçirildikdən sonra öz hüququna nail ola biləcək və elə bir hakimiyyət əldə edə biləcəklər ki, bu hakimiyyət, bütün sərvətlərin istehsalçısı olduqlarına görə onlara layiqdir.

Komitə: Karl Marks, Karl Şapper, H.Bauer, F.Engels, I.Moll, V.Volf.

O zaman Parisdə inqilabçı legionlarla maraqlanmaq hökm sürürdü. İspaniyalı, italyan, belçikalı, hollandiyalı, polyak və almanlar birləşib dəstələr düzəldirdilər ki, gedib öz vətənlərini xilas etsinlər. Alman legionuna Herveq, Bornştedt, Börnşteyn başçılıq edirdilər. Bütün əcnəbi fəhlələr inqilabdan sonra dərhal nəinki işdən məhrum edilmişdilər, habelə yerli əhali tərəfindən sıxışdırılmağa başlandığına görə həmin legionlara axışb gələnlər olduqca çox idi. Yeni hökumət legionları əcnəbi fəhlələrdən yaxasını qurtarıq üçün bir vasitə hesab edirdi, buna görə də onlara «l'etape du soldat», yəni yol boyu mənzil və sərhəddə qədər hərəsinə gündə 50 santim pul verirdi, sərhəddə isə, həmişə göz yaşı tökməyə hazır olan boşboğaz xarici işlər naziri Lamartin bu fəhlələri müvafiq hökumətlərə ələ verməyə bir imkan tapırdı.

Biz qəti surətdə belə bir inqilab oyunbazlığının əleyhinə çıxdıq. O zaman Almaniyada baş verən həyəcanın lap qızgın vaxtında oraya soxulmaq və ona xaricdən zorla inqilab qəbul etdirmək,—Almaniyanın özündə inqilab işini pozmaq demək idi, hökumətləri möhkəmləndirmək, legionerlərin özlərini isə silahsız bir halda alman qoşunlarına təslim etmək,—bunun qayğısına isə Lamartin qalırdı,—demək idi. Vyanada və Berlində inqilab qalib gəldikdən sonra legion təşkil etmək artıq tamamilə mənasız olmuşdu; buna baxmayaraq, oyunbazlıq başlandıqdan sonra daha kəsilmirdi.

Biz Almaniya kommunist klubu¹³³ təşkil etdik və burda fəhlələri inandırırıq ki, legionu girməsinlər, tək-tək öz vətənlərinə qayıdıb orada hərəkətin mənafeyi üçün işləsinlər. Köhnə dostumuz Flokon müvəqqəti hökumətin üzvü olduğuna görə, yola saldıığımız fəhlələr üçüm də legionerlərə vəd edilmiş yol xərci güzəştlərini ala bildi. Beləliklə, biz üç yüz-dörd yüz fəhləni Almaniyaya geri göndərdik, bunların arasında isə Ittifaq üzvü olanlar olduqca çox idi.

Xalq kütlələrinin indi yüksəlmiş olan hərəkəti qarşısında Ittifaqın çox zəif bir təsir aləti olduğu məlum oldu ki, bunu da qabaqcadan görmək asan idi. Ittifaqın əvvəllər xaricdə yaşayan üzvlərinin dördüdə üç hissəsi vətənə qayıtdıqdan sonra öz yaşayış yerlərini dəyişdirdi; indiyədək onların daxil olduqları icmaların çox hissəsi bu səbəbdən buraxıldı və onlar Ittifaq ilə hər bir əlaqəni itirdilər. Onlardan ən çox şöhrətpərəst olanların bir hissəsi hətta bu əlaqəni bərpa etmək fikrinə də düşmürdü, lakin ayrılıqda hər biri cavabdehliyi öz öhdəsinə götürərək, öz yaşadığı yerdə ayrıca xırda hərəkət düzəltməyə başlayırdı. Nəhayət, ayrılıqda hər bir xırda dövlətdə, hər bir əyalətdə, hər bir şəhərdə şərait o qədər müxtəlif idi ki, Ittifaq ancaq ən ümumi direktivlər verə bilərdi; bu kimi direktivləri isə mətbuat vasitəsi ilə yaymaq daha yaxşı idi. Bir sözlə, gizli Ittifaqın olmasını zəruri edən səbəblərin aradan qalxdığı vaxtdan etibarən, gizli Ittifaqın özü də, bir ittifaq kimi hər bir əhəmiyyətini itirdi. Bu da, həmin gizli Ittifaqı

onun qəsdçilik xarakterinin son qalıqlarından təzəcə azad etmiş olanları hər şeydən az təəccübləndirə bilərdi.

Lakin indi mə'lum olmuşdu ki, Ittifaq inqilabi fəaliyyət üçün çox gözəl bir məktəb idi. «Neue Rheinische Zeitung»un e'tibarlı bir mərkəz olduğu Reyndə, habelə Nassauda və Reyn Hessenində və i.a.,—hər yerdə ifrat demokratik hərəkətlə Ittifaq üzvləri başçılıq edirdilər. Hamburqda da belə idi. Cənubi Almaniyada buna xırda burjuva demokratiyasının üstünlüyü mane olurdu. Breslavda 1848-ci ilin yayına qədər Vilhelm Volf böyük müvəffəqiyyətlə işləyirdi; Vilhelm Volf Sileziyada Frankfurt parlamenti¹¹⁶ deputatının müavini mandatını da almışdı. Nəhayət, Brüssel və Parisdə Ittifaqın fəal üzvü olan mürəttib Stefan Born Berlində «Fəhlə qardaşlığı» təşkil etmişdi ki, xeyli yayılan bu təşkilat 1850-ci ilə qədər davam etmişdi. Lakin, çox istə'dadlı bir gənc olan Born, siyasi bir xadim olmaq üçün çox tələsdə, Born ancaq ətrafına camaatı toplamaq xatirinə ən müxtəlif zirzibil adamlarla «qardaşlaşdı», o, heç də bir-birinə zidd olan meylləri birləşdirmək, hərc-mərcliyi ayırd etmək bacarığı olan adamlardan deyildi. Buna görə onun «Qardaşlığı»nın rəsmi sənədlərində daim dolaşmış fikirlərə və «Kommunist manifesti»nin baxışları ilə sex xatirələri və arzularını, Lui Blan və Prudon baxışlarının qırıntılarını, proteksionizmin müdafiəsini və i.a. bir-birinə qarışdırmaq kimi hallara təsadüf edilirdi,—bir sözlə bu adamlar hamını razı salmaq istəyirdi. «Qardaşlıq», xüsusilə tə'tillər düzəltmək, həmkarlar ittifaqları, kooperativ cəmiyyətləri təşkil etməklə məşğul olub unudurdu ki, vəzifə hər şeydən əvvəl, siyasi qalibiyyət vasitəsilə, əvvəlcə bu kimi şeylərin möhkəm, e'tibarlı surətdə həyata keçirilə biləcəyi zəmini əldə etməkdən ibarət idi. İrticanın qazandığı müvəffəqiyyətlər inqilabi mübarizədə bilavasitə iştirak etməyin zəruri olduğunu bu «Qardaşlığın» rəhbərlərinə hiss etdirdikdə isə, təbiidir ki, bunların ətrafında qruplaşmış kütlə, onları tərk etdi. Born 1849-cu ilin mayındakı Drezden üsyanında⁵⁴ iştirak etdi və xoşbəxt bir, təsadüf üzündən canını qurtardı. «Fəhlə qardaşlığı» isə proletariatin böyük siyasi hərəkətindən, çox zaman ancaq kağız üzərində mövcud olan və bir qədər ikinci dərəcəli rol oynayan tamamilə ayrı bir ittifaq kimi kənarda dururdu ki, irtica onu ancaq 1850-ci ildə, onun qalmaqda davam edən qollarını isə—ancaq bir çox il keçdikdən sonra bağlamağı lazım bildi. Əsl familiası Buttermilx olan Born nəticədə böyük siyasi xadim olmadı, indi Marksın əsərlərini sex dilinə tərcümə etmək deyil, mülayim Renanın əsərlərini özünün şit alman dilinə tərcümə edən kiçik bir İsveçrə professoru oldu.

Parisdə 1849-cu ilin on üç iyunu⁵⁵, Almaniyada may üsyanlarının məğlub olması və Macarıstan inqilabının ruslar tərəfindən yatırılması ilə 1848-ci il inqilabının tam bir dövrü qurtardı. Lakin irticanın qələbəsi hələ heç də qəti qələbə deyildi. Dağınıq düşmüş inqilabi qüvvələri, onunla da birlikdə Ittifaqın qüvvələrini yenidən təşkil etmək lazım idi. 1848-ci ilə qədər olduğu kimi vəziyyət proletariatin hər hansı bir açıq təşkilatını qeyri-mümkün edirdi; deməli, yenə gizlincə təşkil olunmaq lazım gəlirdi;

1849-cu ilin payızında əvvəlki mərkəzi komitələrin və konqreslərin üzvlərinin çoxu yenə Londona toplaşmış oldu. Ancaq Şapper və Moll yox idi. Şaqşer Visbadendə

həbsdə idi və 1850-ci ilin yazında bəraət qazandıqdan sonra o da Londona gəldi. Moll, tapşırıqları və təşviqat məqsədlərini yerinə yetirmək üçün bir sıra ən təhlükəli səfərlərini qurtardıqdan sonra—axır zamanlar Reyn əyalətində Prussiya ordusu arasında Pfals artilleriyası üçün atlı topçular cəlb etməklə məşğul idi—Villixin dəstəsinə, Bezanson fəhlə rotasına girərək, Murqa çarpışmasında Rotenfel körpüsü qarşısında başına dəyən güllədən ölmüşdü. Lakin əvəzində Villix meydana girmişdi. Villix 1845-ci ildən etibarən, Qərbi Almaniyada çox tez-tez təsadüf edilən hissən kommunist olanlardan biri idi və elə təkcə buna görə instinktiv olaraq bizim tənqidi istiqamətimizə gizlicə müxalif idi. Hələ bu da azdır. Villix əsl bir peyğəmbər idi, tale onu alman proletariyatının xilaskarı olmağa təqdir etdiyinə əmin idi və belə bir xilaskar sifətilə o açıqca həm siyasi, həm də hərbi diktatura iddiasında idi. Beləliklə, Veytlinqin əvvəllər təbliğ etdiyi ilk xristian kommunizmi ilə yanaşı, bir növ islam kommunizmi meydana gəlirdi. Lakin, bu yeni din təbliğatı, Villixin komanda etdiyi mühacir kazarmasından hələ kənara çıxmırdı.

Beləliklə, Ittifaq yenidən təşkil edildi, əlavədə (IX, №1¹³⁴) çap edilən 1850-ci il mart tarixli «Müraciət» buraxıldı və Henrix Bauer emissar sifətilə Almaniyaya göndərildi. Marksın və mənim redaktə etdiyimiz bu «Müraciət» indi də maraq təşkil edir, çünki xırda burjua demokratiyası hələ indi də elə bir partiyadır ki, bu partiya Avropada baş verə biləcək ən yaxın sarsıntıda,—bu sarsıntı isə tezliklə baş verməlidir (Avropa inqilabları—1815, 1830, 1848–1852, 1870 arasında fasilələr əsrimizdə 15 ildən 18 ilədək davam edir)—Almaniyada cəmiyyətin kommunist fəhlələrdən xilaskarı olmaq etibarilə, şübhəsiz, birinci olaraq, hakimiyyət başına keçməlidir. Deməli, orada deyilənlərdən bir çoxu indiki zaman üçün də tətbiq edilə bilər. Henrix Bauerin vəzifəsi tam müvəffəqiyyətlə baş tutdu. Bu balaca şən çəkməçi anadangəlmə bir diplomat idi. O, Ittifaqın, qismən işdən kənara çəkilmiş, qismən də cavabdehliyi öz üzərinə götürüb işləyən keçmiş üzvlərini fəal bir təşkilatda yenidən topladı; həmin təşkilata «Fəhlə qardaşlığı»nın o zamankı rəhbərlərini də cəlb etdi. Ittifaq fəhlə, kəndli və idman cəmiyyətlərində, 1848-ci ildən əvvəlkinə nisbətən müqayisədilməz dərəcədə daha artıq rəhbər rol oynamağa başladı, belə ki, 1850-ci ilin iyununda icmalara müraciətlə çap olunmuş növbəti (üç ayda bir dəfə) «Müraciət» artıq qeyd edə bilmişdi ki, xırda burjua demokratiyasının tapşırığı ilə Almaniyanın hər yerini gəzmiş olan bonlu tələbə Şurts (sonralar sabiq amerikan naziri) «bütün yararlı qüvvələrin artıq Ittifaqın əlində olduğunu görmüşdür» (bax: əlavə, IX, №.2). Ittifaq, şübhəsiz, Almaniyada əhəmiyyəti olan yeganə inqilabçı bir təşkilat idi.

Lakin bu təşkilatın nəyə xidmət etməli olduğu, başlıca olaraq, inqilabın yeni yüksəlişinə olan ümidlərin doğruya çıxıb-çıxmayacağından asılı idi. Bu yüksəliş ehtimalı isə 1850-ci il ərzində get-gedə azalır, hətta qeyri-mümkün olurdu. 1848-ci il inqilabını hazırlamış olan 1847-ci il sənaye böhranı aradan qaldırılmışdı; o zamana qədər misli görünməmiş yeni sənaye tərəqqisi dövrü başlanmışdı. Görmək üçün gözü olan və ondan istifadə edən hər kəsdən ötrü aydın olmalı idi ki, 1848-ci ilin inqilabi fırtınası tədriclə qüvvədən düşürdü.

«Belə ümumi bir tərəqqi şəraitində,—burjua cəmiyyəti məhsuldar qüvvələrinin, burjua münasibətləri çərçivəsi daxilində ümumiyyətlə mümkün olduğu qədər geniş ölçüdə inkişaf etdiyi bir şəraitdə,—*həqiqi inqilab haqqında danışmaq belə ola bilməz*. Belə bir inqilab ancaq bu hər iki amilin,—müasir məhsuldar qüvvələr ilə burjua istehsal formalarının,—öz aralarında ziddiyyətə girdiyi dövrlərdə mümkündür. Qitə qayda-qanun partiyasının ayrı-ayrı fraksiyaları nümayəndələrinin indi bir-birini nüfuzdan salan sonsuz didişmələri, heç də yeni inqilablara səbəb olmur; əksinə, bu didişmələr ancaq ona görə mümkündür ki, hazırkı zamanda ictimai münasibətlərin əsası bu qədər möhkəmdir və—bunu irtica bilmir—bu qədər *burjua* ruhundadır. Burjua inkişafını ləngitmək üçün edilən bütün irticaçı təşəbbüslər də, *demokratların bütün mə'nəvi hiddəti və bütün alovlu intibahnamələri kimi, şübhəsiz, həmin əsas dəyib puça çıxacaqdır*». Marks və mən «Neue Rheinische Zeitung, Politisch ökonomische Revue»⁵⁶, 1850-ci il may-oktyabr icmalında» belə yazmışdıq; V–VI buraxılış, Hamburq, 1850, səh. 153.

Lakin bir çoxları vəziyyəti belə ayıq gözlə görüb anlamağı küfr hesab edirdilər, həm də elə bir zamanda ki, Ledrü-Rollen, Lui Blan, Madzini, Koşut, daha az məşhur olan alman simalarından isə—Ruge, Kinkel, Göqq və bunlar kimiləri Londonda oturub təkcə öz vətənləri üçün deyil, habelə bütün Avropa üçün də gələcək müvəqqəti hökumətləri düjün-düjün təşkil edirdilər və bütün işləri ancaq bundan ibarət idi ki, Avropa inqilabını təşkil etmək üçün və, özliyundə aydın olduğu kimi, bir sıra müxtəlif respublikaları bir göz qırpımında qurmaq üçün lazım olan vəsaiti Amerikadan inqilabi istiqraz almaq vasitəsi ilə əldə etsinlər. Villix kimi adamın bu tələyə düşdüynə, köhnə inqilabi coşğunluqla qızıışmış Şapperin də aldanıldığına və başlıca olaraq, mühacirlərdən ibarət olan London fəhlələrinin çoxunun onların ardınca burjua-demokratik inqilabı xadimlərinin cəbhəsinə keçdiyinə kim təəccüb edər? Bir sözlə, bizim müdafiə etdiyimiz təmkinlilik bu adamların xoşuna gəlmirdi; onların fikrincə, inqilab etməyə başlamaq lazım idi; biz ən qəti surətdə bundan imtina edirdik. Təfriqə baş verdi. Sonra nələr olduğunu «İfşalar»da oxumaq olar. Sonra əvvəlcə Notyunq, ardınca da Haupt Hamburqda həbs edildi; Haupt xain çıxıb Kölndəki Mərkəzi komitənin üzvlərini ələ verdi və mühakimədə əsas şahid rolunu oynamaq idi; lakin onun qohumları belə bir biabırçılığa yol verməməyi daha münasib gördülər və onu Rio-de-Janeyroya göndərdilər; burada Haupt sonralar tacir olmuş və, göstərdiyi xidmətlər əvəzində, əvvəlcə Prussiyanın, sonra isə Almaniyanın baş konsulu tə'yin edilmişdi. Indi Haupt yenə də Avropadadır (Şapper 60-cı illərin axırlarında Londonda öldü. Villix Amerikada vətəndaş müharibəsində⁵⁹ iştirak etmiş və özünü göstərmişdi; Mörfrişboro yanındakı (Tennesi) vuruşmada, briqada generalı olduğu zaman, döşündən yaralanmış, lakin sağalmışdı; təqribən on il bundan qabaq Amerikada ölmüşdür. Adları çəkilən digər şəxslər haqqında mən bir də qeyd etmək istəyirəm ki, Henrix Bauer Avstraliyada xəbərsiz itkin düşmüşdü, Veytlinq və Everbek Amerikada ölmüşlər.).

«İfşalar»ı yaxşı başa düşmək üçün mən Köln müttəhimlərinin siyahısını göstərirəm:
1) P.Q.Rözer, siqarçı fəhlə; 2) Henrix Bürgers, sonralar landtaqın tərəqqipərvər deputatı

olaraq ömrünü başa çatdırmışdır; 3) Peter Notyunq, dərzi idi, bir neçə il bundan əvvəl, fotoqraflıq etdiyi Breslavlda ölmüşdür; 4) V.Y.Reyf; 5) d-r German Bekker, indi Köln şəhərinin baş burqomistri və ağalar palatasının üzvüdür; 6) d-r Roland Daniyels, həkim idi, mühakimədən bir neçə il sonra, həbsxanada tutduğu vərəm xəstəliyindən ölmüşdür; 7) Karl Otto, kimyaçıdır; 8) d-r Abraam Yakobi, indi Nyu-Yorkda həkimdir; 9) d-r I.Y.Kleyn, indi həkimdir və Köln şəhəri özünüidarəsinin üzvüdür; 10) Ferdinand Freyliqrat; o artıq o zaman Londonda idi; 11) I.L.Erhart, prikazçikdir; 12) Fridrix Lessner, dərzi, indi Londonda yaşayır. Açıq iclasları 1852-ci il oktyabrın 4-dən noyabrın 12-dək davam edən andlılar məhkəməsi bunların arasından dövlətə xəyanət etməkdə təqsirləndirilən Ryezeri, Bürgersi və Notyunqu 6 il, Reyfi, Ottonu və Bekkeri—5 il, Lessneri 3 il həbsə məhkum etdi; Daniyele, Kleyn, Yakobi və Erhart bəraət qazandılar.

Alman kommunist fəhlə hərəkatının birinci dövrü Köln mühakiməsi ilə qurtarır. Hökm çıxan kimi biz öz Ittifaqımızı buraxdıq; bir neçə aydan sonra Villix-Şapperin Zonderbundu¹³⁵ da ömrünü sizə bağışladı.

Bizi o zamanlardan bütöv bir nəsil ayırır. O zaman Almaniya əl əməyinə əsaslanmış sənətkarlıq və ev sənayesi ölkəsi idi, indi isə sənayesini arası kəsilmədən yenidən quran iri sənaye ölkəsidir. O zamanlar öz sinfi vəziyyətini və kapitalla qarşı öz tarixi-iqtisadi əksliyini başa düşən ayrı-ayrı fəhlələri axtarıb tapmaq lazım idi, çünki bu əksliyin özü o zaman hələ yenicə meydana gəlirdi. Indi isə bütün alman proletariatını müstəsna qanunlara tabe etmək lazım gəlir ki, məzlum bir sinif olmaq e'tibarilə onun öz vəziyyətini tamamilə anlamağa doğru inkişaf prosesi ancaq heç olmazsa bir qədər ləngidilsin. O zaman proletariatın tarixi rolunu dərk etmək dərəcəsinə çatmış olan az-az adamlar gizli işləməli, üçdən iyirmi nəfərə qədər xırda icmalarla xəlvətcə toplaşmalı olurdular. Indi isə alman proletariati nə açıq, nə də gizli heç bir rəsmi təşkilatı olmadan da ötüşə bilər; heç bir nizamnamə, komitə, qərar və bu kimi hiss edilə bilən formalar olmadan da bütün Almaniya imperiyasını sarsıtmaq üçün bir sinifdən olub bir cür düşünən yoldaşların sadə, özlüyündə aydın olan əlaqəsi kifayətdir. Bismark—Almaniyanın xaricində, Avropada bir münsifdir; ölkənin daxilində isə alman proletariatının gündən-günə daha zəhmli olub, Marksın hələ 1844-cü ildə qabaqcadan gördüyü pəhlivan qədd-qaməti yüksəlir, filister üçün tikilmiş imperiya binası daha bu pəhlivan üçün çox darısqaldır, imperiya konstitusiyasının bütün binasını xarabazara döndərmək üçün ancaq öz yerindən qalxmasının kifayət edəcəyi zamana kimi bu pəhlivanın güclü qaməti və enli kürəkləri getdikcə möhkəmlənir. Bundan əlavə Avropa və Amerika proletariatının beynəlxalq hərəkatı indi o qədər möhkəmlənmişdir ki, onun nəinki təkə birinci dar forması—gizli Ittifaq,—hətta onun son dərəcə daha geniş ikinci forması da—açıq Beynəlxalq Fəhlə Birliyi—onun üçün buxov olmağa başlamışdır; özünün eyni şəkildə olan sinfi vəziyyətinin başa düşülməsinə əsaslanmış sadə həmrəylik hissi bütün ölkələrin bütün dillərində danışan fəhlələrindən proletariatın böyük bir partiyasını yaratmaq və onun birliyini saxlamaq üçün kifayətdir. 1847-ci ildən 1852-ci ilədək Ittifaqın təmsil etdiyi tə'limin, o zaman əllamə filisterlərin

çiyinlərini çəkərək, ağılsız adamların mənasız sayıqlaması kimi, bir neçə tək-tənha təriqətçinin gizli təlimi kimi baxdıqları bu təlimin indi dünyanın bütün mədəni ölkələrində, Sibir mədən dustaqları arasında da, Kaliforniyanın qızıl axtaranları arasında da saysız-hesabsız tərəfdarı vardır; bu təlimin banisi—öz zamanəsində ən çox gözümçixdiyə salınan və üzərinə ən çox böhtanlar atılan—Karl Marks isə ömrünün axırlarında Köhnə və Yeni Dünya proletariatının elə bir məsləhətcisi idi ki, həmişə ona müraciət edib məsləhət istəyirdilər və o heç bir zaman öz köməyini əsirgəmirdi.

London, 8 oktyabr 1885-ci il.

Fridrix Engels

Bu kitabda çap edilmişdir: Karl Marx. «Fnihüllungen über den Kommunisten-Prozeß Zu Köln». Hotingen–Zurich, 1885 və «Der Sozialdemokrat qəzeti № 46–48; 12, 19 və 26 noyabr 1885-ci il.

AILƏNİN, XÜSUSİ MÜLKİYYƏTİN VƏ DÖVLƏTİN MƏNŞƏYİ¹³⁶

1884-cü il birinci nəşrinə müqəddimə

Aşağıdakı fəsillər müəyyən dərəcədə vəsiyyəti yerinə» yetirməkdən ibarətdir. Bir başqası deyil, məhz Karl Marks Morqanın tədqiqatının nəticələrini özünün tarix materialistcəsinə öyrənməsi ilə—müəyyən çərçivədə deyəbilərəm ki, bizim öyrənməyimizlə—əlaqədar surətdə şərh etmək və yalnız bu yolla həmin nəticələrin bütün əhəmiyyətini aydınlaşdırmaq niyyətində idi. Axı qırx il bundan əvvəl Marks tərəfindən kəşf edilmiş olan tarixin materialistcəsinə anlaşılmasını Morqan Amerikada öz yolu ilə yenidən kəşf etmiş və həmin anlaşılmaya əsaslanaraq, barbarlıqla sivilizasiyanı müqayisə edərkən, başlıca məsələlərdə Marksın çıxardığı eyni nəticələrə gəlmişdi. Almanıyanın andlı iqtisadçıları «Kapital» haqqında illər boyu necə səylə susurdularsa, eləcə səylə də üzünü köçürtdükləri kimi, İngiltərədə «tarixdən əvvəlki» elmin nümayəndələri də Morqanın «Qədim cəmiyyət» («Ancient Society, or Researches In the Lines of Human Progress from Savagery through Barbarism to Civilization»). By Lewis H.Morgan. London, Macmillan and Co.,1877. [Lyuis H.Morqan. «Qədim cəmiyyət, yaxud vəhşilikdən barbarlıq vasitəsi ilə sivilizasiyaya doğru başlıca tərəqqisi yollarının tədqiqi». London, Makmillan və K°, 1877]. Kitab Amerikada çap olunmuşdur, Londonda da onu tapmaq son dərəcə çətinidir. Müəllif bir neçə il bundan əvvəl vəfat etmişdir.) əsəri ilə eyni şəkildə rəftar edirdilər. Mənim əsərim, yerinə yetirilməsi mərhum dostuma daha nəsis olmayan işi yalnız zəif birdərəcədə əvəz edə bilər. Lakin mənim sərəncamında onun Morqandan etdiyi müfəssəl iqtibaslar (Bax: K.Marks. «Lyuis H.Morqanın «Qədim cəmiyyət» kitabının konspekti» («Marks və Engelsin Arxivi», IX cild, 1941, səh. 1–192). Red.) içərisində tənqidi qeydləri vardır və mən onları mövzuya aid olduğu dərəcədə burada verirəm.

Materialistcəsinə anlaşılmaya görə, tarixdə müəyyənəddici amil nəticə etibarlı ilə bilavasitə həyatın istehsalı və təkrar istehsalıdır. Lakin bu özü də yenə iki cür . olur. Bir tərəfdən—yaşayış vasitələri: yemək şeyləri, paltar, mənzil istehsalı və bundan ötrü zəruri

olan alətlərin istehsalı; digər tərəfdən—insanın özünün istehsalı, nəslin davam etdirilməsi. Müəyyən tarixi dövrdə və müəyyən ölkədə insanların yaşadıkları ictimai qaydalar hər iki istehsal növü ilə: bir tərəfdən—əməyin, digər tərəfdən—ailənin inkişaf dərəcəsindən asılıdır. Əmək nə qədər az inkişaf etmiş olursa, əmək məhsullarının miqdarı və deməli, cəmiyyətin sərvəti nə qədər çox məhdud olursa, ictimai quruluşun qəbilə əlaqələrindən asılılığı özünü bir o qədər qüvvətlə göstərir. Halbuki qəbilə əlaqələrinə əsaslanan belə bir cəmiyyət quruluşu çərçivəsi daxilində əmək məhsuldarlığı və bununla da birlikdə—xüsusi mülkiyyət və mübadilə, əmlak fərqləri, özgə iş qüvvəsindən istifadə etmək imkanı və beləliklə də sinfi ziddiyyətlərin əsası: nəsillər boyu köhnə ictimai quruluşu yeni şəraitə uyğunlaşdırmağa çalışan yeni sosial ünsürlər getdikcə daha çox inkişaf edir, nəhayət, bunların bir araya sığa bilməməsi tam çevrilişə gətirib çıxarır. Qəbilə birləşmələrinə əsaslanan köhnə CƏMIYYƏT yeni meydana gəlmiş ictimai sinflərin toqquşması nəticəsində partlayır; onun yerini dövlət halında təşkil olunmuş yeni cəmiyyət tutur ki, bunun da ən aşağı pillələri daha qəbilə birləşmələri deyil, ərəzi birləşmələridir,—bu cəmiyyətdə ailə quruluşu tamamilə mülkiyyət münasibətlərinə tabedir və zamanəmizə qədər bütün *yazılı* tarixin məzmununu təşkil edən sinfi ziddiyyətlər və sinfi mübarizə burada indən belə sərbəst surətdə genişlənir.

Morqanın böyük xidməti ondadır ki, yazılı tariximizin bu tarixdən əvvəlki əsasını kəşf edib onun başlıca cəhətlərini bərpa etmişdir və Şimali Amerika hindilərinin qəbilə əlaqələrində qədim yunan, Romavə german tarixinin indiyədək həlledilməz olan ən mühüm sirlərinin açarını tapmışdır. Onun əsəri bir günlük əməyin məhsulu deyildir. O öz materialı üzərində qırx ilə qədər işləyəndən sonra ona tamamilə yiyələnmişdir. Buna görə onun kitabı da zamanəmizin tam bir dövr təşkil edən nadir əsərlərindən biridir.

Aşağıda şərh olunanlardan oxucu nələrin Morqana aid olduğunu və nələri mənim əlavə etdiyimi ümumən və bütövlükdə asan ayırd edə biləcəkdir. Yunanıstan və Roma haqqındakı tarix bölmələrdə mən Morqanın verdiyi mə'lumatla kifayətlənməmişəm və öz sərəncamımda olanı əlavə etmişəm. Keltlər və germanlar haqqındakı bölmələr əsasən mənimdir; bu barədə Morqanın əlində demək olar yalnız özgələrdən götürülmüş mə'lumat var idi, germanlar haqqında isə—Tatsitdən başqa—yalnız c. Firmanın alçaq liberal saxtalaşdırmaları var idi. Morqanın qarşıya qoyduğu məqsədlər üçün kifayət olan, lakin mənim məqsədlərim üçün əsla kifayət olmayan iqtisadi əsaslar mənim tərəfimdən tamamilə yenidən işlənmişdir. Nəhayət, özlüyündə aydındır ki, bilavasitə Morqanın adı çəkilmədən çıxarılan bütün nəticələr üçün mən cavabdehəm.

1884-cü il mayın təqribən 26-da yazılmışdır.

Bi kitabda çap edilmişdir: F.Engels. «Der Ursprung der Familie des Privateigenthums u des Staats». Hottingen Zürich, 1884.

**1891-ci IL DÖRDÜNCÜ ALMANCA NƏŞRİNƏ MÜQƏDDİMƏ
İBTIDAI AİLƏNİN TARIXINƏ DAIR (BAXOFEN, MAK-LENNAN,
MORQAN)¹³⁷**

Bu kitabın böyük tirajlarla çıxan əvvəlki nəşrləri demək olar yarım il bundan əvvəl tamamilə satılıb qurtarmışdı və nəşir (I.Dits. Red.) kitabın yeni nəşrini hazırlamağı artıq çoxdan məndən xahiş etmişdi. Bu vaxta qədər daha vacib işlər bu işi görməyimə mane olurdu. Birinci nəşrin çapdan çıxdığı vaxtdan yeddi il keçmişdir və həmin illər ərzində ailənin ibtidai formalarının öyrənilməsində böyük müvəffəqiyyətlər əldə edilmişdir. Buna görə də burada ətraflı düzəlişlər və əlavələr etmək lazım gəldi, xüsusən ona görə ki, bu mətnin nəzərdə tutulan stereotip çapı məni yeni dəyişikliklər etmək imkanından bir müddət məhrum edəcəkdir («Die Neue Zeit» jurnalında dərc edilmiş mətnə «xüsusən ona görə ki, sözlərindən sonra bu ibarənin axırı aşağıdakı şəkildə verilmişdir: «yeni nəşr indi alman sosialist ədəbiyyatında adi hal olan, lakin alman kitab nəşriyyatları üçün hələ də son dərəcədə nadir olav böyük tirajla çıxmalıdır». Red.).

Beləliklə, mən bütün mətni diqqətlə nəzərdən keçirib bir sıra əlavələr etdim və ümid edirəm ki, həmin əlavələrdə elmin hazırkı vəziyyəti kifayət dərəcədə nəzərə alınmışdır. Sonra mən aşağıda bu müqəddimədə ailənin tarixinə Baxofendən Morqana qədər olan baxışların inkişafının qısa icmalını verirəm; mən bunu başlıca olaraq ona görə edirəm ki, ibtidai tarixə dair şovinist əhvali; ruhiyyəli ingilis məktəbi Morqanın kəşfləri sayəsində Yibtidai tarixə olan baxışlarda yaradılan çevrilişin üzərindən sükutla keçməyə yenə əvvəlki kimi var qüvvə ilə çalışır, lakin bununla bərabər, Morqanın əldə etdiyi nəticələri heç utanmadan mənimsəyir. Başqa ölkələrdə də orada-burada çox səylə bu ingilis nümunəsinə əməl edirlər. Mənim əsərim müxtəlif xarici dillərə tərcümə edilmişdi. Ən əvvəl italyan dilinə: «Ailənin, xüsusi mülkiyyətin və dövlətin mənşəyi», Paskuale Martinyetti tərəfindən edilən bu tərcümə müəllif tərəfindən nəzərdən keçirilmişdir, Benevento, 1885. Sonra rumın dilinə: «Ailənin, xüsusi mülkiyyətin və dövlətin mənşəyi», Ion Nedejdenin tərcüməsi; Yassıda çıxan «Contemporanul» jurnalında¹³⁸ 1885-ci ilin sentyabrından 1886-cı ilin mayınadək dərc edilmişdir. Sonra–Danimarka dilinə: «Ailənin, xüsusi mülkiyyətin və dövlətin mənşəyi», Kerson Trir tərəfindən hazırlanmış nəşr. Kopenhagen, 1888; hazırkı almanca nəşrindən Anri Rave tərəfindən edilmiş fransızca tərcüməsi çapdadır.

Altmışıncı illərin əvvəllərində ailənin tarixi barəsində heç danışığ da ola bilməzdi. Bu sahədə tarix elmi hələ tamamilə Musanın Beşkitabının təsiri altında idi. Hər hansı başqa bir yerdəkinə nisbətən orada daha ətraflı təsvir edilmiş patriarxal ailə formasını nəinki danışığsız olaraq ən qədim ailə forması hesab edirdilər, hətta–çoxarvadlılıq istisna edilməklə–müasir burjua ailəsi ilə eyniləşdirirdilər və belə çıxırdı ki, əslində guya ailə ümumiyyətlə heç bir tarixi inkişafdan keçməmişdir; ən çoxu fərz edilirdi ki, ibtidai zamanlarda nizamsız cinsi əlaqədar dövrü ola bilərdi.–Doğrudur, təknigahlılıqdan əlavə bir də Şərq çoxarvadlılığı və Hind-Tibet çoxərliliyi məlum idi; lakin bu üç formanı tarixi ardıcılıqla düzmək mümkün deyildi və bunlar heç bir qarşılıqlı əlaqə olmadan yan-yanı dururdu. Hələ də yaşayan bəzi vəhşilərdə olduğu kimi, qədim dünyanın ayrı-ayrı xalqlarında da mənşə ataya görə deyil, anaya görə götürülürdü, buna görə də qadın xətti yeganə əhəmiyyətli hesab olunurdu; bir çox müasir xalqlarda, o zaman hələ ətraflı tədqiq edilməmiş çox və ya az dərəcədə iri olan

müəyyən qruplar daxilində nigah qadağan edilir və bu adətə dünyanın bütün, qitələrində təsadüf olunur,—doğrudur, bu faktlar məlum idi və bu cür misallar getdikcə daha çox toplanırdı. Lakinbunlara necə yanaşmaq lazım gəldiyini heç kim bilmir,di və hələ hətta E.B.Teylorun «Bəşəriyyətin ibtidai tarixinin və i.a. tədqiqləri»ndə (1865) bunlar bəzi vəhşilərdə, yanan ağaca dəmir alətlə toxunmağın qadağan edilməsi və bu kimi başqa dini cəfəngiyatla yanaşı olaraq eadəcə «qəribə adətlər» kimi göstərilir.

Ailə tarixinin öyrənilməsi 1861-ci ildən, Baxofenin «Ana hüququ» əsəri çapdan çıxdığı zamandan başlanır. Bu əsərdə müəllif aşağıdakı müddəaları irəli sürmüşdür: 1) əvvəllər insanlar arasında qeyri-məhdud cinsi əlaqələr olmuşdur və bu əlaqələri müəllif münasib olan «heterizm» sözü ilə qeyd edir; 2) bu cür əlaqələr atanı düzgün müəyyən etmək üçün heç bir imkan vermir, buna görə mənşəyi yalnız qadın xətti ilə—ana hüququna əsasən—müəyyən etmək mümkün idi, əvvəllər bütün qədim xalqlarda məhz belə də olmuşdu; 3) bunun nəticəsində qadınlara bir ana kimi, gənc nəəlin yeganə qəti məlum valideyni kimi yüksək dərəcədə hörmət və ıxlas göstərilirdi, bu da, Baxofenin fikrincə, qadınların tam hökmranlığı (kinokokratiya) dərəcəsinə çatırdı; 4) qadının yalnız bir kişiylə mənsub olduğu təkniqahlılığa keçilməsi ən qədim dini təvsiyənin pozulması demək idi (yəni qalan kişilərin həmin qadına çoxdankı hüququnun fələn pozulması demək idi), bu da günahın yuyulmasını tələb edirdi və ya buna edənc vermək şərti ilə yol verilirdi, bu edənc isə ondan ibarət idi ki, qadın müəyyən müddət ərzində özünü başqa kişilərin ixtiyarına verməli idi.

Baxofen bu müddəalara sübutu, qədim klassik ədəbiyyatdan müstəsna bir səylə topladığı çoxlu sitatlarda tapır. «Heterizmdən» monoqamıyaya və ana hüququndan ata hüququna doğru inkişaf, onun fikrincə,—xüsusilə yunanlar arasında,—dini təsəvvürlərin daha da inkişaf etməsi nəticəsində, köhnə baxışları təmsil edən ənənəvi allahlar qrupuna yeni baxışların nümayəndələri olan yeni allahların daxil edilməsi nəticəsində olmuşdur, belə ki, köhnə allahlar getdikcə daha artıq yeni allahlar tərəfindən sıxışdırılıb arxa sıraya keçirilir. Beləliklə, Baxofenin fikrincə, kişi ilə qadının qarşılıqlı ictimai vəziyyətindəki tarixi dəyişiklikləri insanların gerçək həyat şəraitinin inkişafı deyil, həmin insanların başında bu şəraitin dini inikası doğurmuşdur. Buna uyğun olaraq, Baxofen Esxilin «Oresteya»sından, ölüb getməkdə olan ana hüququ ilə qəhrəmanlıq dövründə yaranan və qələbə çalan ata hüququ arasındakı mübarizənin dramatik təsviri kimi bəhs edir. Klitemnestra Troya müharibəsindən qayıtmış əri Aqamemnonu öz oynaşı Egistin xatirinə öldürmüşdü; lakin Klitemnestra ilə Aqamemnonun oğlu Orest atasının öldürülməsinin intiqamını alaraq öz anasını öldürür. Ananı öldürməyi ən ağır, əsla bağışlanmaz cinayət sayan ana hüququnun iblisənə müdafiəçiləri olan Erinilər bunun üstündə Orestə təqib edirlər. Lakin öz orakulu vasitəsi ilə Orestə bu işi görməyə təhrik etmiş olan Apollon və hakim sifəti ilə çağırılan Afina,—burada ata hüququna əsaslanan yeni qaydanı təmsil edən hər iki allah,—Orestə müdafiə edir; Afina hər iki tərəfi dinləyir. Çəkişmənin bütün məzmunu Orest və Erinilər arasındakı mübahisələrdə yığcam ifadə olunmuşdur. Orest buna əsaslanır ki, Klitemnestra öz ərini və eyni zamanda onun atasını öldürməklə ikiqat cinayət etmişdir. Bəs nəyə görə Erinilər daha

çox müqəssir olan Klitemnestranı təqib etməmişlər, amma Orestin təqib edirlər? Bunun cavabı qəribədir:

«Onun öldürdüyü öz əri ilə *qan qohumluğu yox idi* (*Esxil. «Oresteya. Evmenidlər». Red.*).

Qan qohumu olmayan bir adamın öldürülməsi, o hətta öldürən qadının əri olsa da, bağışlana bilər, bunun Erinilərə heç bir dəxli yoxdur; onların işi yalnız qan qohumları arasında adam öldürülməsini təqib etməkdir və burada ana hüququna görə, ən ağır və qətiyyənlə bağışlanmaz bir cinayət ananın öldürülməsidir. Lakin budur, Apollon Orestin müdafiəçisi rolunda çıxış edir; Afina məsələni Afina andlılarının, yəni areopaqın üzvlərinin yığıncağında səsə qoyur; səslər ona bəraət qazandırılması lehinə və onun məhkum edilməsi lehinə tən yarı bölünür; onda sədr Afina öz səsinə Orestin lehinə verir və onun bəraət qazandığını e'lan edir. Ata hüququ ana hüququna qalib gəlir, Erinilərin özləri tərəfindən «kiçik nəsləndən olan allahlar» adlandırılanlar Erinilərə qələbə çalır və nəhayət Erinilər də öz üzərlərinə yeni vəzifələr götürməyə razı olub, yeni qaydalara xidmət edirlər.

«Oresteya»nın bu yeni, lakin tamamilə düzgün şərhə Baxofenin bütün kitabında ən gözəl və ən yaxşı yerlərdən biridir, lakin bu eyni zamanda sübut edir ki, vaxtı ilə Esxil Erinilərə, Apollona və Afinaya inandığı kimi, Baxofen də onlara azı eyni dərəcədə inanır; o inanır ki, onlar yunanların qəhrəmanlıq dövründə mö'cüzə yaratmışlar: ana hüququnu yıxaraq onu ata hüququ ilə əvəz etmişlər. Aydın ki, dinin dünya tarixində həlledici əhəmiyyətinə malik olduğunu zənn etməkdən ibarət olan bu cür bir baxış nəticə e'tibarı ilə xalis mistisizmə münqər olur. Buna görə də Baxofenin kitabını—iri formatlı qalın bir cildi—diqqətlə oxumaq çətin və həm də çox zaman, səmərəsiz bir işdir. Lakin bütün bunlar yeni yol açmış tədqiqatçı olmaq e'tibarı ilə onun xidmətlərini azaltmır; o, nizamsız cinsi əlaqələri olan namə'lum ibtidai vəziyyət haqqındakı ibarələri bir kənara atıb birinci olaraq sübut etmişdir ki, qədim klassik ədəbiyyatda belə bir faktı təsdiq edən çoxlu dəlillər vardır: yunanlar və Asiya xalqları arasında təkniqahlılığa qədər həqiqətən elə bir vəziyyət olmuşdur ki, heç də adəti pozmadan nəinki kişi bir neçə qadınla, həmçinin qadın da bir neçə kişi ilə cinsi əlaqəyə girirdi; o sübut etmişdir ki, bu adət yox olduqda özündən sonra belə bir iz qoymuşdur: qadın təkniqahlılıq hüququ əldə etmək üçün edənc verməli idi, yəni müəyyən çərçivə daxilində özünü başqa kişilərin ixtiyarına verməli idi; buna görə də əvvəllər mənşə yalnız qadın xətti ilə—anadan anaya hesab oluna bilərdi; qadın xəttinin bu müstəsna əhəmiyyəti atalığın mö'təbərləşdiyi və ya hər halda e'tiraf edilməyə başlandığı təkniqahlılıq dövründə də hələ uzun müddət qalırdı; nəhayət, öz uşaqlarının yeganə mö'təbər valideyni olmaq e'tibarı ilə anaların bu ilk vəziyyəti onların, eyni zamanda da ümumiyyətlə qadınların o zamandan e'tibarən daha heç vaxt tutmadıqları yüksək bir ictimai mövqe tutmasını tə'min edirdi. Doğrudur, Baxofen bu müddəaları belə aydın ifadə etməmişdir,—buna onun mistik dünyabaxışı mane olmuşdur. Lakin o bunları sübut etmişdir və 1861-ci ildə bu tam bir inqilab demək idi.

Baxofenin qalın cildi almanca, yəni o zaman müasir ailənin tarixdən əvvəlki dövrü ilə ən az maraqlanan bir millətin dilində yazılmışdı. Buna görə də həmin kitab naməlum qalmışdı. Həmin sahədə Baxofenin 1865-ci ildə meydana çıxan ən yaxşı xələfi onun heç adını da eşitməmişdi.

Onun bu xələfi öz sələfinin tam əksi olan C.F.Mak-Lennan idi. Dahi mistikin yerinə burada qarşımızda quru bir hüquqçu durur; coşğun şairənə fantaziyanın yerinə—məhkəmədə çıxış edən vəkilin diqqətlə ölçülüb-biçilmiş mülahizələri durur. Mak-Lennan qədim və yeni dövrün bir çox vəhşi, barbar və hətta sivilizasiyalı xalqlarında elə bir nigah forması tapır ki, bu zaman adaxlı təklikdə və ya öz dostları ilə birlikdə, gəlini sanki zorla onun qohumlarının evindən qaçırmalı idi. Bu adət, görünür, daha əvvəllər mövcud olan belə bir adətin qalığıdır ki, bir tayfanın kişiləri özləri üçün arvadı doğrudan da kənardan, başqa tayfalardan zorla götürüb qaçırdılar. Bəs bu «qaçırmə-nigah» necə meydana gəlmişdi? Nə qədər ki, kişilər öz tayfaları içərisində kifayət qədər arvad tapa bilirdilər, belə bir nigah üçün heç bir əsas yox idi. Lakin biz eyni dərəcədə tez-tez görürük ki, inkişaf etməmiş xalqlar arasında müəyyən qruplar (1865-ci ildə bunları hələ çox zaman tayfaların özləri ilə eyniləşdirirdilər) daxilində nigah qadağan edilmişdi, buna görə də kişilər özləri üçün arvadları, qadınlar isə özləri üçün ərləri həmin qrupdan kənarda tapmağa məcbur idilər; halbuki başqalarında olan adət tələb edir ki, müəyyən qrupa mənsub olan kişilər yalnız özlərinin qrunu daxilində özlərinə arvad alsınlar. Mak-Lennan birinci qrupları ekzoqam, ikinciyləri endoqam qruplar adlandırır və buradaca, heç bir şeyə baxmadan ekzoqam və endoqam «tayfalar» arasında kəskin bir əkslik quraşdırır. Ekzoqamiya haqqında onun öz tədqiqatı hərçənd onu belə bir çıxılmaz fakt qarşısında qoyur, bir çox hallarda, bəlkə də əksər və ya hətta bütün hallarda bu əkslik yalnız onun xəyalında mövcuddur; buna baxmayaraq, o bunu yenə də bütün öz nəzəriyyəsi üçün əsas götürür. Buna əsasən ekzoqam tayfalar özləri üçün yalnız başqa tayfalardan arvad ala bilərlər, bu isə vəhşilik dövrünə xas olan şəraitdə—tayfalar arasında arasıkəsilməz müharibə vəziyyəti olduğu bir şəraitdə—yalnız qaçırtmaq yolu ilə mümkündür idi.

Sonra Mak-Lennan soruşur: bu ekzoqamiya adəti haradan əmələ gəlmişdir? Qan qohumluğu və yaxın qohumlar arasın, da cinsi əlaqə təsəvvürlərinin buraya heç bir dəxli yoxdur: bunlar yalnız çox sonralar inkişaf edən hadisələrdir. Qız uşaqlarını anadan olandan sonra dərhal öldürmək kimi vəhşilər arasında geniş yayılmış adət isə başqa məsələdir. Bunun sayəsində hər bir ayrıca tayfa içərisində kişi artıqlığı əmələ gəlir, bunun da ən yaxın labüd nəticəsi bir neçə kişinin birlikdə bir arvada sahib olmasından—çoxərlilikdən ibarət olur. Buradan da, onun fikrincə, belə bir nəticə çıxır ki, uşağın anasının kim olması məlum idi, lakin atasının kim olması məlum deyildi və buna görə də qohumluq kişi xətti ilə deyil, yalnız qadın xətti ilə hesab olunurdu. Bu, ana hüququ idi. Tayfa daxilində qadın çatışmamasının,—çoxərlilik vasitəsi ilə yumşaldılan, lakin aradan qaldırılmayan bu çatışmazlığın ikinci nəticəsi isə, məhz özge tayfalardan qadınların: müntəzəm surətdə zorla qaçırılması idi.

«Ekzoqamiya və çoxərlik eyni bir səbəb üzündən,—hər iki cinsin sayca bərabər olmamasından,—irəli gəldiyinə görə, biz e`tiraf etməliyik ki, *bütün ekzoqam irqlərdə ibtidada çoxərlik mövcud olmuşdur...* Buna görə də biz bunu şübhəsiz hesab etməliyik ki, ekzoqam irqlər arasında birinci qohumluq sistemi yalnız ana tərəfdən qan qohumluğu olan sistem idi» (Mak-Lennan, «Qədim tarix oçerkləri», 1886. «İbtidai nigah», səh. 124).

Mak-Lennanın xidməti bundadır ki, o, ekzoqamiya adlandırdığı halın hər yerdə yayıldığını və böyük əhəmiyyəti olduğunu göstərmişdir. O heç də ekzoqam qrupların mövcud olması faktını *kəşf etməmiş* və hər halda bunu başa düşməmişdir. Bir çox müşahidəçilərin daha əvvəllərə aid olan ayrı-ayrı qeydləri hələ bir yana qalsın,—məhz bunlar Mak-Lennan üçün mə`xəz olmuşdur,—Leytam («Təsviri etnologiya», 1859) hind maqarları<sup>139</sup> arasındakı bu qaydanı dürüst və doğru təsvir etmiş və belə bir rə`y söyləmişdir ki, bu qayda hər yerə yayılmışdır və ona dünyanın bütün qitələrində təsadüf olunur,—bu parçanı Mak-Lennan özü sitat gətirir. Bizim Morqan da hələ 1847-ci ildə Irokezlər haqqındakı öz məktublarında («American Review»də dərc edilmişdir) və 1851-ci ildə «Irokezlər cəmiyyəti» adlı əsərində bu tayfalar qrunu içərisində belə bir qaydanın mövcud olduğunu sübut etmiş və onun düzgün təsvirini vermişdir, halbuki görəcəyimiz kimi, Mak-Lennanın vəkil ağıl buraya Baxofenin mistik fantaziyasının ana hüququ sahəsinə gətirdiyindən xeyli çox dolaşıqlıq gətirmişdir. Mak-Lennanın daha sonrakı xidməti bundan ibarətdir ki, o, ana hüququ ilə mənşə qaydasını ilk qayda hesab etmişdir, hərçənd bu cəhətdən, özünün də sonralar e`tiraf etdiyi kimi, Baxofen onu qabaqlamışdır. Lakin burada da o aydın olmayan fikirlər söyləyir; o, daim «yalnız qadın xətti ilə qohumluqdan» (kinship through females only) danışaraq, daha əvvəlki pillə üçün düzgün olan bu ifadənn sonrakı inkişaf pillələri barəsində də daim işlədir; bu zaman isə mənşə və vərəsəlik hüququ, doğrudur, Hələ yalnız qadın xətti ilə hesab olunur, lakin qohumluq kişi tərəfdən də hesab olunur və müəyyən edilir. Bu—birhüquqçu məhdudluğu, o özü üçün möhkəm hüquq termini yaradıb, bunu daha tətbiq edilə bilməyəcəyi şərait barəsində də dəyişilməyən şəkildə işlətməkdə davam edir.

Lakin Mak-Lennanın nəzəriyyəsi nə qədər sanballı olsa da öz müəllifinə də, ehtimal ki, kifayət qədər möhkəm əsaslandırılmış kimi görünmürdü. Hər halda o özü diqqət yetirib

«belə bir maraqlı faktı» qeyd edir ki, «qadınların» (yalandan) «qaçırılmasının ən aydın ifadə olunan forması məhz *kişi qohumluğunun*» (yə`ni kişi xətti ilə mənşəyin) «*hökm sürdüyü* xalqlar arasında yayılmışdır» (səh. 146).

Daha sonra deyir:

«Qəribədir ki, ekzoqamiya ilə ən qədim qohumluq formasının yan-yana mövcud olduğu yerdə uşaq öldürmə, bizə mə`lum olduğuna görə, heç vaxt müntəzəm surətdə həyata keçirilmir» (səh. 146).

Bu faktların hər ikisi onun izahat üsuluna açıqca ziddir və o, bunlara qarşı yalnız yeni, daha dolaşiq hipotezlər qoya bilir.

Bununla belə, onun nəzəriyyəsi İngiltərədə qızgın bəyənilmiş və böyük rəğbətlə qarşılanmışdı; burada hamı Mak-Lennanı ailə tarixinin banisi və bu sahədə birinci avtoritet hesab edirdi. Ayrı-ayrı istisnalar və fərqlər olması müəyyən edildiyinə baxmayaraq, onun ekzoqam «tayfaları» endoqam «tayfalara» qarşı qoyması hər halda hakim baxışların hamı tərəfindən qəbul edilən bir əsası olaraq qalırdı və tədqiq edilən sahənin hər hansı bir qərəzsiz şəkildə nəzərdən keçirilməsinə, beləliklə də, irəliyə doğru hər hansı bir qəti addım atılmasına imkan verməyən bir maneəyə çevrilmişdi. Mak-Lennanın xidmətlərinin İngiltərədə və İngiltərənin təmsali əsasında başqa ölkələrdə də geniş ölçüdə həddən artıq qiymətləndirilməsinin əksinə olaraq, qeyd etmək lazımdır ki, Mak-Lennan xalis bir anlaşılmazlıq olaraq ekzoqam və endoqam «tayfaları» bir-birinə qarşı qoymaqla, öz tədqiqatı ilə faydadan çox zərər vermişdir.

Lakin tezliklə onun nəzəriyyəsinin zərif çərçivəsinə sığmayan faktlar getdikcə daha çox aşkar olmağa başladı. Mak-Lennana ancaq üç nigah forması mə'lum idi: çoxarvadlılıq, çoxərliklik və təkniğahlılıq. Lakin artıq bu məsələyə diqqət verildiyinə görə, getdikcə daha çox subut tapmağa başladılar ki, inkişaf etməmiş xalqlarda belə nigah formaları da olmuşdur: birlikdə bir neçə kişi bir neçə qadına sahib olurdu; həm də *Lebbok* («Sivilizasiyanın mənşəyi», 1870) bu qrup nigahını (Communal marriage) tarixi fakt hesab etmişdir.

Bundan sonra, 1871-ci ildə yeni və bir çox cəhətdən həlledici material ilə *Morqan* çıxış etdi. O yəqin etdi ki, İrokezlərdə olan, spesifik qohumluq sistemi Birləşmiş Ştatların bütün yerli sakinlərinə məxsus olmuş BƏ, deməli, bütöv bir kontinentdə yayılmışdı, hərçənd bu sistem orada qəbul edilən nigah sistemindən fə'lən irəli gələn qohumluq dərəcələrinə açıqca ziddir. O, Amerikanın federal hökumətini özünün tərtib etdiyi suallar və cədvəllər əsasında başqa xalqlar içərisindəki qohumluq sistemləri haqqında mə'lumat toplamağa razı salmış və alınan cavablardan görünmüşdü ki: 1) Amerika hindiləri arasında qəbul olunan qohumluq sistemi Asiyada da bir çox tayfalar içərisində vardır, bir qədər dəyişilmiş formada isə Afrikada və Avstraliyada da vardır; 2) bu sistem havay adalarında və başqa Avstraliya adalarında məhz məhv olub getmək mərhələsində olan qrup nigahı formasında tamamilə izah olunur və 3) lakin yenə həmin adalarda bu nigah forması ilə yanaşı elə qohumluq sistemi vardır ki, bunu qrup nigahının yalnız daha qədim, indi ölüb getmiş olav forması ilə izah etmək olar. O, topladığı mə'lumatı buradan çıxardığı nəticələrlə birlikdə özünün «Qohumluq və qudalıq sistemləri», 1871, əsərində çap etmiş və beləliklə də mübahisəni müqayisə edilməyəcək dərəcədə daha geniş sahəyə keçirmişdir. O, qohumluq sistemlərini əsas tutub, bunlara müvafiq ailə formalarını bərpa etmiş və beləliklə, yeni bir tədqiqat yolu kəşf etmiş və bəşəriyyətin tarixdən əvvəlki dövrünə daha dərinləndirən nəzər salmaq imkanı yaratmışdır. Bu metod qalib gəlsəydi, Mak-Lennanın zərif mülahizələri alt-üst olardı.

Mak-Lennan «İbtidai nigah» («Qədim tarix öçerkləri», 1876) əsərinin yeni nəşrində öz nəzəriyyəsinə müdafiə etməyə qalxışdı. Ailə tarixini o özü son dərəcə sün`i surətdə, yalnız hipotezlərə əsaslanmaqla quraşdırdığı halda, *Lebbok* və *Morqan*dan onların hər bir müddəası üçün nəinki sübutlar, həm də təkzibedilməz sübutlar tələb edir, elə

sübutlar tələb edir ki, yalnız Şotlandiya məhkəməsində belələrinə yol verilir. Həm də bunu elə bir adam tələb edir ki, germanlarda dayı ilə bacıoğlu arasındakı sıx əlaqədən (Tatsit, «Almaniya», 20-ci fəsil), brittlər arasında hər on və ya on iki kişinin ümumi arvadları olması haqqında Sezarın söylədiklərindən və barbarlar arasında arvad ümumiliyi haqqında qədim müəlliflərin bütün başqa söylədiklərindən heç tərəddüd etmədən belə bir nəticə çıxarır: bütün bu xalqlarda çoxərlilik hökm sürmüşdür! Elə bil, ittiham irəli sürərkən özünə hər cür sərbəstliyi caiz görən, müdafiəçidən isə hər sözü üçün hüquqi qüvvəyə malik ən ciddi sübut tələb edən bir prokuroru dinləyirsən.

O iddia edir ki, qrup nıgahı xalis uydurmadır, bununla da Baxofendən xeyli geridə qalır. Onun rə`yinçə, Morqandakı qohumluq sistemi sadə ictimai nəzakət qaydalarıdır, bu da belə bir faktla sübut olunur ki, hindilər yadlara–ağlara da–qardaş və ya ata deyə müraciət edirlər. Bu tamamilə ona bənzər ki, belə demək fikrinə düşəsən: ata, ana, qardaş, bacı sözləri heç bir mə`nası olmayan sadəcə bir müraciət formalarıdır, çünki katolik ruhanilərinə və qadın monastırı başçılarına da ata və ana deyirlər, rahiblər və rahibələr, hətta masonlar və ingilis sex ittifaqlarının üzvləri də təntənəli iclaslarda bir-birinə qardaş və bacı deyə müraciət edirlər. Bir sözlə, Mak-Lennanın müdafiəsi son dərəcə zəif idi.

Lakin daha bir məsələ qalırdı ki, bunda o, yenilməz idi. Ekzoqam və endoqam «tayfalar» arasındakı əkslik–onun bütün sistemi bu əksliyə əsaslanırdı–nəinki sarsıdılmamışdı, hətta bütün ailə tarixinin təməl daşı olaraq hər yerdə qəbul edilmişdi. Zənn edirdilər ki, Mak-Lennanın bu əksliyə vermək istədiyi izahat kifayət qədər inandırıcı deyildir və onun özü tərəfindən gətirilən faktlara ziddir. Lakin bu əkslik özü, bir-birini rədd edən iki müstəqil və əlahiddə tayfa növünün mövcud olması, bunlardan bir tayfa növündə arvadların tayfa daxilində əldə edilməsi, digər növ tayfalarda isə bunun tamamilə qadağan olunması təkzib olunmaz bir əhkam hesab edilirdi. Məsələn, müqayisə et: Jiro-Tölon, «Ailənin mənşəyi» (1874) və hətta Lebbok, «Sivilizasiyanın mənşəyi» (4-cü nəşri, 1882).

Bu kitabda əsas götürülmüş əsər–Morqanın «Qədim cəmiyyət» adlı başlıca əsəri (1877) həmin məsələyə qarşı yönəldilmişdir. 1871-ci ildə Morqanın ancaq tutqun şəkildə sözdüyü şeylər burada tam aydınlığı ilə inkişaf etdirilmişdir. Endoqamiya ilə ekzoqamiya heç də bir-birinə əks deyildir; ekzoqam «tayfaların» mövcud olması indiyədək heç yerdə sübut edilməmişdir. Lakin hələ qrup nıgahının hökm sürdüyü dövrdə,—bu isə bütün ehtimallara görə, bir zamanlar hər yerdə hökm sürmüşdür,—tayfa ana xətti ilə bir-birinə qan qohumu olan bir sıra elə qruplara, qəbilələrə bölünürdü ki, bunların daxilində nıgah ciddi qadağan olunmuşdu, belə ki, bir qəbilənin kişiləri, doğrudur, tayfa daxilində özlərinə arvad ala bilərdilər və bir qayda olaraq, belə də edirdilər, amma bu arvadları öz qəbilələri xaricindən almalı idilər. Beləliklə, qəbilə tam ekzoqam olduğu halda, qəbilələr məcmusunu əhatə edən tayfa eyni dərəcədə ciddi endoqam idi. Bununla da Mak-Lennanın sün`i uydurmalarının son qalığı tamamilə rədd edilmiş oldu.

Lakin Morqan bununla kifayətlənmədi. Amerika hindiləri qəbiləsi ona, daha sonra, tədqiq etdiyi sahədə irəliyə doğru ikinci bir qəti addım atmaq imkanı verdi. Ana hüququ əsasında təşkil olunmuş bu qəbilədə o, ata hüququna müvafiq olaraq təşkil olunmuş daha sonrakı qəbilənin—antik dövrün mədəni xalqlarında rast gəldiyimiz qəbilənin əmələ gəldiyi ilk formanı kəşf etdi. O vaxta qədər bütün tarixçilər üçün bir sirr olan yunan və Roma qəbiləsi hindi qəbiləsi vasitəsi ilə izah edildi və beləliklə də bütün ibtidai tarix üçün yeni bir əsas tapılmış oldu.

Darvinin inkişaf nəzəriyyəsinin biologiya üçün və Marksın izafi dəyər nəzəriyyəsinin siyasi iqtisad üçün nə kimi əhəmiyyəti varsa, ana hüququna əsaslanan ibtidai qəbilənin mədəni xalqlarda ata hüququna əsaslanan qəbilədən əvvəl gələn bir mərhələ olması haqqındakı bu yeni kəşfin, də ibtidai tarix üçün eyni əhəmiyyəti vardır. Bu kəşf Morqana ailə tarixini ilk dəfə ümumi şəkildə təsvir etmək imkanı verdi və burada, indiyədək məlum olan materialın imkan verdiyi dərəcədə, hər halda inkişafın klassik pillələri ümumi ilkin şəkildə müəyyən edildi. Hər kəsə aydındır ki, beləliklə də ibtidai tarixin araşdırılmasında yeni bir dövr başlanır. Ana hüququna əsaslanan qəbilə bütün bu elm üçün bir mehvər oldu; o kəşf edildiyi vaxtdan etibarən məlum oldu ki, hansı istiqamətdə və nəyi öyrənmək, əldə edilən nəticələri necə qruplaşdırmaq lazımdır. Buna uyğun olaraq, Morqanın kitabının meydana gəldiyindən əvvəlki vaxtdakına nisbətən indi həmin sahədə xeyli daha sürətlə müvəffəqiyyətlər əldə edilir.

Morqanın kəşfləri indi İngiltərədə də bütün ibtidai cəmiyyət tarixçiləri tərəfindən qəbul olunmuş və ya, daha doğrusu, mənimsənilmişdir. Lakin onların demək olar heç birində biz baxışlardakı bu inqilab üçün məhz Morqana borclu olduğumuzun açıq etirafını görmərik. İngiltərədə onun kitabı haqqında mümkün olduqca tamamilə susurlar, onun özündən isə yalnız *əvvəlki* əsərlərini iltifatla tərifləmək yolu ilə yaxalarını qurtarırlar; onun şərhinin ayrı-ayrı təfərrüatını səylə qurdalayırlar, onun həqiqətən böyük olan kəşfləri barəsində isə inadla susurlar. «Qədim cəmiyyət»in birinci nəşri satılıb qurtarmışdır; Amerikada belə şeylərin kifayət qədər alıcısı olmur; İngiltərədə bu kitaba, görünür, müntəzəm surətdə etinasızlıq göstərmişlər və tam bir dövr yaratmış olan bu əsərin hələ satışda olan yeganə nəşri almanca tərcüməsidir.

Bu soyuq münasibətə səbəb nədir? Axı bu soyuqluğu əsər haqqında susmaq kimi bir qəsd hesab etməmək çətindir, xüsusilə ona görə ki, ibtidai tarix sahəsində tanınmış alimlərimizin əsərlərində sadəcə nəzakət xatirinə çoxlu sitat gətirilir və öz həmkarlarına hörmət əlaməti olan bolluca başqa sübutlar vardır. Səbəb o deyildirmi ki, Morqan amerikalıdır və ibtidai cəmiyyətin ingilis tarixçilərinə heç də xoş gəlmir ki, onlar material toplamaqda hər cür tərifə layiq böyük bir səy göstərmiş olsalar da, həmin materialı sistemə salıb qruplaşdırmaq üçün başlanğış nöqtəsi olaraq lazım olan ümumi müddəalara, qısaca desək, onlar üçün zəruri olan ideyalara gəldikdə, iki dahi əcnəbiyə—Baxofenə və Morqana müraciət etməyə məcburdurlar? Almanca hələ bir təhər dözmək olardı, amma amerikalıya! Amerikalıya münasibətdə, hər bir ingilis bir vətənpərvər blur, Birləşmiş Ştatlarda da mən bunun qəribə nümunələrini görmüşəm¹⁴⁰. Bundan əlavə isə, Mak-Lennan ingilis ibtidai tarix məktəbinin, necə deyirlər, rəsmən tanınmış

banisi və başçısı idi; bu sahədə onun, uşaq öldürməkdən başlamış çoxərlilik və qaçırmanigahdan keçib ana hüququna əsaslanan ailəyə qədər sün'i tarixi quraşdırması haqqında ancaq çox böyük bir ehtiramla danışmaq bir növ yaxşı əda olmuşdu; bir-birini qəti rədd edən ekzoqam və endoqam «tayfaların» varlığına ən azacıq şübhə etkəm bir bid'ət sayılırdı; beləliklə, müqəddəs hesab olunan bütün bu ehkamları bir tüstü kimi havaya dağıtmış olan Morqan bir növ küfr etmişdi. Həm də həmin ehkamları dağıdarkən onun gətirdiyi dəlilləri ancaq söyləmək kifayət idi ki, bunlar dərhal hamı üçün aşkar olsun; belə ki, ekzoqamiya ilə endoqamiya arasındakı ziddiyyətlər içərisindən çıxmaqda indiyədək aciz qalan Mak-Lennan pərəstişkarları az qala alınlarına vurub deməli olmuşdular: biz nə qərər axmaq olmalı idik ki, bunu özümüz çoxdan görməyək!

Hətta bu cinayətlər də rəsmi məktəbin Morqandan soyuqluqla üz döndərməsi üçün kifayət olmasaydı, Morqan səbir kasasını bununla doldurmuşdu ki, nəinki sivilizasiyanı—müasir cəmiyyətimizin. Əsas forması olan əmtəə istehsalı cəmiyyətini—tənqid etmiş, Furyeni xatırlamağa məcbur edən bir şəkildə tənqid etmiş, hətta bu cəmiyyətin gələcəkdə dəyişdiriləcəyindən bəhs edərkən elə ifadələr işlətməmişdir ki, bunları Karl Marks deyə bilərdi. Buna görə də Morqan öz layiqli cavabını aldı: Mak-Lennan ona hiddətlə irad tutdu ki, o, «tarixi metodu əsla bəyənmir», Cenevrə professoru c-b Jiro-Tölon isə bunu 1884-cü ildə də təsdiq etdi. Halbuki həmin c-b Jiro-Tölon hələ 1874-cü ildə («Ailənin mənşəyi») Mak-Lennanın ekzoqamiya dolaşıcılığı içərisində acizliklə batıb qalmışdı və onu buradan yalnız Morqan çıxarmışdı!

İbtidai tarixin Morqan sayəsində qazandığı başqa müvəffəqiyyətləri burada nəzərdən keçirməyə ehtiyac yoxdur; bu barədə lazım gələn hər bir mə'lumatı mənim əsərimin müvafiq yerlərində tapmaq olar. Morqanın başlıca əsərinin meydana çıxdığı vaxtdan bəri keçən on dörd il ərzində ibtidai insan cəmiyyətlərinin tarixi barəsində materialımız xeyli zənginləşmişdir; antropoloqlara, səyyahlara və peşəkar ibtidai cəmiyyət tarixçilərinə müqayisəli hüquqla məşğul olan hüquqçular da əlavə olunmuş və bunlar qismən yeni material vermiş, qismən də yepi nöqtəyi-nəzərlər irəli sürmüşlər. Bunun nəticəsində Morqanın bə'zi ayrı-ayrı hipotəzləri sarsıdılmış və ya hətta təkzib edilmişdir. Lakin yeni toplanmış material onun mühüm müddəalarını heç bir yerdə hər hansı başqa müddəalarla əvəz etmək zərurətinə gətirib çıxarmamışdır. İbtidai tarixə onun gətirdiyi sistem əsas cəhətləri e'tibarı ilə indiyədək qüvvədə qalır. Hətta demək olar ki, bu sistem getdikcə daha artıq dərəcədə hamılıqla qəbul olunur, həm də məhz Morqanın bu böyük tərəqqinin banisi olduğunu gizlətməyə nə qədər çalışırlarsa, həmin sistem bir o qədər qəbul olunur (1888-ci ilin sentyabrında mən Nyu-Yorkdan qayıdarkən konqresin Roçester seçki dairəsindən olan və Lüis Morqanı tanıyan keçmiş deputatına rast gəldim. Təəssüf ki, o mənə Morqan haqqında az şey danışa bildi. Morqan Roçesterdə xüsusi bir şəxs sifəti ilə yaşayaraq, yalnız öz elmi işi ilə məşğul olmuş. Onun qardaşı polkovnik olub, Vaşinqtonda, hərbi nazirlikdə işləyirmiş; qardaşının köməyi sayəsində o öz tədqiqatı ilə hökuməti maraqlandıra bilmiş və bir

neçə əsərini dövlət hesabına nəşr etdirə bilmişdir; mənim müsahibimin dediyinə görə, konqresin deputatı olduğu zaman o da dəfələrlə buna çalışmışdır.).

London, 16 iyun 1891-ci il

Fridrix Engels

«Die Neue Zeit» jurnalında, Bd. 2. №41. 1890–1891 və bu kitabda çap edilmişdir: Friedrich Engels. «Der Ursprung der Familie, des Privateigenthums und des Staats» Stuttgart 1891.

AILƏNİN, XÜSUSİ MÜLKİYYƏTİN VƏ DÖVLƏTİN MƏNŞƏYİ LYUIS H.MORQANIN TƏDQIQATLARI İLƏ ƏLAQƏDAR OLARAQ³⁶

I MƏDƏNİYYƏTİN TARIXDƏN ƏVVƏLKİ PİLLƏLƏRİ

Morqan işə bələd bir adam kimi bəşəriyyətin tarixdən əvvəlki dövrünə müəyyən bir sistem gətirməyə çalışan ilk şəxs idi və materialın xeyli genişlənməsi dəyişikliklər etmək məcburiyyəti doğurmayınca, onun təklif etdiyi dövrlər bölgüsü, şübhəsiz, qüvvədə qalacaqdır.

Üç başlıca dövrdən–vəhşilik, barbarlıq və sivilizasma dövrələrindən–onu, özlüyündə aydın olduğu kimi, yalnız birincən ikisi və üçüncüsünə keçid maraqlandırır. Bu iki dövrdən hər birini o, yaşayış vasitələri istehsalındakı tərəqqiyə uyğun olaraq aşağı, orta və yüksək pillələrə bölür, çünki, deyə o göstərir:

«insanın təbiət üzərində üstünlük və hökmranlıq dərəcəsi üçün bu istehsaldakı məharətin həlledici əhəmiyyəti vardır: bütün canlı mövcudatdan yalnız insan ərzaq istehsalı üzərində, demək olar, hədsiz hökmranlığa nail ola bilmişdir. Bəşər tərəqqisinin bütün böyük dövrləri yaşayış mənbələrinin genişlənməsi dövrlərinə az və ya çox dərəcədə bilavasitə uyğun gəlir» (Həmçinin bax: «Marks və Engelsin arxivi». IX cild, səh. 4. *Red.*).

Bununla yanaşı ailə inkişaf edir, lakin onun inkişafı dövrləri hədudlaşdırmaq üçün bu cür səciyyəvi əlamətlər vermir.

1. VƏHŞİLİK

1. *Aşağı pillə.* Bəşər nəslinin uşaqlığı. İnsanlar hələ öz ilkin yerlərində, tropik və ya subtropik meşələrdə idilər. Onlar, hər halda qismən, ağaclarda yaşayırdılar; onların iri yırtıcı heyvanlar arasında yaşamasını yalnız bununla izah etmək olar. Onlar meyvə, qoz, kök yeyirdilər; budövrün başlıca nailiyyəti səhih nitqinmeydana gəlməsidir. Tarixi dövrdə məlum olmuş bütün xalqlardan artıq heç biri bu ibtidai halda deyildi. Bu hal bəlkə bir çox min illər davam etmiş olsa da, biz onun mövcud olduğunu bilavasitə dəlillər əsasında sübut edə bilmirik; lakin insanın heyvanlar aləmindən əmələ gəldiyini qəbul etdikdə, belə bir keçid halı olduğunu fərz etmək lazımdır.

2. *Orta pillə.* Balıq yeməkdən (biz buraya xərcəng, ilbiz və başqa su heyvanlarını da daxil edirik) və od işlətməkdən başlanır. Bunların hər ikisi bir-biri ilə bağlıdır, çünri

balıq yeməkləri yalnız od sayəsində yeməyə tamamilə yararlı olur. Lakin bu yeni yemək meydana gəlməsi nəticəsində insanlar daha iqlimdən və yerdən asılı olmadılar; onlar çayların axarı və dəniz sahilləri ilə gedərək, hətta vəhşi halda da yer üzünün böyük hissəsinə yayıla bilmişlər. İlk daş dövrünün kobud hazırlanmış, cilalanmamış daş alətləri, paleolit alətləri deyilən, hamısı və ya çox qismi bu dövrə aid olan alətlər bütün qitələrə yayılmışdır və adamların bu cür köçməsinə əyani sübutdur. Yeni yerlərdə məskən salınması və axtarmalara daim fəal sə'y göstərilməsi, bununla birlikdə sürtmə vasitəsi ilə od əldə edilməsi yeni yemək vasitələri verdi, bu da isti küldə və ya yemək bişirilən çalalarda (qazma sobalarda,) bişirilmiş nişastalı köklər və kök yumrularından, birinci silah olan dəyənək və nizə ixtira edildikdə arabir əldə edilib əlavə yemək olan ov heyvanından ibarət idi. Kitablarda təsvir edilən xalis ovçu xalqlar, yə'ni *yalnız* ovla yaşayan xalqlar heç vaxt mövcud olmamışdır; ov ilə yaşamaq üçün şikar əsla e'tibarlı deyildir. Bu pillədə yemək mənbələri cəhətdən daimi tə'minatsızlıq nəticəsində, görünür, adam yemək meydana gəlmiş və o zamandan e'tibarən uzun müddət qalmışdır. Avstraliyalılar və bir çox polineziyalılar hələ indi də vəhşiliyin bu orta pilləsindədirlər.

3. *Yüksək pillə*. Yay və ox ixtira edilməsindən başlanır, bunların sayəsində ovlanan heyvan daimi yemək olur, ovçuluq isə adi əmək sahələrindən biri olur. Yay, kiriş və ox artıq çox mürəkkəb bir silah idi, bunun ixtira edilməsi üçün uzun zaman təcrübə toplanmalı və daha çox inkişaf etmiş əqli qabiliyyət olmalı idi, deməli, eyni zamanda bir çox başqa ixtiralara bələd olmaq lazım idi. Artıq yay və ox işlədən, lakin dulusçuluq sənətini (bunu Morqan barbarlığa keçidin başlanğıcı hesab edir) hələ bilməyən xalqları bir-biri ilə müqayisə etdikdə, biz artıq doğrudan da kəndlər halında məskunlaşmanın bə'zi ilk əlamətlərini, yaşayış vasitələri istehsalının müəyyən dərəcədə mənimsənildiyini görürük: ağac qablar və ev şeyləri, ağac lifindən (toxucu dəzgahı olmadan) əl toxuculuğu, ağac lifindən və ya qamışdan zənbil toxunması, cilalanmış (neolit) daş alətlər. Od və daş balta artıq bütöv ağacdən qayıq qayırmağa, bə'zi yerlərdə isə sığınacaq tikmək üçün şalban və taxta hazırlamağa adətən imkan verir. Bütün bu nailiyyətlərə biz, məsələn, Amerikanın şimal-qərb hindilərində rast gəlirik, onlara yay və ox mə'lum olsa da, dulusçuluq hələ mə'lum deyildir. Barbarlıq üçün dəmir qılınc və sivilizasiya üçün odlu silah nə idisə, vəhşilik dövrü üçün də yay və ox eyni şey idi, yə'ni həlledici silah idi.

2. BARBARLIQ

1. *Aşağı pillə*. Dulusçuluq sənətinin tətbiqindən başlanır. Sübut etmək olar ki, bir çox hallarda və bəlkə hər yerdə bu sənət öz mənşəyi ilə toxunma və ya ağac qabları odadavamlı etmək üçün onların üzərinə gil yaxılmasına borcludur. Bu zaman tezliklə gördülər ki, müəyyən şəkllə salınmış gil, daxilində qab olmadan da, bu məqsədə xidmət edir.

Bu vaxtadək biz inkişaf gedişini, xalqların yaşadığı yerlərdən asılı olmayaraq, müəyyən dövrdə bütün xalqlar üçün qüvvədə olan tamamilə ümumi bir hal kimi araşdırırdıq. Lakin barbarlıq başlandıqda, biz elə bir pilləyə çatmış olduq ki, bu

zaman hər iki böyük materikin təbii şəraitindəki fərq əhəmiyyət kəsb edir. Barbarlıq dövrünün səciyyəvi cəhəti heyvanların əhliləşdirilməsindən və artırılmasından, bitkilərin becərilməsindən ibarətdir. Şərq materikində, Köhnə dünya adlanan materikdə əhliləşdirilə bilən heyvanların demək olar hamısı və yetişdirilməyə yarayan dənli bitkilərin yalnız bircə növündən başqa hamısı var idi; qərb materikində, Amerikada isə məmali heyvanların bütün əhliləşdirilə bilənlərindən yalnız lama var idi ki, bu da cənubun yalnız bircə yerində idi, becərilən bütün dənli bitkilərdən isə yalnız biri, lakin ən yaxşısı var idi ki, bu da qarğıdalı idi. Təbii şəraitdəki bu fərq nəticəsində hər yarımkürənin əhalisi bu zamandan etibarən öz xüsusi yolu ilə inkişaf edir və ayrı-ayrı inkişaf pillələrinin qovuşduğu nöqtələrdəki mərz nişanələri hər iki yarımkürənin hər biri üçün ayrılır.

2. *Orta pillə*. Şərqdə ev heyvanlarının əhliləşdirilməsindən, qərbdə isə suvarma vasitəsi ilə yeməli bitkilər yetişdirilməsindən və tikintilər üçün adoblar (kündə qurudulan çiy kərpic) və daş işlədilməsindən başlanılır., / Biz qərbdən başlayırıq, çünki Amerikanın avropalılar tərəfindən işğalına qədər oranın heç bir yerində bu pillədən irəli getməmişdilər.

Barbarlığın aşağı pilləsində duran hindilər (Missisipidən şərqdə yaşayanların hamısı bunlardan idi) kəşf edildikləri zaman onlara artıq dirrikdə qarğıdalı və bəlkə həmçinin kudu, qovun və onların yeməyinin çox mühüm bir hissəsini təşkil edən başqa dirrik bitkiləri becərilməsinin müəyyən üsulu məlum idi; onlar ağac evlərdə, çəpərlənmiş kəndlərdə yaşayırdılar. Şimal-qərb tayfaları, xüsusilə Kolumbiya çayı hövzəsində yaşayırlar hələ vəhşiliyin yüksək pilləsində durudular və nə dulusçuluq sənəti, nə də hər hansı bir bitki becərilməsi onlara məlum deyildi. Yeni Meksikada pueblo deyilən hindilər¹⁴¹, meksikalılar, Mərkəzi Amerikada yaşayanlar və perulular isə, əksinə, işğal zamanı barbarlığın orta pilləsində idilər: onlar adoblardan və ya daşdan tikilən qalaya bənzər evlərdə yaşayırdılar; sün'i surətdə suvarılan dirrikdə qarğıdalı və yerdən, iqlimdən asılı olaraq, başqa müxtəlif yeməli bitkilər becərirdilər, bu bitkilər onlar üçün başlıca yemək mənbələri idi, hətta bəzi heyvanları: meksikalılar hind toyuğunu və başqa quşları, perulular lamaları əhliləşdirmişdilər. Bundan əlavə, dəmir istisna olmaqla, metalların e'malı onlara məlum idi, buna görə də onlar daşdan qayırılan silah və alət olmadan hələ də keçinə bilmirdilər. İspaniya işğalı onların sonrakı hər hansı müstəqil inkişafını dayandırdı.

Şərqdə barbarlığın orta pilləsi süd və ət verən heyvanları əhliləşdirməkdən başlandı, halbuki burada bitki yetişdirilməsi, görünür, bu dövr ərzində hələ çox uzun müddət məlum deyildi. Malqaranın əhliləşdirilməsi və artırılması, böyük sürülər yaradılması, görünür, qalan barbarlar kütləsindən arilərin və semitlərin ayrılmasına səbəb olmuşdu. Avropa və Asiya ariləri arasında ev heyvanlarının adları hələ ümumdür, becərilən bitkilərin adları isə, demək olar, heç zaman ümumi deyildir.

Sürülər yaradılması, yararlı olan yerlərdə: semitlərdə Fərat və Dəcələ boyu otlaq düzənlərdə, arilərdə isə Hindistanın eyni ilə bu cür düzənlərində, habelə Oksus və Yaksart, Don və Dnepr boyunca çoban həyatı tərzinə səbəb olurdu. İlk dəfə heyvanların

əhliləşdirilməsinə, görünür, bu cür otlaq sahələrin hüdudlarında nail olmuşlar. Buna görə də sonrakı nəsillərə elə gəlir ki, çoban xalqlar əslində nəinki bəşəriyyətin beşiyi ola bilməyən, hətta əksinə, öz vəhşi əcdadlarının və hətta barbarlığın aşağı pilləsində duran adamların yaşaması üçün az qala yararsız olan yerlərdə meydana gəlmişdir. Əksinə, orta pillədə duran bu barbarlar çoban həyatına alışdıqdan sonra, onların heç ağına da gələ bilməzdi ki, çayların sahillərindəki otlaq yerlərdən öz əcdadlarının yaşadıkları meşə sahələrinə könüllü olaraq qayıtsınlar. Hətta semitlər və arilər daha uzaqlara, şimala və qərbə tərəf sıxışdırıldıqda da, onlar Qərbi Asiya və Avropanın meşəlik yerlərinə yalnız o zaman gedə bildilər ki, bu az əlverişli torpaqda dənli bitkilər becərilməsi onlara, xüsusilə qışda, öz malqarasını yedirtmək imkanı versin. Ehtimaldan daha artıq yəqin etmək olar ki, burada dənli bitkilər becərilməsi, hər şeydən əvvəl, malqara üçün yem tələbatından irəli gəlmişdi və yalnız sonralar insanlar üçün mühüm qida mənbəyi olmuşdu.

Arilərin və semitlərin daha müvəffəqiyyətlə inkişaf etməsinin səbəbini, bəlkə də, bu hər iki irqin bolbol ət və süd yeməsi ilə və xüsusən uşaqların inkişafına bunun yaxşı təsiri ilə izah etmək lazımdır. Doğrudan da, demək olar yalnız bitki yeməyə məcbur olan Yeni Meksika pueblo hindilərinin beyni, barbarlığın aşağı pilləsində, duran və daha çox ət ilə balıq yeyən hindilərin beynindən kiçikdir. Hər hddə, bu pillədə adamyemə yavaş-yavaş aradan qalxır və yalnız dini ayin kimi, ya da burada demək olar, eyni mənanı verən caduluq kimi qalır.

3. *Yüksj pillə*. Dəmir filizin əridilməsindən başlanır və hərflə yazının ixtirası, bunun şifahi yaradıcılığı yazmaq üçün işlədilməsi nəticəsində sivilizasiyaya keçir. Artıq deyildiyi kimi, yalnız şərq yarımkürəsində müstəqil surətdə keçilmiş olan bu pillə, istehsal sahəsindəki müvəffəqiyyətlər cəhətdən, birlikdə götürülən bütün əvvəlki pillələrdən daha zəngindir. Qəhrəmanlıq dövründəki yunanlar, Roma təsis ediləndən bir az əvvəlki itali tayfaları, Tatsit germanları, vikinqlər dövründəki normanlar (1884-cü il nəşrində «Tatsit germanları, vikinqlər dövründəki normanlar» sözləri əvəzinə «Sezar (və ya, bizim daha həvəslə deyəcəyimiz kimi, Tatsit) germanları» çap olunmuşdur. *Red.*) bu pilləyə aiddir.

Hər şeydən əvvəl biz burada ilk dəfə dəmir kavahınlı kotana rast gəlirik, bunun da qoşqu qüvvəsi ev heyvanlarıdır; bunun sayəsində böyük miqyasda əkinçilik, *tarlaçılıq* mümkün olmuş, bununla da birlikdə yaşayış üçün ərzaqın o zamankı şəraitdə əməli cəhətdən qeyri-məhdud dərəcədə artırılması mümkün olmuşdur; sonra—meşənin qırılıb-kötüklərdən təmizlənməsi, onun zəmi və çəmənliyə çevrilməsi mümkün olmuşdur, bu da yenə dəmir balta və dəmir bel olmadan geniş miqyasda mümkün deyildi. Bununla birlikdə əhali də sürətlə artaraq, kiçik ərazilərdə daha sıx məskunlaşırdı. Tarlaçılıq meydana gəlməzdən əvvəl tamamilə mustəsna bir şərait yaranmalı idi ki, yarım milyon adamözlərinə vahid mərkəzi rəhbərlik altında birləşməyə imkan tapsın; görünür, bu heç vaxt olmamışdır.

Biz Homerin poemalarında, xüsusilə «İliada»da, barbarlığın yüksək pilləsinin tam tərəqqisini görürük. Təkmilləşdirilmiş dəmir alətlər, dəmirçi görüyü, əl dəyirmanı,

dulusçu dəzgahı, bitki yağı hazırlanması və şərabçılıq, metal e`malının bədii sənətkarlığa çevrilən dərəcədə inkişaf etməsi, araba və döyüş arabası, şalban və taxtadan gəmi qayırılması, incəsənət olmaq e`tibarı ilə me`marlığın rüşeymləri, qüllələri olan diş-diş divarlarla əhatə olunmuş şəhərlər, Homer eposu və bütün mifologiya–yunanların barbarlıqdan sivilizasiyaya gətirdikləri başlıca miras məhz budur. germanların Sezar və hətta Tatsit tərəfindən təsvirini bununla müqayisə etdikdə,–germanlar mədəniyyətin elə bir pilləsinin başlanğıc mərhələsində dururdular ki, Homer yunanları bu pillədən daha yüksək pilləyə keçməyə hazırlayırdılar,–biz görürük ki, barbarlığın yüksək pilləsi istehsalın inkişafında nə qədər çox nailiyyətə çatmışdır.

Bəşəriyyətin vəhşilik və barbarlıq pillələrindən keçərək sivilizasiyanın başlanğıcına doğru inkişafının Morqana əsasən mənim burada təsvir etdiyim mənzərəsi yeni əlamətlərlə artıq kifayət qədər zəngindir, daha əhəmiyyətli isə odur ki, bu əlamətlər mübahisəsizdir, çünki bunlar bilavasitə istehsaldan götürülmüşdür. bununla belə həmin mənzərə bizim səyahətimizin axırlarında qarşımızda açılacaq mənzərəyə nisbətən solğun və miskin görünər; yalnız o zaman barbarlıqdan sivilizasiyaya keçilməsini və bunların hər ikisi arasındakı kəskin əksliyi tamamilə aydınlaşdırmaq mümkün olar. Hələlik isə biz Morqanın dövrlərə bölgüsünü bu cür ümumiləşdirə bilərik: vəhşilik–başlıca olaraq təbiətin hazır məhsullarının mənimsənilməsi dövrüdür; insan tərəfindən sün`i surətdə yaradılan məhsullar belə bir mənimsəmənin başlıca olaraq yardımçı alətləri xidmətini görür. Barbarlıq–maldarlığın və əkinçiliyin tətbiqi dövrüdür, insan fəaliyyətinin köməyi ilə təbiət məhsulları istehsalını artırmaq metodlarına yiyələnmə dövrüdür. Sivilizasiya təbiət məhsullarının sonrakı e`malına yiyələnmə dövrü, sözün əsl mə`nasında sənaye və incəsənət dövrüdür.

II

AİLƏ

Ömrünün çox hissəsini hələ indi də Nyu-York ştatında yaşayan Irokezlər arasında keçirmiş və bu tayfalardan birində (seneka tayfasında) oğulluğa götürülmüş Morqan aşkar etmişdir ki, onlarda öz həqiqi ailə münasibətlərinə zidd olan bir qohumluq sistemi mövcud olmuşdur. Onlarda hər iki tərəfin asanlıqla poza biləcəyi təkniqahlılıq hökm sürürdü ki, bunu da Morqan «ikili ailə» adlandırır. Buna görə də bu cür ikili ailə övladları hamıya mə`lum və hamılıqla qəbul edilmiş olurdu: ata, ana, oğul, qız, qardaş, bacı adlarını kimə aid etmək lazım gəlirdi barədə şübhə ola bilməzdi. Lakin həmin ifadələrin fe`lən işlədilməsi buna ziddir. Irokez təkcə öz uşaqlarına deyil, öz qardaşı uşaqlarına da öz oğlu və qızı deyir, onlar da buna ata deyirlər. Öz bacısı uşaqlarına isə o, bacıoğlu və ya bacıqızı deyir, onlar da buna dayı deyirlər. Irokez qadın isə, əksinə, öz uşaqları kimi, öz bacısı uşaqlarına da oğul və qız deyir, onlar da buna ana deyirlər. Öz qardaşı uşaqlarına isə, o, qardaşoğlu və qardaşqızı deyir, özü də onların bibisi olur. Eyni ilə də qardaş uşaqları, həmçinin bacı uşaqları bir-birinə qardaş və bacı deyirlər. Qadının uşaqları ilə onun qardaşı uşaqları isə, əksinə, bir-birinə dayıuşağı və bibiuşağı deyirlər. Həm də bunlar sadəcə əhəmiyyətsiz adlar deyil, yaxınlıq və uzaqlıq haqqında,

qan qohumluğunun eyni cür olması və eyni cür olmaması haqqında fe'lən mövcud olan baxışların ifadəsidir və bu baxışlar ayrıca bir fərdin bir neçə yüz müxtəlif qohumluq münasibətlərini ifadə edə bilən tamamilə mükəmməl bir qohumluq sisteminin əsasını təşkil edir. Bundan əlavə həmin sistem nəinki təkcə bütün Amerika hindiləri arasında tamamilə qüvvədədir (indiyədək heç bir istisna aşkar edilməmişdir), habelə demək olar dəyişikliksiz şəkildə Hindistanın ən qədim sakinləri arasında, Dekanın dravid tayfaları və Hindistan yarımadasında qaura tayfaları arasında da tətbiq olunur. Cənubi Hindistan tamilləri arasında və Nyu-York ştatının seneka tayfasının irokezləri arasında qohumluq adları iki yüzdən çox müxtəlif qohumluq münasibətləri üçün hələ indi də eyni cürdür. Bütün Amerika hindiləri arasında olduğu kimi, bu hind tayfaları arasında mövcud ailə formasından. irəli gələn qohumluq münasibətləri də qohumluq sisteminə. ziddir.

Bəs bunu necə izah etməli? Bütün vəhşi və barbar xalqların ictimai quruluşunda qohumluğun həlledici rol oynadığı bir şəraitdə, bu qədər geniş yayılmış olan həmin sistemdən təkcə ibarələrlə yaxa qurtarmaq olmaz. Amerikada ümumən yayılmış olan, həmçinin Asiyada tamamilə başqa bir irqə mənsub xalqlar arasında da mövcud olan, Afrika və Avstraliyanın hər yerində çox zaman az-çox dəyişilmiş. formalarda təsadüf edilən bir sistem,—belə bir sistem tarixən izah olunmasını tələb edir; bundan məsələn, Mak-Lennanın etmək istədiyi kimi, təkcə ibarələrlə yaxa qurtarmaq olmaz. Ata, uşaq, qardaş, bacı kimi adları yalnız bir növ şərəfli adlar deyildir, bunlar tamamilə müəyyən və çox ciddi qarşılıqlı vəzifələr doğurur, bu vəzifələrin də məcmusu həmin xalqların ictimai quruluşununq mühüm hissəsini təşkil edir. İzahat da tapıldı. Sandviç (Havay) adalarında hələ bu əsrin birinci yarısında elə» ailə forması var idi ki, burada eyni ilə Amerika və qədim Hindistan qohumluq sistemlərinin tələb etdiyi atalar və analar, qardaşlar və bacılar, oğullar və qızlar, əmi-dayılar və xala-bibilər, qardaş və bacı uşaqları var idi. Lakin təəccüblüdür! Havay adalarında qüvvədə olan qohumluq sistemi orada fe'lən mövcud olan ailə formasına yenə də uyğun gəlmirdi. Yəni orada istisnasız olaraq bütün qardaş və bacıların uşaqları bir-birinin qardaş və bacıları hesab olunurlar və təkcə öz anasının və onun bacılarının, yaxud öz atasının və onun qardaşlarının deyil, habelə fərqsiz olaraq öz valideynlərinin bütün qardaş və bacılarının ümumi uşaqları hesab olunurlar. Deməli, əgər Amerika qohumluq sistemi artıq Amerikada mövcud olmayan və havay adalarında həqiqətən hələ təsadüf etdiyimiz daha primitiv ailə forması olduğunu göstərsə, digər tərəfdən, havay qohumluq sistemi daha erkən bir ailə forması olduğunu göstərir, doğrudur, bu formanın mövcud olduğunu hazırda biz artıq heç bir yerdə tapa bilmirik, lakin bu forma mövcud *olmalı* idi, çünki bunsuz müvafiq qohumluq sistemi meydana gələ bilməzdi.

Morqan deyir: «Ailə fəal əsasdır; o heç vaxt dəyişilməz qalmır, cəmiyyət aşağı pillədən yüksək pilləyə doğru inkişaf etdikcə, o da aşağı formadan yüksək formaya keçir. Qohumluq sistemləri isə, əksinə, passivdir; ailədə baş verən tərəqqi yalnız uzun müddət keçdikdən sonra bunlarda əks olunur və yalnız ailə köklü surətdə dəyişildikdə, bunlarda köklü surətdə dəyişilir».

Marks buna əlavə edib deyir: «Ümumiyyətlə siyasi, hüquqi, dini, fəlsəfi sistemlər də eyni ilə belədir» (Bax: «Marks və Engelsin arxivi», IX cild, səh. 21. *Red.*). Ailə öz inkişafını davam etdirdiyi halda, qohumluq sistemi donub qalır və qohumluq sistemi adət gücünə yaşamaqda davam etdiyi müddətdə ailə onun çərçivəsini aşıb ötür. Paris yaxınlığında kisəli heyvan skeleti sümüyünə əsasən Kūvyə bu skeletin kisəli heyvan skeleti olduğunu və bir zamanlar orada ölüb getmiş kisəli heyvanlar yaşadığını müəyyən etdiyi kimi,—biz də tarixən bizə gəlib çatmış olan qohumluq sisteminə əsasən eyni dərəcədə yəqinliklə bu nəticəyə gələ bilərik ki, ona müvafiq olan və ölüb getmiş ailə forması da mövcud olmuşdur.

Yuxarıda göstərilən qohumluq sistemlərinin və ailə formalarının indi hökm sürənlərdən fərqi bundadır ki, hər uşağın bir neçə atası və anası var idi. Havay ailəsinin uyğun gəldiyi Amerika qohumluq sisteminə görə, qardaş və bacı eyni bir uşağın ata və anası ola bilməz; havay qohumluq sistemi isə, əksinə, elə bir ailəni tələb edir ki, orada bu hal bir qayda olmuşdur. Burada bizim qarşımızda duran bir sıra ailə formaları indiyədək adətən yeganə mövcud olmuş sayılan ailə formalarına açıqca ziddir. Ənənəvi təsəvvür, yalnız təkniqahlılığı, bununla yanaşı bir kişinin çoxarvadlılığını və əlavə olaraq, bəlkə də, bir qadının çoxərliliyin tanıyır, həm də öyüd dərsi verən filistərə layiq olduğu kimi, susub bunun üstündən keçirdi ki, praktika rəsmi cəmiyyətin qoyduğu hədləri gizlicə, lakin heç bir şeylə hesablaşmadan aşır. İbtidai tarixin öyrənilməsi, əksinə, bizə elə bir hal olduğunu göstərir ki, kişilər çoxarvadlılıq şəraitində, onların arvadları isə eyni zamanda çoxərlilik şəraitində yaşayırlar, buna görə də həm onların, həm də bunların uşaqları hamısının ümumi uşaqları hesab olunur; bu hal öz növbəsində qəti olaraq təkniqahlılığa keçilənə qədər tam bir sıra dəyişikliklərə uğrayır. Həmin dəyişikliklər elədir ki, ümumi nığah əlaqələrinin əhatə etdiyi, əvvəllər çox geniş olan dairə getdikcə daha çox daralır və nəhayət, ancaq ayrıca ikili ailə qalır ki, bu da indi üstün yer tutur.

Bu yolla ailənin tarixini əks qaydada bərpa edən Morqan öz həmkarlarının çoxu ilə həmrəy olaraq belə bir nəticəyə gəlir: elə bir ibtidai hal mövcud olmuşdur ki, bu zaman tayfa daxilində qeyri-məhdud cinsi əlaqələr hökm sürmüşdür, belə ki, hər bir qadın hər bir kişiylə və eyni ilə hər bir kişi hər bir qadına mənsub olmuşdur. Bu cür ibtidai hal barəsində hələ keçən əsrdən başlamış danışırdılar, lakin ümumi ibarələrlə kifayətlənirdilər; yalnız Baxofen,—bu da onun ən böyük xidmətlərindən biridir,—bu məsələyə ciddi yanaşmış və həmin halın izlərini tarixi və dini rəvayətlərdə axtarmağa başlamışdır. İndi biz bilirik ki, onun tapdığı bu izlər bizi heç də nizamsız cinsi əlaqələr kimi bir ictimai pilləyə deyil, xeyli sonrakı formaya, qrup nığahına aparıb çıxarır. Göstərilən primitiv ictimai pillə,—əgər həqiqətən mövcud olmuşsa,—o qədər uzaq dövrə aiddir ki, sosial qazıntılar arasında, öz inkişafında geri qalmış vəhşilərdə onun keçmişdə mövcud olduğuna dair *bilavasitə* sübutlar çətin tapıla bilər. Baxofenin xidməti məhz bundadır ki, həmin məsələnin tədqiqini ilk sıraya keçirmişdir (Baxofen bu ibtidai halı *heterizm* adlandırmaqla göstərmişdir ki, məhz nə kəşf etdiyini və ya, daha doğrusu, nəyi sözdüyünü necə az başa düşmüşdür. Yunanlar heterizm sözünü işlətməyə başladığında, bu

sözlə subay və ya təkniqahlılıqda yaşayan kişilərin ərsiz qadınlarla əlaqələrini göstərirdilər; bu həmişə göstərir ki, müəyyən nigah forması vardır və həmin cinsi əlaqələr bu nigahdan kənarda baş verir, bu, həbslə, fahişəliyin də hər halda mümkün olduğunu göstərir. Bu söz heç vaxt başqa mə'nada işlədilməmişdir, mən də Morqanla birlikdə onu bu mə'nada işlədirəm. Baxofenin son dərəcə mühüm olan kəşfləri hər yerdə onun belə bir fantastik təsəvvürü ilə misilsiz dərəcədə mistikləşdirilmişdir ki, guya kişi ilə qadın arasında tarixən meydana gələn münasibətlərin mənbəyi onların gerçək həyat şəraiti deyil, həmişə insanların müvafiq dini təsəvvürləri olmuşdur.).

İnsanın (Bu abzasın və «Qan qohumluğu olan ailə» bölməsinə qədər sonrakı abzasların mətni Engels tərəfindən 1891-ci il nəşrində əlavə edilmişdir. *Red.*) cinsi həyatının bu başlanğıc pilləsini inkar etmək yaxın zamandan bəri bir dəb olmuşdur. Bəşəriyyəti bu «rüsveyçılıqdai» xilas etmək istəyirlər. Həm də burada nəinki heç bir bilavasitə sübut olmadığına istinad edirlər, habelə xüsusən başqa heyvanat aləmini misal gətirirlər; heyvanat aləmi haqqında Leturno («Nigahın və ailənin təkamülü», 1888) çoxlu fakt toplanmışdır və bu faktlar göstərir ki, burada da aşağı inkişaf pilləsində tam nizamsız cinsi əlaqələr vardır. Bütün bu faktlardan isə mən yalnız o nəticəni çıxara bilərəm ki, bunlar insan və onun ibtidai həyat şəraiti haqqında əsla heç bir şeyi sübut etmir. Heyvanların uzun müddət ikili cütləşməsi fizioloji səbəblərlə kifayət qədər izah olunur: məsələn, quşlarda bununla izah olunur ki, dişi quşun bala çıxardığı dövr də köməyə ehtiyacı vardır; quşlarda təsadüf edilən ciddi monoqamiya misalları insanlar barəsində heç bir şeyi sübut etmir, çünki axı insanlar quşlardan əmələ gəlməmişlər, əgər ciddi monoqamiya hər cür abır-ismətin zirvəsidirsə, onda birinci yeri haqlı olaraq bağırsaq qurdu tutur, axı onun öz 50–200 buğumundan və ya bədən üzvündən hər birində tam dişi və erkək cinsi aparat vardır və o bütün ömrünü bununla keçirir ki, həmin üzvlərin hər birində öz-özü ilə cinsi əlaqəyə girir. Yox əgər biz məməli heyvanlarla kifayətlənsək, burada cinsi həyatın bütün formalarını–nizamsız əlaqələr, qrup nigahına bənzər hal, çoxarvadlılıq, təkniqahlılıq olduğunu görərik; ancaq çoxərlilik çatışmır ki, buna da yalnız insanlar gəlib çata bilmişlər. Hətta bizim ən yaxın qohumlarımız olan dördəllilərdə də erkək və dişi qruplaşmalarının mümkün olan bütün növləri vardır; daha məhdud dairə götürülsə və insanabənzər meymunların yalnız dörd növü nəzərdən keçirilsə, burada Leturno yalnız bunu deyə bilər ki, onlarda gah monoqamiyaya, gah da poliqamiyaya təsadüf olunur, halbuki Jiro-Tölonun dediyinə görə, Sossür iddia edir ki, bunlar monoqamdırlar. İnsanabənzər meymunların monoqamiyası haqqında Vestermarkın ən yeni iddiaları da («İnsan nigahının tarixi», London, 1891) Hələ heç də sübut hesab edilə bilməz. Bir sözlə, əldə olan mə'lumat belədir ki, vicdanlı Leturno e'tiraf edib deyir:

«Lakin məməli heyvanlarda əqli inkişaf dərəcəsi ilə cinsi əlaqə forması arasında qətiyyənlə ciddi bir uyğunluq yoxdur».

Espinas isə («Heyvan cəmiyyətləri haqqında», 1877) açıqca deyir:

«Sürü–heyvanlarda müşahidə edə bildiyimiz ən yüksək sosial qrupdur. Bu qrup, *görünür*, ailələrdən ibarətdir; lakin artıq lap əvvəldən *ailə ilə sürü arasında antaqonizm* vardır, bunların inkişafı arasında tərs asılılıq vardır».

Artıq yuxarıda deyilənlərdən göründüyü kimi, insana bənzər meymunların birlikdə yaşayan ailə və başqa qrupları haqqında biz demək olar müəyyən heç bir şey bilmirik; əldə olan məlumatlar bir-birinə açıqca ziddir. Bu isə təəccüblü deyildir. Hətta vəhşi insan tayfaları haqqında əlimizdə olan məlumat da nə qədər ziddiyyətlidir və tənqidi surətdə yoxlanıb təshih olunmağa nə qədər ehtiyacı vardır! Meymun birliklərini müşahidə etmək isə, insan birliklərini müşahidə etməkdən daha çox çətindir. Deməli, qətiyyən mətəbər olmayan bu cür məlumat əsasında çıxarılmış hər cür nəticələri biz hələlik rədd etməliyik.

Espinasın yuxarıda qeyd edilən müddəası isə, əksinə, bizə daha möhkəm bir dayaq nöqtəsi verir. Ali heyvanlarda sürü ilə ailə bir-birini tamamlamaq deyil, bir-birinə əksdir. Espinas çox yaxşı göstərir ki, çərə axıtma dövründə erkəklərin qısqanclığı sürünün birliyini zəiflədir və ya onu müvəqqəti olaraq pozur.

«Ailənin sıx birləşdiyi yerdə sürü yalnız nadir bir istisna kimi yaranır. Azad cinsi əlaqələrin və ya poliqamiyanın hökm sürdüyü yerlərdə isə, əksinə, sürü demək olar öz-özünə əmələ gəlir... Sürünün əmələ gəlməsi üçün ailə əlaqələri zəifləməli və fərd yenidən azad olmalıdır. Buna görə də biz quşlarda mütəşəkkil dəstələrə bu qədər az rast gəlirik... Məməlilərdə isə, əksinə, məhz fərd ailə içərisində itib getmədiyinə görə, biz burada müəyyən dərəcəyə qədər mütəşəkkil birlik görürük... Buna görə də sürü birliyi duyğusu meydana gələn zaman onun ailə birliyi duyğusundan daha böyük bir düşməni ola bilməz. Açıq deyək: əgər ailədən daha yüksək bir ictimai forma inkişaf etmişsə, bu ancaq onun sayəsində baş verə bilmişdir ki, həmin forma əsaslı dəyişikliklərə uğramış olan ailələri öz içərisində əritmişdir, həm də müstəsna hal deyildir ki, məhz bunun sayəsində həmin ailələr sonra hədsiz dərəcə daha əlverişli şəraitdə yenidən təşkil olunmağa imkan tapırdı» (Espinas, sitat gətirilən əsər; sitat Jiro-Tölonun «Nigahın və ailənin mənşəyi» əsərində gətirilmişdir, 1884, so!1. 518–520).

Buradan görünür ki, insan birlikləri haqqında retrospektiv əqli nəticələrə gəlmək üçün Heyvan birliklərinin müəyyən bir əhəmiyyəti varsa da, bu əhəmiyyət yalnız mənfidir. Bizim bildiyimizə görə, ali fəqərəli heyvanlarda yalnız iki ailə forması məlumdur: çoxarvadlılıq və ayrı-ayrı cütlər halında birgə yaşamaq; hər iki halda yalnız *bir* dənə yaşlı erkək, yalnız *bir* ər ola bilər. Erkəyin eyni zamanda heyvan ailəsini birləşdirən və məhdud edən qısqanclığı bu ailəni sürü ilə zidd vəziyyətə gətirir; bu qısqanclıq üzündən daha yüksək ünsiyyət forması olan sürü bəzi hallarda dağılır, başqa hallarda çərə axıtma müddətində öz birliyini itirir və ya parçalanır, ən yaxşı halda isə onun sonrakı inkişafı ləngiyir. Təkcə bununla sübut etmək olar ki, heyvan ailəsi və ibtidai insan cəmiyyəti bir araya sığmayan şeylərdir, heyvan halından çıxmaqda olan ibtidai insanlarda da ya qətiyyən ailə olmamışdır, ya da onlarda, ən çoxu, heyvanlarda təsadüf edilməyən bir ailə olmuşdur. Qərarlaşma prosesində olan insan kimi silahsız bir heyvan hətta təcrid olunmuş həyat şəraitində də hələ az miqdarda davam gətirib qala

bilərdi, bu zaman isə ən yüksək ünsiyyət forması ayrı-ayrı cütlər halında yaşamaqdan ibarətdir, ovçuların söylədiklərinə əsaslanan Vestermarkın iddia etdiyinə görə, qorillalar və şimpanzelər bu cür yaşayırlar. Lakin inkişaf prosesində heyvan halından çıxıb təbiətdə məlum olan ən böyük bir tərəqqiyə çatmaq üçün daha bir ünsür lazım idi; ayrıca bir fərdin özünü müdafiə üçün bacarıq çatışmazlığını sürünün birləşmiş qüvvəsi və kollektiv hərəkətləri ilə əsəzləmək lazım gəlirdi. İnsan halına keçilməsini hazırda insanabənzər meymunların yaşadığı şəraitə əsasən izah etmək qətiyyəni mümkün olmazdı; bu meymunlar daha çox, ayrı düşmüş və tədriclə öləb getməyə məhkum olan, hər halda tənəzzülə üz qoymuş yan xətlərlə siri bağışlayır. Təkcə bu kifayətdir ki, onlarla ibtidai insan arasında ailə formalarını hər hansı şəkildə müqayisədən imtina edəsən. Axı yaşlı erkəklərin bir, birinə dözməsi, qısqanclıq olmaması elə böyük və çox yaşayan qrupların yaranması üçün birinci şərt olmuşdur ki, ancaq həmin qruplar daxilində heyvan insana çevrilə bilərdi. Doğrudan da, tarixdə mövcud olduğunu qəti sübut edə biləcəyimiz və hələ indi də bəzi yerlərdə öyrənilə bilən ən qədim, ən ibtidai ailə forması olaraq biz nəyə təsadüf edirik? Qrup nəqəhınə, elə bir nəqəh formasına təsadüf edirik ki, bu zaman bütöv kişi qrupları ilə bütöv qadın qrupları qarşılıqlı olaraq bir-birinə mənsub olur və qısqanclıq üçün az yer qalır. Sonra, inkişafın daha sonrakı pilləsində çoxərlilək kimi müstəsna bir formaya təsadüf edirik, bu isə hər hansı qısqanclıq duyğusuna daha qırıq dərəcədə biabırçı şəkildə ziddir və buna görə də heyvanlar arasında məlum deyildir. Lakin bizə məlum olan qrup nəqəhı formaları o qədər spesifik şəkildə dolaşmış şərait ilə qovuşmuş olur ki, bunlar cinsi əlaqənin daha erkən, daha bəsit formalarının, bununla da bərabər, nəticə etibarı ilə, heyvan halından insan halına keçid dövrünə müvafiq olan nizamsız cinsi əlaqələr dövrünün olduğunu zəruri surətdə göstərir; buna görə də heyvanlar arasında nəqəha istinad edilməsi bizi məhz elə bir nöqtəyə aparıb çıxarır ki, belə bir istinad bizi həmişəlik olaraq bu nöqtədən uzaqlaşdırmalı idi.

Zira bu nə deməkdir: nizamsız cinsi əlaqələr? O deməkdir ki, bizim zamanımızda və ya daha əvvəlki bir zamanda olan qadağanedicilik məhdudiyyətlər onda qüvvədə deyildi. Biz qısqanclıqla şərtlənən məhdudiyyətin necə aradan qalxdığını artıq gördük. Qısqanclığın nisbətən sonralar inkişaf etmiş bir duyğu olduğunu isə qəti müəyyək edilmiş hesab etmək olar. Qanqarışıqlığı haqqındakı təsəvvür bərəsində də eyni sözləri demək olar. Əvvəllər nəinki qardaş və bacı ər-arvad olurdu, indi hətta bir çox xalqlarda valideynlərlə uşaqlar arasında da cinsi əlaqəyə yol verilir. Bankroft («Şimali Amerikanın Sakit okean ştatlarının yerli tayfaları», 1875, I cild) Bering boğazı sahilindəki kaviaklar və Alyaska yaxınlığındakı Kadyak adasının sakinləri, Britaniya Şimali Amerikanın daxili hissəsindəki tinnələr arasında bu cür münasibətlər olduğunu göstərir; Leturno hindçippeveylər arasında, Çilidəki kukuslar arasında, karaiblər, Hind-Çin yarımadasındakı karenlər arasında da bu cür faktlar olduğunu göstərir; parfyənlər, farslar, skiflər, hunnlar və başqaları haqqında qədim yunanların və romalıların söylədik, lərini hələ demirik. Nə qədər ki, yaxın qohumlar arasında cinsi əlaqənin nə demək olduğu kəşf edilməmişdi (bu isə bir kəşfdir; həm də son dərəcə

qiymətli bir kəşfdir), valideynlərlə uşaqlar arasında cinsi əlaqələr müxtəlif nəsilərə mənsub başqa şəxslər arasındakı cinsi əlaqədən artıq bir nifrət oyada bilməzdi, bu isə indi də ən filister ölkələrdə baş verir və böyük bir dəhşət doğurmur; hətta altmış yaşındakı qarımış «qızlar» da kifayət qədər varlı olduqda, bəzən otuz yaşlı cavan kişilərə ərə gedirlər. Əgər bizə məlum olan ən erkən ailə formalarından, yaxın qohumlar arasında cinsi əlaqənin nə demək olması haqqında, bu formalarla əlaqədar olan təsəvvürlər–bizim təsəvvürlərimizdən tamamilə fərqli və çox vaxt bunlara açıqca zidd təsəvvürlər–bir kənara atılsa, yalnız nizamsız cinsi əlaqə forması adlandırılacaq bir forma alırıq. Bu ona görə nizamsız cinsi əlaqə formasıdır ki, sonralar adət gücünə qoyulan məhdudluq hələ yox idi. Lakin buradan hələ heç də gündəlik həyatda bu əlaqələrin tam nizamsızlığının labüdlüyü nəticəsi çıxmır. İndi hətta qrup nığahında da çox təsadüf edildiyi kimi ayrı-ayrı cütlərin müvəqqəti olaraq birləşməsi heç də imkan xaricində deyildir. Həm də belə bir ibtidai halı inkar edən tədqiqatçıların ən yenisi Vestermarq uşaq doğulana qədər hər iki cinsin cüt yaşadığı hər bir halı nığah adlandırırsa, onda demək lazımdır ki, nizamsız cinsi əlaqələr zamanı da bu cür nığah tamamilə ola bilərdi və bu, nizamsızlığa, yəni cinsi əlaqə üçün adət gücünə qoyulan məhdudluğun olmamasına qətiyyən zidd deyildir. Doğrudur, Vestermarq belə bir baxışa əsaslanır ki,

«Nizamsızlıq fərdi meylləri əzməyi də ehtiva edir», belə ki, «onun ən həqiqi forması fahişəlikdir».

Mənə isə; əksinə, belə gəlir ki, ibtidai şəraitə fahişəxana çeşməyindən baxıldıqca, bu şərait əsla başa düşülə bilməz. Qrup nığahı araşdırılarkən biz bu məsələyə qayıdacağıq.

Morqanın dediyinə görə, bu ibtidai nizamsız cinsi əlaqələr halından, görünür, çox erkən aşağıdakılar inkişaf etmişdir:

1. *Qan qohumluğu olan ailə*–ailənin birinci pilləsi. Burada nığahlı qruplar nəsilər üzrə bölünmüşdür: bütün babalar və nənələr, həmçinin, onların uşaqları, yəni ata və analar da ailə daxilində bir-biri üçün ər-arvaddır; ata və anaların uşaqları da ümumi ər-arvadların üçüncü dairəsini təşkil edir, bunların uşaqları, yəni əvvəlkilərin nəticələri isə dördüncü dairə təşkil edirlər. Beləliklə, bu ailə formasında yalnız babalarla övladlar arasında, valideynlərlə uşaqlar arasında qarşılıqlı ər-arvad (müasir dillə desək) hüquqlarına və vəzifələrinə yol verilmir. Bacılar və qardaşlar–doğma, ikinci, üçüncü pilləli və qohumluq dərəcəsi daha uzaq olan bacıların və qardaşların hamısı bir-birinin bacı və qardaşı hesab olunur və *artıq buna görə bir-birinin ər və arvadı hesab olunur*. Ailənin bu pilləsində qardaşla bacının qohumluq münasibəti özlüyündə təbii hesab olunan cinsi əlaqəni də ehtiva edir (Marks 1882-ci ilin yazında bir məktubunda¹⁴² Vaqnerin «Nibelunqlar»ının mətnində ibtidai dövrün tamamilə təhrif olumasından ən kəskin ifadələrdə bəhs edir: «Heç eşidilmişdirmi ki, qardaş öz bacısını arvadı kimi qucaqlasın?»¹⁴³ Vaqnerin öz məhəbbət macərələrinə bir qədər yaxın qohumlar arasında cinsi əlaqələr qatmaqla tam müasir qaydada daha çox cazibədarlıq verən «şəhvət allahları» barəsində Marks deyir: «İbtidai dövrdə bacı arvad olmuşdur və əxlaq buna yol verirdi (1884-cü il nəşrinə Engelsin. qeydi). Vaqnerin bir nəfər fransız dostu

[Bonye] və pərəstişkarı bu qeydlə razı olmayıb deyir ki, artıq Vaqnerin əsaslandığı «Böyük Edda» əsərində, «Eqisdrekka»da¹⁴⁴, Loki Freyanı belə məzəmmət edir: «Sən allahlar qarşısında öz qardaşını qucaqladın». Buradan guya belə bir nəticə çıxır ki, artıq o zaman qardaşla bacı arasında nigah qadağan imiş. Lakin «Eqisdrekka» köhnə əsatlərə inamın tamamilə aradan qalxdığı dövrü əks etdirir; bu allahlar haqqında tamamilə Lukian ruhunda bir satiradır. Əgər Mefistofel kimi Loki burada Freyanı belə məzəmmət edirsə, onda bu daha çox Vaqnerin əleyhinədir. Həm də bir neçə misradan sonra Loji Nyordra deyir: «Sən öz bacınla (belə bir) oğul bir törətmisən» (vidh systur thinni gaztu slikan mög). Doğrudur, Nyordr as deyil, vandır və «İnqlinqlər haqqında saqa»da o deyir ki, qardaşlarla bacılar arasında nigahlar vanlar ölkəsində adi bir haldır, aslarda isə belə bir şey yoxdur¹⁴⁵. Bu da onu göstərə bilər ki, vanlar aslardan daha qədim allahlardır. Hər halda Nyordr özünə bərabər olan aslar arasında yaşayır və buna görə də «Eqisdrekka» daha çox bunu sübut edir ki, allahlar haqqında Norveç saqaları meydana gəlmiş dövrə qardaşlarla bacılar arasında, hər halda allahlar içərisində, nigah hələ əsla nifrət doğurmurdu. Vaqnerə haqq qazandırmaq istədikdə, bəlkə də «Edda» əvəzinə Göteyə istinad etmək daha yaxşıdır, çünki o, allah və rəqqasə haqqındakı balladada qadınların mə`bədlərdə özlərini kişilərin ixtiyarına verməli olması kimi dini vəzifəsi barəsində yenə eyni səhvi edərək bu adəti müasir fahişəliklə həddindən çox yaxınlaşdırır (1891-ci il nəşrinə Engelsin əlavəsi).). Belə bir ailənin tipik nümunəsi elə bir cütün övladlarından ibarət olardı ki, onların heç bir sonrakı nəsində hamı bir-biri ilə qardaş və bacı olur və məhz buna görə də bir birinin ər və arvadı olur.

Qan qohumluğu olan ailə ölüb getmişdir. Tarixin bəhs etdiyi hətta ən vəhşi xalqlar arasında da bunun heç bir şəksiz" nümunəsini tapmaq olmaz. Lakin bütün Polineziyada hələ indi də qüvvədə qalan və yalnız həmin ailə formasında meydana gələ biləcək qan qohumluğu dərəcələrini ifadə edən havay qohumluq sistemi bizi razılaşmağa məcbur edir ki, belə bir ailə mövcud *olmalı* idi; ailənin bütün sonrakı inkişafı, ilkin zəruri pillə olaraq həmin formanın mövcud olduğunu nəzərdə tutan inkişafı bizi bununla razılaşmağa məcbur edir.

2. *Punalua ailəsi*. Əgər ailənin təşkilində irəliyə doğru ilk addım valideynlərlə uşaqlar arasında cinsi əlaqəni kənar etmək idisə, ikinci addım bacılarla qardaşlar arasında həmin əlaqəni kənar etmək olmuşdur. İştirakçıların yaş cəhətdən daha çox bərabər olması üzündən bu addım birincisindən sonsuz dərəcədə mühüm, lakin həmçinin çətin idi. Bu addım birdən-birə atılmamış, görünür («Görünür» sözü Engels tərəfindən 1891-ci il nəşrində əlavə edilmişdir. *Red.*), anabir (yə`ni ana tərəfdən olan) qardaşlarla bacılar arasında, əvvəlcə ayrı-ayrı hallarda cinsi əlaqəni kənar etməkdən başlanıb, sonra tədriclə bir qayda olmuş (Havay adalarında hələ bu əsrdə də istisnalar var idi) və hətta yan xətlərdə də, yə`ni bizim dildə desək, doğma qardaş və bacıların uşaqları, nəvələri və nəticələri üçün də nigahın qadağan edilməsi ilə nəticələnmişdir. Bu, Morqanın fikrincə,

«təbii seçmə prinsipinin necə fəaliyyət göstərdiyini çox gözəl nümayiş etdirir».

Şübhə yoxdur ki, yaxın qohumlar arasında cinsi əlaqənin bu addım sayəsində məhduləşdirildığı tayfalar qardaşlarla bacılar arasında nigahın bir qayda və vəzifə olaraq qaldığı tayfalardan daha sür'ətlə və daha mükəmməl inkişaf etməli idi. Bu addımın nə qədər qüvvətli tə'sir göstərdiyini isə, onun bilavasitə doğurduğu və əvvəlcə güdülən məqsəddən xeyli kənara çıxan *qəbilə* tə'sisi sübut edir, qəbilz isə yer üzündəki barbar xalqların çoxunda, bəlkə də hamısında ictimai qaydanın əsasını təşkil edir və biz Yunanıstan və Romada bundan bilavasitə sivilizasiya dövrünə keçirik.

Hər bir ilkin ailə ən gec bir neçə nəsildən sonra parçalanmalı idi. Barbarlığın orta pilləsinin lap tərəqqisinə qədər heç bir istisna olmadan hökm sürən ibtidai kommunist ümumi ev təsərrüfatı ailə icmasının maksimum ölçüsünü müəyyən edirdi və bu ölçü şəraitdən asılı olaraq dəyişilirdi, ancaq hər bir ayrıca yer üçün çox və ya az dərəcədə müəyyən idi. Lakin bir anadan olmuş uşaqlar arasında cinsi əlaqənin yolverilməzliyi təsəvvürü meydana gələn kimi, bu, köhnə ev icmalarının parçalanmasında və yenilərinin tə'sisində özünü göstərməli idi (həm də məcburi deyildi ki, bu icmalar ailəqrupuna uyğun gəlsin). Bir sıra və ya bir neçə sıra bacı bir icmanın özəyi olurdu. Qan qohumluğuna əsaslanan ailədən bu və ya buna bənzər bir yolla, Morqan tərəfindən punalua ailəsi adlandırılan ailə forması əmələ gəlmişdir. Havay adətinə görə, anabir və ya daha uzaq pilləli (ikinci, üçüncü və i.a. pilləli) qohum olan müəyyənqədər bacı öz ərlərinin ümumi arvadları idi, lakin həmin ərlər içərisindən onların qardaşları kənar edilirdi; bu ərlər bir-birini daha qardaş adlandırmırdılar, onlar daha qardaş olmamalı idilər, onlar «punalua», yə'ni yaxın yoldaş, necə deyərlər, «assoie» (şərik. *Red.*) olurdular, Eyni ilə anabir və ya daha uzaq pilləli qohum olan bir sıra qardaşlar müəyyən qədər qadınla ümumi nigahda olurdular, lakin həmin qadınlar onların öz bacıları olmur və bir-birini punalua adlandırmırdılar. Ailə quruluşunun klassik forması belədir və bu forma sonralar bir sıra dəyişikliklərə uğramış, onun başlıca fərqləndirici cəhəti müəyyən ailə dairəsi daxilində ərlərin və arvadların qarşılıqlı ümumiliyindən ibarət olmuşdur, lakin həmin dairə içərisində arvadların əvvəlcə anabir qardaşları, sonralar isə daha uzaq pilləli qohum olan qardaşları, digər tərəfdən də həmçinin ərlərin bacıları kənar edilmişdir.

Məhz bu ailə forması Amerika sistemində öz ifadəsini tapan qohumluq dərəcələrini bizim qarşımızda tam dəqiqliyi ilə canlandırır. Mənim xalalarımın uşaqları hələ yenə anamın da uşaqları hesab olunur, həmçinin mənim əmilərimin uşaqları atamın da uşaqları hesab olunur və bunların hamısı mənim qardaşlarım və bacılarımdır; lakin mənim dayılarıımın uşaqları indi anamın qardaşoğulları və qardaşqızlarıdır, mənim bibilərimin uşaqları atamın bacıoğulları və bacıqızlarıdır və onlar hamısı mənim ikinci pilləli qardaşlarım və ikinci pilləli bacılarımdır. Doğrudan da, mənim xalalarımın ərləri hələ anamın da ərləri olaraq qaldıqları halda, həmçinin mənim əmilərimin arvadları atamın da arvadları olaraq qaldıqları halda—həmişə fe'lən olmasa da, yuridik cəhətdən belə idi,—doğma qardaşlarla bacılar arasında cinsi əlaqələrin cəmiyyət tərəfindən pislənməsi qardaşlarla bacıların indiyədək fərq qoyulmadan qardaş və bacı hesab olunan uşaqlarının iki zümrəyə bölünməsinə səbəb oldu: bir qismi yenə əvvəlki kimi

qardaş və bacı olaraq qalır (uzaq qohumluq pillərində olanlar da), digər qismi–bir halda qardaş uşaqları, digər halda bacı uşaqları–daha qardaş və bacı *ola bilmirlər*, onların daha ümumi valideynləri–nə ümumi atası, nə ümumi anası, nə də birlikdə ümumi ata-anası olmur; buna görə də burada ilk dəfə olaraq qardaşbacı oğulları və qızları, ikinci pilləli qardaşlar və bacılar zümərəsinə ehtiyat yaranır, əvvəlki ailə quruluşunda isə bu, tamamilə mənasız olardı. Təknigahlılığın bu və ya başqa bir növü əsasında qurulmuş hər hansı ailə forması şəraitində xalis mənasızlıq kimi görünən Amerika qohumluq sistemi punalua ailəsində özünün ən xırda təfərrüatına qədər məntiqi surətdə izahını tapır və təbii şəkildə əsaslandırılır. Hər halda bu qohumluq sisteminin yayıldığı dərəcədə həmçinin punalua ailəsi və ya buna bənzər hər hansı bir forma («və ya buna bənzər hər hansı bir forma» sözləri Engels tərəfnidon 1891-ci il nəşrində əlavə edilmişdir.–*Red.*) mövcud olmalı idi.

Havay adalarında həqiqətən mövcud olduğu sübut edilmiş olan bu ailə forması haqqında biz yəqin ki, bütün Polineziyadan məlumata əl bilərdik, ancaq bu şərtlə ki, Amerikadakı rəhmətlik İspaniya rahibləri kimi, mömin missionerlər də xristianlığa zidd olan bu cür münasibətlərdə sadəcə «rəzalətdən» artıq bir şey görə biləydilər (Baxofenin öz fikrincə onun kəşf etdiyi nizamsız cinsi əlaqə izləri, «günahlı hamiləlik» [«Sumpfzeugung»] adlandırılan şey qrup nigahına gətirib çıxarır və buna indi daha şübhə etmək olmaz. «Əgər Baxofen bu «punalua» nigahlarını «qanunsuz» hesab edərsə, onda o dövrün adamı ata və ya ana tərəfdən ikinci pilləli və daha uzaq qardaşlar və bacılar arasında indiki nigahların çoxunu qan qardaşları və bacıları arasında nigah kimi eyni dərəcədə yaxın qohumlar arasında cinsi əlaqə hesab edərdi» (Marks). [bax: «Marks və Engelsin arxivi», IX cild, səh. 187].). Sezar bizə o zaman barbarlığın orta pilləsində duran brittlər haqqında söylədikdə ki, «bunlarda hər on və ya on iki kişinin, həm də çox vaxt qardaşlarla qardaşların və valideynlərlə uşaqların ümumi arvadları vardır», bu hal qrup nigahının (1884-cü il nəşrində «qrup nigahının» sözləri əvəzində «punalua ailəsinin» çap edilmişdir. *Red.*) mövcud olması ilə ən yaxşı izah olunur. Barbarlıq dövründə anaların on-on iki nəfər elə yaşlı oğlu olmurdu ki, onların ümumi arvadları olaydı, halbuki punalua ailəsinə uyğun gələn Amerika qohumluq sistemində çoxlu qardaş olur, çünki hər bir kişinin bütün ikinci pilləli və daha uzaq qardaşları onun öz qardaşlarıdır, Sezar «valideynlərlə uşaqları» deyərkən, səhv edə bilərdi; doğrudur, bu sistem şəraitində ata ilə oğlun və ya ana ilə qızın eyni nigah qrupunda olması tam imkan xaricində deyildir, lakin ata ilə qızın və ya ana ilə oğlun bu qrupda olmasına yol verilmir. Eyni ilə bu və ya buna bənzər («və ya buna bənzər» sözləri Engels tərəfindən 1891-ci il nəşrində əlavə edilmişdir. *Red.*) qrup nigah formasına əsaslandığında, vəhşi və barbar xalqlarda arvadların ümumiliyi haqqında hereditun və digər qədim müəlliflərin verdiyi məlumatı ən asanlıqla izah etmək olar. Bu deyilənlər Audda (Qanqdan şimalda) yaşayan tikurlar haqqında Uotson və Key tərəfindən verilən («Hindistanın əhalisi») məlumata da aiddir.

«Onlar böyük icmalar daxilində birgə» (cinsi əlaqədən bəhs olunur), «demək olar, nizamsız surətdə yaşayırlar və ikisi ər-arvad hesab olunursa, bu nigah əlaqəsi ancaq nominal əlaqədir».

Qəbilə tə'sisatı, görünür, ən çox hallarda bilavasitə punalua ailəsindən əmələ gəlmişdir. Doğrudur, Avstraliya nigah sinifləri¹⁴⁶ sistemi də onun başlanğıc nöqtəsi ola bilərdi: avstraliyalılarda qəbilələr vardır, lakin onlarda hələ punalua ailəsi yoxdur, qrup nigahının daha kobud forması vardır (1884-cü il nəşrində «qrup nigahının daha kobud forması vardır» sözləri əvəzində çap edilmişdir: «lakin onların təşkili o qədər fərdi xarakter daşıyır ki, bunu nəzərə almağımıza ehtiyac qalmır». *Red.*).

Qrup ailəsinin bütün formalarında uşağın atasının kim olduğu mə'lum deyildir, lakin onun anasının kim olduğu mə'lumdur. Əgər ana ümumi ailənin bütün uşaqlarını öz uşaqları adlandırırsa və onlara münasibətdə analıq vəzifələri daşıyarsa da, hər halda öz doğma uşaqlarını qalanlarından fərqləndirir. Buradan aydındır ki, qrup nigahı mövcud olduğuna görə, mənşə yalnız *ana tərəfindən* müəyyən edilə bilər, buna görə də yalnız *qadın xətti* qəbul olunur. Bütün vəhşi xalqlarda və barbarlığın aşağı pilləsində duran bütün xalqlarda həqiqətən belə olur; Baxofenin ikinci böyük xidməti də bundadır ki, bunu birinci olaraq o kəşf etmişdir. Mənşənin yalnız ana xətti ilə qəbul olunmasını və zaman keçdikcə buradan inkişaf etmiş olan vərəsəlik münasibətlərini Baxofen ana hüququ adlandırır; mən qısalıq xatirinə bu adı saxlayıram; lakin bu ad namünasibdir, çünki cəmiyyətin bu inkişaf pilləsində hələ yuridik mə'nada hüquqdan danışmaq olmaz.

Əgər indi biz punalua ailəsindən onun hər iki tipik qrupunun birini, məhz bacılar qrupunu—anabir bacıları və daha uzaq qohumluq pillələrindən olan bacıları (yə'ni birinci, ikinci və daha uzaq nəsillərdəki anabir bacılardan əmələ gələnləri)—öz uşaqları və qardaşları ilə—anabir və ana tərəfdən daha uzaq qohumluq pillələrindən olanlarla birlikdə götürsək (bunlar, bizim şərtimizə görə, onların ərleri *deyildirlər*), onda biz qarşımızda məhz, sonradan ilkin formada qəbilənin üzvləri kimi meydana çıxan şəxslər dəstəsini görərik. Bunların hamısının ümumi bir ulu nənəsi vardır; onlar bu ulu nənədən törədiklərinə görə, hər nəslin bütün qadın övladları bacıdırlar. Lakin bu bacıların ərleri daha onların qardaşları ola bilməzlər, deməli, həmin ulu nənədən törəyə bilməzlər, deməli, qan qohumluğu olan bu qrupun, sonrakı qəbilənin tərkibinə daxil deyillər; onların uşaqları isə həmin qrupa mənsubdurlar, çünki yalnız ana xətti ilə olan mənşə həlledici rol oynayır, zira yalnız bu mənşə şübhəsizdir. Bütün qardaş və bacılar arasında, hətta ana tərə

findən yan xətlərdəki ən uzaq qohumlar arasında cinsi əlaqə qadağan edildikdə, həmin qrup qəbiləyə çevrildi, yə'ni qadın xətti ilə qan qohumluğu olan qəti müəyyən adamlar dəstəsindən ibarət oldu ki, bunlar da bir-biri ilə nigah əlaqəsinə girə bilməzlər və bu dəstə o zamandan e'tibarən başqa ümumi ictimai, həmçinin dini xarakterli tə'sisat sayəsində getdikcə daha artıq möhkəmlənir və eyni tayfanın başqa qəbilələrinə nisbətən getdikcə daha çox fərqləndirici əlamət kəsb edir. Bu barədə aşağıda daha ətraflı bəhs olunacaqdır. Lakin biz qəbilənin punalua ailəsindən yalnız zərurət üzündən deyil, həmçinin sadəcə təbii surətdə inkişaf etdiyini görürüksə, onda az qala şübhəsiz e'tiraf

etməyə əsas vardır ki, qəbilə təsisatı aşkar edilə bilən bütün xalqlarda, yəni demək olar bütün barbar və mədəni xalqlarda keçmişdə həmin ailə forması mövcud olmuşdur («İkili ailə» bölməsinə qədər sonrakı mətn Engels tərəfindən 1891-ci il nəşrində əlavə edilmişdir. *Red.*).

Morqan öz kitabını yazdığı zaman qrup nigahı haqqında bizim məlumatımız hələ çox məhdud idi. Siniflər halında təşkil olunmuş avstraliyalılarda qrup nigahları haqqında bəzi şeylər məlum idi və bundan əlavə, Morqan Havay punalua ailəsi haqqında ona gəlib çatan məlumatı artıq 1871-ci ildə dərc etdirmişdi. Punalua ailəsi, bir tərəfdən, Amerika hindiləri arasında hökm sürən və Morqanın bütün tədqiqatında onun üçün başlanğıc nöqtəsi olan qohumluq sisteminin tam izahını verirdi; digər tərəfdən də, bu ailə elə hazır bir başlanğıc nöqtəsi idi ki, ana hüququna əsaslanan qəbiləni buradan çıxarmaq mümkün idi; bu ailə, nəhayət, Avstraliya siniflərinə nisbətən olduqca yüksək bir inkişaf pilləsi idi. Buna görə də aydındır ki, Morqan bunu hökmən ikili nigahdan əvvəl gələn bir inkişaf pilləsi hesab edirdi və ən qədim zamanlarda onun hər yerdə yayıldığına isnad verirdi. O vaxtdan bəri biz qrup nigahının tam bir sıra başqa formaları ilə tanış olmuşuq və indi bilirik ki, Morqan burada çox uzağa getmişdir. Lakin hər halda xoşbəxtlikdən o öz punalua ailəsində qrup nigahının yüksək, klassik formasına təsadüf etmişdir, məhz elə bir formaya ki, ona əsaslanaraq daha yüksək bir formaya keçilməsini izah etmək çox asan olur.

Qrup nigahı haqqındakı məlumatımız ən çox ingilis missioneri Lərimer Faysonun sayəsində əhəmiyyətli dərəcədə zənginləşmişdir, o, ailənin həmin formasını onun klassik zəminində—Avstraliyada uzun illər boyu öyrənmişdir. Aşağı inkişaf pilləsini o, Cənubi Avstraliyada Maunt-Qambir rayonunda Avstraliya zənciləri arasında görmüşdür. Burada bütün tayfa iki böyük sinfə,—krokilərlə kumitelərə bölünmüşdür. Bu siniflərdən hər biri daxilində cinsi əlaqələr qəti qadağan olunmuşdur; əksinə, bir sinifdən olan hər bir kişi anadan olandan o biri sinifdən olan hər bir qadının əridir, bu qadın isə onun anadangəlmə arvadıdır. Ayrı-ayrı fərdlər deyil, bütöv qruplar bir-biri ilə, sinif siniflə nigah əlaqəsində olur. Bunu da qeyd etmək lazımdır ki, iki ekzoqam sinfə bölünməkdən doğan məhdudluqdan başqa, heç bir şey, nə yaş fərqi, nə də yaxın qan qohumluğu burada cinsi əlaqələr üçün əsla maneə təşkil etmir. Hər bir kroki kişi üçün hər bir kumite qadın hüquqa görə onun arvadıdır; həm, də onun öz qızı kumite qadının qızı olub ana hüququna görə özü də kumite olduğundan, anadan olandan hər bir kroki kişinin arvadıdır, deməli, öz atasının da arvadıdır. Hər halda siniflərin bələd olduğumuz şəkildə təşkil olunması bunun üçün heç bir maneə qoymur. Beləliklə, ya bu quruluş elə bir vaxtda meydana gəlmişdir ki, yaxın qohumlar arasında cinsi əlaqəni məhdudlaşdırmağa tutqun şəkildə nə qədər səy göstərilə də, insanlar valideynlərlə uşaqlar arasında cinsi əlaqələrdə hələ xüsusilə dəhşətli heç bir şey görmürdülər,—bu halda isə siniflər sistemi bilavasitə nizamsız cinsi əlaqələr halından yaranmışdır,—ya da nigahlı siniflər meydana gəldiyi vaxtda valideynlərlə uşaqlar arasında cinsi əlaqə artıq adət üzrə qadağan *olunmuşdu*, bu halda isə müasir vəziyyət bundan əvvəl qan qohumluğunda olan ailənin mövcud olduğunu göstərir və ondan imtina edilməsi

yolunda birinci addım olur. Bu axırıncı hal daha ehtimaldır. Mənə mə'lum olduğuna görə, Avstraliyada valideynlərlə uşaqlar arasında nigah münasibətlərinə dair misallar gətirilmir, ekzoqamiyanın daha sonrakı formasının, ana hüququna əsaslanan qəbilənin mövcud olması isə yenə də bir qayda olaraq, özlüyündə göstərir ki, bu cür münasibətlər qəbilə meydana gəldiyi zaman artıq mövcud olmuş bir şey kimi qadağan edilibmiş.

İki sinif sisteminə Cənubi Avstraliyada Maunt-Qambir rayonundan başqa, sonra habelə şərqdə, Darlinq çayı hövzəsində və Şimal-Şərqdə, Kvinslenddə təsadüf olunur və beləliklə, bu sistem geniş yayılmışdır. Bu sistem yalnız ana xətti ilə olan qardaş və bacılar arasında, qardaşların uşaqları arasında və bacıların uşaqları arasında nigaha yol vermir, çünki bunlar bir sinfə mənsubdurlar; bacı ilə qardaşın uşaqları isə, əksinə, bir-biri ilə nigaha girə bilərlər. Yeni Cənubi Uelsdə, Darlinq çayı hövzəsindəki kamilaroxar tayfasında biz yaxın qohumlar arasında cinsi əlaqənin qadağan edilməsi yolunda yeni bir addım atıldığını görürük, burada ilk iki sinif dörd sinfə parçalanmışdır, həm də bu dörd sinifdən hər biri bütövlükdə müəyyən başqa bir siniflə nigah əlaqəsindədir. Birinci iki sinif anadan olandan bir-biri üçün ər-arvaddır; ananın birinci və ya ikinci sinfə mənsub olmasından asılı olaraq, onun uşaqları üçüncü və ya dördüncü sinfə daxil olurlar; habelə bir-biri ilə nigah münasibətində olan axırıncı iki sinfin uşaqları birinci və ikinci sinfin tərkibinə daxil olurlar. Beləliklə, bir nəsil həmişə birinci və ikinci sinfə, bundan sonrakı nəsil üçüncü və dördüncü sinfə, üçüncü nəsil isə yenidən birinci və ikinci sinfə mənsub olur. Buna uyğun olaraq, qardaşla bacının (ana tərəfdən) uşaqları ər-arvad ola bilməzlər, lakin qardaşla bacının nəvələri ər-arvad ola bilərlər. Bu spesifik mürəkkəb qayda bir də—hər halda daha sonralar—onunla mürəkkəbləşir ki, buraya ana qəbiləsi daxil olur. Lakin burada biz bunu araşdırma bilmərik. Beləliklə, biz görürük ki, yaxın qohumlar arasında cinsi əlaqəyə mane olmaq sə`yi daim yenidən meydana çıxır, lakin məqsəd aydın surətdə başa düşülmədən, instinktiv, kortəbii surətdə özünü göstərir.

Burada, Avstraliyada hələ siniflər arasında nigah olan, çox vaxt bütün materikə səpələnmiş bütöv kişilər sinfinin eyni dərəcədə geniş səpələnmiş qadınlar sinfi ilə kütləvi ər-arvadlığından ibarət qrup nigahı yaxından baxıldıqda, heç də filisterin fahişəxanalara .adət etmiş xəyalının təsvir etdiyi qədər dəhşətli görünmür. Əksinə, uzun illər keçdikdən sonra bunun mövcud olduğunu yalnız sezməyə başlamışdılar, lap bu yaxınlarda isə buna yenidən e`tiraz etməyə başlamışlar. Səthi müşahidəçiyə bu nigah möhkəm olmayan təknigahlılıq kimi, bə`zi yerlərdə isə arabir yol verilən sədaqətsizliklə yanaşı çoxarvadlılıq kimi görünür. Fayson və Hauittin etdiyi kimi, uzun illər sərf etmək lazım gəlmişdir ki, bu nigah münasibətlərinin tənзимedici qanunu kəşf edilsin; bu nigah münasibətlərində isə adi avropalı öz vətəninə mövcud olduquna bənzər bir hal, bir qanun görmək istəyir,—həmin qanuna görə, yad yerlərdən gələn Avstraliya zəncisi öz vətəninə min kilometrərlə uzaqlarda, onun bilmədiyini dildə danışan adamlar arasında hər halda çox vaxt hər bir məskun yerdə, hər bir tayfa içərisində elə qadınlar tapır ki, bunlar müqavimət göstərmədən və hiddətlənmədən özlərini onun ixtiyarına verməyə hazır olurlar, bir neçə arvadı olan kişi isə bunlardan birini bir gecəliyə öz qonağına

verir. Avropalının əxlaqsızlıq və qanunsuzluq gördüyü yerdə əslində ciddi bir qanun hökm sürür. Bu qadınlar yadellinin nigah sinfinə mənsubdurlar və buna görə də anadan olandan onun arvadıdırlar; onları irəlicədən bir-biri üçün təyin edən həmin əxlaq qanunu bir-birinə mənsub olan nigah siniflərindən kənarda hər cür cinsi əlaqəni rüsvay etməklə cəza vermək təhdidi ilə qadağan edir. Hətta qadınların qaçırıldığı yerlərdə də—bu tez-tez baş verir və bir çox yerlərdə bir qayda sayılır—nigah sinifləri haqqındakı qanuna ciddi riayət olunur.

Qadınlar qaçırıldıqda, hər halda ikili nigah formasında olsa da, artıq təknigahlılığa keçilməsi əlamətləri özünü göstərir: bir oğlan öz dostlarının köməyi ilə bir qızı qaçırtdıqda və ya götürüb apardıqda, onlar hamısı növbə ilə bu qızla cinsi əlaqəyə girirlər, lakin bundan sonra həmin qız onun qaçırılması təşəbbüsçüsü olan oğlanın arvadı hesab olunur. Həm də əksinə, əgər qaçırılan qadın öz ərinə qoyub qaçsa və ona başqa bir kişi sahib olsa, bu qadın həmin kişinin arvadı olur, birinci kişi isə bu qadına olan öz üstün hüququnu itirir. Beləliklə, ümumən mövcud olmaqda davam edən qrup nigahı ilə yanaşı—və bu nigah çərçivəsində—başqa şəxsləri istisna edən münasibətlər meydana gəlir, çox və ya uzun bir müddətə ayrı-ayrı cütlərin birləşmələri yaranır, bununla da yanaşı çoxarvadlılıq meydana gəlir, belə ki, burada da qrup nigahı ölüb getməyə başlayır və məsələ yalnız bundadır ki, avropalıların təsiri altında nə daha tez meydana çıxacaqdır—qrup nigahı, yoxsa buna əməl edən Avstraliya zənciləri.

Avstraliyada hökmran olan formada bütöv siniflərin nigahı hər halda qrup nigahının çox aşağı, ilkin formasıdır, halbuki punalua ailəsi, bizə məlum olduğu üzrə onun inkişafının yüksək pilləsidir. Birincisi, görünür, köçəri vəhşilərin ictimai inkişaf səviyyəsinə uyğundur, ikincisi isə artıq nisbətən sabit kommunist icmaları məskənlərini tələb edir və bilavasitə sonrakı, daha yüksək inkişaf pilləsinə gətirib çıxarır. Biz bu hər iki nigah forması arasında, şübhəsiz, hələ bəzi aralıq pillələri də aşkar edəcəyik; biz burada qarşımızda hələ yeniçə açılmış, lap azacıq toxunulmuş bir tədqiqat sahəsi görürük.

3. *İkili ailə*. Çox və ya az uzun bir müddətə ayrı-ayrı cütlərin birləşməsi hələ qrup nigahı şəraitində və ya daha əvvəllər mövcud olmuşdur; kişinin çoxlu arvadı arasında baş arvadı var idi (çətin hələ demək olar ki, bu onun sevdiyi arvad idi) və bu kişi də başqa ərlər içərisində həmin arvadın baş əri idi. Bu hal missionerlərin başında xeyli dolaşılıq törənməsinə səbəb olur və onlar qrup nigahını (1884-cü il nəşrində bu və əvvəlki ibarədə «qrup nigahını» sözləri əvəzində «punalua ailəsini» çap edilmişdir. *Red.*) gah nizamsız arvad ümumiliyi, gah da ər-arvadlıq sədaqətinin özbaşına pozulması hesab edirdilər. Lakin qəbilə daha çox inkişaf etdikcə və indi aralarında nigah mümkün olmayan «qardaşlar» qrunu ilə «bacılar» qrupuna daxil olanların sayı çoxaldıqca, ayrı-ayrı cütlərin adət halı almış bu cür birləşməsi getdikcə daha çox möhkəmlənməli idi. Qan qohumları arasında nigahın qadağan edilməsi üçün qəbilənin verdiyi təkan getdikcə daha irəlilərə aparırdı. Məsələn, biz görürük ki, Irokezlərdə və barbarlığın aşağı pilləsində duran digər hindilərin çoxunda buqun qohumlar arasında nigah qadağan edilmişdir; onların öz sisteminə daxil olan bütün qohumlar isə bir neçə yüz

növdür. nigah qadağanları dolaşıqlığının belə artdığı bir şəraitdə qrup nigahları getdikcə daha çox qeyri-mümkün olurdu, bunları *ikili ailə* sıxışdırıb aradan çıxarırdı. Bu pillədə kişi bir arvadı ilə yaşayır, lakin bununla belə çoxarvadlılıq və yeri gəldikdə sədaqəti pozmaq halları kişinin hüququ olaraq qalır, hərçənd çoxarvadlılıqqa habelə iqtisadi səbəblər üzündən də nadir hallarda təsadüf olunur; eyni zamanda bütün ər-arvadlıq müddətində qadınlardan çox hallarda ən ciddi sədaqət tələb olunur və zina üstündə onlara ağır cəza verilir. Lakin tərəflərdən hər biri nigah əlaqələrini asanlıqla kəsə bilər, uşaqlar isə, əvvəllər olduğu kimi, yenə də yalnız anaya məxsus olur.

Nigah münasibətindən qan qohumlarının belə getdikcə daha çox kənar edilməsində də təbii seçmə öz təsirinə göstərməkdə davam edir. Morqanın dediyinə görə

«qan qohumu olmayan qəbilələrin üzvləri arasındakı nigahlar həm bədənə, həm də əqli cəhətdən daha möhkəm bir qövüm yaradırdı, tərəqqi edən iki tayfa bir-birinə qovuşub birləşirdi və yeni nəsillərin kəlləsi və beyni təbii olaraq hər iki tayfanın ümumi qabiliyyətinə müvafiq ölçüyə çatırdı» (Həmçinin bax: «Marks və Engelsin arxivini», IX cild, səh. 28. *Red.*).

Beləliklə, qəbilə quruluşuna malik tayfalar geri qalanlara üstün gəlməli və ya onları da öz nümunəsi ardınca aparmalı idi.

Deməli, ibtidai dövrdə ailənin inkişafı əvvəllər bütün tayfanı əhatə edən və daxilində hər iki cins arasında nigah əlaqələrinin ümumiliyi hökm sürən dairənin arasını kəsilmədən məhdudlaşmasından ibarətdir. Əvvəlcə daha Yaxın, sonra isə getdikcə daha uzaq qohumların, nəhayət, hətta sadəcə qohumqudaların ardıcıl surətdə kənar edilməsi yolu ilə ən nəhayət hər növ qrup nigahı əməli surətdə qeyri-mümkün olur və nəticədə hələlik möhkəm birləşməmiş olan nigahlı ər-arvad qalır, bu isə elə bir molekuldur ki, o parçalandıqda, ümumiyyətlə nigah aradan qalxır. Artıq bundan görünür ki, müasir mənadada fərdi cinsi məhəbbət təkiqgahlılığının meydana gəlməsi ilə nə qədər az əlaqədar olmuşdur. Bunu həmin inkişaf pilləsində duran bütün xalqların praktikasından daha çox subut edilir. Əvvəlki ailə formalarında kişilər heç vaxt qadın çatışmazlığı hiss etmədikləri halda, hətta əksinə, qadınlar lazım gəldiyindən çox olduğu halda, indi qadınlar az tapılmağa başladı və bunları axtarmaq lazım gəlirdi. Buna görə də ikili nigah meydana gəldiyi zamandan qadınları qaçırtmağa və satın almağa başladılar, bu isə baş vermiş və daha dərin kökləri olan dəyişikliyin geniş yayılmış əlamətləri idi, hərçənd əlamətlərindən artıq bir şey deyildi, lakin arvadəldə etməyin yalnız üsullarına aid olmasına baxmayaraq, pedant şotlandiyalı Mak-Lennan həmin əlamətlərə əsasən «qaçıрма-nigah» və «satılma-nigah» kimi xüsusi ailə növləri uydurmuşdur. Bundan əlavə, Amerika hindiləri arasında və başqa (eyni inkişaf pilləsində duran) xalqlar arasında nigah bağlanması nigah əlaqəsinə girən şəxslərin öz işi deyildir və bu barədə onlardan çox vaxt heç soruşmurlar, bu onların analarının işidir. Beləliklə, çox vaxt bir-birini heç tanımayan iki adamı bir-biri ilə adaxlayırlar və onlara bu sövdə barəsində yalnız nigah bağlama vaxtı çatdıqda xəbər verirlər. Toy qabağı adaxlı gəlinin qohumlarına (yəni onun atasına və ata tərəfindən qohumlarına deyil, ana tərəfindən olan qohumlarına) hədiyyə aparır; bu da ona verilən qız üçün ödənc hesab olunur..

nigah ər-arvaddan hər birinin arzusu ilə pozula bilər; lakin bir çox tayfalarda, məsələn, İrokezlərdə nigahın bu cür pozulmasına qarşı ictimai rəydə tədricən mənfi münasibət əmələ gəlmişdir; ər-arvad arasında ixtilaf baş verdikdə, vasitəçi rolunu hər iki tərəfin qohumları öz üzərinə götürür və yalnız bu kömək etmədikdə, nigah pozulur, həm də uşaqlar arvadın yanında qalır və hər iki tərəfə yeni nigah əlaqəsinə girmək hüququ verilir.

Müstəqil ev təsərrüfatına tələbat və ya belə bir təsər . rüfat düzəltməyə yalnız arzu doğurmaq üçün özlüyündə çox zəif və çox səbatsız olan ikili ailə daha əvvəlki dövrdən irs qalan kommunist ev təsərrüfatını heç də aradan qaldırmır. Lakin kommunist ev təsərrüfatı evdə qadınların hökmranlığı deməkdir, həmçinin doğma atanın kim olduğunu yəqin bilmək mümkün olmadıqda, yalnız ananın doğma hesab edilə bilməsi qadınlara, yəni analara yüksək hörmətdeməkdir. XVIII əsr maarif dövründən bizə irs qalan ən mənasız təsəvvürlərdən biri belə bir rəydən ibarətdir ki, guya cəmiyyətin inkişafının əvvəllərində qadın kişinin kənizi olmuşdur. Bütün vəhşilərdə, habelə barbarlığın aşağı, orta və qismən də həmçinin yüksək pilləsində duran bütün tayfalarda qadın nəinki azaddır, həm də çox şərəfli bir mövqe tutur. Hələ ikili nigah zamanı bunun neçə bir mövqe olduğunu seneka tayfası irokezləri arasında uzun illər missioner olmuş Aşer Rayt göstərə bilər. O deyir:

«Onların ailələrinə gəldikdə, onlar hələ qədim uzun evlərdə» (bir neçə ailənin kommunist ev təsərrüfatları) «yaşadıqları zamanlar... orada həmişə müəyyən bir klan» (qəbilə) «üstün olurdu, belə ki, qadınlar özlərinə ərləri başqa klanlardan» (qəbilələrdən) götürürdülər... Evdə adətən qadın yarısının hökmranlığı var idi; ehtiyatlar ümumi idi; lakin vay o bədbəxt ərini və ya oynaşın halına ki, həddindən çox tənbel və ya fərasətsiz olaydı və ümumi ehtiyata öz payını verməyəydi. Evdə onun nə qədər uşağı və özünə məxsus nə qədər əmlakı olsa da, hər dəqiqə öz şələ-şüləsini yığışdırıb rədd olmaq əmrini ala bilərdi. Onun müqavimət göstərməyə cəhd etmək üçün heç cəsarəti də olmurdu; ev onun üçün dönüb çəhənnəm olurdu; onun öz klanına» (qəbiləsinə) «qayıtmaqdan və ya—ən çox hallarda olduğu kimi—digər bir klanda yeni nigah əlaqəsinə girməkdən başqa çarəsi qalmırdı. Qadınlar klanlarda» (qəbilələrdə), «habelə umumiyyətlə hər yerdə böyük qüvvə idilər. Elə hallar olurdu ki, onlar başcını dəyişdirməkdən və onu adi bir döyüşçüyə çevirməkdən də çəkinmirdilər» (Həmçinin bax: «Marks və Engelsin arxivi», IX cild, səh. 26–27. *Red.*).

Bütün qadınların və ya onlardan çoxunun eyni qəbiliyə, kişilərin isə müxtəlif qəbilələrə mənsub olduqları kommunist ev təsərrüfatı ibtidai dövrdə qadınların hər yerdə yayılmış olan hökmranlığının real əsasını təşkil edir,di, bu hökmranlığın kəşf edilməsi isə Baxofenin üçüncü xidmətidir.—Əlavə olaraq bunu da qeyd etməliyəm ki, vəhşi və barbar xalqlarda qadınların üzərinə həddindən artıq iş düşməsi barəsində səyyahların və missionerlərin verdiyi məlumat heç də deyilənlərə zidd deyildir. Hər iki cins arasında əmək bölgüsü cəmiyyətdə qadının mövqeyindən deyil, tamamilə başqa səbəblərdən irəli gəlir. O xalqlar ki, onların arasında qadınlar bizim təsəvvürlərimizə görə işləməli olduqlarından xeyli artıq işləməlidirlər,—həmin xalqlar çox vaxt qadınlara

bizim avropalıların bəslədiklərindən xeyli artıq dərəcədə əsl hörmət bəsləyirlər. Sivilizasiya dövründə zahiri ehtiram görə n və hər cür həqiqi əməyə yabançı olan bir xanım barbarlıq dövründə ağır əməklə məşğul olan, öz xalqı içərisində həqiqi xanım («ladu», «frowa», «Frau»=xanım) hesab olunan və öz mövqeyinin xarakterinə görə doğrudan da belə bir xanım olan qadına nisbətən sonsuz dərəcə aşağı ictimai mövqe tutur.

İndi Amerikada qrup nigahını (1884-cü il nəşrində «qrup nigahını» sözləri əvəzində «punalua ailəsini» çap edilmişdir. *Red.*) ikili ailə tamamilə sıxışdırıb aradan çıxarmışdırmı—bunu hələ vəhşiliyin yüksək pilləsində duran şimal-qərb və xüsusən cənubi Amerika xalqlarının daha diqqətlə öyrənilməsi aydınlaşdırmalıdır. Bu axırıncılar haqqındakı nağıllarda cinsi əlaqə sərbəstliyinə dair o qədər müxtəlif misallara təsadüf edilir ki, burada qədim qrup nigahının tamamilə aradan qalxdığını çətin ehtimal etmək olar (). Hər halda onun hələ heç də bütün izləri yox olmamışdır. Şimali Amerikanın azı qırx tayfası arasında böyük bacı ilə nigah bağlayan kişi onun bütün bacılarını da, onlar müəyyən yaşa çatdıqda, özünə arvad etmək hüququna malikdir,—bu isə bütöv bacılar qrupu üçün ərlərin ümumiliyi qalığıdır. Kaliforniya Yarımadasının sakinləri haqqında isə. (vəhşiliyin yükeək pilləsi) Baikroft söyləyir ki, onlarda nizamsız cinsi əlaqəyə girmək məqsədi ilə bir neçə «tayfa»nın bir yerə toplanvıldığı bayramlar vardır. Görünür, söhbət elə qəbilələrdən gedir ki, onlar üçün bu bayramlar keçmiş vaxtın tutqun xatirələrinin hifz olunduğu bir formadır, o vaxtlar isə bir qəbilənin qadınları üçün digər» xəbilənin bütün kişiləri ümumi ər idilər, həm də əksinə («İkili ailə vəhşiliklə barbarlıq arasındakı pillədə» sözlərinə qədər sonrakı mətn Engels tərəfindən 1891-ci il nəşrində əlavə edilmişdir. 1884-cü il nəşrində bu abzas Engels tərəfindən 1891-ci il nəşrində qismən istifadə edilən, qismən də onun tərəfindən atılmış olan aşağıdakı mətnlə bitirdi: «Qədim dünyada belə bir halın qalıqları, məsələn, finikiyalı qızların Astarta şərəfinə bayramlar zamanı ibadətqahda özlərini kənar kişilərin ixtiyarına verməsi adəti yaxşı mə'lumdur; hətta orta əsrlərdəki birinci gecə hüququ, alman neoromantiklərinin bu faktı yumşaltmaq sə'ylərinə baxmayaraq, çox dərin kök salmış formada mövcud idi, həmin hüquq punalua ailəsinin qalığıdır, bu da, görünür, kelt qəbiləsinin (klanının) sayəsində qalmışdır». *Red.*). Belə bir adət Avstraliyada da hələ hökm sürür. Bə'zi xalqlarda elə olur ki, böyük kişilər, başçılar və cadukər kahinlər arvad ümumiliyindən öz xeyirlərinə istifadə edvər və qadınların çoxunu özləri üçün inhisara alırlar; lakin bunun müqabilində onlar müəyyən bayramlarda və böyük xalq yığıncaqları zamanı əvvəlki ümumiliyə yenidən yol verməli və öz arvadlarının cavan oqlanlarla kef çəkməsinə imkan verməlidirlər. Köhnə sərbəst cinsi əlaqənin qısa müddətə yenidən qüvvəyə mindiyi bu cür vaxtaşırı saturnaliyalar¹⁴⁷ haqqında Vestermark öz kitabının 28–29-cu səhifələrində tam bir sıra misallar verir: Hindistanda ho, santal, pənçə və kotar tayfaları, bə'zi Afrika xalqları və i.a. Vestermark buradan qəribə olaraq belə bir nəticə çıxarır ki, bu, mövcudluğunu onun inkar etdiyi qrup nigahının qalığı deyil, ibtidai insanın başqa heyvanlarla ümumi olan çərə axıtma dövrünün qalığıdır.

Biz burada Baxofenin dördüncü böyük kəşfinə, qrup nigahından ikili nigaha doğru geniş yayılmış keçid formasının kəşfinə yaxınlaşırıq. Baxofen tərəfindən, allahların köhnə buyuruqlarını pozmaq günahından bağışlanma kimi,—qadının ismət hüququ əldə etməsinə imkan verənbağışlanma kimi,—təsvir edilən şey əslində qadının qədim vaxtlarda mövcud olan ər ümumiliyindən xilas olub yalnız *bir* kişinin ixtiyarına keçməkhüququ əldə etməsinə yol verən ödəncin ancaq mistik ifadəsidir. Bu ödənc müəyyən çərçivə ilə məhdudlaşdırılan adət şəklində kənar kişilərlə əlaqədə olmaqdan ibarətdir: Babilistai qadınları ildə bir dəfə Militta məbəbində kişilərlə əlaqədə olmalı idilər; Qabaq Asiyanın başqa xalqları öz qızlarını bir neçə il müddətinə Anaitis məbədinə göndərirdilər və bu qızlar nigah əlaqəsinə girmək hüququ əldə etməzdən qabaq burada, bəyəndikləri adamlarla azad sevimli idilər; dini pərdə geyindirilən bu cür adotlərə Aralıq dənizi ilə Qanq arasında yaşayanaz qala bütün Asiya xalqlarında təsadüf olunur. Bağışlanmaq üçün verilən və ödənc rəbli oynayan qurban, Baxofenin artıq qeyd etdiyi kimi, zaman keçdikcə yüngülləşir:

«Hər il təkrar olunan belə qurban verilməsinin yerini birdəfəlik mükəlləfiyyət tutur, matronların heterizmi öz yerini qızların heterizminə tərk edir: bunu nigah vaxtı tətbiq etmək əvəzinə bununla nigahdan əvvəl məşğul olurlar; fərq qoymadan hər bir şəxslə əlaqədə olmaq əvəzinə yalnız müəyyən şəxslərlə əlaqədə olurlar» («Ana hüquğu», səh. XIX).

Başqa xalqlarda dini pərdə yoxdur: bəzilərinə—qədim dövrdə frakiyalılarda, keltlərdə və başqalarında, indi Hindistanın hələ bir çox yerli sakinləri arasında, Malayya xalqlarında, Sakit okean adalarının sakinlərində və bir çox Amerika hindiləri arasında—qızlar ərə getməzdən əvvəl ən tam cinsi azadlıq şəraitində olurlar. Bu hal Cənubi Amerikanın demək olar hər yerində xüsusilə yayılmışdır, bunu həmin materikin azacıq da olsa içərilərinə gedib çıxan hər kəs təsdiq edə bilər. Məsələn, Aqassis («Braziliyaya səyahət», Boston və Nyu-York, 1886, səh. 266) hindi mənşəli bir varlı ailə haqqında belə söyləyir. O, evin qızı ilə tanış olduqda, onun atasını soruşmuş və güman etmişdi ki, bu zaman Paraqvayla müharibədə iştirak edən zabıt həmin qızın anasının əridir, lakin anası gülümsəyib cavab vermişdi: «nao tem pai, e filha da fortuna»—onun atası yoxdu, o bir təsadüfün övladıdır.

«Hindi və metis qadınlar özlərinin nigahdan kənar uşaqları haqqında heç utanıb-qısılmadan həmişə belə deyirlər; bu da qətiyyət istisna deyildir; görünür, istisna daha çox bunun əksidir. Uşaqlar... çox vaxt yalnız öz analarını tanıyırlar, çünki bütün qayğı və məsuliyyət onun üzərinə düşür; onlar öz ataları haqqında heç bir şey bilmirlər və görünür, arvadın da heç vaxt ağlına gəlmir ki, onun və ya uşaqlarının ataya hər hansı bir iddiası ola bilsin».

Burada sivilizasiyalı adama qərribə görünən hal ana hüququna görə və qrup nigahı şəraitində sadəcə bir qaydadır.

Bir qisim xalqlarda adaxlı oğlanın dostları və qohumları, yaxud toya dəvət olunan qonaqlar lap toy zamanı gəlinə qədim zamanlardan qalan hüququ tələb edirlər, həm də adaxlı oğlanın özü növbədə axırncı olur; qədim zamanlar Balear adalarında və Afrika

avgilləri arasında belə olmuşdur, Həbəşistanda barealar arasında isə indi də belədir. Başqa xalqlarda müəyyən bir vəzifəli şəxs, tayfa və ya qəbilə başçısı, kasik, şaman, kahin, knyaz və ya hər hansı başqa bir ad daşıyan adam, icmanın nümayəndəsidir və gəlin barəsində onun birinci gecə hüququ vardır. Neoromantiklərin bu faktı yumşaltmaq yolundakı bütün səylərinə baxmayaraq «jus primae noctis» (birinci gecə hüququ. *Red.*)—Alyaska sakinlərinin çoxu arasında (Bankroft, «Yerli tayfalar», I, 81), Şimali Meksikada tahular arasında (yenə orada, səh. 584) və başqa xalqlarda qrup nigahının qalığı kimi hələ indi də mövcuddur; həm də bu hüquq bütün orta əsrlər ərzində—hər halda ilk zamanlar kelt ölkələri olan ölkələrdə, məsələn, Araqonda mövcud olmuş və bilavasitə qrup nigahından doğmuşdur. Kastiliyada kəndli heç vaxt təhkimli olmadığı halda, Araqonda Ferdinand Katolikin 1486-cı ildəki qərarına qədər ən iyrənc formalarda təhkimçilik hökm sürmüşdür. Həmin sənəddə deyilir:

«Biz qərara alıb e`lan edirik ki, yuxarıda göstərilən cənablar» (senyors, baronlar) «...həmçinin kəndli özünə arvad aldıqda bu arvadla birinci gecə yatmaq hüququna malik deyillər, yaxud toy gecəsi arvad yatağa girdikdə, onlar öz ağalığının nişanəsi olaraq həmin yatağın və bu arvadın üzərindən keçmək hüququna malik deyillər; yuxarıda göstərilən cənablar həmçinin kəndlinin qızını və ya oğlunu istər pulla, istərsə də pulsuz, onların iradəsi ziddinə olaraq özlərinə xidmət etdirmək hüququna malik deyillər». (Zügenheymin əsərində Kataloniya dilindəki orijinalın mətnindən sitat gətirilir, «Təhkimçilik hüququ», Peterburq, 1861, səh. 355).

Sonra Baxofen sözsüz olaraq təkidlə iddia edir ki, onun «Heterizm» və ya «günah hamiləlik» adlandırdığı şeydən təknigahlılığa keçilməsinə başlıca olaraq qadınlar səbəb olmuşlar. İqtisadi həyat şəraiti inkişaf etdikcə, deməli, qədim kommunizm dağıldıqca və əhali sıxlığı artdıqca, cinslər arasında qədimdən irs qalan münasibətlər öz sadələşmə ibtidai xarakterini nə qədər çox itirirdisə, bu münasibətlər qadınlara bir o qədər çox alçaldıcı və ağır görünməli idi; qurtuluş olmaq e`tibarı ilə qadınlar ismətli olmaq, müvəqqəti və ya daimi olaraq yalnız bir kişi ilə nigahlı olmaq hüququ əldə etməyə daha inadla çalışmalı idilər. Irəliyə doğru bu addım hər şeydən başqa bir də ona görə kişilərdən baş verə bilməzdi ki, fe`lən qrup nigahının əlverişli olmasından imtina etmək ümumiyyətlə heç zaman, hətta indiyə qədər də onların ağına gəlməmişdir. Yalnız qadınlar ikili nigaha keçdikdən sonra, kişilər ciddi bir monoqamiya qoya bildilər, əlbəttə, yalnız qadınlar üçün.

İkili ailə vəhşiliklə barbarlıq arasındakı pillədə, ən çoxu artıq vəhşiliyin yüksək pilləsində, yalnız bəzi yerlərdə barbarlığın aşağı pilləsində meydana gəlmişdir. Qrup nigahı vəhşilik dövrü üçün, monoqamiya isə sivilizasiya dövrü üçün səciyyəvi olduğu kimi, ikili ailə də barbarlıq dövrü üçün səciyyəvi ailə formasıdır. İkili ailənin daha da işşaf edib möhkəm monoqamiyaya çevrilməsi üçün, gördüyümüz kimi, indiyədək fəaliyyət göstərən səbəblərdən başqa ayrı səbəblər lazım idi. Artıq ikili əlaqənin özündə qrup öz son vahidinə, özünün ikiatomdu molekuluna—bir kişi ilə bir qadına gəlib çatmışdı. Təbii seçmə öz işini. nigah ünsiyyətindən getdikcə daha çox istisnalar edilməsinə yolu ilə başa çatdırdı; bu istiqamətdə onun daha görəsi bir işi qalmırdı.

Deməli, əgər yeni, *ictimai* hərəkətverici qüvvələr fəaliyyət göstərməyə başlamasaydı, ikili əlaqədən yeni bir ailə forması yaranması üçün heç bir əsas olmazdı. Lakin bu cür hərəkətverici qüvvələr fəaliyyət göstərməyə başladı.

İndi biz Amerikanı, ikili ailənin bu klassik zəminini tərk edirik. Burada daha yüksək ailə formasının inkişaf etməsi, kəşf edilib işğal olunana qədər burada nə isə bir vaxt müəyyən bir yerdə möhkəm monoqamiya mövcud olması qərarına gəlmək imkanı verəcək heç bir əlamət yoxdur. Köhnə dünyada vəziyyət başqa cür idi.

Burada ev heyvanlarının əhliləşdirilməsi və sürülərin yetişdirilməsi o vaxtadək eşidilməmiş sərvət mənbələri yaratmış və tamamilə yeni ictimai münasibətlər doğurmuşdu. Barbarlığın aşağı pilləsinə qədər daimi sərvət, demək olar, yalnız mənzildən, paltardan, kobud zinət şeylərindən və yemək əldə edib hazırlamaq alətlərindən: qayıqdan, silahdan, ən bəsit ev şeylərindən ibarət idi. Yeməyi hər gün yenidən əldə etmək lazım gəlirdi. İndi isə tərəqqi edən çoban xalqlar–Hindistandakı Pəncabda və Qanq vilayətində, habelə o zaman daha bol suyu olan Oksus və Yaksart çayları hövzəsindəki düzənlərdə yaşayan arilər, Fərat və Dəclə çayları boyunda yaşayan semitlər–at, dəvə, ulaq, qaramal, qoyun, keçi və donuz sürüləri şəklində elə bir əmlak əldə etmişdilər ki, bunun getdikcə daha çox törəyib artması və bolluca süd və ət məhsulları verməsi üçün buna ancaq nəzarət etmək və ən bəsit şəkildə baxmaq tələb olumurdu. Yemək əldə etməyin bütün əvvəlki üsulları indi arxa sıraya keçmişdi; əvvəllər zərurət olan ovçuluq indi kef məşğələsi olmuşdu.

Bəs bu yeni sərvət kimə məxsus idi? Əvvəllər, şübhəsiz, qəbiləyə. Lakin çox tezliklə sürü üzərində xüsusi mülkiyyət inkişaf etməli idi. Demək çətindir ki, Musanın Birinci kitabı deyilən kitabın müəllifinin nəzərində, patriarx Avraam ailə icmasının başçısı olmaq hüququna görə öz sürülərinin sahibi idi, yoxsa qəbilənin fe`lən irsi ağsaqqalı mövqeyini tutmasına görə? Ancaq bu şübhəsizdir ki, biz onu müasir mə`nada bir mülkiyyətçi kimi təsəvvür etməməliyik. Sonra bu da şübhəsizdir ki, me`təbər tarixin əvvəllərində biz artıq hər yerdə ailə başçılarının əlahiddələşmiş mülkiyyəti (1884-cü il nəşrində «əlahiddələşmiş mülkiyyəti» sözləri əvəzində «xüsusi mülkiyyəti» çap edilmişdir. *Red.*) olan sürülərə, eyni ilə də barbarlıq dövrü inçəsənət əsərlərinə, metal şeylərə, zinət şeylərinə və nəhayət, insanlardan ibarət iş heyvanlarına–qullara rast gəlirik.

Zira indi quldarlıq da ixtira edilmişdi. Barbarlığın aşağı pilləsində duran bir adam üçün qul faydasız idi. . Buna görə də Amerika hindiləri məğlub edilən düşmənlərlə heç də daha yüksək inkişaf pilləsində olduğu kimi rəftar etmirdilər. Onlar kişiləri öldürür və ya qalıblar tayfasına bir qardaş kimi qəbul edirdilər; qadınları özlərinə arvad edirdilər və ya başqa bir üsulla onları da sağ qalmış uşaqları ilə birlikdə öz tayfalarının tərkibinə qəbul edirdilər. Bu nillədə insanın iş qüvvəsi bu qüvvəni saxlamaq üçün çəkilən xərclərdən hələ nəzərə cəpacaq qədər artıq bir şey vermir. Maldarlıq, metal e`malı, toxuculuq və nəhayət, tarlaçılığın tətbiq edilməsi ilə vəziyyət dəyişildi. İş qüvvəsi də eyni ilə, xüsusən sürülər qəti olaraq ailələrin sahibliyinə (1884-cü il nəşrində «ailələrin sahibliyinə» sözləri əvəzində «xüsusi mülkiyyətə» çap edilmişdir. *Red.*) keçdikdən

sonra, əvvəllər çox asanlıqla əldə edilən və indi mübadilə dəyəri kəsb edən və satın alınan arvadlar kimi oldu. Ailə malqara qədər sür`ətlə artmırdı. Indi malqaraya baxmaq üçün daha çox adam tələb olunurdu; bu məqsəd üçün əsir alınmış düşmənlərdən istifadə etmək olardı, həm də onlar malqara kimi asanlıqla törəyib arta bilirdilər.

Bu cür sərvətlər, bir dəfə onlar ayrı-ayrı ailələrin («Ayrı-ayrı ailələrin» sözləri Engels tərəfindən 1891-ci il nəşrində əlvə edilmişdir. *Red.*) xüsusi mülkiyyətinə keçdiyinə və sür`ətlə artdığına görə, ikili nigaha və ana qəbiləsinə əsaslanan cəmiyyətə güclü zərbə vurdu. İkili nigah ailəyə yeni bir ünsür gətirdi. O, doğma ana ilə yanaşı mö`təbər doğma atanı qoydu, həm də bu ata hətta bə`zi indiki «atalardan», olsun ki, daha mö`təbər idi. O zaman ailədə mövcud olan əmək bölgüsünə görə, ər yemək şeyləri və bundan ötrü zəruri olan əmək alətləri əldə etməli idi, deməli, bu alətlər üzərində onun mülkiyyət hüququ da var idi; nika.h pozulduqda, o həmin alətləri özü ilə aparırdı, arvada isə ev şeyləri qalırdı. Bu səbəbdən o zamankı cəmiyyətin adətinə görə, ər həmçinin yeni yemək mənbəyinin–malqaranın, sonralar isə həmçinin yeni əmək alətinin–qulların da mülkiyyətçisi idi. Lakin yenə həmin cəmiyyətin adətinə görə, atanın uşaqları onun vərəsəsi ola bilməzdilər, çünki vərəsəlik məsələsi aşağıdakı qaydada idi.

Ana hüququna görə, deməli, mənşə yalnız qadın xətti ilə hesab olunduğu müddətdə, habelə qəbilədə ilkin vərəsəlik qaydasına uyğun olaraq, qəbilənin ölən uzvünük vərəsəsi onun qohumları. olurdu. Əmlak qəbilə daxilində qalmalı idi. Bu əmlak cüzi şeylərdən ibarət olduğuna görə, olsuk ki, qədimlərdən yaxın qohumların, deməli–ana tərəfindən olan qan qohumlarının ixtiyarına keçirdi. Lakin ölən kişinin uşaqları onun qəbiləsinə deyil, öz analarının qəbiləsinə mənsub idilər; onlar öz analarına.əvvəllər onun qalan qan qohumları ilə birlikdə, sonralar isə bəlkə də birinci növbədə, vərəsə olurdular; öz atalarının isə vərəsəsi ola bilməzdilər, çünki onun qəbiləsinə mənsub deyildilər, atanın əmlakı isə həmin qəbilədə qalmalı idi. Beləliklə, sürülərin sahibi öləndən sonra onun sürüləri ən əvvəl onun qardaşlarına və bacılarına, bacı uşaqlarına və ya xalası övladlarına keçməli idi. Onun öz uşaqları isə vərəsəlikdən məhrum olurdular. Beləliklə, sərvət artdıqca, bir tərəfdən, ailədə arvada nisbətən ər üçün daha nüfuzlu mövqe yaranırdı, digər tərəfdən də, möhkəmlənmiş olan bu mövqedən istifadə etmək sə`yi doğurdu ki, ən`ənəvi vərəsəlik qaydası uşaqların xeyrinə dəyişdirilsin. Lakin mənşə ana hüququna. görə hesab olunduqca, bu mümkün deyildi. Buna görə də ana hüququ ləğv edilməli idi və o ləğv olundu. Bu heç də indi bizə göründüyü qədər çətin deyildi. Axı bəşəriyyətin gördüyü ən əsaslı inqilablardan biri olan bu inqilabın yaşamaqda olan qəbilə üzvlərindən heç birinə toxunmağa ehtiyacı yox idi. Onlar hamısı əvvəl nə vəziyyətdə idisə, bundan sonra da həmin vəziyyətdə qalardı. Belə bir sadəcə qərar kifayət idi ki, gələcəkdə kişi qəbiləsi üzvlərinin nəsli bu qəbilə daxilində qalmalıdır, qadınların nəsli isə həmin qəbilədən çıxarılıb öz atasının qəbiləsinə keçirilməlidir. Bununla da mənşənin qadın xətti ilə müəyyən edilməsi və ana xəttinə əsaslanan vərəsəlik hüququ ləğv olunurdu, mənşənin kişi xətti ilə müəyyən edilməsi və ata xəttinə əsaslanan vərəsəlik hüququ tətbiq olunurdu. Biz mədəni xalqlarda bu

inqilabın necə və nə zaman baş verdiyi haqqında heç bir şey bilmirik. Bu inqilab tamamilə tarixdən əvvəlki dövrə aiddir. Lakin belə bir inqilabın *baş verdiyi*ni ana hüququnun çoxlu izləri haqqındakı mə'lumat, xüsusilə Baxofen tərəfindən toplanmış mə'lumat kifayət qədər sübut edir; bu inqilabın necə asanlıqla baş verdiyi biz tam bir sıra hindi tayfalarının timsalında görürük, onlarda həmin inqilab qismən sərvətin artması və yaşayış tərzinin dəyişməsi (meşələrdən düzənlərə köçmək) tə'siri altında, qismən də sivilisasiyanın və missionerlərin mo'nəvi tə'siri altında lap bu yaxınlarda baş vermiş və hələ də baş verməkdədir. Missuri hövzəsinin səkkiz tayfasından altısı kişi xətti ilə mənşə götürür və vərəsəliyi qəbul edir, ikisi isə hələ qadın xətti ilə mənşə götürür. Şauni, mayyami və delavar tayfalarında belə bir adət kök salmışdır; uşaqlara ata qəbiləsinin qəbilə adlarından birini qoymaqla onlara rı ata qəbiləsinə qovuşdururlar ki, onlar öz atalarının vərəsəsi ola bilsinlər. «İnsana xas olan kazuistika belədir:– bilavasitə mənafe kifayət qədər meyl oyatdıqda, şeylərin adını dəyişməklə onları dəyişdirmək və ən`ənə çərçivəsində ən`ənəni dağıtmağa bir yol axtarıb tapmaq!» (Marks) (Bax: «Marks və Engelsin arxivi», IX cild; səh.111. *Red.*). Bu səbəbdən böyük bir dolaşıqlıq baş verirdi və bu dolaşıqlıq ata hüququna keçilməsi ilə a,radan qaldırıla bilərdi və həqiqətdə də bununla qismən aradan qaldırılmışdır. «Bu keçid ümumiyyətlə ən təbii görünür» (Marks) (yenə orada, səh. 112. *Red.*).–Köhnə (yenə orada, səh. 112. *Red.*) dünyanın mədəni xalqları arasında bu keçidin necə baş verdiyi barədə müqayisəli metoddan istifadə edən hüquqçuların bizə nə deyə biləcəkləri haqqında–bunların demək olar hamısı, əlbəttə, ancaq hipotezlərdir,–bax: M. Kovalevski, «Ailənin və mülkiyyətin mənşəyi və inkişafı öçerki», Stokholm, 1890.

Ana hüququnun devrilməsi *qadın cinsinin umumdünya-tarixi məğlubiyyəti idi*. Ər evdə də idarəetmə cilovunu öz əlinə aldı, arvad isə öz şərəfli mövqeyini itirdi, əsarət altına alındı, ərin arzuları üçün bir qula, sadəcə uşaqdoğma alətinə çevrildi. Qadın üçün yaranan və qəhrəmaşşq dövrü, habelə–daha çox–klassik dövr yunanları arasında xüsusilə açıq meydana çıxan bu alçaldılmış vəziyyətə tədricən riyakarlıq bəzəkdüzəyi verilmişdi, bə`zi yerlərdə isə bu vəziyyət həmçinin daha yumşaq formaya salınmış, lakin heç də aradan qaldırılmamışdı.

Kişilərin bu yolla əmələ gələn təkhökmranlığının birinci nəticəsi indi meydana gələn aralıq formada–patriarxal ailədə özünü göstərir. Onun başlıca səciyyəvi cəhəti aşağıda bəhs ediləcək çoxarvadlılıq deyil, budur ki,

«azad olan və azad olmayan müəyyən qədər şəxs ailə başçısının ata hakimiyyətinə tabe olan ailə halında təşkil olunur. Semit tipli ailədə bu ailə başçısı çoxarvadlı həyat sürür, azad olmayanların arvadı və uşaqları olur, bütün təşkilatın məqsədi isə müəyyən ərazi daxilində sürülərə baxmaqdır»¹⁴⁸.

Belə ailənin mühüm əlamətləri azad olmayanların ailə tərkibinə daxil edilməsi və ata hakimiyyətidir; buna görə də həmin ailə formasının mükəmməl tipi Roma ailəsidir. Əvvəllər «familia» sözü heç də müasir filistərin sentimentallıqdan və evdəki didiışədən ibarət idealı demək deyildi; romalılar arasında bu söz əvvəllər hətta ər-arvada və onların uşaqlarına deyil, yalnız qullara aid idi. «Famulus» ev qulu deməkdir, «a

familia» isə bir adama məxsus olan qulların məcmusu deməkdir. Hələ Qay zamanı «familia», «id est patrimonium» (yəni irs) vəsiyyətlə keçirdi. Bu ifadə yeni ictimai orqanizmi bildirmək üçün romalılar tərəfindən düşünülmüşdü, bu orqanizmin başçısı arvadının və uşaqlarının və müəyyən qədər qulun ağası idi, Roma ata hakimiyyətinə görə, ona tabe olan bütün bu şəxsləri yaşatmaq və öldürmək hüququna malik idi.

«Beləliklə, bu ifadə latın tayfalarının dəmir zirehə burünmüş olan, tarlaçılıq tətbiq edildikdən və köləlik qanuniləşdirildikdən sonra, ari itallər yunanlardan ayrıldıqdan sonra meydana gələn ailə sistemindən qədim deyildir»¹⁴⁹.

Marks buna əlavə edib deyir: «Müasir ailə rüşeym halında tək-cə köləliyi («servitus») deyil, habelə təhkimçiliyi də ehtiva edir, çünki bu ailə lap əvvəldən əkinçilik mükəlləfiyyətləri ilə əlaqədardır. Cəmiyyətdə və onun dövlətində sonralar geniş inkişaf edən bütün ziddiyyətlər bu ailədə *miniatur* halında vardır» (Bax: «Marks və Engelsin arxiv», IX cild, səh. 31. *Red.*).

Belə ailə forması ikili nığahdan monoqamiyaya keçid deməkdir. Arvadın ödəməli olmasını və, deməli, uşaqların müəyyən bir atadan mənşəyini təmin etmək üçün arvad ərin qəti hakimiyyətinə tabe edilir; əgər ər arvadı öldürsə, o ancaq öz hüququnu həyata keçirmiş olur («Ana hüququnun süqut etməsi ilə» sözlərinə qədər sonrakı mətn Engels tərəfindən 1891-ci il nəşrində əlavə edilmişdir. *Red.*).

Patriarxal ailənin meydana gəlməsi ilə biz yazılı tarix sahəsinə və bununla birlikdə müqayisəli hüquqşünaslığın bizə xeyli kömək edə biləcəyi bir sahəyə qədəm qoyuruq. Doğrudan da, onun sayəsində biz burada irəliyə doğru mühüm bir addım atmış olduq. Biz Maksim Kovalevskiye («Ailənin və mülkiyyətin mənşəyi və inkişafı öçerki», Stokholm, 1890, sah. 60–100) onu sübut etməsi ilə borcluyuq ki, serblər və bolqarlar arasında «Zadruga» (təxminən dostluq deməkdir) və ya «Bratstvo» (qardaşlıq) adı ilə və şərq xalqlarında şəkli dəyişilmiş formada indi də təsadüf edilən patriarxal ev icması qrup nığahından əmələ gələn və ana hüququna əsaslanan ailədən müasir dünyanın fərdi ailəsinə keçid pilləsi olmuşdur. Bu, görünür, həqiqətən hər halda Köhnə dünyanın mədəni xalqları barəsində, arilər və semitlər barəsində sübut edilmişdir.

Cənubi slavyan zadruqası belə bir ailə icmasının hələ mövcud olan ən yaxşı nümunəsidir. O, bir atanın övladlarının bir neçə nəslini arvadları ilə birlikdə əhatə edir, həm də onlar hamısı bir həyətdə birgə yaşayır, öz tarlalarını birgə becərir, ümumi ehtiyatdan yeyir və keyir, gəlirin artığına birlikdə sahib olurlar. Icma ev ağasının («domacin»), ən yüksək idarəçiliyindədir, o həmin icmanı xarici aləm qarşısında təmsil edir, xırda şeyləri satmaq hüququna malikdir, kassanı saxlayır və istər kassa üçün, istərsə bütün təsərrüfatın düzgün aparılması üçün məs'uliyət daşıyır. O seçilir və onun yaşca ən böyük olması heç də məcburi deyildir. Qadınlar və onların yerinə yetirdikləri işlər ev xanımının («domacica») rəhbərliyinə tabedir, o adətən domacinin arvadı olur. Bu qadın icma qızları üçün ər seçməkdə də mühüm, çox vaxt həlledici rol oynayır. Lakin ali hakimiyyət ailə şurasının əlində, icmanın istər qadınlardan, istərsə kişilərdən ibarət bütün yaşlı üzvlərinin yığıncağının ixtiyarında olur. Ev ağası bu yığıncaq qarşısında hesabat verir; yığıncaq qətiqərarlar qəbul edir, icma üzvlərini mühakimə

edir, böyük alğı və satqı haqqında,—xüsusən iş torpaq sahələrinə aid olduqda—qərarlar çıxarır və i.a.

Ancaq təxminən on il bundan əvvəl sübut edilmişdir ki, bu cür böyük ailə icmaları Rusiyada da mövcud olmaqda davam edir¹⁵⁰; indi hamılıqla e`tiraf edilir ki, kənd icması kimi, bu ailə icmalarının da rus adətlərində dərin kəkləri vardır. Bu icmalar ən qədim rus qanun məcəlləsində, Yaroslavin «Pravda»sında da Dalmatsiya qanunlarındakı<sup>151</sup> kimi eyni adda («vervj») göstərilir; bu icmalar barəsində mə`lumatı polyak və çex tarix mə`xəzlərində də tapmaq olar.

Höyslerin dediyinə görə («Alman hüququnun əsas müddəaları») əvvəllər germanlarda da təsərrüfat vahidi müasir mə`nada fərdi ailə deyil, «ev icması» olmuşdur, bu da bir neçə nəsildən və onların ailələrindən ibarət idi və olduqca çox hallarda azad olmayanları da əhatə edirdi. Roma ailəsini də bu tipdən hesab edirlər və buna uyğun olaraq son zamanlar istər ev ağasının mütləq hakimiyyətinə, istərsə onun qarşısında ailənin qalan üzvlərinin hüquqsuzluğuna çox şübhə edirlər. Görünür, İrlandiyada keltlərin də bu cür ailə icmaları olmuşdur; Fransada bunlar Fransa inqilabına qədər Nivernedə raqsoppepez adı ilə qalmışdı, FransızKontedə isə bunlar hələ indi tamam aradan qalxmamışdır. Luana rayonunda (Sona və Luara departamenti) böyük kəndli evlərinə təsadüf olunur, bunların lap dama qədər ucalan ümumi hündür bir mərkəzi zalı və bunun ətrafında yataq otaqları vardır, buraya 6–8 pilləli pilləkanla qalxırlar və burada eyni bir ailənin bir neçə nəslə yaşayır.

Hindistanda torpağı birgə becərən ev icmasının Böyük Aleksandr dövründə mövcud olduğu hələ Nearx tərəfindən göstərilir və bu icma hələ indi də həmin yerdə, Pəncabda və ölkənin bütün şimal-qərbində vardır. Qafqazda bunun mövcud olduğunu Kovalevski özü sübut edə bilmişdi. Əlcəzairdə bu icma kabillər arasında hələ də mövcuddur. Buna, görünür, həqqa Amerikada da təsadüf edilmişdir; bunun Surita tərəfindən təsvir edilən qədim Meksika «calpullis»¹⁵²lərində tapılacağını güman edirlər; əksinə, Kunov («Ausland»¹⁵³, №42–44, 1890) kifayət qədər aydın sübut etmişdir ki, Peru işğal edildiyi zaman orada marka quruluşu kimi bir şey mövcud olmuşdur (həm də təəccüblüdür ki, bu marka da taqsa adlanırdı) və burada becərilmiş torpaq vaxtaşırı yenidən bölüşdürülürdü, deməli, torpağın fərdi becərilməsi qaydası var idi.

Ümumi torpaq sahibliyi olan və torpağı birgə becərən iatriarxal ev icması hər halda indi əvvəlkindən tamamilə başqa bir əhəmiyyət kəsb edir. Ana hüququna əsaslanan ailədən fərdi ailəyə keçid zamanı Köhnə dünyanın mədəni xalqları və bə`zi başqa xalqları arasında həmin icmanın oynadığı mühüm rola biz daha şübhə edə bilmərik. Kovalevski tərəfindən çıxarılan belə bir başqa nəticədən də biz sonrakı şərhimizdə bəhs edəcəyik ki, bu icma həmçinin keçid pilləsi olmuş və bundan kənd icması və ya icma-marka əmələ gəlmişdir, burada isə torpaq ayrı-ayrı ailələr tərəfindən fərdi surətdə becərilirdi, əkin yerləri və çəmənlər əvvəllər vaxtaşırı bölüşdürülürdü, sonra isə qəti bölüşdürülmüşdü.

Həmin ev icmaları daxilindəki ailə həyatı haqqında bunu qeyd etmək lazımdır: hər halda Rusiyada ailə başçıları haqqında mə`lumdur ki, onlar icmanın çavan qadınlarına

qarşı, xüsusilə öz gəlinlərinə qarşı öz mövqelərindən çox sui-istifadə edirlər və çox zaman bunlardan özləri üçün hərəmxana düzəldirlər; rus xalq mahnıları bunu çox aydın göstərir.

Ana hüququnun süqut etməsi ilə əlaqədar olaraq sür`ətlə inkişaf edən monoqamıyaya keçməzdən əvvəl çoxarvadlılıq və çoxərliklik haqqında daha bir neçə kəlmə söyləyək. Bu nigah formalarının hər ikisi yalnız bir istisna ola bilər,—necə deyirlər, tarixi bir dəbdəbə ola bilər,—hətta müəyyən bir ölkədə bunların eyni zamanda mövcud olmasına təsadüf edilsəydi də yenə istisnadır, lakin mə`lum olduğu kimi, buna təsadüf edilmir. Deməli, çoxarvadlılıqdan kənarda qalan kişilər çoxərliklikdən artıq qalan qadınlardan həzz ala bilmədiklərinə görə və sosial tə`sisatdan asılı olmayaraq, kişilərlə qadınların sayı indiyədək demək olar bərabər olduğuna görə, özlüyündə bu nigah formalarından heç biri hamılıqla qəbul edilmiş bir forma ola bilməzdi. Həqiqətdə bir kişinin çoxarvadlılığı, görünür, köləliyin nəticəsi idi və yalnız müstəsna məvqe tutan şəxslərə müyəssər idi. Semit tipli patriarxal ailədə yalnız patriarx özü və olsa-olsa onun bir neçə oğlu çoxarvadlılıq vəziyyətində yaşayır, qalanları isə tək-cə bir arvadı ilə kifayətlənməlidir. Bütün Şərqdə vəziyyət hələ indi də belədir; çoxarvadlılıq varlıların və kübarların imtiyazıdır, həm də başlıca olaraq kəniz satın alınması yolu ilə həyata keçirilir; xalqın əksəriyyəti monoqamıya halında yaşayır. Hindistanda və Tibetdə də çoxərliklik belə bir istisna təşkil edir; bunun qrup nigahından (1884-cü il nəşrində «qrup nigahından» əvəzində «punalua ailəsindən» çap edilmişdir. *Red.*) əmələ gəlməsi məsələsi, şübhəsiz, maraqsız deyildir və hələ daha öyrənilməlidir. Həm də, görünür, əməli olaraq çoxərliklikdə müsəlman hərəmxanalarının qısqanc qaydalarından xeyli artıq dərəcədə dözmə vardır. Hər halda Hindistanda nairilər arasında belədir, hərçənd hər üç, dörd və daha çox kişinin bir ümumi arvadı vardır, lakin bu kişilərdən hər birinin bununla yanaşı başqa üç və daha çox kişi ilə birlikdə ikinci bir arvadı, habelə üçüncü, dördüncü və i.ə. arvadı ola bilər. Təəccüblüdür ki, Mak-Lennan, üzvlərindən hər birinin bir neçə klubda ola biləcəyi, bu nigah klublarını təsvir edərkən, klub nigahı kimi yeni bir kateqoriya kəşf etməmişdir. Lakin bu nigah *klubları* adəti heç də həqiqi çoxərliklik deyildir, əksinə, artıq Jiro-Telonun qeyd etdiyi kimi, sadəcə qrup nigahının xüsusi formasıdır; kişilər çoxarvadlılıqla, qadınlar isə çoxərlikliklə yaşayırlar (Axırncı ibarə Engels tərəfindən 1891-ci il nəşrində əlavə edilmişdir. *Red.*).

4. *Monoqam ailə*. Yuxarıda göstəriləyi kimi, bu ailə barbarlığın orta pilləsi ilə yüksək pilləsi arasındakı dövrdə ikili ailədən əmələ gəlir; onun qəti qələbəsi sivilizasiya dövrünün başlanması əlamətlərindən biridir. Bu ailə ər-in hökmranlığına əsaslanır, özü də mənşəyi müəyyən atadan olmasına şübhə yeri qoymayan uşaqlar doğulması məqsədi kimi qəti ifadə olunan bir məqsəd daşıyır, mənşəyin belə şübhəsiz olması isə ona görə lazımdır ki, müəyyən müddətdən sonra uşaqlar əsl vərəsə kimi ata əmlakına sahib ola bilsinlər. İkili nigahdan bu ailənin fərqi ondadır ki, nigah əlaqələri xeyli artıq dərəcədə möhkəmdir və indi artıq tərəflərdən hər hansının arzusu ilə pozula bilməz. Daha indi, bir qayda olaraq, yalnız ər bu əlaqələri pozub öz arvadını rədd edə bilər. Ər-arvadlıq sədaqətini pozmaq hüququ indi də hər halda adət üzündən ər üçün tə`min edilmiş qalır

(«Code Napoleon» (Napoleon məcəlləsi. *Red.*) ərə, öz aşnasını ailə yurduna gətirmirsə, qəti surətdə belə hüquq verir¹⁵⁴) və sonrakı ictimai inkişafə əlaqədar olaraq bu hüquq getdikcə daha həyata keçirilir; əgər arvad keçmişdəki cinsi əlaqə praktikasını yadına salıb ona qayıtmaq istəsə, ona əvvəllər hər hansı bir vaxt olduğundan daha ağır cəza verilir.

Bütün öz sərtliyi ilə yeni ailə forması yunanlarda bizim qarşımıza çıxır. Marks qeyd edir (Bax: «Marks və Engelsin arxivi», IX cild, səh. 32. *Red.*) ki, mifologiyada ilahələrin vəziyyəti bizə qadınların hələ azad və şərəfli bir mövqə tutduqları daha əvvəlki dövrü göstərdiyi halda, qəhrəmanlıq dövründə biz ərin hökmranlığı və kənizlərin rəqabəti üzündən qadını artıq alçaldılmış vəziyyətdə görürük (1884-cü il nəşrində bu ibarənin axırı aşağıdakı şəkildə verilmişdi: «qəhrəmanlıq dövründə biz qadını yarıkəniz vəziyyətində təcrid olunmuş halda görürük, bundan da məqsəd uşaqların atasının mə'lum olmasını qəti tə'min etməkdir». «Yunan qadaşları çox tez-tez fürsət tapıb ərlərini aldadırdılar» sözlərinə qədər olan sonrakı mətn Engels tərəfindən demək olar tamamilə 1891-ci il nəşrinə əlavə edilmiş və bundan ötrü 1884-cü il nəşrindəki bir neçə ibarədən istifadə edilmişdir. *Red.*). «Odisseyə»də bunu oxumaq kifayətdir ki, Telex öz anasının sözünü necə kəsib onu susmağa məcbur edir (*Homer. «Odisseyə», birinci mahnı. Red.*). Əsir alınan cavan qadınlar Homerin əsərində qaliblərin şəhvani ehtirasına qurban verilir: sərkərdələr növbə ilə və öz rütbələrinə müvafiq olaraq özlərinə qadınların ən gözəllərini seçirlər; mə'lum olduğu kimi, «İlliada»da bütün hadisə belə bir kəniz üstündə Axilles ilə Aqamemnon arasındakı mübahisə üzərində purulmuşdur. Homerdə hər bir az-çox əhəmiyyətli qəhrəman təsvir olunarkən, həmin qəhrəmanla bir çadırda və bir yataqda qalan əsir qız da xatırlanır. Həmin qızları özləri ilə öz vətənlərinə aparıb ailəli evə də gətirirlər, məsələn, Esxildə Aqamemnon Kassandranı belə aparır (*Esxil. «Oresteya. Aqamemnon». Red.*); belə kənizlərdən doğulan oğullara atanın mirasından az bir pay çatır və onlar azad vətəndaş hesab olunurlar; Tevkr Telamonun belə nigahdankənar oğludur və özünü atasının oğlu adlandırı bilir. Qanuni arvaddan tələb olunur ki, o bütün bu vəziyyətə dözsün, özü isə çox iemətli və ərinə sədaqətli olsun. Qəhrəmanlıq dövründəki yunan qadını sivilizasiya dövrü qadınından daha hörmətli olsa da, hər halda o, nəticə e'tibarı ilə kişi üçün yalnız onun nigahdan doğulan qanunv vərəsələrinin anasıdır, baş evdar qadındır və kişinin istədiyi kimi öz aşnalarına çevirə biləcəyi və fe'lən çevirdiyi kənizlər üzərində nəzarətçidir. Məhz monoqamiya ilə yanaşı köləliyin mövcud olması, *kişinin* tam ixtiyarında olan çavan gözəl kənizlərin varlığı lap əvvəldən monoqamiyaya spesifik xarakter verərək, onu kişi üçün deyil, *yalnız qadın üçün* mönoqamiyaya çevirmişdir. O özünün bu xarakterini indi də saxlayır.

Daha sonrakı dövrdə yaşamış olan yunanlarda dorilərlə ioniləri bir-birindən fərqləndirmək lazımdır. Klassik. nümunəsi Sparta olan dorilər arasında nigah münasibətləri bir çox cəhətdən hətta Homerin bəhs etdiyindən də arxaikdir. Spartada dövlət haqqında orada qəbul edilmiş baxışlara uyğun olaraq dəyişdirilən və bir çox cəhətdən hələ qrup nigahını xatırladan ikili nigah vardır. Uşağı olmayanların nigahları

pozulur: arvadı doğmayan çar Anaksandrid (bizim eradan 560 il əvvəl) ikinci arvad almışdı və iki təsərrüfat qurmuşdu; yenə təxminən həmin vaxtda iki sonsuz arvadı olan çar Ariston üçüncü bir arvad almış, lakin ilk arvadlarından birini buraxmışdı. Digər, tərəfdən, bir neçə qardaşın ümumi bir arvadı ola bilərdi; öz dostunun arvadını xoşlayan bir adam həmin qadına dostu ilə şərik ola bilərdi və öz arvadını, Bismarkın deyə biləcəyi kimi, sağlam bir «aygırın» ixtiyarına vermək—o, həmvətənlər sırasına daxil olmasa da—ədəbli bir iş sayılırdı. Plutarxın əsərinin bir yerində spartalı bir qadının ona məftun olmuş bir kişini öz ərinin yanına göndərməsindən—Şömanın dediyinə görə—hətta daha böyük bir əxlaq sərbəstliyi olduğu nəticəsini çıxarmaq olar. Buna görə də ər-arvad sədaqətinin həqiqətən pozulması—ərdən xəlvətdə arvadın sədaqətsizliyi—əşidilməmiş bir şey idi. Digər tərəfdən, Spartada, hər halda onun ən yaxşı dövründə, ev köləliyi olmamışdır, təhkimli ilotlar malikanələrdə ayrıca yaşayırdılar, buna görə də spartialarda¹⁵³ onların arvadlarından istifadə etmək həvəsi az idi. Təbiidir ki, bütün bu şərait üzündən Spartada qadınlar qalan yunanlarda olduğundan xeyli artıq dərəcədə şərəfli mövqe tuturdular. Sparta qadınları və Afina heteradarının ən yaxşı hissəsi Yunanıstanda elə yeganə qadınlar idi ki, bunların haqqında qədim adamlar hörmətlə danışılar və onların söylədiklərini xatırlamağı layiq bilirlər. Afinanın səciyyəvi olduğu ionilərdə biz tamamilə başqa bir vəziyyət görürük. Qızlar ancaq əyirmək, toxumaq və tikməyi, ən çox bir az oxuyub yazmağı öyrənirdilər. Onlar, demək olar, qapalı həyat sürürdülər, yalnız başqa qadınlarla ünsiyyətdə olurdular. Qadınların otağı evin ayrıca bir hissəsində, yuxarı mərtəbədə və ya içərilərdə olurdu, oraya kişilər, xüsusən yad kişilər asanlıqla keçə bilməzdilər və evə kişilər gəldikdə, qadınlar həmin yerə çəkilirdilər. Qadınlar evdən kənizsiz çıxmırdılar; evdə onlar sözün əsl mənasında keşikçilərin nəzarəti altında idilər. Aristofan ər-arvad sədaqətini pozanları qorxutmaq üçün saxlanılan molos itlərindən bəhs edir¹⁵⁶, hər haddə Asiya şəhərlərində isə qadınlara nəzarət etmək üçün xədimlər saxlayırdılar, hələ Herodotun vaxtında Xios adasında bu cür xədimlər hazırlayıb satırdılar və Vaksmutun dediyinə görə, bu xədimləri alanlar tək-cə barbarlar deyildi. Yevripiddə arvad barəsində «oikurema» (*Yevripid. «Orest». Red.*) sözü işlədilirdi, bu da təsərrüfata göz qoyan bir şey (orta cinsdən olan sözdür) deməkdir, həm də afinalı kişi üçün arvad həqiqətən uşaq doğan olmaqla bərabər, baş xidmətçidən başqa bir şey deyildi. Ər öz idman məşqləri ilə, öz ictimai işləri ilə məşğul olurdu, arvad isə bunlarda iştirak etməkdən kənar edilmişdi; bundan əlavə, çox zaman ərin ixtiyarında kənizlər də olurdu, Afinanın tərəqqisi dövründə isə geniş yayılmış və hər halda dövlətin himayəsi altında olan fahişəlik var idi. Məhz bu fahişəlik zəminində Yunanıstanda elə yeganə parlaq qadın tipləri meydana gəlmişdi ki, bu qadınlar da öz zəkaları və bədii zövqləri cəhətdən antik dövrdəki qadınların ümumi səviyyəsindən spartalı qadınların öz xarakteri cəhətdən durduqları kimi yüksəkdə dururdular. Lakin əsl qadın olmaq üçün əvvəlcə hetera olmaq lazım gəlməsi Afina ailəsi üçün ən ciddi bir töhmətdir.

Bu Afina ailəsi zaman keçdikcə elə bir nümunə oldu ki, tək-cə geridə qalan ionilər deyil, habelə tədrisən istər ölkə daxilində, istərsə müstəmləkələrdə bütün yunanlar da

öz ev qaydalarını bu cür qurmağa başladılar. Lakin bütün bu qapalı həyata və nəzarətə baxmayaraq, yunan qadınları çox tez-tez fürsət tapıb ərlerini aldadırdılar, bu ərler isə öz arvadlarına azacıq da məhəbbət hissi bürüzə verməkdən utanaraq heteralarla cürbəcür sevgi macəralarında əylənirdilər; lakin qadınların alçaldılmasının intiqamı alınırdı və kişilərin özləri alçaldılırdı, nəhayət, kişilər oğlan uşaqlarına qarşı qeyri-təbii məhəbbət bataqlığında batıb qaldılar və Qanimed haqqındakı əsatirlə öz allahlarını, habelə özlərini də ləyaqətdən məhrum etdilər.

Qədim dövrün ən sivilizasiyalı və ən çox inkişaf etmiş xalqında izləyə bildiyimizə görə monoqamiyanın mənşəyi belədir. Monoqamiya heç də fərdi cinsi məhəbbətin məhsulu deyildi, onun belə bir məhəbbətlə qətiyyən heç bir əlaqəsi yox idi, çünki nigahlar yenə əvvəlki kimi maddi mülahizələrə əsaslanmaqda idi. Monoqamiya elə bir ilk ailə forması idi, ki, onun əsasını təbii deyil, iqtisadi şərait (1884-cü il nəşrində «iqtisadi şərait» sözləri əvəzində «ictimai şərait» çap edilmişdir; «yəni kortəbii surətdə», sözlərindən e'tibarən ibarənin sonu Engels tərəfindən 1891-ci il nəşrində əlavə edilmişdir. *Red.*) təşkil edirdi, yəni kortəbii surətdə meydana gəlmiş ilk ümumi mülkiyyət üzərində xüsusi mülkiyyətin qələbəsi təşkil edirdi. Təknigahlılıqdan güdülən və yunanlar tərəfindən açıqca e'lan edilən yeganə məqsəd–ailədə ər in hökmranlığı və uşaqların ancaq ondan təvəllüd etməsi və onun sərvətinin varisi olması idi. Qalan cəhətlərdən isə təknigahlılıq onlar üçün bir yük idi, allahlar, dövlət və öz əcdadları qarşısında yerinə yetirməli olduqları bir vəzifə idi. Afinada qanun nəinki nigah əlaqəsinə girməyi, habelə ər tərəfindən ərlik vəzifələri deyilən müəyyən miqdar vəzifələrin yerinə yetirilməsini də tələb edirdi (Axırncı ibarə Engels tərəfindən 1891-ci il nəşrində əlavə edilmişdir. *Red.*).

Beləliklə, tarixdə təknigahlılıq heç də kişi ilə qadın arasında razılığa əsaslanan bir ittifaq olaraq meydana gəlmir, həmçinin daha az dərəcədə bu ittifaqın yüksək forması olaraq meydana gəlir. Əksinə. Təknigahlılıq bir cinsin digər cinsi əsarət altına alması kimi, bu cinslər arasında o vaxta qədər bütün əvvəlki tarixdə görünməmiş bir ziddiyyətin e'lan edilməsi kimi meydana gəlir. Marks ilə mənim tərəfimdən 1846-cı ildə tərtib olunub çap edilməmiş olan köhnə bir əlyazmasında mən aşağıdakı sözlərə təsadüf edirəm: «Kişi ilə qadın arasında ilk əmək bölgüsü uşaq törətmək üçün olmuşdur» (*K.Marks və F.Engels. «Alman ideologiyası» Red.*). İndi mən buna əlavə edib deyə bilərəm: tarixdə meydana çıxan ilk siniflər əksliyi təknigahlılıq zamanı ər arvad arasında antaqonizmin inkişafı ilə bir vaxta düşür və ilk sinfi zülm qadın cinsini kişi cinsinin əsarətə alması ilə bir vaxta düşür. Təknigahlılıq böyük tarixi tərəqqi idi, lakin bununla bərabər o, köləlik və xüsusi sərvətlə yanaşı olaraq, indiyədək davam edən elə bir dövrün başlanğıcı idi ki, bu zaman hər bir tərəqqi eyni zamanda nisbi bir tənəzzül deməkdir, bəzilərinin rifahı və inkişafı başqalarının iztirabları və əzilməsi bahasına əldə edilir. Təknigahlılıq sivilizasiyalı cəmiyyətin elə bir hüceyrəciyidir ki, ona əsasən biz artıq həmin cəmiyyət daxilində tamamilə inkişaf etmiş olan əksliklərin və ziddiyyətlərin təbiətini öyrənə bilərik.

İkili nigah və ya hətta təkniqahlılıq qalib gəldikdə, cinsi əlaqələrin köhnə nisbi azadlığı heç də aradan qalxmadı.

«Punalua qruplarının tədricən ölüb getməsi nəticəsində daha məhdud çərçivəyə salınan köhnə nigah sistemi hələ də ailənin inkişaf etdiyi bir mühit idi və sivilizasiyanın ilk nişanələri meydana çıxdığı vaxta qədər ailənin inkişafını ləngidirdi... Həmin sistem, nəhpyət, heterizmin yeni formasına keçməklə aradan qalxdı və bu forma sivilizasiya dövründə də adamları sanki ailə üzərinə düşən qara bir kölgə kimi təqib edir».

Heterizm dedikdə, Morqan *təknigahlılıqla yanaşı* olaraq kişilərin ərsiz qadınlarla nigahsız cinsi əlaqələrini nəzərdə tutur, bu əlaqə isə, məlum olduğu kimi, bütün sivilizasiya dövrü ərzində ən müxtəlif formalarda genişlənir və getdikcə daha artıq dərəcədə aşkar bir fahişəliyə çevrilir (). Bu heterizm öz mənşəyini bilavasitə qrup nigahından, qadınların kənar kişilərlə əlaqədə olub bununla da özlərinə ismətli olmaq hüququ əldə etməkdən ötrü verdikləri qurbandan alır. Pul müqabilində kişilərlə əlaqədə olmaq əvvəllər dini bir mərasim idi; bu mərasim məhəbbət ilahəsinin məbədinə icra edilirdi və pul əvvəllər məbədin xəzinəsinə daxil olurdu. Ermənistanda Anaitis hiyerodulları¹⁵⁷, Korinfdə Afrodita hiyerodulları, habelə Hindistanın məbədlərdə xidmət edən və bayaderka adlanan (portuqaliya dilindəki «bailadeira»—rəqqasə sözünün təhrif olunmuşşəklidir) dini rəqqasələr ilk fahişələr idi. Kənar kişilərlə əlaqədə olmaq əvvəllər hər bir qadının vəzifəsi idi, sonralar isə sanki bütün qalanları əvəz edən ancaq bu kahinələrin borcu olmuşdu. Başqa xalqlarda heterizm öz mənşəyini nigahdan əvvəl qızlara verilən cinsi azadlıqdan alır və, deməli, bu da qrup nigahının qalığıdır, bizə ancaq başqa yolla gəlib çatmışdır. Əmlak bərabərsizliyi meydana gəldikdə, yəni artıq barbarlığın yüksən pilləsində qul əməyi ilə yanaşı arabir muzdlu əmək də meydana çıxır və onun zəruri çıxırdaşı olaraq, eyni zamanda, kənizlərin kişilərlə əlaqədə olmağa məcbur edilməsi ilə yanaşı, azad qadınların peşəkar fahişəliyi meydana gəlir. Beləliklə, sivilizasiyanın doğurduğu nə varsa, hamısı ikili, ikibaşlı, daxilən ikiyə parçalanmış, ziddiyyətli olduğu kimi, qrup nigahından sivilizasiyaya qalan irs də ikili idi; bir tərəfdən, monoqamiya, digər tərəfdən də heterizm və onun ən ifrat forması olan fahişəlik. Heterizm hər hansı başqa ictimai təsisat kimi bir ictimai təsisatdır; heterizm köhnə cinsi azadlığın yenə də mövcud olmasını—kişilərin xeyrinə təmin edir. Əslində nəinki yol verilən, habelə geniş tətbiq edilən, xüsusilə də hakim siniflər tərəfindən istifadə olunan heterizm yalnız sözdə pislənir. Lakin bu pisləmə əslində belə bir işi görən kişilərə qarşı deyil, yalnız qadınlara qarşı yönəldilir; bu qadınlara nifrət bəsləyir və onları cəmiyyətdən kənara atırlar ki, beləliklə də qadın cinsi üzərində kişilərin qeyri-məhdud hökmranlığını əsas ictimai qanun olaraq bir daha e`lan etsinlər.

Lakin bununla birlikdə monoqamiyanın öz daxilində ikinci ziddiyyət inkişaf edir. Öz həyatını heterizm ilə zinətləndirən ər ilə yanaşı onun tərk edilmiş arvadı durur (Bu və əvvəlki ibarə Engels tərəfindən 1891-ci il nəşrində əlavə edilmişdir. *Red.*). Almanın yarısı yeyiləndən sonra əldə onun bütövü qala bilmədiyi kimi, ziddiyyətin də bir tərəfi olmadan digər tərəfi ola bilməz. Lakin arvadları kişilərin aqlını başlarına gətirənə qədər, görünür, kişilərin rəyi belə olmamışdır. Təkniqahlılıqla birlikdə əvvəllər

mə'lum olmayan iki dəyişilməz səciyyəvi ictimai tip meydana gəlir: arvadın daimi oynası və binamus edilən ər. Kişilər qadınlara qalib gəldilər, lakin qaliblərin işini başa çatdırmağı məğlub olanlar alicənablıqla öz üzərlərinə götürdülər. Təknigahlılıqla və heterizmlə yanaşı olaraq qadağan edilən, şiddətli cəzalandırılan, lakin kökü kəsilə bilməyən zina da aradan qaldırılmaz bir ictimai hal oldu. Uşaqların qanuni atadan mənşə etməsinin mö'təbərliyi, yenə əvvəlki kimi, ən çoxu mə'nəvi bir e'tiqada əsaslanmaqda davam edirdi və həlledilməz ziddiyyəti həll etmək üçün «Code Napoleo» 312-ci maddəni tətbiq etmişdi:

«L'enfant concu pendant le mariage a pour peru le mari»—«nigah zamanı mayasını tutan uşağın atası ərdir»..

Təknigahlılığın üç min ildən bəri mövcud olmasının son nəticəsi belədir.

Beləliklə, fərdi ailə öz tarixi mənşəyinə sadıq qaldığı və burada ərın müstəsna hökmranlığı üzündən kişi ilə qadın arasındakı ziddiyyət açıq-aydın xarakter kəsb etdiyi hallarda bu ailə bizə miniatürdə elə əksliklərin və ziddiyyətlərin mənzərəsini verir ki, sivilizasiya dövrünün başladığı zamandan e'tibarən siniflərə bölünmüş olan cəmiyyət bu əksliklər və ziddiyyətlər daxilində hərəkət edir və bunları nə həll edə bilir, nə də aradan qaldıra bilir. Burada mən, əlbəttə, yalnız elə təknigahlılıq hallarından danışiram ki, bu zaman ər-arvadlıq həyatı bu tə'sisatın ilkin xarakterindən irəli gələn qaydalara həqiqətən uyğundur, lakin arvad ərın hökmranlığına qarşı qalxışır. Heç də bütün nigahların bu cür keçmədiyini alman filisterı hamıdan yaxşı bilir; o, dövlətdə hakim ola bilmədiyi kimi, öz evində də hakim ola bilmir; buna görə də onun arvadı ərının layiq olmadığı kişi hakimiyyətini tamamilə haqlı olaraq öz əlinə alır. Lakin ər elə güman edir ki, öz bədbəxtlik yoldaşı olan fransızdan xeyli yüksəkdir, axı bu fransız çox zaman onun özündən daha pis vəziyyətə düşür.

Lakin fərdi ailə heç də hər yerdə və hər zaman yunanlarda olduğu kimi klassik sərt bir formada olmamışdır. Sonralar dünyanın fatehləri olub, şeylərə yunanlardan daha geniş, lakin onlardan az incə nəzərlə baxan romalıları arasında arvad daha çox azad və daha çox hörmətli olurdu. Romalı belə hesab edirdi ki, öz arvadının ölüm-diriminin hakimi olması onun ərınə sədaqətini kifayət qədər tə'min edir. Bundan əlavə, burada ər ilə yanaşı olaraq arvad istədikdə nigahı poza bilərdi. Lakin təknigahlılığın inkişafında ən böyük tərəqqi, şübhəsiz, germanlar tarix səhnəsinə qədəm qoyduqda əldə edilmişdir, həm də ona görə əldə edilmişdir ki, görünür, onların yoxsulluğu üzündən, monoqamiya bəlkə də o zaman onların arasında ikili nigahdan hələ tamamilə inkişaf etməmişdi. Biz bu nəticəyə Tatsitin xatırladığı aşağıdakı üç cəhətə əsasən gəlirik. Əvvələn, nigah nə qədər müqəddəs tutulsa da—«onlar tokcə bir arvadla kifayətlənirlər, qadınlar ismət örtüyünün əhatəsində yaşayırlar»,—hər halda onlarda əyanlar və tayfa başçıları arasında çoxarvadlılıq yayılmışdı, bu da ikili nigah əlaqəsində yaşayan amerikalılar arasında təsadüf etdiyimizin eynidir. İkincisi, ana hüququndan ata hüququna keçilməsi onların arasında bundan yalnız azacıq əvvəl mümkün ola bilərdi, çünki dayı—ana hüququna görə kişi cinsindən ən yaxın qohum—onlarda hələ az qala doğma atadan daha yaxın bir qohum hesab olunurdu, bu da habelə Amerika hindilərinin nöqteyi-nəzərinə uyğun

gəlir; Marks, özünün tez-tez dediyi kimi, bizim öz keçmişimizi başa düşməyin açarını həmin hindilərdə tapmışdı. Üçüncüsü də, germanlarda qadınlar böyük hörmət görür və ictimai işlərə xeyli təsir göstərirdilər, bu isə kişilərin monoqamiyaya xas olan hökmranlığına açıqca ziddir. Bütün bunlarda demək olar germanlar spartalılardan fərqlənmirlər; spartalılarda, gördüyümüz kimi, ikili nığah da hələ tamam aradan qaldırılmamışdı (Axırncı ibarə Engels tərəfindən 1891-ci il nəşrində əlavə edilmişdir. *Red.*). Beləliklə, bu cəhətdən də germanlarla birlikdə tamamilə yeni bir ünsür dünya hökmranlığı qazandı. Xalqların bir-birinə qarışması prosesində Roma aləminin xarabaları üzərində inkişaf etmiş yeni monoqamiyaya kişilərin hökmranlığını daha yumşaq formalara saldı və qadınlar üçün hər halda zəhəri cəhətdən, klassik qədim dövrün heç vaxt görmədiyi daha şərəfli və daha azad bir vəziyyət yaratdı. Beləliklə də ilk dəfə olaraq elə ilkin şərt yarandı ki, buna əsasən monoqamiyadan–vəziyyətə görə, bunun daxilində, bununla yanaşı, bunun əksinə olaraq,—ən böyük bir əxlaqi tərəqqi inkişaf edə bildi və biz həmin tərəqqi üçün ona borcluyuq; bu tərəqqi—bütün əvvəlki aləmdə məlum olmayan müasir fərdi cinsi məhəbbətdir.

Lakin bu tərəqqini məhz belə bir vəziyyət doğurmuşdu ki, germanlar hələ ikili ailə dövründə yaşayırdılar və qadının ikili ailəyə uyğun vəziyyətini, mümkün olduqca monoqamiyaya keçirmişdilər; bu tərəqqi heç də ondan irəli gəlməmişdi ki, germanlarda əxlaq saflığına nə isə əfsacəvi, gözəl, təbii bir meyl vardır; belə bir meyl əslində ondan ibarətdir ki, ikili nığah monoqamiyaya xas olan kəskin mə'nəvi ziddiyyətlərdən həqiqətən azaddır. Əksinə, germanlar köçdükləri dövrdə, xüsusən cənub-şərqə, Qara dəniz sahillərindəki çöllərdə yaşayan köçərilərə tərəf köçdükləri zaman əxlaq cəhətdən olduqca tənəzzül etmişdilər və həmin köçərilərdən onların at minmək məharətini öyrənməkdən başqa, həmçinin çirkin, qeyri-təbii eyblərini də götürmüşdülər, bunu isə tayfalar haqqında Ammian və herullar haqqında Prokopi qəti surətdə göstərir.

Lakin bütün məlum ailə formalarından monoqamiyaya müasir cinsi məhəbbətin inkişaf edə biləcəyi yeganə forma idisə, bu o demək deyildir ki, burada həmin məhəbbət yalnız və ya başlıca olaraq ər-arvadın bir-birinə məhəbbəti kimi inkişaf etmişdir. Möhkəm təknigahlılığın öz təbiəti ər-in hökmranlığı şəraitində buna yol vermirdi. Tarixən fəal olan bütün siniflərdə, yəni bütün hakim siniflərdə nığah bağlanması ikili nığah zamanından bəri olduğu halında qalırdı,—yəni ata-anaların düzəltdiyi bir sövdə olurdu. Həm də cinsi məhəbbətin tarixdə meydana gəlmiş olan birinci və hər kəsə (hər halda hakim siniflərdən olanlara) müyəssər forması olan ehtiras, cinsi meylin ən yüksək forması olan ehtiras,—bu cinsi meyl isə həmin məhəbbətin spesifik xarakterini təşkil edir,—onun bu birinci forması, orta əsrlərdəki rıtsar məhəbbəti heç də ər-arvad məhəbbəti deyildi. Əksinə. Özünün klassik şəklində provansallar arasında rıtsar məhəbbəti tam sürətlə ər-arvad sədaqətini pozmağa doğru gedir və bu məhəbbətin şairləri bunu tərənnüm edirlər. Məhəbbəti tərənnüm edən provansal poeziyasının ən gözəl nümunələrini «albalar» (albas), almanca sübh mahnıları təşkil edir. Bu mahnılarda parlaq boyalarla təsvir edilir ki, rıtsar öz gözəlinin, özgə arvadının yatağında uzanmışdır, bayırda isə keşikçi durmuşdur, o açılan sübhün (alba) ilk

əlamətlərini ritsara xəbər verir ki, gözə dəymədən yayınıb aradan çıxıb bilsin; sonra da mahnının ən yüksək nöqtəsi olan ayrılıq səhnəsi gəlir. Şimali Fransa sakinləri, eyni tərzdə qoçaq almanlar da bu növ poeziyanı ona uyğun olan ritsar məhəbbəti forması ilə birlikdə mənimsəmişlər və bizim qoca Volfram fon Eşenbax eyni incə mövzuda üç gözəl mahnı qoşmuşdur, həm də bu mahnılar mənə onun üç uzun qəhrəmanlıq poemasından daha xoş gəlir.

Müasir burjua mühitində nigah bağlanması iki yolla olur. Katolikölgələrində valideynlər çavan burjua oğulcuğuna yenə əvvəlki kimi münasib arvad axtarıb tapırlar və, aydındır ki, bunun nəticəsi monoqamıyaya xas olan ziddiyyətin ən tam inkişafından ibarət olur: ər tərəfdən heterizm yüksək dərəcədə artır, arvad tərəfdən ərə xəyanət yüksək dərəcədə artır. Zənn edilməlidir ki, katolik kilsəsi əqravad arasında xəyanətə də ölüm kimi heç bir əlac olmadığını yalnız yəqin etdikdən sonra boşaimanı ləğv etmişdir. Protestant ölkələrində, əksinə, burjua oğulcuğuna, bir qayda olaraq, öz sinfi içərisindən arvad seçməkdə çox və ya az sərbəstlik verilir; buna görə də, protestant riyakarlığı ruhuna uyğun olaraq ədəb naminə, daim nəzərdə tutulduğu kimi, nigah bağlanmasında məhəbbət müəyyən dərəcəyə qədər əsas təşkil edə bilər. Burada ər o qədər də qızgın surətdə heterizmə əl atmır, arvadın xəyanətinə isə o qədər də tez-tez təsadüf edilmir. Lakin nigah forması hər necə olsa da» adamlar nigahdan sonra da ondan əvvəl olduqları kimi qaldıqlarına, protestant ölkələrində isə burjualar əksəriyyətlə filister olduqlarına görə, yenə bu protestant monoqamıyası, ən yaxşı hallar götürülsə də, ailə səadəti adlandırılan yalnız dözülməz dərəcədə sıxıcı ər-arvad həyatına gətirib çıxarır. Bu nigah növlərinin hər ikisinin ən yaxşı in'ikası romandır: katolik nigahı üçün fransız romanı, protestant nigahı üçün alman (1884-cü il nəşrində: «alman və İsveç». *Red.*) romanı. Bunların hər ikisində «o bunu əldə edir»: alman romanında cavan oğlan bir qız əldə edir, fransız romanında isə ər binamusluq əldə edir. Həm də bu zaman onlardan hansının daha pis vəziyyətə düşdüyü heç də həmişə aydın olmur. Buna görə də fransız romanındakı «əxlaqsızlıq» alman filisterinə nə dərəcədə dəhşətli görünürsə, alman romanındakı darıxdırıcılıq da fransız burjuasına eyni dərəcədə dəhşətli görünür. Lakin son zamanlar, «Berlin dünya şəhəri olmağa başladığı» vaxtdan etibarən alman romanı orada çoxdan yaxşı mə'lum olan heterizmə və ər-arvad xəyanətinə daha az cəsarətsiz bir münasibət bəsləməyə başlayır.

Lakin hər iki halda nigah tərəflərki sinfi mövqeyindən asılı olur və buna görə də həmişə maddi mülahizəyə əsaslanan bir nigah olur («Qadına münasibətlərdə cinsi məhəbbət» sözlərinə qədər sonrakı mətn Engels tərəfindən 1891-ci il nəşrində əlavə edilmişdir. *Red.*). Maddi mülahizəyə əsaslanan bu nigah hər iki halda çox tez-tez ən kobud bir fahişəliyə—bə`zən hər iki tərəfin, ən çox hallarda isə arvadın fahişəliyinə çevrilir, bu arvad isə adi bir kurtizankadan yalnız bununla fərqlənir ki, öz bədənini, muzzdlu fəhlə qadın özünün əməyini dənəmuzd hesabı ilə satdığı kimi satmır, o öz bədənini həmişəlik satıb kölə olur. Həm də maddi mülahizəyə əsaslanan bütün nigahlara Furyenin bu sözlərini aid etmək olar:

«Qrammatikada iki mənfi ədat müsbət məna verdiyi kimi, nigah əxlaqında da iki fahişəlik bir fəzilət olur».

Qadına münasibətlərdə cinsi məhəbbət yalnız məzlum siniflər arasında, deməli, hazırda proletariat arasında, bu münasibətlərin rəsmən qeyd edilib-edilməməsindən asılı olmayaraq, bir qayda ola bilər və doğrudan da bir qayda olur. Lakin burada klassik monoqamiyanın da bütün əsasları aradan qaldırılmışdır. Burada heç bir mülkiyyət yoxdur, monoqamiya və kişilərin hökmranlığı isə məhz mülkiyyəti saxlamaq və ona vərəsə olmaq üçün yaradılmışdı; buna görə də burada belə bir hökmranlıq yaratmaq üçün heç bir sövqedici səbəb yoxdur. Bundan əlavə, burada bundan ötrü vəsait də yoxdur: bu hökmranlığı mühafizə edən burjua hüququ yalnız varlılar üçün və onların proletarlarla qarşılıqlı münasibətləriə xidmət etmək üçün mövcuddur; bu hüquq pula başa gəlir və fəhlənin yoxsulluğu üzündən onun öz arvadına münasibəti üçün bunun heç bir əhəmiyyəti yoxdur. Burada tamamilə başqa şəxsi və ictimai şərtlər həlledici rol oynayır. Bundan əlavə; iri sənaye qadını evdən ayırır onu əmək bazarına və fabriyə göndərdiyi və olduqca çox hallarda onu ailəni dolandırana çevirdiyi vaxtdan etibarən proletar mənzillərində ər hökmranlığının son qalıqları da hər bir zəminini itirmişdir, yalnız arvadla rəftarda monoqamiya tətbiq olunan zamandan kök salan bir qədər kobudluq qalmışdır. Beləliklə, hətta hər iki tərəfdən ən ehtiraslı bir məhəbbət və ən möhkəm sədaqət olduğu halda da, hər cür kilsə xeyirdusına və dünyəvi xeyirduya baxmayaraq, proletar ailəsi ciddi məna daha monoqam ailə deyildir. Buna görə də monoqamiyanın daimi çıxırdaşları olan heterizm və ər-arvad sədaqətsizliyi də burada lap cüzi rol oynayır; arvad nigahı pozmaq hüququnu fəhlənin özünə qaytarmışdır və tərəflər yola getmədikdə, ayrılmağı üstün tuturlar. Bir sözlə, proletar nigahı sözün heç də tarixi mənasında deyil, etimoloji mənasında monoqam nigahıdır (Bu fəsildə bütün sonrakı mətn, yalnız «Lakin xeyli uzaqlaşdığımız Morqana qayıdaq;» sözləri ilə başlanan axırıncı abzasdan başqa, Engels tərəfindən 1891-ci il nəşrində əlavə edilmişdir. *Red.*).

Lakin bizim hüquqçular belə hesab edirlər ki, qanunvericiliyin tərəqqisi şikayətlənmək üçün hər bir əsas qadınların əlindən getdikcə daha çox alır. Müasir sivilizasiyalı ölkələrin qanunvericiliyində getdikcə daha artıq etiraf edirlər ki, əvvəlcə, nigahın gerçək nigah olması üçün o, hər iki tərəfin könüllü surətdə bağlandığı bir müqavilədən ibarət olmalıdır və ikincisi, nigahın qüvvədə olduğu bütün müddət ərzində də hər iki tərəfin qarşılıqlı surətdə eyni hüquq və vəzifələri olmalıdır. Əgər bu tələblərin hər ikisi ardıcıl surətdə yeridilsəydi, qadınların arzu etdikləri hər şeyi olardı.

Bu xalis hüquqi dəlillər respublikaçı radikal burjuanın vaxtaşırı olaraq proletarı asayişə çağırdığı zaman istifadə etdiyi dəlillərə tamamilə uyğundur. Əmək müqavilosini guya hər iki tərəf könüllü bağlayır. Lakin bunu ona görə könüllü bağlanmış müqavilə hesab edirlər ki, qanuna əsasən hər iki tərəf *kağız üzərində* bərabər vəziyyətdədir. Müxtəlif sinfi vəziyyətin bir tərəfə verdiyi hökmranlıq, bunun sayəsində digər tərəfə göstərilən təzyiq, yəni hər iki tərəfin gerçək iqtisadi vəziyyəti—bu, qanuna daxil olmayan bir şeydir. Həm də əmək müqaviləsinin qüvvədə olduğu müddət ərzində

tərəflərdən heç biri öz hüquqlarından qəti imtina etmədikdə, hər iki tərəf yenə də bərabər hüquqlu olmalıdır. Bunun da qakuna dəxli yoxdur ki, iqtisadi vəziyyət fəhləni hətta hüquq bərabərliyinin son əlamətindən də imtina etməyə məcbur edir.

Əgər əlaqədar tərəflər nigah əlaqəsinə girdiklərinin könüllü xarakter daşdığını formal surətdə bildirmişlərsə, bu, nigah barəsində hətta ən mütərəqqi qanun üçün də tamamilə kifayətdir. Hüquqi pərdə arxasında, gerçək həyatda nələr baş verməsi, bu könüllü razılığın necə əldə edilməsi barəsində qanun və hüquqçu narahat olmaya bilər. Halbuki müxtəlif ölkələrdə hüququn ən adi müqayisəsi bu könüllü razılığın nə demək olduğunu hüquqçuya göstərməli idi. O ölkələrdəki qanun valideynin əmlakının bir hissəsinə uşaqların hökmən vərəsə olmasını təmin edir, deməli, o ölkələrdəki uşaqlar vərəsəlikdən məhrum edilə bilməzlər,—Almaniyada, fransız hüququnun qüvvədə olduğu ölkələrdə və bəzi başqa ölkələrdə,—övladlar nigah əlaqəsinə girmək üçün valideyndən razılıq almalıdırlar. İngilis hüququnun qüvvədə olduğu və nigah əlaqəsinə girmək üçün valideynin razılığı qanunda tələb edilmədiyi ölkələrdə valideyn öz əmlakını vəsiyyət etməkdə tamamilə azaddır və istədikdə, öz uşaqlarını vərəsəlikdən məhrum edə bilərlər. Lakin aydındır ki, buna baxmayaraq və hətta məhz buna görə irs verilə biləcək bir şeyin olduğu siniflər arasında, İngiltərədə və Amerikada nigah əlaqəsinə girmək azadlığı əslində Fransada və Almaniyada olduğundan qətiyyən artıq deyildir.

Nigahda kişi ilə qadının yuridik hüquq bərabərliyi də bundan yaxşı deyildir. Tərəflərin əvvəlki ictimai münasibətlərdən bizə irs qalan hüquq bərabərsizliyi qadının iqtisadi əsarətdə olmasının səbəbi deyil, nəticəsidir. Bir çox nigahlı ər-arvadı və onların uşaqlarını əhatə edən köhnə kommunist ev təsərrüfatında bu təsərrüfatın qadınlara tapşırılan idarəsi də knşilərin yemək şeyləri əldə etməsi kimi ictimai, cəmiyyət üçün zəruri bir fəaliyyət növü idi. Patriarxal ailə və xüsusən fərdi monoqam ailə meydana gəldikdə, vəziyyət dəyişildi. Ev təsərrüfatının idarə olunması öz ictimai xarakterini itirdi. Bu iş daha cəmiyyətə aid bir iş olmadı. O, *xüsusi məşğələ* oldu; arvad baş xidmətçi oldu, ictimai istehsalda iştirakdan kənar edildi. Yalnız zamanəmizdəki iri sənaye qadın üçün—həm də yalnız proletar qadın üçün—ictimai istehsala yenidən yol açdı. Lakin o, ailəyə xidmət sahəsində öz xüsusi vəzifələrini yerinə yetirirsə, onda ictimai istehsaldan kənarda qalır və heç bir şey qazana bilmir, yox əgər ictimai əməkdə iştirak etmək və müstəqil qazanc sahibi olmaq istəyirsə, onda öz ailə vəzifələrini yerinə yetirə bilmir. Bu cəhətdən qadının vəziyyəti istər fabrikdə, istərsə təbabətə və vəkilliyə qədər bütün fəaliyyət sahələrində eynidir. Müasir fərdi ailə qadının aşkar və ya üstüörtülü ev köləliyinə əsaslanır, müasir cəmiyyət isə başdan-başa sanki onun molekulaları olan fərdi ailələrdən ibarət bir kütlədir. Hazırda, hər halda varlı siniflər arasında, ər çox hallarda qazanc gətirməli, ailəni dolandırmalıdır və bu da ona heç bir xüsusi hüquqi imtiyaza ehtiyacı olmayan hökmran mövqe verir. O ailədə burjuadır, arvad isə proletariatu təmsil edir. Lakin sənaye sahəsində proletariat üzərindəki iqtisadi zülmün spesifik xarakteri yalnız, kapitalistlər sinfinin qanunda qəbul edilən bütün xüsusi imtiyazları aradan qaldırıldıqdan və hər iki sinfin tam yuridik hüquq bərabərliyi müəyyən edildikdən sonra bütün öz kəskinliyi ilə meydana çıxır; demokratik respublika

hər iki sinif arasındakı əksliyi məhv etmir—əksinə, yalnız elə bir zəmin yzradır ki, həmin əksliyin həll edilməsi uğrunda mübarizə bu zəmin üzərində genişlənir. Eyni ilə də müasir ailədə ərin arvad üzərindəki hökmranlığının spesifik xarakteri və onların hər ikisi üçün həqiqi ictimai bərabərlik yaradılması zərurəti, habelə bunu əldə etmək üsulu yalnız o zaman tam aydınlığı ilə meydana çıxacaqdır ki, ər ilə arvad yuridik cəhətdən tamamilə bərabər hüquqlu olacaqdır. O zaman məlum olacaqdır ki, qadının azad edilməsi üçün birinci ilkin şərt bütün qadınların ictimai istehsala qayıtmasıdır, bu öz növbəsində tələb edir ki, fərdi ailə daha cəmiyyətin təsərrüfat vahidi olmasın.

Beləliklə, biz bəşəriyyətin inkişafındakı üç başlıca mərhələyə ümumiyyətlə və bütövlüklə uyğun gələn üç başlıca nigah forması görürük. Vəhşiliyə qrup nigahı, barbarlığz ikili nigah, sivilizasiyaya isə ər-arvad sədaqətinin pozulması və fahişəliklə tamamlanan monoqamiya uyğun gəlir. Barbarlığın yüksək pilləsində ikili nigahla monoqamiya arasına kişilərin kənzilər üzərində hökmranlığı və çoxarvadlılıq daxil olur.

Bütün yuxarıda şərh etdiyimizdən göründüyü kimi, formaların belə ardıcıl dəyişməsində özünü göstərən tərəqqinin spesifikliyi ondan ibarətdir ki, qrup nigahına xas olan cinsi sərbəstlikdən kişilər deyil, qadınlar getdikcə daha çox məhrum olurlar. Doğrudan da, qrup nigahı kişilər üçün hələ indiyə qədər fələn mövcuddur. Qadın üçün cinayət sayılan, ağır hüquqi və ictimai nəticələr doğurur bir hərəkət kişi üçün şərəfli bir şey və ya, ən nis halda, məmnuniyyətlə gəzdirilən cüzi bir mənəvi ləkə hesab olunur. Lakin qədim heterizm zamanəmizdə kapitalist əmtəə istehsalının təsiri altında nə qədər çox dəyişilərək bu istehsala uyğunlaşırsa, bir o qədər daha açıq fahişəliyə çevrilir, onun əxlaqı pozmaq cəhətdən göstərdiyi təsir bir o qədər güclü olur. Həm də o, qadınlara nisbətən kişilərin əxlaqını xeyli çox pozur. Fahişəlik qadınlardan ancaq o bədbəxtləri pozğunlaşdırır ki, onlar bunun qurbanı olurlar; həm də onları adətən zənn edildiyi dərəcədə pozğunlaşdırmır. Lakin fahişəlik bəşəriyyətin bütün kişi cinsinin xarakterini korlayır. Məsələn, uzun müddət adaxlı qalmaq on haldan doqquzunda ər-arvad sədaqətsizliyi üçün əsas hazırlıq məktəbidir.

Lakin biz elə bir ictimai çevrilişə doğru gedirik ki, monoqamiyanın indiyədək mövcud olan iqtisadi əsasları da onun əlavəsi olan fahişəliyin əsasları kimi hökmən aradan qalxacaqdır. Monoqamiya adamların bir qisminin—həm də kişilərin,—əlinə böyük sərvətlər toplanması nəticəsində və bu sərvətlərə başqasının deyil, məhz həmin kişinin uşaqlarının vərsə olması tələbatından irəli gəlmişdir. Bundan ötrü ərin deyil, arvadın monoqamiası lazım gəlirdi, belə ki, arvadın bu monoqamiası kişinin açıq və ya gizli poliqamiasına heç də mane olmurdu. Lakin qarşıdakı ictimai çevriliş, ən azı, irsən keçən möhkəm sərvətlərin ölçülməz dərəcədə daha çox hissəsini—istehsal vasitələrini—ictimai mülkiyyətə çevirməklə, irsən kimə çatması barəsindəki bütün bu qayğını minimuma endirəcəkdir. Lakin monoqamiya iqtisadi səbəblər üzündən meydana gəldiyinə görə, həmin səbəblər aradan qalxdıqda, monoqamiya da aradan qalxmayacaqmı?

Buna əsassız olmayaraq belə cavab vermək olardı ki, o zaman monoqamiya nəinki aradan qalxmayacaq, əksinə, yalnız o zaman tamamilə həyata keçəcəkdir. Ona görə ki,

istehsal vasitələri ictimai mülkiyyətə çevrildikdə, muzzdlu əmək, proletariyat da aradan qalxacaq və, deməli, statistika ilə hesablanı bilən müəyyən miqdar qadının özünü pulla satmaq zərurəti də aradan qalxacaqdır. Fahişəlik aradan qalxacaq, monoqamiya isə aradan qalxmaq əvəzinə, nəhayət, kişilər üçün də gerçəkliyə çevriləcəkdir.

Beləliklə, kişilərin vəziyyəti hər halda xeyli dəyişiləcəkdir. Lakin qadınların, *bütün* qadınların vəziyyətində də əhəmiyyətli dəyişiklik əmələ gələcəkdir. İstehsal vasitələri ictimai mülkiyyətə keçdikdə, fərdi ailə daha cəmiyyətin təsərrüfat vahidi olmayacaqdır. Xüsusi ev təsərrüfatı əməyin ictimai sahəsinə çevriləcəkdir. Uşaqlara baxılması və onların tərbiyəsi ictimai iş olacaqdır; cəmiyyət istər nigahlı, istərsə nigahdan kənar doğulan bütün uşaqların qayğısına eyni dərəcədə qalacaqdır. Bunun sayəsində, «nəticələr» barəsində narahatlıq, yəni qızın heç düşünmədən, sevdiiyi kişi ilə əlaqədə olmasına indi mane olan ən mühüm ictimai amil,—mə'nəvi və iqtisadi amil,—aradan qalxacaqdır. Bəs bu, tədricən daha sərbəst münasibətlərin meydana gəlməsi üçün, bununla birlikdə də qız şərəfinə və qadın həyalılığına ictimai rə'yin o qədər də tələbkə münasibət bəsləməməsi üçün kafi səbəb olmayacaqmı? Nəhayət, məgər biz görmədikmi ki, müasir dünyada monoqamiya ilə fahişəlik bir-birinin əksi olsa da, bunlar ayrılmaz əksliklərdir, eyni bir ictimai qaydanın qütbləridir? Fahişəlik monoqamiyanı da öz ardınca çəkib uçuruma aparmadan aradan qalxa bilərmı?

Monoqamiya inkişaf etdiyi zaman ən çoxu yalnız rüşeym halında mövcud olan yeni bir amil—fərdi cinsi məhəbbət burada fəaliyyət göstərməyə başlayır.

Orta əsrlərə qədər fərdi cinsi məhəbbətdən heç danışığı da ola bilməzdi. Özlüyündə aydındır ki, fiziki gözəllik, dostluq münasibətləri, eyni meyllər və s. müxtəlif cinsdən olan adamlarda cinsi əlaqəyə sə'y oyadırdı, istər kişilər, istərsə qadınlar üçün onların kimlə bu cür ən məhrəmanə münasibətlərə girdikləri tamamilə fərqsiz deyildi. Lakin bu hələ müasir cinsi məhəbbətdən sonsuz dərəcə uzağıdır. Bütün qədim dövr ərzində nigahları nigah ədağəsinə girən tərəflərin valideynləri bağlayırdılar və nigah əlaqəsinə kirənlər bununla dinməzcə razılaşırdılar. Qədim dövrün tanıdığı cüzi ər-arvad məhəbbəti,—subyektiv meyl deyil, obyektiv borcdur, nigahın əsası deyil, ona bir əlavədir. Müasir mə'nada məhəbbət münasibətləri qədim dövrdə yalnız rəsmi cəmiyyətdən kənarda mövcud olmuşdur. Məhəbbətlərinin sevinc və ıztıraqları bizə Feokrit və Mosx, Dafnis və Xloya Lonqa tərəfindən tərənnüm edilən çobanlar dövlət işlərində, azad vətəndaş həyatı sahəsində iştirak etməyən xalis qullardır. Lakin biz qullar arasında məhəbbət əlaqələrindən başqa, bu cür əlaqələrə yalnız məhv olmağa üz qoyan qədim dünyanın dağılması məhsulu kimi təsadüf edirik, həm də bu münasibətlər yenə rəsmi cəmiyyətdən kənarda duran qadınlarla,—heteralarla, yəni əcnəbi və ya köləlikdən azad olunmuş qadınlarla olur: Afinada—onun tənəzzülü ərəfəsində, Romada isə—imperiya zamanları. Əgər məhəbbət əlaqələri doğrudan da azad kişi və azad qadın vətəndaşlar arasında yaranırdısa, bu yalnız ər-arvad sədaqətinin pozulması şəklində olurdu. Qədim dövrün məhəbbət tərənnüm edən klassik şairi, qoca Anakreont üçün isə bizim başa düşdüyümüz mə'nada cinsi məhəbbət o qədər əhəmiyyətsiz idi ki, hətta sevilən şəxein hansı cinsdən olması da onun üçün fərqi yox idi.

Müasir cinsi məhəbbət sadəcə cinsi meyləndən, qədim insanların erosundan olduqca fərqlidir. Əvvəlcə, bu məhəbbət sevilən şəxsə qarşılıqlı məhəbbət olmasını tələb edir; bu cəhətdən qadın kişi ilə bərabər vəziyyətdədir, halbuki antik eros üçün qadının razılığı heç də həmişə tələb olunmurdu. İkincisi, cinsi məhəbbət o qədər şiddətli və davamlı olur ki, kam almamaq və hicran dərdi hər iki tərəf üçün böyük, bəlkə də ən böyük bədbəxtlik kimi görünür; onlar bir-birinə məxsus olmaq üçün çox qorxulu addım atırlar, hətta öz həyatlarını belə təhlükəyə salırlar, bu isə qədim dövrdə yalnız ər-arvad sədaqətinin pozulduğu hallarda olurdu. Nəhayət, cinsi əlaqəni pisləmək və ona haqq qazandırmaq üçün yeni bir mə'nəvi me'yar meydana çıxır; cinsi əlaqənin nəinki yalnız nigahlı və ya nigahsız olduğunu soruşurlar, həmçinin bunu da soruşurlar ki, bu əlaqə qarşılıqlı məhəbbətdən meydana gəlmişdir, ya yox? Aydınır ki, feodal və burjua praktikasında bu yeni me'yar da bütün başqa əxlaq me'yarlarından yaxşı vəziyyətdə deyildir,—onunla hesablaşmırlar. Lakin buna başqalarından pis də yanaşmırlar: bu da başqaları kimi e'tiraf olunur—nəzəriyyədə, kağız üzərində. Hələlik isə bundan artıq tələb etmək də olmaz.

Orta əsrlər qədim dünyanın öz cinsi məhəbbət rüşeymləri ilə dayandığı yerdən,—zinadan başlayır. Biz artıq sübh mahnıları yaratmış olan rıtsar məhəbbətini təsvir etdik. nigahı pozmağa can atan bu məhəbbətdən nigahın əsasını təşkil etməli olan məhəbbətə qədər hələ uzun bir yol vardır və rıtsarlıq bu yolu axıradək getmədi. Hətta yüngülxasiyyət roman xalqlarından fəzilətli germanlara keçdikdə də, biz «Nibelunqlar haqqında mahnı»da görürük ki, Ziqfrid Krimhildaya nə qədər bənd olmuşsa, Krimhilda da gizləndə Ziqfridə bundan az bənd olmamışdır, lakin Qunter onun bir rıtsara nişanlandığını söylədikdə və rıtsarın adını da çəkmədikdə, o, sadəcə olaraq belə cavab verir:

«Sizin məndən xahiş etməyiniz lazım deyildir; Siz mənə necə əmr etsəniz, mən də həmişə elə edəcəyəm; hökmdar, Siz mənə kimə ərə versəniz, mən məmnuniyyətlə onunla nişanlanacağam» (Bax: «Nibelunqlar haqqında mahnı», onuncu mahnı. *Red.*).

Krimhildanın heç ağına kalmır ki, burada ümumiyyətlə snun məhəbbəti nəzərə alınır. Qunter Brunhilda ilə, Etsel isə Krimhilda ilə nişanlanır, halbuki bunların heç üzünü də görməmişlər; eynilə də «Qudrun»da¹⁵⁸ irlandiyalı Zigebant norveçli Uta ilə, Hegelinqdən olan Hetel irlandiyalı Hilda ilə, nəhayət, morlandlı Ziqfrid, ormanlı Hartmut və zelandlı Herviq ilə nişanlanmaq istəyirlər; burada yalnız Qudrun özü sərbəst olaraq Herviqi seçir. Ümumi bir qayda olaraq, cavan knyaza gəlini, əgər knyazın valideynləri hələ sağdırsa, onlar axtarıb tapırlar; əks halda bu işi o özü görür, bundan ötrü iri vassallarla məsləhətləşir, zira bütün hallarda onların rə'yinin böyük əhəmiyyəti olur. Başqa cür ola da bilməzdi. Rıtsar və ya baron üçün, habelə sahibkar bir knyaz üçün evlənmək—siyasi işdir, yeni ittifaqlar vasitəsi ilə öz qüdrətini artırmaq üçün fürsətdir; heç də şəxsi arzular deyil, *evin* mənafeyi həlledici rol oynamalıdır. Belə bir şəraitdə nigah məsələsində məhəbbət necə də son söz söyləyə bilərdi?

Orta əsrlərdə şəhərlərin sex Bürgeri də eyni vəziyyətdə idi. Onun imtiyazlarını mühafizə edən, müxtəlif məhdudluqlar yaradan sex nizamnamələri, onu bir yerdə digər

sexlərdən, başqa yerdə öz sex yoldaşlarından, daha başqa bir yerdə öz usta əlaltılarından və şagirdlərindən hüquqca ayıran sün'i sədlər Onun özünə münasib bir arvad axtara biləcəyi dairəni olduqca məhdudlaşdırırdı. Gəlinlərdən hansının daha münasib olduğunu isə, belə bir dolaşq sistem şəraitində, sözsüz onun öz fərdi arzusu deyil, ailənin mənafeyi həll edirdi.

Beləliklə, nigah sonsuz dərəcə çox hallarda orta əsrlərin lap axırlarına qədər, ən əvvəldə olduğu kimi, nigah əlaqəsinə kirənlərin özləri tərəfindən həll edilməyən bir iş olaraq qalırdı. Əvvəllər insanlar dünyaya gələrkən artıq nigahda, digər cinsdən olan tam bir qrup şəxslərlə nigahda olurdular. Qrup nigahının sonrakı formalarında, görünür, yenə eyni vəziyyət qalırdı, ancaq qrupun dairəsi getdikcə daha çox daralırdı. İkili nigah zamanı, bir qayda olaraq, analar öz uşaqlarının nigahı barəsində razılığa gəlirlər; burada da həmin cavanların qəbilə və tayfada daha möhkəm mövqə tutmasını təmin etməli olan yeni qohumluq əlaqələri haqqındakı mülahizələr həlledici rol oynayır. Xüsusi mülkiyyətin ümumi mülkiyyət üzərində tənənəsi ilə və əmlakı vərəsəlik üzrə vermək marağının meydana gəlməsi ilə ata hüququ və monoqamiya hakim mövqə tutduqda isə nigahın bağlanması tamamilə iqtisadi mülahizələrdən asılı olmağa başladı. Ağnigah forması yox olur, lakin əslində belə bir nigah getdikcə daha geniş miqyasda yayılır, belə ki, təkcə qadına deyil, kişiye də qiymət qoyulur, həm də onların şəxsi keyfiyyətinə görə yox, onların əmlakına görə. Hakim siniflərin həyatında ən əvvəldən eşidilməyən bir hal idi ki, tərəflərin qarşılıqlı meyli bütün başqa mülahizələrdən üstün olsun. Buna bənzər bir şeyə yalnız romantika aləmində və ya hesaba alınmayan məzlum siniflər arasında təsadüf olunurdu.

Coğrafi kəşflər zamanından, dünya ticarətinin və manufakturanın inkişafı sayəsində kapitalist istehsalı dünya hökmranlığına hazırlıq mərhələsinə qədəm qoyduqda vəziyyət belə idi. Güman etmək olardı ki, bu cür nigah bağlamaq üsulu onun üçün ən əlverişli olacaqdır,—bu isə həqiqətdə də belə oldu. Lakin—dünaya tarixinin kərdişi tükənməzdir—həlledici zərbəni vurmaq burada məhz kapitalist istehsalına nəsib oldu. Kapitalist istehsalı hər şeyi əmtəəyə çevirərək, keçmişdən qalan bütün qədim münasibətləri məhv etdi, miras qalan adətlərin, tarixi hüququn yerinə alqı-satqını, «azad» müqaviləni qoydu. İngilis hüquqçusu H.S.Meyn güman edirdi ki, əvzəlki dövrlərə nisbətən bizim bütün tərəqqimiz «*from status to contract*» (statutdan müqaviləyə. *Red.*)—irsi qaydadan azad müqavilə ilə müəyyən olunan qaydaya keçməkdən ibarətdir,—deməklə ən böyük bir kəşf etmişdir; həm də bunun ümumiyyətlə nə dərəcədə doğru olduğu artıq «Kommunist manifesti»ndə deyilmişdir.

Axı müqavilələri o adamlar bağlaya bilərlər ki, öz şəxsiyyəti, hərəkətləri və əmlakı cəhətdən azad və bir-biri ilə münasibətdə bərabər hüquqlu olsunlar. Kapitalist istehsalının gördüyü ən başlıca işlərdən biri də məhz bu cür «azad» və «bərabər» adamlar/yaratmaq idi. Bu iş əvvəllər ancaq yarışüurlu halda görülsə də və üstəlik olaraq ona dini don keydirilsə də, hər halda Lüter və Kalvin reformasiyası zamanından qəti olaraq belə bir vəziyyət yaradılmışdı ki, insan yalnız tam iradə azadlığı şəraitində etdiyi hərəkətləri üçün tam məs'udiyyət daşıyır və əxlaqsız hərəkətə hər hansı şəkildə məcbur

etməyə qarşı müqavimət göstərmək əxlaqi borcdur. Bax bu, nigah bağlamağın əvvəlki praktikasına ilə necə uyğunlaşdırılırdı? Burjua anlayışına görə, nigah bir müqavilə, hüquqi sözdə idi, həm də bütün sövdələr içərisində ən mühüm sövdə idi, çünki iki şəxsin bədən və qəlbinin müqəddəratını ömürlük müəyyən edirdi. O zamanlar bu sövdə rəsmi cəhətdən, doğrudur, könüllü olurdu; tərəflərin razılığı olmadan iş həll edilmirdi. Lakin bu razılığın necə alındığı və nigahı fe'lən kimin bağladığı çox yaxşı mə'lum idi, Amma başqa müqavilələr bağlanarkən həqiqətən azad qərara gəlmək tələb olunduğu halda, bəs nəyə görə bu işdə belə bir qərar tələb olunmurdu? Birləşməli olan iki gəncin özləri barəsində, öz bədənləri və bədənlərinin orqanları barəsində məgər azad hərəkət etmək hüququ yox idimi? Məgər rıtsarlıq sayəsində cinsi məhəbbət bir dəb olmamışdı və məgər zina ilə bağlı olan rıtsar məhəbbətinin əksinə olaraq, ər-arvad məhəbbəti onun düzgün burjua forması deyildimi? Yox əgər ər-arvadın borcu bir-birini sevməkdirsə, onda məgər sevənlərin də birbiri ilə nigah əlaqəsinə girməsi və başqa heç kəsə belə bir əlaqəyə girməməsi eyni dərəcədə onların borcu deyildirmi? Həm də məgər sevənlərin bu hüququ valideynin, qohumların və başqa adi nigah dəllalları və vasitəçilərinin hüququndan yüksək deyildirmi? Bir halda ki, şəxsən azad seçmək hüququ kilsə və din sahəsinə açıqca daxil olmuşdu, onda bu hüquq kiçik nəslin bədəninə, qəlbinə, əmlakına, xoşbəxtlik və bədbəxtliyinə hakim olmaq üçün böyük nəslin irəli sürdüyü dözülməz tələb qarşısında dayana bilərdimi?

Cəmiyyətin bütün köhnə əlaqələrinin zəiflədiyi və gecmişdən miras qalan bütün təsəvvürlər sarsıdığı bir zamanda bütün bu suallar qarşıya çıxmaya bilməzdi. Dünya birdəfə az qala onqat böyümüş oldu; bir yarımkürənin: dördüdə bir hissəsi əvəzində qərbi avropalıların gözü qarşısında indi bütün yer kürəsi durmuşdu və onlar yerdəqalan səkkizdə yeddi hissəyə də sahib olmağa tələsirdilər. Həm də insanı öz vətəninə çərçivəsi ilə məhdud edən köhnə maneələrle birlikdə orta əsrlərin ənənəvi təfəkkür üsulunun min illər davam edən çərçivəsi də dağıldı. İnsanın xarici və daxili nəzərinə sonsuz dərəcə daha geniş bir üfüq açıldı. Hindistan sərvətlərinin, Meksika və Potosk qızıl və gümüş mədənlərinin özünə cəlb etdiyi gənc bir adam üçün ədəb-ərkanlı olmaq şöhrətinin və bir sıra nəsillərdən qalmış şərəfli sex imtiyazlarının nə əhəmiyyəti ola bilərdi? Bu burjuaziya üçün səyyar rıtsarlıq dövrü idi; burjuaziya da öz romantikası və öz məhəbbət xəyalları ilə yaşayırdı, lakin burjua qaydası ilə və nəticə etibarilə burjua məqsədləri ilə yaşayırdı.

Beləliklə, elə bir vəziyyət yarandı ki, yüksəlməkdə olan burjuaziya, xüsusən mövcud qaydanın ən çox sarsıldığı, protestant ölkələrində, müqavilə bağlamaq azadlığını nigah üçün də getdikcə daha çox qəbul etməyə və bunu yuxarıda göstərilən şəkildə həyata keçirməyə başladı. Nigah sinfi nigah olaraq qalmaqda idi, lakin sinif daxilində tərəflərə müəyyən dərəcəyə qədər azad seçmək hüququ verilmişdi. Kağız üzərində, nəzəri əxlaqda və şairanə təsvirdə, qarşılıqlı cinsi məhəbbətə və ər-arvadın həqiqətən azad razılığına əsaslanmayan hər cür nigahın əxlaqsızlıq olması müddəasından daha sarsılmaz və daha möhkəm müəyyənləşmiş bir şey yox idi. Bir sözlə, məhəbbətə əsaslanan nigah insan hüququ elan edilmişdi, həm də nəinki «droit de l'homme»

(Burada cinas vardır. «droit de l'homme» «insan hüququ», həmçinin «kişi hüququ» deməkdir. *Red.*), həmçinin bir istisna olaraq «droit de la femme» (qadın hüququ. *Red.*).

Lakin insanın bu hüququ insan hüquqları deyilən bütün qalan hüquqlardan bir cəhətdən fərqlənirdi. Bu qalan hüquqlar praktikada yalnız hakim sinf–burjuaziyaya–şamil olduğu və məzlum sinif–proletariat üçün bilavasitə, yaxud dolayı yolla heçə endirildiyi halda, burada yenə də tarixin gərdişi özünü göstərir. Hakim sinif müəyyən iqtisadi tə'sirlərə tabe vəziyyətdə qalır, buna görə də həmin sinif içərisində yalnız müstəsna hallarda həqiqətən azad bağlanmış nigahlar olur, halbuki məzlum sinif arasında, gördüyümüz kimi, bu bir qaydadır.

Beləliklə, nigah bağlanmasında tam azadlıq yalnız o zaman hamıya nəsib ola bilər ki, kapitalist istehsalının və onun yaratdığı mulkiyyət münasibətlərinin məhv edilməsi hələ indi də ər və ya arvad seçilməsinə çox böyük tə'sir göstərən bütün kənar, iqtisadi mülahizələri aradan qaldırmış olsun. O zaman qarşılıqlı meylədən başqa daha heç bir ayrı mülahizə qalmayacaqdır.

Cinsi məhəbbət öz təbiəti e'tibarı ilə bir müstəsna olduğuna görə–hərçənd bu müstəsnalığa indi yalnız qadın riayət edir,—cinsi məhəbbətə əsaslanan nigah öz təbiəti e'tibarı ilə təkniğahlılıqdır. Biz gördük ki, Baxofen qrup nigahından təkniğahlılığa keçilməsini başlıca olaraq qadınlar sayəsində əldə edilmiş bir tərəqqi hesab etməkdə nə qədər də haqlı idi; yalnız ikili nigahdan monoqamiyaya doğru daha sonra atılan addım kişilərin işi olmuşdur; tarixən bu addım əslində qadınların vəziyyətini pisləşdirməkdən və kişilər üçün xəyanəti asanlaşdırmaqdan ibarət olmuşdur. Buna görə də kişilərin bu adi xəyanətinə qadınların dözməsinə səbəb olan iqtisadi mülahizələr–qadının öz yaşayışı qayğısına və bundan da çox öz uşaqlarının gələcəyi qayğısına qalması mülahizələri,—aradan qalxan kimi, bunun sayəsində qadının əldə edəcəyi hüquq bərabərliyi bütün əvvəlki təcrübəyə görə, qadınların çoxərliliyindən sonsuz dərəcədə artıq kişilərin həqiqi monoqamiyasına kömək edəcəkdir.

Lakin bu zaman monoqamiyadan onun mulkiyyət münasibətlərindən meydana gəlməsi üzündən ona qəbul etdirilmiş səciyyəvi cəhətlər, yə'ni əvvələn, kişinin hökmranlığı və, ikincisi, nigahın pozulmazlığı, şübhəsiz, ayrılıb qopacaqdır. nigahda kişinin hökmranlığı onun iqtisadi hökmranlığının sadəcə nəticəsidir və iqtisadi hökmranlıq aradan qalxdıqda o da öz-özünə aradan qalxacaqdır. nigahın pozulmazlığı qismən, monoqamiyaya meydana çıxdıqda mövcud olan iqtisadi şəraitin nəticəsidir, qismən də bu iqtisadi şəraitin monoqamiyaya ilə əlaqəsinin hələ düzgün başa düşülmədiyini və din tərəfdən şişirdildiyi dövrün ən`ənəsidir. nigahın bu pozulmazlığına artıq indi min cür hallarda riayət edilmir. Əgər yalnız məhəbbətə əsaslanan nigah əxlaqi nigahdırsa, onda yalnız məhəbbətin davam etdiyi müddətdə nigah əxlaqi olaraq qalır. Lakin fərdi cinsi məhəbbət hissinin davam etdiyi müddət müxtəlif fərdlərdə, xüsusən kişilərdə çox müxtəlifdir və bir halda ki, bu hiss tamamilə tükənmişdir və ya yeni ehtiraslı bir məhəbbət tərəfindən sıxışdırılıb aradan çıxarılmışdır, onda talaq həm hər iki tərəf üçün, həm də cəmiyyət üçün xeyirli bir iş olur. Ancaq adamları talaq prosesinin gərəksiz iyrəncliyi içərisindən keçmək zərurətindən xilas etmək lazımdır.

Beləliklə, kapitalist istehsalı gələcəkdə aradan qaldırıldıqdan sonra cinslər arasındakı münasibətlərin formaları haqqında indi bizim fərz edə biləcəyimiz şey əsasən mənfi xarakter daşıyır, çox hallarda nələrin aradan qalxmalı olması ilə məhdudlaşır. Bəs bunların yerini nə tutacaqdır? Bu, yeni nəsil yetişdikdə məlum olacaqdır: elə kişilər nəslə yetişəcəkdir ki, onlar həyatda heç vaxt qadını pulla və ya başqa sosial hakimiyyət vasitələrinə satın almalı olmayacaqlar, həmçinin elə qadınlar nəslə yetişəcəkdir ki, onlar həqiqi məhəbbətdən savayı heç bir səbəb üzündən heç vaxt kişi ilə əlaqəyə girməli olmayacaqlar, nə də iqtisadi nəticələrdən qorxub, sevdikləri kişi ilə əlaqədə olmaqdan boyun qaçıracacaqlar. Bu adamlar meydana gəldikdə, onlar indiki təsəvvürlərə görə etməli olduqları hər şeyi kənara atacaqlar; onlar necə hərəkət etmək lazım gəldiyini özləri biləcəklər və buna müvafiq olaraq ayrılıqda hər kəsin hərəkətləri haqqında öz ictimai rəylərini özləri yaradacaqlar,—vəssəlam.

Lakin xeyli uzaqlaşdığımız Morqana qayıdaq. Sivilizasiya dövründə inkişaf etmiş ictimai təsisatın tarixi tədqiqi onun kitabı çərçivəsindən kənara çıxır. Buna görə də həmin dövr ərzində monoqamiyanın taleyindən o ancaq çox müxtəsər bəhs edir. O, həmçinin, monoqam ailənin sonrakı inkişafında müəyyən bir tərəqqi görür, cinslərin tam hüquq bərabərliyinə yaxınlaşma görür, lakin bu məqsədi artıq əldə edilmiş hesab etmir. O deyir ki, amma

«ailənin ardıcıl surətdə dörd formadan keçdiyi və indi beşinci formada olduğu faktı qəbul edilərsə, onda bir sual meydana çıxır; bu forma gələcəkdə uzun müddət davam edə bilərmə? Buna yalnız bir cavab ola bilər: keçmişdə olduğu kimi yenə də, cəmiyyət inkişaf etdikcə, o da inkişaf etməlidir və cəmiyyət dəyişildikcə, o da dəyişilməlidir. Müəyyən ictimai sistemin məhsulu olan bu forma həmin sistemin inkişafı vəziyyətini əks etdirəcəkdir. Sivilizasiyanın başladığı dövrdən bəri monoqam ailə təkmilləşdiyinə görə və yeni dövrdə xüsusilə nəzərə cərpacaq dərəcədə təkmilləşdiyinə görə, ən azı belə fərz etmək olar ki, cinslərin bərabərliyi əldə ediləcəyinə qədər bu forma daha da təkmilləşməyə qadirdir. Yox əgər uzaq gələcəkdə monoqam ailə cəmiyyətin tələbatını ödəməyə qadir olmasa, onda bundan sonra gələn formanın nə kimi xarakterdə olacağını irəlicədən söyləmək mümkün deyildir».

III

IROKEZ QƏBİLƏSİ

İndi biz Morqanın digər bir kəşfinə keçirik; bu kəşfin də ən azı, qohumluq sistemləri əsasında ibtidai ailə formasını bərpa etmək qədər əhəmiyyəti vardır. Morqan sübut etmişdir ki, Amerika hindilərində tayfa içərisində heyvan adları ilə göstərilən qəbilə ittifaqları mahiyyətə yunanlardakı «genea» və romalılarıdakı «gentes» ilə eynidir; Amerika forması ilkindir, yunan-Roma forması isə sonradan əmələ gəlmişdir, törəmədir; ən qədim dövrdə yunanların və romalıların qəbilə, fratriya və tayfa ilə birlikdə götürülən bütün ictimai təşkili Amerika hindi ictimai təşkilində özünün tam eynini tapır; xalqlar sivilizasiya dövrünə daxil olduqları vaxta qədər və hətta daha sonralar qəbilə bütün xalqlar üçün ümumi bir təsisat olmuşdur (indi əlimizdə olan

mənbələrə əsasən belə düşünmək olar). Bunun sübut edilməsi ən qədim yunan və Roma tarixinin ən çətin bölmələrini dərhal aydınlaşdırdı və eyni zamanda *dövlətin* əmələ gəlməsinə qədər ibtidai dövrün ictimai quruluşunun əsas cəhətlərinin gözlənilməz bir şərhini verdi. Bu kəşf, artıq məlum olduqda, nə qədər sadə görünsə də, hər halda Morqan bunu yalnız son zamanlar etmişdir; özünün 1871-ci ildə çıxan əvvəlki kitabında o hələ bu sirrə vaqif olmamışdı, bu sirrin açılması ibtidai tarixin adətən çox təkəbbürlü olan ingilis mütəxəssislərini o zamandan e'tibarən bir müddət («Bir müddət» sözləri Engels tərəfindən 1891-ci il nəşrində əlavə edilmişdir. *Red.*) susmağa məcbur etdi.

Bu qəbilə ittifaqını bildirmək üçün Morqanın hər yerdə işlətdiyi latınca «gens» sözü də, yunanca eyni mə'naya gələn «genos» sözü kimi, ümum ari «gan» kökündən əmələ gəlmişdir (almanca «kan» deyilir, çünki burada ümumi qaydaya görə, ari dilindəki g əvəzində k olmalıdır) və bu da «doğmaq» deməkdir. «Gens», «genos», sanskritcə «dschanas», qotca (yuxarıda göstərilən qaydaya görə) «kuni», qədim skandinav və anqlo-saks dilində «kyn», ingiliscə «kin», orta yuxarı almanca «kunne» eyni ilə qəbilə, mənşə deməkdir. Lakin latınca «gens» və yunanca «genos» sözləri xüsusi olaraq elə bir qəbilə ittifaqını bildirmək üçün işlədilir ki, o öz ümumi mənşəyi ilə (burada ümumi bir qəbilə banisindən əmələ gəlməsi ilə) fəxr edir və onun bağlı olduğu müəyyən ictimai və dini tə'sisat üzündən xüsusi bir birlik təşkil edir; bununla belə, həmin birliyin mənşəyi və təbiəti indiyədək bütün tarixçilərimiz üçün aydın olmayaraq qalırdı.

Biz yuxarıda, punalua ailəsini nəzərdən keçirərkən, ilkin formalı qəbilənin nə kimi tərkibdə olduğunu gördük. Bu qəbilə punalua nigahı yolu ilə və bu nigah şəraitində labüddən hökm sürən təsəvvürlərə əsasən qəbilənin müəyyən bir qadın banisinin, qəbilənin əsasını qoymuş qadının mə'lum övladlarını təşkil edən bütün şəxslərdən ibarətdir. Bu ailə formasında ata mö'təbər müəyyən edilə bilmədiyinə görə, yalnız qadın xətti qəbul olunur. Qardaşlar öz bacıları ilə evlənə bilmədiklərinə, yalnız başqa mənşəli qadınlarla evlənə bildiklərinə görə, onların bu özgə qadınlardan doğulan uşaqları ana hüququna əsasən həmin qəbilədən kənarda qalırlar. Beləliklə, qəbilə ittifaqının daxilində yalnız hər bir nəslin *qızlarının* övladları qalır; oğulların övladları öz analarının qəbilələrinə keçirlər. Bəs bu qan qohumluğu qrupu tayfa daxilindəki başqa bu cür qruplara nisbətən əlahiddə bir qrup kimi qurulduqdan sonra, nə şəkil alır?

Morqan bu ilkin qəbilənin klassik forması olaraq, Irokezlərdəki, xüsusilə seneka tayfasındakı qəbiləni götürür. Bu tayfada heyvan adları daşıyan səkkiz qəbilə vardır: 1) Canavar, 2) Ayı, 3) Tısbağa, 4) Qunduz, 5) Maral, 6) Cüllüt, 7) Vağ, 8) Şahin. Hər qəbilədə aşağıdakı adətlər hökm sürür:

1. Qəbilə öz saxemini (dinc vaxt üçün ağsaqqalını) və başçısını (hərbi başçısını) seçir. Saxem qəbilənin öz içərisindən seçilməli idi və onun vəzifəsi qəbilə daxnlində irsən keçirdi, çünki bu vəzifə boşaldıqda, dərhal yenidən tutulmalı idi; hərbi başçını qəbilə üzvü olmayanlar içərisindən də seçmək olardı, müəyyən vaxtlarda isə hərbi başçı ümumiyyətlə olmaya da bilərdi. Saxemliyə heç zaman əvvəlki saxemin oğlu seçilmirdi, çünki Irokezlərdə ana hüququ hökm sürürdü və, deməli, oğul başqa qəbiləyə mənsub

olurdu, lakin çox vaxt əvvəlki saxemin qardaşı və ya bacısının oğlu seçilirdi. Seçkilərdə hamı kişilər və qadınlar iştirak edirdilər. Lakin seçki qalan yeddi qəbilə tərəfindən təsdiq edilməli idi və seçilən adam yalnız bundan sonra, həm də bütün İrokezlər ittifaqının ümumi şurası tərəfindən təntənəli surətdə vəzifəyə keçirilirdi. Bu tədbirin əhəmiyyəti aşağıda görünəcəkdir. Qəbilə daxilində saxemin hakimiyyəti ata hakimiyyəti idi; xalis mə'nəvi hakimiyyət idi; onun əlində cəbr vasitələri yox idi. Bununla bərabər o öz vəzifəsinə görə seneka tayfası şurasının üzvü idi, habelə İrokezlər ittifaqının ümumi şurasının üzvü idi. Hərbi başçı yalnız hərbi yürüşlər zamanı müəyyən bir əmr verə bilərdi.

2. Qəbilə öz istədiyi kimi saxemi və hərbi başçını vəzifədən götürür. Bu da yenə kişilər və qadınlar tərəfindən birlikdə həll olunur. Vəzifədən götürülən şəxslər bundan sonra başqaları kimi sadə döyüşçü, xüsusi şəxs olurlar. Tayfa şurası da saxemləri, hətta qəbilənin iradəsinə rəğmən, vəzifələrdən götürə bilər.

3. Qəbilə üzvlərindən heç kəs qəbilə daxilində evlənmə bilməz. Qəbilənin əsas qaydası, onu möhkəmlədən əlaqə belədir; bu isə çox müəyyən olan elə bir qan qohumluğunun mənfəətidir ki, yalnız həmin qohumluğa görə birləşən fərdlər qəbilə təşkil edirlər. Morqan bu sadə faktı kəşf etməklə, qəbilənin mahiyyətini ilk dəfə olaraq aşkara çıxardı. Vəhşilər və barbarlar haqqında əvvəlki xəbərlər qəbilənin mahiyyətinin indiyədək nə qədər az başa düşüldüyünü göstərir; işi başa düşmədən və araşdırmadan, oradakı qəbilə quruluşunun tərkib ünsürlərini təşkil edən müxtəlif birləşmələri tayfa, klan, tum və s. adları altında bir yerə yığıb qarışdırırlar, həm də çox zaman bunların barəsində deyilir ki, belə bir birləşmə daxilində nigah qadağan olunur. Bu isə məhz elə bir çıxılmaz dolaşlıq törətmişdi ki, bu dolaşlıq içərisində c-b. Mak-Lenian Napoleon rolunda meydana çıxaraq belə bir qəti hökm ilə qayda yaratmaq istəmişdi: bütün tayfalar elələrinə bölünür ki, bunlardan bir qisminin daxilində nigah qadağan edilmişdir (ekzoqam tayfalar) və digər qisminin daxilində nigaha icazə verilir (endoqam tayfalar). Beləliklə, məsələn büsbütün dolaşdırandan sonra o çox dərin görünən belə bir tədqiqata başlamışdı ki, bəs onun hər iki mə'nəsiz kateqoriyadan hansı daha qədimdir—ekzoqamiya, yoxsa endoqamiya. Qan qohumluğuna və bunun nəticəsi olaraq qəbilə üzvləri arasında nigahın mümkün olmamasına əsaslanan qəbilə kəşf edildikdə, bu mə'nəsizlik öz-özünə aradan qalxdı.—Aydındır ki, İrokezlərdə təsadüf etdiyimiz inkişaf pilləsində qəbilə daxilində nigahın qadağan edilməsinə qəti əməl olunur.

4. Ölənlərin əmlakı qalan qəbilə üzvlərinə keçirdi, bu əmlak qəbilə daxilində qalmalı idi. İrokez özündən sonra az şey qoyub getdiyinə görə onun qalan əmlakını ən yaxın qohumları öz aralarında bölürdülər; kişi öldükdə, əmlakı onun doğma qardaşları, bacıları və dayısı bölüşdürürdü; qadın öldükdə, onun qardaşları deyil, uşaqları və doğma bacıları bölüşdürürdü. Eyni səbəbə görə, ər ilə arvad bir-birinin, uşaqlar da atanın vərəsesi ola bilməzdilər.

5. Qəbilə üzvləri bir-birinə kömək etməli, bir-birini müdafiə etməli və xüsusən özgələr zərər vurduqda, bunun nntiqamını almaqda kömək etməli idilər. Ayrıca bir

adam öz təhlükəsizliyi qorumaq işində qəbilənin himayədarlığına bel bağlayırdı və buna arxalana bilirdi; ona pislik edən adam bütün qəbiləyə pislik etmiş olurdu. Buradan, qəbilənin qan qvhumluğu əlaqələrindən qan intiqamı kimi bir vəzifə irəli gəlmişdi və Irokezlər bunu qəti qəbul edirdilər. Əgər qəbilə üzvünü özgə qəbilədən olan birisi öldürsə, öldürülənin bütün qəbiləsi bu qanın intiqamını almalı idi. Əvvəlcə barışdırmağa təşəbbüs edilirdi; qatilin qəbilə şurası toplaşır və öldürülənin qəbilə şurasına məsələni sülh yolu ilə qurtarmağı təklif edirdi, çox vaxt təəssüf izhar edir və xeyli hədiyyə təklif edirdi. Əgər təklif qəbul edilirdisə, iş qaydaya salınmış hesab olunurdu. Əks halda öldürülənin qəbiləsi bir və ya bir neçə intiqamçı təyin edirdi və onlar qatili izləyib öldürməli idilər. Bu baş tutduqda, öldürülənin qəbiləsinin şikayət etmək hüququ olmurdu, iş bitmiş hesab edilirdi.

6. Qəbilədə müəyyən adlar və ya bir qrup adlar olur və bütün tayfada bu adlardan yalnız həmin qəbilə istifadə edə bilər, belə ki, ayrıca bir adamın adı da onun hansı qəbiləyə mənsub olduğunu göstərir. Qəbilə adı ilə qəbilə hüquqları da qırılmaz surətdə bağlıdır.

7. Qəbilə kənar adamları oğulluğa götürə bilər və bu yolla onları bütün tayfanın üzvlüyünə qəbul edə bilər. Öldürülməyən hərbi əsirlər, beləliklə, qəbilələrdən birində oğulluğa götürülmək nəticəsində seneka tayfasının üzvü olurdular və bununla da qəbilə və tayfada bütün hüquqlara malik olurdular. Oğulluğa götürmək qəbilənin ayrı-ayrı üzvlərinin təklifi ilə: kənar adamı bir qardaş və ya bacı kimi qəbul edən kişilərin təklifi ilə və ya onu öz uşağı kimi qəbul edən qadınların təklifi ilə olurdu; belə oğulluğa götürülməsini təsdiq etmək üçün təntənəli surətdə qəbiləyə qəbul etmək lazım idi. Beləliklə, müstəsna şərait üzündən sayca zəifləmiş olan ayrı-ayrı qəbilələr çox vaxt başqa qəbilənin razılığı ilə həmin qəbilənin üzvlərini kütləvi surətdə oğulluğa götürmək yolu ilə yenidən kəmiyyətə möhkəmlənirdi. Irokezlərdə qəbiləyə təntənəli surətdə qəbul etmək işi tayfa şurasının açıq iclasında icra olurdu, bu da həmin təntənəni fələn dini mərasimə çevirirdi.

8. Hindi qəbilələrində xüsusi dini bayramlar olduğunu müəyyən etmək çətindir; lakin hindilərin dini mərasimləri qəbilə ilə az-çox bağlıdır. Irokezlərin hər il keçirilən altı dini bayramı zamanı ayrı-ayrı qəbilələrin saxemləri və hərbi başçıları öz vəzifələrinə görə «din mühafizəçiləri» sırasına daxil edilir və kahin vəzifələri daşıyırdılar.

9. Qəbilənin ümumi bir dəfn yeri olur. Ağların hər tərəfdən sıxışdırdığı Nyu-York ştatı irokezləri arasında bu yer indi itib batmışdır, lakin əvvəllər var idi. Başqa hindilərdə bu yer hələ qalmışdır, məsələn, Irokezlərlə yaxın qohum olan tuskarorlarda qalmışdır, xristian olmalarına baxmayaraq, onların qəbiristanında hər qəbilə üçün əlahiddə sıra vardır, belə ki, uşaqlarla bir sırada atanı deyil, ananı dəfn edirlər. Irokezlərdə də ölən bütün qəbiləsi dəfndə iştirak edir, qəbir qazılması, qəbir üstündə nitqlər söylənməsi qayğısına qalır və s.

10. Qəbilənin öz şurası–qəbilənin bərabər səs hüququna malik bütün yaşlı üzvlərinin, kişi və qadınların demokratik məclisi vardır. Bu şura saxemləri və hərbi başçıları,

habelə qalan «din mühafizəçilərini» də seçir və vəzifədən götürürdü; bu şura öldürülən qəbilə üzvlərinin qan bahası (verkeld) və ya qan intiqamı haqqında qərarlar çıxarırdı; o, kənar adamları qəbilənin tərkibinə qəbul edirdi. Bir sözlə, bu şura qəbilədə ali hakimiyyət orqanı idi.

Tipik hindi qəbiləsinin vəzifələri belədir.

«Onun bütün üzvləri bir-birinin azadlığını qorumaq üçün azad adamlardır; onların bərabər şəxsi hüquqları vardır—nə saxemlər, nə də hərbi başçılar heç bir üstünlük iddiasında olmurlar; onlar qan qohumluğu ilə bir-birinə bağlı olan bir qardaşlıq təşkil edirlər. Azadlıq, bərabərlik, qardaşlıq heç vaxt aydın ifadə edilməsə də, qəbilənin əsas prinsipləri idi, qəbilə də öz növbəsində bütöv bir ictimai sistemin vahidi, mütəşəkkil hindi cəmiyyətinin əsası olmuşdur. Hər kəsin hindilərdə e'tiraf etdiyi müstəqillik və şəxsi ləyaqət duyğusu kimi yenilməz bir duyğu bununla izah olunur» (Bax habelə: «Marks və Engelsin arxivini», IX cild, səh. 71. *Red.*).

Amerika kəşf edilən zaman bütün Şimali Amerika hindiləri ana hüququ əsasında qəbilələr halında təşkil olunmuşdular, Yalnız az miqdar tayfalarda, məsələn, dakota tayfasında qəbilələr tənəzzül etmişdi, ocibve, omaha tayfaları kimi bə'zi başqalarında isə qəbilələr ata hüququna əsasən təşkil olunmuşdu.

Beş və altı qəbilədən artıq qəbiləsi olan bir çox hindi tayfalarında biz hər biri üç, dörd və daha çox qəbiləni birləşdirən əlahiddə qruplar görürük; Morqan belə bir qrunu fratriya (qardaşlıq) adlandıraraq, hindi adını ona düz uyğun gələn yunan anlayışı ilə bildirir. Məsələn, seneka tayfasında iki fratriya vardır; birincisinə 1–4-cü qəbilələr, ikincisinə 5–8-ci qəbilələr daxildir. Daha ətraflı tədqiqat göstərir ki, bu fratriyalar əksər hallarda əvvəllər tayfanın bölündüyü ilkin qəbilələri təmsil edir; zira qəbilə daxilində nigah qadağan edildikdə, hər tayfa zərurət üzündən heç olmasa iki qəbiləni əhatə etməli idi ki, müstəqil surətdə yaşaya bilsin. Tayfa böyüdükcə, hər qəbilə öz növbəsində iki və ya daha artıq qəbiləyə bölünürdü və indi bunlar müstəqil blaraq çıxış edir, bütün qız qəbilələrini əhatə edən ilkin qəbilə hərçənd bir fratriya halında yaşamaqda davam edir. Seneka tayfasında və başqa hindilərin çoxunda bir fratriyanın qəbilələri qardaş qəbilələr hesab olunur, digər fratriyanın qəbilələri isə, bunlar üçün ikinci pilləli qardaş qəbilələri hesab olunur,—gördüyümüz kimi, Amerika qohumluq sistemində verilən bu adların çox real və aydın ifadə olunmuş mə'nası vardır. Əvvəllər heç bir seneka habelə öz fratriyası daxilində evlənmə bilməzdi, lakin bu adət artıq çoxdan öz əhəmiyyətini itirmiş və yalnız qəbilə daxilində qüvvədə qalmışdır. Seneka tayfasında olan rəvayətə görə, digər qəbilələrin əmələ gəldiyi ilk qəbilələr «Ayı» və «Maral» qəbilələri idi. Bu yeni quruluş kök saldıqdan sonra, tələbatdan asılı olaraq şəklini dəyişdirməyə başladı; bir fratriyanın qəbilələri qırıldıqda, onu başqa fratriyalarla bərabərləşdirmək üçün çox zaman başqa fratriyalardan buraya bütöv qəbilələr köçürülürdü. Buna görə biz müxtəlif tayfalarda, fratriyalar üzrə müxtəlif şəkildə qruplaşan eyni adlı qəbilələr görürük.

Irokezlər arasında fratriyanın vəzifələri qismən ictimai, qismən də dini vəzifələrdir.

1) Top oyununda fratriyalar bir-birinə qarşı çıxır; hərəsi özünün ən yaxşı oyunçularını irəli sürür, qalanları fratriyalar üzrə yerləşib oyuna tamaşa edirlər və öz oyunçularının

qələbəsi barəsində bir-biri ilə mərcələşirlər.—2) Tayfa şurasında hər fratriyanın saxemləri və hərbi başçıları bir yerdə, qruplar halında üz-üzə əyləşirlər, hər bir natiq hər fratriyanın nümayəndələrinə əlahiddə bir korporasiya kimi müraciət edərək danışır.—3) Tayfada adam öldürüldükdə, həm də öldürənlə öldürülən eyni fratriyadan olmadıqda, adamı öldürülmüş qəbilə çox zaman öz qardaş qəbilələrinə şikayət edirdi; bu zaman onlar fratriya şurasını çağırır və bir tam kimi digər fratriyaya müraciət edirdilər ki, işi qaydaya salmaq üçün o da öz növbəsində şurasını çağırınsın. Beləliklə, burada fratriya yenə də ilkin qəbilə kimi meydana çıxır və ondan əmələ gəlmiş olan ayrıca, daha zəif qəbiləyə nisbətən onun müvəffəqiyyət qazanmaq üçün daha çox ümidi olur.—4) Görkəmli şəxslər vəfat etdikdə, müqabil fratriya dəfnin və dəfn mərasiminin təşkili qayğısına qalması öz üzərinə götürürdü, ölən fratriyasının üzvləri isə dəfndə mərhumun qohumları kimi iştirak edirdilər. Saxem öldükdə, vəzifənin boşaldığını müqabil fratriya, irokezlərin ittifaq şurasına xəbər verirdi.—5) Saxem seçkilərində də fratriya şurası özünü göstərirdi. Seçkinin qardaş qəbilələr tərəfindən təsdiqi təbii bir şey hesab olunurdu, lakin digər fratriyanın qəbilələri e'tirazlar irəli sürə bilərdi. Bu halda həmin fratriyanın şurası toplaşır; əgər bu şura e'tirazları düzgün hesab edirsə, onda seçkilər e'tibarsız sayılırdı.—6) Əvvəllər Irokezlərdə xüsusi dini şəbihlər olurdu ki, bunlara ağ «emdicine-lodges» (cadu yığıncaqları. *Red.*) adı vermişdilər. Seneka tayfasında bu şəbihlər yeni üzvlərin qəbulu üçün xüsusi tanış etmə qaydaları olan iki dini qardaşlıq tərəfindən düzəldilirdi; iki fratriyadan hər birində bir belə qardaşlıq olurdu.—7) Əgər işğal zamanı¹⁵⁹ Tlaskalanın dörd məhəlləsində yaşayan dörd «lineages» (nəsil) dörd fratriyadan ibarət idisə,—bu demək olar şübhəsizdir,—bu onu sübut edir ki, istər yunanlardakı fratriyalar, istərsə germanlardakı bu cür qəbilə ittifaqları həmçinin hərbi vahid əhəmiyyətinə malik idi; bu dörd «lineages»-dən hər biri əlahiddə dəstə kimi öz formasında və öz bayrağı ilə, öz başçısının rəhbərliyi altında döyüşə girirdi.

Bir neçə qəbilə bir fratriya təşkil etdiyi kimi, klassik forma götürülərsə, bir neçə fratriya da tayfa təşkil edir; bəzi hallarda xeyli zəifləmiş tayfalarda orta vəsilə—«fratriya çatışmır. Bəs Amerikadakı ayrıca bir hindi tayfasını səciyyələndirən nədir?

1. Öz ərazisi və öz adı. Hər tayfanın həqiqətən yaşadığı yerdən başqa, ovçuluq və balıq tutmaq üçün də xeyli sahəsi olurdu. Həmin sahədən o yana, yaxın tayfanın torpaqlarına qədər uzanan geniş bitərəf zolaq olurdu; qohum dillərdə danışan tayfalarda bu zolaq dar olurdu; dil cəhətdən qohumluğu olmayan tayfalarda zolaq geniş olurdu. Bu zolaq—germanların sərhəd meşəsi kimi, Sezar svevlərinin öz ərazisi ətrafında yaratdıqları kimsəsiz sahə kimi bir şey idi; bu, danimarkalılarla germanlar arasındakı «isarnholt» (danimarkaca jarnved, limes Danicus), germanlarla slavyanlar arasındakı Saksoniya meşəsi və «branibor» (slavyanca «mühafizə meşəsi»)–Brandenburq adı da buradan əmələ gəlmişdir—kimi bir şeydir. Bu cür qeyri-müəyyən sərhədlərlə ayrılan sahə tayfanın ümumi torpağı olurdu, qonşu tayfalar tərəfindən də belə hesab edilirdi və qəsdlərə qarşı onu tayfa özü müdafiə edirdi. Sərhədlərin müəyyən olmaması çox zaman yalnız əhali çox artdıqda əməli cəhətdən əlverişsiz olurdu.—Görünür, tayfaların adları

əksər hallarda, şüurlu olaraq seçilməkdən daha çox təsadüfi meydana gəlirdi, zaman keçdikcə çox vaxt elə olurdu ki, qonşu tayfalar həmin tayfaya onun özünün özünə verdiyi addan fərqli bir ad verirdilər, necə ki, almanlara onların birinci ümumi tarixi adı olan «germanlar» adını keltlər vermişdi.

2. Yalnız bu tayfaya məxsus ayrıca *dialekti*. Həqiqətdə tayfa ilə dialekt bir-birinə əslən uyğun gəlir; bölünmə vasitəsi ilə yeni tayfalar və dialektlər əmələ gəlməsi Amerikada hələ bu yaxınlarda olmuşdur və indi də çətin ki, tamam dayanmışdır. Sayca zəifləmiş iki tayfanın bir tayfa halında birləşdiyi yerdə belə olur ki, bir istisna olaraq, eyni tayfada bir-birinə çox qohum olan iki dialektə danışır. Amerika tayfalarının hər birinin orta hesabla sayı 2000 nəfərdən azdır; lakin çiroki tayfası 26000 nəfərdən ibarətdir—bu da Birləşmiş Ştatlarda bir dialektə danışan sayca ən çox hindilərdir.

3. Qəbilələr tərəfindən seçilmiş saxemləri və hərbi başçıları təntənəli surətdə vəzifə başına keçirmək hüququ.

4. Onları, hətta qəbilələrinin arzusuna rəğmən vəzifədən götürmək hüququ. Bu saxemlər və hərbi başçılar tayfa şurasının üzvləri olduqlarına görə, onların haqqında tayfanın bu hüquqları təbii hesab olunur. Tayfalar ittifaqı əmələ gəldiyi və buraya daxil olan bütün tayfalar ittifaq şurasında təmsil olunduğu yerdə həmin hüquqlar ittifaq şurasına keçir.

5. Ümumi dini təsəvvürlər (mifologiya) və sitayiş ayinləri.

«Hindilər öz barbar tərzində dindar bir xalq idilər»¹⁶⁰.

Hindilərin mifologiyası hələ indiyədək heç də tənqidi surətdə öyrənilməmişdir; onlar öz dini təsəvvürlərinin predmetlərinə—hər cür ruhlara—artıq insan şəkli verirdilər, lakin onların olduğu aşağı barbarlıq pilləsində hələ əyani təsvirlər, büt deyilən şeylər yoxdur. Bu, çoxallahlılığa doğru inkişaf yolunda təbiətə və stixiyalara sitayiş idi. Müxtəlif tayfaların öz müntəzəm bayramları var idi, burada müəyyən sitayiş formaları icra olunurdu, yəni rəqslər və oyunlar keçirilirdi; xüsusən rəqslər bütöv dini təntənələrin əsas tərkib hissəsini təşkil edirdi; hər tayfa öz bayramlarını ayrılıqda keçirirdi.

6. Ümumi işləri müzakirə etmək üçün tayfa şurası. Bu şura ayrı-ayrı qəbilələrin bütün saxemlərindən və hərbi başçılarından, onların həqiqi nümayəndələrindən ibarət olurdu, çünki onları hər zaman vəzifədən götürmək olardıqbu şura tayfanın müzakirəyə qarışmaq və öz rəyini söyləmək hüququna malik başqa üzvləri ilə əhatə olunaraq açıq iclas edirdi; qərarı şura çıxarırdı. İştirak edən hər kəs, bir qayda olaraq, istədikdə danışa bilərdi, qadınlar da seçdikləri natiq vasitəsi ilə öz mülahizələrini bildirə bilərdilər. İrokezlərdə qəti qərar çıxarmaq üçün, bəzi məsələlər həll edildiyi zaman german icma-markalarında da olduğu kimi, yekdillik tələb olunurdu. Tayfa şurasının səlahiyyətinə xüsusən başqa tayfalarla münasibətlərin nit zama salınması daxil idi; şura səfirlikləri qəbul edirvə göndərirdi, müharibə elan edir və sülh bağlayırdı. İş müharibəyə çatdıqda, onu çox zaman könüllülər aparırdılar. Hər bir tayfa bütün qayda üzrə sülh müqaviləsi bağlamamış olduğu hər hansı başqa tayfa ilə prinsnpçə» müharibə vəziyyətində hesab olunurdu. Bu cür düşünmələrə qarşı hərbi çıxışları çox zaman ayrı-ayrı görkəmli döyüşçülər təşkil edirdilər; onlar hərbi rəqs düzəldirdilər və bu rəqsdə iştirak edən hər

kəs bununla da yürüşə qoşulduğunu bildirirdi. Dəstə dərhal təşkil olunur və yürüşə gedirdi. Tayfaya məxsus olan ərazini də çox zaman hücumdan könüllülər çağırmaq yolu ilə müdafiə edirdilər. Bu cür dəstələrin yürüşə getməsi və yürüşdən qayıtması həmiir ictimai təntənələr üçün bir səbəb olurdu. Bu cür yürüşlər üçün tayfa şurasının razılığı tələb olunmurdu, belə razılıq istənilmir və verilmirdi. Bunlar eyni ilə german drujinalarının Tatsit tərəfindən təsvir olunan xüsusi¹ yürüşləridir, ancaq germanlarda drujinalar artıq daha; sabit xarakter almışdır, möhkəm bir özəkdən ibarət olubhələ dinclik zamanı təşkil olunur və müharibə olduqda! qalan könüllülər bunun ətrafına toplaşır. Bu cür hərbi dəstələrin sıralarında nadir halda çox adam olurdu; hindilərin hətta uzaqlara olan ən böyük hərbi səfərləri dəcüzi döyüş qüvvələri ilə keçirilirdi. Əgər böyük bir əməliyyat üçün bir neçə belə dəstə birləşsəydi, onda bunlardanhər biri yalnız öz başçısına tabe olurdu; yürüş planının bu və ya digər dərəcədə əlaqələndirilməsi həmin başçılarşurası tərəfindən təmin edilirdi. Ammian Marsellinin təsvir etdiyinə görə, IV ərsdə Yuxarı Reyndə alemannların müharibə etmək üsulu da belə olmuşdur.

7. Bəzi tayfalarda biz ali başçıya rast gəlirik, lakin onun səlahiyyəti heç də böyük deyildir. Bu saxemlərdəş biridir, o dərhal hərəkət etmək lazım gələn hallarda, şuranın toplaşib qəti qərar qəbul edəcəyi vaxta qədər, müvəqqəti tədbirlər görməlidir. Burada biz icraiyyə hakimiyyətinə malik vəzifəli şəxsin yenidən meydana çıxan, lakin çox zaman daha inkişaf etməmiş olan ilk nümunəsini; görürük; belə bir vəzifəli şəxs, görəcəyimiz kimi, bir çox hallarda, bəlkə də hər yerdə yox, daha çox ali sərkərdə hakimiyyətinin inkişafı nəticəsində meydana gəlmişdir.

Amerika hindilərinin böyük əksəriyyəti tayfa halında birləşməkdən irəli getməmişdir. Geniş sərhəd zolaqları ilə bir-birindən ayrılan, daimi müharibələr nəticəsində zəif düşən və sayca az olan bu tayfalar az miqdar adamları ilə çox böyük sahə tuturdular. Bu və ya başqa yerdə, müvəqqəti zərurət olduqda qohum tayfalar arasında da ittifaqlar yaranır və bu zərurət aradan qalxdıqda pozulurdu. Lakin əvvəllər qohum olub, sonralar bir-birindən ayrı düşən tayfalar ayrı-ayrı yerlərdə yenidən birləşib daimi ittifaqlar yaradır, beləliklə, millətlər yaranması yolunda ilk addım atırdılar. Birləşmiş Ştatlarda belə bir ittifaqın ən çox inkişaf etmiş formasına biz Irokezlərdə təsadüf edirik. Onlar Missisipidən qərbdə yaşadıkları, ehtimal ki, böyük bir qohum dakota qrupunun bir qolunu təşkil etdikləri yerlərdən çıxaraq, uzun zaman gəzdikdən sonra, indiki Nyu-York ştatında məskən salıb beş tayfaya bölünmüşlər: seneka, kanyuqa, onondaqa, oneyda və moqauk. Onlar balıqçılıq, ovçuluq və ibtidai dirliklə dolanırdılar; çox halda paya çəpərlə mühafizə olunan kəndlərdə yaşayırdılar. Onların sayı heç vaxt 20000 nəfərdən artıq olmurdu; bütün beş tayfada bir neçə ümumi qəbilə var idi; onlar eyni bir dilin bir-birinə çox yaxın dialektlərində danışırdılar və beş tayfa arasında bölünmüş olan bütöv bir ərazidə yaşayırdılar. Bu ərazini onlar yaxın zamanlarda tutduqlarına görə, oradan sıxışdırılıb çıxarılan tayfalara qarşı onların birgə hərəkətləri artıq adət olmuş bir təbii hal idi. Beləliklə, ən gec XV əsrin əvvəllərində təşəkkül tapmış «əbədi ittifaq»—konfederasiya yarandı ki, bu konfederasiya nə kimi qüvvə əldə etdiyini başa düşərək, dərhal hücumçu xarakter aldı

və ən çox qüdrətli olduğu zaman, 1675-ci ilə yaxın öz ətrafındakı böyük sahələri tutdu, yerli əhalinn qismən qovub çıxartdı, qismən də onun üzərinə bac qoydu. Irokezlər ittifaqı barbarlığın aşağı pilləsindən irəli getməmiş olan hindilərin (deməli, meksikalılar, yeni meksikalılar və perulular müstəsna olmaqla) yaratdıqları ən çox inkişaf etmiş ictimai təşkilat idi. Ittifaqın əsas cəhətləri bunlar idi:

1. Tayfanın bütün daxili işlərində tam bərabərlik və müstəqillik əsasında, qan qohumluğu olan beş tayfanın əbədi ittifaqı. Bu qan qohumluğu ittifaqın həqiqi əsasını təşkil edirdi. Beş tayfadan üçü ata tayfası adlanırdı və birbiri ilə qardaş idi; digər ikisi oğul tayfası adlanırdı və bunlar da bir-biri ilə qardaş tayfa idi. Üç qəbilə—ən köhnə qəbilələr—özünün hələ sağ olan üzvləri ilə bütün beş tayfada təmsil olunmuşdu, digər üç qəbilə üç tayfada təmsil olunmuşdu; bu qəbilələrdən hər birinin bütün üzvləri bütün beş tayfada qardaş hesab olunurdu. Yalnız dialektlərində fərqlər olan ümumi dil ümumi mənşəyin ifadəsi və sübutu idi.

2. Ittifaqın orqanı mövqe və nüfuz cəhətdən bərabər olan 50 saxemdən ibarət ittifaq şurası idi; bu şura ittifaqın bütün işləri barəsində qəti qərarlar çıxarırdı.

3. Xüsusi olaraq ittifaqın məqsədləri üçün təsis edilmiş yeni vəzifələrin daşıyıcıları olan bu 50 saxemin yerləri ittifaq yaradılarkən tayfalar və qəbilələr arasında bölüşdürülmüşdü. Vəzifə boşaldıqda, müvafiq qəbilə seçki yolu ilə həmin vəzifəni yenidən tuturdu; qəbilə öz saxemini hər vaxt vəzifədən götürə də bilərdi; lakin vəzifə başına keçirmək hüququ ittifaq şurasında idi.

4. Bu ittifaq saxemləri həmçinin öz tayfalarında da saxem idilər və tayfa şurasında onların iştirak etmək və səs vermək hüququ var idi.

5. Ittifaq şurasının bütün qərarları yekdilliklə qəbul edilməli idi.

6. Səsvermə tayfalar üzrə keçirilirdi, belə ki, qərarın etibarlı olması üçün hər bir tayfa və hər tayfada şuranın bütün üzvləri yekdilliklə səs verməli idilər.

7. Ittifaq şurası beş tayfa şurasından hər biri tərəfindən çağırılı bilərdi, lakin öz təşəbbüsü ilə toplaşa bilməzdi.

8. İclaslar toplaşan camaatın qarşısında keçirilirdi; hər bir Irokez söz ala bilərdi; qərarı isə yalnız şura çıxarırdı.

9. Ittifaqda heç bir təkbəşçi, icraiyyə hakimiyyətinin başında duran heç bir şəxs yox idi.

10. Lakin ittifaqın bərabər səlahiyyətə və bərabər hakimiyyətə malik iki ali hərbi başçısı var idi (spartalıların iki «çarı», Romada iki konsul).

Irokezlərin dörd yüz ildən artıq yaşamış olduqları və hələ indiyədək yaşadıkları ictimai quruluş belə idi. Mən Morqana əsaslanaraq, bu quruluşu ətraflı təsvir etdim, çünki burada bizim hələ *dövlətin* nə olduğunu bilməyən bir cəmiyyət quruluşunu öyrənmək imkanımız vardır. Dövlət daim onun tərkibinə daxil olan şəxslərin bütün məcmusundan təcrid olunmuş xüsusi bir ictimai hakimiyyət orqanı olmasını tələb edir. Buna görə də, Maurer düzgün fəhmlə german marka quruluşunu, sonralar çox zaman dövlətin əsası olsa da, dövlətdən xeyli fərqli olan xalis ictimai təsisat hesab edir. O bütün öz əsərlərində ictimai hakimiyyət orqanının ilkin marka, kənd, həyət və şəhər

quruluşundan və bununla yanaşı tədricən əmələ gəlməsini tədqiq edir. Biz Şimali Amerika hindilərinin timsalında görürük ki, əvvəllər bir vəhdət təşkil edən tayfa tədricən böyük bir materikə yayılır, tayfalar parçalanaraq xalqlara, tayfa qruplarına çevrilir, dillər dəyişilərək, nəinki bir-biri üçün anlaşılmaz olur, hətta əvvəlki birliyin demək olar hər bir izini də itirir; bununla yanaşı tayfalar daxilində ayrı-ayrı qəbilələr bir neçə qəbiləyə bölünür, köhnə ana qəbilələri isə fratriyalar şəklində qalır, lakin həmin köhnə qəbilələrin adları bir-birindən ərazi cəhətcə çox uzaq olan və çoxdan ayrılmış tayfalarda hər halda bir cür qalır—«Canavar» və «Ayı» hələ bütün hindi tayfalarının çoxunda qəbilə adları olaraq qalır. Həm də yuxarıda təsvir edilən quruluş ümumiyyətlə və bütövlükdə bunların hamısına xasdır, yalnız belə bir istisna vardır ki, bunlardan bir çoxu qohum tayfalar ittifaqına gəlib çatmamışdır.

Lakin biz bunu da görürük ki, əsas ictimai özək qəbilə olduğuna görə, ondan az qala yenilməz bir zərurətlə—zira bu tamamilə təbiidir—bütün qəbilələr, fratriyalar və tayfa sistemi inkişaf edir. Hər üç qrup qan qohumluğunun muxtəlif dərəcələrini təmsil edir, həm də bunlardan hər biri qapalı həyat keçirir və öz işlərini özü idarə edir, lakin həmçinin digəri üçün bir əlavədir. Onların idarə etməli olduğu iş dairəsi barbarlığın aşağı pilləsində duran adamın görəcəyi ictimai işlərin bütün məcmusunu ehatə edir. Buna görə də biz hər hansı bir xalqda əsas ictimai özək olaraq qəbiləyə rast gəldikdə, həmin xalqda burada təsvir edilən tayfa təşkilatına bənzər bir tayfa təşkilatı da axtarmalı olacağıq; yunanlarda və romalılarda olduğu kimi kifayət qədər mənbə olduğu yerdə isə biz nəinki bu təşkilatı tapacağıq, habelə yəqin edəcəyik ki, hətta mənbələr kifayət etmədiyi hallarda da Amerika ictimai quruluşu ilə müqayisə ən çətin şübhələri və sirləri həll etməkdə bizə kömək edəcəkdir. Həm də bütün öz sadələşməyi və bəsitliyi ilə bu qəbilə quruluşu nə qədər gözəl bir təşkilatdır! Əsgər, jandarm, polis yoxdur, zadəgan, kral, sərdar, prefekt və ya hakim yoxdur, həbsxana yox, məhkəmə prosesləri yoxdur,—hər iş müəyyən edilmiş öz qaydası ilə gedir. Hər cür mübahisə və çekişmə, aid olduğu şəxslər tərəfindən birlikdə,—qəbilə və ya tayfa tərəfindən, ya da ayrı-ayrı qəbilələr tərəfindən öz aralarında həll olunur; yalnız nadir hallarda tətbiq edilən ən ifrat bir tədbir olaraq qan intiqamına təsadüf edilir, bizim e`dam cəzamız da ancaq bu intiqamın sivilizasiyalı formasıdır, buna isə sivilisasiyanın həm müsbət, həm də mənfi cəhətləri xasdır. Hərçənd ümumi işlər indikinə nisbətən xeyli çoxdur,—bir sıra ailələr ev təsərrüfatını birlikdə və kommunist əsaslarında idarə edir, torpaq bütün tayfanın mülkiyyətidir, yalnız kiçik dirriklər ayrı-ayrı təsərrüfatların müvəqqəti istifadəsinə verilmişdir,—bununla belə, bizim şişkin və mürəkkəb idarə aparatımızın heç izi də yoxdur. bütün məsələləri əlaqədar şəxslər özləri həll edirlər və əsrlərdən bəri davam edən adət çox hallarda artıq hər şeyi tənzim etmiş olur. Yoxsullar və möhtaclar ola bilməz—kommunist təsərrüfatı və qəbilə qocalar, xəstələr və müharibədə şikəst olanlar barəsində öz vəzifələrini bilir. Hamı, o cümlədən də qadınlar bərabər və azaddır. Qullar hələ yoxdur, bir qayda olaraq, hələ özgə tayfaların əsarət altına alınması da yoxdur. 1651-ci ilə yaxın Irokezlər eri tayfasına və «bitərəf millətə»¹⁶¹ qalib gəldikdə, onlara öz ittifaqlarına tam hüquqlu üzvlər kimi daxil olmağı təklif etmişdilər; yalnız

məğlub olanlar bunu rədd etdikdən sonra öz ərazilərindən qovuldular. Belə bir cəmiyyətin nə kimi kişilər və qadınlar doğurduğunu isə hələ korlanmamış hindilərlə ünsiyyətdə olmuş bütün ağlar tərəfindən bu barbarların heysiyyət duyğusu, ürək açıqlığı, iradə gücü və igidliyi haqqında söylənilən coşqun rəylər göstərir.

Biz lap bu yaxınlarda Afrikada bu igidliyin nümunələrini gördük. Bir neçə il bundan əvvəl kafırlar-zuluslar, habelə bir neçə ay bundan əvvəl nubilər—bu tayfalarda qəbilə təsisatı hələ yox olmamışdır,—elə bir iş gördülər ki, buna heç bir Avropa qoşunu qadir deyildir¹⁶². Odlu silahı olmayan, yalnız nizə və mızraqlarla silahlanan bu tayfalar ingilis piyadasının—ümumi e'tirafa görə, dünyada sıx sırada döyüş əməliyyatına görə birinci olan bu piyadanın—xəznədən doldurulan tüfənglərinin dolu kimi yağan güllələri altında süngü döyüşü məsafəsinə qədər irəliləmiş, dəfələrlə bu piyadanın sıralarını pozmuş və hətta onu geri oturtmuşlar, halbuki silah cəhətdən qətiyyən bərabər deyildilər, heç bir hərbi mükəlləfiyyət daşıyırlar və hərbi xidmət haqqında heç təsəvvürləri də yoxdur. Onların necə davamlı olduqlarını və nələr edə bildiklərini ingilislərin belə gileyləri göstərir ki, kafr gündə atdan çox yol gedir və atdan tez yeriyir. Bir nəfər ingilis rəssamı göstərir ki, kafrın polad kimi möhkəm olan ən kiçik əzələsi toxunmuş qayış kimi görünür.

Müxtəlif siniflərə bölünməzdən əvvəl insanlar və bəşər cəmiyyəti belə idi. Əgər biz onların vəziyyətini sivilizasiyalı müasir adamların çox böyük əksəriyyətinin vəziyyəti ilə müqayisə etsək, indiki proletar və ya xırda kəndli ilə qədim azad qəbilə üzvü arasında çox böyük fərq olduğunu görərik.

Bu, məsələnin bir tərəfidir. Lakin unutmayaq ki, həmin təşkilat məhv olmağa məhkum idi. O, tayfadan irəli getmədi; tayfalar ittifaqı yaradılması, hələ görəcəyimiz kimi və irokezlərin başqa tayfaları əsarət altına almaq cəhdlərinin timsalında artıq gördüyümüz kimi, həmin təşkilatın dağılmağa başlaması deməkdir. Tayfadan kənarda olan hər şey qanundan kənar idi; Bütün qayda üzrə bağlanmış sülh müqaviləsi olmadıqda tayfalar arasında müharibə hökm sürürdü və bu müharibə insanı qalan heyvanlardan fərqləndirən və yalnız sonralar maddi mənafeyin təsiri altında bir qədər yumşalmış olan amansızlıqla aparılırdı. Amerikada müşahidə etdiyimiz kimi, tam tərəqqidə olan qəbilə quruluşu zamanı istehsal olduqca az inkişaf etmişdi, deməli, çox geniş sahədə olduqca az əhali yaşayırdı, buna görə də insan ona bir düşmən kimi qarşı duran və ona aydın olmayan ətraf təbiətə az qala tamamilə tabe idi, bu da öz inkişasını uşaqqasına sadələvh dini təsəvvürlərdə tapır. Tayfa insan üçün, istər başqa tayfadan olan adama münasibətində, istərsə özü özünə münasibətində bir hədd olaraq qalırdı: tayfa, qəbilə və bunların təsisatı müqəddəs və toxunulmaz idi, təbiətin verdiyi elə ali bir hakimiyyət idi ki, ayrıca şəxsiyyət öz hisslərində, fikir və hərəkətlərində ona sözsüz tabe olaraq qalırdı. Həmin dövrün adamları bizim nəzərimizdə nə qədər əzəmətli görünsələr də, onlar bir-birindən fərqlənmirlər, onlar hələ, Marksın dediyi kimi, ibtidai birliyin kebəyindən ayrılmamışlar. Bu ibtidai birliyin hakimiyyəti sarsılmalı idi,—və o sarsıldı. Lakin bu hakimiyyət elə təsirlər altında sarsıldı ki, bunlar köhnə qəbilə cəmiyyətinin yüksək mə'nəvi səviyyəsinə nisbətən bizə açıqca tənəzzül, günaha batmaq

kimi görünür. Ən alçaq səylər–bayağı bir hərislik, zövq almağa kobud bir ehtiras, iyrənc bir acgəzlük, ümumi əmlakın tamahkarlıqla talanması–bunlar yeni, sivilizasiyalı, sinfi cəmiyyətin xələfləridir; ən çirkin vasitələr–oğurluq, zorakılıq, məkr və xəyanət–köhnə sinifsiz qəbilə cəmiyyətini sarsıdır və onu məhv olmağa doğru aparır. Yeni cəmiyyət özü isə tam iki min beş yüz illik bütün varlığı ərzində həmişə yalnız istismar olunanlardan və məzlumlardan ibarət çox böyük əksəriyyət hesabına cüzi azlığın inkişafı mənzərəsini təşkil etmiş və hər hansı əvvəlki zamana nisbətən indi daha artıq dərəcədə bu vəziyyətdə qalmaqdadır.

IV

YUNAN QƏBİLƏSİ

Pelasqlar və başqa həmtayfa xalqlar kimi, yunanlar da hələ tarixdən əvvəlki zamanlarda amerikalılar kimi eyni üzvi sıra ilə: qəbilə, fratriya, tayfa, tayfalar ittifaqı halında birləşmişdilər. Dorilərdə olduğu kimi, fratriya olmaya bilərdi, tayfalar ittifaqı heç də hər yerdə əmələ gəlməyə bilərdi, lakin bütün hallarda əsas özək qəbilə idi. Yunanlar tarix sahəsinə çıxdıqları zaman sivilisasiyanın kəndərində dururdular; onlarla yuxarıda bəhs olunan Amerika tayfaları arasında, demək olar, iki böyük inkişaf dövrü var idi ki, qəhrəmanlıq dövründəki yunanlar irokezləri həmin dövrlər qədər ötüb keçmişdilər. Buna görə də yunanların qəbiləsi daha heç də irokezlərin arxaik qəbiləsi deyildir, qrup nigahı (1884-cü il nəşrində «qrup nigahı» sözləri əvəzində «punalua ailəsi» çap edilmişdir. *Red.*) möhrü nəzərə cərpacaq dərəcədə silinməyə başlayır. Ana hüququnun yerini ata hüququ tutmuşdu; bununla da meydana gəlməkdə olan xüsusi sərvət qəbilə quruluşuna ilk zərbəsini vurdu. İkinci zərbə birincisinin təbii nəticəsi idi: ata hüququ tətbiq ediləndən sonra varlı vərsə qızın əmlakı bu qız ərə gedərkən ərin nəxtiyarına, deməli, başqa qəbiləyə keçməli olduğuna görə, bütün qəbilə hüququnun əsası sarsıdı və qızın əmlakının öz qəbiləsində qalması üçün onun öz qəbiləsi daxilində ərə getməsinə nəinki yol verməyə başladılar, belə hallar üçün bunu hətta *məcburi* bir iş etdilər.

Qrotun yunan tarixinə görə, Afina qəbiləsi xüsusən aşağıdakı əsaslar üzərində qurulmuşdu:

1. Ümumi dini bayramlar, ehtimala görə qəbilə banisi olan və belə bir bani olaraq xüsusi ad daşıyan müəyyən allah şərəfinə müqəddəs ayinlər icra etmək üçün kahinlərin müstəsna hüququ.

2. Ümumi dəfn yeri (müqayisə st: Demosfenin «Evbulid»i).

3. Qarşılıqlı vərsəlik hüququ.

4. Zorakılıq olduğu halda bir-biriə kömək etmək, bir-birini müdafiə etmək və bir-birinə yardım göstərmək kimi qarşılıqlı vəzifə.

5. Müəyyən hallarda, xüsusən yetim və ya vərsə qızlar barəsində, qəbilə daxilində nigah əlaqəsinə girmək kimi qarşılıqlı hüquq və vəzifə.

6. Heç olmazsa bəzi hallarda ümumi əmlakın olması, özlərinin arxontu (ağsaqqalı) və xəzinədarı olması.

Sonra, bir neçə qəbilə fratriya halında birləşmişdi, lakin əlaqələr az möhkəm idi; amma burada da biz bu cür qarşılıqlı hüquq və vəzifələr olduğunu, xüsusən müəyyən dini mərasimlərin birlikdə icra edildiyini və fratriya üzvü öldürüldükdə təqib etmək hüququ olduğunu görürük. Bir tayfadan olan bütün fratriyaların da nəciblər (evpatridlər) arasından seçilən filobasileyin (tayfa ağsaqqadının) başçılığı ilə müntəzəm surətdə təkrar edilən ümumi müqəddəs bayramları olurdu.

Qrot belə deyir. Marks isə buna əlavə edir: «Lakin yunan qəbiləsi daxilində də vəhşi (məsələn, Irokez) özünü aydın göstərir» (Bax: «Marks və Engelsin arxivi», IX cild, səh. 134. *Red.*). Əgər biz tədqiqatı bir qədər də davam etdirsək onu daha aydın görmək olar.

Doğrudan da, yunan qəbiləsinə aşağıdakı cəhətlər də xasdır:

7. Mənşə ata hüququna görə hesab olunur.

8. Vərəsə qızlarla nigahlar istisna olmaqla qəbilə daxilində nigahların qadağan edilməsi. Bu istisna və onun bir qanun şəklinə salınması təsdiq edir ki, köhnə qayda hələ qüvvədə idi. Bu həmçinin ümumən məcburi olan belə bir qaydadan irəli gəlir ki, qadın ərə getdikdə, bununla öz qəbiləsinin dini ayinlərində iştirak etməkdən imtina edirdi və ərənin fratriyasına daxil edilərək, onun ayinlərini qəbul edirdi. Buna əsasən, habelə Dikearxın əsərindəki məlum yerə əsasən, öz qəbiləsindən kənarda nigah bir qayda idi, Bekker isə «Xarikl»də açıqca belə hesab edir ki, heç kəs öz qəbiləsi daxilində nigah əlaqəsinə girə bilməzdi.

9. Qəbilənin oğulluğa götürmək hüququ; bu hüquq ailələrdən birinin oğulluğa götürməsi yolu ilə həyata keçirilirdi, lakin açıq rəsmiyyət gözlənilməli idi və yalnız müstəsna hallarda olurdu.

10. Ağsaqqalları seçmək və vəzifədən götürmək hüququ. Biz bilirik ki, hər qəbilənin öz arxontu var idi; bu vəzifənin müəyyən ailələrdə irsi olaraq keçməsi üçün heç yerdə bəhs edilmir. Güman edilməlidir ki, barbarlıq dövrünün axırlarına qədər həmişə vəzifələr ciddi surətdə («Ciddi surətdə» sözləri Engels tərəfindən 1891-ci il nəşrində əlavə edilmişdir. *Red.*) irsən keçmirdi, çünki vəzifənin irsən keçməsi qəbilə daxilində varlıqlarla yoxsulların tam hüquq bərabərliyi qaydasına əsla uyğun gəlmir.

Təkcə Qrot deyil, habelə Nibur, Mommzen və klassik qədim dövrün bütün başqa tarixçiləri indiyədək qəbilə məsələsinin öhdəsindən gəlməmişlər. Onlar qəbilənin bir çox əlamətlərini nə qədər düzgün təsvir etsələr də, onu həmişə *ailələr qrupu* hesab etmişlər və buna görə də qəbilənin təbiət və mənşəyini başa düşə bilməmişlər. Qəbilə quruluşunda ailə heç vaxt ictimai sistemin özəyi olmamış və ola da bilməzdi, çünki ər-əlad hökmən iki müxtəlif qəbiləyə mənsub olurdu. Qəbilə bütünlüklə fratriyaya, fratriya isə tayfaya daxil olurdu; ailənin yarısı ərənin qəbiləsinə, yarısı da ərənin qəbiləsinə daxil olurdu. Dövlət də öz kütləvi hüququda ailəni tanımır və ailə indiyədək yalnız xüsusi hüququn obyektinə kimi mövcuddur. Halbuki indiyədək bizim bütün tarix elmimiz, xüsusilə XVIII əsrdə sarsılmaz olan, belə bir mənasız ehtimalı əsas tutur: sivilizasiya dövründən az qala daha qədim olan ayrıca monoqam ailə elə bir özək olmuşdur ki, cəmiyyət və dövlət tədriclə bunun ətrafında kristallaşmışdır.

Marks əlavə edib deyir: «C-b Qrota sonra göstərmək lazımdır ki, yunanlar öz qəbilələrini mifologiyadan törəmiş hesab etməsələr də, həmin qəbilələr *onların özləri* tərəfindən yaradılmış mifologiyadan və buradakı allahlardan və yarımallahlardan daha qədimdir» (Bax: «Marks və Engelsin arxivi». IX cild, səh.136. *Red.*).

Morqan Qrota istinad etməyi üstün tutur, çünki o hər halda tanınmış və inanılmağa tamamilə layiq bir şahiddir. Qrot sonra söyləyir ki, hər bir Afina qəbiləsi onun ehtimal olunan qəbilə banisindən ona keçən bir ad daşıyırdı, Solona qədər bütün hallarda, Solondan sonra isə vəsiyyəət olmadıqda, ölən qəbilə üzvləri (gennetes) onun əmlakına vərəsə olurdular və adam öldürüldükdə, məhkəmə qarşısında cinayətkarı təqib etmək öldürülənin birinci növbədə qohumlarının, sonra onun qəbilə üzvlərinin və, nəhayət, fratriya üzvlərinin hüquq və vəzifəsi idi:

«Ən qədim Afina qanunları haqqında bizə məlum olanların hamısı qəbilə və fratriya bölgülərinə əsaslanır».

Qəbilələrin ümumi əcdadlardan əmələ gəlməsi «alim filisterlər» üçün (Marks) (Yenə orada, səh. 137. *Red.*) baş sındıran bir iş olmuşdu. Onlar həmin əcdadları, əlbəttə, xalis mifoloji vücutlar hesab etdiklərinə görə, qəbilənin bir-biri ilə yanaşı yaşayıb bir-birindən ayrı olan, əvvəllər hətta bir-biri ilə qohum olmayan ailələrdən əmələ gəlməsini özləri üçün aydınlaşdırmağa heç bir imkanları qalmır, bununla belə onlar hər halda bu işi görməlidirlər ki, qəbilənin mövcud olduğunu heç olmazsa bir təhər izah etsinlər. Beləliklə, onlar məzmunuzsuz ifadələr üzündən çıxılmaz vəziyyətdə qalıb belə bir müddəadan irəli gedə bilmirlər: nəsil şəcərəsi, əlbəttə, əsatirdir, lakin qəbilə həqiqətdə mövcuddur; ən nəhayət isə Qrotun əsərində biz aşağıdakılara rast gəlirik (mö'tərizədə verilən sözlər Marksındır):

«Bu nəsil şəcərəsi haqqında biz ancaq ara-sıra eşidirik, çünki bu barədə yalnız xüsusilə təntənəli olan müəyyən hallarda açıq danışırırdı. Lakin daha çox məşhur qəbilələrdə olduğu kimi, eyni ilə az əhəmiyyətli qəbilələrin də öz ümumi dini ayinləri olmuşdur» (qəribə işdir, m-r Qrot!), «həmçinin fəvqəlbəşəri bir ümumi qəbilə banisi və ümumi nəsil şəcərəsi olmuşdur» (*az əhəmiyyətli* qəbilələr üçün, c-b Qrot, bu nə qədər də qəribədir!) «sxem və ideal əsas» (möhtərəm cənab, ideal yox, «carnal», yaxud bizim dilimizdə—*cismani!*) «bütün qəbilələrdə eyni olmuşdur» (Yenə orada, səh.138. *Red.*).

Marks bu suala Morqanın cavabını aşağıdakı sözlərlə yekunlaşdırır: «İlkin formalı qəbiləyə uyğun gələn qan qohumluğu sistemi—bu forma isə, başqalarında olduğu kimi, yunarlarda da bir zamanlar olmuşdur,—qəbilələrin bütün üzvlərinin bir-biri ilə qohumluq münasibətlərini bilməsini təmin edirdi. Onlar özləri üçün son dərəcə vacib olan bu məlumatı praktikada uşaq yaşlarından öyrənirdilər. Monoqam ailə meydana gəldikdə, bu unuduldu. Qəbilənin adı nəsil şəcərəsini yaradırdı, ayrıca bir ailənin şəcərəsi isə bunun yanında əhəmiyyətsiz görünürdü. Bu qəbilə adı indi onu daşıyanların ümumi mənşəyi olduğu faktını göstərməli idi; lakin qəbilənin nəsil şəcərəsi o qədər keçmiş zamanlara gedib çıxırdı ki, daha sonralar ümumi əcdadlar olduğu az hallar müstəsna olmaqla, qəbilə üzvləri öz aralarında həqiqətən mövcud olmuş qohumluğu daha subut edə bilmirdilər. Oğulluğa götürmək halları nəzərə alınmazsa, ad özü ümumi

mənşəyin sübutu idi, həm də şübhəsiz sübut idi. Qəbiləni xalis uydurma və şairanə yaradıcılıq məhsuluna çevirən Qrot (Marksın əlyazmasında Qrotun əvəzində eramızın II əsrində yaşamış, Qrotun tez-tez istinad etdiyi qədim yunan alimi Polluks göstərilmişdir. *Red.*) və Niburun etdiyi kimi, qəbilə üzvləri arasında hər bir qohumluğun fə'lən inkar edilməsi isə, əksinə, yalnız «ideal» alimlərə, yə'ni kitab üzündən bilik almış xalis kabinet alimlərinə layiqdir. Xüsusən monoqamiya meydana çıxdıqdan sonra nəsillərin əlaqəsi uzaq keçmişə aid edildiyinə görə və keçmiş gerçəklik mifologiyasının fantastik surətlərində əksini tapdığına görə, xoşniyyət filisterlər belə bir nəticəyə gəlmiş və gəlməkdədirlər ki, fantastik nəsil şəcərəsi real qəbilələr yaratmışdır» (Bax: «Marks və Engelsin arxivi», IX cild, səh. 138–139. *Red.*).

Amerikalılarda da olduğu kimi, *fratriya* bir neçə qız qəbiləsinə bölünmüş olan və bunları birləşdirən, çox zaman bir də onların hamısının ümumi qəbilə banisindən əmələ gəldiyini göstərən ilk qəbilə idi. Məsələn, Qrotun fikrincə,

«Hekatey fratriyasının üzvləri olan bütün yaşıdlar eyni bir allahı on altıncı nəsildə özlərinin qəbilə banisi hesab edirdilər».

Buna görə də həmin fratriyanın bütün qəbilələri hərfiyyən qardaş qəbilələr idi. Hələ homsrin əsərinin mə'lum yerində fratriyaya hərbi vahid kimi təsadüf olunur; orada Nestor Aqamemnona belə məsləhət görür: adamları tayfalar və fratriyalar üzrə sıraya elə düz ki, fratriya fratriyaya tayfa tayfaya kömək etsin (*Homer. «İliada»*, ikinci mahnı. *Red.*).—Bundan əlavə, fratriyanın üzvü öldürüldükdə, fratriyanın tə'qib etmək hüququ var idi və buna borclu idi; deməli, daha əvvəlki dövrdə onun üzərinə qan intiqamı almaq vəzifəsi də düşürdü. Sonra onun ümumi müqəddəsləri və bayramları var idi, bütün yunan mifologiyasının qədim arilərin təbiətə ən'ənəvi sitayişindən inkişaf etməsinin özü də əslində qəbilə və fratriyalarla bağlı idi və bunların daxilində baş verirdi. Sonra, fratriyanın ağsaqqalı (*phratriarchos*) var idi və fratriya, de Kulanjın dediyinə görə, ümumi yığıncaqlar çağırırdı, məcburi qərarlar qəbul edirdi, onun məhkəmə və inzibati səlahiyyəti var idi. Hətta qəbiləyə e'tinasızlıq göstərən sonrakı dövlət fratriyanın ixtiyarında inzibati xarakterli bə'zi ictimai vəzifələri saxlamışdı.

Bir neçə qohum fratriya tayfa təşkil edir. Attikada dörd tayfa var idi, hər tayfada üç fratriya və hər fratriyada otuz qəbilə var idi. Qrupların tərkibinin belə dürüst müəyyən edilməsi kortəbii surətdə yaranmış vəziyyətə şüurlu və plana uyğun müdaxilə edildiyini göstərir. Bu necə, n» zaman və nəyə görə baş vermişdir,—bu barədə yunan tarixi susur, bu tarix haqqında yunanların özlərində də yalnız qəhrəmanlıq dövründən e'tibarən xatirələr saxlanmışdır.

Nisbətən kiçik ərazidə çox sıx yaşayan yunanlarda müxtəlif dialektlər əmələ gəlməsi Amerikanın geniş meşələrində olduğundan xeyli az inkişaf etmişdi; lakin biz burada da görürük ki, yalnız bir əsas ləhcəsi olan tayfalar daha böyük bir tam halında birləşirlər və hətta kiçik Attikada biz elə bir xüsusi dialektə təsadüf edirik ki, bu da sonralar bütün yunan nəsri üçün ümumi bir dil kimi hakim olmuşdur.

Homerin poemalarında biz yunan tayfalarını əksər hallarda artıq kiçik xalqlar halında birləşmiş şəkildə görürük, bunların da daxilində qəbilələr, fratriyalar və tayfalar

hər halda hələ öz müstəqilliyini tamamilə saxlayırdı. Onlar artıq divarlarla möhkəmləndirilmiş şəhərlərdə yaşayırdılar; sürülər artdıqca, əkinçilik genişləndikcə və sənət rüşeymləri yayıldıqca, əhalinin sayı da artırdı; bununla bərabər əmlak cəhətdən fərqlər də artırdı, buplarla da birlikdə qədim, ibtidai demokratiya daxilində aristokratik ünsür artırdı. Ən yaxşı torpaqlara sahib olmaq üstündə, habelə, əlbəttə, hərbi qənimət üstündə də ayrı-ayrı kiçik xalqlar arasıkəsilmədən müharibə edirdilər; hərbi əsirlərin köləliyi artıq qəbul olunmuş bir təsisat idi.

Həmin tayfalarda və kiçik xalqlarda idarəçiliyin təşkili belə idi:

1. Daimi hakimiyyət orqanı *şura*, «bule» idi, bu da əvvəllər, görünür, qəbilələrin ağsaqqallarından ibarət idi, sonralar, onların sayı həddindən çox artdıqda isə, bu ağsaqqalların seçilmiş hissəsindən ibarət idi, bu da aristokratik ünsürün inkişaf etməsinə və güclənməsinə imkan verirdi. Qəhrəmanlıq dövrünün əyanlardan (kratistoi) ibarət şurasını Dionisi bizə məhz bu cür təsvir edir. Mühüm məsələlərdə şura qəti qərarlar qəbul edirdi; məsələn, Esxildə Fiv şəhərinin şurası yaranmış olan vəziyyətdə qəti qərar qəbul edərək göstərir ki, Eteokl üçün təntənəli dəfn düzəldilsin, Polinikin meyidi isə itlərə yedizdirilsin (*Esxil. «Fivə qarşı yeddi nəfər». Red.*). Sonralar, dövlət yaradıldıqda, bu şura senata çevrilir.

2. *Xalq yığıncağı* (agora). Irokezlərdə biz gördük ki, xalq–kişilər və qadınlar–şuranın yığıncağını əhatə edirlər və müəyyən edilmiş qayda ilə müzakirədə iştirak edərək, beləliklə, onun qərarlarına təsir göstərirlər. Homerin bəhs etdiyi yunanlarda, köhnə alman məhkəmə ifadəsi işlədilsə, bu «əhatə» (Umstand), qədim germanlar arasında da olduğu kimi, inkişaf edib artıq əsl xalq yığıncağına çevrilmişdir. Bunu şura mühüm məsələlərin həlli üçün çağırırdı; hər bir kişi söz ala bilərdi. Qərar əl qaldırmaqla (*Esxilin «Xahişçi qadınlar» əsəri*) və ya çıxırmaqla qəbul olunurdu. Son mərhələdə ali hakimiyyət yığıncağın əlində idi, çünki Şömanın dediyi kimi («Yunan qədimlikləri»)

«yerinə yetirilməsi üçün xalqın köməyi lazım gələn bir işdən bəhs edildikdə, Homer bizə heç elə bir üsul göstərmir ki, bunun vasitəsi ilə xalq öz iradəsinə rəğmən bu işə məcbur etmək mümkün olsun».

Axı tayfada hər bir yaşlı kişinin döyüşçü olduğu zaman xalqdan təcrid edilmiş və ona qarşı qoyula biləcək bir ictimai hakimiyyət hələ yox idi. İbtidai demokratiya hələ tam tərəqqidə idi və biz istər şuranın, istərsə basileyin hakimiyyəti və mövqeyi haqqında fikir yeridərkən, buna əsaslanmalıyıq.

3. *Sərkərdə* (basileus). Marks bu barədə belə deyir: «Əksəriyyəti anadangəlmə saray nöqərləri olan Avropa alimləri basileyi müasir mə'nada bir monarxa çevirirlər. Respublikaçı-yanki Morqan buna e'tiraz edir. O, şit Qladston və onun «Dünyanın gəncliyi» kitabı haqqında çox istehza ilə, lakin tamamilə haqlı olaraq deyir:

«C-b Qladston qəhrəmanlıq dövründəki yunan başçılarını bizə çarlar və knyazlar kimi təqdim edir, həm də onları eyni zamanda centlmen kimi təsvir edir; lakin o özü e'tiraf etməlidir ki, biz ümumiyyətlə onlarda ilkinlik adətini və ya qanununu tapırıq, görünür, kifayət qədər, lakin az kəskin şəkildə ifadə olunduğunu görürük».

Güman etmək lazımdır ki, bu cür qeyd-şərtlərlə ilkinlik hüququ c-b Qladstonun özünə də, hətta o qədər kəskin olmayan bir dərəcədə olsa da, hər cür mə'nasını kifayət dərəcədə itirmiş kimi görünər.

Biz artıq Irokezlərdə və başqa hindilərdə ağsaqqal vəzifələrinin irsən keçməsi işinin necə olduğunu gördük. Qəbilə daxilində bütün vəzifələr çox hallarda seçkili olurdu və bu nisbətə də qəbilə çərçivəsi daxilində irsən keçirdi. Azad olmuş vəzifələri tutmaq lazım gəldikdə, yavaş-yavaş on yaxın qohumaqardaşa və ya bacıoğluna üstünlük verməyə başladılar və müəyyən bir səbəb olmadıqda ondan yan keçməzdilər. Buna görə də yunanlarda ata hüququ hökmran olduğu zaman basiley vəzifəsi adətən oğula və ya oğullardan birinə keçirdisə, bu yalnız onu sübut edir ki, oğullar xalq tərəfindən seçilmək gücünə vəərəsə olmaq ümidində ola bilərdilər, lakin bu heç də belə bir seçkidən konarda vəərəsəliyin qanuni hesab olunduğunu göstərmir. Bu halda biz Irokezlərdə və yunanlarda qəbilə daxilində xüsusi əyan ailələrinin ilk rüşeymini görürük, yunanlarda isə bundan əlavə həmçinin gələcək irsi başçılığın, yaxud monarxiyanın ilk rüşeymini görürük. Buna görə də kümai edilməlidir ki, yunanlarda basiley ya xalq tərəfindən seçilməli idi, ya da Roma «çarı» (rex) barəsində olduğu kimi, xalqın tanıdığı orqanlar—şura və ya aqora tərəfindən təsdiq olunmalı idi.

«Iliada» da «ərlər həkmdarı» Aqamemnon yunanların ali çarı kimi deyil, mühasirəyə alınmış şəhər qarşısında müttəfiqlər qoşununun ali komandanı kimi çıxış edir, Odissey yunanlar arasında çəkişmə baş verdikdə mə'lum yerdə onun bu vəziyyətini göstərir: çox adamın başçı olması yaxşı deyildir, bir nəfər komandan olmalıdır və i.a. (sonra isə skipetr xatırladılan populyar şe'r gəlir, lakin bu, sonralar əlavə edilmişdir) (*Homer. «Iliada», ikinci mahnı. Red.*). «Odissey burada, idarəçilik forması haqqında mühazirə oxumur, müharibədə baş komandana tabe olmağı tələb edir. Troya ətrafında yalnız qoşundan ibarət olan yunanlar üçün aqora kifayət qədər demokratik qaydada aparılır: Axilles hədiyyələrdən, yə'ni qənimətin bölüşdürülməsindən danışarkən bunu heç də Aqamemnonun və ya hər hansı başqa bir basileyin deyil, həmişə «axeylərin oğullarının», yə'ni xalqın işi adlandırır. «Zevsin törətdiyi», «Zevsin bəslədiyi» ləqəbləri heç bir şey sübut etmir, çünki *hər bir* qəbilənin mənşəyi allahların birindən başlanır, tayfa başçısının qəbiləsinin mənşəyi isə «daha adlı-sanlı» allahdan, burada isə Zevsdən başlanır. Hətta, məsələn, donuz otaran Evmey və başqaları kimi şəxsən azad olmayanlar da «iləhidirlər» («dioi» və «theioi») və buna «Odissey»da təsadüf olunur, deməli, «Iliada»da təsvir edilən vaxtdan xeyli sonralar təsadüf olunur; yenə həmin «Odissey»da «qəhrəman» adı bir də carçı Muliyə, habelə kor xanəndə Demodoka verilir (Daha sonra Marksın əlyazmasında Engels tərəfindən buraxılan belə bir ibarəvardır. «Odissey tərəfindən Aqamemnon barəsində işlədilən «koyranos» («xoipavos») istilahi da «basiley» istilahi ilə yanaşı yalnız «müharibədə qoşun komandanı» deməkdir». *Red.*). Qısaı, yunan yazıçıları «basileia» sözünü Homerin düşündüyü mə'nada çar hakimiyyəti deyilən hakimiyyəti bildirmək üçün işlədirdilər (çünki bu hakimiyyətin başlıca fərqləndirici əlaməti hərbi başçılıqdır), bu söz, bununla

yanaşı başçılar şurası və xalq yığıncağı mövcud olduqda, yalnız hərbi demokratiya deməkdir» (Marks) (Bax: «Marks və Engelsin arxivi», IX cild, səh. 144–143. *Red.*).

Basileyin hərbi səlahiyyətdən başqa bir də kahin və məhkəmə səlahiyyəti var idi; bu axırıncı səlahiyyət dürüst müəyyən edilməmişdi, birinci səlahiyyətə o tayfanın və ya tayfalar ittifaqının ali nümayəndəsi sifəti ilə malik idi. Mülki, inzibati səlahiyyətdən heç vaxt bəhs olunmur, lakin, görünür, basiley öz vəzifəsinə görə şuranın üzvü idi. Beləliklə, etimoloji cəhətdən «basiley» sözünü almanca «König» sözü ilə tərcümə etmək tamamilə doğrudur, çünki «König» (Kuning) sözü «Kuni», «Künne» sözündən əmələ gəlmişdir və «qəbilə ağsaqqalı» deməkdir. Lakin qədim yunan «basiley» sözü «König» (kral) sözünün müasir mənasına qətiyyən uyğun gəlmir. Fukidid qədim «basileia»-nı qəti surətdə «patrike», yəni qəbilələrdən əmələ gəlmiş adlandırır və deyir ki, onun dəqiq müəyyən edilmiş, deməli, məhdud səlahiyyəti var idi. Aristotel də göstərir ki, qəhrəmanlıq dövründəki «basileia» azad şəxslər üzərində başçılıq idi, basiley isə sərkərdə, hakim və ali kahin idi; deməli, sonralar işlədilən mənadə onun hökumət hakimiyyəti yox idi (Yunan basileyi kimi atstek sərkərdəsini də müasir monarx şəklində təsvir edirdilər. Morqan ispaniyalıların, əvvəllər yanlış anlaşılmğa əsaslanan və şişirdilən, sonra da açıqca yalan olan məlumatını ilk dəfə tarixən tənqid edərək sübut edir ki, meksikalılar barbarlığın orta pilləsində dururdular, lakin özlərinin inkişafında yeni Meksika pueblo hindilərindən bir qədər irəli gedirdilər və onların quruluşu, təhrif edilmiş məlumat əsasən mühakimə yeritmək mümkün olduğu dərəcədə, aşağıdakı əlamətləri ilə fərqlənirdi: bu, üç tayfanın ittifaqı idi və həmin ittifaq bir neçə başqa tayfain özünə tabe edib öz bacverənlərinə çevirmişdi; onu ittifaq şurası və ittifaq sərkərdəsi idarə edirdi, bu sərkərdəni də ispaniyalılar «imperatora» çevirmişdilər.).

Beləliklə, biz qəhrəmanlıq dövründəki yunan quruluşunda qədim qəbilə təşkilatının hələ tamamilə qüvvədə qaldığını, lakin eyni zamanda onun artıq pozulmağa başladığını görürük: ata hüququ var idi, əmlaka uşaqlar vəərəsə olurdular, bu da sərvətin ailədə toplanmasına səbəb olurdu və ailəni qəbiləyə qarşı duran bir qüvvəyə çevirirdi; ilk irsi əyanlar və çar hakimiyyəti rüşeymlərinin əmələ gəlməsi vasitəsi ilə əmlak sahibliyi fərqləri idarəçiliyin təşkilinə əks təsir göstərirdi; əvvəllər tək-cə hərbi əsirlər kölə idilər, lakin bu köləlik artıq öz tayfaları içərisindən olanları və hətta öz qəbilələrinin üzvlərini də əsarət altına almaq perspektivi açırdı; qədimdə tayfanın tayfaya qarşı olan müharibəsi indi malqara, kölə və sərvət ələ keçirmək məqsədi ilə quruda və dənizdə müntəzəm quldurluğa çevrilməyə başlamışdı, bu müharibələr müntəzəm bir peşə şəkli alırdı; bir sözlə, sərvət ən yüksək bir nemət kimi təriflənir və əziz tutulurdu, sərvətin zorakılıqla talan edilməsinə haqq qazandırmaq üçün qədim qəbilə qaydalarından sui-istifadə edilirdi. Yalnız bir şey—elə bir təsisat çatışmırdı ki, ayrı-ayrı şəxslərin yenicə əldə etdikləri sərvətləri nəinki qəbilə quruluşunun kommunist ənənələrindən mühafizə etsin, əvvəllər bu qədər az qiymətləndirilən xüsusi mülkiyyəti nəinki müqəddəs tutsun və onun müqəddəs tutulmasını hər hansı bir insan cəmiyyətinin ən yüksək məqsədi elan etsin, həmçinin mülkiyyət əldə etməyin bir-birinin ardınca inkişaf edən yeni

formalarına, deməli, sərvətin arasıkəsilmədən sür`ətlənən yığımına da ümumi ictimai e`tiraf möhrünü bassın; elə bir tə`sisat çatışmırdı ki, yalnız cəmiyyətin siniflərə bölünməyə başlamasını deyil, həmçinin varlı sinfin yoxsul sinfi istismar etmək hüququnu və onun üzərində hökmranlığı da əbədləşdirsın.

Belə bir tə`sisat meydana gəldi. *Dövlət* icad edildi.

V

AFINA DÖVLƏTİNİN MEYDANA GƏLMƏSİ

Qismən qəbilə quruluşu orqanlarını dəyişdirməklə, qismən onların yerinə yeni orqanlar tətbiq edib onları sıxışdırmaq yolu ilə və, nəhayət, onları əsl dövlət hakimiyyəti orqanları ilə büsbütün əvəz etməklə dövlət necə inkişaf etmişdir; öz qəbilələrində, fratriyalarında özünü öz qüvvələri ilə müdafiə edən əsl «silahlı xalqın» yerini həmin dövlət orqanlarına tabe olan, deməli, habelə xalqa qarşı istifadə edilə bilən silahlı «kütləvi hakimiyyət» necə tutmuşdur,—bunların hamısını bia, hər halda ilk pillədə, heç bir yerdə Qədim Afinadakından yaxşı izləyə bilmərik. Formaların dəyişilməsi əsasən Morqan tərəfindən təsvir edilmişdir, həmin «kütləvi hakimiyyəti» doğuran iqtisadi məzmunun təhlilini isə əsasən mən özüm əlavə etməli oluram.

Qəhrəmanlıq dövründə afinalıların dörd tayfası Attikanın hələ əlahiddə vilayətlərində yaşayırdı; hətta bunları təşkil edən on iki fratriyanın da, görünür, hələ Kekropui on iki şəhəri şəklində ayrıca məskənləri var idi. İdarəçiliyin təşkili qəhrəmanlıq dövrünə uyğun idi: xalq yığıncağı/xalqşurası, basiley. Yazılı tarixin başladığı dövrdə torpaq artıq bölünmüşdü və xüsusi mülkiyyətə keçmişdi, bu da barbarlığın yüksək pilləsinin axırlarına doğru artıq nisbətən inkişaf etmiş əmtəə istehsalına və ona uyğun əmtəə ticarətinə xasdır. Taxilla yanaşı şərab və bitki yağı da istehsal edilirdi; Egey dənizində aparılan dəniz ticarəti finikiyalıların əlindən getdikcə daha artıq çıxır və əksərən Attika sakinlərinin əlinə keçirdi. Torpaq mülklərinin algısatqısı sayəsində, əkinçiliklə sənət arasında, ticarətlə gəmiçilik arasında əmək bölgüsünün daha da inkişaf etməsi sayəsində qəbilələrin, fratriyaların və tayfaların üzvləri çox tezliklə bir-birinə qarışmalı idilər; fratriya və tayfanın ərazisində, həmvətən olsa da hər halda həmin birləşmələrə mənsub olmayan, deməli, öz yaşayış yerlərində yad olan əhali məskən salırdı. Axı dinclik zamanı hər fratriya və hər tayfa Afinadakı xalq şurasına və ya basileyə müraciət etmədən öz işlərini özləri idarə edirdilər. Lakin fratriya və ya tayfaya mənsub olmadan bunların ərazisində yaşayanlar, əlbəttə, həmin idarə işində iştirak edə bilməzdilər.

Bütün bunlar qəbilə quruluşu orqanlarının normal fəaliyyətini o dərəcədə pozmuşdu ki, artıq qəhrəmanlıq dövründə bunu aradan qaldırmaq üçün tədbirlər görmək lazım gəldi. Tezəyə isnad verilən bir quruluş tətbiq edildi. Dəyişiklik hər şeydən əvvəl ondan ibarət idi ki, Afinada mərkəzi idarə yaradılmışdı, yə`ni o vaxta qədər tayfaların müstəqil surətdə gördükləri işlərin bir hissəsi ümumi əhəmiyyəti olan iş e`lan edilmiş və Afinada yerləşən ümumi şuranın ixtiyarına verilmişdi. Bu yenilik sayəsində afinalılar öz inkişafında Amerikanın yerli xalqlarından hər hansı birinə nisbətən daha

irəlilərə getdilər: bir-biri ilə qonşuluqda yaşayan tayfaların sadəcə ittifaqı əvəzində bunlar vahid bir xalq halında birləşdilər. Bununla əlaqədar olaraq ayrı-ayrı tayfaların və qəbilələrin hüquqi adətləri üzərində yüksələn ümumi Afina xalq hüququ meydana gəldi; Afina vətəndaşı, belə bir vətəndaş olmaq e`tibarı ilə, yad tayfadan hesab edildiyi ərazidə də müəyyən hüquqlar və yeni hüquqi müdafiə əldə etdi. Lakin bununla qəbilə quruluşunun dağıdılmasına doğru birinci addım atılmış oldu, çünki bu, bütün Attikada tayfa e`tibarı ilə yad olan, Afina qəbilə quruluşundan tamamilə kənarda duran və bu vəziyyətdə qalmaqda davam edən şəxslərin də sonralar vətəndaşlar tərkibinə daxil edilməsinə doğru birinci addım idi. Tezəyə isnad verilən ikinci yenilik qəbilə, fratriya və ya tayfadan asılı olmayaraq, bütün xalqın üç sinfə: evpatridlər, yaxud nəciblər, qeomorlar, yaxud əkinçilər və demiuqlar, yaxud sənətkarlar sinfinə bölünməsindən və nəciblərə vəzifə tutmaqda müstəsna hüquq verilməsindən ibarət idi, həm də bu bölgü nəciblərin vəzifə tutmasından başqa heç bir nəticə vermədi, çünki həmin bölgü siniflər arasında heç bir başqa hüquqi fərq qoymurdu (1884-cü il nəşrində ibarənin axırı bu şəkildə ifadə edilmişdi: «çünki qalan iki sinif heç bir xüsusi hüquq almamışdı». *Red.*). Lakin bu bölgünün böyük əhəmiyyəti vardır, çünki nəzərə carpmadan inkişaf etmiş yeni ictimai ünsürləri bizə açıb göstərir. Bu bölgü göstərir ki, qəbilə vəzifələrinin müəyyən ailələrin üzvləri tərəfindən tutulması adəti ictimai vəzifələri həmin` ailələrin tutması hüququ kimi az e`tiraz edilən bir hüquqa çevrilmişdi, öz sərvəti sayəsində onsuz da qüdrətli olan bu ailələr öz qəbilələrindən kənarda xüsusi bir imtiyazlı sinif halında təşəkkül tapmağa başlamışdılar və onların bu iddiaları hələ yalnız yaranmaqda olan dövlət tərəfindən müqəddəs tutulurdu. Daha sonra, həmin bölgü göstərir: kəndlilərlə sənətkarlar arasında əmək bölgüsü artıq o qədər möhkəmlənmişdi ki, qəbilə və tayfaya olan əvvəlki bölgünün ictimai əhəmiyyətini arxa sıraya keçirməyə başlamışdı. Nəhayət, bu bölgü qəbilə cəmiyyəti ilə dövlət arasında barışmaz ziddiyyət olduğunu göstərir; dövlət yaratmaq yolunda ilk təşəbbüs qəbilə əlaqələrinin qırılmasından ibarət idi, bu da hər bir qəbilənin üzvlərinin imtiyazlılarla imtiyazsızlara, bu axırıncıların da öz məşğuliyyətinə görə iki sinfə bölünməsi yolu ilə olurdu, bu da onları, beləliklə, bir-birinə qarşı qoyurdu

Afinanın ta Solona qədərki sonrakı siyasi tarixi heç də kifayət qədər mə`lum deyildir. Basiley vəzifəsi öz əhəmiyyətini itirmişdi; dövlətə nəciblər içərisindən seçilən arxontlar başçılıq etməyə başlamışdılar. Əyanların hökmranlığı getdikcə daha çox güclənirdi, nəhayət, bizim tarixdən əvvəl 600-cü ilə yaxın bu hökmranlıq dözülməz oldu. Bu zaman xalq azadlığını boğmaq üçün əsas vasitə pul və sələmçilik idi. Ə`yanlar başlıca olaraq Afinada və onun ətrafında yaşayırdılar, burada isə dəniz ticarəti, bununla birlikdə hələ də arabir məşğuliyyət olan dəniz quldurluğu bu ə`yanları varlandırırdı və pul sərvətlərini onların əlində toplayırdı. İnkişaf etməkdə olan pul təsərrüfatı buradan kənd icmalarına keçir, onların natural təsərrüfata əsaslanan qədim yaşayış tərzinə aşındırıcı bir turşu kimi tə`sir edirdi. Qəbilə quruluşu pul təsərrüfatı ilə əsla bir yerə sığa bilməz; Attikanın xırda kəndlilərinin var-yoxdan çıxması bunları mühafizə edən köhnə qəbilə əlaqələrinin zəifləməsi ilə bir vaxta düşdü. Borc qəbzi və torpağın girov

kağızı (çünkü afinalılar artıq hipotek də ixtira etmişdilər) nə qəbilə, nə də fratriya ilə hesablaşmırdı. Köhnə qəbilə quruluşu isə nə pul, nə borc almaq, nə də pul borclu olmaq nə olduğunu bilmirdi. Buna görə də əyanların getdikcə daha geniş yayılan pul həkmranlığı yeni bir adi hüquq da meydana gətirdi, bundan da məqsəd borcluya qarşı kreditoru təmin etmək, xırda kəndlilərin pul sahibləri tərəfindən istismarını müqəddəsləşdirmək idi. Attika tarlalarının hər yerində girov daşları görünürdü və bunların üzərində yazılmışdı ki, bu sahə filan məbləğdə pul müqabilində filankəsə və, filankəsə girov qoyulmuşdur. Belə nişanları olmayan tarlaların artıq çox hissəsi hipotek borcunun və ya faizin vaxtında verilməməsi üzündən satılmışdı və aristokratsələməçinin mülkiyyəti olmuşdu; kəndlini icarədar sifəti ilə həmin sahədə qalmağa və öz əməyinin verdiyi məhsulun *altıda bir hissəsi* ilə yaşamağa, qalan *altıda beş hissəsini* icarə haqqı şəklində yeni sahibə verməklə yaşamağa qoysaydılar, o razı qala bilərdi. Bu hələ azdır. Torpaq sahəsi satılarkən əldə edilən məbləğ borcu ödəmədikdə, yaxud borc girov ilə təmin olunmadıqda borclu öz uşaqlarını yad ölkələrə köləliyə satmalı olurdu ki, borc verənlə üzülüşə bilsin. Atanın öz uşaqlarını satması—ata hüququnun və monoqamiyanın birinci nəticəsi belə idi! Qansoran hələ yenə də kifayətlənməsəydi, borclunun özünü də köləliyə sata bilərdi. Afina xalqında sivilisasiyanın parlaq şəfqəti belə idi.

Keçmişdə, xalqın həyat şəraiti qəbilə quruluşuna hələ uyğun gələn zamanlar, belə bir çevriliş mümkün deyildi; indi isə bu çevriliş baş vermişdi, lakin necə baş verdiyini heç kəs bilmirdi. Bir dəqiqəliyə bizim Irokezlərə qayıdaq. Indi afinalılara, necə deyərlər, onların iştirakı olmadan və şübhəsiz onların iradəsinə rəğmən qəbul etdirilən vəziyyət orada ağlasığan bir şey deyildi. Orada yaşayış vasitələrinin ildən-ilə dəyişilməz qalan istehsal usulu varlıqlarla yoxsullar arasında, istiysmarçılarla istismar olunanlar arasında sanki kənardan qəbul etdirilmiş olan bu cür münaqişələri, bu cür ziddiyyəti heç vaxt doğura bilməzdi. Irokezlər təbiətə hakim olmaqdan hələ çox uzaq idilər, lakin onlar üçün məlum və müəyyən təbii çərçivə daxilində onlar öz istehsallarının ağası idilər. Onların xırdaca dirriklərində məhsulun əmələ gəlməməsi, göllərində və çaylarında balıq ehtiyatlarının tükənməsi və meşələrində ov heyvanlarının olduqca azalması nəzərə alınmazsa, onlar irəlicədən bilirdilər ki, yaşayış vasitələri əldə etməkdə işlətdikləri öz üsullarından nə gözləyə bilərlər. Bu üsul bəzən az, bəzən daha bol yaşayış vasitələri əldə olunmasını təmin etməli idi, lakin bu üsul gözlənilməyən ictimai çevrilişlərə, qəbilə əlaqələrinin qırılmasına, qəbilə üzvlərinin və həmtayfaların bir-birinə əks, bir-biri ilə mübarizə edən siniflərə bölünməsinə heç cür gətirib çıxara bilməzdi. Istehsal ən məhdud çərçivədə aparılırdı, lakin məhsul bütövlükdə istehsalçıların ixtiyarında idi. Bu barbarlıq dövrü istehsalının çox böyük üstünlüyü idi və sivilizasiya dövrünün başlanması idə bu üstünlük itirilmiş oldu. Ən yaxın nəsillərin vəzifəsi bu üstünlüyü yenidən əldə etməkdən, lakin artıq indi təbiət üzərində insanın əldə etdiyi qüdrətli həkmranlıq əsasında və indi mümkün olmuş azad birlik əsasında əldə etməkdən ibarət olacaqdır.

Yunanlarda vəziyyət başqa cür idi. Sürülər və zinət şeyləri üzərində yaranan xüsusi mülkiyyət ayrı-ayrı şəxslər arasında mübadiləyə, məhsulların *əmtəəyə* çevrilməsinə

səbəb olurdu. Bütün sonrakı çevrilişin rüşeymi də bunda adi. Elə ki, istehsalçılar öz məhsulunu daha bilavasitə özləri istehlak etməyib mübadilə yolu ilə özgəninkiləşdirməyə başladılar, bu məhsul üzərində özlərinin hökmranlığını itirdilər. Onlar daha bilmirdilər ki, bu məhsulun başına nə gələcəkdir. Məhsuldan istehsalçıya qarşı, onu istismar etmək və ona zülm etmək üçün istifadə olunması imkanı yarandı. Buna görə də heç bir cəmiyyət ayrı-ayrı şəxslər arasında mübadiləni məhv etmədən, öz istehsalı üzərində hökmranlığı və öz istehsal prosesinin sosial nəticələri üzərində nəzarəti uzun müddət saxlaya bilməz.

Ayrı-ayrı şəxslər arasında mübadilə meydana gəldikdən və məhsullar əmtəələrə çevrildikdən sonra məhsulun onu istehsal edən üzərində hökmranlığının nə qədər tez özünü göstərməyə başladığını afinalılar öz təcrübəsində görməli oldular. Əmtəə istehsalı ilə birlikdə torpağı ayrı-ayrı şəxslərin öz qüvvələri ilə becərməsi, bundan az sonra isə ayrı-ayrı şəxslərin torpaq mülkiyyəti də meydana çıxdı. Daha sonra pul, bütün başqa əmtəələrin mübadilə edilmə bildiyi ən ümumi əmtəə meydana gəldi. Lakin insanlar pulu icad edərkən güman etmirdilər ki, onlar eyni zamanda yeni ictimai qüvvə—ən ümumi təsiri olan elə yeganə bir qüvvə yaradırlar ki, bütün cəmiyyət bunun qarşısında baş əyməli olacaqdır. Öz yaradıcılarının xəbəri və arzusu olmadan birdən-birə meydana gələn bu yeni qüvvə öz hökmranlığını öz gəncliyinin bütün kobudluğu ilə afinalılara hiss etdirdi.

Nə etmək lazım idi? Qədim qəbilə quruluşu nəinki pulun müzəffər yürüşü qarşısında aciz qaldı, hətta pul, kreditorlar və borclular kimi, borcun məcburi surətdə geri alınması kimi şeylər üçün öz daxilində heç olmasa yer tapmağa da əsla qadir deyildi. Lakin yeni ictimai qüvvə mövcud idi və xoş niyyətlər, keçmiş gözəl əyyamı qaytarmaq üçün göstərilən qızgın səy pulu və sələmçiliyi yenidən yox olmağa məcbur edə bilmədi. Bundan əlavə, qəbilə quruluşuna bir sıra başqa ikinci dərəcəli zərbələr də vuruldu. Bütün Attika ərazisində və xüsusən Afina şəhərinin əzundə müxtəlif qəbilə və fratriyaların üzvləri nəsil-dən-nəslə bir-biri ilə getdikcə daha çox qarışırdılar, hərçənd Hələ indi də afinalı öz mənzilini deyil, torpaq sahələrini öz qəbiləsinə mənsub olmayan şəxslərə sata bilərdi. Sənaye və mübadilənin sonrakı inkişafı ilə müxtəlif istehsal sahələri: əkinçiliklə sənət arasında, sənətin özündə isə onun saysız-hesabsız növləri: ticarət, gəmiçilik və i.a. arasında əmək bölgüsü getdikcə daha mükəmməl inkişaf edirdi; indi əhali öz məşğələlərinə görə xeyli sabit qruplara bölünürdü; bunlardan hər birinin bir sıra yeni ümumi mənafeyi var idi ki, bu mənafe üçün qəbilə və ya fratriya daxilində yer yox idi və, deməli, bu mənafeyə xidmət etmək üçün yeni vəzifələrə tələbat meydana gəldi. Qulların sayı xeyli artmışdı və artıq o zaman, ehtimal ki, azad afinalıların sayından xeyli çox idi; qəbilə quruluşu əvvəllər köləliyin nə olduğunu əsla bilmirdi, deməli, bu azad olmayanlar kütləsini cilovda saxlamaq vasitələrini də bilmirdi. Nəhayət, ticarət Afinaya çoxlu əcnəbi cəlb edirdi, onlar yüngül qazanc xatirinə burada məskən salırdılar, köhnə qaydalar üzündən onlar da hüquqsuz və müdafiəsiz qalırdılar, ənənə üzrə onlara dözüldüyünə baxmayaraq, xalq içərisində onlar narahat, yad bir ünsür idilər.

Bir sözlə, qəbilə quruluşu sona çatırdı. Cəmiyyət gündən-günə böyüyüb onun çərçivəsindən daha çox kənara çıxırdı; hətta hamının gözü qarşısında baş verən bəlalardan ən pislərini də o, nə məhdudlaşdırı bilirdi, nə də aradan qaldıra bilirdi. Lakin bu zaman dövlət nəzərə çarpmadan inkişaf edirdi. Əvvəlcə şəhərlə kənd arasında, sonralar isə şəhərlərin müxtəlif əmək sahələri arasında olan əmək bölgüsü sayəsində meydana çıxan yeni qruplar öz mənafeyini müdafiə etmək üçün yeni orqanlar yaratdılar; cürbəcür vəzifələr təsis edildi. Sonra da ayrı-ayrı kiçik müharibələr aparmaq və ticarət gəmilərini qorumaq üçün gənc dövlətə hər şeydən əvvəl öz hərbi qüvvələri lazım gəldi, bu da dənizçiliklə məşğul olan afinalılarda ən əvvəl yalnız dəniz qüvvələrindən ibarət ola bilərdi. Solondan nə qədər əvvəl olduğu məlum olmayan bir vaxtda navkrariyalar, kiçik ərazi mahalları yaradılmışdı, hər tayfada on iki belə mahal var idi; hər bir navkrariya bir hərbi gəmisi verməli, onu silahlandırmaqlı və ekipajla təchiz etməli idi, bundan əlavə, iki nəfər də süvari verirdi. Bu təsisat qəbilə quruluşunu iki yolla sarsıdırdı: əvvəlcə, kütləvi hakimiyyət yaradırdı, bu da sadəcə silahlı xalq məcmusuna daha uyğun gəlmirdi; ikincisi, bu təsisat xalqı ilk dəfə olaraq qohum qruplara görə deyil, *bir ərazidə yaşadığına* görə ictimai məqsədlər üçün bölürdü. Bunun nə kimi əhəmiyyəti olduğu aşağıda görünəcəkdir.

Qəbilə quruluşu istismar olunan xalqa heç bir yardım edə bilmədiyinə görə, ancaq meydana gəlməkdə olan dövlətə ümid bağlamaq qalırdı. Dövlət doğrudan da bu yardımı Solonun tətbiq etdiyi idarəçiliyin təşkili vasitəsi ilə göstərdi, bu eyni zamanda köhnə quruluş hesabına yenidən möhkəmləndi. Solon,—onun bizim tarixdən əvvəl 594-cü ilə aid islahatının nə kimi bir üsulla keçirildiyi burada bizi maraqlandırmır,—siyasi inqilablar deyilən bir sıra inqilablar açdı, həm də bunu mülkiyyət münasibətlərinə müdaxilə yolu ilə etdi. Bu vaxta qədər baş verən bütün intilablar bir mülkiyyət növünü digər mülkiyyət növünə qarşı müdafiə etmək üçün olan inqilablar idi. Bunlar bir mülkiyyət növünə qəsd etmədən digərini müdafiə edə bilməzdi. Böyük Fransa inqilabı zamanı burjua mülkiyyətini xilas etmək üçün feodal mülkiyyəti qurban verildi; Solonun yaratdığı inqilabda borcluların mülkiyyəti xeyrinə kreditorların mülkiyyəti zərər çəkməli idi. Borclar sadəcə ətibarsız ılan edildi. Bunun tərffüatı bizə dürüst məlum deyildir, lakin Solon öz şe'rlərində öyünüb deyir ki, borca düşmüş torpaq sahələrindən girov daşlarını kənar etmişdir, borc üzündən yad ölkələrə satılan və oraya qaçıb getmiş adamları geri qaytarmışdır. Bunu yalnız mülkiyyət hüquqlarını açıqca pozmaq vasitəsi ilə etmək olardı. Doğrudan da siyasi inqilab adlanan inqilabların birincisindən tutmuş axırıncısına qədər hamısı *bir* növ mülkiyyəti müdafiə xatirinə yaradılmış və *başqa* növ mülkiyyətin müsadirəsi, başqa sözlə desək oğurlanması yolu ilə həyata keçirilmişdir. Beləliklə, şübhəsizdir ki, iki min beş yüz il ərzində xüsusi mülkiyyət yalnız mülkiyyət hüququnun pozulması sayəsində qala bilmişdir.

Lakin indi azad afinalıların bu yolla köləyə çevrilməsinin təkrarlanmasına mane olmaq lazım idi. Buna, ən əvvəl, ümumi tədbirlərlə, məsələn, borclunun öz şəxsiyyətini girov qoyduğu borc təəhhüdlərini qadağan etməklə nail olurdular. Sonra, əyanların kəndli torpağına olan hədsiz tamahına heç olmazsa müəyyən hədd qoyulması üçün

ayrıca bir şəxsin malik ola biləcəyi torpağ mülkiyyətinin maksimum həddi müəyyən edilmişdi. Sonra isə quruluşun özündə də dəyişikliklər oldu, bizim üçün ən mühüm olanları aşağıdakılardır:

Müəyyən edildi ki, şura hər tayfadan yüz nəfər olmaqla, dörd yüz üzvdən ibarətdir; beləliklə, burada tayfa hələ də əsas olaraq qalırdı. Lakin bu, köhnə quruluşun yeni dövlət tərəfindən qəbul edilmiş yeganə cəhəti idi. Bütün qalanlarına gəldikdə, Solon vətəndaşları torpaq sahibliyinin həcminə və onun verdiyi gəlirə görə dörd sinfə bölmüşdü; 500, 300 və 150 medimn taxıl (1 medimn=təxminən 41 litrə) birinci üç sinif üçün minimum gəlir həddi idi; daha az gəliri olanlar və ya heç bir torpaq mülkiyyəti olmayanlar dördüncü sinfə daxil olurdu. Bütün vəzifələri yalnız üç yuxarı sinfin nümayəndələri, ən yüksək vəzifələri isə yalnız birinci sinfin nümayəndələri tuta bilərdi; dördüncü sinfin yalnız xalq yığıncağında çıxış etmək və səs vermək hüququ var idi, lakin bütün vəzifəli şəxslər məhz burada seçilirdilər, onlar öz fəaliyyətləri haqqında burada hesabat verməli idilər, bütün qanunlar burada hazırlanırdı, dördüncü sinif isə burada çoxluq təşkil edirdi. Aristokratik imtiyazlar sərvət imtiyazları şəklində qismən bərpa edilmişdi, lakin xalq həlledici hakimliyi öz əlində saxlayırdı. Bundan əlavə, dörd sinfə bölgü qoşunun yeni təşkili üçün əsas idi. Birinci iki sinif süvari verirdi, üçüncüsü ağır silahı olan piyada sifətilə xidmət etməli idi, dördüncüsü isə müdafiə geyimi olmayan yüngül silahlı piyada kimi xidmət etməli idi və ya donanmada xidmət etməli idi, həm də ehtimal ki, öz xidməti üçün maaş alırdı.

Beləliklə, burada idarəçiliyin təşkilinə tamamilə yeni bir ünsür–xüsusi mülkiyyət daxil edilir. Dövlətin vətəndaşlarının hüquq və vəzifələri onların torpaq mülkiyyətinin böyüklüyünə uyğun olaraq müəyyən edilməyə başlanmışdı və varlı siniflər nüfuz sahibi olmağa başladılar. dərəcədə, qan qohumluğuna əsaslanan köhnə birləşmələr sıxışdırılmağa başlanmışdı; qəbilə quruluşu yeni məğlubiyyətə uğradı.

Lakin siyasi hüquqların əmlaka müvafiq surətdə verilməsi heç də dövlətin varlığı üçün zəruri olan qaydalardan biri deyildi. Bu prinsip dövlət quruluşu tarixində böyük rol oynamış olsa da, hər halda bir çox dövlətlər, həm də məhz çox inkişaf etmiş dövlətlər bunsuz keçinirdi. Afina özündə də bu prinsip yalnız keçici rol oynamışdı; Aristid zamanından hər bir vətəndaş üçün bütün vəzifələrə yol açılmışdı.

Sonrakı səksən il ərzində Afina cəmiyyətinin təkamülü tədricən elə bir istiqamət aldı ki, sonrakı əsrlər boyu bu istiqamətdə inkişaf etmişdi. Solondan əvvəlki dövrdə tərəqqi edən torpaq sələmçiliyi əməliyyatına, həmçinin torpaq mülkiyyətinin hədsiz təmərküzləşməsinə hədd qoyuldu. Ticarət, həmçinin qul əməyi əsasında getdikcə daha çox inkişaf edən sənət və bədii sənət hakim məşğələ oldu. Adamlar daha maarifli oldular. Köhnə qayda ilə öz həmvətənlərini amansız istismar etmək əvəzində, indi əsasən qulları və Afina kənarında Afina malları alanları istismar etməyə başladılar. Daşınar əmlak, puldan, qullardan və gəmilərdən ibarət sərvət getdikcə daha çox artırdı, lakin indi daha bu əmlak, bu sərvət heç də keçmişdəki qapalılıq və məhdudluq zamanlarında olduğu kimi, yalnız torpaq mülkiyyəti əldə etmək vasitəsi deyildi,—o özlüyündə bir məqsəd olmuşdu. Bunun nəticəsində, bir tərəfdən, ə`yanların köhnə

qüdrətinə qarşı yeni sinif–sənaye və ticarətlə məşğul olan varlılar–qalibiyyətli rəqabət yaratmışdılar, digər tərəfdən də, köhnə qəbilə quruluşunun qalıqları özünün son zəminindən məhrum olmuşdu. İndi üzvləri bütün Attikaya səpələnmiş və bir-biri ilə büsbütün qarışmış olan qəbilələr, fratriyalar və tayfalar bu səbəbdən siyasi birləşmələr rolu üçün tamamilə yararsız olmuşdular; Afina vətəndaşlarının çoxu heç bir qəbiləyə mənsub deyildi; bunlar gəlmələr idi və vətəndaşlıq hüquqları almışdırlarsa da, köhnə qəbilə ittifaqlarından heç birinə qəbul edilməmişdilər; bununla yanaşı, himayə altında olan yadelli gəlmələr var idi və bunların sayı arasıkəsilmədən artırdı¹⁶³.

Lakin partiyaların mübarizəsi davam edirdi; əyanlar öz əvvəlki imtiyazlarını qaytarmağa cəhd edirdilər və qısa bir müddətdə üstünlük qazanmışdılar, nəhayət, Klisfen inqilabı (bizim tarixdən əvvəl 509-cu il) onları tamamilə yıxdı, onlarla birlikdə də qəbilə quruluşunun son qalıqlarını devirdi.

Klisfen tərəfindən keçirilən yeni idarəçiliyin təşkili qəbilələrə və fratriyalara əsaslanan dörd qədim tayfa bölgüsünə e`tinə etairdi. Onun yerini navkrariyalarda artıq sınılanmış bölgüyə–vətəndaşların yalnız yaşadıkları yerə görə bölgüsünə–əsaslanan tamamilə yeni bir təşkilat tutdu. Artıq indi qəbilə ittifaqlarına mənsub olmağın deyil, yalnız daimi yaşayış yerinin həlledici əhəmiyyəti var idi; xalq bölünmək deyil, ərazi bölünürdü; əhali siyasi cəhətdən ərazinin sadəcə bir əlavəsinə çevrilirdi.

Bütün Attika özü özünü idarə edən yüz icma-mahala, yaxud demə bölünürdü. Hər demdə yaşayan vətəndaşlar (demotlar) özlərinə ağsaqqal (demarx) və xəzinədar, habelə kiçik çəkişmələrə baxan otuz hakim seçirdilər. Demlərin həmçinin öz mə`bədi və hami allahı, yaxud qəhrəmanı olurdu və bundan vtrü onlar din xadimləri seçirdilər. Demdə ali hakimiyyət demotlar yığıncağına məxsus idi. Morqanın haqlı olaraq qeyd etdiyi kimi, bu, özü özünü idarə edən Amerika şəhər icmasının nümunəsidir. Afinada meydana gəlməkdə olan dövlət müasir dövlətin öz yüksək inkişafı nəticəsində gəlib çatdığı eyni vahiddən başladı.

On bu cür vahid, yə`ni dem, tayfanı təşkil edirdi, lakin köhnə qəbilə tayfasından fərqli olaraq bu tayfa indi ərazi tayfası adlanmağa başlamışdı. Bu, nəinki özü özünü idarə edən siyasi birləşmə, habelə hərbi birləşmə idi, o, süvariye komandanlıq edən filarx (qədim yunan dilindəki «fila»–tayfa sözündəndir. *Red.*) və ya tayfa ağsaqqalı, piyadaya komandanlıq edən taksiarx və tayfanın ərazisində toplanmış bütün qoşuna komandanlıq edən strateq seçirdi. Sonra, bu tayfa ekipajla və komandiri ilə birlikdə beş hərbi gəmisi təchiz edirdi, o öz müqəddəs hamisi olmaq e`tibarı ilə müəyyən bir Attika qəhrəmanı alırdı və onun adı ilə adlanırdı. Nəhayət, o, Afina şurasına əlli nümayəndə seçirdi.

Bunun zirvəsi Afina dövləti oldu, bu dövləti on tayfanın beş yüz seçilmiş nümayəndəsindən ibarət şurası, son mərhələdə isə, hər bir Afina vətəndaşının gəlmək və səs vermək hüququ olduğu xalq yığıncağı idarə edirdi; bununla yanaşı arxontlar və başqa vəzifəli şəxslər müxtəlif idarə sahələri və məhkəmə işləri ilə məşğul olurdular. Afinada icraiyyə hakimiyyətinin başçısı yox idi.

Bu yeni idarəçilik təşkilatının tətbiq edilməsi ilə və buraya himayə altında olan olduqca çox adamın buraxılması ilə—bunların bir hissəsi gəlmələr, bir hissəsi də azad edilmiş qullar idi—qəbilə quruluşu orqanları ictimai işlərdən uzaqlaşdırıldı; bunlar pozulub xüsusi xarakterli ittifaqlar və dini birliklər şəklinə düşdü. Lakin köhnə qəbilə dövrünün mə'nəvi tə'siri, ondan irs qalan baxışlar və təfəkkür tərzii hələ uzun müddət yalnız tədriclə ölüb gedən ən'ənelərdə yaşayırdı. Bu hal çox sonrakı dövlət tə'sisatlarından birində özünü göstərdi.

Biz gördük ki, dövlətin mühüm əlaməti xalq kütləsindən ayrı olan kütləvi hakimiyyətdən ibarətdir. O zaman Afinanın yalnız xalq qoşunu və bilavasitə xalqın verdiyi donanması var idi; qoşun və donanma xarici düşmənlərdən müdafiə edirdi və artıq o zaman əhalinin böyük əksəriyyətini təşkil edən qulları itaətdə saxlayırdı. Vətəndaşlara münasibətdə kütləvi hakimiyyət əvvəllər yalnız polis şəklində mövcud idi ki, bu da dövlət qədər qədimdir, buna görə də XVIII əsrin ürəyiaçıq fransızları sivilizasiyalı xalqlardan deyil, polisləşdirilmiş xalqlardan (nations policees) (Cinasdır: «police»—«sivilizasiyalı», «police»—«polis» deməkdir. *Red.*) bəhs edirdilər. Beləliklə, afinalılar öz dövlətləri ilə bir zamanda polis də yaratmışdılar, həmin polis piyada və süvari ox atıcılarından—Cənubi Almaniyada və İsveçrədə deyildiyi kimi, landyekərlərdən ibarət əsl jandarmeriya idi. Lakin bu jandarmeriya *qullardan* təşkil olunurdu. Həmin polis xidməti azad afinalıya o qədər alçaldıcı görünürdü ki, silahlı qulun onu həbsə almasını daha üstün tuturdu, təki özü bu cür biabırçı işlə məşğul olmasın. Bunda hələ köhnə qəbilə məişətinin təfəkkür tərzii özünü göstərirdi. Dövlət polissiz yaşaya bilməzdi, lakin o hələ gənc idi və keçmiş qəbilə üzvlərinə hökmən iyrənc görünməli olan bir məşğələyə hörmət oyatmaq üçün hələ kifayət qədər mə'nəvi nüfuza malik deyildir.

Afinalıların yeni ictimai mövqeyinə özünün başlıca cəhətlərində təşəkkül tapmış olan dövlətin nə dərəcə uyğun olduğunu sərvət, ticarət və sənayenin sür'ətli tərəqqisi göstərir. İndi ictimai və siyasi tə'sisatın əsasında duran sinfi antaqonizm daha ə'yanlarla sadə xalq arasında antaqonizm deyil, qullarla azad adamlar arasında, himayə altında olanlarla tam hüquqlu vətəndaşlar arasında antaqonizm idi. Afinanın ən yüksək tərəqqisi zamanı, qadınlar və uşaqlar da daxil olmaqla, azad vətəndaşların ümumi sayı təqribən 90000 nəfər idi, hər iki cinsdən olan qulların sayı 365000 nəfər və himayə altında olanların—yadellilərin və azad edilmişlərin sayı isə 45000 nəfər idi. Beləliklə, hər yaşlı kişi vətəndaşa azı 18 qul və iki nəfərdən çox himayə altında olan şəxs düşürdü. Qulların çox olması bununla bağlı idi ki, onların çoxu nəzarətçilərin müşahidəsi altında birlikdə manufakturalarda, böyük binalarda işləyirdi. Lakin ticarət və sənayenin inkişaf etməsi ilə sərvət az miqdar adamın əlində toplanır və təmərküzləşirdi, habelə azad vətəndaşlar kütləsi dilənçiləşirdi və onlar üçün yalnız belə bir çarə qalırdı: ya sənətlə məşğul olaraq, qul əməyi ilə rəqabətə girmək,—bu da eyib, alçaq bir məşğələ hesab edilirdi, həm də bundan böyük bir müvəffəqiyyət gözlənmirdi,—ya da dönüb dilənçi olmaq. Onlar—həmin şəraitdə labüd olaraq—axırncı yolla gedirdilər, həm də onlar əhalinin xeyli hissəsini təşkil etdiklərinə görə, bu, bütün

Afina dövlətini də fəlakətə apardı. Afinanı heç də monarxlar qarşısında quyruc bulayan Avropa məktəb pedantlarının iddia etdikləri kimi demokratiya deyil, azad vətəndaşın əməyini mənfur şəkllə salan köllək məhv etdi.

Afinalılarda dövlətin meydana gəlməsi ümumiyyətlə dövlətin yaranmasının son dərəcə tipik nümunəsidir, bir tərəfdən, ona görə ki, bu, kənardan və ya içəridən heç bir zorakı müdaxilə olmadan, xalis şəkildə baş verir,—Pisistrat tərəfindən hakimiyyətin qısa müddətdə qəsb edilməsi heç bir iz qoymamışdı,—digər tərəfdən, ona görə ki, bu halda çox yüksək inkişaf etmiş dövlət forması, demokratik respublika bilavasitə qəbilə cəmiyyətindən meydana gəlir və nəhayət ona görə ki, həmin dövlətin əmələ gəlməsinin bütün mühüm təfərrüatı bizə kifayət qədər məlumdur.

VI

ROMADA QƏBİLƏ VƏ DÖVLƏT

Romanın əsasının qoyulması haqqındakı nağıldan görünür ki, burada ilk məskəni bir tayfa halında birləşən bir sıra latın qəbiləsi salmış (nağıla görə, onların sayı yüz olmuş), az sonra onlara, guya habelə yüz qəbilədən ibarət bir sabel tayfası qoşulmuş, daha sonra müxtəlif ünsürlərdən və rəvayətə görə, yenə yüz qəbilədən, ibarət üçüncü bir tayfa qoşulmuşdur. İlk nəzərdə bütün bu nağıl göstərir ki, burada qəbilədən başqa təbii surətdə yaranmış heç bir şey yox idi, bəzi hallarda qəbilə özü də köhnə vətəninə yaşamaqda davam edən ilk qəbilənin yalnız bir qolu idi. Tayfalarda sün'i yaranma əlaməti görünür, lakin əsas e'tibarı ilə qohum ünsürlərdən və süni surətdə yaradılmış deyil, təbii surətdə, qədim nümunə üzrə əmələ gəlmiş bir tayfa əlaməti görünür, həm də ola bilər ki, üç tayfadan hər birinin özəyini əsl köhnə tayfa təşkil etsin. Aralıq vəsiləsi, fratriya on qəbilədən ibarət idi və kuriya adlanırdı; beləliklə, bunlar otuz idi.

Ümumən qəbul edilmişdir ki, Roma qəbiləsi də yunan qəbiləsi kimi bir təsisat idi; əgər yunan qəbiləsi, ibtidai formasını qırmızı dərilili amerikalılarda gördüyümüz ictimai özəyin sonrakı inkişafından ibarətdirsə, bu tamamilə Roma qəbiləsinə də aiddir. Buna görə də biz burada daha müxtəsər bəhs edə bilərik.

Roma qəbiləsi hər halda şəhərin mövcud olduğu ən qədim dövrdə aşağıdakı quruluşda idi:

1. Qəbilə üzvlərinin bir-birinə vərəsə olmaq hüququ; əmlak qəbilə daxilində qalırdı. Yunan qəbiləsində olduğu kimi Roma qəbiləsində də artıq ata hüququ hökm sürdüynə görə, qadın xətti ilə olan nəsil vərəsəlikdən kənar edilirdi. Roma hüququnun bizə məlum çox qədim yazılı abidəsi olan On iki cədvəl qanunlarına¹⁶⁴ görə, bilavasitə varis kimi birinci növbədə uşaqlar vərəsə olurdular, onlar olmadıqda aqnatlar (kişi xətti ilə olan qohumlar), bunlar da olmadıqda qəbilə üzvləri vərəsə olurdular. Bütün hallarda əmlak qəbilə daxilində qalırdı. Biz burada sərvətin artmasından və monoqamiyadan doğan yeni hüquq normalarının tədriclə qəbilə adətinə daxil olduğunu görürük: ibtidadan bütün qəbilə üzvlərinin bərabər olan vərəsəlik hüququ praktikada əvvəlcə–və, yuxarıda göstərildiyi kimi, çox erkən–aqnatlara məxsus olur, son nəticədə isə, uşaqlara

və onların kişi xətti ilə olan övladlarına keçir; özlüyündə aydındır ki, On iki cədvəldə bu hal əks qaydada verilmişdir.

2. Ümumi dəfn yeri olması, Klavdi patrisi qəbiləsi Rekill şəhərindən Romaya köçərkən, torpaq sahəsi və bundan əlavə, şəhərin özündə ümumi dəfn yeri almışdı. Hələ Avqust zamanı Tevtoburq meşəsində həlak olmuş Varın Romaya gətirilən başı «gentilius tumulus»-da (qəbilə məqbərəsi. *Red.*) dəfn edilmişdi—deməli, qəbilənin (Kvintili qəbiləsinin) daha xüsusi bir məqbərəsi də var («deməli, qəbilənin (Kvintili qəbiləsinin) daha xüsusi bir məqbərəsi də var idi» sözləri Engels tərəfindən 1891-ci il nəşrində əlavə edilmişdir. *Red.*).

3. Ümumidini bayramlar. Bu «sacra gentilitia» (müqəddəs qəbilə bayramları. *Red.*) mə'lumdur.

4. Qəbilə daxilində nigah əlaqəsinə girməmək təəhhüdü. Bu, görünür, Romada heç vaxt yazılı bir qanuna çevrilməmişdi, lakin bir adət olaraq qalmışdır. Adları bizə gəlib çatmış olan çoxlu Roma ər-arvadları içərisində heç bir ər və arvad üçün eyni qəbilə adı yoxdur. Vərəsəlik hüququ da bu qaydanı təsdiq edir. Qadın ərə getdikdə, öz aqnatik hüquqlarını itirir, öz qəbiləsindən çıxır; nə o özü, nə də onun uşaqları onun atasının və ya əmilərinin vərəsəsi ola bilməz, çünki əks halda ata qəbiləsinə çatan vərəsəlik payının bir hissəsi əldən çıxardı. Bunun yalnız belə bir ehtimal olduqda mə'nası var ki, qadın öz qəbiləsinin üzvünə ərə gedə bilmir.

5. Ümumi torpaq sahibliyi. Bu isə ibtidai dövrdə, tayfanın torpağı bölüşdürülməyə başlandığı vaxtdan e'tibarən həmişə mövcud olmuşdur. Latin tayfaları içərisində biz torpağın qismən tayfa sahibliyində, qismən qəbilə sahibliyində, qismən də ev təsərrüfatlarının sahibliyində olduğunu görürük, o zaman isə belə ev təsərrüfatlarının ayrı-ayrı ailələrdən ibarət olması çətin idi (1884-cü il nəşrində «çətin idi» sözləri əvəzində «məcburi deyildi» çap edilmişdir. *Red.*). Torpağın birinci olaraq ayrı-ayrı şəxslər arasında, təxminən adambaşına bir hektar (iki yuger) hesabı ilə bölüşdürülməsi Romula isnad verilir. Lakin biz sonralar da qəbilələrə məxsus torpaq mülklərinə təsadüf edirik, respublikanın bütün daxili tarixi üçün bir mehvər olan dövlət torpağı hələ bir yana dursun.

6. Qəbilə üzvlərinin bir-birini müdafiə etməyə və bir-birinə yardım göstərməyə borclu olması. Yazılı tarix bizə bu adətin yalnız qırıntılarını göstərir; Roma dövləti dərhal meydana elə bir əzəmətli qüvvə kimi çıxdı ki, şərdən müdafiə hüququ ona keçdi. Appi Klavdi həbsə alındıqda, onun bütün qəbilə üzvləri, hətta onun şəxsi düşmənləri də matəm saxladılar. İkinci Pun müharibəsi¹⁶⁵ zamanı qəbilələr əsir düşmüş öz həmqəbilələrini satın almaq üçün birləşirdilər; senat bunu onlara *qadağan* etmişdi.

7. Qəbilə adı daşımaq hüququ. Bu hüquq imperiya vaxtlarına qədər qalmışdı; azad edilənlərə icazə verilirdi ki, öz keçmiş ağalarının qəbilə adını qəbul etsinlər, lakin onlar qəbilə üzvü hüquqları əldə edə bilməzdilər.

8. Qəbiləyə kənar adamları qəbul etmək hüququ. Bu, ailələrdən birinin (hindilərdə olduğu kimi) oğulluğa götürməsi yolu ilə olurdu, bu da qəbilə tərkibinə qəbul olunmaqla nəticələnirdi.

9. Ağsaqqal seçmək və onu vəzifədən götürmək hüququ barəsində heç bir yerdə danışılmır. Lakin Roma tarixinin ilk dövründə seçki ilə olan çardan başlayaraq, bütün vəzifələr seçkiyə və ya tə'yinata əsasən tutulduğuna görə və kuriyaların kahinləri də kuriyalar tərəfindən secildiyinə görə, biz qəbilələrin ağsaqqalları (principes) barəsində də eyni şeyi fərz edə bilərik, hərçənd qəbilədə eyni ailədən seçmək artıq bir qayda ola bilərdi.

Roma qəbiləsinin vəzifələri belə idi. Ata hüququna keçirilməsinin başa çatması istisna olmaqla, bu vəzifələr Irokez qəbiləsinin hüquq və vəzifələrinin tam eynidir; burada da «Irokez aydın görünür» (Bax: «Marks və Engelsin arxivi», IX cild, səh.134. *Red.*).

Təkcə («Romanın əsası qoyulandan hələ az qala üç yüz il sonra» sözlərinə qədər bütün bu mətn Engels tərəfindən 1891-ci il nəşrində əlavə edilmişdir. *Red.*) bir misalla göstərək ki, hələ indi də bizim həтта ən məşhur tarixçilər arasında Roma qəbilə quruluşu məsələsində nə kimi dolaşıqlıq hökm sürməkdədir. Respublika və Avqust zamanlarının Roma xüsusi adları haqqında Mommzenin əsərində («Roma tarixinə dair tədqiqlər», Berlin, 1864, I cild) belə deyilir:

«Əlbəttə, qullar istisna edilməklə, lakin qəbilə tərəfindən qəbul edilən və onun himayəsində olan şəxslər daxil edilməklə, qəbilə adı bütün kişi qəbilə üzvlərindən əlavə, qadınlara da şamil edilir... Tayfa» («gens» sözünü Mommzen burada belə tərcümə edir) «bu ...birlikdir—həqiqi və ya fərz olunan, yaxud həтта uydurma—mənsə əsasında meydana gəlmiş, bayram, dəfn yeri və vərəsəlik barəsində yoldaşlıq telləri ilə bağlanmış birlikdir, elə bir birlikdir ki, şəxsən azad olan bütün fərdlər, deməli, qadınlar da özlərini bu birliyə mənsub hesab etməlidirlər və edə bilirlər. Yalnız ərli qadınların qəbilə adını tə'yin etmək çətin olur. Nə qədər ki, qadın yalnız öz qəbiləsinin üzvünə ərə gedə bilərdi, bu çətinlik, əlbəttə, yox idi, həm də sübut edilə bildiyinə görə, uzun müddət qadının öz qəbiləsindən kənarda ərə getməsi bu qəbilə daxilində ərə getməsindən çətin idi, çünki axı qəbilədən kənarda—«gentis enuptio»—nigah bağlamaq üçün olan bu hütuq hələ VI əsrdə şəxsə imtiyaz şəklində mükafat olaraq verilirdi... Lakin qəbilədən kənarda bu cür nigahlar olduğu yerdə qadın ən qədim dövrdə, görünür, ərinin tayfasına keçməli idi. Heç bir şübhə yoxdur ki, qədim dini nigaha görə, qadın tamamilə ərinin hüquqi və dini icmasına daxil olur, öz icmasından isə çıxır. Kim bilmir ki, ərli qadın vərəsəlik hüququnu və öz əmlakını özünün qəbilə üzvlərinə vermək barəsindəki hüququnu itirir, əvəzində ümumi vərəsəlik hüquqları olan ittifaqa, onun ərinin, uşaqlarının və ümumiyyətlə onların qəbilə üzvlərinin mənsub olduqları bir ittifaqa girir. Həm də əgər qadın öz əri tərəfindən sanki qızlığa götürülürsə və onun ailəsinə daxil olursa, onda ərinin qəbiləsinə necə yad ola bilər?» (səh. 8–11).

Beləliklə, Mommzen təsdiq edir ki, müəyyən bir qəbiləyə mənsub olan Roma qadınları ilk əvvəl yalnız öz qəbiləsi *daxilində* ərə gedə bilərdi, deməli, Roma qəbiləsi ekzoqam deyil, endoqam qəbilə idi. Başqa xalqların bütün praktikasına zidd olan bu baxış başlıca olaraq, müstəsna olmasa da, Livinin əsərinin çoxlu mübahisəyə səbəb olmuş yeganə bir yerinə əsaslanır (XXXIX kitab, 19-cu fəsil); orada deyildiyinə görə,

şəhər təsis edildiyi vaxtdan götürülən 568-ci ildə, yəni bizim tarixdən əvvəl 186-cı ildə senat belə qərara almışdır:

«uti Feceniae Hispalae datio, deminutio gentis, enuptio, tutoris ortio item esset quasi ei vir testamento dedisset; utique ei ingenuo nubere liceret, neu quid ei qui eam duxisset, ob id fraudi ignominiaeve esset»—«Feseniya Hispalanın öz əmlakı barəsində sərəncam vermək, onu azaltmaq, qəbilədən kənarda ərə getmək və özünə qəyyum seçmək hüququ olsun, elə bil ki, ona bu hüququ öz» (ölmüş) «əri vəsiyyəət üzrə vermişdir; o, azad doğulmuş adama ərə gedə bilsin və onu özünə arvad edən üçün bu, bir pis hərəkət və ya şərəfsizlik hesab olunmasın».

Beləliklə, şübhəsizdir ki, burada azad edilmiş Feseniya qəbilədən kənarda ərə getmək hüququ verilir. Buradan eyni dərəcədə şübhəsiz olan belə bir nəticə çıxır: ərin ixtiyarı var idi. vəsiyyəət edib arvadına hüquq versin ki, özü öləndən sonra arvadı qəbilədən kənarda ərə getsin. Lakin *hansı* qəbilədən kənarda?

Qadın, Mommzenin güman etdiyi kimi, öz qəbiləsi daxilində ərə getməyə borclu idisə, o, ərə getdikdən sonra da həmin qəbilədə qalırdı. Lakin, əvvələn, qəbilənin endoqam olduğu haqqındakı məhz bu müddəanı sübut etmək lazım gəlir. İkincisi də, əgər qadın öz qəbiləsi daxilində nigah əlaqəsinə girməli idisə, onda təbiidir ki, kişi də belə etməli idi, çünki əks halda kişi arvad tapa bilməzdi. Lakin onda belə aşkar olur: ər vəsiyyəət edib öz arvadına elə hüquq verə bilərmiş ki, onun özünün belə bir hüququ yox idi və o özü üçün bundan istifadə edə bilmirdi; bu isə hüquqi nöqteyi-nəzərdən mənasızlıqdır. Mommzen də bunu hiss edir və buna görə aşağıdakı fərziyyəni qurur:

«qəbilədən kənarda nigah əlaqəsinə girmək üçün hüquqi cəhətdən, görünür, nəinki hakimiyyəti olanın, habelə bütün qəbilə üzvlərinin razılığı lazım gəlirmiş» (səh. 10, qeyd).

Bu, əvvələn, çox cəsarətli bir fərziyyədir, ikincisi, gətirilmiş parçanın aydın mətninə ziddir; senat ona bu hüququ *ərinin əvəzində* verir, senatın qadına verdiyi, ona ərinin verə biləcəyindən nə çox, nə də azdır, lakin onun qadına verdiyi hüquq heç bir başqa məhdudluqla bağlı olmayan *mütləq* hüquqdur, belə ki, qadın həmin hüquqdan istifadə etsə, onun yeni əri də bundan əzab çəkməməlidir; senat hətta hazırki və gələcək konsullara və pretorlara onun da qayğısına qalmağı tapşırır ki, bunun nəticəsində qadına heç bir zərər dəyməsin. Beləliklə, Mommzenin fərziyyəsi əsla qəbul edilə bilməz.

Yaxud başqa bir hal fərz edək: qadın başqa qəbilədən olan bir kişiye ərə gedirdi, lakin özü öz əvvəlki qəbiləsində qalırdı. Onda yuxarıda gətirilən parçaya görə ərin hüququ olmalı idi ki, arvadının öz qəbiləsindən kənarda nigah əlaqəsinə girməsinə icazə versin. Bu o deməkdir ki, ərin əsla mənsub olmadığı qəbiləyə aid olan işlərə qarışmaq hüququ var idi. Bu elə bir mənasızlıqdır ki, bu barədə daha danışmağına da dəyməz.

Beləliklə, ancaq bunu fərz etmək qalır ki, qadın birinci nigahda başqa qəbilədən olan kişiye ərə getmişdir və Həmin nigah nəticəsində dərhal ərin qəbiləsinə keçmişdir,— fə'lən bu cür hallar üçün Mommzen məhz belə də güman edir. Onda bütün qarşılıqlı

münasibətlər dərhal aydın olur. Ərə getmək nəticəsində öz köhnə qəbiləsindən ayrılan və ərinin yeni qəbilə ittifaqına qəbul edilən qadın orada tamamilə xüsusi bir mövqe tutur. O, həmin qəbilənin üzvü olsa da, bu qəbilə ilə onun qan qohumluğu yoxdur; onun qəbul edilməsi xarakterinin özü irəlicədən onu, məhz ərə getmək yolu ilə daxil olduğu qəbilənin içərisində nigah əlaqəsinə girmək kimi ümumi bir qadağandan azad edir; sonra, o, ümumi vərəsəlik hüququ olan qəbilə ittifaqına qəbul edilmişdir və əri öldükdə, onun, yəni qəbilə üzvünün əmlakına vərəsə olur. Əmlakı qəbilədə saxlamaq məqsədi ilə qadını başqa birisinə deyil, birinci ərinin qəbilə üzvünə ərə getməyə məcbur edən qaydadan daha təbii nə ola bilər? həm də istisna lazım gəlsə, ona bu hüququ vermək üçün, həmin əmlakı ona vəsiyyəət etmiş öz birinci ərindən başqa kimin kifayət qədər səlahiyyəti ola bilər? O, əmlakının bir hissəsini arvadına vəsiyyəət etdiyi və eyni zamanda əmlakının bu hissəsinin nigah yolu ilə və ya nigah nəticəsində özgə qəbiləyə keçirməyə icazə verdiyi zaman bu əmlak hələ ona məxsusdur; deməli, o ancaq öz mülkiyyəti barəsində sərəncam verir. Arvadının özünə və onun öz ərinin qəbiləsinə münasibətinə gəldikdə, onu bu qəbiləyə məhz əri öz iradəsini azad bildirməklə—nigah vasitəsi ilə daxil etmişdir; buna görə də eyni ilə təbiidir ki, məhz ər arvadına ikinci nigah vasitəsi ilə bu qəbilədən çıxmaq hüququ verə bilən bir şəxsdir. Bir sözlə, biz Roma qəbiləsinin endoqamlığı haqqındakı qəribə təsəvvürü bir kənara atıb, snun əvvəllər ekzoqam olduğunu Morqanla birlikdə qəbul etdikdə, məsələ dərhal sadə və özlüyündə aydın olur.

Bir də axırncı fərziyyə qalır ki, bunun da tərəfdarları tapılmış, özü də olsun ki, ən çox tərəfdarı tapılışdır: göstərilən parça guya yalnız onu göstərir ki,

«azad edilmiş qulluqçu qadınlar (libertae) xüsusi icazə olmadan «egente enubere»» (qəbilədən kənarda nigah əlaqəsinə girə) bilməzlər «və ya heç elə bir başqa iş görə bilməzdilər ki, bu da «diminutio minima» (ailə hüquqlarını itirməklə. *Red.*) ilə əlaqədar olub «liberta»-nın qəbilə ittifaqından çıxması ilə nəticələnsin» (Lange, «Roma qədimlikləri», Berlin, 1856, 1, səh.195, orada bizim Lividən sitat gətirdiyimiz parça münasibəti ilə Huşkeyə istinad edidir).

Əgər bu fərziyyə doğrudursa, gətirilən parça azad doğulmuş romalı qadınların vəziyyəti barəsində daha əsla heç bir şeyi sübut etmir və belə olduqda onların qəbilə daxilində ərə getməyə borclu olması barəsində heç danışmaq da ola bilməz.

Bu «enuptio gentis» ifadəsinə təkcə bu yerdə təsadüf edilir və bütün Roma ədəbiyyatında daha heç bir yerdə təsadüf olunmur; «enubere»—kənarda nigah əlaqəsinə girmək—sözünə yalnız üç dəfə, özü də yenə Lividə təsadüf olunur, həm də bu, qəbilə ilə əlaqədar deyildir. Romalı qadınların guya yalnız qəbilə daxilində nigah əlaqəsinə girə bildikləri haqqındakı fantastik ideya meydana gəlməsi ilə yalnız bu parçaya borcludur. Lakin bu ideya əsla tənqiddə dözmür. Doğrudan da, ya bu parça azad edilmiş qadınlar üçün olan xüsusi məhdudluqlara aiddir və onda azad doğulanlar (ingenuae) haqqında heç bir şeyi sübut etmir; yaxud azad doğulanlara da aiddir və onda daha çox bunu sübut edir ki, qadın, ümumi bir qayda olaraq, öz qəbiləsindən kənarda ərə gedirdi, həm də ərə

getməsilə ərinin qəbiləsinə keçirdi, deməli, bu parça Mommzenin əleyhinə və Morqanın lehinədir.

Romanın əsası qoyulandan hələ az qala üç yüz il sonra qəbilə əlaqələri o qədər möhkəm idi ki, bir patrisi qəbiləsi, məhz Fabilər qəbiləsi senatın icazəsi ilə qonşuluqdakı Veyi şəhəri üzərinə öz qüvvələri ilə hərbi yürüşə başlaya bilmişdi. Guya 306 nəfər Fabi yürüşə başlamış və pusquda duranlar tərəfindən hamısı öldürülmüşdü; sağ qalan yeganə bir oğlan nəslə davam etdirmişdir.

Yuxarıda deyildiyi kimi, on qəbilə bir fratriya təşkil edirdi və burada kuriya adlanan həmin fratriya yunan fratriyasından daha mühüm ictimai vəzifələr daşıyırdı. Hər kuriyanın öz dini mərasimləri, müqəddəsləri və kahinləri var idi; bu axırıncılar birlikdə Roma kahinlik heyətlərindən birini təşkil edirdi. On kuriya bir tayfa təşkil edirdi, qalan latın tayfaları kimi, bunun da ehtimal ki, əvvəllər öz seçkili ağsaqqalı–sərkərdəsi və baş kahini olurdu. Birlikdə bütün üç tayfa Roma xalqını–«*populus romanus*» təşkil edirdi.

Beləliklə, Roma xalqına yalnız o adam mənsub ola bilərdi ki, qəbilənin üzvü olsun, öz qəbiləsi vasitəsi ilə də kuriya və tayfanın üzvü olsun. Bu xalqın ilk idarəçiliyinin təşkili aşağıdakı kimi idi. İctimai işləri əvvəllər senat idarə edirdi, senat da, Niburun ilk dəfə doğru qeyd etdiyi kimi, üç yüz qəbilənin ağsaqqallarından ibarət idi; məhz buna görə də qəbilə ağsaqqalları olmaq sifəti ilə onlar ata, «*patres*», onların məcmusu isə senat (ağsaqqallar şurası, «*senex*»–qoca sözündəndir) adlanırdı. Bir adət olaraq ağsaqqalların həmişə hər qəbilədə eyni bir ailədən seçilməsi burada da ilk qəbilə əyanları yaratdı; həmin ailələr patrisi adlanır və onlar senatın tərkibinə daxil olmaqda və bütün başqa vəzifələri tutmaqda müəssənə hüquq iddiasında idilər. Xalqın bir müddət sonra bu iddiaların üstün olmasına imkan verməsi və bu iddiaların qüvvədə olan bir hüquqa çevrilməsi faktı öz ifadəsini belə bir nağılda tapmışdır ki, Romul ilk senatorlara və onların nəslinə müəyyən imtiyazlara malik patrisat vermişdi. Afina «*bule*»-si kimi, senat da bir çox məsələlər barəsində qəti qərarlar qəbul etmək və bunlardan ən çox mühüm olanlarını, xüsusilə yeni qanunları irəlicədən müzakirə etmək hüququna malik idi. Bu qanunlar «*comitia curiata*» (kuriyalar yığıncağı) adlanan xalq yığıncağı tərəfindən qəti qəbul edilirdi. Xalq toplaşarkən kuriyalar üzrə, hər bir kuriyada da ehtimal ki, qəbilələr üzrə qruplaşırdı; qərarlar qəbul edilərkən otuz kuriyadan hərəsinin bir səsi olurdu. Kuriyalar yığıncağı bütün qanunları qəbul və ya rədd edirdi, bütün yüksək vəzifəli şəxsləri, o cümlədən «*rex*» (çar adlananı) seçirdi, müharibə elan edirdi (lakin sülhü senat bağlayırdı) və Roma vətəndaşı haqqında ölüm hökmü verildiyi bütün hallarda tərəflərin şikayəti üzrə ən yüksək məhkəmə pilləsi olmaq ehtibarı ilə qəti qərar çıxarırdı.—Nəhayət, senat və xalq yığıncağı ilə yanaşı olaraq reks var idi, bu da eynilə yunan basileyinə mütabiq idi və heç də Mommzenin təsvir etdiyi kimi az qala mütləq monarx deyildi (Latınca «*rex*» sözü kelt–irlandca «*ringh*» (tayfa ağsaqqalı) və qotca «*reiks*» sözünə mütabiqdir; bu axırıncı sözün də, əvvəllər almanca «*Fürst*» (ingiliscə «*first*», danirmarkaca «*forste*», yəni «birinci» sözünün eynidir) kimi, eyni ilə qəbilə və ya tayfa ağsaqqalı demək olduğu ondan görünür ki, artıq IV əsrdə qotlarda sonrakı zamanın kralı, öz xalqının sərkərdəsi üçün xüsusi bir

«thiudans» sözü olmuşdur. Ulfila tərəfindən tərcümə edilən bibliyada Artakserks və İrod heç zaman «reiki» adlanmır, yalnız «thiudans» adlanır, imperator Tiberinin dövləti «reiki» deyil, «thiudinassus» adlanır. Qot tiudansının, yaxud, bizim dürüst tərcümə etmədiyimiz şəkildə desək, kral Tiudareyksin, Teodorixin, başqa cür desək, Didrixin adında bu hər iki ad bir vəhdət halında birləşmişdir.). O da sərkərdə, baş kahin idi və bə`zi məhkəmələrdə sədrlik edirdi. Onun mülki idarəçilik sahəsində səlahiyyəti, həmçinin vətəndaşların həyatı, azadlığı və mülkiyyəti üzərində hakimiyyəti əsla yox idi, əgər bunlar, əlbəttə, sərkərdənin intizam tələb edən hakimiyyətindən və ya məhkəmə orqanı başçısının hökmü icra etmək səlahiyyətindən irəli gəlməsaydı. Reks vəzifəsi irsi deyildi; əksinə, o əvvəlcə, görünür, həmin vəzifədəki sələfinin təklifi ilə, kuriyalar yığıncağı tərəfindən seçilirdi, sonra isə ikinci yığıncaqda təntənəli surətdə vəzifəyə keçirilirdi. Onun da vəzifədən götürülə biləcəyini Məğrur Tarkvininin taleyi sübut edir.

Qəhrəmanlıq dövründə yunanlarda olduğu kimi, çar addananlar zamanı romalılarda da qəbilələrə, fratriyalara və tayfalara əsaslanan və bunlardan inkişaf etmiş olan hərbi demokratiya mövcud idi. Kuriyalar və tayfalar, doğrudur, qismən sün`i birləşmələr idi, lakin bunlar hansı cəmiyyətin içərisindən əmələ gəlmişdilər və hələ onları hər tərəfdən hansı cəmiyyət əhatə edirdisə, həmin cəmiyyətin əsl, təbii surətdə meydana gəlmiş formaları timsalında təşkil edilmişdi. Kortəbii surətdə inkişaf edən patrisi ə`yanları artıq möhkəm bir zəmin əldə etmiş olsalar da, reklər öz səlahiyyətlərini yavaş-yavaş genişləndirməyə çalışsalar da, bütün bunlar quruluşun əvvəldəki əsas xarakterini dəyişdirmir, bütün məsələ isə bundadır.

Halbuki Roma şəhərinin və fəthlər sayəsində genişlənmiş Roma vilayətinin əhalisi qismən gəlmələr hesabına, qismən də tabe edilən mahalların, başlıca olaraq latın mahallarının əhalisi hesabına artırdı. Dövlətin bütün bu yeni təbəələri (biz burada müştərilər məsələsindən bəhs etmirik) köhnə qəbilələrdən, kuriyalardan və tayfalardan kənarda idilər və deməli, «populus romanus»-un, əsl Roma xalqının tərkib hissəsi deyildilər. Onlar şəxsən azad, adamlar idilər, torpaq mülkiyyətinə sahib ola bilərdilər, vergi verməli və hərbi xidmət keçməli idilər. Lakin onlar heç bir vəzifə tuta bilməzdilər və nə kuriyalıların yığıncağında, nə də fəth yolu ilə əldə edilən dövlət torpaqlarının bölüşdürülməsində iştirak edə bilməzdilər. Onlar bütün siyasi hüquqlardan məhrum plebs idilər. Onlar özlərinin sayca daim artması, hərbi tə`lim keçməsi və silahlanması sayəsində, indi kəlmə ünsürlər hesabına hər cür artımdan möhkəm qorunulmuş köhnə «populus»-a qarşı duran zəhmli bir qüvvə olmuşdular. Buna əlavə olaraq torpaq mülkiyyəti, görünür, «populus» ilə plebs arasında demək olar, bərabər bölüşdürülmüşdü, halbuki hələ güclü inkişaf etməmiş olan ticarət və sənaye sərvəti əsasən plebsin əlində idi.

Romanın bütün ən qədim əfsanəvi tarixini bürüyən sıx bir zülmət üzündən, – rasionalist-praqmatist ruhda şərh etmək cəhdləri sayəsində və əsərlərindən bir mənbə kimi istifadə etdiyimiz daha sonrakı hüquqçu alimlərin də bu cür təsviri sayəsində daha çox qatılaşmış olan zülmət üzündən, – qədim qəbilə quruluşuna son qoymuş inqilabın nə

vaxtı, nə gedişi, nə də baş verdiyi şərait haqqında müəyyən heç bir şey söyləmək mümkün deyildir. Yalnız bu şübhəsizdir ki, onun səbəbi plebs ilə «populus» arasındakı mübarizə olmuşdur.

Reks Servi Tulliye isnad verilən və yunan nümunələrinə, xüsusən Solona əsaslanan idarəçiliyin yeni təşkilinə görə yeni bir xalq yığıncağı yaradılmışdı və hərbi xidmət daşıyıb-daşımadıqlarından asılı olaraq «populus» və plebeylər fərq qoyulmadan burada iştirak edir və ya buradan kənar edilirdilər. Hərbi mükəlləfiyyət daşıyan bütün kişi əhali öz əmlakına görə altı sinfə bölünmüşdü. Beş sinifdən hər biri üçün minimum əmlak dərəcəsi belə idi: I–100000 ass, II–75000, III–50000, IV–25000, V–11000 ass, bu da Düro de La Malın fikrincə, təxminən 14000, 10500, 7000, 3600 və 1750 marka təşkil edir. Altıncı sinif, proletarlar, hərbi xidmətdən və vergilərdən azad olan aztavanalılardan ibarət idi. Yeni xalq senturiyalar yığıncağında (comitia centuriata) vətəndaşlar hərbi qayda ilə, necə deyərlər, rotalar üzrə, 100 nəfərlik senturiyalarla yerləşdirdilər, həm də hər senturiyanın bir səsi var idi.

Lakin birinci sinif 80 senturiya, ikincisi 22, üçüncüsü 20, dördüncüsü 22, beşincisi 30, altıncısı da ədəb-ərkan xatirinə, bir senturiya çıxarırdı. Bundan əlavə, ən çox varlı vətəndaşlardan toplanan süvarilər 18 senturiya təşkil edirdi; cəmi 193 senturiya olurdu; səs çoxluğu üçün 97 səs kifayət idi. Lakin süvarilərlə birinci sinfin birlikdə 98 səsi var idi, yəni çoxluq təşkil edirdilər; onlar həmrəy olduqda, qalanların rəyini heç soruşmurdular, qəti qərar qəbul edilmiş hesab olunurdu.

Əvvəlki kuriyalar yığıncağının bütün siyasi hüquqları (bəzi nominal hüquqlardan başqa) indi bu yeni senturiyalar yığıncağına keçmişdi; beləliklə, kuriyalar və bunları təşkil edən qəbilələr, Afinada olduğu kimi, sadəcə xüsusi və dini cəmiyyətlər rolunu oynamaq dərəcəsinə endirilmişdi və hələ uzun müddət belə bir rol oynamağa məhkum idi, halbuki kuriyalar yığıncağı tezliklə bütövlükdən meydandan çıxdı. Üç köhnə qəbilə tayfasını da dövlətdən kənar etmək üçün dörd ərazi tayfası yaradılmışdı və bunlardan hər biri şəhərin ayrıca bir məhəlləsində yaşayırdı, ona bir sıra siyasi hüquqlar verilmişdi.

Beləliklə, Romada da, çar hakimiyyəti deyilən hakimiyyət hələ ləğv edilməzdən əvvəl, şəxsi qan qohumluğu əlaqələrinə əsaslanan qədim ictimai quruluş dağıdılmış, onun yerində isə ərazi bölgüsünə və əmlak fərqlərinə əsaslanan yeni quruluş, həqiqətən dövlət quruluşu yaradılmışdı. Burada kütləvi hakimiyyət hərbi mükəlləfiyyətli vətəndaşların əlində toplanmışdı və yalnız qullara qarşı deyil, habelə hərbi xidmətdən kənar edilən və silah daşımaqdan məhrum olan proletar adlananlara qarşı yönəldilmişdi.

Əsl çar hakimiyyətini qəsb etmiş axırıncı reks, Məğrur Tarkvini qovulduqdan və reks eyni səlahiyyətə malik (İrokezlərdə olduğu kimi) iki sərkərdə (konsul) ilə əvəz edildikdən sonra daha çox inkişaf etmiş olan bu yeni quruluş çərçivəsində Roma respublikasının bütün tarixi və vəzifələrə yol tapmaq uğrunda, dövlət torpaqlarından istifadə olunmasında iştirak etmək uğrunda patrisilərlə plebeylər arasındakı bütün mübarizənin tarixi inkişaf edir, nəhayət, patrisi əyanları iri torpaq sahibləri və pul maqnatlarından ibarət yeni bir sinif içərisində əriyib ona qarışır; bunlar isə hərbi xidmət

nəticəsində var-yoxdan çıxmış kəndlilərin bütün torpaq mülkiyyətini tədricən ələ keçirmişdilər, bu yolla əmələ gələn böyük malikanələri qulların əli ilə becərirdilər, İtaliyanı adamsız qoymuşdular və beləliklə də təkcə imperiya üçün deyil, habelə onun xələfləri—german barbarları üçün də yol açmışdılar.

VII

KELTLƏRDƏ VƏ GERMANLARDA QƏBİLƏ

Bu əsərin həcmi ən müxtəlif vəhşi və barbar xalqlarda hələ indi də az-çox saf şəkildə mövcud olan qəbilə quruluşu təsisatını, yaxud Asiyanın mədəni xalqlarının qədim tarixində bu təsisatın izlərini ətraflı gözdən keçirmək üçün bizə imkan vermir (Bu abzasda «burada biz keltlərdə və germanlarda» sözlərinə qədər sonrakı mətn Engels tərəfindən 1891-ci il nəşrində əlavə edilmişdir. *Red.*). Bunların hər ikisinə hər yerdə təsadüf olunur. Bir neçə misal kifayətdir. Hələ qəbilənin nə olduğunu biləndən əvvəl, bu anlayışın mənasını dolaşdırmaq üçün ən çox səy etmiş olan Mak-Lennan kalmıqlar, çərkəzlər, samoyedlər (Nenlərin keçmiş adıdır. *Red.*) arasında və üç hind xalqı—varlilər, maqarlar və manipurilər arasında qəbilənin mövcud olduğunu sübut etmiş və onu ümumiyyətlə düzgün təsvir etmişdir. Bu yaxınlarda M.Kovalevski pşavlar, xevsurlar, svanlar və başqa Qafqaz tayfaları arasında qəbilə olduğunu aşkara çıxarmış və onu təsvir etmişdir. Burada biz keltlərdə və germanlarda qəbilənin mövcud olduğu haqqında bəzi qısa qeydlərlə kifayətlənəcəyik.

Bizə gəlib çatmış olan kelt qanunlarından ən qədimləri bizə hələ tam həyat sürən qəbiləni göstərir; İrlandiyada hələ indi, ingilislər qəbiləni zorla dağıtdıqdan sonra da, xalqın şüurunda, hər halda instinktiv surətdə yaşayır; Şotlandiyada qəbilə hələ keçən əsrin ortalarında tam çiçəklənmə halında idi və burada da yalnız ingilislərin silahı, qanunları və məhkəmələri vasitəsi ilə məhv edilmişdir.

İngilislərin fəthindən¹⁶⁶ bir çox əsr əvvəl, ən gec XI əsrdə yazılmış olan qədim uels qanunları, əvvəllər geniş yayılmış adətin ancaq bir istisna kimi qalığı şəklində olsa da, torpağın bütöv kəndlər tərəfindən birlikdə becərilməsi halının hələ mövcud olduğunu göstərir; hər bir ailənin müstəqil becərilmək üçün beş akr torpağı vardı, bununla yanaşı bir sahə birgə becərilirdi və məhsul bölüşdürülməli idi. Şübhə yoxdur ki, bu kənd icmaları qəbilələrdən və ya qəbilələrin bölmələrindən ibarətdir; hətta Uels qanunlarının yeni tədqiqi,—bunun üçün isə mənim vaxtım yoxdur (mənim çıxarışlarım 1869-cu ildə edilmişdir¹⁶⁷),—bunu bilavasitə təsdiq etməsəydi də, İrlandiya və Şotlandiya ilə analogiya bunu artıq sübut edir. Lakin Uels məxəzləri, bunlarla da birlikdə İrlandiya məxəzləri açıqca sübut edir ki, XI əsrdə keltlərdə ikili nigahı monoqamiya hələ heç də sıxışdırıb aradan çıxarmamışdı. Uelsdə yalnız yeddi il keçəndən sonra nigah daha pozula bilməzdi və ya, daha doğrusu, tərəflərdən birinin tələbi ilə ləğv edilə bilməzdi. Əgər yeddi ilin tamamına üçcə gecə qalsaydı, ər-arvad bir-birindən ayrıla bilərdi. Onda əmlak bölünürdü: arvad bölür, ər isə öz payını seçirdi. Ev şeyləri müəyyən, çox qərribə qaydada bölünürdü. Əgər nigahı ər pozurdusa o, arvadın cehizini və bəzi başqa şeyləri ona qaytarmalı idi; əgər arvad pozurdusa, onda o az şey alırdı. Uşaqlardan ikisi ərə,

biri, yə`ni ortancılı arvada çatırdı. Talaqdan sonra arvad yenidən ərə getdikdə, birinci əri isə onu yenidən almaq istədikdə, o, hətta *bir* ayağını yeni ərini yatağına qoymuş olsa da, əvvəlki ərini yanına getməli idi. Lakin onlar yeddi il birgə yaşamışdılarsa, hətta onların nigahı əvvəllər rəsmi şəkllə salınmamış olsa da, onlar ər-arvad olurdular. nigaha qədər qızların bakirəliyi heç də ciddi surətdə gözlənmir və tələb olunmurdu; buraya aid olan qaydalar olduqca ədəbdən kənardır və burjua əxlaqına qətiyyənlə uyğun gəlmir. Əgər qadın ər-arvad sədaqətini pozursa, ər onu döyə bilərdi (bu, arvadı döymək üçün ərə icazə verilən üç haldan biridir, bütün başqa hallarda bunun üstündə cəza verilməli idi), lakin bundan sonra arvadın həmin hərəkəti üstündə ərini başqa bir şey tələb etməyə haqqı yox idi, çünki

«eyni bir hərəkət üstündə ya günahı yudurtmaq, ya da intiqam almaq olar, amma birlikdə bunların hər ikisi olmaz»¹⁶⁸.

Arvadın talaq tələb edib əmlak bölgüsündə öz hüquqlarından heç birini itirməməsi səbəbləri çox müxtəlif idi: ərini ağzından pis iy gəlməsi kifayət idi. Tayfa başçısına və ya krala birinci gecə hüququ əvəzinə verilən ödənc pulu («gobr merch, buradan da orta əsrlərdəki «marcheta», fransızca–«marquette» adı yaranmışdır) qanun məcmuəsində əhəmiyyətli rol oynayır. Qadınlar xalq yığıncaqlarında səs vermək hüququna malik idilər. Buna əlavə edək ki, İrlandiyada da bu cür qaydalar olduğu sübut edilmişdir; orada da müvəqqəti nigahlar tamamilə adi hal idi və talaq zamanı arvada dürüst müəyyən edilən böyük üstünlüklər verilməsi, hətta ev təsərrüfatında işlədiyinə görə bunun əvəzinin ödənməsi təmin olunurdu; orada başqa arvadlarla yanaşı «birinci arvada» təsadüf olunurdu və irs qalan əmlak bölünərkən nigahdan doğulan uşaqlarla nigahsız doğulan uşaqlar arasında heç bir fərq qoyulmurdu. Beləliklə, qarşımızda ikili nigah mənzərəsi durur; buna nisbətən Şimali Amerikada mövcud olan nigah forması ciddi görünür, lakin hələ Sezar zamanı qrup nigahı halında yaşayan bir xalqda XI əsrdə bunun olması heç təəccüblü deyildir.

İrlandiya qəbiləsinin («step», tayfa «clainne», klan adlanırdı) mövcud olması təsdiq edilir və bu qəbilə təkcə qədim qanun məcmuələrində deyil, habelə klanların torpaqlarını ingilis kralının malikanələrinə çevirmək üçün İrlandiyaya göndərilmiş XVII əsr ingilis hüquqçuları tərəfindən də təsvir edilmişdir. Torpaq artıq başçılar tərəfindən onların xüsusi domenial malikanələrinə çevrilməmişdisə, lap bu vaxtlara qədər klan və ya qəbilənin ümumi mülkiyyəti idi. Qəbilənin hər hansı bir üzvü öldükdə və, deməli, təsərrüfatlardan biri sıradan çıxdıqda, ağsaqqal (ingilis hüquqçularının adlandırdıqları kimi, «caput cognationis») bütün torpağı qalan təsərrüfatlar arasında yenidən bölürdü. Bu bölgü, görünür, ümumiyyətlə Almaniyada qüvvədə olan qaydalar üzrə olurdu. Hələ indi də bəzi kəndlərdə «rundale» sistemi dşyilən sistemə daxil olan tarlalara təsaduf edilir, qırx və ya əlli il bundan əvvəl bu cür tarlalar olduqca çox idi. Əvvəllər bütün qəbiləyə məxsus olub sonradan ingilis fəthləri tərəfindən tutulmuş torpağın fərdi icarədarları olan kəndlilərdən hər biri öz sahəsi üçün icarə haqqı verir, lakin onlar öz sahələrinin bütün əkin torpaqlarını və çəmənliklərini birləşdirir, bunu yerindən və keyfiyyətindən asılı olaraq, Mozeldə deyildiyi kimi, «konlara»

[«Gewanne»] bölür və hər bir konda hər kəsə öz payını verirlər; bataqlıqlar və örlüşlər umumi istifadədə olur. Hələ əlli il bundan əvvəl torpaq arabir, bə`zən hər il yenidən bölünürdü. «Rundale» sisteminin qüvvədə olduğu bu cür bir kəndin mərz planı tamamilə Mozeldə və ya hoxvaldda olan hər hansı bir alman həyət icmasının [«Gehöferschaft»] planına bənzəyir. Qəbilə həmçinin «factions»da («partiyalarda». *Red.*) yaşamaqda davam edir. Çox vaxt İrlandiya kəndliləri zahirən tamamilə mə`nasız və ya cəfəng, ingilislər üçün əsla anlaşılmaz əlamətlərə görə fərqlənən partiyalara bölünür və təntənəli günlərdə bu partiyaların adətən törətdikləri mə`rəkədən başqa guya heç bir məqsəd güdmürlər. Bu, məhz edilmiş qəbilələrin sün`i surətdə dirçəldilməsi, bunların məhvindən sonra meydana çıxan əvəzidir; bu da irs qalmış qəbilə instinktinin davamlı olduğunu bir növ göstərir. Lakin bə`zi yerlərdə qəbilə üzvləri hələ köhnə ərazidə birlikdə yaşayırlar; məsələn, hələ otuzuncu illərdə Monaxan qraflığı əhalisinin xeyli böyük əksəriyyətinin cəmi dörd familiası var idi, yə`ni onlar dörd qəbilə və ya klandan əmələ gəlmişdilər (İrlandiyada keçirdiyim bir neçə gün ərzində¹⁶⁹ mən bir daha aydın başa düşdüm ki, orada kənd əhalisi hələ nə dərəcədə qəbilə dövrünün təsəvvürləri ilə yaşayır. Kəndlinin torpaq icarəyə götürdüyü torpaq sahibi həmin kəndliyə hələ də torpağı hamının xeyrinə idarə etməli olan klan başçısı kimi görünür; kəndli güman edir ki, ona icarə haqqı formasında bac verir, lakin ehtiyacı olduqda ondan kömək almalıdır. Orada habelə hesab edirlər ki, hər bir daha varlı adam özünün az tavanalı qonşuları ehtiyac çəkəndə, bunlara kömək etməlidir. Belə bir kömək sədəqə deyildir, klanın az tavanalı üzvünə daha varlı klan üzvü və ya klan başçısı bu köməyi göstərməyə borcludur. Müasir burjua mülkiyyəti anlayışını İrlandiya kəndlisinə başa salmağın mümkün olmadığı haqqında iqtisadçıların və hüquqçuların şikayətləri aydındır; yalnız hüquqları olan və heç bir vəzifəsi olmayan bir mülkiyyət əsla irlandiyalının ağına sığışmır. Lakin bu da aydındır ki, bu qədər sadələvh, qəbilə quruluşuna xas təsəvvürləri olan irlandiyalılar birdən-birə İngiltərə və ya Amerikanın böyük şəhərlərinə, tamamilə başqa əxlaq və hüquq baxışları olan bir mühitə düşdükdə, onlar əxlaq və hüquq məsələlərində tamamilə başlarını itirirlər, ayaqları altında hər bir zəmindən məhrum olurlar və çox zaman kütləvi surətdə pozğunluq qurbanı olurlar (1891-ci il nəşrinə *Engelsin qeydi*).).

Şotlandiyada qəbilə quruluşunun məhv olması 1745-ci il üsyanının¹⁷⁰ yatırılması ilə bir vaxta düşür. Hələ tədqiq etmək lazımdır ki, Şotlandiya klanı bu quruluşun məhz hansı vəsiləsinə təşkil edir, lakin bu klanın belə bir vəsilə olduğuna şübhə yoxdur. Valter Skottun romanlarında dağlıq Şotlandiyanın bu klanı bizim qarşımızda bir canlı kimi durur. Morqan deyir ki, bu klan

«öz təşkili və öz ruhu e`tibarı ilə qəbilənin çox gözəl bir nümunəsidir, qəbilə üzvləri üzərində qəbilə məişətinin hökmranlığına parlaq misaldır... Onların çəkişmələrində və onların qan intiqamında, ərazinin klanlar üzrə bölünməsində, onların torpaqdan birgə istifadə etməsində, klan üzvlərinin başçıya və bir-birinə sədəqətində biz hər yerdə qəbilə cəmiyyətinin sabit cəhətlərini görürük... Mənşə ata hüququna görə götürülürdü,

belə ki, kişilərin uşaqları klanda qalır, qadınların uşaqları isə öz atalarının klanlarına keçirdi»¹⁷¹.

Lakin Şotlandiyada əvvəllər ana hüququnun hökm sürdüyünü belə bir fakt sübut edir ki, Bedanın dediyinə görə, piktlərin kral familiyasında vərəsəlik qadın xətti ilə gedirdi. Hətta pualua ailəsinin qaldığı da birinci gecə hüququ şəklində istər uelslilərdə, istərsə skotlarda orta əsrlərə qədər qalmışdı; əgər bu hüququn əvəzi ödənilməmişdisə, klan başçısı və ya kral, əvvəlki ümumi ərlərin axıncı nümayəndəsi olaraq, bu hüquqdan hər bir gəlin barəsində istifadə edə bilərdi (1884-cü il nəşrində bu sözlərdən sonra gələn aşağıdakı mətni Engels 1891-ci il nəşrində verməmişdir: «Belə bir hüquq–buna Şimali Amerikanın uzaq şimal-qərbində çox təsadüf olunur–ruslarda da qüvvə də olmuşdur; bu hüququ X əsrdə böyük knyaginya Olqa ləğv etmişdir». Daha sonra «Niveridə və Frans-Kontda olan və serb-xorvat torpaqlarındakı slavyan ailə icmalarına oxşayan təhkimli ailələrinin kommunist icmaları» haqqında bir abzas gəlir, Engels bu abzası 1891-ci il nəşrində II fəslə köçürmüş və bir qədər dəyişdirilmiş şəkildə həmin fəslə əlavələrdən birinə daxil etmişdir.).

Şübhə yoxdur ki, germanlar lap xalqlar köçən vaxta qədər qəbilələr halında təşkil olunmuşdular. Onlar, görünür, bizim eradan yalnız bir neçə əsr əvvəl Dunay, Reyn, Visla və şimal dənizləri arasındakı ərazini tutmuşlar; kimvrlərin və tevtonların köçməsi o zaman hələ tam qızgın vəziyyətdə idi, svevlər isə yalnız Sezar zamanı möhkəm oturaq həyata keçmişdilər. Bu axıncılar haqqında Sezar aydın deyir ki, onlar qəbilələr və qohum qruplar (*gentibus cognationibusque*) halında məskunlaşmışdılar, «gens Julia»dan (Yuli qəbiləsi. *Red.*) olan romalıların dilində isə bu «*gentibus*» sözününü tamamilə müəyyən və şübhəsiz mənası vardır. Bu bütün germanlara aid idi; hətta fəth edilmiş Roma əyalətlərində də onlar, görünür, qəbilələr halında məskunlaşmışdılar. „Alema hüquq məcəlləs“ində təsdiq olunur ki, Dunaydan cənuba tutulan torpaqda xalq qəbilələr halında (*genealogiae*) məskunlaşmışdı¹⁷², burada «*genealogia*» anlayışı tamamilə sonrakı icma–marka və ya kənd icması mənasında işlədilmişdir («Meksikalılarda və yunanlarda olduğu kimi, germanlarda da» sözlərinə qədər sonrakı mətni Engels 1891-ci il nəşrinə 1884-cü il nəşrində çap edilən aşağıdakı mətn əvəzinə daxil etmişdi: «Beləliklə, biz görürük ki, german xalqlarından biri və yenə də məhz svevlər burada qəbilələr, «*gentes*» halında məskən salmışdı və hər bir qəbiləyə ərazi ayrılmışdı. Burqundlarda və lanqobardlarda qəbiləyə qaqa deyilirdi, «Burqund hüquq məcəlləsində» işlədilən qəbilə üzvləri (*faramanni*) adı isə, təbiidir ki, burqund qəbilələrinin tərkibinə daxil olmayan Roma əhalisinin əksinə olaraq, eyni zamanda burqundların özü deməkdir. Deməli, burqundlarda da torpaqlar qəbilələr üzrə bölüşdürülürdü, Alman hüquqçularının yüz illər ərzində əbəs yerə baş sındırdıqları «*faramanni*» haqqındakı məsələ belə həll edilir. Çətin ki, «*farf*» adı bütün qermanlarda qəbilənin ümumi adı olmuşdur, hərçənd biz onu bir qot budağından olan xalqda və bir də herminon (yuxarı alman) budağından olan xalqda görürük. Alman dilində qohumluğu bildirmək üçün çoxlu söz kökləri vardır və bunlardan, fərz edə biləcəyimiz kimi, eyni zamanda qəbiləyə daxil olan ifadələrdə istifadə edilir» *Red.*). Bu yaxınlarda

Kovalevski belə bir baxış irəli sürmüşdür ki, bu «genealogiae» iri ev icmalarından ibarət idi, torpaq bunların arasında bölünmüşdü və yalnız bunlardan kənd icması əmələ gəlmişdi. Onda «fara» ifadəsi haqqında da eyni sözləri demək olar; burqundlar və lanqobardlarda,—deməli, qot və herminon, yaxud yuxarı alman tayfasında,—bu ifadə „Aleman Hüquq məcəlləsi"ndə olan «genealogia» sözünün ifadə etdiyi anlayışın tamamilə eyni olmasa da, az qala eyni mənanı bildirirdi. Qarşımızdakı həqiqətən qəbilə və ya ev icmasıdır—bunu hələ tədqiq etmək lazımdır. Dil abidələri bizə elə bir sualın cavabını vermir ki, bütün germanlarda qəbiləni bildirmək üçün ümumi bir ifadə olmuşdursa,—olmuşdursa, bu, məhz hansı ifadədir. Etimoloji cəhətdən yunanca «genos», latınca «gens» sözünə qotca «kuni», orta yuxarı almanca «künne» sözü uyğun gəlir və bu söz eyni mənadada işlənir. Belə bir hal ana hüququ zamanlarını göstərir ki, qadını bildirən söz həmin kökdəndir: yunanca «gyne», slavyanca «zena», qotca «bvino», qədim skandinavca «kona, kuna».—Lanqobardlarda və burqundlarda biz, yuxarıda deyildiyi kimi, «fara» sözünə, rast gəlirik və Qrimm bunun fəraiyyəyə əsaslanan «fisan»—doğmaq kökündən əmələ gəldiyini göstərir. Mən daha aydın olan «faran»—getmək (almanca «fahren» *Red.*), köçmək, qayıtmaq kökündən əmələ gəldiyini əsas tutmağı daha üstün bilərdim, bu söz köçəri qrupun müəyyən bir hissəsini bildirir, həmin qrup da, özlüyündə aydın olduğu kimi, yalnız qohumlardan ibarət idi,—bu söz uzun əsrlər boyu əvvəlcə şərqə, sonra da qərbə tərəf köçmək nəticəsində tədricən qəbilə icmasının özünə şamil edilmişdir. Sonra, qotca «sibja», ingilis-saksca «sib», qədim yuxarı almanca «sippia, sippa»—qohum (almanca «Sippe». *Red.*) sözü. Qədim skandinav dilində yalnız cəm halı «sifjar»—qohumlar sözünə təsadüf edilir; tək halda yalnız ilahə Sifin («Sif») adı olaraq rast gəlir.—Nəhayət, „Hildebrand haqqında mahnı"da¹⁷³ daha başqa bir ifadəyə təsadüf olunur, məhz o yerdədir ki, Hildebrand Hadubranddan soruşur:

«Xalq arasında kişilərdən sənın atan kimdir... yaxud sən hansı qəzilədənsən?» («eddo huelihhes cnuosles du sis»).

Əgər ümumiyyətlə qəbilə üçün ümumən bir german adı olmuşdursa, bu, görünür, qotca «kuni» kimi səslənmişdir; bunu qohum dillərdəki müvafiq ifadə ilə olan eynilikdən başqa həmçinin belə bir hal da göstərir ki, bu sözdən «kuning»—kral (almanca «König». *Red.*) sözü əmələ gəlmişdir, bu da əvvəllər qəbilə və ya tayfa ağsaqqalı demək idi. «sibja», qohum sözünü, görünür, nəzərə almaq lazım gəlmir; hər halda «sifjar» qədim skandinav dilində tək cə qan qohumlarını deyil, habelə nigah qohumlarını da bildirir, yəni azı *iki qəbilənin* üzvlərini əhatə edir: beləliklə, «sif» sözünün özü qəbiləni bildirə bilməzdi.

Meksikalılarda və yunanlarda olduğu kimi, germanlarda da süvari dəstəsində və paz şəkilli piyada dəstəsində döyüş sırası qəbilə birləşmələri üzrə düzülürdü; əgər Tatsit deyirsə ki, ailələr və qohumlar qrupları üzrə düzülür,—bu qeyri-müəyyən ifadə onunla izah olunur ki, onun vaxtında Romada qəbilə yaşamağa qadir bir vahid kimi artıq çoxdan aradan qalxmışdı.

Tatsitdə bir yerin həlledici əhəmiyyəti vardır; orada deyilir ki, dayı öz bacısı oğluna bir oğul kimi baxır; bə`ziləri isə hətta dayı ilə bacıoğlunu birləşdirən qan qohumluğu əlaqələrini ata ilə oğul arasındakı əlaqədən daha müqəddəs və sıx hesab edirlər, belə ki, girov adam tələb olunduqda, girov qoyanın bacısı oğlu onun öz oğlundan daha böyük bir təminat hesab edilir. Biz burada ana hüququna müvafiq təşkil olunmuş qəbilənin, deməli, ilkin qəbilənin, həm də germanları fərqləndirən bir qəbilənin canlı qalığını görürük (Dayı ilə bacıoğlu arasında öz təbiəti e`tibarı ilə xüsusilə sıx olan, öz mənşəyini ana hüququ dövründən alan və bir çox xalqlarda təsadüf edilən əlaqə yunanlara yalnız qəhrəmanlıq dövrünün mifologiyasından məlumdur. Diodora görə (IV, 34), Meleaqr Testinin oğullarını, öz anası Alteyanın qardaşlarını öldürür. Alteya bu hərəkəti heç bir şeylə bağışlanıla bilməyəcək elə bir cinayət sayır ki, öz oğlu olan qatilə qarğış edir və onun ölümünü arzulayır. «Deyildiyinə görə, allahlar onun arzularını eşitmiş və Meleaqrın ömrünə son qoymuşlar». Yenə həmin Diodorun dediyinə görə (IV, 43 və 44), Heraklın başçılığı ilə arqonavtlar Frakiya sahilinə çıxır və orada görürlər ki, öz yeni arvadı tərəfindən təhrik edilən Finey rədd etmiş olduğu arvadı Boreada Kleopatradan doğulmuş iki oğluna rüsvayçı işgəncə verir. Lakin aqronavtların içərisində Kleopatranın qardaşları olan Boreadalar, yə`ni işgəncə verilənlərin dayıları da olur. Onlar dərhal öz bacısı uşaqlarının köməyinə gəlir, onları azad edir və keşikçiləri öldürürlər.). Əgər belə bir qəbilənin üzvü öz oğlunu müəyyən bir təntənəli iltizam müqabilində girov qoyurdusa və oğul müqavilənin ata tərəfindən pozulmasının qurbanı olurdusa, bu ancaq atanın öz işi idi. Lakin bacıoğlu qurban olurdusa, bununla ən müqəddəs bir qəbilə hüququ pozulmuş olurdu; oğlanın və ya gəncin ən yaxın qan qohumu olan və onu başqalarından artıq qorumalı olan adam onun ölümünə bəis hesab edilirdi; bu qohum ya onu girov qoymamalı idi, ya da müqaviləni yerinə yetirməli idi. Əgər biz germanlarda qəbilə quruluşunun heç bir başqa izini tapmasaydıq da təkcə bu yer kifayət olardı («Lakin Tatsitin vaxtında» sözlərinə qədər sonrakı mətn Engels tərəfindən 1891-ci il nəşrində əlavə edilmişdir. *Red.*).

Allahların qurubu və dünyanın məhvi haqqında «Völuspa» adlı qədim Skandinaviya mahnısından bir yerin daha çox həlledici əhəmiyyəti vardır, çünki bu şəhadət daha sonrakı dövrə, az qala 800 il keçəndən sonrakı vaxta aiddir. İndi Banq və Buqqe tərəfindən sübut edildiyi kimi, xristianlıq ünsürlərinin də qatılmış olduğu bu «Qeybdən xəbər verən qadının vəhyi» əsərində, böyük fəlakətdən əvvəlki ümumi pozğunluq və korlanma dövrü təsvir edilərkən, deyilir:

«Broedhr munu berjask ok Atatürk bönum verdask, munu *systrungar* sifjun spilla».

«Qardaşlar bir-biri ilə düşmənçilik edəcək və bir-birini öldürəcək, *bacı uşaqları* qohumluq tellərini qıracaqlar».

«*Systrungar*»-xalaoğlu deməkdir və onların, bacı uşaqlarının qarşılıqlı qan qohumluğundan imtina edəcəkləri şairə qardaş qardaşı öldürməkdən daha böyük bir cinayət kimi görünür. Cinayətin belə ağırlaşması ana tərəfindən qohumluğu bildiren «*systrungar*» sözü ilə ifadə edilmişdir; əgər bunun əvəzində «*syskina-börn*»-qardaş və bacı uşaqları-və ya «*syskina-synir*»-qardaş və bacı oğulları deyilmiş olsaydı, onda

ikinci misra birincisinə nisbətən cinayətin ağırlaşması deyil, yüngülləşməsi demək olardı. Beləliklə, hətta «Qeybdən xəbər verən qadının vəhyi» meydana gəldiyi vikinqlər zamanı da Skandinaviyada ana hüququ barəsində xatirə hələ yox olmamışdı.

Lakin Tatsitin vaxtında, hər halda ona ən çox məlum olan («Hər halda ona ən çox məlum olan» sözləri Engels tərəfində 1891-ci il nəşrində əlavə edilmişdir. *Red.*) germanlarda ana hüququ öz yerini artıq ata hüququna vermişdi; uşaqlar atanın vərəsəsi olurdular; uşaq olmadıqda, qardaşlar, əmi və dayılar vərəsə olurdular. Dayının vərəsəlikdə iştirakına yol verilməsi indicə göstərilən adətin qalması ilə əlaqədardır və habelə sübut edir ki, o zaman germanlarda ata hüququ hələ nə qədər də yeni bir şey idi. Ana hüququnun izlərinə də orta əsrlərdə hələ uzun müddət təsadüf olunur. Hələ o zamanlar, xüsusilə təhkimlilər arasında, uşağın atadan mənşəyinə, görünür, o qədər də e'tibar etmirdilər; belə ki, feodal qaçmış olan təhkimlini müəyyən bir şəhərdən geri istədikdə, məsələn, Auqsburqda, Bazeldə, Kayzerslauteridə olduğu kimi, cavabdehin təhkimli vəziyyətini onun altı nəfər ən yaxın qan qohumu and içib təsdiq etməli idi, həm də bunlar ancaq ana tərəfin qohumları olmalı idilər (Maurer, «Şəhər quruluşu», I, səh. 381).

Yenicə ölüb getmiş ana hüququnun daha bir qalığını germanlarda qadın cinsinə olan elə hörmətdə görmək olar ki, bu, romalılar üçün demək olar anlaşılmaz olurdu. Nəcib ailədən olan qızlar germanlarla müqavilələr bağlanarkən ən e'tibarlı girov hesab edilirdilər; arvad və qızlarının əsir və ya qul ola biləcəyi fikri germanları dəhşətə salır və döyüşdə onların mərdliyini hər şeydən çox artırır; onlar qadında nə isə müqəddəs və peyğəmbərənə bir şey görürlər; onlar hətta ən mühüm işlərdə də qadının məsləhətinə qulaq asırlar; məsələn, Lippədə brukterlər tayfasının qadın kahini Velea batavların bütün üsyanının canı idi, həmin üsyan zamanı germanlara və belqlərə başçılıq edən Sivilis bütün Qalliyada Roma hökmranlığını sarsıtmışdı¹⁷⁴. Evdə arvadın hökmranlığı, görünür, şübhəsizdir; doğrudur, bütün ev işləri onun, qocaların və uşaqların öhdəsinə düşür; ər ov edir, içir və ya heç bir iş görmür. Tatsit belə deyir; lakin o, tarlanı kimin becərdiyini, söyləmədiyinə və qulların yalnız töycü verdiklərini, amma heç bir biyar iş görmədiklərini aydın-aşkar bildirdiyinə görə, görünür ki, yaşlı kişilər kütləsi hər halda əkinçiliyin tələb etdiyi kiçik bir işi görməli idi.

Artıq yuxarıda deyildiyi kimi, nigah forması tədricən monoqamiyaya yaxınlaşan ikili nigah idi. Bu hələ ciddi bir monoqamiyaya deyildi, çünki ə'yanların çoxarvadlılığına yol verilirdi. Qızların isməti (ketlərin əksinə olaraq) ümumiyyətlə ciddi gözlənirdi; eyni ilə də Tatsit germanlarda nigah ittifaqının pozulmazlığından xüsusi bir rəğbətlə danışır. O, talaq üçün əsas olaraq ancaq arvadın zinakarlığını göstərir. Lakin onun nağılının bu yerində çatışmazlıq çoxdur və bundan əlavə, o, pozğun romalılar üçün çox aydın surətdə fəzilət güzgüsü xidməti görür. Bir şey şübhəsizdir: germanlar öz meşələrində belə müstəsna fəzilət rıtsarları olsalar da, xarici aləmlə yalnız azaçıq əlaqəyə girmək kifayət idi ki, onlar Avropanın qalan orta adamları səviyyəsinə ensinlər; Roma aləmi içərisində əxlaq ciddiliyinin son izi german dilindən xeyli tez aradan qalxdı. Qriqori Turlunu oxumaq kifayətdir. Özlüyündə aydındır ki, əl dəyməmiş german meşələrində

hissi zövq cəhətdən Romadakı kimi kəskin bir israfçılıq hökm sürə bilməzdi və, beləliklə, biz hətta cismani işlərdə özünü saxlama kimi bir halı, bütöv bir xəlf üçün heç bir yerdə və heç vaxt ümumi qayda olmayan bu halı germanlara isnad verməsək də, Roma aləminə nisbətən germanlarda bu cəhətdən də kifayət qədər üstünlük qalır.

Qəbilə quruluşundan ata və ya qohumların təkcə dostluq əlaqələrini deyil, habelə düşmənçilik münasibətlərini də irs götürmək təəhhüdü irəli gəlirdi; eyni ilə də verkeld–öldürmək və ya zərər vurmaq üstündə qan intiqamı əvəzində bağışlanma cəriməsi də–irsən keçirdi. Hələ keçən nəsil tərəfindən sırf germanlara məxsus bir təsisat hesab edilən bu verkeldin yüzlərlə xalqlarda mövcud olduğu indi sübut edilmişdir. Bu, qəbilə quruluşundan irəli gələn qan intiqamını yumşaltmaq üçün ümumi formadır. Biz buna, həmçinin hökmən qonaqpərustliyə Amerika hindilərinə də təsadüf edirik; Tatsitdə («Almaniya», 21-ci fəsil) qonaqpərustliyin təsviri Morqanın hindilərdə olan qonaqpərustlik haqqında söylədiklərinə, demək olar, ən xırda şeylərə qədər uyğun gəlir.

Tatsit zamanındakı germanların öz tarlalarını artıq qəti bölüşdürmüş olub-olmadıqları və bu barədə bəhs olunan yerləri necə başa düşmək lazım gəldiyi haqqındakı qızgın və sonsuz mübahisə indi keçmişə aiddir. Sübut edilmişdir ki, demək olar bütün xalqlarda əkin yeri qəbilə tərəfindən, sonralar isə kommunist ailə icmaları tərəfindən birlikdə becərilmiş və Sezarın dediyinə görə, hələ svevlərdə belə icmalar var imiş, bu qaydanın yerini torpağın ayrı-ayrı ailələr arasında bölüşdürülməsi və vaxtaşırı yenidən bölüşdürülməsi tutmuşdur, müəyyən edilmişdir ki, əkin yerinin belə vaxtaşırı yenidən bölüşdürülməsi Almaniyanın özündə bəzi yerlərdə bizim zamanəmizə qədər qalmışdır,—bundan sonra həmin mübahisəni hətta xatırlamaq, çətin ki, lazım gəlsin. Əkor germanlar Sezarın söylədiklərindən Tatsitin göstərdiklərinə qədər keçən 150 il ərzində Sezarın svevlərə aşkar isnad verdiyi kimi torpağın birgə becərlməsindən (o deyir ki, svevlərdə bölünmüş və ya xüsusi tarla heç yoxdur) torpağın ayrı-ayrı ailələr tərəfindən becərlməsinə və hər il yenidən bölüşdürülməsinə keçmişlərsə, bu həqiqətən əhəmiyyətli bir tərəqqidir; belə qısa müddətdə və kənardan heç bir müdaxilə olmadan torpağın birgə becərlməsindən torpaq üzərində tam xüsusi mülkiyyətə keçilməsi sadəcə qeyri-mümkün kimi görünür. Deməli, mən Tatsitdə onun ancaq yığcam söylədiyini oxuyuram: onlar becərilən torpağı hər il dəyişirlər (və ya yenidən bölüşdürürlər) və bu halda hələ kifayət qədər ümumi torpaq qalır. Bu, əkinçilikdə və torpaqdan istifadə olunmasında germanların o zamankı qəbilə quruluşuna tamamilə uyğun gələn bir pillədir («Sezara görə, germanlar qismən» sözlərinə qədər sonrakı mətn Engels tərəfindən 1891-ci il nəşrində əlavə edilmişdir. *Red.*)

Bundan əvvəlki abzası mən dəyişdirməyib, əvvəlki nəşrlərdə olduğu kimi, saxlayıram. Bu müddət ərzində məsələ başqa bir şəkil almışdır. Kovalevski (yuxarıya bax, səh. 44) ana hüququna əsaslanan kommunist ailəsi ilə təcrid olunmuş müasir ailə arasında aralıq pillə olmaq e'tibarı ilə patriarxal ev icmasının geniş miqyasda, bəlkə dəhər yerdə yayıldığını sübut etdikdən sonra, məsələ daha heç də Maurerlə Vayts

arasındakı mübahisədə olduğu kimi qoyulmur,—deyilmir ki, torpaq üzərində ümumi mülkiyyət olmuşdur, yoxsa xüsusi mülkiyyət,—məsələ belə qoyulur ki, ümumi mülkiyyətin *formas*ı necə idi. Heç bir şübhə yoxdur ki, Sezar zamanı svevlərdə nəinki ümumi mülkiyyət var idi, həmçinin torpaq ümumi qüvvələrlə birgə becərilirdi. Hələ uzun zaman mübahisə etmək olar ki, təsərrüfat vahidi qəbiləmi olmuşdur, yoxsa ev icması, yaxud bunların arasındakı hər hansı bir aralıq kommunist qohumlar qrunu olmuşdur, ya da torpaq şəraitindən asılı olaraq, hər üç qrup mövcud olmuşdur; lakin bax Kovalevski təsdiq edir, ki, Tatsit tərəfindən təsvir edilən qaydalar markaicmanın və ya kənd icmasının mövcud olduğunu deyil, əksinə, ailə icmasının mövcud olduğunu nəzərdə tutur, çox sonralar, əhalinin artması nəticəsində, yalnız bu ev icmasından kənd icması inkişaf etmişdir.

Bu baxışa görə, germanların Roma zamanı yerləşdikləri ərazidə, habelə sonralar romalılarından aldıkları ərazidə olan yaşayış yerləri kəndlərdən deyil, böyük ailə icmalarından ibarət idi, bunlar bir neçə nəslə əhatə edirdilər, becərmək üçün müvafiq torpaq sahəsinə malik idilər və qonşuları ilə birlikdə ümumi bir marka olmaq e`tibarı ilə ətrafdakı boş yerdərdən istifadə edirdilər. Belə olduqda, becərilən torpağı onların dəyişdirməsi haqqında Tatsitin dediklərini həqiqətən aqronomik mə`nada başa düşmək lazımdır: icma hər il başqa bir sahəni becərirdi, keçən ilki əkin yerini isə herikə qoyurdu və ya bu yeri tamamilə ot basırdı. Əhali seyrək olduğuna görə, həmişə xeyli boş yer qalırdı, buna görə də torpağa sahib olmaq üstündə hər cür mübahisə lüzumsuz olurdu. Yalnız əsrlər keçdikdən sonra, ev icmaları üzvlərinin sayı xeyli artdıqda və o zamankı istehsal şəraitində ümumi təsərrüfatla məşğul olmaq daha mümkün olmadıqda, bu icmalar dağıldı; o vaxta qədər ümumi sahiblikdə olan əkin yerləri və çəmənlər indi meydana gələn ayrı-ayrı ev təsərrüfatları arasında artıq mə`lum olan üsulla əvvəlcə müvəqqəti, sonralar isə həmişəlik bölüşdürülməyə başlandı, hərçənd meşələr, örüşlər və sular ümumi istifadədə qalırdı.

Rusiya üçün belə bir inkişafın gedişi tarixən tamamilə sübut edilmiş görünür. Almaniyaya və, ikinci növbədə, qalan alman ölkələrinə gəldikdə isə, inkar etmək olmaz ki, bu fərziyyə, indiyədək hökm sürən və kənd icmasının mövcud olmasını hələ Tatsit vaxtlarına çəkib aparan nöqteyi-nəzərə nisbətən, məxəzləri bir çox cəhətdən daha yaxşı izah edir və çətinlikləri daha asan həll edir. Ən qədim sənədlər, məsələn, «Codex Laureshamensis»¹⁷⁵, ümumiyyətlə kənd marka-icmasına nisbətən ev icması vasitəsi ilə xeyli yaxşı izah olunur. Digər tərəfdən, bu izahat özü hələ öz həllini tələb edən yeni çətinliklər və yeni məsələlər doğurur. Burada yalnız yeni tədqiqatlar qəti qərara gətirə bilər; lakin mən aralıq pillə olmaq e`tibarı ilə ev icmasının Almaniyada, Skandinaviyada və İngiltərədə də mövcud olmasının çox ehtimal edilə biləcəyini inkar edə bilmərəm. Sezara görə, germanlar qismən torpaqda hələ yenicə məskunlaşdığı, qismən də daimi məskən üçün yer axtardığı halda, Tatsit zamanı onların artıq arxada tam bir əsrlik oturaq həyatı var idi; buna uyğun olaraq yaşayış vasitələri istehsalı da şübhəsiz tərəqqi etmiş idi. Onlar tirlərdən tikilmiş evlərdə yaşayırlar, hələ meşə əhlinə məxsus ibtidai paltar keyirlər: qaba yun ləbbədə, vəhşi heyvan dərisi; qadınların və

ə`yanların kəndən alt paltarı olurdu. Onların yeməyi süd, ət, cır meyvə idi və Plininin əlavə etdiyi kimi, yulaf sıyığı idi (bu hələ indi də İrlandiyada və Şotlandiyada keltlərin milli xörəyidir). Onların sərvəti malqaradan, lakin pis cinsli malqaradan ibarətdir; eküz və inəklər xırda boy, görkəmsiz, buynuzsuz idi; atlar xırda ponilər olub, pis qaçırdı. Pul nadir hallarda və az işlənirdi, həm də yalnız Roma pulu işlənirdi. Onlar qızıl və gümüş şeylər hazırlamırdılar və bunları qiymətləndirmirdilər, dəmir az idi və, hər halda, Reyn və Dunay boyunda yaşayan tayfalarda, görünür, müstəqil hasil edilmirdi, demək olar yalnız kəndən gətirilirdi. Runa yazıları (yunan və ya latın hərflərinə oxşatma) yalnız gizli yazı kimi mə`lum idi və yalnız dinisəhrbazlıq məqsədləri üçün işlədilirdi. Adam qurban vermək hələ də adət idi. Bir sözlə, burada qarşımızda barbarlığın orta pilləsindən hələ yenicə yüksək pilləsinə qalxmış bir xalq durur. Lakin romalılarla bilavasitə həmsərhəd olan tayfalarda müstəqil metal və toxuculuq istehsalının inkişafına Roma sənaye məhsullarının asanlıqla gətirilməsi mane olduğu halda, belə bir istehsal, heç şübhəsiz, şimal-şərqdə, Baltik dənizi sahillərində yaradılmışdı. Şlezviq bataqlıqlarında II əsrin axırlarındakı Roma sikkələri ilə birlikdə tapılan silah şeyləri—uzun dəmir qılınc, zirehli geyim, gümüş dəbilqə və s, habelə xalqların köçməsi sayəsində yayılmış olan german metal mə`mulatı, hətta silər əvvəllərdəki Roma nümunələrinə yaxınlaşdığı hallarda da xeyli yüksək inkişaf səviyyəsi ilə fərqlənən tamamilə orijinal bir tipdir. Sivilizasiyalı Roma imperiyasına köçmək İngiltərədən başqa hər yerdə bu özünəməxsus istehsal sahəsinə son qoydu. Bu istehsalın meydana çıxmasında və daha da inkişaf etməsində olan eyniliyi, məsələn, tunc toqqalar göstərir; Burqundiyada, Rumıniyada, Azov dənizi sahillərində tapılan bu toqqalar eyni ingilis və İsveç e`malatxanalarından çıxıb gəlirdi və bunlar eyni dərəcədə şübhəsiz german mənşəlidir.

İdarəçiliyin təşkili də barbarlığın yüksək pilləsinə uyğundur. Tatsitə görə, hər yerdə ağsaqqallar (principes) şurası var idi, bu şura nisbətən kiçik məsələləri həll edirdi, daha mühüm məsələləri isə xalq yığıncağında həll olunmaq üçün hazırlayırdı; xalq yığıncağı barbarlığın aşağı pilləsində, hər halda bizim bildiyimiz yerdə, amerikalılar arasında, tayfa və ya tayfalar ittifaqı üçün də deyil, yalnız qəbilə üçün mövcuddur. Tamamilə İrokezlərdə olduğu kimi, ağsaqqallar (principes) hərbi başçılardan (duces) hələ kəskin surətdə fərqlənilirlər. Ağsaqqallar artıq qismən, tayfa üzvlərinin şərəf bilib gətirdikləri malqara, taxıl və s. kimi hədiyyələr hesabına yaşayırlar; Amerikada olduğu kimi, onları çox zaman eyni bir ailədən seçirlər; Yunanıstanda və Romada olduğu kimi, ata hüququna keçidməsi seçki qaydasının tədricən irsi hüquqa çevrilməsinə və beləliklə, hər qəbilədə ə`yan ailəsinin meydana gəlməsinə kömək edir. Tayfa ə`yanları adlanan bu qədim ə`yanların əksəriyyəti xalqlar köçdüüyü zaman və ya bundan bir az sonra məhv olub getmişdi. Hərbi rəislər mənşələrindən asılı olmayaraq yalnız bacarıqlarına görə seçilirdilər. Onların hakimiyyəti kiçik idi və onlar nümunə olmaqla tə`sir göstərməli idilər; qoşunda əsl intizam hakimiyyətini Tatsit aydın şəkildə kahinlərə isnad verir. Həqiqi hakimiyyət xalq yığıncağının əlində idi. Kral və ya tayfa ağsaqqalı sədrlik edir; xalq öz qərarını çıxarır: mənfi qərarı uğultu ilə, müsbət qərarı bəyənmə səsləri ilə və

silah oynatmaqla. Xalq yığıncağı eyni zamanda məhkəmə xidməti görür; buraya şikayətlə müraciət edirlər və şikayətləri buradaca həll edirlər, burada ölüm hökmləri çıxarılır, həm də yalnız qorxaqlıq, öz xalqına xəyanət və qeyri-təbii əxlaq pozğunluğu üstündə ölüm cəzası kəsilir. Qəbilələr və başqa bölmələr daxilində də mühakimə ağsaqqalın sədrliyi ilə hamı tərəfindən birlikdə icra edilir, bütün qədim german məhkəməsində olduğu kimi, ağsaqqal yalnız prosesə rəhbərlik edə bilər və suallar verə bilərdi; germanlarda həmişə və hər yerdə hökmü bütün kollektiv çıxarırdı.

Sezar zamanından bəri tayfaların ittifaqları meydana gəlmişdir; bunların bəzilərinə artıq krallar var idi; yunanlarda və romalılarda olduğu kimi, ali sərkərdə tiran hakimiyyətinə can atır və bəzən buna nail olurdu. Lakin belə uğurlu qəsbkarlar heç də qeyri-məhdud hökmdarlar deyildilər; amma onlar artıq qəbilə quruluşunun buxovlarını qırmağa başlayırdılar. Azad edilmiş qullar ümumən heç bir qəbiləyə mənsub ola bilmədiklərindən tabe mövqe tutmalı olduqları halda, həmin qullar içərisindən yeni kralların istəkli adamları çox zaman yüksək vəzifələrə çatır, sərvət və şöhrət sahibi olurdular. Roma imperiyasının işğalından sonra sərkərdələr də bu vəziyyətdə idilər, onlar indi böyük ölkələrin kralları olurdular. Franklarda kralın qulları və azad edilmiş adamları əvvəllər sarayda, sonra dövdətdə böyük rol oynayırdılar; yeni əyanların böyük hissəsi öz mənşəyini onlardan alır.

Kral hakimiyyətinin meydana gəlməsinə bir təsisat–drujinalar kömək etmişdi. Artıq biz Amerikanın qırmızı dərililəri arasında qəbilə quruluşu ilə yanaşı olaraq, öz bildikləri kimi müharibə etmək üçün xüsusi birləşmələrin necə yarandığını gördük. Bu xüsusi birləşmələr germanlarda artıq daimi ittifaqlar halını almışdı. Şöhrət qazanmış hərbi başçı öz ətrafına qənimət hərisi olan gənclərdən bir dəstə toplayırdı, onlar həmin başçıya, başçı da onlara şəxsən sadıq olmağa borclu idi. Başçı onları saxlayır və təltif edirdi, onların arasında müəyyən aşağıyuxarı rütbələr qoyurdu; kiçik yürüslərdə onlar başçı üçün şəxsi mühafizəçilər dəstəsi və həmişə döyüşə hazır qoşun olur, daha böyük yürüslərdə hazır zabitlər korpusu olurdular. Bu drujinalar nə qədər zəif olmalı idilərsə də və həqiqətən nə qədər zəif olmuşdularsa da,—məsələn, sonralar İtaliyada Odoakr yaxınlığında,—hər halda bunların mövcud olması artıq qədim xalq azadlığının tənəzzülü rüşeymi idi, xalqların köçməsi zamanı və bundan sonra onlar məhz belə bir rol oynayırdılar. Zira, əvvələn, onlar kral hakimiyyətinin meydana gəlməsinə kömək edirdilər; ikincisi artıq Tatsitin qeyd etdiyi kimi, onları mütəşəkkil bir tam halında yalnız daimi müharibələr və quldur basqınları ilə saxlamaq olardı. Soyğunçuluq bir məqsəd olmuşdu. Əgər drujinanın başçısı üçün yaxınlıqda görüləsi bir iş olmurdusa, o öz adamları ilə birlikdə müharibə edən başqa xalqlara tərəf üz tuturdu, çünki orada qənimət əldə etməyə ümidi olurdu; böyük qüvvələr halında Roma bayrağı altında hətta germanların özlərinə qarşı vuruşan yardımçı german qoşunları qismən bu cür drujinalardan toplanırdı. Hərbi muzdluluq sistemi—almanlar üçün rüsvayçılıq və lənət—burada öz ilkin formasında artıq mövcud idi. Roma imperiyasının işğalından sonra kralların bu drujinaçıları, azad olmayanlardan və romalılardan ibarət saray xidmətçiləri ilə yanaşı, sonrakı əyanların başlıca tərkib hissələrindən ikincisini təşkil etdilər.

Beləliklə, ümumiyyətlə, xalqlar halında birləşmiş german tayfalarında da, qəhrəmanlıq dövründəki yunanlarda və çarlar dövrü adlandırılan dövrdəki romalılarda olan eyni idarəçilik təşkilatı var idi: xalq yığıncağı, qəbilə ağsaqqalları şurası, artıq əsl kral hakimiyyətinə can atan sərkərdə. Bu, qəbilə quruluşunda ümumiyyətlə mümkün ola bilən ən çox inkişaf etmiş idarəçilik təşkilatı idi; barbarlığın yüksək pilləsi üçün ö nümunəvi idi. Cəmiyyət bu təşkilatın öz vəzifəsinə cavab verdiyi çərçivədən kənara çıxdıqda, qəbilə quruluşunun sonu gəlib çatırdı; bu quruluş dağılır, onun yerini dövlət tuturdu.

VIII

GERMANLARDA DÖVLƏTİN YARANMASI

Tatsitin dediyinə görə, germanlar sayca çox böyük bir xalq olmuşlar. Biz ayrı-ayrı german xalqlarının sayı haqqında Sezarın əsərindən təxmini təsəvvür əldə edirik; Reynin sol sahilinə gələn uzipetlərin və tenkterlərin sayını Sezar, qadınlar və uşaqlar da daxil olmaqla, 180000 nəfər hesab edir. Deməli, hər bir ayrıca xalqa 100000 nəfərə qədər düşür (Burada qəbul edilən rəqəmi Diodorun əsərində Qalliya keltlərindən bəhs olunan bir yer təsdiq edir; «Qalliyada sayca bərabər olmayan bir çox xalqlar yaşayır. Bunlardan ən böyüklərində əhalinin sayı təxminən 200000 nəfərə, ən kiçiklərində 50000 nəfərə çatır» (Diodorus Siculus, V, 25). Deməli, orta hesabla—125000 nəfər; ayrı-ayrı Qalliya xalqları daha yüksək dərəcədə inkişaf etdiklərinə görə, şübhəsiz, german xalqlarından sayca bir qədər çox hesab edilməlidir.), bu isə məsələn, irokezlərin tərəqqisi dövründə onların ümumi sayından xeyli çoxdur; o zaman Irokezlər 20000 nəfərə çatmadıqları halda, Böyük göllərdən tutmuş Ohayo və Potomaka qədər bütün ölkə üçün zəhimli bir qüvvə idilər. Bizə gəlib çatan məlumata görə, Reyn yaxınlığında məskunlaşan ən məşhur xalqların neçə yerləşdiyini xəritədə qeyd etməyə çalışsaq, hər bir belə xalq ayrılıqda orta hesabla Prussiya inzibati mahalının sahəsi qədər, yəni 10000 kv. kilometrə qədər, yaxud 182 kv. coğrafi mil qədər yer tutur. Lakin romalıların «Germania Magna» (Böyük Almaniya. *Red.*) Vislaya qədər, yuvarlaq rəqəmlə 500000 kv. kilometr əhatə edir. Ayrı-ayrı xalqların sayı orta hesabla 100000 nəfər olduqda, bütün «Germania Magna» əhalisinin ümumi sayı beş milyona çatmalı idi; barbar xalqlar qrunu üçün bu rəqəm xeyli böyükdür, bizim şərait üçün—bir kvadratkilometrə 10 nəfər, yaxud bir kvadrat coğrafi milə 550 nəfər—olduqca kiçik rəqəmdir. Lakin bu heç də o zaman yaşayan bütün germanların sayını əhatə etmir. Biz bilirik ki, Karpat boyunca lap Dunayın ağzına qədər qot tayfaları qrupundan olan german xalqları—bastarilər, pevkinlər və başqaları yaşayırdılar; bunlar o qədər çox idi ki, Plini bunları german tayfalarının beşinci əsas qrunu hesab edirdi; bizim tarixdən 180 il əvvəl Makedoniya çarı Perseyin yanında muzzla xidmət edən bu tayfalar Avqustun hakimiyyətinin hələ birinci illərində Adrianopol ətrafına qədər gedib çıxmışdılar. Əgər biz onların sayını bircə milyon hesab etsək, onda bizim tarixin əvvəlində germanların təxmini sayı ən azı altı milyon olar.

Onlar Almaniyada məskunlaşdıqdan sonra, əhali getdikcə daha böyük sür'ətlə artmalı idi; istehsalın inkişafı sahəsində təkcə yuxarıda göstərilən müvəffəqiyyətlər bunu subut edə bilərdi. Şlezviq bataqlıqlarında tapılan şeylər, burada ələ keçən Roma sikkələrinə görə fikir yeridilərsə, III əsrə aiddir. Beləliklə, bu zaman Baltik dənizi sahillərində artıq inkişaf etmiş metal və toxuculuq mə'muləti istehsalı yayılmışdı, Roma imperiyası ilə qızğın ticarət əlaqəsi saxlanırdı və daha varlılar artıq müəyyən cah-cəlal içərisində yaşayırdı—bütün bunlar əhalinin daha sıx olması əlamətləridir. Yenə bu vaxtlara yaxın həmçinin bütün Reyn, Roma sərhəd səddi və Dunay xətti boyunca, Şimal dənizindən Qara dənizə qədər sahədə germanların ümumi hərbi hücumu başlanır—bu da öz torpaqlarını genişləndirməyə can atan əhalinin getdikcə daha çox artdığını açıqca sübut edir. Mübarizə üç yüz il davam etmişdi və bu mübarizə zamanı qot xalqlarının bütün əsas hissəsi (skandinav qotları və burqundlar istisna olmaqla); cənubşərqə hərəkət etmiş və geniş hücum xəttinin sol qanadını təşkil etmişdir, bu xəttin mərkəzində isə yuxarı germanlar (germinonlar) Yuxarı Dunaya gəlib çatmış, sağ qanadda isə indi franklar adını alan iskevonlar Reynə tərəf getmişlər; ingevonların payına Britaniyanı fəth. etmək düşmüşdü. V əsrin axırlarında gücsüz, təqətsiz və köməksiz Roma imperiyasına germanların soxulması üçün yol açılmışdı.

Yuxarıda biz antik yunan və Roma sivilizasiyasının beşiyi başında durmuşduq. Burada biz onun məzarı önündə dayanmışıq. Aralıq dənizi hövzəsindəki bütün ölkələrdə. yüz illər boyu Roma dünya hökmranlığının hamarlayıcı. rəndəsi işləmişdir. Yunan dilinin müqavimət göstərmədiyi; yerlərdə bütün milli dillər öz yerini korlanmış latın dilinə verməli olurdu; bütün milli fərqlər aradan qalxmışdı, daha qallar, iberlər, liqurlar, noriklər yox idi—onların hamısı dönüb romalı olmuşdu. Roma idarəçiliyi və Roma hüququ hər yerdə qədim qəbilə birləşmələrini, bunlarla da birlikdə, yerli və milli özfəaliyyətin son qalıqlarını dağıtmışdı. Yeni meydana çıxmış Roma vətəndaşlığı bunun əvəzində heç bir şey təklif etmirdi; o heç bir milliyyəti ifadə etmirdi, yalnız milliyyət olmamasının ifadəsi idi. Hər yerdə yeni millətlərin ünsürləri var idi; müxtəlif əyalətlərin latın dialektləri bir-birindən getdikcə daha çox fərqlənirdi; bir zamanlar, İtaliyanı, Qallianı, İspaniyanı, Afrikanı müstəqil ərazilərə çevirmiş olan təbii sərhədlər hələ mövcud idi və hələ də özünü hissetdirirdi. Lakin bu ünsürləri yeni millətlər halında birləşdirə biləcək qüvvə heç bir yerdə yox idi; yaradıcılıq qüvvəsi hələ bir yana dursun, hələ heç yerdə inkişaf etmək və müqazimət göstərmək bacarığının izi də yox idi. Çox böyük ərazidə yaşayan külli miqdarda adamı birləşdirəcək yeganə əlaqə Roma dövləti idi, bu dövlət isə zaman keçdikcə həmin adamların ən qəddar düşməni və zalımı oldu. Əyalətlər Romanı məhv etdilər; Roma özü başqaları kimi əyalət şəhərinə çevrildi, o imtiyazlı idi, lakin daha hökmranlıq etmirdi, daha dünya imperiyasının mərkəzi və hətta imperatorlar üçün, həmçinin onların çanişinləri üçün iqamətgah deyildi; indi onlar Konstantinopolda, Trirdə, Milanda yaşayırdılar. Roma dövləti yalnız öz təbəələrinin qanını sormaq üçün nəhəng bir mürəkkəb maşına çevrilmişdi. Vergilər, dövlət mükəlləfiyyətləri və müxtəlif töycülər əhali kütləsini getdikcə daha dərin bir səfalətə düçar edirdi; çanişinlərin, vergi toplayanların, əsgərlərin soyğunçuluq hərəkətləri bu

zölmü gücləndirir və dözülməz edirdi. Dünya hökmranlığına çatmış Roma dövlətinin aqibəti məhz belə oldu: o öz yaşamaq hüququnu daxildə qayda-qanunu qorumaq və xaricdə barbarlardan müdafiə olunmaq üzərində qururdu; lakin onun qoyduğu qayda ən qəddar bir qaydasızlıqdan da pis idi, onun barbarlardan qorumaq istədiyi vətəndaşlar isə həmin barbarları bir xilaskar kimi gözləyirdilər.

Cəmiyyətin vəziyyəti də bu cür dözülməz idi. Respublikanın son zamanlarından etibarən Roma hökmranlığı artıq işğal olunmuş əyalətlərin amansız istismarına əsaslanırdı; imperiya bu istismarı nəinki aradan qaldırmamışdı, əksinə, onu bir sistem halına salmışdı. Imperiya nə qədər tənəzzül edirdisə, vergilər və mükəlləfiyyətlər bir o qədər artırdı, məmurlar bir o qədər daha həyasızlıqla talançılıq və soyğunçuluq edirdilər. Ticarət və sənaye heç zaman xalqları itaət altına alan romalıların işi olmamışdır; yalnız sələmçilikdə onlar özlərindən əvvəl və sonra olanların hamısını ötüb keçmişdilər. Ticarət sahəsində əvvəllər nə vardısa və nə saxlanmışdısa, məmurların soyğunçuluğu üzündən məhv oldu; ticarətdən salamat qalan nə vardısa, imperiyanın şərq hissəsində, yunan hissəsində idi, bu da bizim tədqiqat sahəmizdən kənara çıxır. Hamı səfalət içində idi, ticarət, sənət və incəsənət tənəzzül etmişdi, əhali azalmışdı, şəhərlər viran qalmışdı, əkinçilik daha aşağı səviyyəyə qayıtmışdı—Romanın dünya hökmranlığının son nəticəsi belə idi.

Bütün qədim dünyada istehsalın həlledici sahəsi olan əkinçilik indi yenidən həmişəkindən daha çox dərəcədə belə bir əhəmiyyət kəsb etmişdi. İtaliyada respublikanın süqutundan sonra demək olar bütün ərazini əhatə edən nəhəng malikanə komplekslərindən (latifundiyalardan) iki cür istifadə olunurdu: ya bir otlaq kimi—burada əhalinin yerini qoyunlar və öküzlər tutmuşdu, bunlara baxmaq üçün isə yalnız az miqdar qul lazım gəlirdi; ya da villalar şəklində—burada qullar kütləsinin əli ilə böyük miqyasda bağçılıq yaradılmışdı—bu da qismən cah-cəlal içərisində yaşayan sahibin tələbatını ödəmək üçün, qismən də şəhər bazarlarında satmaq üçün idi. Böyük otlaqlar qalmışdı və hətta genişləndirilmişdi; villamalikanələr və buradakı bağçılıq öz sahiblərinin var-yoxdan çıxması və şəhərlərin viran qalması ilə birlikdə tənəzzül etdi. Latifundiyların qul əməyinə əsaslanan təsərrüfatı daha gəlir vermirdi; lakin bu dövrdə həmin təsərrüfat iri kənd təsərrüfatının mümkün olan yeganə forması idi. Xırda təsərrüfat yenidən əkinçiliyin yeganə faydalı forması, oldu. Villalar bir-birinin ardınca kiçik parsellərə bölünürdü, bunlar da müəyyən məbləğ müqabilində irsi icarədarlara verilirdi, yaxud bunları icarədən daha çox, müdir olan və öz əməyi müqabilində illik məhsulun altıda bir hissəsini, bəzən də cəmi yalnız doqquzda bir hissəsinin alan «partiarrii» (paydarlar. *Red.*) əldə edirdilər. Lakin ən çox hallarda bu, xırda parsellər hər il müəyyən məbləğ ödəyən, torpağa təhkim edilən və öz parseli ilə birlikdə satıla bilən kolonlara, icarəyə verilirdi; doğrudur, onlar qul deyildilər, lakin, azad da hesab olunmurdular, azad şəxslərlə evlənmə bilməzdilər və onların öz aralarındakı nigahları qanuni hesab edilmirdi, qulların nigahları kimi, sadəcə bir-biri ilə yaşamaq (contubernium) hesab olunurdu. Onlar orta əsrlərdəki təhkimlilərin sələfləri idilər.

Antik köləlik öz dövrünü bitirmişdi. Nə iri kənd təsərrüfatında, nə də şəhər manufakturalarında köləlik daha sərf edilən əməyi doğruldacaq qədər gəlir vermirdi, – onun məhsulları üçün olan bazar aradan qalxmışdı. Imperiyanın tərəqqisi dövründəki nəhəng istehsalın kiçilərək gəlib çatdığı xırda əkinçilik və xırda sənətdə isə çoxlu qul tətbiq etmək üçün yer yox idi. Yalnız varlıların ev təsərrüfatında işləyən və onların cah-cəlallı həyat sürməsinə xidmət edən qullar üçün cəmiyyətdə hələ yer qalmışdı. Lakin ölüb getməkdə olan köləlik hələ belə bir təsəvvürü yaşada bilirdi ki, hər bir məhsuldar əmək azad romalıları layiq olmayan qul əməyidir, indi isə bütün vətəndaşlar belələridir. Nəticədə, bir tərəfdən, lüzumsuz və bir yük olub azad edilən qulların sayı artmışdı, digər tərəfdən də, kolonların və yoxsullaşmış (Amerikanın keçmiş quldarlıq ştatlarındakı «whites»-i (ağ yoxsulları. *Red.*) xatırladan) azad adamların sayı artmışdı. Antik köləliyin tədriclə ölüb getməsində xristianlıq əsla müqəssir deyildir. Xristianlıq tam yüz illər boyu Roma imperiyasında köləliklə yola getmiş və sonralar heç zaman xristianlarda: nə şimalda germanlar, nə Aralıq dənizində venesiyalılar arasında qul alverinə, nə də sonralar zənci alverinə mane olmamışdır (Yepiskop Kremonski Liutprandin dediyinə görə, X əsrdə Verdendə, deməli, Müqəddəs german imperiyasında¹⁷⁶ başlıca peşə xədimlər hazırlamaq idi, onlar böyük mənfəətlə İspaniyaya, mavritan hərəmxanaları üçün ixrac edilirdi.). Kvləlik daha öz xərcini ödəmədi və buna görə də ölüb getdi. Lakin ölməkdə olan köləlik azad adamların məhsuldar əməyə nifrəti şəklində öz zəhərli neştərini qoyub getdi. Bu, Roma aləminin düşdüyü çıxılmaz vəziyyət idi: köləlik iqtisadi cəhətdən daha mümkün deyildi, azad adamların əməyi əxlaq nöqteyi-nəzərindən mənfur bir şey hesab edilirdi. Birincisi artıq ictimai istehsalın əsas forması ola bilmirdi, ikincisi isə hələ ola bilməzdi. Bu vəziyyətdən yalnız köklü bir inqilab xilas edə bilərdi.

Əyalətlərdə vəziyyət bundan yaxşı deyildi. Bizim əlimizdə ən çox Qalliya haqqında mə'lumat vardır. Kolonlarla yanaşı olaraq burada hələ azad xırda kəndlilər var idi. Onlar mə'murların, hakimlərin və sələmçilərin zorakılığından özlərini qorumaq üçün çox zaman qüdrətli bir şəxsin havadarlığına, himayəsinə sığınurdılar; təkcə ayrı-ayrı kəndlilər deyil, bütöv icmalar bu cür hərəkət edirdi, belə ki, IV əsrdə imperatorlar bunun qadağan edilməsi haqqında dəfələrlə fərmanlar vermişdilər. Lakin bu, himayə axtaranlara nə verirdi? Himayəçi onlara belə bir şərt qoyurdu ki, öz torpaq sahələri üzərində mülkiyyət hüququnu ona versinlər, o da bunun əvəzində onların həmin sahələrindən ömürlük istifadə etmələrini tə'min edirdi. Müqəddəs kilsə bu hiyləni qavradı və bundan IX və X əsrlərdə ilahi səltənəti və öz torpaq mülklərini genişləndirmək məqsədi ilə sə'ylə istifadə etdi. Doğrudur, o zaman, təxminən 475-ci ildə yepiskop Marselli Salvian belə bir soyğunçuluğa qarşı hələ hiddətlənir və belə söyləyir: Roma mə'murlarının və iri torpaq sahiblərinin zülmü o qədər dözülməz olmuşdur ki, bir çox «romalılar» artıq barbarlar tərəfindən tutulmuş yerlərə qaçırırlar, orada yaşayan Roma vətəndaşları isə yenidən Romanın hökmranlığı altına düşməkdən qorxduqları qədər heç bir şeydən qorxmurlar. O zaman ata-anaların yoxsulluq üzündən çox vaxt öz uşaqlarını köləliyə satdıqlarını buna qarşı verilən qanun təsdiq edir.

German barbarları romalıları onların öz dövlətindən azad etmək müqabilində romalıların bütün torpaqlarının üçdə iki hissəsini əllərindən alıb öz aralarında bölüşdürmüşdülər. Bölgü qəbilə quruluşu qaydaları ilə olurdu; işğalçılar sayca nisbətən çox olmadıqlarına görə, geniş torpaqlar bölünməmiş qalırdı, bunların bir hissəsi bütün xalqın, bir hissəsi də ayrı-ayrı tayfa və qəbilələrin ixtiyarında qalırdı. Hər bir qəbilə daxilində əkin yeri və çəmənlər püşk atmaq yolu ilə ayrı-ayrı təsərrüfatlar arasında bərabər sahələrlə bölünmüşdü; torpağın yenidən bölüşdürülməsinin sonralar təkrar edilib-edilmədiyi bizə məlum deyildir, hər halda Roma əyalətlərində torpaq bölgüsü tezliklə aradan qalxmışdı və ayrı-ayrı sahələr özgəninkiləşdirilə bilən xüsusi mülkiyyətə—alloda çevrilmişdi. Meşə və örüşlər bölünmədən ümumi istifadədə qalırdı; onlardan belə istifadə edilməsi, həmçinin bölünmüş əkin yerinin becərilməsi üsulu qədim adət üzrə və bütün icmanın qərarları ilə tənzim olunurdu. Qəbilə öz kəndində nə qədər çox yaşayırdısa və romalıları tədricən bir-birinə nə qədər çox qarışırdısa, əlaqənin ərazi xarakteri qarşısında qohumluq xarakteri getdikcə daha çox arxa sıraya keçirdi; icma-marka daxilində qəbilə əriyib gedirdi, həm də onun icma-markada icma üzvlərinin qohumluq münasibətlərindən əmələ gəlməsi izləri hələ kifayət qədər tez-tez görünür. Beləliklə nəzərə çarpmadan, hər halda icma-markanın qaldığı ölkələrdə—Fransanın şimalında, İngiltərədə, Almaniyada və Skandinaviyada,—qəbilə təşkilatı ərazi təşkilatına keçirdi və buna görə də dövlətə uyğunlaşa bilmişdi. Lakin bu təşkilat hər halda, təbii surətdə yaranmış olan və bütün qəbilə quruluşunu fərqləndirən öz demokratik xarakterini davam etdirirdi və hətta sonralar ona zorla qəbul etdirilmiş pozulma formasında həmin quruluşun canlı ünsürlərini, bununla da məzlumların əlindəki bu silahı ən yeni zamana qədər saxlamışdı.

Beləliklə, əgər qəbilədə qan əlaqəsi tezliklə öz əhəmiyyətini itirmişdisə, bu ondan irəli gəlmişdi ki, işğal nəticəsində tayfa və bütün xalq içərisində də onun orqanları pozulmuşdu. Biz bilirik ki, itaət alınmayanlar üzərində hökmranlıq qəbilə quruluşu ilə bir yerə sığmır. Burada aiz bunu böyük miqyasda görürük. Roma əyalətlərinin ağası olmuş german xalqları özlərinin fəth etdikləri bu ərazinin idarə olunmasını təşkil etməli idilər. Lakin nə romalı kütlələri qəbilə birləşmələrinə qəbul etmək, nə də həmin birləşmələr vasitəsi ilə bu kütlələr üzərində hökmranlıq etmək mümkün deyildi. Əvvəllər hələ çox hissəsinin mövcud olmaqda davam etdiyi yerli Roma idarəçiliyi orqanlarına başçılıq etmək üçün Roma dövlətinin yerinə yeni bir əvəzedici qoymaq lazım idi, bu isə yalnız başqa bir dövlət ola bilərdi. Buna görə də qəbilə quruluşu orqanları dövlət orqanlarına çevrilməli idi, həm də vəziyyət üzündən çox tezliklə çevrilməli idi. Lakin fəth xalqın ən yaxın nümayəndəsi sərkərdə idi. Fəth edilən vilayətin daxili və xarici təhlükədən müdafiəsi sərkərdənin hakimiyyətini gücləndirməyi tələb edirdi. Sərkərdənin hakimiyyətinin kral hakimiyyətinə çevrilməsi vaxtı gəlib çatdı və bu çevrilmə baş verdi.

Frank krallığı üzərində dayanaq. Burada qalib salı frankları xalqı nəinki geniş Roma dövlət malikanələrini tamamilə ələ keçirdi, habelə bölgü zamanı böyük və kiçik; mahalların (Gau) və icma-markaların icma mülklərinə daxil edilməmiş olan bütün geniş

torpaq sahələrində—xüsusilə də bütün böyük meşə sahələrində sahib oldu. Adi bir ali sərkərdədən əsl monarxa çevrilmiş olan frank: kralının gördüyü birinci iş həmin xalq malını kral əmlakına çevirmək, bunu xalqdan ogurlayıb hədiyyə və ya bəxşislər şəklində öz drujinasına paylamaq oldu. Əvvəlləq» onun şəxsi hərbi müşayiətçilərindən və ona tabe başqa sərkərdələrdən ibarət olan bu drujina tezliklə nəinki romalılar, yəni romanlaşmış qallar hesabına böyüdü—bu qallar öz yazı banarıqları, öz təhsilləri, roman danışığı dilini və latın ədəbi dilini, həmçinin yerli hüququ bilmələri sayəsində tezliklə onun üçün zəruri olmuşdular; bu drujina həmçinin qullar, təhkimlilər və azad edilmişlər hesabına böyüdü, bunlar isə onun saray güruhunu təşkil edirdilər və bunların içərisindən o özünə istəkli adamlar seçirdi. Bunların hamısı xalqa məxsus olan torpaqdan sahələr alırdılar, özü də ilk zamanlar əsasən hədiyyə olaraq alır, sonralar isə bu sahələr onlara benefisyalər şəklində bağışlanırdı, həm də əvvəllər, bir qayda olaraq, kralın ömrünün axırlarına qədər verilirdi¹⁷⁷. Beləliklə, xalqın hesabına yeni ə`yanların əsası yaranırdı.

Bundan əlavə. Dövlət çox geniş olduğuna görə, köhnə qəbilə quruluşu vasitələrindən istifadə etməklə onu idarə etmək mümkün deyildi; ağsaqqallar şurası, çoxdan aradan qalxmamışdısa, toplaşa da bilmirdi və tezliklə kralın daimi yaxın adamları ilə əvəz edildi; köhnə xalq yığıncağı görkəm üçün qalmaqda davam edirdi, lakin o da getdikcə daha artıq dərəcədə ancaq krala tabe olan sərkərdələrin və yeni yaranmaqda olan ə`yanların yığıncağından ibarət olurdu. Əvvəllər Roma kəndlilərinin respublikanın son zamanlarında var-yoxdan çıxdıqları kimi, torpağa sahib olan və frank xalqının əsas hissəsini təşkil adən azad kəndlilər də daimi daxili müharibələr və işğalçılıq müharibələri, xüsusən Böyük Karlın vaxtında aparılan son işğalçılıq müharibələri nəticəsində taqətdən düşmüş və var-yoxdan çıxmışdılar. Əvvəllər bütün qoşunu, Fransa ərazisi işğal edildikdən sonra isə onun əsas özəyini təşkil edən bu kəndlilər IX əsrin əvvəllərində o qədər yoxsullaşmışdılar ki, beş kəndlidən az qala ancaq biri yürüşə gedə bilirdi. Bilavasitə kral tərəfindən çağırılan və azad kəndlilərdən ibarət olan yığma qoşunun yerini yeni meydana çıxan ə`yanlar içərisindəki xidmətli adamlardan düzəldilən qoşun tutdu, həm də buraya asılı kəndlilər də daxil edildi, bunlar isə keçmişdə kraldan başqa heç bir ağa tanımayan, daha əvvəllər isə ümumiyyətlə heç bir ağa, o cümlədən kralı da tanımayan adamların nəsilləri idi. Karlın xələfləri zamanı frank kəndli silkinin var-yoxdan çıxmasını daxili müharibələr, kral hakimiyyətinin zəifliyi və maqnatların müvafiq qəsdləri başa çatdırmışdı,—bunlara bir də Karl tərəfindən tə`yin edilən və öz vəzifələrini irsi vəzifəyə çevirməyə çalışan mahal qrafları [Gaugrafen]¹⁷⁸ əlavə olunmuşdu,—nəhayət, bunu normanların basqınları başa çatdırmışdı. Böyük Karlın vəfatından əlli il sonra frankların imperiyası da, ondan dörd yüz il əvvəl Roma imperiyasının frankların ayaqları altına düşdüyü kimi, əlacsız olaraq normanların ayaqları altına düşmüşdü.

Həm də o, təkcə xarici düşmənlər qarşısında öz gücsüzlüyü cəhətdən deyil, habelə öz daxili ictimai qaydası və ya, daha doğrusu, qaydasızlığı cəhətdən də demək olar eyni ilə belə olmuşdu. Azad frank kəndliləri də öz sələfləri olan Roma kolonları kimi bir

vəziyyətə düşmüşdülər. Onlar müharibələr və qarətlər nəticəsində var-yoxdan çıxaraq, yeni meydana gələn ə`yanların və ya kilsənin himayəsinə əl atmalı idilər, çünki kral hakimiyyəti çox zəif olduğuna görə, onları müdafiə edə bilmirdi; lakin onlar bu himayəni bəhə qiymətə əldə etməli olurdular. Əvvəllər Qalliya kəndliləri kimi onlar da öz torpaq sahəsi üzərində mülkiyyət hüququnu himayəçiyə verməli idilər, sonra bu sahəni ondan müxtəlif və dəyişilən şərtlərlə asılı şəkildə geri alıb saxlaya bilirdilər, lakin həmişə mükəlləfiyyətlər icra etmək və töycü vermək müqabilində geri alırdılar; bir dəfə bu asılılığa düşdükdə, onlar yavaş-yavaş öz şəxsi azadlıqlarını da itirirdilər; bir neçə nəsiləndən sonra onların əksəriyyəti artıq təhkimli idi. Azad kəndli silkinin nə qədər tezliklə aradan qalxdığını o zaman Paris yaxınlığında, indi isə Parisin özündə olan Sen-Jermen-de-Pre abbatlığının torpaq mülklərinin Irminon tərəfindən tərtib edilən siyahısı göstərir. Bu abbatlığın ətrafa yayılmış olan geniş mülklərində o zaman, hələ Böyük Karlın sağlığında 2788 təsərrüfat var idi və burada yalnız german adları daşıyan franklar yaşayırdılar. Bu rəqəm 2080 kolon, 35 lit, 220 qul və ancaq 8 nəfər azad sakin daxil idi! Belə bir adət var idi ki, himayəçi kəndlini öz torpaq sahəsini onun mülkiyyətinə verməyə məcbur edirdi, sonra da bu sahəni kəndliyə yalnız ömürlük istifadəyə verirdi; Salvian tərəfindən allahsızlıq e`lan edilmiş olan bu adətdən indi hər yerdə kilsə kəndlilərə qarşı istifadə edirdi. İndi getdikcə daha artıq dərəcədə adi bir hal olan biyar mükəlləfiyyətlərinin ilk timsalı həm Roma anqariyaları, dövlət üçün görülən məcburi işlər idi¹⁷⁹, həm də körpü tikmək, yol çəkmək və başqa ümumi məqsədlər üçün german: icma-markası üzvləri tərəfindən yerinə yetirilən mükəlləfiyyətlər idi. Beləliklə, əhali kütləsi dörd yüz ildən sonra sanki öz ilk vəziyyətinə qayıtmışdı.

Bu isə yalnız onu sübut edirdi ki, əvvələn, tənəzzül dövründəki Roma imperiyasında ictimai təbəqələşmə və mülkiyyətin bölüşdürülməsi əkinçilik və sənayedə istehsalın o zamankı səviyyəsinə tamamilə uyğun idi, deməli, labüd idi; ikincisi, sonrakı dörd yüz il ərzində istehsalın bu səviyyəsk. Əhəmiyyətli dərəcədə nə aşağı enmiş və nə də yüksəlmişdi, buna görə də eyni bir zərurətlə yenidən mülkiyyətin bu cür bölüşdürülməsinə səbəb olmuş və eyni əhali siniflərini doğurmuşdu. Roma imperiyasının mövcud olduğu son yüz illər ərzində şəhər kənd üzərində öz əvvəlki hökmranlığını: itirmişdi və germanların hökmran olduqları ilk yüz illər ərzində bu hökmranlığı yenidən əldə edə bilməmişdi. Bu isə həm əkinçiliyin, həm də sənayenin aşağı inkişaf pilləsində durduğunu göstərir. Belə bir ümumi vəziyyət zəruri olaraq, hakimiyyətə malik iri torpaq sahiblərini və asılı xırda kəndliləri doğurur. Belə bir cəmiyyətə, bir tərəfdən, qul işlədən Roma latifundiyaları təsərrüfatını, digər tərəfdən biyar əməyi tətbiq edilən ən yeni iri təsərrüfatı qəbul etdirmək üçün nə qədər az imkan olduğunu məşhur imperator villaları barəsində Böyük Karlın keçirdiyi əzəmətli, lakin demək olar heç bir izi qalmayan təcrübələr sübut edir. Bu təcrübələri yalnız monastırlar davam etdirirdi və yalnız burada həmin təcrübələr səmərəli olurdu; lakin monastırlar subaysızlığa əsaslanan qeyri-normal ictimai orqanizmlər idi; bunlar müstəsna nəticələr verə bilərdi, lakin məhz buna görə də özləri bir istisna olaraq qalmaqda idi.

Hər halda bu dörd yüz il ərzində irəliyə doğru addım atılmışdı. Əgər bu dövrün axırlarında da biz onun əvvəllərindəki az qala eyni əsas siniflərə təsadüf ediriksə də, həmin siniflərin ibarət olduğu adamlar hər halda başqalaşmışdılar. Antik köləlik aradan qalxmışdı, əməyə bir qul məşğələsi kimi nifrət edən, var-yoxdan çıxıb, dilənçiləşmiş azad adamlar aradan qalxmışdı. Roma kolonu ilə yeni təhkimli arasında azad frank kəndlisi dururdu. Məhv olmağa üz qoymuş Roma aləminin «faydasız xatirələri və əbəs mübarizəsi» həmişəlik yox olmuşdu. IX əsrdəki ictimai siniflər məhv olmağa üz qoymuş sivilizasiyanın tənəzzülü şəraitində deyil, yeni sivilizasiyanın doğum əzabları şəraitində meydana gəlmişdi. Yeni nəsil–istər ağalar, istərsə nöqərlər–öz Roma sələflərinə nisbətən kişilər nəslı idi. Qüdrətli torpaq maqnatları ilə onlardan asılı olan kəndlilər arasındakı münasibətlər, romalılar üçün antik dünyanın qəti məhvini ifadə etmək forması olan bu münasibətlər yeni nəsil üçün yeni inkişafın başlanğıc nöqtəsi idi. Sonra, həmin dörd yüz il nə qədər səmərəsiz görünsə də, bu illərin *bir* böyük nəticəsi qalmışdı: müasir millətlər meydana gəlmişdi, gələcək tarix üçün bəşəriyyətin Qərbi Avropada olan hissəsi yenidən təşəkkül tapmış və parçalanmışdı. Germanlar Avropanı həqiqətən yenidən canlandırıdılar, buna görə də german dövründə dövlətlərin dağılması norman-sarasin əsarəti ilə bitmədi, əksinə, benefisiyalar və himayə (kommendasiya¹⁸⁰) münasibətləri sisteminin yüksəlib feodalizmə keçməsi ilə və əhalinin o qədər çox artması ilə bitdi ki, iki yüz ildən də az bir müddətdən sonra səlib yürüşlərində dəhşətli dərəcədə qan axıdılmasının zərəri hiss edilmədi (İbarənin «və əhalinin o qədər çox artması ilə» sözlərindən sonra gələn hissəsi Engels tərəfindən 1891-ci il nəşrində əlavə edilmişdir. *Red.*).

Bəs bu necə əsrarəngiz sehrli bir vasitə idi ki, bunun köməyi ilə germanlar ölməkdə olan Avropaya yeni bir həyat qüvvəsi verdilər? Bu qüvvə, bizim şovinist tarixnəvisliyin uydurduğu kimi, german irqinə fitrətən xas olan ayrıca bir e`cazkar qüvvə idimi? Qətiyyəni yox. Germanlar, xüsusən o zaman, ari qrupunun yüksək dərəcədə istə`dadlı bir budağı idilər, həm də həyat qüvvələrinin tam çiçəkləndiyi pillədə idilər. Lakin Avropanı onların spesifik milli xüsusiyyətləri deyil, sadəcə olaraq onların barbarlığı, onların qəbilə quruluşu cavanlaşdırdı.

Onların şəxsi bacarığı və igidliyi, azadlıqsevərliyi və bütün ictimai işlərə öz işi kimi baxmağa sövq edən demokratik instinkti,—bir sözlə, romalıların itirdikləri və Roma aləmi lehməsindən yeni dövlətlər yaradıb yeni millətlərin meydana gəlməsinə təkan verə biləcək bütün keyfiyyətlər,—bütün bunlar barbarlığın yüksək pilləsində duran adamın səciyyəvi cəhətləri, onun qəbilə quruluşunun bəhrələri deyildisə bəs nə idi? Əgər germanlar monoqamiyanın antik formasını dəyişmişdilsə, ailədə kişinin hökmranlığını yumşaltmışdılsa, qadını klassik dünyada heç zaman görünməyən daha yüksək bir mövqeyə qaldırmışdılsa,—onları buna qadir edən onların barbarlığı, onların qəbilə adətləri, onların arasında ana hüququ dövründən hələ yaşayan qalıqlar deyildisə bəs nə idi?

Əgər onlar, hər halda üç ən mühüm ölkədə, Almaniyada, Şimali Fransada və İngiltərədə əsl qəbilə quruluşunun icma-marka formasında qalığını xilas edib feodal

dövlətinə keçirə bilmişdilərse və bununla da məzlum sinfə, kəndlilərə hətta ən ağır orta əsrlər təhkimçilik qaydaları şəraitində, nə antik qulların, nə də müasir proletarların hazır şəkildə görə bilmədikləri məhəlli birlik və müqavimət vasitəsi vermişdilərse,—buna səbəb onların barbarlığı, onların qəbilələrlə məskunlaşmaq üsulu, yalnız barbarlıq dövrünə xas olan bu üsul deyildisə, bəs nə idi?

Nəhayət, onlar Roma imperiyasında da köləliyin getdikcə daha artıq dərəcədə keçməkdə olduğu daha yumşaq bir asılılıq formasını, onların öz vətəninə artıq mövcud olmuş bu formanı inkişaf etdirib ən ümumi bir forma halına sala bilmişdilərse,—bu forma, Furiyinin ilk dəfə qeyd etdiyi kimi, məhkumlara onların *bir sinif kimi* tədriclə azad olması vasitəsini verir (*fournit aux cultivateurs des moyens d'affranchissement collectif et progressif* (əkinçilərə *kollektiv surətdə və tədrici olaraq* azadlığa çıxmaq üçün vasitələr verir. *Red.*)), bunun da sayəsində həmin forma köləlikdən çox yüksəkdə dururdu, həm də bu forma şəraitində yalnız ayrıca şəxsin aralıq vəziyyət keçirmədən dərhal azadlığa buraxılması mümkün idi (qədim dünya qalibiyyətli üsyan vasitəsi ilə köləliyi məhv etməyi bilmirdi); halbuki orta əsrlərdəki təhkimlilər həqiqətən bir sinif kimi özlərini tədricən azad etməyə çalışırdılar,—bunun üçün biz onların öz barbarlığına deyilsə, bəs nəyə borcluyuq?—axı həmin barbarlıq üzündən onlar bu asılılığı öz yerlərində tam inkişaf etmiş köləliyə çatdırmamışlar: nə antik kölə əməyi formasına, nə də Şərqdəki ev köləliyinə çatdırmışlar.

Roma aləminə germanların verdikləri canlı və səmərəli nə varsa, bunların hamısı barbarlığa məxsus idi. Doğrudan da, məhv olmağa üz qoyan qocalmış sivilizasiya dünyasını yalnız barbarlar cavanlandıra bilərdilər. Xalqların köçməsi ərəfəsində germanların gəlib çatdıqları və yüksəldikləri pillə—barbarlığın yüksək pilləsi—bu proses üçün məhz ən çox əlverişli idi. Bununla hər şey izah edilmiş olur.

IX

BARBARLIQ VƏ SIVILİZASIYA

Biz üç ayrıca böyük misal əsasında—yunanların, romalıların və germanların təmsalında qəbilə quruluşunun dağılmasını izlədik. Yekunda barbarlığın, artıq yüksək pilləsində cəmiyyətin qəbilə təşkilatını sarsıdan və sivilizasiyanın meydana gəlməsi ilə bu təşkilatı tamamilə aradan qaldıran ümumi iqtisadi şəraiti nəzərdən keçirək. Burada Marksın «Kapital»ı da bizim üçün Morqanın kitabı qədər zəruri olacaqdır.

Vəhşiliyin orta pilləsində meydana gələn və onun yüksək pilləsində öz inkişafını davam etdirən qəbilə, əlimizdə olan mənbələrin fikir yürütməyə imkan verdiyinə görə, barbarlığın aşağı pilləsində özünün çiçəklənməsinə çatır. Biz də bu inkişaf pilləsindən başlayaq.

Amerika qırmızı dərililərinin bizim üçün misal olması lazım gəldiyi bu yerdə biz tam inkişaf etmiş qəbilə quruluşu görürük. Tayfa bir neçə qəbiləyə, ən çox hallarda iki qəbiləyə («Ən çox hallarda iki qəbiləyə» sözləri Engels tərəfindən 1891-ci il nəşrində əlavə edilmişdir. *Red.*) bölünürdü; əhali artdıqca, bu ilkin qəbilələrdən hər biri bir neçə qız qəbiləsinə bölünür, bunlara nisbətən ilkin qəbilə bir fratriya kimi meydana çıxır;

tayfa özü bir neçə tayfaya bölünür, bunlardan hər birində biz çox zaman yenə əvvəlki qəbilələri görürük; ittifaq, heç olmazsa ayrı-ayrı hallarda, qohum tayfaları ehtiva edir. Bu sadə təşkilat onun meydana gəldiyi ictimai şəraitə tamamilə uyğundur. Bu təşkilat həmin şəraitə xas olan, təbii surətdə meydana çıxan strukturun başqa bir şey deyildir; həmin təşkilat bu cür təşkil olunmuş cəmiyyət daxilində baş verə biləcək bütün münaqişələri yoluna qoymağa qadirdir, xarici aləmlə olan münaqişələri müharibə aradan qaldırır; müharibə tayfanın məhv edilməsi ilə qurtara bilər, lakin onun əsarət altına alınması ilə əsla yox. Qəbilə quruluşunun əzəməti, eyni zamanda onun məhdudluğu özünü bunda göstərir ki, burada ağalıq və əsarət üçün yer yoxdur. Qəbilə quruluşu daxilində hüquqlarla vəzifələr arasında hələ heç bir fərq mövcud deyildir; hindi üçün: ictimai işlərdə iştirak etmək, qan intiqamı və ya bu intiqam müqabilində ödənc verilməsi hüquqdur, ya vəzifə–sualı mövcud deyildir; bu sual da ona belə bir sual kimi mənasız görünərdi ki, yuxu, ov etmək hüquqdurmu, yoxsa vəzifə? Eyni ilə tayfa və qəbilənin müxtəlif siniflərə təbəqələşməsi mümkün deyildir. Bu da bizi həmin quruluşun iqtisadi bazisini nəzərdən keçirməyə gətirib çıxarır.

Əhali son dərəcə seyrəkdir; o yalnız tayfanın yaşadığı yerdə sıxdır; bu yerin ətrafında geniş bir sahə şəklində, hər şeydən əvvəl, ovçuluq üçün olan ərazi vardır, sonra da, bu tayfanı başqa tayfalardan ayıran və onun üçün mudafiə xidməti görən bitərəf meşə zolağı vardır. Əmək bölgüsü xalis təbii yolla əmələ gəlmişdir; o yalnız cinslər arasında mövcuddur. Kişi vuruşur, ova və balıq tutmağa gedir, çiy şəklində yeyinti məhsulları əldə edir və bunun üçün lazım gələn alətləri hazırlayır. Qadın evdə işləyir, yemək və paltar hazırlamaqla məşğuldur–bişirir, toxuyur, tikir. Bunlardan hər biri öz sahəsində: kişi meşədə, qadın isə evdə sahibkardır. Hər biri özünün hazırladığı və işlətdiyi alətlərin mülkiyyətçisidir: kişi–silahın, ovçuluq və balıqçılıq ləvazimatının, qadın isə–ev şeylərinin. Ev təsərrüfatı bir neçə, çox zaman bir çox ailələr tərəfindən kommunist əsasları ilə idarə olunur (Xüsusilə Amerikanın şimal-qərb sahilində–bax: Bankroftda. Kraliça Şarlotta adalarındakı hayda tayfasında bir damın altında 700-ə qədər adamı əhtə sdən ev təsərrüfatına təsadüf olunur. Nutkalarda bir damın altında butöv tayfalar yaşayırdı.). Birlikdə hazırlanan və istifadə edilən şey ümumi mülkiyyətdir: ev, dirrik, qayıq. Beləliklə, sivilizasiyalı cəmiyyətin hüquqçuları və iqtisadçıları tərəfindən uydurulan «öz əməyi ilə əldə edilmiş mülkiyyət» əslində burada və yalnız burada mövcuddur, həm də bu, müasir kapitalist mülkiyyətinin hələ də arxalandığı axırcı qondarma hüquqi əsasdır.

Lakin insanlar heç də hər yerdə bu pillədə dayanmadılar. Asiyada onlar elə heyvanlar tapdılar ki, bunları əhliləşdirmək və sonralar əhliləşdirilmiş halda çoxaltmaq mümkün idi. Vəhşi çamışı ovlamaq lazım idi, əhliləşdirildikdə isə hər il bala doğur və bundan əlavə, süd verirdi. Bəzi ən qabaqçıl tayfalarda–arılərdə, semitlərdə, bəlkə artıq turanlarda da–başlıca əmək sahəsi əvvəlcə malqaranı əhliləşdirmək və yalnız sonralar onu artırmaq və ona baxmaq olmuşdur. Çoban tayfalar qalan barbarlar kütləsindən ayrıldılar–bu, *birinci böyük ictimai əmək bölgüsü* idi. Çoban tayfalar nəinki qalan barbarlardan çox istehsal edirdilər, həmçinin onların istehsal etdikləri yaşayış vasitələri

də başqa idi. Onlara nisbətən bu tayfaların nəinki südü, süd məhsulları və əti xeyli çox idi, habelə onların əlində dəri, yun, qəzil var idi və xammal kütləsi artdıqca daha da çox iplik və parça olurdu. Bunun sayəsində ilk dəfə olaraq müntəzəm mübadilə mümkün oldu. Daha əvvəlki inkişaf pillələrində yalnız təsadüfi mübadilə ola bilərdi; silah və alət hazırlanmasında xüsusi bir məharət müvəqqəti əmək bölgüsünə səbəb ola bilərdi. Məsələn, bir çox yerlərdə sonrakı daş alətlər hazırlayan e'malatxanaların şübhəsiz iz qalıqları tapılmışdır; burada öz məharətini göstərən ustalar, ehtimal ki, hələ indi də Hindistanda qəbilə icmalarının daimi sənətkarlarının etdiyi kimi, bütün kollektivin hesabına və onun xeyrinə işləyirdilər. Bu inkişaf pilləsində mübadilə yalnız tayfa daxilində meydana çıxmağa bilərdi, buranın özündə də o, müstəsna bir hal olaraq qalırdı. Indi, çoban tayfalar ayrıldıqdan sonra isə biz, əksinə, müxtəlif tayfaların üzvləri arasında mübadilə üçün, onun daimi bir təsisat kimi inkişaf edib möhkəmlənməsi üçün bütün şəraiti hazır şəkildə görürük. Əvvəllər mübadilə tayfalar arasında hər tərəfin qəbilə ağsaqqalları vasitəsilə edilirdi; sürülər əlahiddə mülkiyyətə (1884-cü il nəşrində «əlahiddə mülkiyyətə» («Sondereigenthum») sözləri əvəzində «xüsusi mülkiyyət» («Privateigenthum») çap edilmişdir. *Red.*) çevrilməyə başladıqda isə, ayrı-ayrı şəxslər arasındakı, mübadilə getdikcə daha üstün yer tutdu və nəhayət, mübadilənin yeganə forması oldu. Lakin çoban tayfaların özqonşuları ilə mübadilə etdikləri başlıca şey malqara idi; malqara elə bir əmtəə olmuşdu ki, onun vasitəsi ilə bütün başqa əmtəələrə qiymət qoyulurdu və o hər yerdə bu əmtəələr müqabilində məmnuniyyətlə qəbul olunurdu,—bir sözlə, artıq bu pillədə malqara pul funksiyasını kəsb etdi və pul xidməti görürdü. Əmtəə mübadiləsi artıq meydana gələn zaman xüsusi əmtəəyə—pula olan tələbat belə bir zərurət və sürətlə inkişaf edirdi.

Barbarlığın aşağı pilləsində olan Asiya sakinlərinə, görünür, məlum olmayan dirlikçilik onlarda orta pillədən gec olmayaraq, tarlaçılığın sələfi kimi meydana gəlmişdir. Turan düzənliyinin iqlim şəraitində uzun sürən sərt qış üçün yem ehtiyatı olmadan çoban həyatı mümkün deyildir; beləliklə, burada çəmənçilik və dənli bitkilər zəruri idi. Qara dənizdən şimalda olan çöllər haqqında da eyni sözləri demək olar. Lakin əvvəllər dən malqara üçün istehsal edilirdisə, tezliklə o insan üçün də qida oldu. Bəcərilən torpaq hələ tayfanın mülkiyyəti olaraq qalırdı və əvvəlcə qəbilənin istifadəsinə, sonralar qəbilənin özü tərəfindən ev icmalarının, nəhayət («Ev icmalarının, nəhayət» sözləri Engels tərəfindən 1891-ci il nəşrində əlavə edilmişdir. *Red.*), ayrı-ayrı şəxslərin istifadəsinə verilirdi; onların bu torpağa müəyyən sahiblik hüquqları ola bilərdi, lakin bundan artıq yox.

Bu pillədə sənaye fəaliyyəti sahəsindəki nailiyyətlərdən ikisinin xüsusilə böyük əhəmiyyəti vardır; birincisi toxucu dəzgahı, ikincisi—metal filizlərinin əridilməsi və metal e'malıdır. Bunlardan ən mühümləri mis və qalay, həmçinin bunların əridilib qarışdırılmasından alınan tunç idi; tuncdan yararlı alət və silah hazırlanırdı, lakin o, daş alətləri sıxışdırıb aradan çıxara bilmirdi; bunu yalnız dəmir edə bilərdi, dəmiri isə hələ hasil edə bilmirdilər. Bəzək və zinət üçün qızıl və gümüş işlətməyə başlamışdılar, onlar görünür, artıq mis və tunca nisbətən daha çox dəyərli idi.

Bütün sahələrdə—maldarlıqda, əkinçilikdə, ev sənətində—istehsalın artması nəticəsində insanın iş qüvvəsi onu saxlamaq üçün lazım gəldiyindən daha çox miqdarda məhsul istehsal edə bilirdi. Eyni zamanda istehsalın artması hər bir qəbilə, ev icması və ya ayrıca ailə üzvünün payına düşən gündəlik əməyin qədərini artırırdı. Yeni iş qüvvəsi cəlb etmək tələbatı meydana gəldi. Müharibə bu iş qüvvəsini verirdi: hərbi əsirləri qullara çevirməyə başladılar. Birinci böyük ictimai əmək bölgüsü, bununla birlikdə əmək məhsuldarlığının, deməli, sərvətin də artması, məhsuldar fəaliyyət dairəsinin genişlənməsi, bütünlükdə götürülən o zamankı tarixi şəraitdə zəruri olaraq köləliyə gətirib çıxartdı. Birinci böyük ictimai əmək bölgüsündən cəmiyyətin də iki sinfə birinci böyük bölgüsü—ağalarla qullara, istismarçılarla istismar olunanlara bölgüsü meydana gəldi.

Tayfa və ya qəbilənin ümumi sahibliyindən sürülərin necə və nə zaman ayrı-ayrı, ailə başçılarının mülkiyyətinə keçdiyi barəsində biz indiyədək heç bir şey bilmirik. Lakin həmin keçid, əsasən, bu pillədə olmalı idi. Sürülərin və başqa yeni sərvətlərin əldə edilməsi ilə də, ailədə inqilab baş verdi. Peşə həmişə kişilərə məxsus bir iş idi, peşə vasitələri kişi tərəfindən hazırlanırdı və onun mülkiyyəti idi. Sürülər yeni peşə vasitələri idi; onların ilkin əhliləşdirilməsi, sonralar da onlara baxılması kişinin işi idi. Buna görə də malqara kişiye məxsus idi; malqaranın mübadiləsi yolu ilə alınan əmtəələr və qullar da ona məxsus idi. İndi peşənin verdiyi bütün izafi hissə kişiye çatırdı; qadın bunun istehlakında iştirak edirdi, lakin mülkiyyətdə onun payı yox idi. «Vəhşi» döyüşçü və ovçu, evdə qadından sonra ikinci yer tutmaqla kifayətlənirdi, «daha mülayim» çoban öz sərvəti ilə öyünərək, birinci yerə keçmişdi, qadını isə ikinci yerə sıxışdırmışdı. Həm də qadın şikayət edə bilməzdi. Ailədə əmək bölgüsü kişi ilə qadın arasında mülkiyyətin bölgüsünü şərtləndirirdi; ailədə əmək bölgüsü əvvəlki halında qalmışdı. və bununla belə, o vaxta qədər mövcud olan ev münasibətlərini indi tamamilə alt-üst etmişdi, həm də ancaq ona görə ki, ailədən kənarda əmək bölgüsü başqalaşmışdı. Əvvəllər qadının evdə hökmranlığını təmin edən səbəb—onun əməyinin ev işi ilə məhdud olması,—həmin səbəb indi evdə kişinin hökmranlığını labüd edirdi; indi kişinin peşəəməyinə nisbətən qadının ev işi öz əhəmiyyətini itirmişdi; kişinin əməyi hər şey idi, qadının əməyi isə cüzi bir əlavə. Artıq burada aşkar olur ki, qadın ictimai məhsuldar əməkdən kənar edildikcə və xüsusi ev əməyi ilə kifayətlənməyə məcbur olduqca, qadının azad edilməsi, onun hüquqda kişi ilə bərabərləşməsi nə indi, nə də gələcəkdə mümkün deyildir. Qadının azadlığa çıxması yalnız o zaman mümkün olacaqdır ki, o, istehsalda böyük, ictimai miqyasda iştirak edə bilsin, ev işi isə onun yalnız cüzi bir vaxtını alsın. Bu isə yalnız müasir iri sənaye sayəsində mümkün olmuşdur; bu sənaye nəinki qadın əməyinə böyük miqyasda yol verir, hətta bunu açıqca tələb edir, xüsusi ev əməyini isə getdikcə daha artıq dərəcədə ictimai istehsalda əritməyə çalışır.

Evdə kişinin fe`lən hökmranlığının qərar tuması ilə onun təkbaşına hakimiyyəti yolundakı son maneələr aradan qalxdı. Bu təkbaşına hakimiyyət ana hüququnun devrilməsi, ata hüququnun tətbiq edilməsi, ikili nığahdan təcridlə monoqamiyaya

keçilməsi nəticəsində möhkəmlənib əbədləşdi. Bu isə qədim qəbilə quruluşuna zərbə vurdu: ayrıca ailə qəbiləyə qarşı duran zəhmli bir qüvvə oldu.

Sonrakı addım bizi barbarlığın yüksək pilləsinə, elə bir dövrə gətirib çıxarır ki, bu zaman bütün mədəni xalqlar öz qəhrəmanlıq dövrünü,—dəmir qılınc, bununla da birlikdə dəmir kotan və balta dövrünü keçirir. Tarixdə inqilabi rol oynamış bütün xammal növlərindən axıncısı və ən mühüm olanı, yəni kartof meydana çıxana qədər axıncısı olan dəmir insana xidmət etməyə başladı. Dəmir daha böyük sahələrdə tarlaçılıq üçün, geniş meşə sahələrini təmizləyib əkin yerinə çevirmək üçün imkan yaratdı; dəmir sənətkara elə möhkəm və kəskin alətlər verdi ki, bunların qarşısına heç bir daş, o zaman məlum olan metallardan heç biri çıxa bilmədi. Bunların hamısı birdən-birə olmamışdı; birinci dəmir çox zaman tuncdad yumşaq olurdu. Buna görə də daş silah yalnız tədriclə aradan qalxırdı; təkcə «Hildebrand haqqında mahnı»da deyil, 1066-cı ildə Hasting yaxınlığındakı döyüşdə də hələ daş baltalar işə salınırdı¹⁸¹. Lakin indi tərəqqi arasına kəsilmədən daha kiçik fasilələrlə və daha sürətlə davam edirdi. Öz daş hasarları, qüllələri və dişli məhəccərləri ilə daş və ya kərpic evləri əhatə edən şəhər tayfanın və ya tayfalar ittifaqının mərkəzi olmuşdu,—bu, tikinti sənətində nəhəng tərəqqinin göstəricisi idi, lakin bununla belə təhlükənin və müdafiəyə olan tələbatın artması əlaməti idi. Sərvət sürətlə, lakin ayrı-ayrı şəxslərin sərvəti kimi artırdı; bir-birindən getdikcə daha çox aralanan toxuculuqda, metal əməlinə və başqa peşələrdə daha çox yüksələn dərəcədə istehsal müxtəlifliyi artır və istehsal məharəti təkmilləşirdi; indi əkinçilik taxilla, qabıqlı bitkilərlə və meyvələrlə yanaşı olaraq, bitki yağı və şərab da verməyə başladı—bunları hazırlamağı öyrənmişdilər. Bu qədər müxtəlif iş daha eyni bir şəxs tərəfindən görülməzdi; *ikinci böyük əmək bölgüsü baş verdi*: sənət əkinçilikdən ayrıldı. İstehsalın və bununla da birlikdə əmək məhsuldarlığının arası kəsilmədən artması insanın iş qüvvəsinin dəyərini artırırdı, əvvəlki inkişaf pilləsində yenidən meydana gələn və aradək təsadüf edilən köləlik indi ictimai sistemin mühüm bir tərkib hissəsi olur; qullar daha sadəcə köməkçi olurlar; indi onlarca qulu qovub tarlalarda və əməlatxanalarda işlədirlər. İstehsal iki böyük əsas sahəyə, əkinçiliyə və sənətə bölündükdə, bilavasitə mübadilə üçün istehsal—əmtəə istehsalı meydana gəlir, bununla birlikdə ticarət, həm də təkcə tayfa daxilində və onun sərhədlərində deyil, habelə dəniz aşırı ölkələrlə də ticarət meydana gəlir. Lakin bütün bunlar hələ çox az inkişaf etmiş bir şəkildə idi; nəcib metallar üstün və ən ümumi bir əmtəə—pul olmağa başlayır, lakin hələ onu kəsmirlər, sadəcə çəkisinə görə mübadilə edirlər.

Azad şəxslərlə qullar arasındakı fərqlə yanaşı varlıqlarla yoxsullar arasındakı fərq özünü göstərir,—yeni əmək bölgüsü ilə bərabər cəmiyyətin yenidən siniflərə bölünməsi meydana çıxır. Ayrı-ayrı ailə başçıları arasındakı əmlak fərqləri köhnə kommunist ev icmasını onun hələ qalmaqda olduğu hər yerdə partladır; bununla birlikdə bu icmanın vasitələri ilə torpağın birgə becərilməsi də aradan qalxır. Əkin yerləri ayrı-ayrı ailələrin istifadəsinə verilir—əvvəlcə müvəqqəti, sonra isə həmişəlik; əkin yerlərinin tam xüsusi

mülkiyyətə keçməsi tədriclə və ikili nigahdan monoqamıyaya keçilməsi ilə yanaşı baş verir. Ayrıca ailə cəmiyyətin təsərrüfat vahidi olur.

Əhalinin artmaqda olan sıxlığı həm daxildə, həm də xarici aləmə münasibətdə daha sıx birləşməyə məcbur edir, Qohum tayfaların ittifaqı hər yerdə bir zərurət olur, tezliklə isə bunların hətta birləşməsi və beləliklə ayrı-ayrı tayfa ərazilərinin bütün xalqın ümumi bir ərazisi halında birləşməsi zəruri olur. Xalqın hərbi başçısı—«rex, basileus, thiudans»—zəruri, daimi bir vəzifəli şəxs olur. Hələ xalq yığıncağının mövcud olmadığı yerdə bu cür yığıncaq meydana gəlir. Sərkərdə, şura, xalq yığıncağı inkişaf edib hərbi demokratiyaya keçən qəbilə cəmiyyətinin orqanlarını. təşkil. edir. Bu ona görə hərbi demokratiya idi ki, indi müharibə və müharibədən ötrü təşkil olunmaq xalq həyatının müntəzəm funksiyaları olur. Qonşuların sərvəti, sərvət əldə etmək artıq ən mühüm həyatı məqsədlərindən biri olan xalqlarda tamahkarlıq doğurur. Onlar barbardırlar: qarət onlara yaradıcı əməkdən daha asan və hətta daha şərəfli görünür. Əvvəllər yalnız hücumun intiqamını almaq üçün, yaxud daha kifayət etməyən ərazini genişləndirmək üçün edilən müharibə indi yalnız qarət naminə aparılır, daimi bir peşə olur. Əbəs deyildir ki, yeni, möhkəmləndirilmiş şəhərlərin ətrafında zəhmli hasarlar ucalır: bunların xəndəklərində qəbilə quruluşunun məzarı görünür, qüllələri isə artıq sivilizasiyaya çatır. Cəmiyyət daxilində də eyni hal baş verir. Qarətçilik müharibələri ali sərkərdənin, habelə ona tabe olan sərkərdələrin hakimiyyətini gücləndirir; onların xələflərinin adət üzrə eyni ailələrdən seçilməsi yavaş-yavaş, xüsusilə ata hüququ möhkəmləndiyi zamandan e`tibarən, irsi hakimiyyətə keçir, buna isə əvvəllər dözürlər, sonra bunu tələb edirlər və, nəhayət, bunu qəsb edirlər; irsi kral hakimiyyəti və irsi ə`yanlar üçün təməl qoyulur. Beləliklə, qəbilə quruluşu orqanları xalq, qəbilə, fratriya, tayfa içərisindəki öz köklərindən tədriclə ayrılır, bütün qəbilə quruluşu isə özünün əksinə çevrilir: tayfaların öz işlərini azad tənzim etmək təşkilatından o, qonşuları qarət etmək və onlara zülm etmək təşkilatına çevrilir, buna da uyğun olaraq onun orqanları xalq iradəsi alətlərindən dönüb öz xalqına qarşı yönəldilən müstəqil hökmranlıq və zülm orqanlarına çevrilir. Lakin qızgın sərvət ehtirası qəbilə üzvlərini varlılarla yoxsullara parçalamasaydı, «eyni bir qəbilə daxilindəki əmlak fərqləri mənafe ümumiliyini qəbilə üzvləri arasında antaqonizmə çevirməsəydi» (Marks) (Bax: «Marks və Engelsin arxiv», IX cild, səh. 153–154. *Red.*) və köləliyin yayılması nəticəsində daha yaşayış vasitələrinin şəxsi əməklə əldə edilməsi yalnız qula layiq, qarətdən daha biabırçı bir iş hesab edilməyə başlanmasaydı, bu heç vaxt baş verə bilməzdi.

İndi biz sivilizasiyanın kəndinə gəlib çatdıq. Sivilizasiya əmək bölgüsündə irəliyə doğru yeni bir addımla başlanır. Aşağı pillədə adamlar yalnız bilavasitə öz istehlakı üçün istehsal edirdilər; ara-sıra baş verən mübadilə tək-tək hallarda olurdu, yalnız təsadüfən artıq qalan məhsula aid idi. Barbarlığın orta pilləsində biz çoban xalqlarda malqara şəklində əmlak olduğunu görürük, bu da sürü müəyyən dərəcəyə çatmış olduqda, müntəzəm surətdə şəxsi istehlakdan bir qədər artıq verir; eyni zamanda biz çoban xalqlarla sürüləri olmayan geri qalmış tayfalar arasında da əmək bölgüsü

olduğunu, beləliklə, bir-biri ilə yanaşı iki müxtəlif istehsal pilləsi olduğunu və, deməli, müntəzəm mübadilə üçün şərait olduğunu görürük. Barbarlığın yüksək pilləsində əkinçiliklə sənət arasında əmək bölgüsü daha da irəliləyir, deməli, əmək məhsullarının getdikcə daha artıq hissəsi bilavasitə mübadilə üçün istehsal edilir, beləliklə, ayrı-ayrı istehsalçılar arasındakı mübadilə cəmiyyət üçün həyati bir zərurətə çevrilir. Sivilizasiya özündən əvvəl yaranmış olan bütün bu əmək bölgüsü növlərini, xüsusən şəhərlə kənd arasındakı əksliyin kəskinləşdirilməsi yolu ilə möhkəmləndirir (həm də qədim dövrdə olduğu kimi, iqtisadi cəhətdən şəhər kənd üzərində hökmranlıq edə bilər, yaxud orta əsrlərdə olduğu kimi kənd şəhər üzərində hökmranlıq edə bilər), həm də buna həlledici əhəmiyyətə malik olan, yalnız özünə xas olan üçüncü bir əmək bölgüsünü əlavə edir—daha istehsalla deyil, yalnız məhsul mübadiləsi ilə məşğul olan bir sinif, yəni *tacirləri* yaradır. Bu vaxta qədər siniflərin yaranması səbəbləri hələ yalnız istehsalla bağlı idi; bu səbəblər istehsalda məşğul olan adamları rəhbərlərə və icraçılara, yaxud daha çox və daha az miqyaslı istehsalçılara bölürdü. Burada ilk dəfə elə bir sinif meydana çıxır ki, o, istehsalda əsla iştirak etmədiyi halda, ümumiyyətlə və bütövlükdə istehsalın rəhbərliyini öz əlinə keçirir və istehsalçıları iqtisadi cəhətdən özünə tabe edir, hər iki istehsalçı arasında aradan qaldırılmaz bir vasitəçi olur və onların hər ikisini istismar edir. Istehsalçıları, mübadilə ilə əlaqədar olan zəhmət və təhlükədən azad etmək, onların məhsullarının satışını genişləndirib ən uzaq bazarlara qədər aparıb çıxarmaq və, beləliklə, guya əhalinin ən faydalı sinfini yaratmaq bəhanəsi ilə tufeylilər sinfi, əsl ictimai müftəxorlar sinfi meydana gəlir; bu sinif özünün həqiqətdə çox cüzn olan xidmətlərinin əvəzində istər vətəndəki istehsalın, istərsə əcnəbi istehsalın gülünü dərir, tez bir zamanda böyük sərvət və cəmiyyətdə buna müvafiq nüfuz sahibi olur, məhz buna görə də sivilizasiya dövründə getdikcə daha fəxri mövqe tutur və istehsalı getdikcə daha artıq dərəcədə özünə tabe edir, nəhayət, özü öz məhsulunu—vaxtaşırı ticarət böhranlarını yaradır.

Nəzərdən keçirdiyimiz inkişaf pilləsində gənc tacirlər onların qarşısına çıxacaq böyük işlər haqqında hələ heç bir şey bilmirlər. Lakin tacirlər təşəkkül tapır və zəruri olurlar, bu isə kifayətdir. Onlarla birlikdə *metal pul*, kəsilmiş sikkə meydana gəlir və metal pulla da bərabər qeyri-istehsalçının istehsalçı və onun istehsalı üzərində hökmranlığı üçün yeni vasitə yaranır. Gizli şəkildə bütün başqa əmtəələri özündə ehtiva edən əmtəələr əmtəəsi, istədikdə hər bir cəlbədicə və istənilən şeyə çevrilə bilən e`cazkar bir vasitə kəşf edilmiş olur. Kim bu əmtəəyə sahib idisə, o, istehsal aləminə hökmran olurdu. Bəs buna ən əvvəl kim sahib idi? Tacir. Pul səcdəgahını o öz əlində möhkəm saxlayırdı. O zəhmət çəkib belə e`lan etmişdi ki, bütün əmtəələr və bunlarla birlikdə bütün əmtəə istehsalçıları pulun qarşısında diz çökməlidirlər. O, praktikada sübut etdi ki, bütün başqa sərvət formaları bu ümumiyyətlə sərvət təcəssümü qarşısında yalnız bir kölgədir. Pulun hökmranlığı sonralar heç zaman onun bu gənclik dövründəki qədər ibtdən kobud və zorakı formada meydana çıxmamışdır. Pula əmtəə alınmasının ardınca borc pul verilməsi, bununla da birlikdə faiz və sələmçilik meydana gəldi. Həm də sonrakı vaxtlarda heç bir qanunvericilik borclunu, borc verən sələmçinin ayaqları

altına Qədim Afina və Roma qanunvericiliyi qədər rəhmsizlik və amansızlıqla atmır,— bunların hər ikisi isə öz-özünə adi hüquq kimi, yalnız iqtisadi zərurət üzündən meydana gəlmişdi.

Əmtəələrdə və qullarda ehtiva olunan sərvətlə yanaşı, pql sərvəti ilə yanaşı indi torpaq sərvəti də meydana gəldi. Əvvəllər qəbilə və ya tayfa tərəfindən ayrı-ayrı şəxslərə verilmiş torpaq parsellərinə onların sahib olmaq hüququ indi o qədər möhkəmlənmişdi ki, bu parsellər irsi mülkiyyət hüquqları əsasında onların ixtiyarına keçmişdi. Axı son zamanlar onlar ən çox məhz buna çalışırdılar ki, qəbilə icmasının parselə olan hüquqlarından, onlar üçün bir buxov olmuş bu hüquqlardan parseli azad etsinlər. Onlar bu buxovlardan xilas oldular, lakin bundan az sonra öz yeni torpaq mülkiyyətindən də xilas oldular. Torpaq üzərində tam, azad mülkiyyət nəinki torpağa maneəsiz və qeyri-məhdud sahib olmaq imkanı demək idi, habelə onu özkəninkiləşdirmək imkanı demək idi. Torpaq qəbilənin mülkiyyəti olaraq qaldıqca, bu imkan yox idi. Lakin yeni torpaq sahibi qəbilə və tayfanın ali mülkiyyəti buxovunu öz üzərindən qəti olaraq atdıqda, bu vaxta qədər onu torpağa qırılmaz tellərlə bağlayan əlaqələri də qırdı. Bunun nə demək rlduğunu ona torpaq üzərində xüsusi mülkiyyətlə bir zamanda ixtira edilən pul izah etdi. İndi torpaq satılan və girov qoyulan bir əmtəə ola bilərdi. Torpaq üzərində mülkiyyət yarandıqda, dərhal hipotek də icad edildi (bax: Afina). Monoqamiyanın ardınca heterizm və fahişəlik gəldiyi kimi, bu zamandan e`tibarən torpaq mülkiyyətinin də ardınca daim hipotek gəlir. Siz tam, azad, özgəninkiləşdirilə bilən torpaq mülkiyyəti istəyirdiniz,—buyurun, alın: «tu l`as voulu, Guhkgu Dandin!» (sən bunu istəyirdin, Jorj Danden! (Molyer. «Jorj Danden», I pərdə, doqquzuncu səhnə). *Red.*).

Beləliklə, ticarətin genişlənməsi ilə birlikdə, pulla və sələmçiliklə, torpaq mülkiyyəti və hipotek ilə birlikdə sərvət sayca kiçik olan bir sinfin əlində sür`ətlə təmərküzləşir və mərkəzləşir, bununla yanaşı isə kütlələrin yoxsullaşması artır və yoxsullar kütləsi çoxalırdı. Yeni sərvət aristokratiyası köhnə qəbilə ə`yanlarını (Afinada, Romada, germanlar arasında), əgər onlar lap əvvəldən bu aristokratiyaya uyğun gəlmirdilərsə, tamamilə sıxışdırıb arxa sıraya keçirirdi. Həm də azad şəxslərin əmlak vəziyyətinə görə belə siniflərə bölünməsi ilə yanaşı, xüsusən Yunanıstanda, qulların sayı olduqca artırdı (Afinada qulların sayı üçün bax: yuxarıda, səh. 117. Korinfdə şəhərin çiçəkləndiyi dövrdə qulların sayı 400000 nəfərə, Eginada 470000 nəfərə çatırdı, hər iki halda azad vətəndaşların sayından on qat artıq idi.), qulların məcburi əməyi elə bir əsas idi ki, bütün cəmiyyətin üstqurumu bunun üzərində yüksəlirdi.

İndi isə görə, bu ictimai çevriliş zamanı qəbilə quruluşu nə hala düşdü. Bu quruluş onun iştirakı olmadan inkişaf etmiş yeni ünsürlər qarşısında aciz qaldı. Bu quruluşun müqəddəm şərti ondan ibarət idi ki, eyni bir qəbilə və ya hər halda tayfa üzvləri yalnız onların məskun olduğu eyni bir ərəzidə birgə yaşayırdılar. Bu artıq çoxdan aradan qalxmışdı. Hər yerdə qəbilələr və tayfalar bir-birinə qarışmışdı, hər yerdə azad vətəndaşlar arasında qullar, himayədə olan şəxslər, yadyerlilər yaşayırdılar.. Yalnız barbarlığın orta pilləsinin axırlarında əldə edilən əhali oturaqlığını ticarət fəaliyyəti,

məşğələlərin dəyişilməsi, torpaq mülkiyyətinin özgəninkiləşdirilməsi üzündən əhalinin tərkibində yaranan dəyişikliklər və yaşayış yerinin tez-tez dəyişdirilməsi hey pozurdu. Qəbiləbirləşmələrinin üzvləri öz ümumi işlərini müzakirə etmək üçün daha bir yerə toplaşa bilmirdilər; hələ yalnız cüzi işlər, məsələn, dini bayramlar keçirilməsi bir təhər qaydaya salınırdı, Tə`min edilməsi üçün qəbilə birləşmələrinin uyğunlaşdırıldığı tələbat və mənafe ilə yanaşı, istehsal şəraitindəki çevriliş və onun ictimai quruluşda doğurduğu dəyişikliklər nəticəsində nəinki qədim qəbilə quruluşuna yabançı olan və habelə ona hər cəhətdən əks olan yeni tələbat və mənafe meydana gəlmişdi. Əmək bölgü sü sayəsində meydana gəlmiş sənətkar qruplarının mənafeyi, kəndin əksinə olaraq, şəhərin xüsusi tələbatı yeni orqanlar tələb edirdi; lakin bu qruplardan hər biri müxtəlif qəbilə, fratriya və tayfalara mənsub adamlardan ibarət idi, hətta yadgerliləri də ehtiva edirdi; buna görə də həmin orqanlar qəbilə quruluşundan kənarda, onunla yanaşı, həmçinin ona qarşı yaranmalı idi.—həm də hər bir qəbiləbirləşməsində bu mənafe toqquşması öz növbəsində özünü; göstərir, varlılarla yoxsulların, sələmçilərlə borcluların eyni bir qəbilədə və eyni bir tayfada birləşdiyi yerdə ən yüksək kəskinlik dərəcəsinə çatırdı.— Bundan əlavə, qəbilə icmalarına yad olan yeni əhali kütləsi var idi və bu əh.ali, Romada olduğu kimi, ölkədə bir qüvvə ola bilərdi, həm də bu əhali sayca o qədər çox idi ki, onu tədricən qan qohumluğuna əsaslanan qəbilələrə və tayfalara daxil etmək mümkün deyildi. Qəbilə icmaları bu kütləyə qapalı, imtiyazlı korporasiyalar şəklində qarşı dururdu; təbii surətdə yetişmiş ibtidai demokratiya nifrət edilən bir aristokratiyaya çevrilmişdi.—Nəhayət, qəbilə quruluşu heç; bir daxili əkslikləri olmayan bir cəmiyyətdən meydana gəlmişdi və yalnız bu cəmiyyətə uyğun idi. Onun ictimai rə`ydən başqa heç bir məcburetmə vasitəsi yox idi. Burada isə elə bir cəmiyyət yaranmışdı ki, o, bütün öz iqtisadi həyat şəraiti üzündən, azad adamlarla qullara, istismarçı? varlılarla istismar olunan yoxsullara parçalanmalı idi,—bu cəmiyyət həmin əkslikləri nəinki yenidən bərişdirə bilməzdi, hətta bunları getdikcə daha çox kəskinləşdirməli idi. Belə bir cəmiyyət yalnız həmin siniflər arasındakı daimi açıq mübarizədə və ya üçüncü bir qüvvənin hökmranlığı altında mövcud ola bilərdi, bu qüvvə isə bir-biri ilə mübarizə edən siniflərdən guya yüksəkdə duraraq, onların açıq toqquşmalarını yatırır və sinfi mübarizənin ən çoxu yalnız iqtisadi sahədə, qanuni deyilən formada aparılmasına yol verirdi. Qəbilə quruluşu öz dövrünü başa vurmuşdu. Onu əmək bölgüsü və bunun nəticəsində cəmiyyətin siniflərə parçalanması dağıtdı. Onun yerini *dövlət* tutdu.

Yuxarıda biz qəbilə quruluşunun xarabaları üzərində dövlətin yüksəldiyi üç başlıca formanı ayrı-ayrılıqda nəzərdən keçirdik. Afina ən xalis, ən klassik bir formadır: burada dövlət bilavasitə və əsas e`tibarı ilə, qəbilə cəmiyyətinin öz daxilində inkişaf edən sinfi əksliklərdən meydana gəlir. Romada qəbilə cəmiyyəti bu cəmiyyətdən kənarda duran, sayca çox, hüquqsuz olsa da, vəzifə daşıyan plebs tərəfindən əhatə olunmuş qapalı aristokratiyaya çevrilir; plebsin qələbəsi köhnə qəbilə quruluşunu partladır və onun xarabaları üzərində dövlət yaradır, burada da tezliklə həm qəbilə aristokratiyası, həm də

plebs büsbütün əriyir. Nəhayət, Roma imperiyasına qalib gələn germanlarda dövlət bilavasitə geniş özgə ərazilərin fəth edilməsi nəticəsi kimi meydana gəlir, həmin ərazilər üzərində hökmranlıq üçün qəbilə quruluşu heç bir vasitə vermirdi. Lakin bu fəth ilə nə əvvəlki əhaliyə qarşvi ciddi bir mübarizə, nə də mütərəqqi bir əmək bölgüsü bağlı olmadığına görə; fəth olunan xalqlarla fəth edənlərin iqtisadi inkişaf səviyyəsi, demək olar, bərabər olduğuna görə, deməli, cəmiyyətin iqtisadi əsası əvvəlki kimi qaldığına görə, qəbilə quruluşu bundan sonra da tam yüz illər ərzində marka quruluşu şəklində dəyişilmiş bir formada, ərazi formasında mövcud ola bilər və hətta sonrakı zadəgan və patrisi qəbilələrində, hətta, məsələn, Ditmarşendə olduğu kimi, kəndli qəbilələrində daha zəif şəkildə bir müddət bərpa oluna bilər (Qəbilənin mahiyyəti haqqında heç olmazsa təxmini təsəvvürü olan ilk tarixçi Nibur idi; bu da, –habelə məhz oradan götürdüyü səhvlər də, –onun Ditmarşen¹⁸² qəbilələrinə bələd olmasının nəticəsidir.).

Beləliklə, dövlət heç də cəmiyyətə kənardan qəbul etdirilmiş bir qüvvə deyildir. Həmçinin dövlət heç də Hegelin iddia etdiyi «mə`nəvi ideyanın gerçəkliyi», «əqlin surəti və gerçəkliyi»<sup>183</sup> deyildir. Dövlət müəyyən inkişaf pilləsində cəmiyyətin məhsuludur; dövlət bunun e`tiraf edilməsidir ki, həmin cəmiyyət öz-özü ilə elə həlledilməz ziddiyyət içərisində dolaşmış qalmış, elə barışmaz əksliklərə parçalanmışdır ki, bunlardan xilas olmaqda acizdir. Bu əksliklərin, bir-birinə zidd iqtisadi mənafeyi olan siniflərin bir-birini və cəmiyyəti səmərəsiz mübarizədə didişdirib yeməməsi üçün, görünür, cəmiyyətdən yüksəkdə duran bir qüvvə, toqquşmanı mö`tədilləşdirən, onu «qayda» çərçivəsində saxlayan bir qüvvə zəruri oldu. Cəmiyyətdən törəmiş olan, lakin özünü onun üzərində yüksəldən, özünü getdikcə daha artıq dərəcədə ondan ayıran bu qüvvə məhz dövlətdir.

Köhnə qəbilə təşkilatına nisbətən dövlət, əvvələn, dövlət təbəələrinin *ərazi bölgüləri* üzrə təqsimi ilə fərqlənir. Qan əlaqələri üzündən meydana gələn davam edən köhnə qəbilə birləşmələri, gördüyümüz kimi, ən çox ona görə daha kifayət olmadı ki, bunların müqəddəm şərti, qəbilə üzvlərinin müəyyən ərazi ilə bağlılığı çoxdan aradan qalxmışdı. Ərazi qalmışdı, lakin adamlar mütəhərrik olmuşdular. Buna görə də başlanğıc nöqtəsi olaraq ərazi bölgüsü qəbul edildi və vətəndaşlara, qəbilə və tayfadan asılı olmadan məskunlaşdıqları yerlərdə öz ictimai hüquq və vəzifələrini həyata keçirmək imkanı verildi. Vətəndaşların yaşadıkları yerə görə bu cür təşkili bütün dövlətlərdə ümumən qəbul edilmişdir. Buna görə də o bizə təbii görünür; lakin biz bu cür təşkilin Afina və Romada qəbilələr üzrə olan köhnə təşkilatın yerində bərqərar ola bildiyi vaxta qədər nə kimi inadlı və uzun mübarizə aparılması lazım gəldiyini gördük.

İkinci fərqləndirici cəhət –özünü bir silahlı qüvvə kimi təşkil edən əhaliyə artıq bilavasitə mütabiq gəlməyən *kütləvi hakimiyyətin* tə`sis edilməsidir. Bu xüsusi kütləvi hakimiyyət ona görə lazımdır ki, cəmiyyət siniflərə parçalandığı zamandan bəri əhalinin öz-özünə fəaliyyət göstərən silahlı təşkilatı mümkün olmadı. Qullar da əhalinin tərkibinə daxililər; 365000 qula nisbətdə 90000 Afina vətəndaşı yalnız imtiyazlı sinif təşkil edir. Afina demokratiyasının xalq qoşunu qullara qarşı yönəldilmiş aristokratik

kütləvi hakimiyyət idi və onları itaətdə saxlayırdı; lakin vətəndaşları da itaətdə saxlamaq üçün, yuxarıda söyləndiyi kimi, jandarmeriya zəruri oldu. Bu kütləvi hakimiyyət hər bir dövlətdə vardır. O, təkcə silahlı adamlardan deyil, habelə maddi əlavələrdən, həbsxanalardan və hər cür məcburetmə idarələrindən ibarətdir, həm də bunlar cəmiyyətin qəbilə quruluşuna bəlli deyildi. O, hələ inkişaf etməmiş sinfi əkslikləri olan cəmiyyətlərdə və uzaq vilayətlərdə, bə`zən Amerika Birləşmiş Ştatlarının müxtəlif yerlərində müşahidə olunduğu kimi, çox cüzi, demək olar, nəzərə çarpmayan bir dərəcədə ola bilər. Dövlət daxilində sinfi ziddiyyətlər kəskinləşdikcə və bir-birinə qonşu olan dövlətlər daha böyük, onların əhalisi daha çox «lduqca, kütləvi hakimiyyət güclənir. Heç olmazsa indiki Avropaya bir nəzər salın: burada sinfi mübarizə və fəthlər rəqabəti kütləvi hakimiyyəti elə bir yüksəkliyə qaldırmışdır ki, o, bütün cəmiyyəti və hətta dövləti də udmaq təhlükəsi doğurur.

Bu kütləvi hakimiyyəti saxlamaq üçün vətəndaşların tə`diyəsi–*vergilər* lazımdır. Qəbilə cəmiyyətində vergilər qətiyyən mə`lum deyildi. Lakin biz indi buna çox yaxşı bələdik. Sivilizasiyanın inkişaf etməsi ilə hətta vergilər də kifayət etmir; dövlət gələcək üçün veksellər verir, borca girir, *dövlət borcları* alır. Qoca Avropa bu barədə çox şey söyləyə bilər.

Kütləvi hakimiyyətə və vergi almaq hüququna malik olan mə`murlar, cəmiyyət orqanları olmaq e`tibarı ilə, cəmiyyətin *fövqündə* dururlar. Qəbilə cəmiyyəti orqanlarına olan azad, könüllü hörmət onlara, hətta belə bir hörmət qazana bilsələr də, daha kifayət deyildir; cəmiyyətdən ayrılmaqda olan hakimiyyətin bu təmsilçiləri müstəsna qanunlar vasitəsi ilə özlərinə hörmət qazanmalıdırlar; həmin qanunlar sayəsində onlar xüsusi bir müqəddəslik və toxunulmazlıq əldə edirlər. Sivilizasiyalı dövlətin ən miskin bir iolis xidmətçisi qəbilə cəmiyyətinin birlikdə götürülən bütün orqanlarından daha çox «nüfuz» malikdir; lakin sivilizasiya dövrünün ən qüdrətli bir monarxı və ən böyük bir dövlət xadimi yaxud sərkərdəsi ən kiçik bir qəbilə ağsaqqalının dəyənəksiz qazandığı və şübhə doğurmayan hörmətə həsəd apara bilərdi. Bu ağsaqqal cəmiyyət daxilində durur, halbuki əvvəlki cəmiyyətdən kənarda və onun üzərində durmağa cəhd etmək məcburiyyətindədirlər.

Dövlət siniflərin əksliyini cilovda saxlamaq tələbatından meydana gəldiyinə görə, o eyni zamanda, həmin siniflərin toqquşmalarından meydana gəldiyinə görə, o ümumi bir qayda olaraq ən qüdrətli, iqtisadi cəhətdən hökmran sinfin dövləti olur; bu sinif isə dövlətin köməyi ilə həmçinin siyasi cəhətdən hökmran sinif olur və, beləliklə, məzlum sinfi əzmək və istismar etmək üçün yeni vasitələr əldə edir. Məsələn, antik dövlət, hər şeydən əvvəl, qulları əzmək üçün quldarların dövləti idi, feodal dövləti təhkimli və asılı kəndliləri əzmək üçün zadəganların orqanı idi, müasir nümayəndəli dövlət isə mizdlü əməyi kapitalın istismar etməsi alətidir. Lakin bir istisna olaraq belə dövrlərə də təsadüf edilir: mübarizə edən siniflərin qüvvələri arasında elə bir müvazinət yaranır ki, dövlət hakimiyyəti bir müddət hər iki sinfə münasibətdə bunların arasında sanki bir vasitəçi kimi, müəyyən bir müstəqillik əldə edir. XVII və XVIII əsrlərdə zadəganlarla burjuaziyanı bir-birinə qarşı müvazinətdə saxlayan mütləq monarxiya bu qəbildəndir;

Fransada Birinci və xüsusən İkinci imperiyanın bonapartizmi bu qəbildəndir; o, proletariati burjuaziyanın və burjuaziyanı proletariatin üzərinə qaldırırdı. Bu sahədə hakimlə məhkumların eyni dərəcədə gülünc vəziyyətdə olduqlarını göstərən ən yeni nailiyyət Bismark millətinin yeni Almaniya imperiyasıdır: burada bir-birinə qarşı duran kapitalistlərlə fəhlələr arasında müvazinət saxlanır və onlar zəifləmiş Prussiya əyalət yunkerlərinin xeyrinə olaraq eyni dərəcədə aldadılırdılar.

Bundan əlavə, tarixdə mə'lum olan dövlətlərin çoxunda vətəndaşlara verilən hüquqlar onların əmlak vəziyyəti ilə ölçülür və bununla da açıqca bildirilir ki, dövlət varlı sinfin onu yoxsul sinifdən müdafiə etmək təşkilatıdır. Əmlak kateqoriyalarına bölgünün mövcud olduğu Afina və Romada artıq belə idi. Orta əsrlərdəki feodal dövlətində də belə idi, orada siyasi nüfuz dərəcəsi torpaq sahibliyinin həcmi ilə müəyyən olunurdu. Bu öz ifadəsini müasir nümayəndəli dövlətlərdəki seçki senzində də tapır. Lakin əmlak vəziyyətindəki fərqlərin bu siyasi e'tirafı heç də mühüm deyildir. Əksinə, bu, dövlətin inkişafının aşağı pillədə olduğunu göstərir. Dövlətin yüksək formasında, bizim müasir ictimai şəraitdə getdikcə daha çox dərəcədə labüd bir zərurət olan və proletariatla burjuaziya arasındakı axırıncı qəti mübarizənin sona çatdırıla biləcəyi yeganə dövlət forması olan demokrat respublikada,—bu demokratik respublikada sərvət fərqləri haqqında rəsmən heç bir şey mə'lum deyildir. Burada sərvət öz hakimiyyətindən dolayı yolla, lakin daha sərrast istifadə edir: bir tərəfdən, mə'murları bilavasitə pulla ələ almaq formasında,—bunun klassik nümunəsi Amerikadır,—digər tərəfdən, hökumətlə birja arasında ittifaq formasında istifadə edir; həm də dövlət borcları nə qədər çox artırsa və səhmdar cəmiyyətləri bir tək nəqliyyatı deyil, həmçinin istehsalın özünü də öz əlinə nə qədər çox toplayırsa və həmin birjanı nə qədər artıq dərəcədə özü üçün bir mərkəzə çevirirsə, bu ittifaq da bir o qədər asanlıqla həyata keçirilir. Amerikadan başqa, bunun parlaq nümunəsi ən yeni Fransa respublikasıdır və hətta ədəb-ərkanlı İsveçrə də bu sahədə öz payını vermişdir. Lakin hökumətlə birjanın bu qardaşlıq ittifaqı üçün qətiyyən demokratik respublika tələb olunmadığını İngiltərədən başqa, yeni Almaniya imperiyası da sübut edir; burada ümumi seçki hüququnun kimi: Bismarkımı, yoxsa Bleyxryederi daha çox yüksəyə qaldırdığını söyləmək mümkün deyildir. Nəhayət, varlı sinif ümumi seçki hüququnun köməyi ilə bilavasitə hökmranlıq edir. Nə vaxta qədər ki, məzlum sinif—deməli, bu halda proletariat—özünü azad etmək üçün hələ yetişməmişdir, onun əksəriyyəti mövcud ictimai qaydanı yeganə mümkün olan bir qayda hesab edəcək və siyasi cəhətdən kapitalistlər sinfinin quyuğunda gedəcək, onun ifrat sol qanadını təşkil edəcəkdir. Lakin o öz-özünü azad etmək üçün yetişdikcə, öz partiyasını yaradar, kapitalistlərin nümayəndələrini deyil, öz nümayəndələrini seçər. Ümumi seçki hüququ fəhlə sinfinin yetkinliyinin göstəricisidir. Indiki dövlətdə bu hüquq bundan artıq bir şey verə bilməz və heç vaxt verməyəcəkdir; lakin bunun özü də kifayətdir. Ümumi seçki hüququnun termometri fəhlələrin qaynama nöqtəsinə çatdığını göstərəcəyi gün, onlar da, kapitalistlər kimi, nə etmək lazım gəldiyini biləcəklər.

Deməli, dövlət əzəldən mövcud deyildir. Dövlətsiz keçinmiş olan, dövlət haqqında və dövlət hakimiyyəti haqqında heç təsəvvürləri də olmayan cəmiyyətlər olmuşdur. Cəmiyyətin siniflərə parçalanması ilə zəruri surətdə bağlı olan müəyyən iqtisadi inkişaf pilləsində dövlət həmin parçalanma nəticəsində bir zərurət olmuşdur. İndi biz sürətli addımlarla istehsalın inkişafında elə bir pilləyə yaxınlaşmaqdayıq ki, bu pillədə həmin siniflərin mövcud olması nəinki daha bir zərurət deyildir, hətta istehsal üçün bilavasitə maneə olur. Siniflər keçmişdə labüd olaraq meydana gəldiyi kimi, labüd olaraq yox olacaqdır. Siniflərin yox olması ilə dövlət də labüd olaraq yox olacaqdır. istehsalçıların azad və bərabər birliyi əsasında istehsalı yeni qayda ilə təşkil edəcək cəmiyyət bütün dövlət maşınını o zaman həqiqətən layiq olduğu yerə: cəhrə və tunc balta ilə yanaşı qədim şeylər muzeyinə göndərəcəkdir.

Beləliklə, deyilənlərə görə, sivilizasiya ictimai inkişafın elə bir pilləsidir ki, burada əmək bölgüsü, bunun nəticəsi olaraq, ayrı-ayrı şəxslər arasında mübadilə və bu proseslərin hər ikisini birləşdirən əmtəə istehsalı tam tərəqqiyə çatır və bütün əvvəlki cəmiyyətdə çevriliş yaradır.

İctimai inkişafın bütün əvvəlki pillələrində istehsal mahiyyətə kollektiv istehsal idi, eyni ilə istehlak da daha böyük və ya daha kiçik kommunist icmaları daxilində məhsulların bilavasitə bölüşdürülməsindən ibarət idi. Istehsalın bu kollektiv xarakteri ən məhdud çərçivədə həyata keçirilirdi, lakin bu, istehsalçıların öz istehsal prosesi və istehsal məhsulu üzərində hökmranlığına səbəb olurdu. Onlar məhsulun başına nə gəldiyini bilirlər: onlar bunu istehlak edirlər, məhsul onların əlindən çıxmır və istehsal bu əsas üzərində davam etdikcə, o istehsalçıları ötüb keçə bilməz, sivilizasiya dövründə daim və labüd surətdə olduğu kimi, onlara yabançı olan əsrarəngiz qüvvələr doğura bilməz.

Lakin bu istehsal prosesinə yavaş-yavaş əmək bölgüsü nüfuz edir. Əmək bölgüsü istehsalın və mənimsəmənin kollektiv xarakterini pozur, ayrı-ayrı şəxslər tərəfindən mənimsəməni üstün bir qayda edir və bununla birlikdə onların arasında mübadilə doğurur—bunun necə baş verdiyini biz yuxarıda tədqiq etdik. Tədriclə əmtəə istehsalı hakim forma olur.

Əmtəə istehsalı şəraitində, artıq öz istehlakı üçün deyil, mübadilə üçün olan istehsal şəraitində məhsullar zəruri olaraq əldənələ keçir. Istehsalçı mübadilə zamanı öz məhsulunu verir; o daha həmin məhsulun başına nə gələcəyini bilmir. Istehsalçılar arasında vasitəçi rolunda pul, pulla birlikdə isə tacir meydana gəldikdə, mübadilə prosesi daha çox dolaşır olur, məhsulların son taleyi daha çox qeyri-müəyyən olur. Tacirlər çoxdur və onlardan heç biri digərinin nə etdiyini bilmir. İndi əmtəələr nəinki əldənələ, hətta bir bazardan digər bazara keçir; istehsalçılar bütün öz həyat şəraitinin istehsalı üzərində hakimiyyəti itirmişlər, lakin bu hakimiyyət tacirlərin də əlinə keçməmişdir. Məhsullar və istehsal təsadüfün hökmranlığı altına keçir.

Lakin təsadüf qarşılıqlı asılılığın yalnız bir qütbüdür, onun digər qütbü isə zərurət adlanır. Sanki eyni ilə təsadüfün hökm sürdüyü təbiətdə biz artıq çoxdan hər bir ayrıca

sahədə həmin təsadüf çərçivəsi daxilində özünə yol açan daxili zərurət və qanunauyğunluq olduğunu müəyyən etmişik. Lakin təbiət üçün qüvvədə olan şey cəmiyyət üçün də qüvvədədir. Müəyyən bir ictimai fəaliyyət, tam bir sıra ictimai proseslər insanların şüurlu nəzarəti altından nəqədər çox qaçırsa, onların hakimiyyəti altından çıxırsa, bu fəaliyyət nə qədər çox xalis təsadüfün ixtiyarına verilmiş bir şey kimi görünürsə, bir o qədər artıq dərəcədə bu təsadüfə xas olan daxili qanunlar həmin təsadüf çərçivəsi daxilində təbii zərurət kimi özünə yol açır. Bu cür qanunlar əmtəə istehsalı və əmtəə mübadiləsi təsadüfləri üzərində də hökm sürür: ayrıca bir istehsalçıya və mübadilə iştirakçısına bunlar yad, əvvəlcə hətta namə'lum qüvvələr kimi qarşı durur, bu qüvvələrin təbiəti hələ diqqətlə öyrənilməli və dərk edilməlidir. Əmtəə istehsalının bu iqtisadi qanunları həmin istehsal formasının müxtəlif inkişaf pillələrində öz şəklini dəyişir, lakin ümumiyyətlə və bütövlükdə bütün sivilizasiya dövrü onların hökmranlığı altında davam edir. Məhsul hələ indi də istehsalçılar üzərində hökmranlıq edir, hələ indi də bütün ictimai istehsal birlikdə düşünülmüş plan üzrə tənzim olunmur, kortəbii bir qüvvə ilə, son mərhələdə—vaxtaşırı ticarət böhranları fırtınalarında təzahür edən kor-koranə qanunlarla tənzim olunur.

Biz gördük ki, istehsalın nisbətən erkən inkişaf pilləsində insanın iş qüvvəsi istehsalçının yaşaması üçün lazım olduğundan xeyli artıq məhsul verməyə qabil olur və bu inkişaf pilləsi, əsasən, elə o pillədir ki, burada ayrı-ayrı şəxslər arasında əmək bölgüsü və mübadilə meydana çıxır. Həm də indi az bir vaxt tələb olunurdu ki, belə bir böyük «həqiqət» kəşf edilsin: insan da əmtəə ola bilər, insan qula çevrildikdə, insanın qüvvəsini (1884-cü il nəşrində «insanın qüvvəsini» sözləri əvəzində «insanın iş qüvvəsini» çap edilmişdir. *Red,*) mübadilə və is təhlak etmək olar. İnsanlar mübadilə etməyə başlar-başlamaz, özləri də mübadilə predmeti oldular. Mübadilə edən dönüb mübadilə olunan oldu—insanlar istəsələr də, istəməsələr də belə oldu.

Sivilizasiyada özünün ən yüksək inkişafına çatmış olan köləliyin meydana gəlməsi ilə cəmiyyətin istismar edən siniflə istismar olunan sinfə birinci böyük bölgüsü baş verdi. Bu bölgü bütün sivilizasiya dövrü ərzində davam etmişdir. Köləlik antik dünyaya xas olan ilk istismar formasıdır; bunun ardınca; orta əsrlərdə təhkimçilik, yeni dövrdə mizdli əmək gəlir. Sivilizasiyanın üç böyük dövrü üçün xarakterik olan üç böyük əsarət forması bunlardır; açıq köləlik, yaxın zamanlardan bəri isə üstüörtülü köləlik həmişə onu müşayiət edir.

Əmtəə istehsalının sivilizasiya başlanan pilləsi iqtisadi cəhətdən bununla səciyyələnir: 1) metal pulun, bununla da birlikdə pul kapitalının, faiz və sələmçiliyin tətbiq edilməsi; 2) istehsalçılar arasında vasitəçi sinif olaraq tacirlərin meydana gəlməsi; 3) torpaq üzərində xüsusi mülkiyyətin və hipotekin meydana gəlməsi və 4) istehsalın hakim forması olaraq qul əməyinin meydana gəlməsi. Sivilizasiyaya yeni ailə forması—monoqamiya, kişinin qadın üzərində hökmranlığı və cəmiyyətin təsərrüfat vahidi olmaq e'tibarı ilə ayrıca ailə uyğun gəlir və bu yeni ailə forması onunla birlikdə öz hökmranlığını qəti bərqərar edir. Sivilizasiyalı cəmiyyətdə əlaqələndirici qüvvə xidmətini dövlət görür, bu da bütün tipik dövrlərdə yalnız hakim sinfin dövlətidir və

bütün hallarda əslində məzlum, istismar olunan sinfi əzmək maşını olaraq qalır. Sivilizasiya üçün bir də aşağıdakı cəhət səciyyəvidir: bir tərəfdən, bütün ictimai əmək bölgüsünün əsas olmaq e`tibarı ilə şəhərlə kənd arasındakı əksliyin möhkəmlənməsi; digər tərəfdən, vəsiyyət tətbiq edilməsi; bunun vasitəsi ilə mülkiyyətni öz ölümündən sonrakı vaxt üçün də öz mülkiyyəti haqqında sərəncam verə bilir. Qədim qəbilə quruluşuna açıqca zidd olan bu tə`sisat Afinada lap Solona qədər mə`lum deyildi; Romada bu artıq əvvəlki mərhələdə tətbiq edilmişdi, lakin məhz nə zaman tətbiq edildiyi bizə mə`lum deyildir (Lassalın «Qazanılan hüquqlar sistemi» ikinci hissədə başlıca olaraq belə bir müddəə ətrafında dolaşır ki, Roma vəsiyyəti də Romanın özü qədər qədimdir, Roma tarixində heç vaxt «vəsiyyətsiz dövr olmamışdır», vəsiyyət daha çox Romadan əvvəlki dövrdə ölülər ayinindən meydana gəlmişdir. E`tiqadlı köhnə hegəlçi olan Lassal Roma hüquq normalarını romalıların ictimai münasibətlərindən deyil, iradə haqqındakı «spekulyativ anlayışdan» hasil edir və bu zaman tarixə tamamilə zidd olan yuxarıdakı müddəaya gəlib çıxır. Müəllifin eyni spekulyativ anlayış əsasında romalılarda vərəsəlik zamanı əmlakın baştasına verilməsi xalis ikinci dərəcəli bir iş olması nəticəsinə gəlib çıxdığı bir kitabda bu, təəccüblü deyildir. Lassal nəinki Roma hüquqçularının, xüsusən daha əvvəlki dövrdə olan hüquqçuların xülyalarına inanır, hətta bu xülyalardan daha irəlilərə gedir.); germanlarda bunu keşişlər tətbiq etmişdilər ki, ədəb-ərkanlı german öz əmlakını maneəsiz kilsəyə vəsiyyət edə bilsin.

Bu dayaqlara əsaslanan sivilizasiya elə işlər görmüşdür ki, qədim qəbilə cəmiyyəti hətta ən uzaq dərəcədə də buna gəlib çatmamışdı. Lakin sivilizasiya adamların ən alçaq arzu və ehtiraslarını hərəkətə gətirməklə və bu hissləri onların bütün qalan təmayülləri zərərinə inkişaf etdirməklə həmin işləri görmüşdür. Alçaq bir tamahkarlıq sivilizasiyanın birinci günündən bu günədək onun hərəkətverici qüvvəsi olmuşdur; sərvət, bir daha sərvət və üç qat sərvət, həm də cəmiyyətin sərvəti deyil, bu ayrıca bir zavallı fərdin sərvəti sivilizasiyanın yeganə, müəyyənəddici məqsədi olmuşdur. Həm də bu cəmiyyətin dərinliklərində elm getdikcə daha çox inkişaf etmişsə və incəsənətin ən yüksək çiçəklənməsi dövrləri təkrar olunmuşsa, buna səbəb yalnız odur ki, bunsuz sərvət yığımı sahəsində bizim zamanəmizdəki bütün nailiyyətlər mümkün olmazdı.

Sivilizasiyanın əsasını bir sinfin digər sinif tərəfindən istismarı təşkil etdiyinə görə, onun bütün inkişafı daimi bir ziddiyyət içərisində davam edir. İstehsalda irəliyə doğru hər bir addım eyni zamanda məzlum sinfin, yə`ni böyük əksəriyyətin vəziyyətində geriyə doğru bir addım deməkdir. Bə`ziləri üçün hər cür ne`mət labüd olaraq başqaları üçün bir bəladır, bir sinfin hər hansı yeni azadlığı digəri üçün yeni bir zülmüdür. Bunun ən parlaq nümunəsi maşınlar tətbiq edilməsidir, bunun nəticələri də indi hamıya mə`lumdur. Həm də gördüyümüz kimi, barbarlarda hüquqları vəzifələrdən güclə fərqləndirmək olurdusa, sivilizasiya bir sinfə demək olar bütün hüquqları verməklə və digər sinif üzərinə demək olar bütün vəzifələri yıxmaqla, bunların arasındakı fərqi və əksliyi ən axmaq bir adama da izah edir.

Lakin bu olmamalıdır. Hakim sinif üçün yaxşı olan bir şey hakim sinfin özünü eyniləşdirdiyi bütün cəmiyyət üçün də bir ne`mət olmalıdır. Buna görə də sivilizasiya

nə qədər irəliləyirsə, o özünün törətdiyi mənfi hadisələri labud olaraq məhəbbət pərdəsi ilə bir o qədər artıq pərdələməli, bunlara bəzəkdüzək verməli və ya yalandan inkar etməlidir,—bir sözlə, ümumən qəbul olunmuş elə bir riyakarlıq işlətməlidir ki, bu da nə cəmiyyətin daha əvvəlki formalarında, nə də sivilizasiyanın hətta ilk pillələrində olmuşdur, həm də bu riyakarlıq, nəhayət, belə bir müddəada öz yüksək nöqtəsinə çatır: istismarçı sinif məzlum sinfi yalnız və ancaq həmin istismar olunan sinfin xeyrinə istismar edir, əgər istismar olunan sinif bunu başa düşmüşsə və hətta buna qarşı üsyan etməyə başlayırsa bu, xeyirxahlara—istismarçılara qarşı ən alçaq bir nankorluqdur (Əvvəlcə mən sivilizasiya haqqında Morqanın tənqidi və mənim öz tənqidimlə yanaşı, Şarl Furiyenin əsərlərinin muxtəlif yerlərində sivilizasiya haqqında təsaduf edilən parlaq tənqidi də vermək istəyirdim. Təəssuf ki, mənim bununla məşğul olmağa vaxtım yoxdur. Ancaq bunu qeyd edirəm: artıq Furiyədə monoqamiya və torpaq mülkiyyəti sivilizasiyanın başlıca fərqləndirici əlamətləridir və Furiyə sivilizasiyanı varlıların yoxsullara qarşı müharibəsi adlandırır. Eyni ilə biz onun əsərlərində artıq bunu da dərinlən başa düşdüyünü görürük ki, mükəmməl olmayan, ziddiyyətlərlə didişdirilən bütün cəmiyyətlərdə ayrıca ailələr (les familles incoherentes) təsərrüfat vahidləridir.).

İndi isə nəticədə sivilizasiya haqqında Morqanın mülahizəsi:

«Sivilizasiyanın gəlməsi ilə, sərvət o qədər çox artdı, onun formaları o qədər müxtəlif oldu, onun tətbiqi o qədər genişləndi, mülkiyyətçilərin xeyrinə onun idarə edilməsi elə məharət qazandı ki, bu sərvət xalqa qarşı duran *yenilməz bir qüvvə oldu*. *İnsan ağılı öz yaratdığına qarşısında çaşmış və təşviş içərisində qalmışdır*. Lakin hər halda elə bir zaman gəlib çatacaq ki, insan zəkası sərvət üzərində hökmranlıq üçün möhkəmlənəcəkdir, həm dövlətin müdafiə etdiyi mülkiyyətə dövlətin münasibətini, həm də mülkiyyətçilərin hüquq dairəsini müəyyən edəcəkdir. Cəmiyyətin mənafeyi ayrı-ayrı şəxslərin mənafeyindən şübhəsiz yüksəkdir və bunların arasında ədalətli və ahəngdar münasibətlər yaratmaq lazımdır. Tərəqqi keçmişin qanunu olduğu kimi, gələcəyin də qanunu olaraq qalarsa, sadəcə sərvət ardınca qaçmaq bəşəriyyətin son məqsədi deyildir. Sivilizasiyanın gəlməsindən bəri keçən müddət bəşəriyyətin yaşadığı vaxtın cüzi bir hissəsidir, onun hələ yaşayacağı vaxtın cüzi bir hissəsidir. Yeganə son məqsədi sərvət olan bir tarixi sahənin başa çatması bizə cəmiyyətin məhv olması təhlükəsini doğurur, çünki belə bir sahənin özündə onun məhv olması ünsurləri vardır. İdarəçilikdə demokratiya, cəmiyyət daxilində qardaşlıq, hüquq bərabərliyi, ümumi təhsil cəmiyyətdə təcrübə, zəka və elmin daim can atdığı sonrakı, daha yüksək pilləyə nur saçacaqdır. *Bu cəmiyyət qədim qəbilələrin azadlıq, bərabərlik və qardaşlığının bərpası—lakin yüksək formada bərpası—olacaqdır*» (Morqan, «Qədim cəmiyyət», səh.552) (Həmçinin bax: «Marks və Engelsin arxivi», IX cild, səh. 56–57. Red.).

1884-cü il martın axırlarında—mayın 26-da yazılmışdır.

1884-cü ildə Sürixdə ayrıca kitab şəklində çap edilmişdir.

İmza: Fridrix Engels

Karl Marks öz «Siyasi iqtisadın tənqidinə dair» əsərinə, Berlin, 1859-cu il, müqəddimədə deyir: biz 1845-ci ildə Brüsseldə bu qərara gəldik ki, «alman fəlsəfəsinin ideoloji baxışlarının əksinə olaraq öz baxışlarımızı», yəni başlıca olaraq Marksın hazırladığı tarixin materialistcəsinə anlaşılməsini «birlikdə işləyib hazırlayaq, əslində öz əvvəlki fəlsəfi vicdanımızla bütün haqq-hesabı bitirək. Bu niyyət, Hegeldən sonrakı fəlsəfəni tənqid etmək şəklində yerinə yetirildi. Vərəqin səkkizdə biri həcmində iki qalın cilddən ibarət əlyazması çap olunacağı yerə—Vestfaliyaya gəlib çatandan çox sonra bizə xəbər verdilər ki, vəziyyət dəyişildiyinə görə onun çap edilməsi mümkün deyildir. Başlıca məqsədimiz, yəni məsələni özümüz üçün aydınlaşdırmaq məqsədi əldə edilmiş olduğundan biz əlyazmasını çox həvəslə siçanların çeynəmə tənqidinə verdik».

O zamandan qırx ildən çox keçir və Marks artıq vəfat etmişdir. Nə Marks, nə də mən adı çəkilən mövzu üzərinə bir daha qayıtmağa fürsət tapmadıq. Hegelə münasibətimiz barədə biz yeri gəldikdə fikrimizi bildirmişik, lakin bunu heç yerdə tam dolğun bir şəkildə ifadə etməmişik. Hegelin fəlsəfəsi ilə bizim nəzəriyyəmiz arasında hər halda müəyyən cəhətdən əlaqə vasitəsi olan Feyerbaxa gəldikdə, biz onun üzərinə heç qayıtmamışıq.

Bu müddət ərzində Marksın dünyagörüşü özünə Almaniya və Avropadan çox uzaqlarda və dünyanın bütün ədəbi dillərində tərəfdarlar tapmışdır. Digər tərəfdən, klassik alman fəlsəfəsi xaricdə, xüsusilə İngiltərədə və Skandinaviya ölkələrində, dirçəlməyə bənzər bir vəziyyət keçirir. Hətta Almaniya da, universitetlərdə fəlsəfə adı ilə verilən cüzi eklektik horra, görünür, hamının zəhləsini tökməyə başlayır.

Buna görə də, Hegel fəlsəfəsinə öz münasibətimizi—ondan necə nəş'ət etdiyimizi və onunla əlaqəni necə kəsdiyimizi,—yığcam, sisteməlik şəkildə şərh etmək vaxtının çatdığını getdikcə daha çox hiss edirdim. Habelə mən belə hesab edirdim ki, biz öz şərəf borcumuzu da yerinə yetirməliyik: keçirdiyimiz fırtına və təzyiq dövründə Feyerbaxın bizə Hegeldən sonra hər hansı bir digər filosofdan daha çox dərəcədə tə'siri olduğunu tamamilə e'tiraf etməliyik. Buna görə də, «Neue Zeit»²¹ jurnalı redaksiyası Ştarkenin Feyerbax haqqındakı kitabına tənqidi təhlil yazmağı məndən xahiş etdikdə mən bu fürsətdən həvəslə istifadə etdim. Mənim əsərim adı çəkilən jurnalın 1886-cı ildəki 4 və 5-ci №-lərində çıxdı, indi isə, təkrar nəzərdən keçirdiyim ayrıca kitabça halında çıxmaqdadır.

Bu sətirləri çapa göndərməzdən əvvəl, 1845–1846-cı illərdəki köhnə əlyazmasını tapıb bir daha nəzərdən keçirdim (*K.Marks və F.Engels. «Alman ideologiyası» Red.*). Feyerbax haqqındakı bölmə orada bitməmişdir. Hazır hissəsi, tarixin materialistcəsinə anlaşılmalarının şərhindən ibarətdir; bu şərh ancaq bizim, iqtisadi tarix sahəsində o zamankı biliklərimizin hələ nə qədər kifayət etmədiyini göstərir. Əlyazmasında Feyerbax tə'liminin özünün tənqidi yoxdur; ona görə də əlyazması bu məqsəd üçün

yararlı ola bilməzdi. Bunun əvəzində Marksın bir köhnə dəftərində Feyerbax haqqında on bir tezis tapdım; bu tezislər əlavə şəkildə çap edilmişdir. Bu tezislər tələsik yazılan, sonra üzərində işləmək lazım gələn və heç də çap edilmək üçün nəzərdə tutulmayan qeydlərdir. Lakin bu tezislər, yeni dünyagörüşünün dahiyənə rüşeymini özündə ehtiva edən ilk sənəd olmaq e`tibarı ilə son dərəcə qiymətlidir.

London. 21 fevral 1888-ci il.

Fridrix Engels

Bu kitabda çap edilmişdir: F.Engels. «Ludwig Feuerbach und der Ausgang der klassischen deutschen Philosophie», Stuttgart, 1888

LÜDVIQ FEYERBAX VƏ KLASSİK ALMAN FƏLSƏFƏSİNİN SONU¹⁸⁴

I

Nəzərdən keçirdiyimiz əsər («Ludwig Feuerbach» von C.N.Starcke, Dr. phil–Stuttgart, Ferd. Encke, 1885 [«Lüdviq Feyerbax». Fəlsəfə doktoru K.N.Ştarkenin əsəri, Ştutqart, Ferd. Yenke nəşri, 1885].) bizi vaxt e`tibarı ilə özümüzdən bir insan nəslə qabaqkı dövrə qaytarır, lakin bu dövr Almaniyada indiki nəsil üçün o dərəcədə yabançı olmuşdur ki, elə bil aradan artıq tam bir əsr keçmişdir. Bununla belə həmin dövr Almaniyanı 1848-ci il inqilabına hazırlayan dövr idi, sonralar isə bizdə nə olmuşsa, hamısı 1848-ci ilin ancaq davamı, inqilabın vəsiyyətinin yerinə yetirilməsi olmuşdur.

XVIII əsrdə Fransada olduğu kimi, Almaniyada da XIX əsrdəki fəlsəfi inqilab siyasi çevrilişdən əvvəl gəlmişdir. Lakin bu fəlsəfi inqilablar nə qədər də biri digərinə oxşamır! Fransızlar bütün rəsmi elmə qarşı, kilsəyə qarşı, çox zaman hətta dövlətə qarşı açıq mübarizə aparırlar; onların əsərləri sərhəddən o tərəfdə, Hollandiyada və ya İngiltərədə çap olunur, özləri isə çox vaxt Bastiliyaya düşməyə yaxın bir vəziyyətdə olurlar; Almanlar isə, əksinə, professorlardır, gənclərin dövlət tərəfindən tə`yin edilmiş tərbiyəçiləridir; onların əsərləri–hamı tərəfindən bəyənilmiş rəhbər vəsaitdir, bütün fəlsəfi inkişafın zirvəsi olan Hegel sistemi isə, müəyyən dərəcədə hətta kral Prussiyasının dövlət fəlsəfəsi rütbəsinə yüksəldilmişdir! Həm də bu professorların arxasında, onların pedantcasına dumanlı sözləri arxasında, onların yöndəmsiz və cansız mücərrəd ibarələrində inqilab gizlənməmiş? Məgər o zaman inqilab nümayəndələri hesab olunan adamlar,–liberallar,–insanların başını dumanlandıran bu fəlsəfənin ən qatı düşmənləri deyildilərmə? Lakin nə hökumətlərin, nə də liberalların sezə bilmədikləri şeyi, hələ 1833-cü ildə, heç olmazsa bir nəfər görürdü; onun adı, doğrudur, Henrix Heyne¹⁸⁵ idi.

Misal göstərək. Heç bir fəlsəfi müddəa Hegelin məşhur:

«gerçək olan hər şey əqlə uyğundur, əqlə uyğun olan hər şey gerçəkdir»¹⁸⁶ müddəası qədər bəsirətsiz hökumətlər tərəfindən bunca minnətdarlığa, eyni dərəcədə bəsirətsiz liberallar tərəfindən isə bunca hiddətə səbəb olmamışdır.

Axı, bu müddəa görünür, mövcud olan hər şeyə haqq qazandırır, istibdadı, polis dövlətini, kral ədliyyəsinə və senzuranı fəlsəfi cəhətdən təqdis edirdi. III Fridrix–

Vilhelm belə düşünürdü; onun təbəələri də belə düşünürdülər. Lakin Hegeldə heç də mövcud olan hər şey habelə sözsüz gerçək deyildir. Hegeldə gerçəklik atributu yalnız o şeyə məxsusdur ki, o eyni zamanda zəruridir.

«Gerçəklik özünün genişlənməsində bir zərurət kimi ortaya çıxır».

Buna görə Hegel bu və ya başqa hökumət tədbirini,–Hegelin özü misal olaraq «məlum vergi qanununu» götürür,–heç də sözsüz gerçək bir şey kimi qəbul etmir. Lakin, nəticə etibarilə, zəruri olan hər şey həm də əqləuyğun olur və deməli, o zamankı Prussiya dövlətinə tətbiq edildikdə, Hegelin müddəası ancaq aşağıdakı deməkdir: bu dövlət nə qədər zəruridirsə, bir o qədər əqləbatandır, bir o qədər əqləuyğundur. Əgər bu dövlət, bizim fikrimizcə, hər halda yararsızdırsa, həm də yararsızlığına baxmayaraq yaşamaqda davam edirsə, onda hökumətin yararsızlığı öz bəraətini və izahını təbəələrin müvafiq yararsızlığında tapır. O zamankı prussiyalıların hökuməti onların özlərinə layiq hökumət idi.

Lakin Hegelə görə gerçəklik, heç də mövcud ictimai vəsiyasi quruluşa hər bir şəraitdə və bütün zamanlarda xas olan bir atribut deyildir. Əksinə, Roma respublikası gerçək idi, lakin onu sıxışdırıb yerini tutan Roma imperiyası da gerçək idi. 1789-cu ildə Fransa monarxiyası o dərəcədə qeyri-gerçək oldu ki, yəni o dərəcədə hər bir zərurətdən məhrum oldu və o dərəcə əqləuyğun olmadı ki, onu Hegelin həmişə ən böyük bir ruh yüksəkliyi ilə qeyd etdiyi böyük inqilab məhv etməli oldu. Deməli, burada monarxiya qeyri-gerçək, inqilab isə gerçək idi. Tamamilə eyni ilə də, inkişaf etdikcə, əvvəllər gerçək olan hər şey qeyri-gerçək olur, öz zəruriliyini, yaşamaq hüququnu və əqləuyğunluğunu itirir. Ölüb getməkdə olan gerçəkliyin yerini yeni, yaşamağa qadir gerçəklik tutur,–əgər köhnə kifayət qədər dərrakəli olub müqavimət göstərməsə dinc yolla tutur, bu zərurətə qarşı müqavimət göstərsə zorla tutur. Beləliklə, bu Hegel müddəası, Hegelin öz dialektikası sayəsində, özünün əksinə çevrilir: bəşər tarixi sahəsində gerçək olan hər şey, zaman keçdikdə əqləuyğun olmur, deməli, o artıq öz təbiətinə görə əqləuyğun olmayan bir şeydir, əvvəl başdan əqləuyğun olmamağa məhkumdur; əksinə, insanların başında əqləuyğun nə varsa, hamısı, mövcud gerçəkliyə nə qədər zidd görünərsə də, irəlicədən gerçək olmaq üçün müəyyən edilmişdir. Hegelin təfəkkür metodunun bütün qaydalarına görə, gerçək olan hər şeyin əqləuyğun olması tezisi başqa bir tezisə çevrilir: mövcud olan hər şey məhv olmağa layiqdir (Götenin «Faust» faciəsindən Mefistofelin başqa şəkildə ifadə edilmiş sözləridir, I hissə, üçüncü səhnə («Faustun kabineti»). *Red.*).

Hegel fəlsəfəsinin (Kant zamanından bəri bütün fəlsəfi hərəkatın zirvəsi olan bu fəlsəfə ilə biz burada tədqiqimizi məhdudlaşdırmalıyıq) əsl əhəmiyyəti və inqilabi xarakteri də məhz ondan ibarətdir ki, o, insan təfəkkürü və hərəkəti nəticələrinin son qəti xarakteri haqqındakı hər cür təsəvvürə birdəfəlik son qoydu. Fəlsəfənin dərk etməli olduğu həqiqəti Hegel daha, birdəfəlik kəşf edildiyinə görə ancaq əzbərlənəsi lazım gələn dəyişilməz hazır müddəalar yığını şəklində təsəvvür etmirdi; indi həqiqət idrak prosesinin özündən, elmin uzun tarixi inkişafından ibarət idi ki, burada elm biliyin aşağı pillələrindən jetdikcə daha yüksək pillələrinə qalxır, lakin heç vaxt elə bir

nöqtəyə çatmır ki, burada mütləq həqiqət deyilən şeyi taparaq, daha irəli gedə bilməsin və burada elm üçün ancaq əllərini qoynuna qoyub tapdığı bu mütləq həqiqəti seyr etməkdən başqa heç bir iş qalmasın. Həm də təkcə fəlsəfi idrakda deyil, hər bir başqa idrakda da, həmçinin əməli hərəkət sahəsində də iş belədir. İdrak kimi tarix də heç bir zaman bəşəriyyətin müəyyən bir mükəmməl və ideal vəziyyətində qəti başa çata bilməyəcəkdir; mükəmməl cəmiyyət, mükəmməl «dövlət», bunlar ancaq xəyalda mövcud ola bilən şeylərdir. Əksinə, tarixin gedişində bir-birini əvəz edən bütün ictimai qaydalar ancaq, bəşər cəmiyyətinin aşağı pillədən yüksək pilləyə sonsuz inkişafının keçici pillələrindən ibarətdir. Hər bir pillə zəruridir və beləliklə, onun həmin pilləni doğurmuş olan zaman və şərait üçün bəraəti vardır. Lakin bu pillə, onun öz içərisində tədriclə inkişaf edən yeni, daha yüksək şərait qarşısında möhkəmliyini itirir və öz bəraətindən məhrum olur. Bu pillə öz yerini daha yüksək pilləyə tərk etməyə məcburdur, o da habelə öz növbəsində süqut edir və məhv olur. Burjuaziya qərarlaşmış, əsrlərin müqəddəsləşdirdiyi bütün təsisatı iri sənaye, rəqabət və ümumdünya bazarı vasitəsi ilə işdə dağıtdığı kimi, həmin dialektik fəlsəfə də son mütləq həqiqət haqqındakı və bəşəriyyətin ona müvafiq mütləq vəziyyətləri haqqındakı bütün təsəvvürləri dağıdır. Dialektik fəlsəfə üçün həmişəlik olaraq qərarlaşmış, şərtsiz və müqəddəs heç bir şey yoxdur. Dialektik fəlsəfə hər şeyin üzərində və hər şeydə labüd süqut möhrünü görür və arasını kəsilmədən törəmək və məhv olmaq prosesindən başqa aşağıpillədən yüksək pilləyə sonsuz yüksəlməkdən başqa heç bir şey onun qarşısında dura bilməz. Dialektik fəlsəfənin özü həmin prosesin düşünən beyində yalnız sadəcə inkişafıdır. Doğrudur, onun mühafizəkarlıq tərəfi də vardır: o, idrakın və ictimai münasibətlərin inkişafının hər bir verilmiş pilləsinə öz zamanı və şəraiti üçün haqq qazandırır, lakin bundan artıq bir şey etmir. Bu anlama üsulunun mühafizəkarlığı nisbidir, onun inqilabi xarakteri mütləqdir—dialektik fəlsəfənin qəbul etdiyi yeganə mütləq şey budur.

Təbiət elmlərinin indiki vəziyyətinə bu anlama üsulunun tamamilə uyğun gələn gəlmədiyi məsələsini burada tədqiq etməyimizə lüzum yoxdur, təbiət elmləri Yerə öz sonunun mümkünlüyünü, oradakı həyatın sonunun isə kifayət qədər mötəbərliyini qabaqcadan xəbər verir, bununla da göstərir ki, bəşəriyyət tarixinin də ancaq yüksəliş qolu deyil, habelə tənəzzül qolu da olacaqdır. Hər halda biz cəmiyyət tarixinin tənəzzül xətti ilə hərəkətə başlayacağı dönüş nöqtəsindən hələ çox uzaqdayıq, və biz Hegel fəlsəfəsindən tələb edə bilmərik ki, öz zamanəsindəki təbiətşünaslığın hələ qarşıya qoymadığı bir məsələ ilə məşğul olsun.

Lakin burada aşağıdakı cəhəti də qeyd etmək lazımdır: Hegel yuxarıda göstərilən baxışları bunca kəskin şəkildə ifadə etməmişdir. Bu, Hegel metodunun labüd olaraq gətirib çıxardığı nəticədir, lakin bu nəticəni Hegel özü heç bir zaman bu qədər müəyyən bir şəkildə göstərməmişdir, səbəbi də sadəcə olaraq budur ki, Hegel sistem qurmalı idi, fəlsəfə sistemi isə, qərarlaşmış adətə görə, bu və ya başqa cür mütləq həqiqətlə başa çatmalı idi. Hegelin özü,—bu əbədi həqiqətin məntiqi (resp. («respective»—müvafiq surətdə. *Red.*): tarixi) prosesin özündən başqa bir şey olmadığını xüsusilə özünün

«Məntiq» əsərində qeyd edən həmin Hegelin özü—bu prosesə son qoymağa məcbur olur, çünki Hegel gərək öz sistemini nəhayət bir şeylə qurtaraydı. «Məntiq»də bu sonu Hegel yenə da başlanğıc edə bilər, çünki orada son nöqtə, mütləq ideya—o qədər mütləqdir ki, Hegel onun haqqında əsla heç bir şey deyə bilmir,—özünü təbiətə «ezkəninləşdirir» (yəni çevrilir), sonra isə ruhda,—yəni təfəkkürdə və tarixdə,—yenidən özü özünə qayıdır. Lakin bütün fəlsəfənin sonunda, başlanğıca bu cür qayıtmaq üçün yalnız birçə yol qalırdı. Tarixin sonunu məhz belə təsəvvür etmək lazım idi: bəşəriyyət lap bu mütləq ideyanı dərk etməyə gəlib çıxır və e`lan edir ki, mütləq ideyanın həmin dərk edilməsi Hegel fəlsəfəsində əldə edilmişdir. Lakin bu, Hegel sisteminin bütün ehkamçı məzmununu mütləq həqiqət e`lan etmək, bununla da onun ehkam olan hər şeyi dağıdan dialektik metoduna zidd çıxmaq deməkdi. Bu, hədsiz dərəcədə böyümüş mühafizəkar tərəfin ağırlığı altında inqilabi tərəfi boğmaq demək idi,—həm də təkcə fəlsəfi idrak sahəsində deyil, tarixi praktika sahəsində də boğmaq demək idi. Hegelin şəxsində mütləq ideyanı dərk etməyə gəlib çatan bəşəriyyət praktika sahəsində də o qədər irəliləmiş olmalı idi ki, bu mütləq ideyanı gerçəkliyə çevirmək artıq onun üçün mümkün olaydı. Deməli, mütləq ideya öz müasirləri qarşısına çox yüksək əməli siyasi tələblər qoymamalı idi. Buna görə də biz «hüquq fəlsəfəsi»nin axırında görürük ki, mütləq ideya, III Fridrix-Vilhelmin öz təbəələrinə bunca inadla və nəticəsiz və`d etdiyi həmin silki monarxiyada həyata keçməlidir, yəni, deməli, varlı siniflərin Almaniyada o zamankı xırda burjua münasibətlərinə uyğunlaşdırılan məhdud və mö`tədil bir dolaylı hökmranlığında həyata keçməlidir. Həm də zadəganların zəruri olduğu da mücərrəd mühakimə yolu ilə bizə sübut edilir.

Beləliklə, sistemin artıq təkcə daxili ehtiyacları, son dərəcə inqilabi bir təfəkkür metodunun nə üçün çox dinc bir siyasi nəticəyə gətirib çıxardığını lazımınca izah edir. Lakin biz bu nəticənin spesifik forması üçün; əlbəttə, ona borcluyuq ki, Hegel alman idi və öz müasiri Köte kimi o da xeyli miqdar filisterlikdən azad deyildi. Hegel kimi Göte də öz sahəsində əsl olimpiyalı Zevs idi, amma nə bu, nə də o, alman filisterliyindən yaxalarını heç də tamam qurtara bilməmişdilər.

Lakin bütün bunlar, Hegel sisteminin, özündən qabaqkı hər bir sistemdən müqayisə edilməyəcək dərəcədə daha geniş bir sahə qavramasına və bu sahədə zənginlik e`tibarı ilə hələ indiyədək adamı heyran edən fikirlər irəli sürməsinə mane olmadı. Ruh fenomenologiyası (bunu ruh embriologiyası və paleontologiyasının paraleli, insan şüurunun tarixən keçdiyi pillələrin ixtisarla bərpası kimi baxılan müxtəlif pillələrdə fərdi şüurun inkişafının in`ikasası adlandırmaq olardı), məntiq, təbiət fəlsəfəsi, ruh fəlsəfəsi, onun ayrı-ayrı tarixi bölmələrinə görə işlənilibhazırlanmış: tarix fəlsəfəsi, hüquq fəlsəfəsi, din fəlsəfəsi, fəlsəfə tarixi, estetika və i.a.,—bu müxtəlif tarixi sahələrin hər birində Hegel o sahədən keçən inkişaf xəttini tapıb göstərməyə çalışır. Hegel təkcə yaradıcılıq dahiliyinə malik olmaq deyil, habelə hərtərəfli alim olduğuna görə, onun hər sahədəki çıxışı bir dövr təşkil etmişdir. Özlüyündə aydındır ki, «sistemin» ehtiyacları Hegeli burada çox tez-tez elə zorakı tərkiblərə əl atmağa məcbur edirdi ki, Hegelin miskin əleyhdarları bu tərkiblər haqqında hələ indiyədək barbar bağrışırlar. Lakin bu

tərkiqlər Hegel üçün ancaq, tikməkdə olduğu binanın çərçivəsi idi, taxtabəndi idi. Bunların üzərində çox dayanmayıb möhtəşəm binanın içərilərinə daxil olanlar orada, hələ indiyədək tam qiymətini hifz etmiş hədsiz xəzinələr tapırlar. Bütün filosoflarda məhz «sistem» keçici olur, həm də məhz ona görə ki, sistemlər insan ruhunun qeyri-keçici tələbatından: bütün ziddiyyətləri aradan qaldırmaq tələbatından irəli gəlir. Lakin bütün ziddiyyətlər həmişəlik aradan qaldırılmış olsaydı, onda biz mütləq həqiqət deyilən şeyə gəlib çatardıq,—ümumdünya tarixi qurtarardı və eyni zamanda, onun üçün daha görüləsi bir iş qalmasa da, yenə davam etməli olardı. Beləliklə, buradə yeni, həlləilməz bir ziddiyyət alınır. Fəleəfədən bütün ziddiyyətlərin həllini tələb etmək, ancaq bütün bəşəriyyətin öz irəliyə doğru inkişafında yerinə yetirməyə qadir olduğu işi bircə filosofdan görməyi tələb etmək deməkdir. Bir halda ki, biz bunu anlamışıq,—bunu anlamaqda isə biz hamıdan çox Hegelə borcluyuq,—deməli, sözün köhnə mənasında bütün fəlsəfənin sonu çatır. Bu yolla getdikdə ayrılıqda hər bir adamın da əldə etməsi mümkün olmayan «mütləq həqiqəti», biz dinc buraxır və bunun əvəzində müsbət elmlər yolu ilə, bunların nəticələrini dialektik təfəkkürün köməyi ilə ümumiləşdirmək yolu ilə əldə edə biləcəyimiz nisbi həqiqətlər ardınca qaçmağa üz qoyuruq. Fəlsəfə ümumiyyətlə Hegeldə qurtarır,—bir tərəfdən ona görə ki, Hegelin sistemi fəlsəfənin bütün əvvəlki inkişafının əzəmətli yekunudur, digər tərəfdən isə, ona görə ki, Hegel özü, şüursuzcasına olsa da, sistemlər dolaşıqlığından çıxıb dünyanı həqiqi, müsbət şəkildə dərk etməyə doğru getmək yolunu bizə göstərir.

Almaniyanın fəlsəfədən boya çəkilməmiş mühitində Hegel sisteminin nə qədər böyük təsir göstərməli olduğunu anlamaq çətin deyildir. Bu, bir zəfər yürüşü olub on illər boyu davam etmiş və Hegel öləndən sonra da dayanmamışdı. Əksinə, hətta öz əleyhdarlarına da az-çox sirayət etmiş «hegelçiliyin» müstəsna hökmranlığı məhz 1830-cu ildən 1840-cı ilədək olan dövrdə ən yüksək zirvəsinə çatmışdı; məhz o dövrdə Hegelin baxışları şüurlu və ya şüursuzcasına olaraq ən müxtəlif elmlərə çox geniş ölçüdə nüfuz edir və hətta, orta səviyyədə «təhsilli şüurun» bütün öz ideyaları ehtiyatını əxz etdiyi populyar ədəbiyyata və gündəlik mətbuata da maya verirdi. Lakin bu qələbə bütün xətt boyu ancaq daxili müharibə üçün başlanğıc idi.

Gördüyümüz kimi, bütövlüklə götürülən Hegel təlimi ən müxtəlif əməli partiya baxışları üçün geniş meydan qoyurdu. Almaniyanın o zamankı nəzəri həyatında isə hər şeydən əvvəl iki şeyin: din və siyasətin əməli əhəmiyyəti var idi. Başlıca əhəmiyyəti Hegelin *sistemində* verən adam, həmin sahələrin hər birində kifayət qədər mühafizəkar ola bilirdi. Dialektik *metodu* əsas sayan şəxs isə, həm siyasətdə, həm də din məsələsində ən ifrat müxalifətə mənsub ola bilirdi. Hegelin özü isə, əsərlərində tez-tez təsadüf edilən inqilabi qəzəb coşqunluğuna baxmayaraq, ümumiyyətlə, görünür, mühafizəkar tərəfə daha çox meyl edirdi: əbəs deyil ki, Hegelin sistemi ona öz metodundan daha «ağır fikri iş» bahasına başa gəlmişdir. Otuzuncu illərin axırlarında onun məktəbindəki parçalanma getdikcə daha çox gözə çarpmağa başlayır. Sol qanad—gənc hegelçi deyilənlər—mömin pietistlərə və feodal irticaçılara qarşı mübarizədə, günün ən vacib məsələlərinə filosofçasına ehtinasız münasibət göstərməkdən yavaş-

yavaş əl çəkirdilər, halbuki hökumət Hegelin təliminə ancaq bu münasibət xatirinə dözürlü və hətta onu himayə edirdi. Mömin riyakarlıq və feodalmütləqiyyət irticası 1840-cı ildə IV Fridrix-Vilhelmin şəxsində taxta oturduqda isə, açıqca bu və ya digər partiyanın tərəfinə keçmək lazım gəldi. Mübarizə hələ fəlsəfə silahı ilə aparılırdı, lakin daha mücərrəd fəlsəfi məqsədlər naminə yox. İndi bilavasitə məsələ, keçmişdən miras qalmış dini və mövcud dövləti məhv etmək barəsində gedirdi. Əgər «Deutsche Jahrbücher»də¹⁸⁷ son əməli məqsədlər başlıca olaraq hələ fəlsəfə donunda meydana çıxırdısa, 1842-ci il «Rheinische Zeitung»⁴⁶-da gənc hegelçilərin apardığı təbliğat artıq açıqca baş qaldıran radikal burjuaziyanın fəlsəfəsi idi; fəlsəfə donu həmin burjuaziyaya yalnız senzuranın diqqətini yayındırmaq üçün lazım idi.

Lakin siyasət yolu o zaman olduqca ağır idi, buna görə də əsas mübarizə dinə qarşı aparılırdı. Həm də o zaman, xüsusilə 1840-cı ildən etibarən dinə qarşı mübarizə, habelə dolayısı ilə siyasi mübarizə idi. Ştrausun 1835-ci ildə çıxan «İsanın həyatı» kitabı ilk təkən oldu. Sonra Bruno Bauer, incil əfsanələrinin meydana gəlməsi haqqında həmin kitabda şərh olunan nəzəriyyənin əleyhinə çıxıb sübut etən ki, incildəki bir sıra nağılları incil müəlliflərinin özləri uydurmuşlar. Ştraus və Bauer arasındakı mübahisə, «mənlik şüuru» ilə «substansiya» arasındakı fəlsəfi mübarizə pərdəsi altında gedirdi. Incildə yazılan möcüzələr haqqındakı nağılların necə meydana gəldiyi məsələsi,—bu nağılların, icma daxilində ənənəyə əsasən şüursuzcasına əfsanələr yaratmaq yolu iləmi əmələ gəldiyi, yoxsa incilçilərin özləri tərəfindən quraşdırıldığı, məsələsi,—genişlənilib ümumdünya tarixində başlıca fəaliyyət qüvvəsinin nədən: «substansiyadan», yoxsa «mənlik şüurundan» ibarət olduğu məsələsi şəklini aldı. Nəhayət, müasir anarxizmin peyğəmbəri olan Ştirner meydana çıxdı,—Bakunin ondan çox şey götürmüşdür,—və özünün suveren «yeganəsi»¹⁸⁸ ilə suveren «mənlik şüurunu» ötürüb keçdi.

Hegel məktəbi sıralarında pozulma prosesinin bu cəhətini biz ətraflı araşdırmayacağıq. Bizim üçün daha əhəmiyyətli aşağıdakılardır: cari dinə qarşı onların mübarizəsinin əməli tələbatı ən qətiyyətli gənc hegelçilərdən çoxunu ingilisfransız materializminə gətirib çıxartdı. Həm də onlar burda öz məktəblərinin sistemi ilə toqquşdular. Materializm təbiəti yeganə gerçəklik hesab etdiyi halda, Hegel sistemində təbiət mütləq ideyanın ancaq «özgəninləşməsidir», onun bir növ tənəzzül etməsidir; hər halda, təfəkkür və onun fikir məhsulu olan ideya burada birincidir, təbiət isə törəmədir, ideyanın bu dərəcəyə enməsi sayəsində mövcud olan bir şeydir. Gənc hegelçilər də məhz bu ziddiyyət içərisində müxtəlif tərzdə dolaşdılar.

Onda Feyerbaxın «Xristianlığın mahiyyəti» əsəri meydana çıxdı. Bu əsər həmin ziddiyyəti bir zərbə ilə dağıtdı, yenidən və amma qoymadan materializmin tənənəsini elan etdi. Təbiət hər hansı bir fəlsəfədən asılı olmadan mövcuddur. Təbiət elə bir əsasdır ki, onun məhsulu olan biz insanlar onun üzərində yetişmişik. Təbiətdən və insandan kəkar heç bir şey yoxdur və bizim dini təxəyyülümüzün yaratmış olduğu ali vücutlar bizim öz mahiyyətimizin ancaq əfsanəvi inikaslarıdır. Tilsim sındırıldı; «sistem» partladılıb bir kənara atıldı, ziddiyyət, onun ancaq təsəvvürdə mövcud olduğu sadəcə aşkara çıxarılmaqla həll edildi.—Bu barədə özünə bir təsəvvür yaratmaq üçün

adam gerek bu kitabın azadlıq təsirini hiss edəydi. Hamıda bir ruh yüksəkliyi əmələ gəldi: biz hamımız dərhal feyerbaxçı olduq. Bu yeni baxışı Marksın nə qədər böyük bir ruh yüksəkliyi ilə alqışladığını və bu baxışın ona,—bütün tənqidi qeydlərinə baxmayaraq,—nə qədər güclü təsir göstərdiyini «Müqəddəs ailədə» oxuyub görmək olar.

Hətta Feyerbaxın kitabındakı nöqsanlar da o zaman bu kitabın təsirini artırır. Bu kitabın belletristik, bəzən hətta təmtəraqlı üslubu onun geniş oxucu kütləsi tərəfindən oxunmasını təmin edirdi və hər halda abstrakt və tutqun hegelçiliyin illər uzununu davam edən hökmranlığından sonra tərəvətləndirici təsir göstərirdi. Bunu, məhəbbətin hədsiz təqdis edilməsi haqqında da söyləmək lazımdır, onu doğrultmaq olmasa da bağışlamaq olardı, çünki «xalis təfəkkürün» tamamilə dözülməz olmuş mütləqiyyətinə qarşı əks təsir idi. Lakin unutmamalıyıq ki, «həqiqi sosializm» Feyerbaxın məhz bu iki zəif cəhətdən yapışdı; 1844-cü ildən başlamış Almanıyanın «təhsilli» adamları arasında bir yoluxma xəstəliyi kimi yayılan bu «həqiqi sosializm», elmi tədqiqatı belletristika ibarəsi ilə əvəz edir, istehsalı iqtisadi cəhətdən dəyişdirmək yolu ilə proletariatu azad etmək yerinə isə, bəşəriyyəti «məhəbbət» vasitəsilə azad etməyi qoyurdu,—bir sözlə, ən iyrənc belletristikaya və bol məhəbbət boşboğazlığına qapıldı. Bu cərəyanın tipik nümayəndəsi c. Karl Qrün idi.

Daha sonra aşağıdakını da unutmaq lazım deyildir: Hegel məktəbi pozulmuşdu, lakin Hegel fəlsəfəsi hələ tənqidi surətdə aradan qaldırılmamışdı. Ştraus ilə Bauerin hərəsi Hegel fəlsəfəsinin bir tərəfini götürüb onları mübahisə silahı kimi bir-birinə qarşı yönəltdilər. Feyerbax sistemi dağıtdı və onu sadəcə bir kənara tulladı. Lakin müəyyən bir fəlsəfənin səhv olduğunu e'lan etmək, hələ onunla işi qurtarmaq demək deyildir. Millətin mə'nəvi inkişafına çox böyük təsiri olan Hegel fəlsəfəsi kimi nəhəng bir irsi sadəcə e'tinasızlıq göstərmək vasitəsilə kənar etmək olmazdı. Hegel fəlsəfəsini, onun öz mə'nasında «aradan götürmək» lazım idi, yə'ni tənqid onun formasını məhv etməli, onun əldə etdiyi yeni məzmunu xilas etməli idi. Bu məsələnin necə həll olunduğunu biz aşağıda görəcəyik.

Lakin, bu zaman Feyerbax öz Hegelini e'tinasızlıqla bir kənara atdığı kimi, 1848-ci il inqilabı da hər cür fəlsəfəni eyni e'tinasızlıqla bir kənara tulladı. Bununla birlikdə isə Feyerbaxın özü də arxa plana sıxışdırıldı.

II

Bütün fəlsəfənin, xüsusən ən yeni fəlsəfənin, böyük əsas məsələsi, təfəkkürün varlığa münasibəti məsələsidir. Artıq çox uzaq zamanlardan bəri, insanlar hələ öz bədənlərinin quruluşu haqqında heç bir şey bilmədikləri və yuxu görməyin (Aşağı pillədə olan vəhşi insanlarda və barbarlarda hələ indi də hər yerdə belə bir təsəvvür yayılmışdır ki, yuxuda gördükləri insan surətləri, bədənləri müvəqqəti tərk etmiş ruhlardır; həm də, yuxuda görülən adamın hərəkətlərinin mə'sulıyyəti gerçək adamın üzərinə qoyulur. Bunu, məsələn, Im Turn 1884-cü ildə Qviana hindiləri arasında görmüşdür.) səbəbini izah edə bilmədikləri zamanlardan bəri, onlarda elə bir təsəvvür

oyanmışdı ki, onların təfəkkür və duyğuları onların bədənlərinin fəaliyyəti deyil, əksinə, bir növ xüsusi ruhun—bu bədəndə məskun olan və öldükdə onu tərk edən ruhun—fəaliyyətidir; hələ o zamandan etibarən insanlar bu ruhun xarici aləmə münasibəti üzərində düşünməli olmuşdular. Əgər ruh ölüm anında bədəndən ayrılır və yaşamaqda davam edirsə, bu halda onun üçün bir növ xüsusi ölüm uydurmağa heç bir əsas yoxdur. Ruhun ölməzliyi haqqındakı təsəvvür belə meydana gəlmişdi; həmin inkişaf pilləsində bu təsəvvür heç də təsəlli kimi deyil, əksinə, qarşısalınmaz bir tale kimi görsənirdi və çox zaman, məsələn, yunanlarda əsl bədbəxtlik hesab olunurdu. Şəxsi ölməzlik haqqındakı cansıxıcı uydurmaya hər yerdə dini təsəlli tələbatı deyil, sadəcə olaraq bu hal gətirib çıxarmışdır: insanlar ruhun varlığını artıq qəbul etdikdə, ümumi məhdudluq üzündən özlərinə əsla izah edə bilmirdilər ki, bədən öləndən sonra ruh necə olur. Tamamilə eyni tərzdə, təbiət qüvvələrini canlılaşdırmaq nəticəsində ilk allahlar meydana gəlmişdir, dinin sonrakı inkişafı gedişində bu allahlar get-gedə daha çox dünyadan kənar qüvvələr şəklini almış, abstraklaşdırma prosesi,—az qalmışdı deyim: destillyasiya prosesi,—nəticəsində tamamilə təbii olaraq əqli inkişafın gedişində, nəhayət, insanların başında az-çox məhdud olan və bir-birini məhdud edən bir çox allahlar əvəzinə monoteist dinlərin vahid, müstəsna allahı haqqındakı təsəvvür meydana gəlmişdir.

Deməli, bütün fəlsəfənin ən yüksək məsələsinin, təfəkkürün varlığa, ruhun təbiətə münasibəti məsələsinin, vəhşilik dövründəki insanların məhdud və iadan təsəvvürlərində hər cür dinin malik olduğu dərəcədə öz kökləri vardır. Lakin bu məsələyə gəlincə, Avropa əhalisi ortaəsrlərdəki xristianlıq dövrünün uzun qış yuxusundan ayıldıqdan sonra tam kəskinliyi ilə qoyulub özünün bütün əhəmiyyətini kəsb edəbilirdi. Təfəkkürün varlığa münasibəti məsələsi, nəyin: ruhunmu, yoxsa təbiətin ilkin olması məsələsi,—o cümlədən orta əsr sxolastikasında da böyük rol oynamış olan bu məsələ, kilsənin acığına daha kəskin bir şəkildə aldı: dünya allah tərəfindən yaradılmışdır, yoxsa əzəldən mövcuddur?

Filosoflar bu suala verdikləri cavaba müvafiq olaraq iki böyük cəbhəyə bölündülər. Ruhun təbiətdən əvvəl mövcud olduğunu iddia edənlər, deməli, nəticə etibarilə dünyanın yaradılmış olduğunu bu və ya başqa şəkildə etiraf edənlər,—filosoflarda isə, məsələn, Hegeldə, dünyanın yaradılması, bir çox hallarda xristianlıqdakından daha dolaşlıq və mənasız bir şəkildə alır,—idealizm cəbhəsini təşkil etdilər. Təbiəti ilkin hesab edənlər isə materializmin müxtəlif məktəblərinə qoşuldular.

İdealizm və materializm ifadələri əvvəlbəşdən bundan başqa heç bir şey də bildirmir və burada onlar ancaq bu mənadə işlədilir. Aşağıda görəcəyik ki, bunlara hər hansı başqa bir məna verildiyi hallarda nə kimi dolaşlıqlıq əmələ gəlir.

Lakin təfəkkürün varlığa münasibəti məsələsinin başqa bir tərəfi də vardır: bizi əhatə edən aləm haqqındakı fikirlərimizin bu aləmin özünə münasibəti necədir? Bizim təfəkkürümüz gerçək aləmi dərk etməyə qadirdirmi, gerçək aləm haqqındakı təsəvvür və ailaşımızla biz gerçəkliyin düzgün inkişasını verə bilərikmi? Fəlsəfə dilində bu məsələ, təfəkkürlə varlığın eyniyyəti məsələsi adlanır. Filosofların böyük əksəriyyəti bu

məsələnə müsbət həll edir. Məsələn, Hegeldə bu suala müsbət cavab özlüyündə nəzərdə tutulur: gerçək aləmdə biz onun məhz fikri məzmununu dərk edirik, məhz onu dərk edirik ki, bunun sayəsində aləm, ondan asılı olmayaraq və ondan qabaq harada isə əzəldən mövcud olan mütləq ideyanın tədrkçlə həyata keçməsindən ibarət olur. Özlüyündə aydındır: təfəkkür o məzmunu dərk edə bilər ki, bu artıq əvvəlcədən fikrin məzmunudur. Eyni dərəcədə bu da aydındır ki, sübut edilən müddəa burada dinməzçə müqəddimənin özündə artıq ehtiva olunur. Lakin bu Hegelin təfəkkürlə varlığın eyniyyəti haqqındakı sübutundan daha sonra belə bir nəticə çıxarmasına heç də mane olmur ki, onun təfəkkürü onun fəlsəfəsini düzgün hesab etdiyinə görə, deməli, bu fəlsəfə yeganə düzgün fəlsəfədir və təfəkkürlə varlıq eyniyyət təşkil etdiyindən bəşəriyyət bu fəlsəfəni dərhal nəzəriyyədən praktikaya keçirməli və» bütün dünyanı Hegel prinsiplərinə müvafiq olaraq yenidən qurmalıdır. Bu xülyaya o, demək olar bütün başqa filosoflarla birlikdə şərik idi.

Lakin bununla yanaşı olaraq, bir sıra başqa filosoflar var ki, bunlar dünyanı dərk etməyin mümkün olduğunu və ya hər halda müfəssəl dərk etməyin mümkün olduğunu şübhə altına alırlar. Ən yeni filosoflar arasında Yum və Kant həmin qəbildəndir, və onlar fəlsəfənin inkişafında olduqca böyük rol oynamışlar. Bu baxışı təkzib etmək üçün həlledici söz artıq Hegel tərəfindən,—idealizm nöqteyi-nəzərindən mümkün olduğu bir dərəcədə—söylənmişdir. Feyerbaxın əlavə etdiyi materialist mülahizələr dərin olmaqdan daha çox incədir. Bütün başqa fəlsəfi uydurmaları kimi bu uydurmaları da praktika, məhz eksperiment və sənaye ən qətiyyətlə təkzib edir. Əgər biz müəyyən bir təbiət hadisəsini özümüz əmələ gətirməklə, onu öz şəraitindən doğurub meydana çıxarmaqla, həm də onu öz məqsədlərimizə xidmət etməyə məcbur etməklə həmin hadisəni düzgün anladığımızı sübut edə biliriksə, onda Kantın qavranılmaz «özündə şeyi»nin sonu çatmış olur. Heyvanların və bitkilərin cisimlərində əmələ gələn kimyəvi maddələr, üzvi kimya bunları bir-birinin ardınca hazırlamağa başlamadıqca, bu kimi «özündə şeylər» olaraq qalmaqda idi; bununla da, «özündə şey» bizim üçün şeyə çevrilirdi, məsələn, boyaq otunun tərkibində olan rəng maddəsini, alizarini, biz indi, tarlada yetişdirilən boyaq otu kökündən deyil, daha ucuz və daha sadə bir üsulla daş kömür qətranından hasil edirik. Kopernikin günəş sistemi üç yüz il ərzində bir hipotez, son dərəcə ehtimal hipotez olsa da, hər halda hipotez olaraq qalırdı. Bu sistemin dəlillərinə əsasən Leverye o vaxta qədər mə'lum olmayan daha bir planetin mövcud olmasının labüdlüyünü təkçə sübut etmək deyil, hətta onun fəzada tutduğu yeri də hesablamalar vasitəsilə müəyyən etdikdə və bundan sonra Qalle həmin plaieti¹⁸⁹ həqiqətən tapdıqda Kopernik sistemi sübut edilmiş oldu. Əgər Almaniyada yeni kantçılar Kantın baxışlarını, İngiltərədə isə aqnostiklər Yumun (orada heç bir zaman ölüb getməmiş) baxışlarını,—onların hər ikisini həm nəzəriyyə, həm də praktika artıq çoxdan təkzib etmiş olduğuna baxmayaraq,—dirçəltməyə çalışırlarsa, bu hal elmi

cəhətdən geriyyə doğru bir addımdır, praktikada isə ancaq, açıq şəkildə materializmdən üz döndərüb gizlincə onu irəli sürmək kimi utancaq bir ədədir.

Lakin Dekartdan Hegelədək və Hobbsdan Feyerbaxadək olan bu uzun dövr ərzində filosofları irəli itələyən heç də təkcə, onların düşündükləri kimi, xalis təfəkkür qüvvəsi olmamışdır. Əksinə. Həqiqətdə onları irəli itələyən başlıca olaraq təbiətşünaslığın və sənayenin qüdrətli, getdikcə daha sürətli və daha coşğun inkişafı idi. Bu hal materialistlərdə açıqca gözə çarpırdı. Lakin idealist sistemlər də getdikcə daha çox materialist məzmunla doldurulurdu, ruh ilə materiyanın əksliyini panteistcəsinə barişdırmağa çalışırdı. Hegel sistemində, nəhayət, iş o yerə çatmışdır ki, bu sistem həm metod, həm də məzmunca ancaq, idealistcəsinə başı üstə qoyulmuş materializmdən ibarətdir.

Bütün bu deyilənlərdən sonra aydın olur ki, nə səbəbə Ştarke Feyerbaxa verdiyi xarakteristikada hər şeydən əvvəl onun bu əsas məsələdə—təfəkkürün varlığa münasibəti məsələsində—tutduğu mövqeyi tədqiq edir. Qısaca bir girişdən sonra,—bu girişdə müəllif keçmiş filosofların baxışlarını, xüsusilə Kantdan başlayaraq, çox ağır fəlsəfi bir dil ilə şərh edir və Hegelə layiqincə qiymət verməyib onun əsərlərinin ayrı-ayrı yerlərindən ifrat formalizmlə yapışır,—Feyerbax «metafizikası»nın inkişafı gedişi müfəssəl surətdə şərh olunur və bu filosofun buraya, aid əsərlərində həmin inkişafın necə ardıcıl surətdə əks olunduğu göstərilir. Bu şərh səylə edilmişdir, və quruluş aydınlığı ilə seçilir; ancaq o da Ştarkenin bütün kitabı kimi, əsla həmişə labüd olmadan işlədilən fəlsəfi ifadələr yükü ilə həddindən artıq ağırlaşdırılmışdır. Bu artıq yük xüsusən ona görə böyük maneədir ki, müəllif hər hansı bir məktəbin və ya heç olmazsa Feyerbaxın özünün qəbul etdiyi terminologiyaya riayət etmir, əksinə, ən müxtəlif cərəyanların qəbul etdiyi terminləri və başlıca olaraq, özlərini fəlsəfi cərəyanlar adlandıran və indi bir yoluxucu xəstəlik kimi yayılan cərəyanların qəbul etdiyi terminləri qatıb qatışdırır.

Feyerbaxın inkişafının gedişi bir hegelçinin,—doğrudur, Feyerbax heç zaman mö`min hegelçi olmamışdır,—materializmə doğru inkişafdır. Bu inkişaf müəyyən pillədə Feyerbaxı öz sələfinin idealist sistemi ilə əlaqəni tamamilə kəsməyə gətirib çıxarır. O, nəhayət qarşısızalmaz bir qüvvə ilə anlamağa başlayır ki, «mütləq ideya»nın əzəldən mövcud olması, dünya yaranandan qabaq «məntiq kateqoriyalarının əzəldən mövcud olması» haqqında Hegelin iddiaları o dünyalıq yaradıcıya olan inamın əfsanəvi qalığından başqa bir şey deyildir; habelə bizim özümüzün mənsub olduğumuz, bizim hiss ilə qavradığımız həmin maddi aləm yeganə gerçək aləmdir, bizim şüur və təfəkkürümüz, nə qədər fəvqəlhissi görünsələr də, maddi, cismani bir orqanın, yə`ni beynin məhsuludur. Materiya ruhun məhsulu deyil, əksinə, ruh ancaq materiyanın yüksək məhsuludur. Bu, əlbəttə, xalis materializmdir. Lakin Feyerbax buna çatdıqda birdən dayanır. O, adi fəlsəfi mövhumata, işin əsl mahiyyətinə qarşı deyil, əksinə, «materializm» sözünə qarşı olan mövhumata üstün gələ bilmir. O deyir:

«Mənim üçün materializm insan mahiyyəti və insan biliyi binasının təməlidir; lakin o mənim üçün sözün dar mə`nasında bir fizioloq üçün, bir təbiətşünas üçün, məsələn, Moleşott üçün olan şey deyildir və onların nöqtəyi-nəzərlərinə və ixtisaslarına müvafiq olaraq onlar üçün olmaya bilməyən şey deyildir, yə`ni mənim üçün materializm binanın

özü deyildir. Geriyə gedəndə mən tamamilə materialistlərləyəm; irəliyə gedəndə mən onlarla deyiləm».

Feyerbax burada, materiya ilə ruhun münasibətinin müəyyən qaydada anlaşılmasına əsaslanan ümumi bir dünyagörüşü olmaq e`tibarı ilə materializmi, bu dünya görüşünün müəyyən tarixi pillədə, məhz XVIII əsrdə ifadə olunduğu xüsusi forma ilə qarışdırır. Bundan əlavə, o materializmi, XVIII əsr materializminin indi təbiətşünasların və həkimlərin başında yaşamaqda davam etdiyi və 50-ci illərdə səyyar təbliğatçıların–Büxner, Foqt və Moleşottun–qələmə verdikləri bayağılaşdırılmış, vulqarlaşdırılmış forması ilə qarışdırır. Lakin materializm də, idealizm kimi bir sıra inkişaf pilləsi keçmişdir. Hətta. təbiət tarixi sahəsində yeni dövr açan hər bir kəşf meydana gəldikdə materializm labüd olaraq öz formasını dəyişməlidir. Tarix də materialistcəsinə izah edilən zamandan bəri isə, burada da materializmin inkişafı üçük yeni yol açılır.

Keçən əsrin materializmi başlıca olaraq mexaniki materializm idi, çünki o zaman bütün təbiət elmlərindən ancaq mexanika, həm də ancaq bərk cisimlərin (yer və key cisimlərinin) mexanikası, müxtəsəri–ağırlıq mexanikası müəyyən bitkinliyə çatmışdı. Kimya hələ flokiston nəzəriyyəsinə³⁰ əsaslanan sadələvh formada mövcud idi. Biologiya hələ bələkdə idi: bitki və heyvan orqanizmi yalnız ən kobud şəkildə tədqiq edilmişdi, onu xalis mexaniki səbəblərlə izah edirdilər. Dekartın nəzərində heyvan bir maşın olduğu kimi, XVIII əsr materialietlərinin nəzərində də knsan bir maşın idi. Kimyəvi və üzvi xarakterli proseslərə ancaq bu mexanika miqyasının tətbiq olunması–bu sahələrdə mexanika qanunları fəaliyyət göstərməkdə davam etsə də; lakin başqa, daha yüksək, qanunlar qarşısında arxa sıraya çəkilir,–klassik fransız materializminin birinci spesifik məhdudluğunu, həm də o vaxt labüd olan məhdudluğunu təşkil edir.

Bu materializmin ikinci spesifik məhdudluğu ondan ibarət idi ki, o, dünyanı bir proses kimi, fasiləsiz tarixi inkişafda olan bir materiya kimi anlamağa qadir deyildi. Bu, tobiətşünaslığın o zamankı vəziyyətinə və onunla bağlı olan metafizik, yə`ni antidialektik fəlsəfi təfəkkür metoduna müvafiq idi. Təbiət daimi hərəkətdədir; bunu o zaman da bilirdilər. Lakin o zamankı təsəvvürə görə, bu hərəkət daim bunca eyni bir dairə daxilində hərlənir və, beləliklə, əslində həmin yerdə də qalırdı: bu hərəkət həmişə eyni nəticələrə gətirib çıxarırdı. Belə bir təsəvvür o zaman labüd idi. Günəş sisteminin əmələ gəlməsi haqqında Kant nəzəriyyəsi o zaman təzəcə meydana gəlmişdi və hələlik qərribə bir şey kimi görünürdü. Yer inkişaf tarixi geologiya, hələ qətiyyən mə`lum deyildi, indiki canlı vücutların bəsitdən mürəkkəbə doğru davam edən uzun inkişafın nəticəsi olması fikri o zaman hələ ümumiyyətlə elm tərəfindən irəli sürülə bilməzdi. Deməli, təbiətə qeyri-tarixi baxış labüd idi. Həm də bu qüsuru XVIII əsrin filosofları üçün o qədər də təqsir saymaq olmaz, bu qüsurlar Hegeldə də yox deyildir. Hegeldə təbiət, ideyanın sadəcə «özgələşməsi» olub zaman daxilində inkişaf etməyə qadir deyildir; o öz müxtəlifliliyini ancaq məkanda genişləndirə bilər və, beləliklə, eyni prosesləri daim təkrar etməyə məhkum olan təbiət, özündəki bütün inkişaf pillələrini eyni zamanda və bir-biri ilə yanaşı meydana qoyur. Həm də Hegel bu mə`nasız məkanda inkişafı,–lakin zamandan kənarda,–hər bir inkişafın əsas şərti olan zaman e`tibarı ilə inkişafa rəğmən,

məhz elə bir vaxtda təbiətin boynuna sarımaq istəyirdi ki, onda həm geologiya, həm embriologiya, həm bitki və heyvanlar fiziologiyası, həm üzvi kimya artıq kifayət qədər işlənmişdi və bu yeni elmlər əsasında sonrakı inkişaf nəzəriyyəsini qabaqcadan sezən dahiyənə fəhmlər artıq hər yerdə doğulmaqda idi (məsələn: Kōte və Lamark). Lakin sistem belə hökm edirdi və sistemin xatiri üçün metod öz-özünə xəyanət etməli idi.

Tarix sahəsində—eyni ilə şeylərə tarixi baxış yox idi. Burada nəzəri orta əsr qalıqlarına qarşı mübarizə cəlb edirdi. Orta əsrlərə, tarixin gedişində min illik ümumi barbarlığın əmələ gətirdiyi sadəcə bir fasilə kimi baxırdılar. Orta əsrlər ərzində əldə edilmiş böyük müvəffəqiyyətlərə: Avropanın mədəniyyət sahəsinin genişləndiyinə, orada bir-biri ilə qonşuluqda yaşamağa qadir böyük millətlərin əmələ gəldiyinə, nəhayət, XIV və XV əsrlərin nəhəng texniki nailiyyətlərinə heç kəs fikir vermirdi. Bununla da böyük tarixi əlaqəyə düzgün baxış mümkün olmurdu və tarix, ən yaxşı halda, filosoflara xidmət etməyə hazır olan misal və rəsmlər məcmuəsinə çevrilirdi.

Əllinci illərdə Almaniyada materializmin carçıları rolunu öz öhdəsinə götürən vulqarlaşdırıcılar heç bir şeydə öz müəllimlərinin təlimlərindən kənara çıxmədılar. Təbiət elmlərinin bütün sonrakı müvəffəqiyyətləri onlar üçün ancaq, kainatı yaradanın mövcud olmasına qarşı yeni dəlillər idi. Onlar nəzəriyyəni daha da inkişaf etdirmək fikrində belə deyildilər. O vaxt üçün hikməti artıq tamamilə tükənən və 1848-ci il inqilabının ölümcül yaraladığı idealizm, beləliklə, bu zaman materializmin daha da tənəzzül etməsindən kam aldı. Bu materializm üçün heç bir məs'uliyət daşımaq istəməməkdə Feyerbax tamamilə haqlı idi; lakin səyyar təbliğatçıların təlimi ilə ümumiyyətlə materializmi qarışdırmağa onun haqqı yox idi.

Bir də burada iki cəhəti nəzərə almaq lazımdır. Əvvələ, Feyerbaxın sağlığında da təbiətşünaslıq elə şiddətli qıvcırma prosesində idi ki, bu proses ancaq axırıncı on beş il ərzində, aydınlıq hasil edə biləcək nisbi bir kamilliyə çatdı. Dərk etmək üçün o vaxtadək misli görünməmiş çoxlu yeni material toplanmışdı, lakin böyük sür'ətlə üstüstdə qalanan bu kəşflər yığınınnda ancaq lap son zamanlar əlaqə yaratmaq və deməli, bunları qaydaya salmaq mümkün oldu. Doğrudur, Feyerbax üç çox mühüm kəşfin—hüçöyrənin kəşfinin, enerjiyanın çevrilməsi təliminin və Darvinin adı ilə adlandırılmış inkişaf nəzəriyyəsinin müasiri idi. Lakin kənd tənhalığında yaşayan filosof, elmi kifayət dərəcədə izləyə bilərdimi ki, təbiətşünasların özlərinin o zaman qismən hələ şübhə altına aldıkları, qismən də lazımınca istifadə edə bilmədikləri kəşfləri tam qiymətləndirə bilsin? Burada müqəssir təkcə acınacaqlı alman qaydaları idi ki, bu qaydaların sayəsində fəlsəfə kafedralarına ancaq əllaməlik göstərən eklektik xırdaçılar təyin olunurdu, onların hamısından hədsiz dərəcədə üstün olan Feyerbax isə kəndliləşib gününü ucqar kənddə keçirməyə məcbur olmuşdu. Deməli, təbiətə olan tarixi baxışın, indi mümkün olub fransız materializminin bütün birtərəfliliyini aradan qaldıran baxışın Feyerbaxa müyəssər olmamasının təqsiri Feyerbaxda deyildir.

İkincisi, Feyerbax tamamilə haqlı olaraq deyirdi ki, ancaq təbii-elmi materializm «insan biliyi binasının təməlidir, lakin hələ bu binanın özü deyildir». Zira biz təkcə təbiətdə deyil, habelə insan cəmiyyətində yaşayırıq, bu cəmiyyətin də təbiət qədər öz

inkişaf tarixi və öz elmi vardır. Deməli, vəzifə, cəmiyyət haqqındakı elmi, yəni tarix və fəlsəfə elmləri deyilən elmlərin bütün məcmusunu materialist əsasla uyğunlaşdırmaq və onu bu əsasla müvafiq şəkildə yenidən qurmaqdan ibarət idi. Lakin bunu etmək Feyerbaxa nəsib deyilmiş. Burada Feyerbax, materialist «əsasla» baxmayaraq, hələ köhnə idealist buxovlarından azad olmamışdı, bunu özü də e'tiraf edərək deyirdi: «Geriyə gedəndə mən materialistlərləyəm, irəliyə gedəndə mən onlarla deyiləm». Lakin məhz burada, ictimai sahədə Feyerbax özü «irəliyə», özünün 1840 və ya 1844-cü illərdəki nöqteyi-nəzərindən qabağa getmədi, yenə də başlıca olaraq özünün kuşənişinliyi nəticəsində, öz xasiyyətinə görə cəmiyyət içərisində yaşamağa bütün başqa filosoflardan daha çox ehtiyacı olduğu bir halda bu guşənişinliyin üzündən öz fikirlərini özünün tayı-bərabəri olan digər adamlarla dost və ya düşmən görüşmələrində deyil, əksinə tamamilə tənhalıqda işləyib hazırlamağa məcbur olmuşdu. Göstərilən sahədə Feyerbaxın nə qədər çox dərəcə idealist olaraq qaldığını biz aşağıda ətraflı surətdə nəzərdən keçirəcəyik.

Onu da qeyd edək ki, Ştarke Feyerbaxın idealizmini əslində onun ibarət olduğu şeydə görmür.

«Feyerbax idealistdir; o, bəşəriyyətin tərəqqisinə inanır» (səh. 19). «Hər şeyin əsası, bünövrəsi yenə də idealizm olaraq qalır. Realizm bizi ancaq, öz ideal arzularımıza əməl etdiyimiz zaman, səhv etməkdən qoruyur. Məgər mərhəmət, məhəbbət, həqiqətə və haqqa xidmət ideal qüvvələr deyilmi?» (səh. VIII).

Əvvələ, burada idealizm ideal məqsədlərə doğru can atmaqdan başqa bir şey adlanmır. Lakin bu məqsədlər ancaq Kant idealizmi ilə, Kantın «qəti imperativi» ilə zəruri surətdə bağlıdır. Lakin hətta Kant öz fəlsəfəsini, orada mə'nəvi ideallardan da bəhs olunduğu üçün deyil, əksinə, tamamilə başqa, əlbəttə, Ştarkeyə mə'lum olmamış: olan səbəblərə görə «transsendental idealizm» adlandırmışdır. Mə'nəvi, yəni ictimai ideallara inamın guya fəlsəfi idealizmin mahiyyətini təşkil etdiyi haqqındakı mövhumat fəlsəfədən kənarda, Şillərin şə'rlərindən özləri üçün lazım olan fəlsəfi təhsil qırıntılarını yığışdıran alman filistərləri arasında meydana gəlmişdir. Kantın aciz «qəti imperativi»ni (mümkün olmayan bir şeyi tələb etdiyinə görə, deməli, heç zaman gerçək bir nəticəyə gəlmədiyinə görə aciz) heç kəs Hegeldən daha kəskin tənqid etməmişdir, Şillərin yaydığı Həyata keçirilə bilməyəcək ideallar xəyalına düşmək kimi filistə meyllərini heç kəs bitkin idealist olan Hegeldən daha amansızcasına lağa qoymamışdır (məsələn, bax: «Fenomenologiya»). İkincisi, belə bir haldan heç qaçınmaq olmaz ki, insanı fəaliyyətə sövq edən hər şey onun başından gəlib keçməlidir: insan hətta yeyib-içməyə ona görə girişir ki, onun başında aclıq və susuzluq duyğuları əks olunur və ona görə yeyib-içməkdən əl çəkir ki, onun başında doymaq duyğusu əks olunur. Xarici aləmin insana olan tə'sirləri onun başında nəqş olunur, orada hisslər, fikirlər, təhriklər, iradə təzahürləri şəklində, bir sözlə—«ideal sə'ylər» şəklində əks olunur və bu şəkildə onlar «ideal qüvvələr» olurlar. Həm də əgər adam ancaq «ideal sə'ylərə» əməl ediyipə görə və «ideal qüvvələrin» ona olan tə'sirini e'tiraf etdiyinə görə idealist olursa, onda

az-çox normal inkişaf etmiş hər bir adam fitrətən idealistdir, onda anlaşılmaz bir şey qalır: dünyada ümumiyyətlə haradan materialist ola bilər?

Üçüncüsü, bəşəriyyətin,—heç olmazsa hazırda,—bütövlükdə və ümumiyyətlə irəli hərəkət etdiyi əqidəsinin, materializmlə idealizmin əksliyinə qətiyyənlə heç bir dəxli yoxdur. Fransız materialistləri, demək olar, fanatikcəsinə,—deist⁷⁵ Volter və Russodan az yox,—bu əqidədə idilər və ona çox zaman böyük şəxsi qurbanlar verirdilər. Əgər birisi ömrü boyu özünün bütün həyatını «həqiqətə və haqqa»,—bu sözlərin yaxşı mənasında,—«xidmət etməyə» həsr etmişsə, onda belə bir adam, məsələn, Didro olmuşdur. Odur ki, Ştarke bütün bunları idealizm e`lan etdikdə, o yalnız bunu sübut edir ki, materializm sözü və onunla birlikdə isə hər iki cərəyanın bütün əksliyi burada Ştarke üçün hər cür mənasını itirmişdir.

Fe`lən burada Ştarke, materializm adına qarşı illər uZunu keşiş iftiralarının tə`siri altında kek salmış filister mövhumatına,—ola bilər ki, düşünmədən,—bağışlanılmaz güzəştə gedir. Filister materializm dedikdə, qarınqululuq, sərxoşluq, şəhvət, cismani zövqlər və şöhrətpərəstlik, qərəzkarlıq, xəsislik, acgözlük, qazanc dalınca qaçmaq və birja kələkləri başa düşür, bir sözlə—onun özünün xəlvətdə qapıldığı bütün bu çirkin hərəkətləri başa düşür. Idealizm isə, onun nəzərində fəzilətə inam, bütün bəşəriyyətə məhəbbət və ümumiyyətlə «daha yaxşı aləm» inam deməkdir, filister bu aləm haqqında başqalarına gurultu ilə danışdığı halda özü isə buna ancaq sərxoşluqdan sonra başı ağrıyanda və ya iflas olanda,—bir sözlə özünün adət etdiyi «materialist» ifratçılıqlarının labüd nəticələrini dadmaq lazım gələndə inanmağa başlayır. Bu halda o özünün sevdiyi mahnını oxuyur: İnsan bəs nədir? O yarı vəhşi, yarı mələkdir.

Qalan məsələlərdə isə Ştarke Feyerbaxı, indi Almaniyada filosof adı ilə hay-küy salan dosentlərin hücum və tə`limlərindən sə`ylə müdafiə etməyə çalışır. Klassik alman fəlsəfəsinin cılızlaşmış nəsli ilə maraqlanan adamlar üçün bu, əlbəttə, əhəmiyyətlidir; Ştarkenin özü üçün bu, zəruri görünə bilərdi. Lakin biz oxucuya əziyyət verməyəcəyik.

III

Biz Feyerbaxın din fəlsəfəsinə və etikasına yanaşan kimi, onun həqiqi idealizmi dərhal meydana çıxır. Feyerbax dini heç də ləğv etmək istəmir; o dini təkmilləşdirmək istəyir. Fəlsəfənin özü dində əriməlidir.

«Bəşəriyyət dövrləri biri digərindən ancaq, dindəki dəyişikliklərlə fərqlənir. Müəyyən tarixi hərəkət ancaq, insanın ürəyinə dərin nüfuz etdikdə, öz əsasına çatmış olur. Ürək dinin forması deyildir, buna görə belə demək olmaz ki, din həmçinin ürəkdə də olmalıdır; ürək dinin mahiyyətidir» (sitat Ştarkedən gətirilmişdir, səh. 168).

Feyerbaxın tə`liminə görə, din insanla insan arasında hissə əsaslanan ürək münasibətidir, bu münasibət indiyə qədər öz həqiqətini gerçəkliyin əfsanəvi in`ikasında,—insani xassələrin əfsanəvi in`ikası olan bir və ya bir neçə allah vasitəsilə,—axtarırdı, indi isə onu bilavasitə və birbaşa «mən» ilə «sən» arasındakı məhəbbətdə tapır. Həm də, beləliklə, Feyerbaxda, nəhayət, cinsi məhəbbət onun yeni dininin ən yüksək e`tiqad formalarından biridir, bəlkə də ən yüksək formasıdır.

İnsanlar arasında, xüsusən müxtəlif cinslərə məvsub olan insanlar arasında hissə əsaslanak münasibətlər insanların, mövcud olduqları zamanlardan bəri mövcuddur. cinsi məhəbbətə gəldikdə, bu məhəbbət son səkkiz əsr ərzində elə bir mə`na kəsb etmiş və elə bir mövqe fəth etmişdir ki, ətrafında bütün poeziyanın hərləndiyi vacib bir mehvər olmuşdur. Mövcud pozitiv dinlər, cinsi məhəbbətin dövlət tərəfindən tənzim edilməsinə, yə`ni nığah haqqında qanunçuluğa yüksək müqəddəslik verməklə kifayətlənir; bu dinlərin hamısı lap günü sabah tamamilə aradan qalxa bilər, məhəbbət və dostluq təcrübəsində isə zərrə qədər dəyişiklik əmələ gəlməz. 1793-cü və 1798-ci illər arasında Fransada xristian dini həqiqətən o dərəcədə yox olub getmişdi ki, Napoleonun özünün bu dini yenidən tətbiq etməsi zəhmətsiz və müqavimətsiz olmadı. Lakin bu müddət ərzində xristianlığı Feyerbaxın yeni dini kimi bir şeylə əvəz etmək üçün heç bir tələbat yaranmadı.

Feyerbaxın idealizmi burada ondan ibarətdir ki, o, insanların qarşılıqlı meyllərinə əsaslanan bütün münasibətləri,—çinsi məhəbbəti, dostluğu, mərhəməti, fədakarlığı və s,— onların ezözlüyündə malik olduqları ən adi mə`nada, onun da rə`yincə keçmişə məxsus olan hər haisi xüsusi bir din haqqındakı xatirələrdən asılı olmayaraq götürmür. Feyerbax iddia edir ki, bu münasibətlər, yalnız din sözü ilə müqəddəsləşdirildikdə özü üçün tam əhəmiyyət kəsb etmiş olar. Feyerbax üçün başlıca cəhət bu kimi xalis insani münasibətlərin mövcud olmasında deyildir, əksinə, ondadır ki, bu münasibətlərə yeni, həqiqi bir din kimi baxsınlar. Feyerbax yalnız o halda bu münasibətlərin tamamilə dəyərli münasibətlər olmasını e`tiraf etməyə razı olur ki, onlara din mehrü vurulmuş olsun. Din sözü «religare» (əlaqələndirmək. *Red.*) sözündən əmələ gəlmişdir və onun ilkin mə`nası əlaqə deməkdir. Deməli, iki adamın hər cür qarşılıqlı əlaqəsi dindir. Bu qəbil etimoloji hoqqabazlıqlar idealist fəlsəfənin əl atdığı son çıxış yoludur. Sözlərə, onların həqiqətdə işlədilərək tarixi inkişafın gedişində aldığı mə`na deyil, əksinə, öz etimoloji mənşələrinə görə daşılmalı olduqları mə`na isnad verilir. Idealist xatirələri üçün əziz olan din sözü dildən ancaq itib getməsin deyə, cinsi məhəbbət və cinslər arasındakı münasibətlər «din» rütbəsinə qaldırılır. Qırxıncı illərdə Lui Blan məsləkli Paris reformistləri də tamamilə belə düşünürdülər: onlar da dinsiz adamı müdhiş bir şəxs kimi təsəvvür edir və bizə deyirdilər: «Donc l'athéisme c'est votre religion» (Deməli, ateizm, bu elə sizin dininizdir. *Red.*) Təbiətin əslində materialistcəsinə anlaşılması əsasında Feyerbaxın həqiqi din qurmağa göstərdiyi sə`yini müasir kimyanı həqiqi əlkimya kimi şərh etmək cəhdinə bənzətmək olar. Əgər allahsız din mümkünsə, onda özünün iksiri olmadan əlkimya da mümkündür. Həm də əlkimya ilə din arasında çox sıx əlaqə vardır. İksirin bir çox allahabənzər xassələri vardır, Kopp və Bertlonun gətirdikləri mə`lumatdan göründüyü kimi, xristian tə`liminin hazırlanmasında, tariximizin birinci iki əsrindəki Misir və Yunanıstan əlkimyagərlərinin də əli vardır.

Feyerbaxın: «bəşəriyyət dövrləri biri digərindən ancaq dindəki dəyişikliklərlə fərqlənir» iddiası əsla doğru deyildir. Söhbət yalnız indiyədək mövcud olan üç dünya dinindən: buddizm, xristianlıq və islamdan getdiyi dərəcədə böyük tarixi çevrilişlər dindəki dəyişikliklərlə *müşayiət edilmişdir*. Kortəbii surətdə yaranan köhnə tayfa

dinlərinin və milli dinlərin təbliğat xarakteri yox idi və həmin tayfa və ya xalqların müstəqilliyi pozulduqda bu dinlər dərhal hər cür müqavimət qüvvəsini itirirdi. Germanlarda bunun üçün, hətta çürüməkdə olan Roma dünya imperiyası ilə və onun xristian dünya dini ilə sadəcə təmasda olmaq kifayət idi, onda bu dini Roma yenidən qəbul etmişdi və onun iqtisadi, siyasi və mədəni vəziyyətinə uyğun gəlirdi. Yalnız az-çox sün'i surətdə meydana gələn bu dünya dinləri haqqında, xüsusən xristianlıq və islam haqqında demək olar ki, ümumi tarixi hərəkətlər dini rəng alır. Lakin hətta xristianlığın yayıldığı sahədə, həqiqətən universal əhəmiyyəti olan inqilablar ancaq, burjuaziyanın öz azadlığı uğrunda apardığı mübarizənin ilk pillələrində, XIII əsrdən XVII əsrin axırınadək dini rəng alır. Bu da, Feyerbaxın fikirləşdiyi kimi, insan ürəyinin xassələri ilə deyil və insanın dini tələbatı ilə deyil, yalnız bircə ideoloji forması: din və ilahiyyəti bilən orta əsrlərin bütün əvvəlki tarixi ilə izah olunur. Lakin XVIII əsrdə burjuaziya öz sinfi vəziyyətinə uyğun öz xüsusi ideologiyasını yaratmaq üçün kifayət qədər möhkəmləndikdə öz böyük və bitkin inqilabını—Fransa inqilabını əmələ gətirdi, bu halda burjuaziya ancaq hüquqi və siyasi ideyalara müraciət edirdi və din haqqında yalnız bu axıncı onun yolunu kəsdiyi dərəcədə fikirləşirdi. Lakin bu halda burjuaziyanın ağına da gəlmirdi ki, köhnə dini hər hansı yeni bir dinlə əvəz etmək lazımdır. Robespierin burada nə kimi müvəffəqiyyətsizliyə uğradığı məlumdur.

İndi bizim yaşamağa məcbur olduğumuz, habelə siniflərin əksliyi və sinfi hökmranlıq üzərində qurulmuş cəmiyyətdə başqalarına qarşı münasibətdə xalis insani hisslər göstərmək imkanı onsuz da olduqca məhduddur; bu hissləri din rütbəsinə yüksəltməklə onu daha da məhdudlaşdırmaq üçün əlimizdə zərər qədər də əsas yoxdur. Eyni ilə ara tarixşünaslıq böyük tarixi sinfi döyüşlərin anlaşılmasını bizim üçün, xüsusilə Almaniyada, artıq kifayət qədər qaranlıqlaşdırmışdır, və bu mübarizənin tarixini kilsə tarixinin adı bir əlavəsinə çevirməklə onu tamamilə anlaşılmaz etməyimizə ehtiyac yoxdur. Artıq bundan görünür ki, indi biz Feyerbaxdan nə qədər irəli getmişik. İndi onun əsərlərində bu yeni, məhəbbət dininin yüksəklərə qaldırıldığı «gözəl yerləri» sadəcə oxumaq daha mümkün deyildir.

Feyerbax ancaq bir dini—xristianlığı, Qərbin monoteizmə əsaslanan həmin dünya dinini ciddi tədqiq edir. O, göstərir ki, xristian allahı ancaq insanın əfsanəvi in'ikasıdır. Lakin bu allah özü də, uzun sürən mücərrədləşdirmə prosesinin məhsuludur, əvvəlki çoxlu tayfa və millət allahlarının cəmlənməsi mahiyyətidir. Buna mütabiq olaraq, in'ikası həmin allah olan insan da gerçək insan deyildir, o da eynilə çoxlu gerçək insanların mahiyyətidir; bu—mücərrəd insandır, yəni yenə ancaq fikri surətdir. Əsərinin hər səhifəsində hissiyyət və konkret, gerçək dünyaya qərqlənmə təbliğ edən həmin Feyerbaxın özü, insanlar arasında təkcə cinsi münasibətlərdən deyil, hər hansı başqa münasibətlərdən bəhs etməli olduqda, dərhal son dərəcə mücərrədləşir.

Bu münasibətlərdə Feyerbax yalnız bir tərəfi—əxlaqı görürdü. Feyerbaxın burada da Hegelə nisbətən çox yoxsulluğu bizi yenə də təəccübləndirir. Hegeldə etika və ya mədəniyyət haqqında təlim hüquq fəlsəfəsidir, həm də: 1) mücərrəd hüquq, 2) əxlaq, 3) mədəniyyət sahələrini əhatə edir, bu axıncıya da öz növbəsində: ailə, vətəndaş

cəmiyyəti və dövlət aiddir. Burada forma nə qədər idealistdirsə, məzmun bir o qədər realistdir. Bu məzmun özündə əxlaqla birlikdə bütün hüquq, iqtisadiyyat və siyasət sahəsini ehtiva edir. Feyerbaxda isə məhz bunun əksinədir. Feyerbax formaca realistdir, o, çıxış nöqtəsi olaraq insanı götürür; lakin bu insanın yaşadığı dünya haqqında o bir kəlmə də danışmır və buna görə də onun bəhs etdiyi insan, daim din fəlsəfəsindəki eyni mücərrəd insan olaraq qalır. Bu insan dünyaya ana bətnindən gəlməmişdir: kəpənək baramadan çıxan kimi bu insan da monoteist dinlərin allahından nəş'ət etmişdir. Ona görə də bu insan gerçək dünyada, tarixən inkişaf etmiş və tarixən müəyyən olan dünyada da yaşamır. Hərçənd o başqa insanlarla ünsiyyətdədir, lakin həmin insanların hər biri yenə də onun özü kimi mücərrəddir. Din fəlsəfəsində biz bununla belə hələ kişi və qadın olduğunu gördük, etikada isə bu son fərq də yox olur. Doğrudur, Feyerbaxda hərdən, misal üçün, belə müddəalara da təsaduf olunur:

«Saraylarda bir çür, komalarda isə başqa çür düşünlər».—«Əgər aclıqdan və yoxsulluq üzündən sənin bədənində qida maddələri yoxdursa onda sənin başında da, sənin hisslərində və sənin ürəyində də əxlaq üçün qida yoxdur».—«Siyasət bizim dinimiz olmalıdır» və i.ə.

Lakin Feyerbax bu müddəalarla nə etməli olduğunu əsla bilmir, həmin müddəalar onun üçün quru ibarələr olaraq qalır və hətta Ştarke də e'tiraf etməyə məcbur olur ki, siyasət Feyerbax üçün müyəssər olmayan sahədir,

«cəmiyyət haqqında elm, sosiologiya isə—« terra incognita»dir (məchul torpaq. *Red.*).

Feyerbax xeyir ilə şər arasındakı əksliyi tədqiq etdikdə də, Hegelə nisbətən yenə eyni dərəcədə səthidir.

Hegel qeyd edir: «Bə`ziləri belə düşünlər ki, onlar: insan öz təbiəti etibarını ilə xeyirxahdır,—dedikdə, olduqca dərin bir fikir söyləyirlər; lakin onlar unudurlar ki, insan öz təbiəti e'tibarını ilə şərirdir—sözlərində daha dərin mə`na vardır».

Hegeldə şər, tarixi inkişafın hərəkətverici qüvvəsinin təzahür etdiyi formadır. Bunda iki mə`na vardır. Bir tərəfdən, irəli atılan hər bir yeni addım, müqəddəs sayılan bir şeyin hökmən təhqir olunmasıdır; köhnəyə, ölüb gedənə, lakin adət qaydası ilə təqdis olunmuş qarşı qiyamdır. Digər tərəfdən, siniflərin əksliyi meydana gələndən bəri insanların pis ehtirasları: acgözlük və hakimiyyətpərəstlik tarixi inkişafın vasitələri olmuşdur. Məsələn, feodalizmin və burjuaziyanın tarixi bunun üçün fasiləsiz bir sübutdur. Lakin, əxlaqi şərin tarixi rolunu tədqiq etmək Feyerbaxın heç ağına da gəlmir. Tarix sahəsi Feyerbax üçün ümumiyyətlə münasib və ürəyə yatan deyildir. Hətta onun kəlamı:

«İnsan təbiətin ağuşundan yenicə çıxdığı zaman hələ insan olmamış, yalnız xalis təbii vücut olmuşdur. İnsan—insanın məhsuludur, mədəniyyətin, tarixin məhsuludur»—hətta bu kəlamı da onun üçün tamamilə səmərəsiz qalır.

Bütün bu deyilənlərdən aydın olur ki, Feyerbax əxlaq haqqında bizə ancaq son dərəcə cılız bir şey deyə bilər. Səadətə can atma insanda anadangəlmədir; ona görə də bu sə`y hər bir əxlaqın əsası olmalıdır. Lakin səadətə can atma iki cəhətdən təshihə

mə`ruzdur. Əvvələn, davranışlarımızın təbii nəticələri tərəfindən: keflənməyin ardınca xumarlıq gəlir, adətə keçmiş ifratçılığın ardınca isə—xəstəlik. İkincisi, davranışlarımızın ictimai nəticələri tərəfindən: biz başqa adamlarda da, belə səadətə can atmağa hörmət etmədikdə, onlar müqavimət göstərir və bizim səadətə can atmağımıza mane olurlar. Buradan belə bir nəticə çıxır ki, əgər biz özümüzün sə`yimizi tə`min etmək istəyiriksə, onda biz öz davranışlarımızın nəticələrini düzgün qiymətləndirməyi bacarmalıyıq və bundan əlavə, başqalarının da eyni sə`yə bərabər hüququna hörmət etməliyik, Deməli, özümün özümə münasibətində əqilli özünüməhdudlaşdırma və başqaları ilə ünsiyyətdə məhəbbət—yenə məhəbbət!,—Feyerbax əxlaqının əsas qaydaları bunlardır, bütün yerdə qalanlar bunlardan çıxarılır. Nə Feyerbaxın ən kəskin ağıllı mülahizələri, nə də Ştarkenin ən güclü tə`rifləri bu iki-üç müddəanın miskinliyini və boşluğunu pərdələyə bilməz.

Lisan öz-özü ilə məşğul olduqda, özünün səadətə can atmasını çox nadir hallarda həm də özü üçün və başqaları üçün faydalı olaraq tə`min edir. İnsanın xarici aləmlə ünsiyyəti olmalıdır, öz tələbatını ödəmək üçün vasitələri: yeməyi, başqa cinsdən olan fərdi, kitabları, əyləncələri, mübahisələri, fəaliyyəti, istehlak və əmək vasitələri olmalıdır. Hər iki şeydən biridir: ya Feyerbaxın əxlaqı əvvəlcədən nəzərdə tutur ki, hər bir adam öz tələbatını ödəmək üçün bütün bu vasitə və şeylərə şəxsiz malikdir, ya da bu əxlaq ancaq xoş, lakin həyata keçirilə bilməyən məsləhətlər verir, və onda həmin əxlaqın göstərilə vasitələrdən məhrum olan adamlar üçün yeyilmiş yumurta qədər dəyəri yoxdur. Feyerbax özü də bu barədə açıqca deyir:

«Saraylarda bir çür, komalarda isə başqa cür düşünürlər». «Əgər aclıqdan və yoxsulluq üzündən sənin bədənində qida maddələri yoxdursa, onda sənin başında da, sənin hisslərində və sənin ürəyində də əxlaq üçün qida yoxdur».

Bütün insanların bərabər səadət hüququ bundan yaxşı vəziyyətdədirmi? Feyerbax bu tələbi bütün zamanlarda və hər bir şəraitdə şəxsiz məcburi bir tələb kimi irəli sürür. Lakin kə zamandan bəri bu hüquq hamılıqca e`tiraf edilmişdir? Qədim zamanlarda qullarla onların sahibləri arasında və ya orta əsrlərdə təhkimli kəndlilərlə onların baronları arasında bütün insanların bərabər səadət hüququ haqqında heç danışığ olmuşdurmu? Məzlum siniflərin səadətə can atması amansız surətdə və «qanun əsasında» hakim siniflərin eyni sə`yinə məgər qurbai edilməmişdirmi? Edilmişdir, lakin bu əxlaqsızlıq idi; indi isə bu hüquq bərabərliyi e`tiraf edilmişdir.—Burjuaziya feodalizmə qarşı mübarizədə və kapitalist istehsalını inkişaf etdirmək xatirinə bütün silki, yə`ni şəxsi imtiyazları məhv etməyə və əvvəlcə, xüsusi hüquq, sonra isə tədricən dövlət hüququ sahəsinə şəxsiyyətin yuridik hüquq bərabərliyini tətbiq etməyə məcbur olduğu zamandan bəri sözdə e`tiraf edilmişdir. Lakin səadətə can atmaq üçün ən az dərəcədə ideal hüquqlar lazımdır. Bu sə`yin ən çox maddi vasitələrə ehtiyacı vardır; kapitalist istehsalı isə çalışır ki, bərabər hüquqlu adamların böyük əksəriyyəti ancaq, ən aşağı bir həyat üçün ən zəruri şeylərə malik olsun. Beləliklə, əksəriyyətin səadətə olan bərabər hüququna kapitalizm, çətin ki, quldarlıqdan və ya təhkimçilikdən çox hörmət göstərir. Məgər səadəti tə`min edəcək mə`nəvi vasitələr, təhsil almaq vasitələri bundan

yaxşı vəziyyətdədir? Məgər «Sadova yanında qalib gələn məktəb müəllimi»¹⁹⁰ özü əfsanəvi bir şəxsiyyət deyilmi?

Bundan başqa. Feyerbaxın əxlaq nəzəriyyəsindən belə çıxır ki, fond birjası ən yüksək əxlaq mənbəsidir, ancaq bu şərtlə ki, orada ağıllı möhtəkirlik etsinlər. Əgər mənim səadətə can atmağım məni aparıb birjaya çıxarırsa və mən orada öz hərəkətlərimin nəticələrini o qədər düzgün ölçüb-biçə bilirəmsə ki, bu hərəkətlər mənə ancaq ləzzət verir və heç bir zərər vurmur, yəni əgər mən daim uduramsa, onda Feyerbaxın göstərişi yerinə yetmiş olur. Həm də bu halda mən özümə yaxın adamın beləcə səadətə can atmasına heç də mane olmuram, çünki o da birjaya mənim kimi könüllü olaraq gəlmişdir, mənimlə ehtikar sazişi bağlarkən mən öz səadətimə can atdığım kimi, o da tamamilə eynilə öz səadətinə can atır. Əgər o öz pulunu itirirsə, onda bununla onun hərəkətlərinin əxlaqsızlığı sübut olmuş olur, çünki o öz hərəkətlərini pis ölçüb-biçmişdir və onu layiqi cəzasına düçar etməklə mən hətta müasir Radamant kimi lovğalana bilərəm. Madam ki, məhəbbət sadəcə sentimental bir ifadə deyildir, birjada həmçinin məhəbbət də hökmrandır; çünki hər kəs öz səadətə can atma səyini başqasının köməyi ilə təmin edir, məhəbbət məhz bunu da etməlidir, məhəbbətin əməli surətdə yerinə yetirilməsi bundan ibarətdir. Deməli, əgər mən öz əməliyyatımın nəticələrini qabaqcadan düzgün görürəmsə, yəni əgər mən müvəffəqiyyətlə oyun oynayırımsa, onda mən Feyerbax əxlaqının bütün ən ciddi tələblərini yerinə yetirmiş oluram, həm də üstəlik varlanıram. Başqa sözlə desək, Feyerbaxın arzu və niyyətləri necə olursa olsun, onun əxlaqı indiki kalitalizm cəmiyyətinin ölçüsü ilə biçilmiş olur.

Bəs məhəbbət!—Bəli, Feyerbaxda, məhəbbət adamı həmişə və hər yerdə əməli həyatın bütün çətinliklərindən qurtarmalı olan e`cazkar bir şeydir,—bu da mənafeləri bir-birinə daban-dabana əks siniflərə bölünmüş bir cəmiyyətdə! Beləliklə, Feyerbaxın fəlsəfəsindən onun inqilabi xarakterinin son qalıqları uçub gedir və ancaq çağırılmış köhnə bayatı qalır: bir-birinizi sevin, cins və rütbənizdən asılı olmayaraq bir-birinizin qucağına atılın,—ümumi bir barışıqla məst olun!

Qısa desək, Feyerbaxın əxlaq nəzəriyyəsinin aqibəti onun bütün sələflərinin aqibəti kimi oldu. Feyerbaxın əxlaqı bütün zamanələr üçün, bütün xalqlar üçün, bütün vəziyyətlər üçün biçilmişdir və məhz buna görə də heç yerdə və heç bir zaman tətbiq edilə bilməz. Kantın qəti imperativi kimi bu əxlaq da gerçək aləmə münasibətində acizdir. Həqiqətdə hər sinfin və hətta hər peşənin öz xüsusi əxlaqı vardır və onlar bunun cəzasını çəkməkdən qorxmayanda həmin əxlaqı hər zaman pozurlar. Hamını birləşdirməli olan məhəbbət isə, müharibələrdə, savaşmalarda, çəkişmələrdə, ev söyüşlərində, boşanıb-ayrılmada və birinin digərini maksimum dərəcədə istismar etməsində təzahür edir.

Lakin necə ola bilmişdir ki, əqli hərəkətə Feyerbaxın verdiyi qüdrətli təkan, onun özü üçün tamamilə səmərəsiz qalmışdır? Sadəcə ona görə ki, Feyerbax özünün son dərəcə nifrət etdiyi abstraksiyalar aləmindən canlı, gerçək aləmə yol tapa bilməmişdir. Feyerbax var qüvvəsi ilə təbiətdən və insandan yapışır. Lakin təbiət də, insan da onun üçün ancaq söz olaraq qalır. Feyerbax nə gerçək təbiət haqqında, nə də gerçək insan

haqqında müəyyən heç bir şey deyə bilmir. Feyerbaxın mücərrəd insanından gerçək insanlara, canlı insanlara keçmək üçün bu insanları öz tarixi hərəkətlərində öyrənmək lazım idi. Feyerbax isə buna qarşı inad edirdi və buna görə də anlamadığı 1848-ci il onun üçün ancaq gerçək aləmlə əlaqəni qəti kəsmək, kuşənişinliyə keçmək demək idi. Bunun başlıca təqsiri yenə də həmin alman ictimai münasibətlərində idi ki, Feyerbaxı belə bir acınacaqlı aqibətə çatdırmışdı.

Lakin Feyerbaxın atmadığı addımı, hər halda atmaq lazım idi. Feyerbaxın yeni dininin özəyi olan mücərrəd insana pərəstişi gerçək insanlar haqqında və onların tarixi inkişafı haqqında elmlə əvəz etmək lazım idi. Feyerbaxın fəlsəfəsinin çərçivəsindən kənara çıxan Feyerbax nöqteyi-nəzərinin bu sonrakı inkişafı 1845-ci ildə Marks tərəfindən «Müqəddəs ailə» kitabında başlanmış oldu.

IV

Nə qədər ki, Ştraus, Bauer, Ştirner, Feyerbax fəlsəfi zəmini tərk etməmişdilər, onlar Hegel fəlsəfəsinin törəmələri idilər. Ştraus özünün «İsanın həyatı» və «Doqmatika»sından sonra Renan «a la» ancaq fəlsəfi və tarixi-dini belletristika ilə məşğul olmuşdur. Bauer ancaq xristianlığın meydana gəlməsi tarixi sahəsində əhəmiyyətli bir iş gördü. Ştirner, hətta Bakunin onu Prudonla birləşdirib bu qatışıqı «anarxizm» adlandırdıqdan sonra da sadəcə öz qəribəliyində qaldı. Təkcə Feyerbax görkəmli filosof idi. Lakin Feyerbax, özünü elmlər elmi kimi qələmə verən, bütün ayrı-ayrı elmlərdən yüksəklərdə süzən və onları bir yerdə birləşdirən fəlsəfənin hüdudunu nəinki aşma bilmədi,—bu fəlsəfə Feyerbaxın nəzərində toxunulmaz müqəddəs bir şey kimi qalırdı,—hətta bir filosof olaraq yarı yolda dayandı, aşağıdan materialist, yuxarıdan idealist idi. Feyerbax Hegeli tənqid islahı ilə məğlub etmədi, onu işlədilməyə yararsız bir şey kimi sadəcə olaraq bir kənara tulladı; eyni zamanda Feyerbax özü Hegel sisteminin hərtərəfli zənginliyinə qarşı, dəbdəbəli məhəbbət dinindən və zəif, aciz əxlaqdan başqa heç bir müsbət şey çıxarmaq iqtidarında deyildi.

Lakin Hegel məktəbi pozulduqda, yeganə, həqiqətən səmərə verən başqa bir istiqamət yarandı. Bu istiqamət başlıca olaraq Marksın adı ilə bağlıdır (Mən burada şəxsi bir məsələni izah etmək istəyirəm. Bu nəzəriyyənin işlənilib hazırlanmasında mənim iştirakıma son zamanlar, dəfələrlə işarə etmişlər. Ona görə də mən burada bu məsələni qəti izah edən bir neçə söz söyləməyə məcburam. Mən inkar edə bilmərəm ki, Marksla birlikdə işlədiyim qırx illik dövrdən əvvəl də, həmin dövrdə də, haqqında bəhs olunan nəzəriyyənin istər əsaslandırılmasında, istərsə də xüsusən hazırlanmasında müəyyən dərəcədə müstəqil surətdə iştirak etmişəm. Lakin əsas rəhbər fikirlərin, xüsusən iqtisadiyyat və tarix sahəsindəki fikirlərin olduqca böyük hissəsi və daha çox, bu fikirlərin son dəqiq ifadəsi Marksındır. Mənim etdiklərimi, bəlkə də iki-üç ixtisas sahəsi müstəsna olmaqla, Marks özü, mənsiz də asanlıqla edə bilərdi. Marksın gördüyü işi isə mən heç bir zaman görə bilməzdim. Marks bizim hamımızdan daha yüksək idi, daha uzaqları görürdü, hər şeyi hamımızdan çox və tez qavrayırdı. Marks dahi idi, biz

isə, olsa-olsa istə`dadlı bir adam. Markssız bizim nəzəriyyəmiz heç də indi olduğu kimi olmazdı. Buna görə bu nəzəriyyə haqlı olaraq Marksın adını daşıyır.).

Hegel fəlsəfəsi ilə əlaqə, burada da materializm nöqteyi-nəzərinə qayıtmaq yolu ilə, kəsildi. Bu o deməkdir ki, həmin istiqamətin adamları bu qərara gəldilər ki, gerçək aləmi-təbiəti və tarixi-qabaqcadan düşünülmüş idealist uydurmalara e`tinə etmədən ona yanaşan hər kəsin anladığı kimi anlasınlar; onlar bu qərara gəldilər ki, hər hansı bir əfsanəvi əlaqədə götürülən faktlara deyil, əksinə, öz-özünün əlaqəsində götürülən faktlara mütabiq olmayan hər cür idealist uydurmaları heyfslənmədən rədd etsinlər. Materializm də ümumiyyətlə bundan artıq bir şey deyildir. Yeni istiqamət yalnız onunla fərqlənir ki, burada materialist dünyabaxışına ilk dəfə olaraq həqiqətən ciddi yanaşdılar və bu dünyabaxışı,—heç olmazsa əsas cəhətlərdə,—nəzərdən keçirilən bütün bilik sahələrində ardıcıl surətdə həyata keçirildi.

Hegel sadəcə bir kənara tullanılmadı. Əksinə, onun fəlsəfəsinin yuxarıda göstərilən inqilabi tərəfi, dialektik metod çıxış nöqtəsi olaraq götürüldü. Lakin bu metod özünün Hegel formasında yararlı deyildi. Hegeldə dialektika—anlayışın öz-özünə inkişafıdır. Mütləq anlayış nəinki əzəldən,—mə`lum olmayan yerdə,—mbvcuddur, habelə bütün mövcud aləmin həqiqi, həyati canıdır. Mütləq anlayış «Məntiq»də müfəssəl tədqiq edilmiş olan və bütünlükdə onun özündə ehtiva olunan bütün ilk pillələr vasitəsilə özünə doğru istiqamətdə inkişaf edir. Sonra bu mütləq anlayış, təbiətə çevrilərək özünü «özgəninkiləşdirir», burada o öz-özünü dərk etmədən, təbii zərurət şəkli alıb yeni inkişaf keçirir və, nəhayət, insanda yenidən özünü dərk etməyə qayıdır. Tarixdə isə bu özünü dərk etməyə yenə yol tapıb əvvəlcə verilmiş vəziyyətdən çıxır və, nəhayət, mütləq anlayış yenə də Hegel fəlsəfəsində tamamilə özünə qayıdır. Təbiətdə və tarixdə özünü göstərən dialektik inkişaf, yə`ni bütün dolanbac yollardan və bütün müvəqqəti geriləmə addımlarından keçib ibtidaidən aliyə doğru irəliləmə hərəkətinin səbəbiyyət əlaqəsi,—bu inkişaf Hegeldə, yalnız anlayışın öz-özünə, mə`lum olmayan bir yerdə daim baş verən, lakin hər halda hər bir düşünən insan beynindən əsla asılı olmayaraq baş verən hərəkətinin izidir. Bu ideoloji təhrifi aradan qaldırmaq lazım idi. Materializm nöqteyi-nəzərinə qayıtdıqda, gerçək şeylərdə mütləq anlayışın bu və ya digər pillələrinin in`ikaslarını görmək əvəzinə, biz yenə də insan anlayışlarında gerçək şeylərin in`ikaslarını gördük. Bununla dialektika, istər xarici aləmin, istərsə də insan təfəkkürünün ümumi hərəkət qanunları haqqında elmə müncər olurdu: iki sıra qanunlar əslində bir-birinin eynidir, öz ifadə olunmaq cəhətdən isə ancaq ona görə müxtəlifdir ki, insan başı bu qanunları şüurlu olaraq tətbiq edə bildiyi halda, təbiətdə—indiyədək çox vaxt bəşər tarixində də—bu qanunlar özünə şüursuzcasına, xarici zərurət şəklində və hədsiz təsaduflar sırası arasından yol açır. Beləliklə, anlayışdar dialektikasının özü, gerçək aləmin dialektik hərəkətinin ancaq şüurlu in`ikası olurdu. Bununla da Hegel dialektikası çevriddi, daha yaxşı olar deyək ki, ayaq üstə qoyuldu, çünki əvvəl başı üstə durmuşdu. Həm də diqqətə layiq cəhət orasıdır ki, uzun illər boyu bizim üçün ən yaxşı iş aləti və ən kəskin silah olan bu materialist dialektikanı kəşf edən tək-cə biz deyildik; alman fəhləsi İosif Ditsken bunu bizdən asılı olmayaraq və hətta Hegeldən asılı

olmayaraq yenidən kəşf etmişdir (Bax: «Əqli əməyin mahiyyəti, fiziki əmək nümayəndəsi tərəfindən şərh olunmuşdur». Hamburq, Meysner nəşriyyatı.).

Bununla Hegel fəlsəfəsinin inqilabi tərəfi bərpa edildi və eyni zamanda onun ardıcıl həyata keçirilməsini Hegel üçün çətinləşdirən idealist qabıqdan azad edilmiş oldu. O böyük əsas fikir ki, dünya hazır, bitmiş *şeylərdən* ibarət olmayıb *proseslər* məcmusundan ibarətdir və bu məcmuda, dəyişməz görünən şeylər, habelə bu şeylərin insan başında yaranan fikri surətləri, anlayışlar fasiləsiz olaraq dəyişməkdədir, bunlar gah meydana gəlir, gah məhv olur, həm də irəliyə doğru inkişaf nə qədər təsadüfi görünсə də və müvəqqəti geriləmələrə rəğmən, nəticə e'tibarilə özünə yol açır,—bu böyük əsas fikir Hegel zamanından bəri ümumun şüuruna o dərəcədə möhkəm yerləşmişdir ki, çətin, kimsə buna ümumi şəkildə e'tiraz etsin. Lakin bunu sözdə e'tiraf etmək bir məsələdir, hər bir ayrıca halda və hər bir müəyyən tədqiqat sahəsində tətbiq etmək isə—başqa bir məsələdir. Əgər biz tədqiqat zamanı daim bu nöqteyi-nəzəri əsas tuturuqsa, o halda qəti həllər və əbədi həqiqətlər tələbi bizim üçün hər cür mə'nasını həmişəlik itirir; biz heç bir zaman unutmuruq ki, əldə etdiyimiz biliklər labüddən məhduddur və bu biliklər onları əldə etdiyimiz şəraitdən asılıdır. Bununla belə köhnə, lakin hələ indiyə qədər çox yayılmış olan metafizika üçün əsla aradan qaldırıla bilməyən əksliklər, həqiqətlə yanlışla arasında, xeyirlə şərr, eyniyyətlə fərqlənmə, zərurətlə təsadüf arasında əksliklər daha bizim nəzərimizdə o qədər də çox hörmət qazana bilməz. Biz bilirik ki, bu əksliklərin ancaq nisbi mə'nası vardır. Hazırda həqiqət olaraq e'tiraf olunan şeyin özünün indi gizlində olan səhv tərəfi vardır, bu da bir vaxt aşkara çıxacaqdır; eynilə indi yanlışla hesab olunan şeyin həqiqi tərəfi vardır, bunun sayəsində həmin yanlışla keçmişdə həqiqə/q hesab oluna bilərdi; zərurət olaraq təsdiq olunan şey xalis təsadüflərdən təşəkkül edir, təsadüf hesab olunan şey isə, arxasında zərurətin gizləndiyi bir formadır və i.a.

Hegelin «metafizik metod» adlandırdığı köhnə tədqiqat və təfəkkür metodunun, *şeylərə* başlıca olaraq bitkin və dəyişilməz bir şey kimi baxan və qalıqları hələ indiyədək beyinlərdə dərin kök salan bu metodun öz vaxtında böyük tarixi bəraəti olmuşdur. Prosesləri tədqiq etməyə başlaya bilmək üçün əvvəlcə şeyləri tədqiq etmək lazım idi. Müəyyən bir şeydə baş verən dəyişiklikləri öyrənmə bilmək üçün əvvəlcə bu şeyin nə olduğunu bilmək lazımdır. Təbiət elmlərində də məhz belə olmuşdur. Şeyləri bitkin hesab edən köhnə metafizika, cansız və canlı təbiət cisimlərini bitkin bir şey kimi tədqiq etmiş olan təbiətşünaslıqdan əmələ gəlmişdir. Ayrı-ayrı şeylərin bu cür öyrənilməsi çox tərəqqi etdikdə və irəlidə yeni bir qəti addım atmaq mümkün olduqda, yə'ni təbiətin özündə bu şeylərdə baş verən dəyişiklikləri müntəzəm surətdə öyrənməyə keçmək mümkün olduqda isə, fəlsəfə sahəsində də köhnə metafizikanın ölüm zənci çalındı. Doğrudan da, əgər keçən əsrin axırlarınadək təbiətşünaslıq başlıca olaraq *toplayıcı* elm idisə, bitkin şeylər haqqında elm idisə, bizim əsrimizdə bu elm mahiyyətcə *nizamlaşdırıcı* elm olmuşdur, proseslər haqqında, həmin şeylərin əmələ gəlməsi və inkişafı haqqında və təbiətin bu proseslərini böyük bir küll halında birləşdirən əlaqə haqqında elm olmuşdur. Bitki və heyvan orqanizmindəki prosesləri

tədqiq edən fiziologiya; tək orqanizmin rüşeym halından tutmuş yetkinlik halına qədər inkişafını öyrənən embriologiya; Yer qabığının tədrisən əmələ gəlməsini öyrənən geologiya,—bütün bu elmlər bizim əsrimizin yetirmələridir.

Təbiətdə baş verən proseslərin qarşılıqlı əlaqəsinin dərk edilməsi, xüsusilə üç böyük kəşf sayəsində son dərəcə böyük addımlarla irəlilədi:

Birincisi, hüceyrənin kəşf edilməsi sayəsində; bitki və heyvanın bütün vücudu həmin vahidin törəyib artması və bölünüb fərqlənməsi nəticəsində inkişaf edir. Bu kəşf bizi bütün ali orqanizmlərin ümumi bir qanun əsasında inkişaf edib böyüdüyünə inandırmaqdan başqa, hüceyrənin dəyişmək qabiliyyətinə malik olduğunu göstərməklə, orqanizmlərin növ dəyişmələrinə doğru yolunu da göstərdi, bu dəyişmələr nəticəsində orqanizmlərin ancaq fərdi inkişaf deyil, bundan daha artıq bir şey təşkil edən inkişaf prosesi keçirə bildiyini göstərdi.

İkincisi, enerjiyanın çevrilməsinin kəşf edilməsi sayəsində; bu kəşf göstərdi ki, hər şeydən əvvəl qeyri-üzvi təbiətdə fəaliyyətdə olan qüvvələrin hamısı,—mexaniki qüvvə və onun əlavəsi olub potensial enerjiyə adlanan qüvvə, istilik, şüalanma, (ışıq, «resp. (respective—müvafiq surətdə. *Red.*) şüa istiliyi), elektrik, maqnetizm, kimyəvi enerjiya,—universal hərəkətin müxtəlif təzahür formalarıdır, bu "formalar müxtəlif kəmiyyət nisbətlərində bir-birinə çevrilir, belə ki, bunlardan biri müəyyən miqdarda yoxa çıxdıqda, onun yerində müəyyən miqdarda başqası meydana çıxır və təbiətdəki bütün hərəkət daim bir formanın başqa bir formaya fasiləsiz çevrilməsi prosesindən ibarətdir.

Nəhayət, üçüncüsü, ilk dəfə Darvinin rəbitəli şəkildə verdiyi belə bir sübut sayəsində ki, insanın özü də istisna edilmədən indi bizi əhatə edən bütün orqanizmlər, ibtidada birhüceyrəli olan az miqdar rüşeymlərin uzun inkişaf prosesi nəticəsində meydana gəlmişdir, həmin rüşeymlər isə, öz növbəsində kimyəvi yolla yaranmış protoplazmadan və ya zülaldan əmələ gəlmişdir.

Bu üç böyük kəşf sayəsində, habelə təbiətşünaslığın başqa nəhəng müvəffəqiyyətləri sayəsində biz indi, təbiətin nəinki tək-cə ayrı-ayrı sahələrindəki proseslər arasında olan rəbitəni, habelə bu ayrı-ayrı sahələrin arasındakı rəbitəni də ümumiyyətlə və bütövlükdə aşkar edə bilirik. Beləliklə, empirik təbiətşünaslığın özünün verdiyi faktların köməyi ilə rəbitəli bir küll şəklinə təbiətin ümumi mənzərəsini olduqca müntəzəm bir şəkildə vermək olar. Təbiətin bu cür ümumi mənzərəsini vermək, əvvəllərdə, naturfəlsəfə adlanan elmin vəzifəsi idi; naturfəlsəfə həmin vəzifəni ancaq belə yerinə yetirə bilirdi ki, hadisələrin ona hələ mə'lum olmayan gerçək rəbitələrini ideal, əfsanəvi rəbitələrlə əvəz edir, çatışmayan faktların yerinə uydurmalarını qoyur, gerçək kəsirlərin yerini ancaq təxəyyüllə doldururdu. Həm də naturfəlsəfə bir çox dahiyənə fikirlər söyləmiş və sonralar edilən bir çox kəşfləri qabaqcadan duymuşdu, lakin habelə cəfəngiyat da az deyilməmişdi. O zamanlar başqa cür ola da bilməzdi. İndi isə, öz zamanımız üçün qənaətbəxş «təbiət sistemi» tərtib etməkdən ötrü təbiətin öyrənilməsi nəticələrinə dialektik nəzərlə, yə'ni bu nəticələrin öz rəbitəsi nöqtəyi-nəzərindən baxmağımız kifayət etdiyi zaman və bu rəbitənin dialektik xarakterinin başa düşülməsi

təbiətşünasların iradəsinə rəğmən onların hətta metafizik təlim görmüş beyinlərinə də nüfuz etdiyi zaman,—indi naturfəlsəfənin sonu çatmış olur. Naturfəlsəfəni dirçəltmək üçün göstərilən hər cür cəhd nəinki yersiz olardı, habelə geriyə *bir addım olardı*.

Lakin, indi tarixi inkişaf prosesi kimi anladığımız təbiətə tətbiq edilə bilən şey, habelə cəmiyyət tarixinin bütün sahələrində də, insani (və ilahi) şeylərlə məşğul olan bütün elmlər məcmusuna da tətbiq edilə bilər. Naturfəlsəfə kimi tarix, hüquq, din və i.ə. fəlsəfəsi də ondan ibarət idi ki, hadisələrdə aşkar edilməsi lazım gələn gerçək rabitənin yerini, filosofların uydurduqları rabitə tuturdu; tarixə—həm bütövlükdə, həm də onun ayrı-ayrı hissələrində,—ideyaların, həm də aydındır ki, həmişə ancaq, hər bir müəyyən filosofun sevdiyi ideyaların tədriclə həyata keçməsi kimi baxırdılar. Beləliklə buradan belə çıxırdı ki, tarix məlum, irəlicədən qarşıya qoyulmuş ideal bir məqsədin yerinə yetirilməsinə şüursuzçasına, lakin zəruri olaraq çalışmışdır; məsələn, Hegeldə belə bir məqsəd, onun mütləq ideyasının həyata keçilməsi idi və onun fikrincə, tarixi hadisələrin daxili rabitəsini, bu mütləq ideyaya denmədən can atmaq təşkil edir. Beləliklə, hələ məlum olmayan gerçək rabitənin yerinə, bir növ yeni, şüursuz və ya tədriclə şüura çatan sirli bir tale qoyulurdu.. Deməli, tamamilə təbiət sahəsində olduğu kimi, burada da həmin uydurma, sün`i rabitələri bir kənara atıb gerçək rabitələri açmaq lazım idi. Bu vəzifə isə, nəticə e`tibarı ilə bəşər cəmiyyəti tarixində hakim qanunlar kimi özünə yol açan həmin ümumi hərəkət qanunlarını açmaqdan ibarət olurdu.

Lakin cəmiyyətin inkişaf tarixi bir nöqtədə təbiətin inkişaf tarixindən əhəmiyyətli dərəcədə fərqlənir. Təbiətdə (madam ki, biz insanın təbiətə göstərdiyi əks tə`siri bir yana qoyuruq) ancaq kor, şüursuz qüvvələr bir-birinə tə`sir göstərir və ümumi qanunlar məhz bu qüvvələrin qarşılıqlı tə`sirində təzahür edir. Burada heç yerdə: nə üzde görünən hədsiz-hesabsız zahiri təsadüflərdə, nə də bu təsadüflər daxilində qanunauyğunluğun mövcud olduğunu təsdiq edən son nəticələrdə düşünülmüş, arzu edilən bir məqsəd yoxdur. Əksinə, cəmiyyət tarixində şüura qabil olan, düşünəduşünə və ya ehtirasın tə`siri altında hərəkət edən, öz qarşılarına müəyyən məqsəd qoyan insanlar fəaliyyət göstərir. Burada düşünülmüş niyyət olmadan, arzu edilən məqsəd olmadan heç bir iş görülmür. Lakin bu fərq tarixi tədqiqat üçün,—xüsusilə ayrı-ayrı dövr və hadisələri tədqiq etmək üçün,—nə qədər mühüm olsa da, tarixin gedişinin ümumi daxili qanunlara tabe olması faktını əsla dəyişdirmir. Həqiqətdə bu sahədə də, hər bir ayrıca adamın şüurlu olaraq arzu etdiyi məqsədlərə baxmayaraq hadisələrin səthində ümumiyyətlə və bütövlükdə, görünür, təsadüf hökm sürür. Arzu olunan şey yalnız nadir hallarda başa yetir; çox hallarda isə insanların öz qarşılarına qoyduqları məqsədlər qarşılıqlı toqquşma və ziddiyyətlərə düşür və ya qismən öz xüsusi mahiyyətinə görə, qismən də onları yerinə yetirmək üçün vəsait çatışmadığına görə əldə edilməz olur. Səy-səhsiz-hesabsız ayrı-ayrı sə`ylərin və ayrı-ayrı hərəkətlərin toqquşması tarix sahəsində də şüuru olmayan təbiətdə hökm sürən vəziyyətin tamamilə eyni olan bir vəziyyətə gətirib çıxarır. Hərəkətlərin arzu edilən müəyyən məqsədi olur; lakin bu hərəkətlərdən doğan nəticələr, işdə qətiyyən arzuedilməz olur. Əgər əvvəldə bu hərəkət arzu edilən məqsədə müvafiq görünsə də, axırda bunlar heç də arzu olunan nəticələri vermir.

Beləliklə, elə alınır ki, ümumiyyətlə və bütövlükdə təsadüf, tarixi hadisələr sahəsində də hökm sürür. Lakin zahirdə təsadüf oyunu baş verən yerdə bu təsadüfün özü həmişə daxili, gizli qanunlara tabe olur. Bütün məsələ də ancaq bu qanunları açmaqdan ibarətdir.

Tarixin gedişi necə olursa-olsun, insanlar onu belə yaradırlar: hər kəs öz xüsusi, şüurlu olaraq qarşıya qoyduğu məqsədlərini güdür, müxtəlif istiqamətlərdə hərəkət edən bu çoxlu səylərin və bunların xarici aləmə göstərdiyi cürbəcür təsirlərin ümumi yekunu isə, –məhz tarixdir. Deməli, məsələ, habelə bundan ibarət olur ki, bu külli miqdar ayrı-ayrı şəxslər nəyi istəyir. İradə ehtiras və ya düşüncə ilə müəyyən olunur. Lakin ehtirasın və ya düşüncənin öz növbəsində bilavasitə müəyyən olunduğu vasitələr ən müxtəlif xarakterdə olur. Bu, qismən zəhəri şeylərdən, qismən də ideal təhriklərdən: şöhrətpərəstlik, «həqiqətə və haqqa xidmət etmək», şəxsi nifrət və ya hətta hər cür xalis fərdi şiltaqlıqdan ibarət ola bilər. Lakin bir tərəfdən, biz artıq gördük ki, tarixdə fəaliyyət göstərən bir çox ayrı-ayrı səylər əksər hallarda arzu olunan nəticələri deyil, tamamilə başqa, çox zaman nəzərdə tutulana birbaşa əks olan nəticələr doğurur, belə ki, bu təhriklər də axır nəticəyə münasibətdə, deməli, ancaq tabe ohəmiyyətə malikdir. Digər tərəfdən isə, yeni bir məsələ meydana çıxır: bu təhriklərin arxasında öz növbəsində hansı gizli hərəkətverici qüvvələr gizlənmişdir, fəaliyyət göstərən insanların başında müəyyən təhriklər formasını alan həmin tarixi səbəblər hansılardır?

Köhnə materializm heç vaxt öz qarşısında belə bir sual toymamışdır. Köhnə materializmin tarixə baxışı –əgər ümumiyyətlə onun belə bir baxışı olmuşsa, –buna görə də mahiyyətə pragmatik baxış idi: o hər şey haqqında hərəkətlərin səbəblərinə görə mühakimə yeridirdi, tarixi xadimləri namuslulara və namussuzlara bölür və belə tapırdı ki, namuslular, bir qayda olaraq, aldadılmış, namussuzlar isə qalib gəlmişlər. Köhnə materializm üçün bundan ancaq belə bir nəticə çıxırdı ki, tarixin öyrənilməsi çox az ibrətamiz şey verir, bizim üçün isə belə bir nəticə çıxır ki, köhnə materializm, tarix sahəsində fəaliyyət göstərən ideal təhrikdirici qüvvələrin arxasında nələr gizləndiyini, bu təhrikdirici qüvvələrin təhrikdirici qüvvələrinin nədən ibarət olduğunu tədqiq etmək əvəzinə həmin ideal təhrikdiriciləri hadisələrin son səbəbləri hesab etməklə özü-özünə zidd çıxır. Ardıcılıqlıq *ideal* təhrikdirici qüvvələrin mövcud olduğunu e'tiraf etməkdən ibarət deyil, ondan ibarətdir ki, bu ideal təhrikdirici qüvvələr üzərində dayanır və irəliyə, onları hərəkətə gətirən səbəblərə doğru getmirlər. Əksinə, tarix fəlsəfəsi, xüsusilə Hegelin şəxsində, e'tiraf edirdi ki, tarixi xadimlərin həm zahirdə göstərilən, həm də gerçək təhrikləri tarixi hadisələrin heç də son səbəbləri deyildir və bu təhriklərin arxasında başqa hərəkətverici qüvvələr durur və məhz bunları öyrənmək lazımdır. Lakin tarix fəlsəfəsi bu qüvvələri tarixin özündə axtarmırdı; əksinə, o qüvvələri tarixə xaricdən, fəlsəfə ideologiyasından gətirirdi. Məsələn, Hegel Qədim Yunanıstanın tarixini onun öz daxili rabitəsindən izah etmək əvəzinə, sadəcə olaraq e'lan edir ki, bu tarix «gözəl fərdilik formalarını» işləyib hazırlamaqdan, «bədi əsərin» bir bədi əsər olaraq həyata keçirilməsindən başqa bir şey deyildir. Həm də Hegel

qədim yunanlar haqqındabir çox olduqca gözəl və dərin fikirlər söyləyir, lakin bununla belə, ancaq ibarələrdən ibarət olan bu kimi izahat indi artıq bizi daha kifayətləndirmir.

Deməli, tarixi xadimlərin təhrikləri arxasında duran,—başə düşülmüş və ya çox zaman olduğu kimi, başə düşülməmiş,—hərəkətverici qüvvələri, nəticə e`tibarı ilə tarixin əsl hərəkətverici qüvvələrini təşkil edən qüvvələri tədqiq etməkdən bəhs olunduqda, ayrı-ayrı şəxslərin, hətta ən görkəmli şəxslərin, təhriklərindən daha çox böyük insan kütlələrini, bütöv xalqları və hər bir müəyyən. xalqda isə öz növbəsində bütöv sinifləri hərəkətə gətirən təhrikləri nəzərdə tutmaq lazımdır. Həm də burada qısa müddətli partlayışlar deyil, tez sönən alışmalar deyil, böyük tarixi dəyişikliklərə gətirib çıxaran uzun müddətli hərəkətlər mühümdür. Hərəkət edən kütlələrin və onların rəhbərlərinin, böyük adamlar deyilən şəxslərin başında şüurlu təhriklər şəklində, aydın və ya dumanlı olaraq, bilavasitə və ya ideoloji, ola bilər, hətta əfsanəvi forma.da əks olunan hərəkətverici səbəbləri tədqiq etmək,—ümumiyyətlə tarixdə, onun ayrı-ayrı dövrlərində və ya ayrı-ayrı ölkələrdə hökm sürən qanunları dərk etməyə doğru apar.an yeganə yoldur. İnsanları hərəkətə gətirən hər şey, onların başından gəlib keçməlidir; lakin həmin başda onun nə kimi bir şəkil alacağı çox böyük bir dərəcədə şəraitdən asılıdır. İndi fəhlələr, 1848-ci ildə Reyndə etdikləri kimi, daha maşınları dağıtmırlar, lakin bu heç də o demək deyildir ki, fəhlələr maşınların kapitalistcəsinə tətbiqi ilə razılaşmışlar.

Lakin əgər bütün keçmiş dövrlərdə tarixin bu hərəkətverici səbəblərinin tədqiqi, demək olar ki, mümkün deyildisə, zira bu səbəblər ilə onların nəticələri arasındakı rabitə dolaşlıq və gizli idi, bizim zamanəmizdə isə bu rabitə o dərəcə sadələşmişdir ki, tapmacanın həlli, nəhayət, mümkün olmuşdur. İri sənaye işə salınandan bəri, yə`ni heç olmazsa 1815-ci il Avropa sülhü zamanından bəri, İngiltərədə artıq heç kəs üçün sirr deyildi ki, bu ölkədə bütün siyasi mübarizənin mərkəzi, iki sinfin: bir tərəfdən, torpaq sahibi olan aristokratiyanın (landed aristocracy), digər tərəfdən, burjuaziyanın (middle class) hökmranlığa can atmasından ibarət olmuşdu. Fransada bu fakt Burbonların qayıtması ilə birlikdə şüurlara çatdı. Tyerridən tutmuş Gizo, Minye və Tyerə qədər Restavrasiya dövrü tarixçiləri, bu faktın orta əsrlərdən başlayaraq Fransa tarixini anlamaq üçün bir açar olduğunu daim göstərirlər. 1830-cu ildən e`tibarən isə, bu ölkələrin hər ikisində fəhlə sinfi, proletariat hökmranlıq uqrunda mübarizə edən üçüncü bir sinif olduğu e`tiraf edildi. Münasibətlər o dərəcə sadələşmişdi ki, ancaq gözlərini qəsdən yummuş olan adamlar görməyə bilərdilər ki, heç olmazsa həmin iki ən qabaqcıl ölkədə bütün ən yeni tarixin hərəkətverici qüvvəsi, bu üç böyük sinfin mübarizəsindən və onların mənafeələrinin toqquşmasından ibarətdir.

Lakin bu siniflər necə meydana gəldi? Əgər bir zamanlar iri olan feodal torpaq sahibliyivin əmələ gəlməsi, ilk nəzərdə, heç olmazsa ilk növbədə hələ siyasi səbəblərə, zorakı qəsbkarlığa isnad verilə bilərdisə, burjuaziya və proletariat haqqında bunu demək artıq mə`nasız idi. Bu iki böyük sinfin xalis iqtisadi səbəblər nəticəsində əmələ gəlib inkişaf etdiyi tamamilə aydın idi. Eyni dərəcədə aydın idi ki, iri torpaq sahibləri ilə burjuaziya arasındakı mübarizə, habelə eynilə burjuaziya ilə proletariat arasındakı

mübarizə, hər şeydən əvvəl iqtisadi mənafe xatirinə aparılan mübarizədir, siyasi hakimiyyət isə bu mənafeyin həyata keçirilməsi üçün ancaq bir vasitə xidmətini görməli idi. Həm burjuaziya, həm də proletariat iqtisadi münasibətlərdəki dəyişikliklərin, daha doğrusu, istehsal üsulundakı dəyişikliklərin nəticəsində meydana gəlmişdir. Bu iki sinif əvvəlcə sex sənətkarlığından manufakturaya, sonra isə manufaktura baxar və maşınlarla təchiz olunmuş iri sənayeyə keçilməsi sayəsində inkişaf etmişdir. Burjuaziya tərəfindən işə salınmış yeni məhsuldar qüvvələr,—hər şeydən əvvəl əmək bölgüsü və bir çox hissə fəhlələrinin bir ümumi manufaktura müəssisəsində birləşdirilməsi,—və bunların sayəsində inkişaf etmiş mübadilə şəraiti və tələbatı, müəyyən inkişaf pilləsində mövcud, tarixən miras alınmış və qanun tərəfindən təsdiq edilmiş istehsal quruluşu ilə, yəni sənədli ictimai quruluşuna xas olan sex imtiyazları və saysız-hesabsız digər şəxsi və yerli imtiyazlarla (imtiyazsız silklər üçün eyni dərəcə saysız-hesabsız buxov olan bu imtiyazlarla) daha bir araya sığmadı. Məhsuldar qüvvələr öz nümayəndəsi olan burjuaziyanın simasında feodal torpaq sahibləri və sex ustalarının təmsil etdiyi istehsal üsuluna qarşı üsyan etdi. Mübarizənin nəticəsi məlumdur. Feodal buxovları dağıldı: İngiltərədə tədriclə, Fransada bir zərbə ilə. Almaniyada isə bu buxovlar hələ də aradan qaldırılmamışlar. Lakin manufaktura öz inkişafının müəyyən pilləsində feodal istehsal quruluşu ilə toqquşduğu kimi, iri sənaye də indi onu əvəz edən burjua quruluşu ilə artıq toqquşmaqdadır. Burjua quruluşu ilə bağlı olan, kapitalist istehsal üsulunun dar çərçivələri ilə buxovlanan iri sənaye, bir tərəfdən, bütün böyük xalq kütləsinin arası kəsilmədən daha çox proletarlaşmasına səbəb olur, digər tərəfdən isə, getdikcə artıb satıla bilməyən külli miqdarda məhsul yaradır. Həddindən artıq istehsal ilə kütləvi yoxsulluq,—biri o birinin səbəbidir,—iri sənayenin gəlib çıxdığı mənasız ziddiyyət belədir və bu ziddiyyət istehsal üsulunu dəyişdirmək vasitəsilə məhsuldar qüvvələrin öz buxovlarından azad edilməsini tələb edir.

Beləliklə, heç olmazsa ən yeni tarix üçün sübut edilmişdir ki, hər bir siyasi mübarizə sinfi mübarizədir və sinflərin öz azadlığı uğrunda apardığı hər bir mübarizə, onun labüd siyasi formasına baxmayaraq,—çünki hər bir mübarizə siyasi mübarizədir,—nəticə etibarilə *iqtisadi* azadlıq uğrunda aparılır. Deməli, şübhəsizdir ki, heç olmazsa ən yeni tarixdə, dövlət, siyasi quruluş tabe ünsürdür, vətəndaş cəmiyyəti, iqtisadi münasibətlər aləmi isə həlledici ünsürdür. Hegelin də şərik olduğu köhnə baxışa görə dövlət, əksinə, müəyyən edici ünsür, vətəndaş cəmiyyəti isə—müəyyən edilən ünsür idi. Zəhəri görünüş buna uyğundur. Ayrıca bir adamın hərəkət etməsi üçün, onun hərəkətlərinə səbəb olan bütün təhrik edici qüvvələr hökmən onun başından keçməli olduğu kimi, onun iradəsinin təhriklərinə çevrilməli olduğu kimi, eynilə vətəndaş cəmiyyətinin bütün tələbatı da,—hazırda hansı sinfin hökmranlıq etdiyindən asılı olmayaraq,—qanunlar formasında ümumi əhəmiyyət kəsb etmək üçün hökmən dövlətin iradəsindən keçir. Bu, işin formal tərəfidir və özlüyündə aydındır. Lakin sual olunur ki, bəs bu ancaq formal iradənin məzmunu,—fərqi yoxdur, ayrıca bir şəxsin və ya bütöv dövlətin iradəsinin məzmunu,—nədən ibarətdir, bu məzmun haradan alınır və nə üçün

məhz bunu arzu edirlər, başqasını arzu etmirlər? Bu suala cavab axtararkən biz görürük ki, ən yeni tarixdə dövlət iradəsi ümumiyyətlə və bütövlükdə vətəndaş cəmiyyətinin dəyişən tələbatı ilə müəyyən olunur, bu və ya başqa bir sinfin hökmranlığı ilə, son nəticədə isə məhsuldar qüvvələrin və mübadilə münasibətlərinin inkişafı ilə müəyyən olunur.

Əgər hətta nəhəng istehsal və rabitə vasitələrinin mövcud olduğu bizim ən yeni zamanəmizdə dövlət müstəqil bir sahə təşkil etməyərək, müstəqil inkişaf etmirsə, həm özünün yaşamasında, həm də öz inkişafında, nəticə e'tibarı ilə, cəmiyyət həyatının iqtisadi şəraitindən asılıdırsa, onda bu hal, bütün keçmiş zamanlara, insanların maddi həyatının istehsalı üçün bu qədər zəngin vasitələr olmadığı və, deməli, bu istehsal zərurətinin insanlar üzərində hökmən daha artıq dərəcədə həkmranlıq etməli olduğu zamanlara daha çox aiddir. Əgər hətta indi, iri sənaye və dəmir yollar dövründə dövlət bütövlükdə istehsalda hökmranlıq edən sinfin iqtisadi tələbatının ancaq təmərküzləşmiş formada ifadəsdirsə, onda hər bir müəyyən insan nəsli öz, maddi tələbatının ödənilməsinə öz həyatının daha çox hissəsini sərf etməli olduğu zaman və deməli, bu nəsil həmin maddi tələbatdan indi bizim asılı olduğumuzdan daha çox asılı olduğu zaman dövlətin belə bir rol oynaması daha artıq labüd idi. Keçmiş dövrlərin tarixinin öyrənilməsi, işin bu cəhətinə ciddi fikir verdikdə, bunu dərhal ən inan. dırıcı surətdə sübut edir. Lakin, aydındır ki, biz burada onun ətraflı tədqiqatına girişə bilmərik.

Əgər dövlət və dövlət hüququ iqtisadi münasibətlərlə müəyyən olunursa, o halda özlüyündə aydındır ki, mülki hüquq da həmin münasibətlərlə müəyyən olunur, zira bu hüququn rolu əslində müəyyən şəraitdə ayrı-ayrı şəxslər arasında mövcud olan normal iqtisadi münasibətləri qanuniləşdirməkdən ibarətdir. Lakin bu qanuniləşdirmənin verildiyi forma çox müxtəlif ola bilər. Məsələn, İngiltərədə, onun bütün milli inkişafının gedişinə mütabiq olaraq edildiyi kimi, köhnə feodal hüququ formalarına burjua məzmunu verməklə bu formaların çox qismini saxlamaq və hətta feodal adı altında birbaşa burjua mənasını vermək olar. Lakin, habelə, kontinental Qərbi Avropada olduğu kimi əmtəə istehsalçıları cəmiyyətinin birinci ümumdünya hüququnu, yəni adi əmtəə sahiblərinin bütün mühüm hüquq münasibətlərini (alıcı və satıcı, borc verən və borc alan, müqavilə, təəhhüd və i.a.) misilsiz surətdə dürüst işləmiş olan Roma hüququnu əsas götürmək olar. Həm də, –xırda burjua və yarımfeodal bir cəmiyyətin ehtiyacı üçün, –bu hüququ ya sadəcə məhkəmə təcrübəsi vasitəsilə həmin cəmiyyətin səviyyəsinə endirmək olar (ümumgerman hüququ), ya da guya maarifçi, öyüd-nəsihətçi hüquqşünasların yardımı ilə onu dəyişdirib xüsusi qanun məcəlləsinə çevirmək olar ki, bu məcəllə cəmiyyətin inkişafının göstərilən səviyyəsinə uyğun olsun və o həmin şəraitdə yuridik cəhətdən də pis olacaqdır (Prussiya hüququ). Nəhayət, böyük burjua inqilabından sonra, yenə də həmin Roma hüququnun əsasında burjua cəmiyyəti üçün Fransa «Code civile» (Mülki məcəllə⁸², *Red.*) kimi klassik bir qanun məcəlləsi yaratmaq olar. Deməli, əgər mülki hüququ normaları ictimai həyatın iqtisadi şəraitinin ancaq yuridik ifadəsdirsə, o halda bunlar, vəziyyətdən asılı olaraq, həmin şəraiti bəzən yaxşı, bəzən də pis ifadə edə bilər.

Dövlətin şəxsində biz, insan üzərindəki ilk ideoloji qüvvənin qarşımıza çıxdığını görürük. Cəmiyyət öz ümumi mənafeyini daxili və xarici hücumlardan qorumaq üçün öz orqanını yaradır. Bu orqan dövlət hakimiyyətidir. Bu orqan meydana gələn kimi dərhal cəmiyyətə münasibətdə müstəqillik kəsb edir və müəyyən bir sinfin orqanına çevrildikcə, həmin sinfin hökmranlığını açıqacağına həyata keçirdikcə, bu yolda daha çox müvəffəqiyyət qazanır. Hakim sinfə qarşı məzlum sinfin mübarizəsi labüddən siyasi mübarizəyə çevrilir, hər şeydən əvvəl hakim sinfin hökmranlığına qarşı aparılan bir mübarizə olur. Bu siyasi mübarizənin öz iqtisadi əsası ilə əlaqədar olması düşüncəsi zəifləyir, bəzən isə tamamilə yox olur. Bu düşüncə mübarizənin öz iştirakçılarında tamamilə yox olmasa da, tarixçilərdə demək olar həmişə olmur. Roma respublikası daxilində baş vermiş mübarizəni təsvir edən qədim tarixçilərdən ancaq Appian bu mübarizənin nəticə e'tibarı ilə nə üstündə: torpaq mülkiyyəti üstündə olduğunu bizə açıq və aydın söyləyir.

Lakin cəmiyyətə münasibətdə müstəqil bir qüvvə olan kimi, dövlət yeni ideologiya doğurur. Peşəkar siyasətçilərin, dövlət hüququ nəzəriyyəçilərinin və mülki hüquq ilə məşğul olan hüquqçuların iqtisadi faktlarla əlaqəsi tamamilə itib gedir. İqtisadi faktlar qanun şəklində təsdiq olunmaq üçün hər bir ayrıca halda hüquqi səbəb şəklində almalı olduğuna görə, həm də, aydındır ki, bu halda artıq bütün mövcud hüquq sistemi ilə hesablaşmaq lazım gəldiyinə görə, indi hüquqi forma hər şey, iqtisadi məzmun isə heç bir şey kimi görünür. Dövlət hüququ və mülki hüquq, öz müstəqil tarixi inkişafı olan, özlüyündə müntəzəm surətdə şərh oluna bilən və bütün daxili ziddiyyətləri ardıcıl surətdə aradan qaldırmaq yolu ilə belə bir müntəzəmləşmə tələb edən müstəqil sahələr kimi götürülür.

Daha yüksək dərəcəli ideologiyalar, yəni maddi iqtisadi əsasdan daha çox uzaqlaşan ideologiyalar, fəlsəfə və din forması alır. Burada təsəvvürlərin öz maddi mövcudluq şəraiti ilə əlaqəsi daha çox dolaşır, ara vəsilələrlə daha çox tutqunlaşır. Lakin bu əlaqə yenə də mövcuddur. XV əsrin ortalarından başlayaraq bütün İtaliya dövrü kimi, o zamandan bəri yenidən oyanmış fəlsəfə də, əslində şəhərlərin, yəni bürgerlərin inkişafının nəticəsi idi. Fəlsəfə xırda və orta bürgerlərin iri burjuaziyaya inkişaf etməsinə mütabiq olan fikirləri ancaq öz bildiyi kimi ifadə edirdi. Bu hal, keçən əsrdə çox zaman filosofduqları qədər də iqtisadçı olan ingilislərdə və fransızlarda aydın görünür. Hegel məktəbi bəzəndə biz bunu yuxarıda göstərmişik.

Lakin maddi həyatdan ən çox uzaq olan və bu həyata ən çox yabançı görünən dinə də öləri bir nəzər salağ. Din ən ibtidai zamanlarda insanların öz təbiəti haqqında və onları əhatə edən xarici təbiət haqqında ən nadan, cahil və ibtidai təsəvvürlərindən meydana gəlmişdir. Lakin hər bir ideologiya, bir halda ki meydana gəlmişdir, bütün mövcud təsəvvürlər məcmusu ilə əlaqədar olaraq inkişaf edir və onları yenidən işləyib daha da dəyişdirir. Ayrı cür olsaydı, o ideologiya olmazdı, yəni müstəqil surətdə inkişaf edən və ancaq öz xüsusi qanunlarına tabe olan müstəqil mahiyyətlər olmaq e'tibarı ilə fikirlərdən bəhs etməzdi. İnsanların başında cərəyan edən bu fikir prosesinin gedişinin nəticə e'tibarı ilə onların maddi həyat şəraiti ilə müəyyən olunması faktı

labüd olaraq həmin insanlar tərəfindən başa düşülməmiş qalır, çünki ayrı cür olsaydı bütün ideologiyanın sonu çatmış olardı. Müəyyən qohum xalq qruplarından hər biri üçün çox vaxt ümumi olan bu ibtidai dini təsəvvürlər, həmin qruplar parçalandıqdan sonra hər bir ayrıca xalq arasında, bu xalqa nəsib olmuş həyat şəraitinə mütabiq olaraq spesifik tərzdə inkişaf edir. Bu cür xalq qruplarının bir sırasında, məhz ari xalqında (Hind-Avropa xalqı deyilən xalqda) bu inkişaf prosesi, müqayisəli mifologiya tərəfindən əsaslı surətdə tədqiq edilmişdir. Hər bir ayrıca xalqın bu yolla yaradılmış allahları, milli allahlar olmuş və bu allahların hakimiyyəti, onların qoruduğu milli sahə hüduqlarından kənara çıxmamışdır, bu hüduqların xaricində isə, şəriksiz olaraq başqa allahlar hökmranlıq edirdilər. Bütün bu allahlar insanların təsəvvüründə ancaq, onları yaradan millət mövcud olduğu vaxta qədər yaşamışlar və bu millətin məhvolması ilə birlikdə yıxılmışlar. Köhnə milliyyətlər, meydana gəlməsinin iqtisadi şəraitini burada tədqiq edə bilməyəcəyimiz dünya Roma imperiyasının zərbələri altında məhv olmuşlar. Köhnə milli allahlar tənəzzül etdilər, hətta Roma şəhərinin dar ölçüsü ilə biçilmiş Roma allahları da bu aqibətdən qaçına bilməmişlər. Dünya imperiyasını dünya dini ilə tamamlamaq tələbatı, Romada yerli allahlarla yanaşı hamılıqla az-çox mö'təbər sayılan yadelli allahlara da sitayişin tətbiq edilməsi cəhdlərindən aydın görünür. Lakin bu üsulla, imperator dekretləri ilə yeni dünya dini yaratmaq olmazdı. Yeni dünya dini, xristianlıq, ümumiləşdirilmiş şərq ilahiyyatının, xüsusilə yəhudi ilahiyyatının və bayağılaşdırılmış yunan fəlsəfəsinin, xüsusən stoisizm fəlsəfəsinin qatışığından artıq sakit yerdə meydana gəlmişdi. Xristianlığın ibtidada nə şəkildə olduğunu biz indi yalnız çox diqqətli bir tədqiqat yolu ilə öyrənmə bilirik, çünki xristianlıq bizə, onu dövlət dini roluna uyğunlaşdırmış olan Nikey baş kilsəsinin¹⁹¹ ona verdiyi rəsmi şəkildə gəlib çatmışdır. Lakin, hər halda, xristianlığın 250 ildən sonra dövlət dini olması faktı, onun o zamankı vəziyyətə nə dərəcədə uyğun olduğunu kifayət qədər göstərir. Orta əsrlərdə, feodalizm inkişaf etdiyi dərəcədə xristianlıq da ona uyğun olan və feodalizm ierarxiyasına müvafiq qurulan bir din şəklini alırdı. bürgerlər möhkəmləndikdə isə, feodal katolisizminin əksinə olaraq, əvvəlcə Cənubi Fransada, oradakı şəhərlər ən yüksək dərəcədə tərəqqi etdiyi dövrdə, albiqoylar¹⁹² arasında protestant bid'əti inkişaf etdi. Orta əsrlər bütün başqa ideologiya formalarını: fəlsəfə, siyasət və hüquqşünaslığı ilahiyyatla birləşdirilib onun bölmələrinə çevirmişdi. Bunun nəticəsində hər bir ictimai və siyasi hərəkət ilahiyyat forması almağa məcbur olurdu.. Kütlələrin hissiyyəti ancaq dini qida ilə bəslənmiş idi; buna görə də, coşqun bir hərəkət doğurmaq üçün, bu kütlələrin öz mənafeyini din libası keydirilmiş şəkildə onlarz təqdim etmək lazım idi. Bürgerlər lap əvvəldən özlərinə, heç bir müəyyən silkə mənsub olmayan tavanasız şəhər plebeylərindən, günəmuzdçulardan və hər cür xidmətçilərdən—sonralardakı nroletariatın sələflərindən,—ibarət bir əlavə yaratdıqları kimi, dini bid'ət də çox tez artıq iki növə ayrılmışdı: mö'tədil-bürger bid'əti və hətta kafir bürgerlərin nifrət etdikləri inqilabiplebey bid'əti.

Protestant bid'ətinin məhvedilməzliyi, yüksələn bürgerlərin məğlubedilməzliyinə mütabiq idi. Bu bürgerlər kifayət qədər möhkəmləndikdə, feodal zadəganlara qarşı

onların apardığı və o zamana qədər əsasən yerli xarakter daşıyan mübarizəsi, milli miqyas almağa başladı. Birinci böyük çıxış Almaniyada oldu ki, buna da Reformasiya deyilir. Bürgerlər hələ bütün digər qiyamçı silkləri: şəhərlərdə plebeyləri və kəndlərdə zadəganların aşağı təbəqələri ilə kəndliləri öz bayrağı altında birləşdirə biləcək qədər güclü deyildi və kifayət dərəcədə inkişaf etməmişdi. Hamıdan əvvəl zadəganlar məğlub oldu; o zaman bütün bu inqilabi hərəkətin ən yüksək nöqtəsini təşkil edən kəndli üsyanı başlandı. Lakin şəhərlər kəndlilərə kömək etmədi, hökmdar knyazların qoşunları inqilabı boğdu və inqilabın bütün əlverişli nəticələrindən istifadə etdilər. O zamandane`tibarən tam üç yüz il ərzində Almaniya, tarixdə müstəqil və fəal hərəkət edən ölkələr sırasından yox olur. Lakin alman Lüterlə yanaşı fransız Calvin də çıxış etdi. Calvin reformasiyanın burjua xarakterini xalis fransız kəskinliyi ilə irəli sürüb kilsəyə respublikaçı, demokratik şəkil verdi. Bu dəmdə Almaniyada Lüterin reformasiyası bayağılaşdığı və ölkəni məhv olmağa doğru apardığı halda, Calvinin reformasiyası Cenevrədə, Hollandiya və Şotlandiyada respublikaçılar üçün bayraq oldu, Hollandiyanı İspaniyanın və Almaniya imperiyasının hökmranlığından azad etdi¹⁹³ və burjua inqilabının İngiltərədə baş verən ikinci pərdəsi üçün ideoloji kostyum verdi. Burada kalvinizm o zamankı burjuaziyanın mənafeyi üçün əsl dini pərdə oldu, buna görə də o zadəganların bir hissəsi ilə burjuaziya arasında sazişlə qurtaran 1689-cu il inqilabından¹⁹⁴ sonra tamamilə e`tiraf olunmasına da nail olmadı. İngiltərə dövlət kilsəsi bərpa edildi, lakin artıq öz əvvəlki şəklində yox, papa rolunu oynayan kralın başçılıq etdiyi katolisizm şəklində yox: indi ona tünd kalvinizm rəngi verilmişdi. Köhnə dövlət kilsəsi şən katolik bazar gününü bayram edir və kalvinistlərin cansıxan bazar gününü tə`qib edirdi. Yeni, burjua ruhunda olan dövlət kilsəsi, hələ indiyə qədər də İngiltərəni bəzəyən məhz bu axıncı tədbiri tətbiq etdi.

Fransada azlıqda qalan kalvinistlər 1685-ci ildə məğlub edildi, onları katolik etdilər və ya qovdular. Lakin bu nəyə gətirib çıxartdı? Azad fikirli Pyer Beyl artıq o zaman fəaliyyətinin zirvəsində idi, 1694-cü ildə isə Volter anadan oldu. XIV Lüdovikin zorakılıq tədbirləri fransız burjuaziyası üçün öz inqilabını dini formada deyil, ancaq siyasi formada həyata keçirmək imkanını yalnız yüngülləşdirdi və ancaq bu yeganə forma burjuaziyanın inkişaf etmiş vəziyyətinə uyğun idi. Milli məclislərdə protestantlar əvəzinə azadfikirilər iclas edirdilər. Bu, xristianlığın öz son mərhələsinə qədəm qoyması demək idi. Xristianlıq daha gələcəkdə heç bir mütərəqqi sinfin sə`yləri üçün ideoloji pərdə olmağa qadir deyildi; xristianlıq getdikcə daha artıq dərəcədə yalnız hakim siniflərin malı olurdu və bu siniflər ondan ancaq idarəçilik vasitəsi kimi, aşağı siniflər üçün bir cilov kimi istifadə edirdilər. Həm də hakim siniflərdən hər biri öz xüsusi dinindən istifadə edir: torpaq sahiblərizadəganlar katolik iezuitizmindən və ya protestant ortodoksluğundan; liberal və radikal burjualar–rasionalizmdən istifadə edirlər. Buna üstəlik mə`lum olur ki, işdə bu cənabların özlərinin öz dinlərinə inanıb–inanmadıqlarının heç fərqi yoxdur.

Deməli, biz görürük ki, din bir dəfə meydana gəlib qabaqkı zamanələrdən irs aldığı müəyyən təsəvvürlər ehtiyatını həmişə mühafizə edir, çünki ümumiyyətlə bütün

ideologiya sahələrindən ən`ənə çox böyük mühafizəkar qüvvədir. Lakin bu təsəvvürlər ehtiyatında yaranan dəyişikliklər, həmin dəyişiklikləri əmələ gətirən insanların sinfi, deməli, iqtisadi münasibətləri ilə müəyyən olunur. Burada elə bu da kifayətdir.

Əvvəlki şərhimizdə tarixin markscasına anlaşılmasının ancaq ümumi xülasəsi verilə bilərdi və ən çoxu, onu bə`zi misallarla aydınlaşdırmaq olardı. Bu anlaşılmanın həqiqiliyinin sübutu ancaq tarixin özündən götürülə bilər və mən burada haqlı olaraq deyə bilərəm ki, başqa osərlərdə bu kimi sübutlar artıq kifayət qədər gətirilmişdir. Lakin təbiətin dialektikcəsinə anlaşılması hər cür naturfəlsəfəni lüzumsuz və namümkün etdiyi kimi, tarixin belə anlaşılması da tarix sahəsində fəlsəfəyə öldürücü zərbə vurur. İndi həm bu, həm də o sahədə vəzifə heç də rabitələri başımızdan uydurmaq deyil, onları faktların özündə kəşf etməkdən ibarətdir. Beləliklə, təbiətdən və tarixdən qovulan fəlsəfənin öhdəsində hələlik, yalnız xalis təfəkkür aləmi qalır, buna görə də hələ təfəkkür prosesinin öz qanunları haqqında tə`lim, məntiq və dialektika qalır.

1848-ci il inqilabından sonra «təhsilli» Almaniya nəzəriyyə ilə vidalaşdı və əməli zəminə keçdi. Əl əməyinə əsaslanan xırda peşə və manufaktura öz yerini əsl iri sənayeyə tərk etdi. Almaniya yenidən dünya bazarına çıxdı. Yeni kiçik Almaniya imperiyası bu inkişafın yolunda bir çox xırda dövlətlərin mövcud olması, feodalizm qalıqları və bürokratik idarə sisteminin törətdiyi maneələrin heç olmazsa ən biabırçılarını aradan qaldırdı. Lakin mücərrəd düşüncələr filosofların kabinetlərini tərk edib fond birjasında özünə mə`bəd tikdiyi dərəcədə təhsilli Almaniya da nəzəriyyəyə olan böyük marağını itirdi,—ən böyük siyasi alçalması dövründə Almanıyanın şöhrətini təşkil edən marağını, alınmış nəticənin əməli işdə əlverişli olub-olmayacağından, polis əmrlərinə zidd olub-olmayacağından asılı olmayaraq xalis elmi tədqiqata olan marağını itirdi. Doğrudur, rəsmi alman təbiətşünaslığı, xüsusilə ayrı-ayrı tədqiqat sahəsində öz zamanəsinə görə hələ yüksək səviyyədə idi. Lakin amerikan jurnalı «Science»in haqlı olaraq qeyd etdiyi kimi, ayrı-ayrı faktlar arasındakı böyük rabitəni tədqiq etmək işində və rabitəni qanun şəklində ümumiləşdirmək işində qəti müvəffəqiyyətlər indi daha keçmişdəki kimi Almaniya deyil, əsasən İngiltərədə əldə edilir. Fəlsəfə də daxil olmaqla tarix elmlərinə gəldikdə isə, burada klassik fəlsəfə ilə birlikdə, heç bir şey qarşısında dayanmayan köhnə nəzəri tədqiqat ruhu da tamamilə yox olub getdi. Onun yerini kəmağıl eklektizm, qorxaqcasına vəzifə və gəlir qayğısı və hətta ən alçaq mənsəbpərəstlik tutdu. Bu elmin rəsmi nümayəndələri burjuaziyanın və mövcud dövlətin açıq ideoloqları oldular, özü də elə bir zamanda ki, həm burjuaziya, həm də mövcud dövlət fəhlə sinfinə açıqca düşməndilər. Nəzəriyyəyə olan alman marağı indi ancaq fəhlə sinfi içərisində sönməyib yaşayır. Həm də buradan onu daha heç bir vasitə ilə çıxarıb atmaq mümkün deyildir. Burada mənsəbpərəstlik, varlanmaq və yuxarıdan lütfkarlıqla himayə olunmaq mülahizələri əsla yoxdur. Əksinə, elm nə qədər cəsərat və qətiyyət göstərsə, o fəhlələrin mənafe və sə`ylərinə bir o qədər uyğun gəlir. Cəmiyyətin bütün tarixini anlamağın açarını əməyin inkişafı tarixində tapan yeni

istiqlamət, lap əvvəldən başlıca olaraq fəhlə sinfinə müraciət etmiş və fəhlə sinfi tərəfindən o qədər böyük rəğbətlə qarşılanmışdır ki, bunu o rəsmi elmdə axtarmır və ondan gözləmirdi. Alman fəhlə hərəkatı klassik alman fəlsəfəsinin varisidir.

1886-cı ilin əvvəlində yazılmışdır.

1886-cı ildə «Die Neue Zeit» jurnalının 4 və 5-ci №-lərində çap olunmuş və 1888-ci ildə Ştutqartda ayrıca olaraq nəşr edilmişdir.

F.ENGELS

TARIXDƏ ZORAKILIĞIN ROLU¹⁹⁵

İndi bu nəzəriyyəimizi müasir alman tarixinə və bu tarixin qan və dəmirlə göstərilən zorakılıq fəaliyyətinə tətbiq edək. Onda biz aydın görərik ki, qan və dəmir siyasəti nə səbəbə müvəqqəti müvəffəqiyyət qazanmalı və son nəticədə müvəffəqiyyətsizliyə uğramalı idi.

1815-ci ildəki Vyana konqreei Avropanı elə bölüşdürüb satdı ki, bütün aləm monarxların və dövlət xadimlərinin tamamilə qabiliyyətsizliyinə əmin oldu. Xalqların Napoleona qarşı ümumi müharibəsi, Napoleonun bütün xalqların milli hissini öz ayaqları altında tapdalamasına qarşı verdiyi cavab idi. Bunun müqabilində təşəkkür olaraq, Vyana konqresində padşah və diplomatlar həmin milli hissi daha kobud şəkildə tapdaladılar. Ən kiçik sülalə ən böyük xalqdan daha artıq əhəmiyyətli idi. Almaniya və İtaliya yenidən xırda dövlətlərə parçalandı. Polşa dördüncü dəfə bölüşdürüldü, Macarıstan əsarət altında qaldı. Hətta demək olmaz ki, xalqlarla ədalətsiz rəftar edildi: onlar nə üçün buna yol verdilər və nə üçün rus çarını (I Aleksandri. *Red.*) özlərinin xilaskarı kimi təbrik etdilər?

Lakin uzun zaman belə davam edə bilməzdi. Orta əsrlərin sonundan e`tibarən tarix işi Avropada iri milli dövlətlər yaranmasına doğru aparır. Ancaq belə dövlətlər hakim Avropa burjuaziyasının normal siyasi təşkilatını məhz təmsil edirlər və eyni zamanda xalqların ahəngdar beynəlmiləl əməkdaşlığını tə`sis etmək üçün zəruri ilkin şərtidir ki, bu əməkdaşlıq olmadan proletariatin hökmranlığı mümkün deyildir. Beynəlxalq sülhü tə`min etmək üçün hər şeydən əvvəl mümkün olan bütün milli çəkişmələri aradan qaldırmaq lazımdır və hər bir xalq müstəqil: olmalıdır və öz evinin sahibi olmalıdır. Doğrudan da ticarət, əkinçilik və sənayenin inkişaf etməsi ilə və bununla birlikdə də burjuaziyanın sosial qüdrətinin artması ilə hər yerdə milli hiss yüksəlməyə başlayırdı, parçalanmış və məzlum millətlər isə birlik və istiqlaliyyət tələb edirdilər.

Buna görə də 1848-ci il inqilabı, Fransadan başqa hər yerdə, azadlıq tələbləri ilə yanaşı milli tələblərin tə`min edilməsinə doğru yönəldilmişdi. Lakin birinci hücum nəticəsində qalib gələn burjuaziyanın arxasında proletariatin zəhmli fiquru hər yerdə artıq yüksəlməyə başlamışdı və qələbə fe`lən proletariatin əli ilə qazanılmışdı və bu hal burjuaziyanı özünü təzəcə məğlub olmuş düşmən qucağına, monarxist, bürokrat, yarımfeodal və hərbi irticanın qucağına atmağa məcbur etdi və bunun nəticəsində inqilab 1849-cu ildə məğlub oldu. Ruslar, şəraitin başqa şəkil aldığı Macarıstana girib

inqilabı əzdilər. Bununla da kifayətlənməyib rus çarı Varşavaya gəldi və orada Avropanın münsifi kimi divan qurmağa başladı. O özünün müti əlaltısı Kristian Qlüksburqskini Danimarka taxt-tacının varisi təyin etdi. Rus çarı, almanların birləşmək səylərindən öz mənafeyi üçün istifadə etmək yolunda Prussiyanın hətta ən cəsarətsiz təşəbbüslərini qadağan etməklə və onu Ittifaq səymini¹⁹⁶ bərpa edib Avstriyaya tabe olmağa məcbur etməklə Prussiyanı o dərəcədə alçaltdı ki, Prussiya heç vaxt bu qədər alçaldılmamışdı. Beləliklə, inqilabın bütün yekunu ilk baxışda bundan ibarət oldu ki, Avstriya və Prussiyada formaca konstitusiyalı, lakin öz ruhuna görə köhnə idarə üsulu quruldu və rus çarı hər zamankından artıq dərəcədə Avropanın hakimi oldu.

Lakin həqiqətdə inqilab burjuazıyanı, hətta parça-parça olmuş ölkələrdə, xüsusən Almaniyada, güclü zərbə ilə vurub köhnə ənənəvi ətalətdən çıxartdı. Burjuaziya siyasi hakimiyyətin, cüzi olsa da, müəyyən bir payını aldı, özünün hər bir siyasi müvəffəqiyyətindən isə sənayeni yüksəltmək üçün istifadə edir. Uğurla geridə qalan «Ağılsız il»¹⁹⁷ burjuaziyaya aydın sübut etdi ki, köhnə qəflət yuxusuna və süstlüyə birdəfəlik son qoymaq lazımdır. Kaliforniya və Avstraliyada qızıl yağışı¹⁹⁸ və başqa hadisələr nəticəsində dünya ticarət əlaqələri misilsiz dərəcədə genişlənməyə və ticarət işlərində görünməmiş canlanma əmələ gəlməyə başlanmışdı—ancaq fürsəti fəvtə verməyib öz payını götürməyi təmin etmək lazım idi. Əsas 1830-cu və xüsusən 1840-cı ildən Reyndə, Saksoniya və Sileziyada, Berlində və Cənubun ayrı-ayrı şəhərlərində qoyulan iri sənaye indi sürətlə inkişaf edib genişlənməyə başladı; kənd mahallarının ev sənayesi getdikcə daha çox intişar tapırdı, dəmir yol inşaatı çox sürətlə irəliləyirdi, çox böyük ölçüdə artan mühacirlik isə bu halda heç bir maddi yardıma ehtiyacı olmayan alman transatlantik gəmiçiliyini yaratdı. Alman tacirləri dənizlərin o tayındakı bütün satış bazalarında hər zamankından daha geniş miqyasda qərar tutmağa, dünya ticarətində getdikcə daha böyük rol oynamağa və tədricən nəinki təkcə ingilis, hətta alman sənaye məmulatının satışına xidmət etməyə başladılar.

Lakin Almaniyanın xırda dövlətlərə parçalanmış olması və bu dövlətlərin ən müxtəlif ticarətsənaye qanunları sənayenin və onunla əlaqədar olan ticarətin bu güclü yüksəlişi üçün çox tez bir zamanda dəzəlməz buxova çevrilməli idi. Hər neçə millik məsafədə başqa veksəl hüququ, sənayenin fəaliyyəti üçün başqa şərait var idi, hər yerdə hər dəfə xüsusi öcəşmələrə, bürokratik maneələrlə xəzinə maneələrinə, çox zaman isə üstəlik sex çəpərlərinə rast gəlmək olurdu və hətta bu əngəllərə qarşı rəsmi patentlər heç kömək etmirdi! Bundan əlavə yerli sakinlərin hüquqları haqqında verilən bir çox müxtəlif qanunlar və yaşayış iqamətlərinin verilməsindəki məhdudlaşdırmalar kapitalistləri öz ixtiyarında olan fəhlə qüvvəsini kifayət edəcək miqdarda elə yerlərə keçirtmək imkanından məhrum edirdi ki, orada filiz, kömür, su enerjisi və digər əlverişli təbii şəraitin mövcud olması özlüyündə insanları sənaye müəssisələri təsis etməyə sövq edirdi! Vətəndəki fəhlə qüvvəsini kütləvi şəkildə istismar etmək imkanı sənayenin inkişafının birinci şərti idi, lakin vətənpərvər fabrikinin hər tərəfdən fəhlə gətirib yığıdığı hər yerdə polis və yoxsul qəyyumluqları gəlmələrin yerləşdirilməsinə mane olurdu. Vahid ümumalman vətəndaşlığı və ölkənin bütün vətəndaşları üçün tam

yer dəyişdirmək azadlığı vahid ticarətsənaye qanunvericiliyi indi daha vəcdə gəlmiş tələbələrin vətənpərvərlik xülyası deyil, əksinə, sənayenin mövcud olmasının zəruri şərti idi.

Həm də hər bir dövlətdə, o cümlədən cırıtdan dövlətdə də, müxtəlif ölçü və çəki sistemləri var idi və çox vaxt hətta bircə dövlətdə bu cür iki və üç sistem olurdu. Bütün bu saysız-hesabsız sikkə, ölçü və çəkilərdən heç biri dünya bazarında qəbul edilməmişdi. Buna görə heç də təəccüblü deyildir ki, dünya bazarında işi olan və ya xaricdən gətirilən malla rəqabət etməyə məcbur olan tacir və fabrikaçılar özlərinin çoxlu sikkə, ölçü və çəkiləri ilə yanaşı xarici sikkə, ölçü və çəkilər də işlətməli olurdular; pambıq-parça ipliği ingilis funtu ilə çəkilirdi, ipək parça metr ilə ölçülürdü, xaric üçün haqq-hesab funt sterlinq, dollar və frank əsasında tərtib edilirdi! Yayılma sahəsi bunca məhdud olan valyuta sistemləri əsasında iri kredit idarələri necə əmələ gəlib düzəldilə bilirdi? Burada—qulden banknotu, orada—Prussiya taləri, yanındaca qızıl taler, «yeni üçdə iki» taləri, bank markası, tədavüldə olan marka, iyirmi quldenlik sikkə sistemi, iyirmi dörd quldenlik sikkə sistemi,—həm də bunların hamısı saysız-hesabsız yeni haqq-hesablar və məzənnənin qalxıb-düşməsi şəraitində.

Bunların hamısına nəhayət üstün gəlmək hətta mümkün olsa da, bütün bu çəkişmələrə nəqədər sə`y, pul və vaxt sərf edilirdi! Bu arada, nəhayət, Almaniyada da başa düşməyə başladılar ki, bizim zamanımızda vaxt—puldur.

Gənc alman sənayesi özünü dünya bazarında göstərməli idi: bu sənaye ancaq ixracat əsasında artıb böyüyə bilirdi. Lakin bunun üçün o qütbətdə beynəlxalq hüququn müdafiəsindən istifadə etməli idi. İngilis, fransız və amerikan taciri özünə xaricdə vətəninə görəyindən artıq rəva görürdü. Öz vətəninə səfirliyi, lazım olduğu halda isə hətta bir neçə hərbi gəmi ona qahmar çıxırdı. Bəs alman? Avstriyalı Yaxın Şərqdə öz səfirliyinə hələ müəyyən dərəcədə bel bağlaya bilirdi, başqa yerlərdə isə bu səfirlik ona o qədər də kömək etmirdi. Prussiyalı tacir isə qütbətdə öz səfirinə müraciət edib onu incitdiklərindən şikayət edəndə, demək olar, həmişə belə bir cavab alırdı: «Sizə elə də lazımdır! Burada axtardığınız nədir? Evinizdə rahat oturaydınız!» Xırda bir dövlətin təbəəsi isə hər yerdə tamamilə hüquqsuz idi. Alman tacirləri haraya gəlsələr, hər yerdə xarici—fransız, ingilis, amerikan,—himayəsindən istifadə etməli və ya yeni vətəndə mümkün qədər tez onun təbəəliyini qəbul etməli olurdu (Kənarda Engels karandaşla qeyd edir: «Beept». *Red.*). Həm də əgər onların səfirləri hətta onlara qahmar çıxmaq istəsələr də, bunun nə faydası ola bilirdi? Dənizlərin o tayındakı ölkələrdə alman səfirlərinin özləri ilə elə rəftar edirdilər ki, sanki bunlar çəkməsiləndirlər.

Buradan görünür ki, vahid «vətən»ə can atmağın ciddi maddi əsası var idi. Bu artıq burşənşaft üzvlərinin Vartburq bayram şənliyindəki¹⁹⁹ dumanlı hiddəti deyil idi; onda «almanların ürəyi rəşadət alovu ilə yanırdı» və fransızsayağı bir mahnıda oxunduğu kimi «cavan oğlan ana yurd uğrunda həlak olmaq üçün qızğın döyüşə girməyə can atırdı» (Hər iki sitat K.Hingelin «İttifaq mahnısı» şe`rindən götürülmüşdür. *Red.*), orta əsrlərdəki imperiyanın romantik əzəmətini bərpa etmək uğrunda ölümə gedirdi,—bu alovlu cavan oğlan sinnə dolduqda isə ən adi bir riyakara, öz hökmdarının

mütləqiyyətinə sadıq nökrə çevrilirdi. Bu habelə Qambax bayram şənlikləri²⁰⁰ vəkillərinin və digər burjua ideoloqlarının e`lan etdiyi daha böyük dünyəvi birlik çağırışı deyil idi; onlar belə xəyal edirdilər ki, azadlığı və birliyi yalnız bunların öz xatirinə sevirlər və görmürdülər ki, öz aralarında ən ayıq olanların idealının müncər olduğu, Almaniyanı İsveçrəsayağı kantonlar respublikasına çevirmək də yuxarıda qeyd edilən tələbələrin hogenštaufen imperiyası kimi mümkün deyildir. Xeyr, bu sə`y əməli tacir və sənayeçinin xırda dövlətlərdən tarixən miras qalıb ticarət və sənayenin sərbəst inkişafı yolunda duran bütün zirzibili süpürüb atmaq və alman tacirinin dünya bazarına çıxmaq istəyəndə bütün öz rəqiblərinin rast gəlmədiyi lüzumsuz maneələri onun öz vətəninə aradan qaldırmaq kimi bilavasitə işgüzarlıq tələbatından irəli gəlmişdi. Alman birliyi iqtisadi zərurət olmuşdu. İndi bu birliyi tələb edən adamlar da, nə istədiklərini bilirdilər. Onlar ticarətdə və ticarət üçün tərbiyə olunmaqda idilər, alveri və sövdələşməyi bacarırdılar. Onlar bilirdilər ki, bəhə qiymət istəmək, lakin eyni zamanda güzəştə getməyə hazır olmaq lazımdır. Onlar Ştiriya və Tirol ilə, habelə «Qələbə və şöhrəti zəngin olan Avstriya dövləti» (E.M.Arndtın «Almanın vətəni» şe`rindən. *Red.*) ilə birlikdə «Almanın vətəni» mahnısını, həmçinin:

«Maasdan başlamış Memelədək,

Eçdən başlamış Beltin özünədək

Uzanan Almaniya hər şeydən yüksək,

Dünyada sənən hər şeydən yüksək» (Hofman fon Fallerslebenin «Almanların mahnısı»ndan. *Red.*)

nəğməsini oxuyurdular.

Lakin onlar getdikcə daha genişlənməli olan həmin vətənin (Bax: E.M.Arndtın «Almanın vətəni» şe`ri. *Red.*) xeyli hissəsini—25-30 faizini—nağd pula güzəşt etməyə hazır idilər. Onların birləşdirmə planı hazır idi və dərhal həyata keçirilə bilirdi.

Lakin Almaniyanın birliyi təkcə alman məsələsi deyildi. Otuzillik müharibə²⁰¹ zamanından e`tibarən heç bir ümumi alman məsələyə çox hiss olunan əciəbi müdaxiləsi olmadan həll edilmirdi (Kənarda Engels karandaşla qeyd edir: «Vestfaliya və Teşen sülhü»²⁰². *Red.*). II Fridrix 1740-cı ildə Sileziyanı fransızların köməyi ilə istila etdi. İmperiya nümayəndəliyinin qərarı ilə Müqəddəs Roma imperiyasının 1803-cü ildə yenidən təşkil edilməsi Fransa və Rusiya tərəfindən hərfiyyən diktə edilmişdi²⁰³. Sonra Napoleon Almaniya öz mənafeyinə uyğun gələn qayda-qanun qoydu. Nəhayət, Vyana konqresində (Əlyazmasında bu sətrin üstündə Engelsin əli ilə yazılmışdır: «Almaniya—Polşa». *Red.*) hamıdan əvvəl Rusiyanın, habelə İngiltərə və Fransanın tə`siri ilə Almaniya yenidən parçalanıb iki yüzdən artıq böyük və kiçik əlahiddə torpaq parçasından ibarət olan otuz altı dövlətə bölündü, həm də alman monarxları, 1802—1803-cü illərdəki Rekenburq imperiya seymində²⁰⁴ olduğu kimi, buna vicdanla kömək etdilər və ölkənin pərakəndəliyini daha da gücləndirdilər. Üstəlik, Almaniyanın ayrı-ayrı ölkələri yadelli hökmdarlara verildi. Beləliklə, Almaniya nəinki gücsüz və aciz, daxili çəkişmələrlə didişdirilən, siyasi, hərbi və hətta sənaye cəhətdən də miskin vəziyyətə məhkum olan bir ölkə oldu, habelə bundan daha bötəri Fransa və Rusiya kök

salmış adət gücünə Almaniyayı parçalamaq hüququnu qazandılar, necə ki, eynilə Fransa və Avstriya özlərinə Italiyanın parçalanmış vəziyyətdə qalmasına göz qoymaq hüququnu mənimsəmişdilər. 1850-ci ildə çar Nikolay məhz bu mövhum hüquqdan istifadə edərək, Almaniya konstitusiyasının hər cür özbaşına dəyişdirilməsinə həyasızcasına mane oldu, Almaniyanın gücsüzlüyünün rəmzi olan Ittifaq seymini bərpa etməyə məcbur elədi.

Beləliklə, Almaniyanın birliyini nəinki alman monarxlarına və digər daxili düşmənlərə qarşı mübarizədə, habelə xaricə qarşı mübarizədə fəth etmək lazım gəlirdi. Yaxud da xaricin köməyi ilə lazım gəlirdi. Bəs o zaman Almaniya xaricə vəziyyət necə idi?

Fransada Lui Bonapart kəndlilərin köməyi ilə prezident kreslosuna oturmaq, sonra da ordunun köməyi ilə imperator taxtına çıxmaq üçün burjuaziya ilə fəhlə sinfi arasındakı mübarizədən istifadə etdi. Lakin ordunun taxta çıxartdığı yeni imperator Napoleon 1815-ci ildəki Fransa sərhədlərində həyata keçirilə bilməyən bir oyun idi. Dirilən Napoleon imperiyası Fransanın Reynədək genişlənməsi və fransız şovinizminin ənənəvi xülyasının həyata keçməsi demək idi. Lakin ilk vaxtlarda Reyni işğal etməyə Lui Bonapartın gücü çatmazdı: bu istiqamətdə hər bir təşəbbüs Fransaya qarşı Avropa koalisiyasının təşkil olunmasına gətirib çıxara bilirdi. Bu arada Fransanın nüfuzunu yüksəltmək və ordunu yeni qələbə ilə şöhrətləndirmək fürsəti ələ keçdi, demək olar, bütün Avropanın razılığı ilə Rusiyaya qarşı müharibə başlandı, zira Rusiya Dunay knyazlıqlarını xəlvəti işğal etmək və Türkiyəyə qarşı yeni istilacı müharibə hazırlamaq üçün Qərbi Avropadakı inqilabi dövrdən istifadə etmişdi. İngiltərə Fransa ilə ittifaq bağladı, Avstriya bunların hər ikisinə xeyirxahlıqla yanaşırdı, yalnız qəhrəman Prussiya hələ dünən öz belində hiss etdiyi rus şallağını epməkdə davam etdi və Rusiya üçün dostanə olan bitərəfliyi gözləyirdi. Lakin nə İngiltərə, nə də Fransa düşmən üzərində ciddi qələbə çalmaq istəmirdilər və buna görə də müharibə Rusiyanın yalnız cüzi alçaldılması ilə və Avstriya əleyhinə rus-fransız ittifaqının düzəlməsi ilə qurtardı (Kırım müharibəsi özünə görə yeganə nəhəng səhvlər komediyası idi, bu komediyada hər bir yeni səhnənin əvvəlində adam özündən soruşur: görəsən, bu dəfə kim aldanacaq? Lakin bu komediya saysız-hesabsız məsarifə və bir milyondan artıq insan həyatına başa gəlirdi. Müharibə təzəcə başlamışdı ki, Avstriya Dunay knyazlıqlarına girdi; ruslar avstriyalıların qarşısında geri çəkildilər və, beləliklə, Avstriya bitərəf qaldıqca qurudakı rus sərhəddində Türkiyə ilə müharibə etmək mümkün olmadı. Lakin bu sərhəddə Avstriyanı müttəfiq kimi müharibəyə cəlb etmək ancaq o halda mümkün olardı ki, müharibə ciddi aparılırdı, Polşanı bərpa etmək və Rusiyanın qərbdəki sərhəddini uzun müddət üçün geri çəkmək məqsədi qarşıya qoyulmuş olaydı. Onda Prussiya da müharibəyə qoşulmağa məcbur olardı, çünki Rusiya bütün idxal etdiyi malları hələ Prussiya vasitəsi ilə alırdı; Rusiya həm qurudan, həm də dənizdən mühasirəyə alınmış olardı və tezliklə məğlub edilmiş olardı. Lakin bu, müttəfiqlərin planına daxil deyildi. Əksinə, onlar çox razı qalmışdılar ki, ciddi müharibə təhlükəsi daha keçib getdi. Palmerston hərbi əməliyyat meydanının Kırma keçirilməsini təklif etdi. Rusiyanın özü

də bunu istəyirdi və Lui-Napoleon buna həvəslə razılıq verdi. Krımda müharibə yalnız göstərilmək üçün edilən müharibə olaraq qala bilərdi və bu halda müharibənin bütün başlıca iştirakçıları məmnun ola bilərdilər. Lakin imperator Nikolay beyninə belə bir fikir yeritmişdi ki, Krımda ciddi müharibə etmək lazımdır, ancaq imperator unudurdu ki, Krım göstəriş müharibəsi üçün ən əlverişli yerdirsə, ciddi müharibə üçün tamamilə əlverişsizdir. O şərait ki, müdafiə zamanı Rusiyanın qüvvəsini təşkil edir,—onun əhalisi seyrək, yolsuz və köməkçi vəsaitdən yoxsul olan ərazisinin olduqca uzunluğu—Rusiyanın etdiyi hər bir hücum müharibəsində onun öz əleyhinə çevrilir və bu vəziyyət özünü hər yerdən çox məhz Krım istiqamətində göstərir. Cənubi Rusiyanın çölləri ölkəyə soxulmuş düşmən üçün qəbristan olması lazım gələn halda, rus orduları üçün qəbristan oldu, çünki kütəbəyin və amapsız Nikolay bu orduları lap qışın ortasınadək bir-birinin ardınca qovlayıb Sevastopola yeridirdi. Tələsik yığılıb alayarımcıq silahlandırılan və ərzaq cəhətdən çox yoxsul təchiz olunan son ordu öz tərkibinin, demək olar, üçdə ikisini yolda itirdikdə (çovğunda bütöv batalyonlar məhv olurdu), ordunun qalıqları isə düşməni rus torpağından qovub çıxarda bilmədikdə, lovğa və başiboş Nikolay acınacaqlı tərzdə ruhdan düşdü və özünü zəhərlədi. Bu vaxtdan etibarən müharibə yenə də göstəriş müharibəsi oldu və tez bir zamanda sülh ilə qurtardı.).

Krım müharibəsi Fransanı rəhbər Avropa dövlətinə çevirdi, macərapərəst Lui-Napoleonu isə günün qəhrəmanı etdi; doğrudur, bunun üçün çox bir şey tələb olunmurdu. Lakin Krım müharibəsi Fransanın ərazisini artırmadı, buna görə də yeni bir müharibə təhlükəsi var idi və Lui-Napoleon bu yeni müharibədə özünün əsl vəzifəsini yerinə yetirməli—«imperiya torpaqlarını artıran» (Burada Engels «Mehrer des Reiches» ifadəsini işlətmişdir ki, bu da orta əsrlərdə Müqəddəs Roma imperiyası imperatorlarına verilən ləqəbin bir hissəsidir. *Red.*) adam olmalı idi. Bu yeni müharibə hələ birinci müharibə zamanında onunla hazırlanmışdı ki, imperator Fransanın əlaltısı sifəti ilə və Avstriya əleyhinə məhz onun forpostu kimi Sardiniyaya qərb dövlətlərinin ittifaqına qoşulmaq icazəsi verilmişdi; sonra, bu müharibə sülh bağlananda Lui-Napoleon ilə Rusiya arasındakı sazişlə²⁰⁴ də hazırlanmışdı, zira Rusiya çox istəyirdi ki, Avstriyanı cəzalandırsın.

İndi Lui-Napoleon Avropa burjuaziyasının pərəstişgahı oldu. Yalnız ona görə yox ki, Lui-Napoleon 1851-ci il dekabrın 2-də⁸⁹ «cəmiyyəti xilas» etmişdi və doğrudur, bununla o, burjuaziyanın ancaq sosial hökmranlığını xilas etmək üçün onun siyasi hökmranlığını məhv etmişdi; yalnız ona görə yox ki, Lui-Napoleon ümumi seçki hüququnu münasib şəraitdə kütlələrə zülm etmək alətinə çevirməyin necə mümkün olduğunu göstərmişdi; yalnız ona görə yox ki, Lui-Napoleonun idarəçiliyi zamanında ticarət və sənaye, xüsusən ehtikar və birja fırladaqları misli görünməmiş dərəcədə artmışdı. Hər şeydən əvvəl ona görə ki, burjuaziya Lui-Napoleonu ilk «böyük dövlət xadimi» kimi tanımışdı, onun qanı burjuaziyanın qanından, canı da burjuaziyanın canından idi. Hər bir əsl burjua kimi Lui-Napoleon da bambılı idi. İtaliyada «oddan və sudan keçən» qəsdçi karbonari, İsveçrədə artilleriya zabiti, İngiltərədə çoxlu borca

düşmüş adlı-sanlı avara və xüsusi konstabl²⁰⁶, lakin hər yerdə və hər zaman taxt-tac iddiasında olan Lui-Napoleon özünün macərapərəst keçmişi ilə və bütün ölkələrdə öz adını mə'nəvi cəhətdən bədnam etməklə özünü fransızların imperatoru və Avropanın taleyini həll edən hökmdar rolunu oynamağa hazırlamışdı, həm də klassik burjuva nümunəsi olan amerikalı bir sıra həqiqi və saxta iflaslarla özünü milyonliyə hazırladığı kimi hazırlamışdı. Lui-Napoleon imperator olandan sonra nəinki siyasəti kapitalist qazançı və birjadağı fırladaqlar mənafeyinə tabe etmişdi, habelə siyasətin özündə tamamilə fond birjasının qaydalarına əməl edirdi və «millətlər prinsipi»ndən²⁰⁷ ehtikarlıqla istifadə edirdi. Almaniya və İtaliyanın pərakəndəliyi əvvəlki fransız siyasəti üçün Fransa'nın alınmaz senyorluq hüququ idi; Lui-Napoleon bu senyorluq hüququnu dərhal qarşılığının ödənilməsi müqabilində xırda-xırda satmağa başladı. O, İtaliya və Almaniya pərakəndəlikdən xilas olmaqda kömək etməyə hazır idi, bu şərtlə ki, Almaniya və İtaliya milli birliyə doğru atdıqları hər addımın müqabilini Lui-Napoleona ərazi güzəşt etməklə ödəsinlər. Bu nəinki fransız şovinizmini razı salırdı və imperiyanın tədricən 1801-ci il sərhədlərinə²⁰⁸ qədər genişlənməsinə gətirib çıxarırdı, habelə Fransa'yı yenidən müstəsna maarifpərvər bir dövlət vəziyyətinə, xalqların xilaskarına, Lui-Napoleonu isə–məzlum milliyyətlərin müdafiəçisi vəziyyətinə qaldırırdı. Milli ideya ilə ruhlanan bütün maarifpərvər burjuaziya–dünya bazarında ticarətə mane olan bütün əngəllərin aradan qaldırılmasında yaxından marağı olduğuna görə–bütün dünyaya azadlıq gətirən bu maarifpərvər fəaliyyəti yekdilliklə alqışlayırdı.

Bunun başlanğıcı İtaliyada qoyuldu (Kanarda Engels karandaşla qeyd edir: «Orsini». *Red.*). Burada 1849-cu ildən etibarən Avstriya qeyri-məhdud hökmranlıq edirdi; Avstriya isə o zamanlar bütün Avropa üçün qapazaltı olmuşdu. Krım müharibəsinin acınacaqlı nəticələrini ancaq göstəriş müharibəsi etmək arzusunda olan qərb dövlətlərinin qətiyyətsizliyinə deyil, Avstriyanın mütərəddid mövqe tutmuş olmasına isnad verilirdi, halbuki Avstriyanın belə mövqe tutmasında hamıdan çox qərb dövlətlərinin özü müqəssir idi. Rusiya isə avstriyalıların Pruta doğru irəliləməsi ilə–1849-cu ildə Macarıstandakı rus köməyinə təşəkkür olaraq (hərçənd, məhz bu irəliləmə onu xilas etdi),–özünü elə təhqir olunmuş hesab edirdi ki, Avstriyaya hər bir hücumu şad idi. Prussiyalı daha hesaba salmırdılar və artıq Paris sülh konqresində²⁰⁹ onu «en canaille» (heç çəkinmədən. *Red.*) lağa qoyurdular. Beləliklə, İtaliyanı «Adriatikə qədər» azad etmək üçün Rusiyanın köməyi ilə düzəldilən müharibə 1859-cu ilin baharında başlayıb yayda Minçoda qurtardı. Avstriya İtaliyadan çıxarılmadı, İtaliya «Adriatikə qədər azad» olmadı və birləşdirilmədi, Sardinia öz ərazisini artırdı, lakin Fransa Savoyya ilə Nissanı ələ keçirdi və beləliklə İtaliya ilə özü arasında olan 1801-ci il sərhəddinə çatdı⁶⁰.

Lakin bu vəziyyət italyanları razı salmadı. O zaman İtaliyada hələ xalis manufaktura istehsalı hakim idi və iri sənaye qundaqda idi. Fəhlə sinfi tamamilə mülkiyyətdən məhrum edilməkdən və proletarlaşdırılmaqdan hələ uzaq idi; şəhərlərdə bu sinif hələ özünə məxsus istehsal alətlərinə malik idi, kəndlərdə sənaye əməyi xırda mülkiyyətçi kəndlilərin və ya icarədarların yardımçı peşəsi idi. Buna görə də burjuaziyanın enerjisi,

onunla öz sinfi mənafeyini dərk etmiş müasir proletariat arasındakı əksliyin mövcud olması ilə hələ sarsınmamışdı. İtaliyanın pərakəndəliyi yalnız yadelli Avstriyanın hökmranlığı nəticəsində mühafizə edildiyinə görə və bu hökmranlığın himayəsi altında monarxist hökumətlərin qanunsuz hərəkətləri son həddinə çatmış olduğuna görə iri torpaq sahiblərindən ibarət zadəganlar da, şəhərlərdəki xalq kütlələri də milli istiqlaliyyət uğrunda qabaqcıl mübariz olan burjuaziyanın tərəfində dururdular. Lakin yadelli hökmranlıq 1859-cu ildə Venesiyadan başqa hər yerdə yıxılmışdı; Fransa və Rusiya Avstriyanın italyan işlərinə sonra da müdaxilə etməsinə son qoydular, daha heç kəs bundan qorxmurdu Qaribaldinin şəxsində isə İtaliyanın xariqələr yaratmağa qadir olan və həqiqətdə yaradan antiksayağı qəhrəmanı var idi. O, min nəfər könüllü əsgərlə bütün Neapol krallığını alt-üst elədi, İtaliyanı fe'lən birləşdirdi, məharətlə toxunmuş bonapartçı siyasət torunu dağıtdı. İtaliya azad olub əslində birləşdirildi,—lakin Lui-Napoleonun fırlıqları deyil, inqilab birləşdirdi.

İtaliya müharibəsi zamanından e'tibarən İkinci imperiyanın xarici siyasəti daha heç kəs üçün sirr deyil idi. Böyük Napoleona qalib gələnlər öz cəzalarını çəkməli idilər, lakin «l'un apres l'autre»—biri o birindən sonra. Rusiya və Avstriya öz paylarını almışdılar, indi Prussiya növbədə dururdu. İndi isə Prussiyaya hər zamankından çox nifrət edirdilər; İtaliya müharibəsi zamanında Prussiyanın yeritdiyi siyasət, tamamilə 1795-ci ildəki Bazel sülhü²¹⁰ zamanındakı siyasəti kimi qorxaq və acınacaqlı siyasət idi. Prussiyanın yeritdiyi «azad əllər siyasəti»²¹¹ onu o yerə çatdırdı ki, Avropada tamamilə təcrid olunmuş vəziyyətdə qalmışdı, onun bütün böyük və kiçik qonşuları Prussiyanın necə darmadağın ediləcəyini əvvəlcədən görür və buna ancaq sevinirdilər və onun əlləri ancaq ona görə azad olmuşdu ki, Reyn çayının sol sahilini Fransaya güzəşt etsin.

Doğrudan da, 1859-cu ildən sonrakı ilk illərdə hər yerdə və birinci növbədə Reynin özündə belə bir əqidə yayılmışdı ki, Reyn çayının sol sahili həmişəlik Fransaya keçəcəkdir. Doğrudur, bunun keçməsi o qədər də arzu olunmurdu, lakin onu qismət kimi qarşısalınmaz bir iş hesab edirdilər və, açığını desək, çox da qorxu törətmirdi. Kəndlilər və şəhər xırda burjuaları içərisində fransız hökmranlığı zamanının köhnə xatirələri yenidən canlanırdı, zira fransız hökmranlığı onlara doğrudan da azadlıq gətirmişdi; burjuaziya sıralarında isə maliyyə aristokratiyası, xüsusən Köln aristokratiyası Parisdəki «Credit Mobilier»in²¹² və digər boş bonapartçı kampaniyaların fırlıdaqçı əməliyyatında artıq bərk dolaşmışdı və Reynin sol sahilinin Fransaya qatılmasını ucadan tələb edirdi (O zaman Reyndə ümumi əhvali-ruhiyyənin belə olduğuna Marks və mən yerində dəfələrlə əmin olmuşduq. Reyn çayının sol sahilindəki sənayeçilər, yeri gələndə, məndən soruşurdular ki, fransız gömrük tarifinə keçmək onların müəssisələrinə nə kimi tə'sir göstərə bilər.).

Lakin Reyn çayının sol sahilini itirmək yalnız Prussiyanın deyil, Almaniyanın da zəifləməsi demək idi. Almaniya isə hər zamankından daha çox parçalanmış vəziyyətdə idi. Avstriya ilə Prussiya arasında yaranmış soyuqluq İtaliya müharibəsi zamanında Prussiyanın bitərəfliyi üzündən son həddinə çatmışdı; xırda knyaz tör-töküntüsü Lui-Napoleona qorxa-qorxa, eyni zamanda isə, bərpa edilmiş Reyn ittifaqının²¹³ gələcək

himayəcisi olması arzusu ilə baxırdı;—rəsmi Almanıyanın vəziyyəti belə idi. Həm də elə bir zamanda ki, ancaq bütün millətin birləşmiş qüvvələri parçalanma təhlükəsinin qarşısını almağa qadir idi.

Lakin bütün millətin qüvvəsi necə birləşdirilməli idi? 1848-ci ildə edilən və demək olar, hamısı dumanlı xarakter daşıyan cəhdlər müvəffəqiyyətsizliyə uğrayandan sonra mümkün olan üç yol qalırdı və məhz bu müvəffəqiyyətsizlik üzündən duman bir qədər dağıldı.

Birinci yol ayrı-ayrı dövlətlərin hamısını məhv etmək vasitəsilə həqiqi birlik yaratmaq yolu, yəni açıqdan-açığa inqilabi yol idi. Bu yol İtaliyada təzəcə gətirib məqsədə çatdırmışdı; Savoyya sülaləsi inqilaba qoşulmuş və beləliklə italyan tacını mənimsəmişdi. Lakin bizim alman savoyyalılarımızın, hogensollernlərin və hətta onların ən qətiyyətli Kavurları Bismark «a la» bunca cəsarətli bir addım atmağa əsla qabiliyyəti yox idi. Hər şeyi xalqın özü etməli olardı,—Reyn çayının sol sahili uğrunda müharibədə də xalq lazım olan hər şeyi, əlbəttə, edə bilərdi. Prussiyalıların labüddən Reyn çayının bu sahilinə geri çəkilmələri, Reyn qalalarının uzun zaman mühasirə edilməsi və bundan sonra cənubi Almanıya hökmdarlarının şübhəsiz xəyanət edə bilmələri,—elə bunlar kifayət edərdi ki, böyük bir milli hərəkət əmələ gəlsin və bütün bu sülalə qaydaları həmin hərəkət nəticəsində məhv olub getsin. Onda Lui-Napoleon birinci olaraq, öz qılıncını qınına qoyardı. İkinci imperiya ancaq mürtəce dövlətlərlə müharibə edə bilərdi, o bunlara qarşı Fransa inqilabının xələfi kimi, xalqların xilaskarı kimi hərəkət edirdi. İnqilabın бүрүdüyü xalqın özünə qarşı İkinci imperiya bir şey etməkdə aciz idi; həm də qalibiyyətli alman inqilabı bütün Fransa imperiyasının devrilməsinə təkan verə bilərdi. Bu, ən əlverişli bir qəziyyə ola bilərdi; bəd ayaqda, Hökmdar knyazlar hərəkətə başçılıq etsələr, Reyn çayının sol sahili müvəqqəti olaraq Fransaya verilərdi, monarxların aktiv və ya passiv xəyanəti bütün dünya qarşısında ifşa edilərdi və elə böhranlı vəziyyət əmələ gələrdi ki, Almanıyanın bu vəziyyətdən çıxmaq üçün inqilab etməkdən, bütün monarxları qovmaqdan və vahid Almanıya respublikası yaratmaqdan başqa bir çarəsi qalmazdı.

Mövcüd şəraitdə Almanıya bu birləşmə yoluna ancaq o zaman qədəm qoya bilərdi ki, Lui-Napoleon Reyn çayı üzrə sərhəddi təyin etmək üçün müharibəyə başlamış olaydı. Lakin bu müharibə, irəlidə qeyd edəcəyimiz səbəblərə görə, baş vermədi. Bununla birlikdə isə milli birlik məsələsi də, məhv olmaq qorxusu qarşısında dərhal həll edilməsi lazım gələn təxirəsalınmaz həyati məsələ olmaqdan çıxdı. Millət bir zamanadək gözləyə bilərdi.

İkinci yol Avstriyanın başçılığı altında birləşmək yolu idi. Avstriya 1815-ci ildə Napoleon müharibələrinin ona qəbul etdirdiyi yığcam və yuvarlaq ərazili dövlət vəziyyətini razılıqla mühafizə etmişdi. Avstriya Cənubi Almaniyada özündən ayrılmış əvvəlki torpaqlarının daha iddiasında deyildi, monarxiyanın hələ salamat qalan özəyinə coğrafi və strateji cəhətdən bağlamaq mümkün olan köhnə və yeni ərazini özünə ilhaq etməklə kifayətlənirdi. Alman Avstriyasının yerdə qalan Almaniyadan ayrılması, II İosifin himayəçilik rüsumlarının tətbiq edilməsilə başlamış, I Fransın İtaliyadakı polis

rejimi ilə gücləndirilmiş və Almaniya imperiyasının ləğv edilməsi, Reyn ittifaqının təşkil olunması ilə son həddinə çatdırılmışdı,—bu, 1815-ci ildən sonra da fe`lən qüvvədə qalırdı. Metternix öz dövləti ilə Almaniya arasında əsl Çin səddi çəkmişdi. Gömrük rüsumları maddi alman məhsulunun, senzura isə—mə`nəvi məhsulun keçməsinə yol vermirdi; ağlasığmaz pasport məhdudiyyətləri şəxsi əlaqələri son dərəcə azaldıb minimuma çatdırmışdı. Hətta Almaniya yeganə olan mütləqiyyət özbaşınalığı, daxildə ölkəni hər cür, hətta ən zəif siyasi hərəkətdən sığorta etmişdi. Beləliklə Avstriya Almaniyaadakı bütün burjua-liberal hərəkətinə tamamilə yabançı qalırdı. Bunların arasındakı, heç olmazsa, mə`nəvi maneələrin çox hissəsi 1848-ci ildə uçuruldu; lakin bu ildəki hadisələr və bunların nəticələri Avstriyanın yerdə qalan Almaniya ilə yaxınlaşmasına heç də kömək etmədi; əksinə, Avstriya özünün müstəqil böyük dövlət olmaq vəziyyəti ilə getdikcə daha çox lovğalanırdı. Buna görə də müttəfiq qalalarındakı²¹⁴ avstriyalı əsgərləri sevsələr də, prussiyalı əsgərləri isə lağa qoysalar və onlara nifrət etsələr də, çox hissəsi katolik olan bütün Cənubda və Qərbdə Avstriya hələ populyar və hörmətli olsa da xırda və orta alman dövlətlərinin, bəlkə, bir neçə taclı hökmdarından başqa hər halda heç kəs Avstriyanın başçılığı altında Almaniyanın birləşdirilməsi barədə ciddi düşünmürdü.

Başqa cür də ola bilməzdi. Avstriya özü, imperiya haqqında xəlvəti romantik xəyala dalmaqda davam etsə də, başqa heç bir şey istəmirdi. Müəyyən zaman keçəndən sonra Avstriyanın gömrük sərhəddi Almaniya daxilində salamat qalan yeganə maddi maneə oldu və getdikcə özünü daha kəskin hiss etdirdi. Müstəqil böyük dövlət siyasətinin yeridilməsinə, Almaniyanın mənafeyini Avstriyanın xüsusi mənafeyinə, yə`ni İtaliyaya, Macarıstana və i.a. aid mənafeyə qurban verməkdən ibarət olmasaydı, bu siyasətin heç bir mə`nası ola bilməzdi. İnqilabdan əvvəl olduğu kimi inqilabdan sonra da Avstriya Almaniyanın müasir inkişaf yoluna ən həvəssiz şəkildə qədəm qoymuş ən irticaçı dövləti olaraq qalırdı; həm də Avstriya yeganə mühafizə olunub qalan xüsusi katolik böyük dövləti idi. Martdan sonrakı²¹⁵ hökumət keşişlərin və yezuitlərin köhnə ağalığını bərpa etməyə nə qədər cəhd edirdisə, üçdə birini hissəsi protestant olan ölkə üzərindəki hökmranlığı bir o qədər qeyri-mümkün olurdu. Nəhayət, Avstriyanın başçılığı altında Almaniyanın birləşdirilməsi ancaq Prussiyanın darmadağın edilməsi nəticəsində mümkün ola bilərdi. Lakin bu sonuncu hadisə Almaniya üçün özlüyündə bir fəlakət olmasa da, Avstriyanın Prussiyanı darmadağın etməsi, Rusiyada inqilabın qazanacağı qalibiyyət ərəfəsində Prussiyanın Avstriyanı darmadağın etməsindən az fəlakətli olmazdı (Rusiyada inqilab qalib gələndən sonra Prussiyanın Avstriyanı darmadağın etməsi gərəksiz olardı, çünki Avstriya lüzumsuz olub dağılmalı olardı).

Sözün qısaası, Avstriyanın kölgəsi altında alman birliyi romantik bir xəyal idi ki, bu da xırda və orta alman hökmdarları avstriyalı Frans-İosifi Almaniya imperatoru e`lan etmək üçün 1863-cü ildə Frankfurtda bir yerə yığılanda aşkar oldu. Prussiya kralı (I Vilhelm. *Red.*) bu yığıncağa heç gəlmədi və bu komediya acınacaqlı şəkildə boşa çıxdı.

Qalırdı üçüncü yol: Prussiyanın başçılığı altında birləşmək yolu. Tarixin həqiqətən keçdiyi bu yol da bizi mücərrəd düşüncələr sahəsindən, kifayət qədər kirli olsa da, möhkəm, əməli «real siyasət»²¹⁶ zəmini üzərinə qaytarır.

II Fridrixin zamanından e`tibarən Prussiya Polşaya olduğu kimi Almaniyaya da yalnız fəth ediləsi bir ərazi kimi, baxırdı, elə bir ərazi kimi baxırdı ki, oradan mümkün olan bir şey qoparırlar, lakin özlüyündə aydındır ki, oranı başqaları ilə bölüşdürmək lazım gəlir. 1740-cı ildən e`tibarən Prussiyanın «almanlıq vəzifəsi» Almaniyanı xarici dövlətlərlə, birinci növbədə Fransa ilə bölüşdürmək idi. «Je vais, je crois, jouer votre jeu; Sovet Ittifaqı les as me viennent, nous partagerons» (mən, görünür, sizin əlinizə uyğun oynayaram; udan xallar əlimə düşsə, bölüşərdik)—Fridrix ilk hərbi səfərinə²¹⁷ yola düşəndə fransız səfiri (Bovo. Red.) ilə vidalaşaraq həmin sözləri demişdi. Bu «almanlıq vəzifəsi»nə sadıq olan Prussiya 1795-ci ildə Bazel sülhü bağlandığı zaman (1796-cı il 5 avqust tarixli müqavilə) öz ərazisinin artırılacağı barədə verilən və`d müqabilində Reyn çayının sol sahilini fransızlara güzəşt etməyə qabaqcadan razılıq verməklə Almaniyaya xəyanət etdi və həqiqətən imperiyaya bu xəyanətin əvəzində, imperiya nümayəndəliyinin Fransa və Rusiyanın diktə etdiyi qərarı ilə mükafat aldı. 1805-ci ildə Prussiya daha bir dəfə xəyanət etdi, Napoleon Hannoveri Prussiyaya və`d edən kimi o öz müttəfiqlərini, Rusiya və Avstriyanı satdı,—Prussiya belə aldadıcı və`dlərə həmişə gedirdi,—o özünün axmaq hiyləgərliyində elə dolaşığa düşdü ki, Napoleonla müharibə etməyə cəlb olundu və Iyena vuruşmasında layiq olduğu cəzaya çatdı²¹⁸. III Fridrix-Vilhelm bu zərbələrin təəssüratı altında qalmaqda davam edərək, hətta 1813 və 1814-cü illərdəki qalibiyyətlərdən sonra Qərbi Almaniyadakı forpostlarından əl çəkmək, Şimal-Şərqi Almaniyadakı malikanələri ilə kifayətlənmək və alman işlərindən Avstriya kimi mümkün qədər uzaqda durmaq istəyirdi ki, bu da bütün Qərbi Almaniyanı rus və ya fransız himayəsi altında yeni bir Reyn ittifaqına çevirirdi. Plan baş tutmadı: kralın iradəsinə rəğmən Vestfaliya və Reyn əyaləti və bunlarla birlikdə yeni «almanlıq vəzifəsi» onun boynuna qoyuldu.

İndi ayrı-ayrı xırda torpaq parçalarının satın alınması hesaba alınmazsa, torpaq işğallarına müvəqqəti son qoyulmuşdu. Ölkə daxilində köhnə yunkerbürokratiya qaydaları tədricən yenidən tərəqqi tapdı; vəziyyət son dərəcə kəskinləşdiyi zaman konstitusiyaya tətbiq etmək haqqında xalqa verilən və`dlər inadla pozulurdu. Lakin bununla belə Prussiyada da burjuazianın əhəmiyyəti getdikcə artırdı, çünki indi hətta təkəbbürlü Prussiya dövləti də sənayesiz və ticarətsiz sıfır demək idi. Burjuaziyaya yavaş-yavaş, inad edərək, qomeopatik dozalarla iqtisadi güzəştlərə getmək lazım gəlirdi. Lakin digər tərəfdən, bu güzəştlər Prussiyaya əsas verirdi ki, özünün hər iki yarısı arasında olan özgə gömrük sərhədlərini aradan qaldırmaq məqsədi ilə gömrük birliyi yaratmağı qonşu alman dövlətlərinə təklif edəndə onun bu «almanlıq vəzifəsi»nin müdafiə ediləcəyinə bel bağlasın. 1830-cu ilədək yalnız xoş arzu kimi qalan gömrük ittifaqı (o zaman bu ittifaqa yalnız Hessen-Darmşadt daxil olmuşdu) belə yarandı, lakin sonralar siyasi və iqtisadi inkişaf bir qədər sür`ətləndikdə, Almaniyanın

daxili əyalətlərinin çox hissəsini iqtisadi cəhətdən Prussiya ilə birləşdirdi. Prussiya olmayan dəniz sahili torpaqları 1848-ci ildən sonra da bu Ittifaqdan kənarda qalırdı.

Gömrük ittifaqı Prussiyanın böyük müvəffəqiyyəti idi. Bu ittifaqın, Avstriyanın nüfuzu üzərində qazanılan qalibiyyət olması hələ heç də ən mühüm cəhət deyil idi. Başlıca cəhət ondan ibarət idi ki, bu ittifaq bütün orta və xırda alman dövlətlərinin burjuaziyasını Prussiyanın tərəfinə cəlb etdi. Saksoniyadan başqa heç bir alman dövlətində sənaye, Prussiyada olduğu inkişaf səviyyəsinə, heç olmazsa, təxmini olaraq çatmamışdı; həm də bu yalnız təbii və tarixi müqəddəm şərtlərin deyil, həmçinin gömrük ərazisinin və daxili bazarın daha böyük olmasının nəticəsi idi. Həm də gömrük ittifaqı xırda dövlətləri bu daxili bazara cəlb edərək genişləndikcə, bu dövlətlərin yüksələn burjuaziyası Prussiyaya özünün iqtisadi, gələcəkdə isə habelə siyasi forpostu nəzəri ilə baxmağa alışdı. Lakin burjular nə düşünsünlərsə, onu professorlar deməliydilər. Əgər Berlində hegelçilər Prussiyanın Almaniyaya başçılıq etmək vəzifəsini fəlsəfi cəhətdən əsaslandırırıdılarsa, eyni şeyi Heydelberqdə Şlosserin şagirdləri, xüsusən Geyser və Gervinus tarixi isnadlarla isbat edirdilər. Həm də, əlbəttə, nəzərdə tutulurdu ki, Prussiya öz siyasi sistemini dəyişdirəcək, burjuaziya ideoloqlarının tələblərini yerinə yetirəcəkdir («Rheinische Zeitung»⁴⁶ 1842-ci ildə Prussiyanın hegemonluğu məsələsini bu nöqteyi-nəzərdən müzakirə edirdi. Gervinus artıq 1843-cü ilin yayında Ostenddə mənə demişdi: Prussiya Almaniyaya başçılıq etməlidir, lakin bunun üçün üç şərt lazımdır: Prussiya konstitusiya verməli, mətbuat azadlığını tətbiq etməli və daha müəyyən xarici siyasət yeritməlidir.).

Amma bütün bunlar, məsələi, italyan burjualarında olduğu kimi, Prussiya dövlətinə xüsusi bir rəğbətə görə edilmirdi, italyan burjuaları Pyemontun rəhbər rol oynamasını ancaq o zaman qəbul etmişdilər ki, Pyemont milli hərəkata və konstitusiya hərəkətinə açıqdan-açığa başçılıq etmişdi. Xeyr, bu həvəssiz edilirdi; burjular Prussiyanı bəlanın azı kimi seçmişdilər, çünki Avstriya onları öz bazarlarına buraxmırdı, bir də ona görə ki, Avstriyaya nisbətən Prussiya artıq maliyyə işlərindəki simiclik üzündən hər halda bir dərəcəyədək burjua xarakteri daşıyırdı. İki yaxşı tə'sisat digər iri dövlətlər qarşısında Prussiyanın üstünlüyünü təşkil edirdi: ümumi əsgərlik mükəlləfiyyəti və ümumi məcburi məktəb təhsili. Prussiya bu tə'sisatı son dərəcə ehtiyac hiss etdiyi dövrdə tətbiq etmişdi, daha yaxşı zamanlarda isə bunları bir təhər həyata keçirməklə kifayətlənirdi və qəsdən təhrif edərək onları mə'lum şəraitdə təhlükəli xarakterdən məhrum etmişdi. Lakin bunlar kağız üzərində mövcud olmaqda davam edirdi və bununla Prussiya xalq kütlələri içərisində mürgüləyən potensial enerjini günlərin birində elə böyük miqyasda işə salmaq imkanını mühafizə edirdi ki, əhalinin sayı eyni olduqda heç bir başqa yerdə buna nail olmaq olmazdı. Burjuaziya bu tə'sisatın hər ikisinə uyğunlaşmışdı; 1840-cı ilə yaxın könüllü zabitlərin, yə'ni burjua balalarının əsgərlik mükəlləfiyyətini şəxsən yerinə yetirməkdən rüşvət verməklə azad olmaları xeyli asan idi və ucuz başa gəlirdi, xüsusilə ona görə ki, o zaman ordunun özündə tacir və sənaye dairələrindən yığılan landver²¹⁹ zabitlərini o qədər də qiymətləndirmirdilər. Prussiyada müəyyən adi bilik ehtiyatına malik olan xeyli adamların—məcburi məktəb

təhsil sayəsində—şübhəsiz hələ də mövcud olması isə burjuaziya üçün son dərəcə faydalı idi; iri sənaye artdıqca bu cür bilikli adamlar, nəhayət, hətta kifayət etmədi (Hətta «kulturkampf»¹³ zamanında Reyn fabrikləri mənə şikayətlənib deyirdilər ki, hər cəhətdən üstün olan fəhlələri kifayət qədər məktəb bilikləri olmadığına görə nəzarətçi təyin edə bilmirlər. Bu, xüsusilə katoliklərin yaşadığı yerlərə aid idi.). Bu iki təsisatı saxlamaq üçün sərf edilən və yüksək vergilərdə (Kənarda Engels qeyd edir: «burjuaziya üçün orta məktəblər». *Red.*) ifadə olunan böyük xərclərdən başlıca olaraq, xırda burjuaziya sıralarından şikayətlər eşidilirdi; qüvvə toplamaqda olan iri burjuaziya nəzərdə tuturdu ki, bir böyük dövlət kimi ölkənin gələcək vəziyyəti ilə bağlı olan, doğrudur, xoşagəlməz, lakin labüd məsarifin əvəzi, artan mənfəət nəticəsində artıqlaması ilə çıxacaqdır.

Bir sözlə, alman burjuvaları Prussiyanın xoş rəftarlığı barəsində heç bir xülyaya uymurdular. Əgər Prussiyanın hegemonluğu ideyası 1840-cı ildən etibarən alman burjuvaları içərisində nüfuz qazanmağa başlamışdısa, yalnız ona görə ki, Prussiya burjuaziyası özünün daha sürətli iqtisadi inkişafı sayəsində iqtisadi və siyasi cəhətlərdən alman burjuaziyasının başçısı olurdu, bir də ona görə ki, Prussiya şimalının Kamphauzenləri, Hanzemanları və Mildələri çoxdan bəri konstitusiyası olan Cənubun Rotteklərini və Velkerlərini, tacirlər və fabriklər vəkilləri və professorları arxa plana sıxışdırmağa başlamışdılar. Doğrudan da 1848-ci ildən qabaqkı son illərin prussiyalı liberalları içərisində, xüsusilə Reyndə, Cənubi Almanıyanın kantonçu liberalları²²⁰ içərisində olduğundan tamamilə başqa əhvali-ruhiyyələr hiss olunurdu. Onda XVI əsrdən bəri iki ən yaxşı siyasi xalq mahnısı yarandı: burqomistr Çex haqqında mahnı və baronessa fon Droste-Fişerinq haqqında mahnı; 1846-cı ildə həmin mahnıları oxuya-oxuya:

Gör, iş necə tərs gətirdi,
Bizim burqomistr Çex,—
İki addımlıqdan vura bilmədi,
Bu böyük gombulu!

şadlanan adamlar indi, qoca yaşlarında, onların günahkar ruhuna hiddətlənirlər.

Lakin bütün bunlar çox tez dəyişməli idi. Fevral inqilabı gurladı, onun ardınca Vyanada mart günləri və 18 mart Berlin inqilabı baş verdi. Burjuaziya ciddi mübarizə etmədən qalib gəldi; iş ciddi mübarizə tələb edəndə burjuaziya bunu heç etmək istəmədi. Çünki hələ yaxın keçmişdə o zamankı sosializm və kommunizm (xüsusən Reyndə) göz-qaş edən burjuaziyanın özü indi birdən gördü ki, o yalnız ayrı-ayrı fəhlələri deyil, fəhlə *sinfini* də yetişdirmişdir—hələ yarı mürgüləyən, lakin artıq tədricən yuxudan oyanan və öz təbiətinə görə inqilabçı olan proletariatı da yetişdirmişdir. Həm də hər yerdə burjuaziya üçün qalibiyyət qazanan bu proletariat—xüsusən Fransada—bütün burjua quruluşunun mövcud olması ilə bir yerə sığmayan tələblər irəli sürürdü; 1848-ci il iyun ayının 23-də Parisdə iş o yerə çatdı ki, hər iki sinif arasında ilk dəhşətli vuruşma oldu; dörd günlük döyüşdən sonra proletariat məğlub oldu. Bu zamandan etibarən bütün Avropada burjua kütləsi irtica tərəfinə keçdi, fəhlələrin köməyi ilə

burjuazianın təzəcə devirdiyi mütləqiyyətçi bürokratlarla, feodallarla və keşişlərlə birlikdə «cəmiyyətin düşmənlərinə» qarşı, yəni eyni fəhlələrə qarşı birləşdi.

Prussiyada bu hal öz ifadəsini onda tapdı ki, burjuaziya özünün seçdiyi nümayəndələrə xəyanət etdi və 1848-ci ilin noyabrında hökumətin bu nümayəndələri necə qovladığını²²¹ gizli və ya açıq sevinclə müşahidə edirdi. Indi Prussiyada tam on illik müddət üçün öz yerini möhkəmlədən bürokratikyunker hökuməti ölkəni, doğrudur, konstitusiya formasında idarə etməyə məcbur olmuşdu, lakin bunun müqabilində indiyədək hətta Prussiyada misli görünməmiş xırda ecəşmələr və sıxışdırmalar sistemi ilə qisas alırdı, bundan da hamıdan çox burjuaziya əziyyət çəkirdi. Lakin burjuaziya itaətkarlıqla öz qınına çəkilib, özünə dolu kimi dəyən zərbə və təpiklərə heç bir şikayət etmədən dözürdü, o bunları keçmişdəki inqilabi təşəbbüslərinin cəzası hesab edirdi və sonralar söylədiyi bu fikrə indi tədricən alışırıdı: hər halda biz köpəyik!

Sonra dövlət naibliyi dövrü gəlib çatdı. Indi Putkamer «Sozialdemokrat»²²² redaksiyasını casuslarla əhatə etdiyi kimi Mantöyfel də taxt-taca sədaqət bəslədiyini isbat etmək üçün vəliəhdi (Sonralar imperator I Vilhelm olan prins Vilhelmi. *Red.*) casuslarla əhatə etmişdi. Vəliəhd dövlət naibi olan kimi Mantöyfeli, təbiidir ki, bayıra atdılar və «yeni dövr»²²³ başlandı. Bu ancaq dekorasiya dəyişikliyi idi. Vəliəhd-naib lütfkarlıqla burjuazianın yenə də liberal olmasına icazə verdi. Burjualar bu icazədən məmnuniyyətlə istifadə etdilər, lakin belə güman etdilər ki, indi onlar vəziyyətin ağasıdırlar və Prussiya dövləti onların çaldığı kimi oynamalıdır. Lakin bu vəziyyət, satqın mətbuatın dili ilə desək, «mö`təbər dairələrin» planına heç də daxil deyildi. Liberal burjuaziya «yeni dövrün» əvəzini, ordunu yenidən təşkil etmək bahasına ödəməli idi. Həm də hökumət ümumi əsgərlik mükəlləfiyyətinin yalnız 1816-cı ilə yaxın həyata keçirildiyi dərəcədə fe`lən tətbiq olunmasını tələb edirdi. Liberal müxalifət nöqteyi-nəzərindən buna qarşı qətiyyənlə elə bir e`tiraz irəli sürmək olmazdı k.i, Prussiyanın nüfuzu və almanlıq vəzifəsi haqqında müxalifətin işlətdiyi ibarələrə daban-dabana zidd olmasın. Lakin liberal müxalifət öz razılığına şərt qoydu ki, əsgərlik xidmətinin müddəti qanunla iki ilə qədər məhdud edilsin. Bu özlüyündə tamamilə ağlabatan bir iş idi; məsələ yalnız bunda idi ki, buna nail olmaq mümkündürmü, ölkənin liberal burjuaziyası, hansı qurbanlar bahasına olursa-olsun, bu şərti axıradək müdafiə etməyə hazırdırmı. Hökumət uçillik, palata isə ikiillik əsgərlik xidməti üzərində möhkəm israr edirdi; münaqişə baş verdi²²⁴. Hərbi məsələdə münaqişə ilə birlikdə xarici siyasət də həmçinin daxili siyasət üçün yenidən həlledici əhəmiyyət kəsb etdi.

Biz gördük ki, Prussiya Krım və İtaliya müharibələri zamanındakı davranışı nəticəsində bütün hörmətini itirmişdi. Bu acınacaqlı siyasəti qismən onunla doğrultmaq olardı ki, Prussiya ordusu pis vəziyyətdə idi. Artıq 1848-ci ildə və ondan əvvəl də silklərin razılığı olmadan yeni vergi qoymaq və ya pul borc almaq olmazdı və bunun üçün silk nümayəndələrini bir yerə yığmaq da istəmirdilər, buna görə də orduya heç vaxt pul çatmırdı və hədsiz simiçlik üzündən ordu tamamilə pozulmuş halda idi. III Fridrix-Vilhelm zamanında orduda dərin kök salan paradçılıq və ayaqdeyməklik ruhu bu pozğunluğu axıra çatdırırdı. Paradlarda tərbiyə olunan bu ordunun 1848-ci ildə

Danimarkadakı vuruşmalar meydanında necə aciz vəziyyətə düşdüyünə qraf Valderzeyedə oxumaq olar. 1850-ci ildəki səfərbərlik tam müvəffəqiyyətsizliyə uğradı²²⁵: heç bir şey çatışmırdı, olan şey isə əksəriyyətlə yaramırdı. Palataların səs verdiyi kreditlər, doğrudur, işə kömək etdi; ordu köhnə ətalətdən çıxarıldı; çöldəki xidmət, heç olmazsa bir çox hallarda, paradları sıxışdırmağa başladı. Lakin ordunun sayı 1820-ci ilin ərəfəsində olduğu səviyyədə qalırdı, halbuki bütün başqa böyük dövlətlər, xüsusən məhz indi təhlükə mənbəyi olan Fransa öz silahlı qüvvələrini xeyli artırmışdılar. Amma Prussiyada ümumi əsgərlik mükəlləfiyyəti var idi; hər bir prussiyalı kağız üzərində əsgər idi, lakin əhali $10\frac{1}{2}$ milyondan (1817-ci il) artıb $17\frac{3}{4}$ milyona çatdığı (1858-ci il) halda, ordunun müəyyən olunmuş say hey'əti hərbi xidmətə yarayanların üçdə bir hissəsindən artığını qulluğa götürüb onlara hərbi təlim öyrətməyə yol vermirdi. İndi hökumət ordunun, 1817-ci ildən sonra əhalinin artımına, demək olar, tamamilə uyğun dərəcədə artırılmasını tələb edirdi. Lakin həmin liberal deputatlar ki, bütün Almaniyaya başçılıq etməsini, əcnəbi dövlətlər qarşısında Almaniyanın nüfuzunu qorumasını və onun beynəlxalq hörmətini bərpa etməsini hökumətdən müttəsil tələb edirdilər,—bu adamların özləri kəndi xəsislik edir, sevdələşirdilər və ikiillik əsgərlik xidməti əsasında kənarda heç bir şeyə razılıq vermək istəmirdilər. Lakin onlar bunca inadla təkid etdikləri arzularını həyata keçirmək üçün kifayət qədər güclüydülərmi? Qəti hərəkətlərə hazır olan xalq və ya, heç olmazsa, ancaq burjuaziya onların arxasında dururdumu?

Əsla yox. Burjuaziya onların Bismark ilə söz döyüşdürmələrini alqışlayırdı, lakin həqiqətdə o belə bir hərəkət təşkil etmişdi ki, qeyri-şuuri olsa da, fə'lən Prussiya palatası əksəriyyətinin siyasətinə qarşı çevrilmişdi. Danimarkanın Holşteyn konstitusiyasına hücumu və Şlezviqi zorla danimarkalaşdırmaq təşəbbüsləri alman burjualarını hiddətləndirirdi. Alman burjuaları böyük dövlətlərin onlara xor baxmalarına alışmışdı, lakin kiçik Danimarkanın təpikləri onları hiddətə gətirirdi. Milli ittifaq²²⁶ tə'sis edilmişdi; onun qüvvəsini məhz xırda dövlətlərin burjuaziyası təşkil edirdi. Milli ittifaq isə, özünün bütün liberalizminə baxmayaraq, hər şeydən əvvəl Prussiyanın—mümkün qədər liberal Prussiyanın, heç olmazsa, mövcud Prussiyanın,—rəhbərliyi altında milli birlik tələb edirdi. Milli ittifaq birinci növbədə tələb edirdi ki, dünya bazarında ikinci dərəcəli adam sayılan almanların bu açınacaqlı vəziyyətinə, nəhayət, son qoyulsun, Danimarka cilovlansın və Şlezviq-Holşteyndə böyük dövlətlərə diş qıcırdaqdılınsın. Həm də indi Prussiyanın başçılığı tələbi, 1850-ci ilədək bu tələbə xas olan bütün anlaşılmazlıq və xülyalardan azad edilmişdi. Durüst mə'lum idi ki, bu tələb Avstriyanı Almaniya qovmaq və xırda dövlətlərin suverenliyini fə'lən ləğv etmək deməkdir və vətəndaş müharibəsi olmadan, Almaniya bölüşdürülmədən bunların hər ikisini həyata keçirmək mümkün deyildir. Lakin vətəndaş müharibəsindən daha qorxmurdular. Almaniyanın bölüşdürülməsi isə Avstriyanın qadağanedicisi kəmrük siyasətinə ancaq yekun vururdu. Alman sənayesi və ticarəti o dərəcədə inkişaf etmiş, dünya bazarını əhatə edən alman ticarət firmaları şəbəkəsi elə genişlənmiş və o qədər sıx olmuşdur ki, vətəndə xırda dövlətlər sistemində və xaricdə hüquqsuzluq və

müdafiəsizliyə daha dözmək olmazdı. Alman burjuaziyasının ixtiyarında hər hansı bir vaxt olan ən qüvvətli siyasi təşkilat Berlində deputatlara fe'lən e'timadsızlıq göstərmək haqqında qərar çıxartdığı bir zamanda bu deputatlar hərbi xidmət müddəti üstündə sövdələşməkdə davam edirdilər!

Bismark xarici siyasətə fəal müdaxilə etmək qərarına gələndə vəziyyət belə idi.

Bismark eyni ilə taxt-tac iddiasında olan fransız macərapərəsti Lui-Napoleondur ki, cildini dəyişdirib prussiyalı ucqar kənd yunkerı və alman tələbəsi korporantı libası geymişdir. Lui-Napoleon kimi Bismark da böyük əməli ağıl sahibi, son dərəcə zirək bir adam idi, anadan gəlmə və sürtük bir işbaz olub, başqa şəraitdə Nyu-York birjasında Vanderbiltlər və Cey Quldlarla çəkişə bilərdi; doğrudan da, o öz xüsusi işlərini heç də pis düzəltməmişdi. Lakin çox zaman belə olur ki, əməli həyat sahəsində belə inkişaf etmiş ağıl görüş dairəsinin müvafiq məhdudluğu ilə əlaqədar olur; bu cəhətdən Bismark özünün fransız sələfindən üstündür. Bu sonuncu necə olsa da, yenə özü avaraçılıq illərində öz «Napoleon ideyaları»²²⁷ hazırlamışdı,—doğrudur, bunlar onun öz ölçüsü ilə biçilmişdi,—halbuki Bismarkda, bizim görəcəyimiz kimi, hər hansı bir orijinal siyasi ideya olduğunun heç vaxt hətta izi də olmamışdı,—Bismark ancaq başqalarının hazır ideyalarını öz bildiyi kimi quraşdırırdı. Lakin Bismarkın məhz xoşbəxtliyi onun bu məhdudluğunda idi. Bu məhdudluq olmasaydı, Bismark bütün dünya tarixinə xüsusi Prussiya nöqteyi-nəzərindən baxmağı heç vaxt ağılına da gətirə bilməzdi; onun bu ifrat prussiyalı dünyagörüşündə, heç olmazsa, gündüz işığının düşə biləcəyi bir dəşik olsaydı, Bismark öz bütün vəzifəsi içində dolaşıb qalardı və onun şöhrəti axıra çatmış olardı. Doğrudan da, Bismark özünə xaricdən verilən xüsusi vəzifəni öz bildiyi qaydada yerinə yetirən kimi çıxılmaz vəziyyətdə qaldı; özünün ağlabatan ideyaları əsla olmadığına və yenə də özünün yaratdığı tarixi vəziyyəti başa düşmək iqtidarında olmadığına görə Bismarkın necə sıçrayışlar etməyə məcbur olduğunu biz irəlidə görəcəyik.

Lui-Napoleonun keçmişi onu vəsait seçməkdə utanmamağa öyrətmişdisə, Prussiya siyasətinin və xüsusən böyük kurfürst (Fridrix-Vilhelmin. *Red.*) adlanan hökmdarın və II Fridrixin yurüdükləri siyasətin tarixi Bismarkı daha az vasvasılıqla hərəkət etməyə öyrətmişdi, həm də Bismark bu dəmdə vətəninin ən`ənəsinə sadıq qaldığı nəcib şüuru mühafizə edə bilərdi. Bismarka xas olan əməli duyğu ona lazım olduğu halda özünün yunkerlik iştahalarını arxa plana keçirməyi öyrədirdi; buna olan ehtiyac yox olduğu göründükdə isə, bu iştahalar yenidən kəskin şəkildə aşkara çıxırdı; əlbəttə, bu süqut əlaməti idi. Onun siyasi metodu korporant metodu idi; tələbə meyханalarında çətin vəziyyətdən çıxmaq üçün işlədilməsi məqbul olan pivəxana adətlərinin gülünc dərəcədə hərfiyyən şərhini Bismark palatada Prussiya konstitusiyası məsələsində çəkinmədən tətbiq edirdi; Bismark diplomatiyaya daxil etdiyi yeniliklərin hamısını korporant tələbələrindən məişətindən əxz etmişdi. Lakin əgər Lui-Napoleon böhranlı dəqiqələrdə çox vaxt tərəddüd edirdisə, məsələn, 1851-ci ildəki dövlət çevrilişi zamanında Morni LunNapoleonu başladığı işi başa çatdırmağa tam zorla məcbur etməli olmuşdusa və ya 1870-ci ildəki müharibə ərəfəsində Lui-Napoleon qətiyyətsizliyi ilə öz vəziyyətini

korlamışdısa, e`tiraf etmək lazımdır ki, Bismarkın başına heç vaxt belə iş gəlməmişdi. İradə qüvvəsi onu heç vaxt tərk etmirdi, bəlkə, əksinə, onda bu qüvvə açıqdan-açığa kobudluq şəklini alırdı. Onun qazandığı müvəffəqiyyətlərin sirri, hər şeydən əvvəl, bunda idi. Almanıyanın bütün hakim siniflərində, burjualarda olduğu kimi yunkerlərdə də son enerji qalıqları o dərəcədə tükənmiş və «təhsilli» Almaniyada iradəsi olmamaq o dərəcədə adət şəklini almışdı ki, onların içərisində hələ həqiqətdə iradəsi olan yeganə adam məhz buna görə onların ən böyük adamı və tiranı oldu; bu adam onların hamısına hökmranlıq edirdi və onlar onun qarşısında, düşüncə və vicdana əks olaraq, özləri demişkən, əmrə hazır vəziyyətdə «çubuq üstündən sıçrayıb atılırdılar». Hər halda «təhsilsiz» Almaniyada iş heç vaxt bu qədər uzağa getmədi: fəhlə sinfi göstərdi ki, onun iradəsi vardır, hətta Bismarkın qüvvətli iradəsi də bu iradənin öhdəsindən gələ bilməz.

Bizim Brandenburq yunkerimizin qarşısında parlaq fəaliyyət meydanı açılırdı, ona ancaq cəsarət və ağılla işə girişmək lazım idi. Məgər Lui-Napoleon burjuaziyanın parlamentini dağıtdığına və əvəzində onun qazancını artırdığına görə onun pərəstişgahı olmamışdı mı? Məgər yalançı-Napoleonda burjuaları məftun edən işbaz adam bacarığı Bismarkda yox idi? Məgər Lui-Napoleon özünün Fulduna meyl bağladığı kimi Bismark da özünün Bleyxröderinə meyl bağlamamışdı? Məgər 1864-cü ildə Almaniyada burjuaziyanın palatada oturub xəsislik üzündən hərbi xidmət müddətini azaltmaq istəyən nümayəndələri ilə palatadan kənarda, Milli ittifaqda oturub, nə olursa-olsun, milli şücaət həsrətini çəkən və bunu həyata keçirmək üçün ordu tələb edən burjular arasında ziddiyyət yox idi? Məgər eyni ilə 1851-ci ildə Fransada deputatlar palatasında oturub prezidentin hakimiyyətini cilovlayan burjular ilə palatadan kənarda arxayınçılığın və güclü hökumətin, nə olursa-olsun, hökmən arxayınçılığın həsrətini çəkən burjular arasında belə bir ziddiyyət yox idi və məgər Lui-Napoleon parlamentdə çıxırbağır salanları qovub dağıtmaqla və burjuaziya kütləsinə arxayınçılıq tə`min etməklə bu ziddiyyəti həll etmədimi? Məgər Almaniyada vəziyyət cəsarətli zərbə endirmək üçün daha əlverişli deyildi? Məgər ordunu yenidən təşkil etmək planı tamamilə daha hazır şəkildə burjuaziya tərəfindən təqdim olunmamışdı və məgər burjuaziya özü cəsarətli bir prussiyalı dövlət xadiminin ortaya çıxıb burjuaziyanın bu planını həyata keçirməsini, Avstriyanı Almaniya daxilindən çıxardıb kənara atmasını və bütün xırda alman dövlətlərini Prussıyanın başçılığı altında birləşdirməsini arzu etdiyini ucadan ifadə etmirdi? Həm də bu zaman Prussiya konstitusiyası ilə çox da nəzakətlə rəftar etməmək, həmçinin parlament daxilində və xaricində olan ideoloqları kənar edib onların haqqını əlinə vermək lazım gəlsəydi, Lui-Bonapart kimi ümumi seçki hüququna arxalanmaq olmazdı mı? Ümumi seçki hüququnun tətbiq edilməsindən daha demokratik nə ola bilərdi? Məgər Lui-Napoleon ümumi seçki hüququ ilə lazım olduğu kimi rəftar etdikdə onun tamamilə təhlükəsiz olduğunu sübut etmədimi? Məhz bu ümumi seçki hüququ elə bir vasitə deyildimi ki, onun köməyi ilə geniş xalq kütlələrinə müraciət etmək və burjuaziya inad edərsə, doğrulmaqda olan sosial hərəkət qarşısında azca nəz eləmək mümkün olmasın?

Bismark işə girişdi, Lui-Napoleonun dövlət çevrilişini təkrar etmək, alman burjuaziyasına qüvvələrin həqiqi nisbətini göstərmək, onun liberalçasına öz-özünü aldatmasını zorla dağıtmaq, həm də onun, Prussiyanın səylərinə mütabiq olan milli tələblərini yerinə yetirmək lazım idi. Hər şeydən əvvəl Şlezviq-Holşteyn hərəkətlə gəlmək üçün bəhanə verdi. Xarici siyasət cəhətdən zəmin hazırlanmışdı. Bismark 1863-cü ildə üsyan edən polyaklara²²⁸ qarşı mubarizədə rus çarına (II Aleksandra. *Red.*) polis xidməti göstərməklə onu öz tərəfinə cəlb etmişdi. Lui-Napoleon da bişirilib yola gətirilmişdi və o, Bismarkın planları qarşısında özünün laqeydliyinə, bəlkə də səsini çıxarmadan bu planlara kömək göstərməsinə özünün çox sevdiyi «millətlər prinsipi» ilə haqq qazandıra bilərdi; İngiltərədə baş nazir, kiçik lord Con Rasseli ancaq təlxək yerinə qoymaq məqsədi ilə xarici işlər idarəsinin başına keçirən Palmerston idi. Avstriya isə Almaniyada hegemonluq uğrunda mübarizədə Prussiyanın rəqibi idi və məhz bu işdə birinci yeri Prussiyaya tərk etməyə heç də meyl göstərmirdi, xüsusən 1850 və 1851-ci illərdə Şlezviq-Holşteyndə imperator Nikolayın jandarmı kimi çıxış edərək, Prussiyanın özündən fə'lən daha alçaqcasına hərəkət etmişdi. Beləliklə, vəziyyət olduqca əlverişli idi. Bismark Avstriyanı nə qədər gözü götürməsə də və Avstriya da öz tərəsrindən acığını Prussiya üzərinə necə tekmək istəmiş olsa da, Danimarka kralı VII Frederik öləndən sonra Avstriya və Prussiya üçün–Fransa və Rusiyanın dinməz icazəsi ilə–birlikdə Danimarkaya qarşı çıxmaqdan savayı başqa bir iş görmək qalmırdı. Nə qədər ki, Avropa bitərəf qalırdı, müvəffəqiyyət qabaqcadan tə'min edilmişdi; elə bu cür də oldu: hersoqluqlar tutuldu və sülh müqaviləsi ilə güzəşt edildi²²⁹.

Bu müharibədə Prussiyanın başqa bir məqsədi də var idi; Prussiya 1850-ci ildən e'tibarən yeni qaydada tə'limləndirilən, 1860-cı ildən sonra isə yenidən təşkil edilib sayı artırılan ordusunu vuruşma meydanında sınaqdan keçirmək istəyirdi. Ordu bu sınaqdan, həm də ən muhtəlif hərbi şəraitdə, gözlənildiyindən çox yaxşı çıxdı. İynəli tüfəngin, lüləsinin ağzından doldurulan tüfəngdən çox üstün olduğunu və ondan pis istifadə edilmədiyini Yutlandiyada Lünqbü vuruşması sübut etdi; orada canlı hasarın arxasında mövqe tutan 80 prussiyalı tez-tez atəş açmaqla üçqat artıq danimarkalıları qaçmağa məcbur etmişdi. Bununla belə bir şeyi görmək fürsəti əldə edildi: avstriyalılar İtaliya müharibəsindən və fransızların vuruşmaq üsulundan ancaq belə bir dərs almışdılar ki, atışmanın bir qiyməti yoxdur və əsl əsgər düşməni süngü ilə birdən-birə aşırmalıdır; bunu yadda saxladılar, çünki gülləsi xəzinəsindən doldurulan tüfəngin lüləsi qarşısında bundan daha əlverişli düşmən taktikasını heç arzu etmək olmazdı. Avstriyalıların təcrübədə buna inanmaları imkanını tezliklə onlara vermək üçün tutulan hersoqluqlar sülh müqaviləsi ilə Avstriya və Prussiyanın ümumi suverenliyi altına verildi; beləliklə, müvəqqəti bir vəziyyət yaradıldı, bu vəziyyət hədsiz münaqişələr mənbəyi olmaya bilməzdi, buna görə də Bismarka tam imkan verirdi ki, bu münaqişələrin birindən Avstriyaya qarşı ümumi hücum bəhanəsi olaraq istifadə etməyin vaxtını öz bildiyi kimi seçsin. Ən'ənəvi Prussiya siyasəti şəraitində–c-b fon Zibel demişkən, əlverişli vəziyyətdən «tərəddüdsüz istifadə etmək» siyasəti şəraitində–tamamilə təbii idi ki, almanları Danimarkanın zülmündən azad etmək bəhanəsi ilə

şimali Şlezviqdə yaşayan təxminən 200000 danimarkalı Almaniyaya qatıldı. Ancaq Şlezviq-Holşteyn taxt-tacına xırda alman dövlətlərinin və alman burjuaziyasının namizədi hersoq Auqustenborqski əliboş qaldı.

Beləliklə, Bismark hersoqluqlarda alman burjuaziyasının iradəsini onun öz iradəsi əleyhinə yerinə yetirdi. O, danimarkalıları qovladı, əcnəbi dövlətlərə meydan oxudu—və bu dövlətlər heç tərpənmədilər. Lakin təzəcə azad edilmiş hersoqluqlarla istila edilmiş bir ölkə kimi rəftar etməyə başlayıb onların arzusu ilə heç maraqlanmadılar: onları Avstriya ilə Prussiya arasında sadəcə olaraq müvəqqəti bölüşdürdülər. Prussiya yenidən böyük dövlət oldu və daha Avropa siyasət arabasının beşinci təkəri deyildi; burjuaziyanın milli diləkləri müvəffəqiyyətlə həyata keçirilirdi, lakin bunun üçün seçilən yol burjuaziyanın liberallıq yolu deyildi. Buna görə də Prussiyz hərbi münaqişəsi davam edirdi və hətta onu həll etmək imkanı getdikcə daha da azalırdı. Bismark aktyorluğunun ikinci pərdəsi qarşıda dururdu.

Danimarka müharibəsi milli diləklərin bir hissəsini həyata keçirmişdi. Şlezviq-Holşteyn «azad edilmiş», böyük dövlətlərin Almanıyanın Danimarka qarşısında alçalmasını göstərən Varşava və London protokolları²³⁰ cırılıb bu dövlətlərin ayaqları altına atılmış, onlar isə hətta ağızlarını açmamışdılar. Avstriya və Prussiya yenə də bir yerdə idilər, onların qoşunları çiyin-çiyinə vuruşurdular və heç bir hökmdar alman ərazisinə qəsd etməyi daha fikrinə də gətirmirdi. Lui-Napoleonun Reyn haqqında bəslədiyi və indiyədək başqa işlərin—İtaliya inqilabı, polyak üsyanı, Danimarka çətinlikləri və nəhayət, Meksika hərbi səfərinin²³¹—arxa plana keçirdiyi iştahaları indi heç bir növ müvəffəqiyyət qazana bilməzdi. Beləliklə, Prussıyanın mühafizəkar dövlət xadimi üçün beynəlxalq vəziyyət xarici siyasət nöqtəyi-nəzərindən bundan daha yaxşı ola bilməzdi. Lakin Bismark 1871-ci ilədək və xüsusən bu anda heç də mühafizəkar deyildi, alman burjuaziyası isə heç də qane olmamışdı.

Alman burjuaziyası əvvəllər olduğu kimi yenə də köhnə ziddiyyətin hökmü altında idi. Bir tərəfdən o özü üçün, yəni palatanın liberal əksəriyyətindən seçilən hökumət üçün müstəsna siyasi hökmranlıq tələb edirdi; hökumət isə, onun yeni hakimiyyəti qəti şəkildə tanınmazdan əvvəl taxt-tacın təmsil etdiyi köhnə sistemlə on illik mübarizə etməli olardı ki, bu da ölkənin on illərlə daxilən zəifləməsi demək olardı. Lakin, digər tərəfdən, burjuaziya Almanıyanın inqilabi yolla yenidən təşkilini tələb edirdi ki, bu da ancaq, zorakılıqla,—deməli, ancaq fe`lən diktatura vasitəsi ilə həyata keçirilə bilərdi. Halbuki 1848-ci ildən e`tibarən hər bir həlledici anda burjuaziya, bu tələblərin hər ikisi hələ bir yanda dursun, heç olmazsa, bunlardan birini həyata keçirmək üçün zəruri olan enerjinin heç izi belə onda olmadığını sübutunu təkrar və təkrar verirdi. Siyasətdə ancaq iki həlledici qüvvə var: dövlətin mütəşəkkil qüvvəsi, ordu və xalq kütlələrinin qeyri-mütəşəkkil, kortəbii qüvvəsi. Burjuaziya kütlələrə müraciət etməyi 1848-ci ildə tərgitmişdi, o mütəşəkkildən çox kütlədən qorxurdu. Ordu isə heç də burjuaziyanın ixtiyarında deyildi. Aydınır ki, ordu Bismarkın ixtiyarında idi.

Bismark hələ davam edən konstitusiyaya münaqişəsində burjuaziyanın parlament tələblərinə qarşı son dərəcə qətiyyətlə mübarizə edirdi. Lakin onun qəlbi burjuaziyanın milli tələblərini həyata keçirmək arzusu ilə yanırdı; axı bu tələblər Prussiya siyasətinin ən mühüm səylərinə mütabiq idi. Indi Bismark burjuaziyanın iradəsini bir daha onun iradəsinin əksinə olaraq yerinə yetirsəydi, Almanıyanın birliyini burjuaziyanın ifadə etdiyi şəkildə həyata keçirsəydi, münaqişə özlüyündə həll edilərdi və Bismark özünə örnək olan Lui-Napoleon kimi burjuaziyanın səcdə etdiyi pərəstişgah olardı.

Burjuaziya ona məqsədini göstərmişdi, Lui-Napoleon isə bu məqsədə çatmaq yolunu Bismarka ancaq bu məqsədi həyata keçirmək qalırdı.

Prussiyayı Almanıyanın başında qoymaq üçün yalnız Avetriyanı Alman ittifaqından²³² zorla qovmaq deyil, habelə xırda alman dövlətlərini də tabe etmək lazım idi. Almanların almanlara qarşı belə «cəsarətli şən müharibələri»²³³ Prussiya siyasəti üçün lap əzəldən ərazini genişləndirməyin başlıca vasitəsi idi; heç bir qoçaq prussiyalı bu cür şeylərdən qorxmurdu. İkinci əsas vasitə də—almanlara qarşı xaric ilə ittifaq—eyni dərəcədə az şübhə oyadırdı. Həssas rus çarı Aleksandr qulluq göstərməyə həmişə hazır idi. Lui-Napoleon Prussıyanın Almaniyada Pyemont rolu oynamaq vəzifəsini heç vaxt inkar etmirdi və Bismarkla sövdələşməyə tamamilə hazır idi. O özünə lazım olanı, mümkün olsa; dinc yolla, qarşılıqlı əəz olaraq almağı üstün tuturdu. Bundan əlavə Reyn çayının bütün sol sahili ona heç də birdən lazım deyildi; bu sahiln ona hissə-hissə, Prussıyanın hər yeni irəliləməsi müqabilində əvəz olaraq tikətnkə versəydilər, bu heç elə gözə dəyməzdi və buna baxmayaraq məqsədə doğru aparardı. Fransız şovinistlərinin nəzərində isə Reyndə bir kvadrat mil bütün Savoyya və Nitsaya dəyərdi. Deməli, Lui-Napoleon ilə danışıq bəşləndi və Prussıyanı genişləndirməyə və Şimali Almanıya ittifaqını²³⁴ yaratmağa onun icazəsi alındı, Bunun müqabilində ona Reyndəki alman ərazisinin bir parçası (Kənarda Engels karandaşla qeyd edir: «Bölüşdürmə xətti Mayn üzrə» *Red.*) təklif edildiyinə heç şübhə yoxdur. Bismark Qovone ilə danışıqlarda Reyn Bavariyası və Reyn hessenindən bəhs etmişdi. Doğrudur, sonralar Bismark bunu danırdı. Lakin həqiqəti bir qədər zorlamağa nə dərəcədə haqlı və ya hətta bunu etməyə məcbur olduğu barədə diplomatın, xüsusən Prussiya diplomatının öz xüsusi nöqteyi-nəzəri vardır. Axı həqiqət qadındır, deməli, yunker təsəvvürünə kərə, onu zorlamaq, əslində, onun hətta çox xoşuna gəlir. Lui-Napoleon o qədər də axmaq deyildi ki, Prussiya ərazisinin genişlənməsinə icazə verib, bunun əvəzində onun tərəfindək öz xeyrinə və`d qoparmasın; Bleyxröder faizsiz pul borc verməyə daha tez razı olardı. Lakin o öz prussiyalılarına kifayət qədər bələd deyildi, hər halda, nəhayət axmaq vəziyyətə düşdü. Bir sözlə, onu təhlükəsizləşdirib «qəlbinə zərbə vurmaq» üçün İtaliya ilə ittifaq bağladılar.

Bu ifadə müxtəlif ölkələrin filisterlərini dərindən hiddətləndirirdi. Tamamilə əbəs yerə! «A la guerr comme a la guerre» (Müharibədə müharibədəki kimi olar. *Red.*). Bu ifadə ancaq onu isbat edir ki, Bismark 1866-cı ildəki alman vətəndaş müharibəsini²³⁵, bu müharibə həqiqətdə nə idisə, o, yə`ni *inqilab* hesab edirdi və bu inqilabı inqilabi vasitələrlə keçirməyə hazır idi. Bismark bunu da etdi. Ittifaq seyminə münasibətdə onun

hərəkət tərzı inqılabı ıdı. Bismark ittifaq orqanının konstitusıya qərarına tabe olmaq əvəzinə bu orqanı ittifaq müqavilənaməsini pozmaqda təqsirləndirdi—bu aşkar kələk ıdı!—İttifaqı partlatdı, inqılabı ümumi seçki hüququ əsasında seçilmiş reyxsıtaqla yeni konstitusıya e`lan etən və nəticədə, İttifaq seymini Frankfurtdan qovladı²³⁶. Yuxarı Sileziyada Bismark inqılabçı general Klapkanın və başqa inqılabçı zabıtlərin komandası altında bir macar legionu düzəltdi. Macar fərariləri və əsirlərindən ibarət bu legionun əsgərləri özlərinin qanuni baş komandanına qarşı müharibə etməli ıdılər (Kənarda Engels karandaşla qeyd edir: «And!». *Red.*). Bismark Bohemiya tutulduqdan sonra «Şanlı Bohemiya krallığı əhalisinə» bəyannaməsini nəşr etdi, bu bəyannamənin məzmunu da legitimist ən`ənələrə kəskin şəkildə zidd ıdı. Artıq sülh bağlanandan sonra Bismark Alman ittifaqının üzvü olan üç qanuni monarxın və bir azad şəhərin (Hannover krallığı, Hessen-Kassel kurfürstlüyü, Nassau hersoqluğu və Frankfurt-Mayn azad şəhəri. *Red.*) bütün mülklərini Prussiyanın xeyrinə onların əlindən aldı; həm də Prussiya kralından heç də az olmayaraq «allahın inayəti ilə hökmdar olan» bu monarxların qovulması onun xristian və legitimist vicdanına qətiyyən əzab vermədi. Sözü qısası, bu, inqılabı vasitələrlə keçirilən tam bir inqılab ıdı. Aydınır ki, biz bunun üstündə onu məzəmmət etmək fikrindən uzağıq. Əksinə, biz onu bunda məzəmmət edirik ki, o, kifayət qədər inqılabçı deyildi, yalnız yuxarıdan Prussiya inqılabçısı ıdı; o elə mövqedən tam bir inqılab etmək fikrinə düşmüşdü ki, bu mövqedən inqılabı ancaq yarımçıq həyata keçirə bilərdi; ilhaqçılıq yoluna birdəfəlik qədəm qoyduqda dörd yazıq xırda dövlətlə kifayətləndi.

Lakin bu yerdə Kiçik Napoleon gəlib çıxdı və özünə çatası mükafatı tələb etdi. Müharibə vaxtı o, Reyndə istədiyi hər şeyi ələ keçirə bilərdi: nəinki bütün ərazi, habelə qalalar da müdafiəsiz ıdı. Kiçik Napoleon tərəddüd edirdi; o uzun çəkən, hər iki tərəfi taqətdən salan bir müharibə gözləyirdi, burada isə bu sür`ətli zərbələr endirildi: Avstriya səkkiz günün içində məğlub edildi. Kiçik Napoleon əvvəlcə Bismarkın general Qovoneyə mümkün qarşılıqlı əvəz olaraq xatırlatdığı yerləri—Reyn Bavariyasını və Maynts ilə birlikdə Reyn hessenini tələb etdi: Lakin indi Bismark bu yerləri, hətta istəsə də, daha verə bilməzdi. Olduqca böyük hərbi müvəffəqiyyətlər onun üzərinə yeni vəzifələr qoymuşdu. Prussiya Almaniyanı müdafiə etməyi və qorumağı öz öhdəsinə götürdüyü vaxtdan e`tibarən Orta Reyn üçün açar olan Mayntsı əcnəbilərə sata bilməzdi. Bismark rədd cavabı verdi. Lui-Napoleon sövdələşməyə hazır ıdı; o, ancaq Lüksemburq, Landau və Saarlui, habelə Saarbrükken kömür rayonunu tələb etdi. Lakin Bismark indi bunu da daha güzəşt edə bilməzdi, xüsusilə ona görə ki, bu dəfə Prussiya ərazisinə də iddia irəli sürülmüşdü. Nə üçün Lui-Napoleon prussiyalıların əl-qolu Bohemiyada bağlı olduğu zaman fürsətdən istifadə edib bu yerləri özü işğal etməmişdi? Hər halda, Fransanın xeyrinə əvəz verilməsindən bir şey çıxmadı. Bunun irəlidə Fransa ilə müharibə demək olduğunu Bismark bilirdi, lakin onun özü də məhz bunu istəyirdi.

Bu dəfə Prussiya sülh bağlananda əlverişli vəziyyətdən çəkinmədən istifadə etmədi, müvəffəqiyyət qazananda o adətən belə edirdi. Bunun üçün kifayət qədər əsas var ıdı.

Saksoniya və Hessen-Darmstadt yeni Şimali alman ittifaqına cəlb edildilər və artıq buna görə də onlara aman verildi. Bavariya, Vürtemberg və Badenə iltifatla yanaşmaq lazım idi, çünki Bismark bunlarla gizli müdafiə və hücum ittifaqları bağlamaq istəyirdi. Bəs Avstriya–məgər Bismark Avstriyanı Almaniya ilə İtaliyaya bağlayan ən`ənəvi buxovları qılıncla şaqqalamaqla onatulluq göstərməmişdi? Məgər Bismark Avstriya üçün bunca gözlədiyi müstəqil böyük dövlət vəziyyətini, nəhayət, ilk dəfə olaraq, yaratmamışdı? Məgər Bismark Bohemiyada Avstriyaya qalib gələndə, Avstriya üçün nəyin faydalı olacağını Avstriyanın özündən əslində daha yaxşı başa düşmürdü? Məgər Avstriya sağlam düşünməklə buna əmin olmamalıydımı ki, hər iki ölkənin coğrafi vəziyyəti və ərazi cəhətdən yaxınlığı Prussiyanın birləşdirdiyi Almaniyanı Avstriyanın zəruri və təbii müttəfiqinə çevirir?

Beləliklə, Prussiya özünün bütün mövcudluğu ərzində ilk dəfə olaraq, özünü alicənablıq şəfəqi ilə əhatə edə bildi,—çünki qaxac bud xatirinə kolbasadan əl çəkirdi.

Bohemiya vuruşma meydanlarında yalnız Avstriya deyil, alman burjuaziyası da məğlub edildi. Bismark alman burjuaziyasına isbat etdi ki, o nəyin bu burjuaziya üçün daha sərfəli olduğunu burjuaziyanın özündən yaxşı bilir. Palatanın münaqişəni davam etdirəcəyini heç fikrə gətirmək də olmazdı. Burjuaziyanın liberal iddiaları uzun müddət üçün aradan qaldırılmışdı, əvəzində onun milli tələbləri gündən-günə daha artıq yerinə yetirilirdi. Bismark burjuaziyanın milli proqramını həтта onun özünü təəccübləndirən bir sür`ət və dəqiqliklə həyata keçirirdi. O, burjuaziyanın süslüyü və qeyrətsizliyini və öz proqramını həyata keçirməkdə tamamilə aciz olduğunu «in corpore vili»—onun öz iyrənc bədənində—hiss ediləcək dərəcədə ona göstərəndən və ona münasibətində də alicənablıq oyununu oynadıqdan sonra, indi fe`lən tərksilah edilmiş palataya, münaqişə zamanında konstitusiyaya zidd idarəçilik üçün məs`uliyyətin ləğv edilməsi haqqında qanun layihəsi ilə təşrif gətirdi. Göz yaşı tökmək dərəcəsində mütəəssir olan palata da indi daha təhlükəli olmayan bu tərəqqini bəyəndi²³⁷.

Buna baxmayaraq, Köniqqres²³⁸ yaxınlığında burjuaziyanın da məğlub edildiyi onun yadına salındı. Şimali Almaniya ittifaqının konstitusiyası Prussiya konstitusiyasının²³⁹ qəlibi əsasında biçildi, həm də onun konstitusiyaya münaqişəsində aldığı əsl şərhində biçildi. Vergilərə səs verməkdən boyun qaçıрмаq qadağan edildi. İttifaq kansleri və onun nazirləri parlamentdəki hər cür əksəriyyətdən asılı olmadan kral tərəfindən tə`yin edilirdi. Münaqişə sayəsində bərqərar olan ordunun parlamentdən asılı olmaması reyxsdaq barəsində də mühafizə edildi. Əvəzində reyxsdaq üzvləri qürrələnilib belə düşünürdülər ki, onlar ümumi seçki hüququ əsasında seçilmişlər. Reyxsdaqdakı üzvlər içərisində oturan iki sosialistin (A.Bebelin və V.Libknextin. *Red.*) sifəti də bunu, doğrudur, xoşagəlməyəcək şəkildə olsa da, onlara xatırladırdı. Sosialist deputatlar, proletariyatın nümayəndələri parlamentin tərkibində ilk dəfə olaraq görünmüşdülər. Bu çox zəhmli bir xəbərdarlıq idi.

İlk vaxtlar bütün bunların əhəmiyyəti yox idi. İndi vəzifə təzəcə əldə edilmiş dövlət birliyini—qoy yalnız Şimali Almaniyanın olsun—möhkəmlətməkdən və burjuaziyanın xeyrinə olaraq, bundan istifadə etməkdən, Cənubi Almaniya burjualarını da bu vasitə

ilə yeni ittifaqa cəlb etməkdən ibarət idi. Ittifaq konstitusiyası qanunvericiliyin iqtisadi cəhətdən ən mühüm sahələrini ayrı-ayrı dövlətlərin səlahiyyətindən alıb Ittifaqın ixtiyarına verdi, yəni: bütün Ittifaq ərazisində vahid vətəndaşlıq və bu ərazidə bir yerdən başqa yerə hərəkət azadlığı, iqamət hüququ, sənaye, ticarət, gömrük rüsumu, gəmiçilik, sikkə kəsmək, ölçü və çəki, dəmir yolları, su nəqliyyatı yolları, poçt və teleqraf, patent, banklar, bütün xarici siyasət, konsulluqlar, xaricdə ticarəti mühafizə etmək, səhiyyə polisi, cinayət hüququ, məhkəmə işləri və i.a. sahələrdə qanunvericilik. Indi bu məsələlərin çoxu qanunvericilik yolu ilə tez və ümumiyyətlə liberal ruhda nizama salındı. Bir tərəfdən kapitalizmin inkişafına, digər tərəfdən isə, Prussiyanın hakimiyyətpərəstlik fikirlərinə ən çox mane olan xırda dövlətlər sisteminin bu ən eybəcər təzahürləri beləliklə, nəhayət,—nəhayət ki!—məhv edilmiş oldu. Lakin bu, heç də indi şovinist olan burjuanın ucadan bağırıb dediyi kimi ümumdünya, tarixi bir nailiyyət deyildi, Fransa inqilabının bundan yetmiş il əvvəl etdiyi və bütün başqa mədəni dövlətlərin çoxdan həyata keçirdiyi şeyin ancaq çox-çox gecikmiş və mükəmməl olmayan təqlidi idi. Lovğalanmaq əvəzinə utanmaq lazım idi ki, «çox oxumuş» Almaniya buna hamıdan sonra gəlib çıxmışdı.

Şimali Almaniya ittifaqının mövcud olduğu müddət ərzində Bismark iqtisadi sahədə burjuaziyaya həvəslə güzəştə gedirdi və hətta parlamentin səlahiyyəti məsələsi müzakirə ediləndə dəmir yumruğunu ancaq məxmər əlcək içində göstərirdi. Bu, Bismarkın ən yaxşı vaxtı idi; bəzən hətta Bismarkın xüsusi prussiyalı məhdudluğuna və dünya tarixində habelə ordulardan və bunlara arxalanan diplomatik intriqalardan daha güclü qüvvələr olduğunu onun anlama bilməmək qabiliyyətinə şübhə etmək olardı.

Bismark Avstriya ilə bağlanan sülhdə Fransa ilə müharibə təhlükəsinin olduğunu nəinki bilirdi, hətta bunu arzu edirdi. Məhz bu müharibə alman burjuaziyasının Bismarkdan tələb etdiyi Prussiya-Almaniya imperiyasının yaradılmasını başa çatdırmaq üçün lazım olan vəsitələri verməli idi (Hələ Avstriya ilə müharibədən əvvəl onun, Bismarkın yeritdiyi deməqoq alman siyasəti barəsində orta alman dövlətlərindən birisinin bir nazirinin soruşduğu suala cavab verib demişdi ki, o, bütün boş ibarələrin əksinə olaraq, Avstriyanı Almaniyaadan çıxardıb atacaq və Alman ittifaqını partladacaq.—«Siz elə güman edirsiniz ki, orta alman dövlətləri oturub buna sakit baxacaqlar?»—«Siz, orta almaa dövlətləri heç bir şey edə bilməzsiniz»—«Bəs bundan sonra almanların halı nə olacaq?»—«Onda mən almanları Parisə apararam və orada birləşdirərəm». (Avstriya ilə müharibə ərəfəsində həmin nazir bunu Parisdə danışmışdı və müharibə zamanı «Manchester Guardian»²⁴⁰ qəzetinin Paris müxbiri xanım Kroford tərəfindən həmin qəzetdə çap edilmişdi).). Gömrük parlamentini²⁴¹ tədricən reyxsstaqa çevirmək və beləliklə, cənubdakı dövlətləri yavaş-yavaş Şimal ittifaqına cəlb etmək təşəbbüsləri boşa çıxdı.—Cənubi Almaniya deputatlarının: səlahiyyəti genişləndirmək olmaz!—bağırması ilə qarşılandı. Vuruşma meydanında təzəcə məğlub olan hökumətlərin əhvali-ruhiyyəsi bundan daha əlverişli deyildi. Prussiyanın nəinki bu hökumətlərdən xeyli güclü olduğunun, həmçinin onları müdafiə etmək üçün kifayət qədər güclü olduğunun yalnız yeni əyani sübutu,—deməli, yalnız yeni ümumi alman müharibəsi

onları tezliklə təslim olmağa vadar edə bilərdi. Həm də Bismark ilə Lui-Napoleon arasında əvvəlcədən gizli razılaşdırılan Mayn çayı boyunca sərhəd xətti²⁴², qələbə qazanıldıqdan sonra Lui-Napoleonun Prussiyaya zorla qəbul etdirdiyi kimi görünərdi; buna görə də Cənubi Almaniya ilə birləşmək, Almaniyanı parçalamaq barəsində bu dəfə fransızların rəsmən tanınan hüququnun pozulması müharibə üçün bəhanə idi.

Bu arada Lui-Napoleon Sadova müqabilində alman sərhəddinin bir yerində tuta biləcəyi bir parça torpağın tapılıb-tapılmayacağını axtarmalı idi. Şimali Almaniya İttifaqı təşkil olunanda Lüksemburq ona daxil edilməmişdi, belə ki, indi Lüksemburq Hollandiya ilə şəxsi ittifaqda olan bir dövlət idi, ümumiyyətlə isə, tamamilə müstəqil idi. Həm də Elzas kimi Lüksemburq da, demək olar, fransızlaşdırılmışdı və tam nifrət etdiyi Prussiyadan daha çox Fransaya meyl göstərirdi.

Lüksemburq orta əsrlərin sonundan etibarən Almaniyanın siyasi miskinliyi üzündən almanfransız sərhəd torpaqlarının başına nələr gəldiyinin heyramiz timsalıdır, xüsusən ona görə heyramiz timsalıdır ki, 1866-cı ilədək Lüksemburq yalnız sözdə Almaniya məxsus idi. 1830-cu ilədək Lüksemburq yarı fransız, yarı alman olsa da, onun alman hissəsi də artıq çoxdan daha yüksək fransız mədəniyyətinin təsirinə tabe olmuşdu. Lüksemburq sülaləsindən olan alman imperatorları dil və təhsilcə fransız idilər. Lüksemburq Burqundiya torpaqlarına qatıldığı zamandan (1440-cı il) etibarən, yerdə qalan Niderland kimi o da Almaniya ilə yalnız sözdə bağlı idi; Lüksemburqun 1815-ci ildə Alman ittifaqına qəbul olunması bu cəhətdən heç bir dəyişiklik əmələ gətirmədi. 1830-cu ildən sonra Lüksemburqun fransız yarısı və alman yarısının xeyli hissəsi Belçikaya keçdi. Lakin Lüksemburqun hələ qalmış olan alman hissəsində hər şey fransızsayağı saxlanılırdı: məhkəmələrdə, hökumət idarələrində, palatada bütün işlər fransız dilində gedirdi; bütün rəsmi və xüsusi sənədlər, bütün ticarət kitabları fransızca tərtib edilirdi. Bütün orta məktəblərdə dərslər də fransızca keçilirdi; oxumuş adamların dili fransız dili idi və fransız dili olaraq qalırdı,—aydındır ki, fransız dili yuxarı alman dilindəki samitlərin yer dəyişdirməsindənibarət bir çətinliklə qarşılaşırdı. Bir sözlə, Lüksemburqda iki dildə danışıldılar; reyn-frank xalq dialektində və fransız dilində, yuxarı alman dili isə yad dil kimi qalırdı. Paytaxtda Prussiya qarnizonunun olması vəziyyəti yaxşılaşdırmaq deyil, daha çox pisləşdirirdi. Bütün bunlar Almaniya üçün kifayət qədər ayıbdır, lakin faktlar belədir. Lüksemburqun bu cür könüllü surətdə fransızlaşması Elzasda və alman Lotaringiyasında baş verən bu qəbil hadisələrə həqiqi işıq salır.

Hollandiya kralı (III Vilhelm. *Red.*), Lüksemburqun suveren hersoqu, nağd pul çox lazım olduğuna görə hersoqluğu Lui-Napoleona satmağa hazır olduğunu bildirdi. Lüksemburqlular Fransa ilə birləşməyi, şübhəsiz, bəyənərdilər: 1870-ci il müharibəsində onların tutduğu mövqe bunu sübut etdi. Prussiya beynəlxalq hüquq nöqtəyi-nəzərindən heç bir etiraz edə bilməzdi, çünki Lüksemburqun Almaniya çınarılmasına özü kömək etmişdi. Prussiya qoşunu Lüksemburqun paytaxtında yalnız Alman ittifaqının qalasıdakı ittifaq qarnizonu kimi dururdu; Lüksemburq ittifaqdan

çıxdığı zamandan e`tibarən Prussiya qoşunu bu hüququnu itirdi. Bəs nə üçün bu qoşun Lüksemburq paytaxtından çıxmadı, nə üçün Bismark bu ilhaqa yol verə bilməzdi?

Sadəcə onun üçün ki, Bismarkın dolaşib qaldığı ziddiyyətlər indi özünü aşkar göstərdi. 1866-cı *ilə* Prussiya üçün Almaniya ancaq ilhaq ediləsi ərazi idi və bu ərazini xaric ilə bölüşdürmək lazım gəlirdi. 1866-cı ildən *sonra* isə Almaniya Prussiya üçün *qorunan ərazi* oldu və bu ərazini əcnəbilərin qəsdlərindən müdafiə etmək lazım idi: doğrudur, Prussiyanın öz mənafeyinə görə, bütöv alman vilayətləri təzəcə təsis edilmiş Almaniya deyilən dövlətə daxil edilməmişdi. Lakin alman millətinin bütün öz ərazisinə olan hüququ indi Prussiya taxt-tacı üzərinə belə bir vəzifə qoyurdu ki, Prussiya əvvəlki ittifaq ərazisinin bu hissələrinin əcnəbi dövlətlər tərkibinə daxil edilməsinə yol verməsin və bunların gələcəkdə yeni Prussiya-Almaniya dövləti ilə birləşdirilməsi üçün qapını bağlamasın. Buna görə də İtaliya Tirol sərhəddində²⁴³ dayandırıldı və buna görə indi Lüksemburq Lui-Napoleonun əlinə keçməməli idi. Əsl inqilabçı hökumət bunu açıq e`lan edə bilərdi, lakin Almaniyanı, nəhayət, Metternixin «coğrafi anlayış»ına²⁴⁴ çevirən kral-pruss inqilabçısı isə bunu deyə bilməzdi. Beynəlxalq hüquq nöqteyi-nəzərindən o özünü hüququ iozan adam vəziyyətinə salmışdı və çətinlikdən ancaq beynəlxalq hüquqa çox sevdiyi korporantmeyxana şərhini tətbiq etməklə çıxış bilərdi.

Həm də onu sadəcə lağa qoymadırlarsa, ancaq ona görə ki, 1867-ci ildə Lui-Napoleon böyük müharibəyə hələ heç hazır deyildi. London konfransında saziş baş verdi. Prussiyalılar Lüksemburqu boşaltdılar; qala uçuruldu, hersoqluq bitərəf e`lan edildi²⁴⁵. Müharibə yenidən təxirə salındı. Lui-Napoleon bununla sakit ola bilməzdi. O, Prussiyanın qüdrətinin artmasına, ancaq Reyndə ona müvafiq əvəz verilməsi şərti ilə razı idi. O, az bir şeylə qane olmağa Hazır idi və hətta bu azdan da bir şey güzəşt edə bilərdi, lakin heç bir şey almamış, hər cəhətdən aldadılmışdı. Lakin Fransada bonapartçı imperiyanın mövcud olması? yalnız bu şərtlə mümkün idi ki, Fransanın sərhəddi tədricən Reyn çayına doğru irəliləsin və Fransa–həqiqətdə və ya təxəyyüldə–Avropanın münsifi olaraq qalsın. Sərhədi irəlilətmək mümkün olmadı, münsiflik vəziyyəti artıq qorxu altında idi, bonapartçı mətbuat Sadovanın intiqamını almaq barədə barbar bağırırdı; Lui-Napoleon taxt-tacı əldən verməmək üçün öz roluna sadıq qalmalı və göstərilən bütün xidmətlərə baxmayaraq, xoşluqla əldə edə bilmədiyini zorla almalı idi.

Beləliklə, hər iki tərəf sə`ylə diplomatik və hərbi müharibə hazırlığına başladı. Elə bu yerdə aşağıdakı diplomatik münaqişə baş verdi.

İspaniya taxta çıxarılması namizəd axtarırdı. Mart ayında (1869-cu ilin. *Red.*) Berlindəki fransız səfiri Benedetti bu taxtı prins Leopold Hogensollernin iddia etdiyini şayiələrdən öyrənir və Parisdən bunu yoxlamaq tapşırığını alır. Dövlət katibinin köməkçisi fon Tile namusa and içib onu inandırır ki, bu barədə Prussiya hökumətinə heç bir şey mə`lum deyildir. Benedetti Parisə gələndə imperatorun bu fikrini öyrənir: «bu namizəd açıqdan-açığa qeyri-millidir, ölkə buna razı olmaz, buna yol vermək olmaz».

Yeri gəlmişkən demək lazımdır ki, Lui-Napoleon bununla öz vəziyyətinin çox sarsılmış olduğunu sübut etdi. Doğrudan da, «Sadovanın intiqamını almaq üçün» bundan: Prussiya prinsinin İspaniyada kral taxtına çıxmasından, buradan hökmən doğan qanqaralıqdan, Prussiyanın İspaniyada partiyaların daxili qarşılıqlı münasibətlərinə cəlb olunmasından və hətta, bəlkə də müharibədən, Prussiyanın çox kiçik donanmasının məğlub olmasından və hər halda Avropanın nəzərində Prussiyanın son dərəcə gülünc vəziyyətə düşməsindən daha yaxşı intiqam nə ola bilərdi? Lakin Lui-Bonapart bu cür tamaşa göstərməyi daha özünə rəva görə bilməzdi. Onun e'tibarı artıq o qədər sarsılmışdı ki, ən`ənəvi nöqteyi-nəzərlə hesablaşmağa məcbur idi; bu nöqteyi-nəzərə görə İspaniya taxtında oturan alman monarxi Fransanı iki od arasında qoya bilərdi və deməli, 1830-cu ildən sonra uşaq sadələvhlüyünə çevrilən bu nöqteyi-nəzər dözülməz olardı.

Beləliklə, Benedetti Bismarkdan əlavə izahat almaq və Fransanın mövqeyini ona izah etmək üçün (1869-cu il mayın 11-də) Bismarkın yanına getdi. O, Bismarkdan heç bir müəyyən şey öyrənmədi. Bunun əvəzində Bismark öyrənmək istədiyi şeyi ondan öyrəndi,—öyrəndi ki, Leopoldun namizədliyini irəli sürmək Fransa ilə dərhal müharibə demək olardı. Beləliklə, Bismark istədiyi vaxtda müharibəyə başlamaq imkanı əldə etmiş oldu.

Doğrudan da, 1870-ci ilin iyul ayında Leopoldun namizədliyi yenə də ortaya çıxır və Lui-Napoleonun hər cür maneçilik göstərməsinə baxmayaraq, dərhal müharibəyə səbəb olur. Lui-Napoleon nəinki tələyə düşdüyünü gördü, o habelə bildi ki, məsələ onun imperatorluq hakimiyyəti üstündədir və özünün əsgər qunclarının axırncı düyməsinə qədər hər şeyin hazır olduğuna onu inandıran bonapartist kükürtlü quldur dəstəsinin²⁴⁶ namuslu olmasına az inanırdı, onun hərbi və inzibati bacarığına isə daha az inanırdı. Lakin onun öz keçmişinin məntiqi nəticələri onu məhv olmağa sövq edirdi; onun tərəddüdlərinin özü onun süqutunu sür`ətləndirirdi.

Bismark isə, əksinə, hərbi cəhətdən nəinki tamamilə hazırdı, hətta bu dəfə xalq həqiqətən onun arxasında dururdu, çünki görürdü ki, hər iki tərəfin yaydığı bütün diplomatik yalanın dalında yalnız bir şey durur: söhbət yalnız Reyn uğrunda deyil, hətta milli varlıq uğrunda müharibədən gedir. Landverin ehtiyatda və xidmətdə olan əsgərləri—1813-cü ildən sonra ilk dəfə olaraq,—döyüşə hazır olan coşğunluqla yenə də öz bayraqları altına axışırdılar. Bütün bunların necə baş verdiyi mühüm deyildi, iki min illik tarixi olan milli mirasın hansı hissəsini Bismarkın özbaşına Lui-Napoleona və`d etdiyi və ya etmədiyi mühüm deyildi,—əsl məsələ bunda idi ki, xaricə bir dəfəlik hiss etdirmək lazım idi ki, daxili alman işlərinə qarışmaq xaricin işi deyildir və Almaniyanın vəzifəsi heç də bu deyildir ki, Lui-Napoleonun laxlayan taxt-tacını saxlamaq üçün alman ərazisini ona güzəşt edib versin. Həm də bu milli coşğunluq qarşısında bütün sinfi fərqlər itib getmiş, Reyn ittifaqı haqqında Cənubi Almaniya saraylarının bütün fikir və niyyətləri, bütün qovulmuş monarxların yenidən taxta çıxmaq qəsdləri dağılıb puç olmuşdu.

Hər iki tərəf özünə müttəfiq axtarırdı. Lui-Napoleon Avstriyaya və Danimarkaya və–müəyyən dərəcədə–İtaliyaya inanırdı. Bismarkın tərəfində Rusiya durmuşdu. Lakin Avstriya, adətən olduğu kimi, hazır deyildi və sentyabrın 2-sinədək fəal hərəkətə keçə bilmədi,—sentyabrın 2-sində isə Lui-Napoleon artıq alman hərbi əsiri idi; bundan əlavə Avstriya Prussiyaya hücum edən kimi, Rusiya Avstriyaya hücum edəcəyini ona bildirmişdi. İtaliyada isə Lui-Napoleon, yeritdiyi ikili siyasətin cəzasını çəkirdi: o burada milli birlik hərəkəti qaldırmaq, lakin eyni zamanda papanı bu milli birlikdən qorumaq istəyirdi; indi ona öz ölkəsində qoşun lazım olduğu halda o, Romada qoşun saxlamaqda davam edirdi, çünki əvvəlcədən İtaliyanı Romanın və papanın suverenlik hüququna riayət etməyə məcbur etmədən oradan qoşunu çıxarda bilmirdi, bu isə İtaliyanın ona köməyə gəlməsinə mane olurdu. Nəhayət, Danimarka Rusiyadan əmr almışdı ki, dinc otursun. Lakin Şpixern və Vörtədən tutmuş Sedanadək alman silahının vurduğu sürətli zərbələr müharibənin yayılmayıb məhdudlaşmasına bütün diplomatik danışıqlardan daha qəti təsir göstərirdi²⁴⁷. Lui-Napoleonun ordusu hər döyüşdə məğlub olurdu, odur ki, nəhayət, ordunun derddə üçü alman əsiri oldu. Bunun təqsiri əsgərlərdə deyildi, onlar kifayət qədər igidliklə döyüşürdü, təqsir rəhbərlərdə və idarəçilikdə idi. Lakin bir adam ki, Lui-Napoleon kimi öz imperiyasını fırldaqçılar dəstəsinin köməyi ilə yaratmışdı, bir adam ki, on səkkiz il ərzində bu imperiya üzərindəki hakimiyyəti öz əlində ancaq bu fırldaqçılar dəstəsinə Fransanı istismar etmək imkanı verməklə saxlayırdı, bir adam ki, həmin dəstədən olanları dövlətdə çox mühüm vəzifələrə, onların əlaltılarını isə bütün ikinci dərəcəli yerlərə təyin edirdi,—belə bir adam çarəsiz vəziyyətdə qalmaq istəmirsə, ölüm-dirim mübarizəsinə atılmamalıdır. Uzun illər ərzində Avropa filisterini. Heyran edən imperiya binasının uçub yıxılması beş həftə də çəkmədi, 4 sentyabr inqilabı⁶³ yalnız uçan binanın qalıqlarını yığib təmizlədi, kiçik Almaniya imperiyasını qurmaq niyyətilə müharibəyə başlayan Bismark isə günlərin birində səhərçağı Fransa respublikasının banisi rolunu oynadı.

Bismarkın özünün bəyannaməsinə görə müharibə fransız xalqına qarşı deyil, Lui-Napoleona qarşı idi. Deməli, Lui-Napoleonun süqutu ilə müharibənin səbəbi tamamilə aradan qalxırdı. Başqa məsələlərdə o qədər də sadələşən olmayan 4 sentyabr hökuməti də belə xəyal edirdi,—odur ki, Bismark özünün prussiyalı yunker sifətini birdən göstərən kimi son dərəcə heyrət etdi.

Dünyada heç kəs fransızlara prussiyalı yunkerlər qədər nifrət etmir. Məsələ yalnız bunda deyildir ki, əvvəllərdə vergidən azad olan yunker 1806–1813-cü illərdə özünün dikbaşlığı üzündən fransızların onlara tutduğu divan zamanı çox əzab çəkmişdi; daha pisi bu idi ki, allahsız fransızlar etdikləri günahkar inqilabla beyinlərdə elə hərc-mərclik əmələ gətirmişdilər ki, keçmiş yunker əzəmətindən hətta köhnə Prussiyada əksər halda bir şey qalmamışdı və bicarə yunkerlər bu əzəmətin son qalıqları uğrunda ildən-ilə şiddətli mübarizə etməli olurdular və onların çox hissəsi alçalıb zavallı tüfeyli zadəgan halına düşmüşdü. Bunun üçün Fransadan qisas almaq lazım idi və Bismarkın rəhbərliyi ilə ordudakı zabit yunkerlər bu işin qeydinə qaldılar. Prussiyadan alınmış fransız hərbi təminatının siyahıları tərtib edildi və Fransanın ayrı-ayrı şəhərləri və

departamentlərindən alınası hərbi təzminatın miqdarı bu siyahılar əsasında müəyyən olundu,—aydındır ki, Fransanın daha çox sərvəti olduğu nəzərə alındı. Ərzaq ehtiyatları, heyvan yemi, paltar, ayaqqabı və sairə açıq-açıq amansızlıqla müsadirə edilirdi. Ardəndə bir bələdiyyə rəisi tədarükü verə bilməyəcəyini bildirdiyinə görə ona danışıqsız iyirmi beş çubuq zərbəsi vurdular; Paris hökuməti bunun rəsmi sübutunu dərc etdi. Prussiyalıların 1813-cü ildəki «Landsturm əsasnaməsini»²⁴⁸ sanki xüsusi olaraq əzbərləyib öyrənən və nöqtəsi-nöqtəsinə bu ruhda hərəkət edən frantirerlər²⁴⁹ yerindəcə amansızlıqla güllələnirdilər. Vətənə göndərilən divar saatları haqqındakı nağıllar da doğrudur: «Kölnische Zeitung»⁴⁷ un özü bu barədə xəbər vermişdi. Ancaq prussiyalıların anlayışına görə bu saatlar oğurlanmış hesab edilmirdi, Paris yaxınlığında tərk edilmiş köşklərdə tapılan və vətəndəki qohuməqrəbanın və yaxın adamların xeyrinə müsadirə olunan sahipsiz şeylər hesab olunurdu. Beləliklə, Bismarkın rəhbərliyi ilə yunkerlər bunun qeydinə qalmışdılar ki, həm əsgərlərin, həm də zabitlərin çox hissəsinin qüsursuz davranışına baxmayaraq, müharibənin spesifik Prussiya xarakterini mühafizə edib bunu zorla fransızların beyninə yeritsinlər; bunun müqabilində fransızlar da yunkerlərin xırdapara alçaqlıqlarının məs'uliyətini bütün ordunun üstünə yıxdılar.

Buna baxmayaraq, fransız xalqına tarixdə misli görünməmiş hörmət göstərmək vəzifəsi məhz bu yunkerlərə qismət oldu. Parisin mühasirəsini aradan qaldırmağa düşməni vadar etmək təşəbbüslərinin hamısı nəticəsiz qaldığı, bütün fransız orduları geri oturulduğu və almanların rabitə yollarına Burbakinin son böyük hücumu da bir nəticə vermədiyi zaman; bütün Avropa diplomatiyası Fransanı təklildə buraxıb heç bir təşəbbüs göstərmədiyi zaman aclıq çəkən Paris nəhayət təslim olmaq məcburiyyətində qaldı. Yunkerlər bu allahsızlar yuvasına zəfərlə ayaq basmaq və Paris qiyamçılarından tamamilə qisas almaq imkanının, nəhayət, gəlib çatdığını görəndə sevincləndən ürəkləri açıldı; 1814-cü ildə rus imperatoru Aleksandr, 1815-ci ildə isə Vellinqton yunkerlərin bunu etmələrinə yol verməmişdi; indi onlar inqilab ocağı və vətəninə divan tutmaqla istədikləri qədər zövq ala bilərdilər.

Paris təslim oldu, o, 200 milyon təzminat ödədi; şəhərin qalaları prussiyalıların ixtiyarına verildi; şəhər qarnizonu öz silahını qalib gələnlərin ayaqları altına tökdü və səhra toplarını onlara verdi; Paris qala bəndindəki toplar qundağından açılıb çıxarıldı; dövlətin ixtiyarında olan bütün müqavimət vasitələri bir-bir təhvil verildi. Lakin Parisin həqiqi müdafiəçiləri—milli qvardiya, silahlı Paris xalqı—toxunulmaz qaldılar; heç kəs cəsarət edib silahı—nə tüfəng, nə də topları (Məhz dövlətə deyil, milli qvardiyaya məxsus olan və buna görə də prussiyalıları təhvil verilməyən bu topları parislilərdən *oğurlanmasını* Tyer 1871-ci il martın 18-də əmr etmişdi ki, bu da üsyana səbəə oldu və bu üsyandan Kommuna əmələ gəldi.) təhvil verməyi onlardan tələb edə bilmədi. Qalibiyyətli alman ordusunun silahlı Paris xalqı qarşısında hörmətlə dayanıb durduğunu bütün dünyaya bildirmək üçün qaliblər Parisə girmədilər və ancaq buna qane oldular ki, Yelisey çöllərini—ictimai parkı!—üç günlüyə tutmaq icazəsi onlara verildi və orada onlar parislilərin keşikçi dəstələri tərəfindən hər tərəfdən əhatə olunmuş vəziyyətdə nəzarət

altında qaldılar. Heç bir alman əsgəri Paris bələdiyyəsi binasına ayaq qoymadı, heç biri bulvarlarda gəzmədi, Luvrdakı incəsənət sərvətlərinə tamaşa etmək üçün oraya buraxılan bir neçə nəfər isə təslim olmaq şərtlərini pozmamaq məqsədi ilə xüsusi icazə verilməsini xahiş etməli olmuşdu. Fransa darmadağın edilmişdi, Paris aclıqdan həlak olmaq dərəcəsinə çatmışdı, lakin Paris xalqı özünün şanlı keçmişi ilə *elə* hörmət qazanmışdı ki, qaliblərdən heç biri cəsarət edib onun öz silahını yerə qoymasını hətta tələb etmədi, heç biri cür'ət edib onun evlərində axtarış keçirmədi, zəfər yürüşü düzəltməklə bu küçələri, bu qədər inqilabların meydanını murdarlamadı. Sanki təzəcə taxta çıxan alman imperatoru (I Vilhelm. *Red.*) Parisin canlı inqilabçıları qarşısında onlara hörmət üçün başını açmışdı, necə ki, vaxtı ilə onun qardaşı (IV Fridrix-Vilhelm. *Red.*) Berlində mart döyüşçülərinin meyidləri qarşısında onlara hörmət üçün başını açmışdı²⁵⁰ və sanki bütün alman ordusu imperatorun dalında durub onları salamlayırdı.

Lakin bu, eyni zamanda yeganə qurban idi ki, Bismark onu verməyə vadar olmuşdu. Bismark Fransada onunla sülh bağlaya biləcək hökumətin olmadığını—həm 4 sentyabrda, həm də 28 yanvarda, bu, eyni dərəcədə doğru idi və doğru deyildi,—bəhanə edərək, öz müvəffəqiyyətlərindən xalis prusscasına, son damlasınadək istifadə etdi və ancaq Fransa tamamilə məğlub edilib yerə səriləndən sonra sülh bağlamağa razı oldu. Sülh bağlayarkən o yenə də köhnə prussiyalı ədasını işə salıb «əlverişli vəziyyətdən tərəddüdsüz istifadə etdi». Nəinki 5 milyard məbləğində misli görünməmiş təzminat Fransadan sıxılıb alındı, hətta buna üstəlik olaraq iki əyalət, Mets və Strasburq şəhərləri ilə birlikdə Elzas və alman Lotaringiyası əyalətləri Fransadan qoparılıb Almaniyanın tərkibinə qatıldı. Bismark bu ərazi ilhaqı ilə ilk dəfə olaraq, *elə* müstəqil siyasətçi kimi hərəkət etdi ki, kənardan özünə göstərilən proqramı sadəcə öz metodları ilə yerinə yetirməklə kifayətlənməyib öz zehni fəaliyyətinin məhsulunu da həyata keçirdi; məhz burada Bismark özünün ilk çox böyük səhvinə yol verdi (Bundan sonrakı mətn «Bismark öz məqsədinə çatmaqda idi» sözlərində *əlyazmasının müvafiq səhifələri olmadığına görə* («Neue Zeit», Bd. I, №25, 1895-1896, S. 772-776) jurnalının mətnindən götürülmüşdür. *Red.*).

Fransa Elzası əsas *e`tibarı* ilə hələ otuzillik müharibə zamanında istila etmişdi. Bununla Rişelye IV Henrixin aşağıdakı *e`tibarlı* prinsipinə xəyanət etmişdi:

«O yerdə ki ispanca danışırılar qoy bu yer ispanların olsun, o yerdə ki almanca danışırılar qoy bu yer almanların olsun, amma o yerdə ki fransızca danışırılar bu yer mənə məxsusdur».

Həm də Rişelye Reyn çayından keçən təbii sərhədə, qədim Qallianın tarixi sərhədinə istinad edirdi. Bu axmaqlıq idi; tərkibinə əhalisi fransızca danışan Lotaringiya və Belçika vilayətlərinin və hətta Frans-Kontenin daxil olduğu Almaniya imperiyasının Fransanı əhalisi almanca danışan yerləri işğal etməkdə məzəmmət etməyə haqqı yox idi: 1681-ci ildə XIV Lüdovik Strasburq şəhərini şəhərdəki fransızpərəst partiyanın²⁵¹ köməyi ilə dinclik zamanı işğal etmişdisə, bunun üstündə hər halda Prussiya hiddətlənməməlidir, xüsusilə *elə* bir faktdan sonra ki, Prussiyanın özü 1796-cı ildə azad imperiya şəhəri Nürnberqə qarşı, müvəffəqiyyətsiz olsa da, eyni

şəkildə zorakılıq işlətmişdi və oraya hər halda heç bir Prussiya partiyası tərəfindən çağırılmamışdı (XIV Lüdoviki məzəmmət edib deyirlər ki, o ən dinc bir zamanda özünün «birləşdirmə palatalarını»²⁵² öz torpağı olmayan alman vilayətlərinə yeritmişdi. Prussiyalıların ən qəddar iftiraçıları isə onlar haqqında buna bənzər heç bir şey deyə bilməzlərmiş. Əksinə. Prussiyalıları 1795-ci ildə imperiya konstitusiyasını açıqdan-açığa pozub Fransa ilə təklikdə sülh bağlayaraq və sərhəd xəttinin arxasında özləri qədər vəfasız olan xırda qonşularını öz ətrafında birləşdirib birinci Şimali Almaniya İttifaqını yaradaraq, Frankoniyada işğalçılıq təşəbbüslərinə keçmək məqsədi ilə Cənubi Almaniyadakı imperiya mə'murlarının çətin vəziyyətindən istifadə etdilər və onlar müharibəni Avstriya ilə ittifaqa girib təklikdə davam etdirməli oldular. Prussiyalıları Ansbaxda və Bayröytdə (o zaman bunlar prussiyalıların idi) Lüdovikdən nümunə götürüb «birləşdirmə palataları» qurmuş və tam bir sıra qonşu ərazilərinə qarşı torpaq iddiası irəli sürmüşdülər ki, Lüdovikin hüquqi dəlilləri bu bəhanələrin yanında son dərəcə aydın və inandırıcı idi. Almanlar məğlub edilib geri çəkiləndə, fransızlar isə Frankoniyaya daxil olanda xilaskar prussiyalıları Nürnberq ətrafındakı ərazinin hamısını, o çümlədən lap şəhər hasarının özünədək olan ətraf yerləri tutdular və qorxudan tir-tir əsən Nürnberq meşşanlarını (1796-cı il sentyabrın 2-də) hiyləgərliklə elə bir müqavilə imzalamağa məcbur etdilər ki, bu müqaviləyə görə şəhər prussiyalıları tabe olurdu və yəhudilər heç vaxt şəhər dairəsinə buraxılmamalı idi. Lakin bundan sonra ershersok Karl yenə də hücumə keçib 1796-cı il sentyabrın 3 və 4-də fransızları Vürtsburq yaxınlığında məğlub etdi və beləliklə, özlərinin almanlıq vəzifəsi təsəvvürünü nürnberqlilərin beyninə zorla yeritmək üçün Prussiyanın etdiyi bu cəhd də özündən sonra heç bir iz buraxmadan boşa çıxmış oldu.).

Lotaringiyanı 1735-ci ildə Avstriya Vyana sülh müqaviləsi üzrə Fransaya satmışdı, 1766-cı ildə isə Lotaringiya qəti olaraq, Fransa'nın ixtiyarına keçdi. Əsrlər boyu Lotaringiya ancaq kağız üzərində Almaniya imperiyasına daxil olmuşdu, Lotaringiya hersoqları isə hər cəhətdən fransız olub, demək olar, həmişə Fransa ilə müttəfiq olmuşdular.

Vogezdə Fransa inqilabınadək bir çox xırda senyorlar vardı ki, Almaniyaya münasibətdə özlərini imperatora bilavasitə tabe olan imperiya mə'murları kimi göstərirdilər, Fransaya münasibətdə isə özləri üzərində onun suverenliyini qəbul edirdilər; onlar bu ikili vəziyyətdən xeyir götürürdülər və əgər Almaniya imperiyası hakim knyazları mə's'ulyyətdə çəkmək əvəzinə onlara dözüldüsə, Fransa özünün suverenlik hüququna əsasən bu ərazi əhalisini qovulmuş knyazlara qarşı müdafiə edəndə Almaniya imperiyasının bundan şikayət etməyə daha yeri yox idi.

Ümumiyyətlə, bu alman ərazisi inqilabadək, demək olar, heç fransızlaşdırılmamışdı. Orada alman dili, heç olmazsa Elzasda, məktəb və rəsmi idarələrdə işlədilən dil kimi qalırdı. Fransa hökuməti uzun illər davam edən dağıdıcı müharibələrdən sonra indi, XVIII əsrin əvvəllərindən bəri öz torpaqlarında daha düşmən üzü görməyən alman əyalətlərini himayə edirdi. Daimi daxili müharibələr üzündən didilən Almaniya imperiyası, doğrudan da, elzaslılarda elə bir arzu oyada bilməzdi ki, onlar ana vətənin

qucağına qayıtmaq istəsinlər; elzaslılar içərisində, heç olmazsa, dinclik və rahatlıq bərqərar olmuşdu, işlərin nə yerdə olduğu məlum idi və hər şeydə sözü keçən filisterlər allahtaalanın ağılçatmaz yollarını bunda görürdülər. Bundan əlavə onlar bu vəziyyətdə tək deyildilər: Holşteyn əhalisi də xarici Danimarkanın hökmranlığı altında idi.

Lakin budur, Fransa inqilabı baş verdi. Elzas və Lotaringiyanın Almaniyadan alıb əldə etmək ümidində olmadıqları şeyi Fransa onlara bağışladı. Feodalizm buxovları qırıldı. Biyara getməyə məcbur olan təhkimli kəndli azad adam oldu, bir çox hallarda öz həyəti və tarlasının azad mülkiyyətcisi oldu. Patrisilik hökmranlığı və şəhərlərdə sex imtiyazları yox olub getdi. Zadəganları qovladılar, xırda knyazların və baronların mülklərində isə kəndlilər öz qonşularından nümunə götürüb hakim şəxsləri, hökumət palatalarını və zadəganları qovurdular və özlərini azad fransız vətəndaşı elan edirdilər. Fransanın heç bir yerində xalq inqilaba almanca danışan əhalinin yaşadığı əyalətlərdə olduğu qədər coşğunluqla qoşulmamışdı. Almaniya imperiyası inqilaba müharibə elan edəndə, almanların yalnız öz əsarət zəncirlərini itaətkarlıqla daşımaqda davam etdikləri deyil, yenidən fransızlara köhnə əsarət zəncirini vurmaq və təzəcə qovlanmış feodal ağaları yenə də elzaslı kəndlilərin belinə sarımaq üçün də istifadə olunduqları aşkara çıxanda, elzaslılar ilə lotaringiyalıların alman millətinə mənsub olduqlarına son qoyuldu və onlar almanlara nifrət etməyi öyrəndilər, onda Strasburqda qoşulub bəstələnən «Marselyoza»-nı ilk dəfə olaraq elzaslılar oxudular və onda alman fransızları öz dillərinə və keçmişlərinə baxmayaraq, inqilab uğrunda mübarizənin yüzlərcə vuruşma meydanında qədim fransızlara qovuşub vahid bir xalq oldular.

Məgər böyük inqilab Dünkerk fələməndlilərinin, Bretan keltlərinin və Korsika italyanlarının başında da bu möcüzəni göstərmədi? Biz eyni işin almanların da başına gəldiyindən şikayət ediriksə, bunu mümkün edən bütün tariximizi unutmuruqmu? Məgər biz Reyn çayının bütün sol sahilinin, inqilabda ancaq passiv şəkildə iştirak etmiş olsa da, fransızlar tərəfində olduğunu və 1814-cü ildə almanlar oraya yeindən soxulandan sonra 1848-ci ilədək fransızlar tərəfində qaldığını və o zaman inqilabın Reyn vilayətləri əhalisinin gözündə almanlara bəraət qazandırdığını unutduqmu? Məgər biz unutmuşuq ki, fransızların Heyneni heyran etməsi və hətta onun bonapartizmi Reynin sol sahilindəki xalq kütlələrinin ümumi əhvali-ruhiyyəsinin ancaq əks-sədası idi?

1814-cü ildə müttəfiqlər irəliləyəndə məhz Elzasda və alman Lotaringiyasında xalq onları ən böyük düşmənçiliklə və ən şiddətli müqavimətlə qarşıladı, çünki burada yenə də alman vətəndaşı olmaq təhlükəsinin mövcud olduğunu hiss edirdilər. Halbuki o zaman bu vilayətlərdə hələ demək olar ancaq almanca danışdılar. Fransadan qopardılıb ayrılmaq təhlükəsi aradan qalxanda və romantik alman şovinistlərinin işğalçılıq istəklərinə son qoyulanda gördülər ki, Fransa ilə dil cəhətdən də daha sıx yaxınlaşıb birləşmək lazımdır və o zamandan etibarən lüksemburqluların öz xoşları ilə etdikləri kimi burada da məktəb fransızlaşdırılmağa başlandı. Buna baxmayaraq, islahat prosesi çox yavaş baş verirdi; yalnız indiki burjuaziya nəslı həqiqətən fransızlaşmışdır, halbuki kəndli və fəhlələr almanca danışirlar. Vəziyyət təxminən Lüksemburqda olduğu

kimidir: fransız dili, qismən kilsə kafedrası müstəsna olmaqla, ədəbi alman dilini sıxışdırıb aradan çıxartmışdır, lakin alman xalq dialekti yalnız dil sərhəddində dəbdən çıxmışdır və məişətdə Almanıyanın çox yerlərindəkindən daha geniş işlədilir.

Görünür bütün alman təşəbbüslərindən ayrılmaz bir tərzdə şovinist romantikasınının canlanmasından ruhlanan Bismarkın və prussiyalı yunkerlərin yenidən almanlaşdırmaq niyyətində olduqları ölkə belədir. «Marselyoza»nın vətəni Strasburq şəhərini alman şəhəri etmək niyyəti də Qaribaldinin vətəni Iitsa şəhərini fransızlaşdırmaq arzusu qədər mənasız idi. Lakin Nitsada Lui-Napoleon, heç olmazsa, nəzakətlə hərəkət edib şəhəri Fransaya ilhaq etmək məsələsini səsə qoymuş və onun bu manevri baş tutmuşdu. Prussiyalıların bu kimi inqilabi metodlara nifrət etmələri üçün onların əlində ciddi əsaslar olduğu hələ bir tərəfə dursun,—hələ belə bir hadisə olmamışdı ki, bir yerdə xalq kütlələri Prussiyaya qatılmağı istəmiş olsunlar,—çox yaxşı məlum idi ki, məhz burada əhali Fransaya əsl fransızların özlərindən daha çox yekdilliklə bağlanmışdı. Həm də qoparıla açıqdan-açığa zorakılıqla aparılmışdı. Bu Fransa inqilabı üçün qisas almaq kimi bir iş idi; məhz inqilab sayəsində Fransa ilə qovuşub birləşən parçalardan biri qoparılmışdı.

Hərbi nöqteyi-nəzərdən Elzas-Lotaringiyanın ilhaqı, hər halda, müəyyən məqsəd güdürdü. Almanıya Mets və Strasburq şəhərlərini ələ keçirməklə müstəsna möhkəm müdafiə xətti əldə edir. Nə qədər ki, Belçika və İsveçrə bitərəf qalırlar, fransızlar ancaq Mets və Vogöz arasındakı dar zolaqda kütləvi şəkildə hücumla başlaya bilərlər, bundan əlavə, Koblens, Mets, Strasburq və Maynts dünyada ən möhkəm və ən iri dördbucaq qala təşkil edir. Lakin bu dördbucağın da Lombardiyadakı Avstriya dördbucağı (Şimali İtaliyanın Verona, Lenyaqo, Mantuya və Peskyera qalaları. *Red.*) kimi yarısı düşmənlə ölkəsində yerləşmişdir və orada əhalini itaət altında saxlayan iç qala vəzifəsini görür. Bundan əlavə, derdbucağı kip bağlamaq üçün alman dilinin yayıldığı sahənin xaricinə çıxmaq və dörddə bir milyon əsl fransızı zorla tutmaq lazım idi.

Deməli, böyük strateji fayda ilhaqa haqq qazandıra biləcək yeganə cəhətdir. Lakin bu fayda onun doğurduğu zərərlə heç müqayisə edilə bilərmi?

Prussiyalı yunker bunu nəzərə almır ki, gənc Almanıya imperiyası kobudcasına zorakılığı açıqdan-açığa və utanmadan özünün əsas prinsipi e`lan etməklə özünə çox böyük mə`nəvi zərər vurmuşdur. Əksinə, itaət etməyən, zorakılıqla əzilən təbəələr ona lazımdır, bu təbəələr Prussiyanın qüdrətinin artdığını isbat edir; əslində onun əlində başqa eübut heç vaxt olmamışdı. Lakin pruss yunkerləri nəzərə almağa məcbur olduğu şey ilhaqın siyasi nəticələri idi. Bu nəticələr isə tamamilə aydın idi. Bu ilhaq hələ qanuni qüvvəyə minməzdən əvvəl Marks bunu İnternasionalın bəyannaməsində bütün dünyaya xəbər verib demişdi: *Elzas və Lotaringiyanın ilhaqı Rusıyanı Avropanın münsifi edir (K.Marks. «Beynəlxalq Fəhdə cəmiyyəti Baş Şurasının Fransa–Prussiya müharibəsi haqqında İkinci bəyannaməsn» Red.)*. Sosial demokratlar da bunu reyxsstağın tribunasından tez-tez təkrarlayırdılar, o vaxta qədər ki, nəhayət, Bismarkın özü 1888-ci il fevralın 6-da reyxsstaqda söylədiyi nitqində müharibə və sülh məsələlərində xalqların

müqəddəratını həll edən qüdrətli çar qarşısında sürünərək, bu sözlərin doğruluğunu e`tiraf etdi.

Doğrudan da bu, günəş kimi aydın idi. Fransanın fanatizm dərəcəsində vətənpərvər iki əyalətini ondan qopartmaqla onu, bu əyalətləri qaytarmaq ümidini verən hər bir dövlətin qucağına atır və onu özünə əbədidüşmən edirdilər. Doğrudur, bu cəhətdən alman filisterini ləyaqət və vicdanla təmsil edən Bismark fransızlardan tələb edir ki, onlar Elzas-Lotaringiyadan yalnız dövlət hüququ mə`nasında deyil, habelə mə`nəvi cəhətdən də əl çəksinlər və buna əlavə olaraq, hətta sevinsinlər ki, inqilabçı Fransanın bu iki parçası heç tanımaq da istəmədikləri «köhnə vətənə qaytarılmışdır». Lakin fransızlar, çox təəssüf ki, bunu etmək istəmirlər, necə ki, almanlar da Napoleon müharibələri; zamanında Reyn çayının sol sahilindən mə`nəvi cəhətdən əl çəkmirdilər, hərçənd bu vilayət də o zaman qayıdıb almanlarla birləşməyi heç istəmirdi. Nə qədər ki, elzaslılar və lotaringiyalıları qayıdıb Fransa ilə birləşmək istəyirlər, Fransa onların qaytarılmasına nail olmağa, bunun vasitələrini axtarmağa və deməli, müttəfiq axtarıb tapmağa sə`y edəcək və etməlidir. Almaniya əleyhinə Fransanın təbii müttəfiqi isə Rusiyadır.

Qərb kontineitinin iki çox böyük və çox güclü milləti bkrbirini düşmənçiliklə neytrallaşdırırsa, bundan əlavə, onların arasında əbədi nifaqa səbəb olan ərazi onları qarşılıqlı mübarizəyə sövq edirsə, bundan ancaq Rusiya qazanır, çünki onda Rusiyanın əl-qolu daha çox açılır,—o Rusiyanın ki, öz istilaçılıq istəklərində Fransadan şəxsiz kömək umacağına bel bağlamaq əsası nə qədər çox olarsa, Almaniya tərəfindən bir o qədər az müqavimət görə bilər. Məgər Bismark Fransayla vəziyyətdə qoymamışdırmı ki, Rusiya Fransanın itirdiyi əyalətlərin ona qaytarılacağını təkcə və`d edərsə, Fransa onunla ittifaq bağlanmasını Rusiyadan yalvarıb xahiş etməli və İstambulı iltifat edib Rusiyaya bağışlamalı olacaqdır? Buna baxmayaraq, sülh on yeddi il ərzində pozulmamışsa, məgər bunun səbəbi o deyildirmi ki, Fransa və Rusiyada tətbiq olunan landver sistemi lazım olduğu qədər tamamilə tə`lim görmüş yararlı əsgər kontingentini verə bilmək üçün aradan, ən azı, on altı il, bir az, əvvəlki alman yeniliyindən sonra isə—hətta iyirmi beş il keçməsinə tələb edir? Məgər Elzas-Lotaringiyanın qəsb edilməsk, son on yeddi il ərzində bütün Avropa siyasətini müəyyən edən əsas fakt olmuşsa, indi də qitəmizin bizə aid hissəsində müharibə təhlükəsi doğuran böhranın başlıca səbəbi deyildirmi? Bu bir faktı aradan qaldırın—və sülh tə`min edilmişdir!

Yuxarı Almaniya tələffüzü ilə fransızca danışan elzaslı burjua əsl yerli fransız kimi fransız ədalarına əməl etməkdə təşəxxüs satan, bu yelbeyin mələz, geteyə yuxarıdan aşağı baxıb Rasinə heyran olan, lakin buna baxmayaraq, özünün əslən alman olduğunun sirrini dərk edib əzab çəkməkdən xilas ola bilməyən və məhz buna görə almanlığa aid hər şeydən nifrətlə naqqallıq etməli olub hətta Almaniya ilə Fransa arasında vasitəçi olmağa da yaramayan bu elzaslı burjua, istər Mülhauzen fabrikcisi olsun, istərsə də Paris jurnalisti—şübhəsiz ki, çox nifrət ediləsi bir vücuddur. Lakin onu bu hala salan, son üç yüz illik alman tarixi deyilsə, bəs nədir? Məgər xaricdəki almanların, demək olar, hamısı xüsusilə öz alman mənşəyini danıb özünün yaşadığı yeni vətəninəki özgə

millətə mənsub bir adam kimi göstərməklə özünü əziyyətə, əsl işgəncəyə düşər edən tacirlər, çox yaxın zamanadək elzaslılarla eyni vəziyyətdə deyildirləmi, həm də elzaslılar mövcud şərait üzündən özlərini az-çox gülünc vəziyyətə salmağa məcbur olduqları halda, həmin tacirlər öz xoşları ilə özlərini azı eyni vəziyyətə salmırdılar? Məsələn, İngiltərədə 1815-ci il ilə 1840-cı il arasında oraya köçən bütün alman tacirləri, demək olar, başdan-başa ingilisləşdirilib öz aralarında, demək olar, ancaq ingiliscə danışdırlar və hələ indi, məsələn, Mançester birjasına çoxlu köhnə alman filisteri toplanır ki, onlar ancaq əsl ingilis kimi tanınmaq üçün öz vətənlərinin yarısını verə bilərdi. Yalnız 1848-ci ildən sonra bu cəhətdən də dəyişiklik əmələ gəldi, 1870-ci ildən isə hətta ehtiyatda olan leytenantlar İngiltərəyə gələndə və Berlin öz əsgərlərini buraya göndərəndə əvvəlki yaltaqlıq aradan qalxıb prussiyalı təşəxxüsü bunu əvəz edir; bu təşəxxüs isə bizi əcnəbilərin gözündə eyni dərəcədə gülünc vəziyyətə salır.

Məgər 1871-ci ildən sonra Almaniya ilə birləşmək elzaslılar üçün daha cazibəli oldumu? Əksinə. Onları diktaturaya tabe etdilər, halbuki onların yanında, Fransada respublika var idi. Onların yaşadığı yerdə prussiyalıların insanı vasvasılıq dərəcəsində tənqə gətirən landratlar sistemini tətbiq etdilər, halbuki bədnam franeız prefektlərinin müdaxiləsini qanunla ciddi nizama salmaq sistemi landratlar sisteminin yanında əsl böyük nə'mət idi. Mətbuat azadlığı, yığıncaq düzəltmək və ittifaqlar təşkil etmək hüququnun son qalıqları tezliklə aradan qaldırıldı, şiltaqlıq edən bələdiyyə şuraları buraxıldı və alman bürokratları bələdiyyə rəisi tə'yin edildi. Bunun müqabilində isə «notablları», yə'ni başdan-başa fransızlaşmış zadəgan və burjuaları hər cür razı salıb onların istismarçı mənafeini, alman əhvali-ruhiyyəsində olmasalar da, almanca danışan və razılığa gəlməyə cəhd etmək üçün yeganə ünsür olan kəndli və fəhlələrə qarşı müdafiə edirdilər. Lakin bununla nə əldə edildi? Bu əldə edildi ki, 1887-ci ilin fevralında bütün Almaniya vahiməyə düşüb bismarkçı kartelə²⁵³ mənsub olanlardan ibarət əksəriyyəti reyxstaqa göndərəndə Elzas-Lotaringiya ancaq qatı fransızpərəstləri seçib almanlara heç olmazsa, azacıq rəğbət bəsləmək cəhətdən bədgüman olanların hamısını rədd etdi.

Əgər elzaslılar, məhz olduqları kimidilərsə, bizim bundan hiddətlənməyə haqqımız varmı? Heç bir halda yoxdur. Onların ilhaqa bəslədiyi nifrət elə bir tarixi faktdır ki, bunun izah olunmağa ehtiyacı vardır, bu barədə söyüş söyməyə isə ehtiyac yoxdur. Burada biz özümüzə soruşmalıyıq: Almaniya nə qədər çox və nə qədər böyük tarixi günah etmiş olmalıdır ki, Elzasda belə bir əhvali-ruhiyyə əmələ gəlmişdir? Elzaslıları yenidən almanlaşdırmaq üçün on yeddi ildən bəri edilən cəhdlərdən sonra onlar bir ağızdan bizə «qoyun bizi rahat oturaq» deyirlərsə, bizim yeni Almaniya imperiyası kənardan necə görünməlidir? Üç yüz illik rüsvayçı tarixin pis nəticələrini yox etmək üçün müvəffəqiyyətli iki hərbi səfərin və on yeddi illik Bismark diktaturasının kifayət etdiyini düşünüb xəyal etməyə haqqımız varmı?

Bismark öz məqsədinə çatmaqda idi. Onun yeni Prussiya-Almaniya imperiyası Versalda XIV Lüdovikin təntənə salonunda rəsmən e'lan edildi²⁵⁴. Fransa müdafiəsiz halda onun ayaqları altına sərilmişdi; onun özü boyun əyməyən Parisə cəsarət edib

toxunmadığı halda Tyer Parisi Kommuna üsyanı halına çatdırdı və sonra keçmiş imperator ordusunun əsirlikdən qaytarılan əsgərləri tərəfindən darmadağın edildi. 50-ci illərdə bütün Avropa filisterləri Bismarkın örnəyi olan Lui-Bonaparta heyran olduqları kimi indi də Bismarka heyran olmuşdular. Rusiyanın köməyi ilə Almaniya Avropada birinci dövlət oldu, Almaniya bütün hakimiyyət isə diktator Bismarkın əlində cəmləşmişdi. Indi hər şey onun bu hakimiyyətdən necə istifadə edə biləcəyindən asılı idi. İndiyədək Bismark burjuaziyanın birləşdirmə planlarını, burjuva vasitələri ilə olmasa da, bonapartçı vasitələrlə həyata keçirirdisə, indi bu məsələ kifayət dərəcədə həll edilmişdi; indi o öz planlarını yaratmalı, onun öz başının nə kimi ideyalar doğura biləcəyini göstərməli idi. Həm də bu, yeni imperiyanın daxili quruluşunda aşkara çıxmalı idi.

Alman cəmiyyəti iri torpaq sahiblərindən, kəndlilərdən, burjuaziya, xırda burjuva və fəhlələrdən ibarətdir; bunların hamısı, öz növbəsində, başlıca üç sinifdə qruplaşır.

Iri torpaq sahibliyi sayca az olan məqnatların (əksəriyyətlə Sileziyada) və Elba çayından şərqdəki köhnə Prussiya əyalətlərində olan xeyli miqdar orta hallı mülkədarların əlində toplanmışdır. Məhz bu prussiyalı yunkerlər bütün iri torpaq sahibləri içərisində az-çox başlıca rol oynayırlar. Onlar özləri kənd təsərrüfat sahibidirlər, çünki öz mülklərində, çox vaxt müdirlər vasitəsilə, təsərrüfatla məşğul olurlar və bundan əlavə bir çox hallarda şərab «ə çuğundur şəkəri zavodlarının sahibidirlər. Şəraitin əlverişli olduğu yerlərdə onların torpağı mayorat torpağı kimi bütün nəslə təhkim edilmişdir. Kiçik oğulları orduya və ya mülki dövlət qulluğuna girirlər və beləliklə, torpaq sahibi olan bu xırda zadəganların arxasınca daha xırda zabıt və mə'mur zadəganlar gəlir ki, bunların sıraları, onların özündən başqa, burjuaziyaya mənsub yüksək zabıt və mə'murlar içərisindən güclə düzəldilmiş zadəganlar hesabına artır. Bütün bu zadəgan cinsinin aşağı təbəqələrində təbii olaraq, çoxlu tüfeyli zadəgan, zadəganlar lümpen-proletariatı əmələ gəlir ki, bunlar da borca girməklə, şübhəli oyun oynamaqla, zəhlə tökən dilənçiliklə və siyasi casusluq etməklə dolanır. Bütün bu guruh bütövlükdə Prussiya yunkerlərini təşkil edir və köhnə Prussiya dövlətinin başlıca dayaqlarından biri xidmətini görür. Lakin bu yunkerlərin torpaq sahiblərindən ibarət olan özəyi özlüyündə ayaq üstündə çox da möhkəm durmur. Bu silkə yaraşan həyat tərzində yaşamaq zərurəti günükündən daha baha başa gəlir; kiçik oğullara leytenant və ya asessor rütbəsinə çatanadək kömək etmək və qızları ərə vermək—bunların hamısı pul istəyir; bütün başqa mülahizələr bu vəzifələrin yerinə yetirilməsi qarşısında arxaya keçməli olduğuna görə, heç də təəccüblü deyildir ki, gəlir çatışmır və borc veksellərinə qol çəkmək və ya hətta mülkü girov qoyub borc, almaq lazım gəlir. Bir sözlə bütün yunkerlər uçurum kənarında dururlar: istər müharibə olsun, istərsə də qıtlıq və ya ticarət böhranı, hər bir fəlakət yunkerlər üçün iflas olmaq təhlükəsi doğurur, buna görə də, təəccüblü deyildir ki, son bir neçə yüz il ərzində onları ancaq dövlətin müxtəlif, şəkildə etdiyi kömək məhv olmaqdan xilas edirdi; doğrudan da yunkerlər ancaq dövlətin köməyi sayəsində mövcud olmaqda davam edirlər. Yalnız sün'i surətdə köməklə

saxlanılan bu sinif ölümə məhkumdur; heç bir maddi yardım onu uzun müddət yaşada bilməz. Lakin bu siniflə birlikdə köhnə Prussiya dövləti də yox olub gedəcəkdir.

Kəndli siyasi cəhətdən o qədər də fəal olmayan ünsürdür. Nə qədər ki, kəndlinin özü mülkiyyətçi olaraq qalır, kəndli markanın qədim ümumi torpaq yerlərindən və ya ümumi otlığından zorla məhrum edilən parselli kəndli təsərrüfatında istehsalın əlverişli olmaması üzündən getdikcə daha çox var-yoxdan çıxır, çünki ümumi otlığın olmaması ona malqara saxlamağa imkan vermir. Kəndli bir icarədar kimi daha pis vəziyyətdədir. Xırda kəndli istehsalı əksəriyyətlə natural təsərrüfat olmasını tələb edir, çünki pul təsərrüfatında bu istehsal məhv olur. Özünün bir parça torpağından tamamilə məhrum olmamaq üçün kəndlinin borc yükünün artması, mülk müqabilində borc verən kreditorlar tərəfindən kütləvi şəkildə əmlakdan məhrum edilməsi, evdə sənət ilə məşğul olmaq zərurəti buradan irəli gəlir. Kəndlilər siyasi cəhətdən əksəriyyətlə laqeyd və ya irticaçılardır: Reyndə onlar prussiyalılara köhnədən bəslədikləri nifrət üzündən ifrat katolik əhvali-ruhiyyədədirlər; başqa yerlərdə onları partikulyarizm və ya protestant mühafizəkarlığı ruhu çulğamışdır. Bu sinfin dini hissi hələ də onun ictimai və ya siyasi mənafeyini ifadə edir.

Burjuaziya haqqında biz artıq danışmışıq. 1848-ci ildən etibarən burjuaziya misli görünməmiş iqtisadi yüksəliş keçirirdi. 1847-ci ildəki ticarət böhranından sonra o zaman yaradılan okean gəmiçiliyinin təsiri ilə, həmçinin dəmir yolu şəbəkəsinin olduqca genişlənməsi və Kaliforniya ilə Avstraliyada qızıl sərvətlərinin kəşf edilməsi nəticəsində sənayedə başlanan çox böyük inkişafda Almaniya getdikcə daha geniş iştirak edirdi. Məhz burjuaziyanın xırda dövlətlərə parçalanmanın sərbəst əlaqələr yolunda doğurduğu maneələri aradan qaldırmaq və dünya bazarında özünün əcnəbi rəqibləri ilə bərabər hüquqlu vəziyyətə nail olmaq cəhdi Bismarkın inqilabına səbəb olmuşdu. İndi, fransız milyardları Almaniya axınla gəldiyi bir zamanda burjuaziyanın qarşısında qızgın sahibkarlıq fəaliyyətinin yeni dövrü açıldı və burada burjuaziya böyük sənaye milləti olduğunu—milli-alman miqyasındakı iflas vasitəsilə⁴⁵—isbat etdi. O zaman burjuaziya da!ş əhəlinin iqtisadi cəhətdən ən qüvvətli sinfi idi, dövlət öz siyasətini burjuaziyanın iqtisadi mənafeyinə tabe etməli idi; 1848-ci il inqilabı dövlətə zəhəri konstitusiya forması verdi, bu forma şəraitində burjuaziyanın siyasi cəhətdən də hökmranlıq etmək və bu hökmranlığını genişləndirmək imkanı vardı. Buna baxmayaraq, burjuaziya həqiqi siyasi hakimiyyətdən hələ uzaqda idi. Burjuaziya Bismark ilə münaqişəsindən qalib çıxmadı; Almaniya yuxarıdan inqilab etməklə münaqişənin aradan qaldırılıb ləğv edilməsi burjuaziyaya daha çox göstərdi ki, icra hakimiyyəti hələlik, ən yaxşı halda, onun özündən ancaq çox zəif və dolaylı şəkildə asılıdır, o nə nəzərləri işdən kənar edə bilir, nə onların təyin olunmasına təsir göstərə bilir və nə də orduya bir sərəncam verə bilir. Bundan əlavə, burjuaziya çox fəal icra hakimiyyəti qarşısında qorxaq və zəif idi; lakin yunkerlər də belə idilər, burjuaziya üçün isə bu hal daha çox üzürlü idi, çünki burjuaziya ilə inqilabçı sənaye fəhlə sinfi arasında doğrudan-dogruya iqtisadi antaqonizm vardı. Lakin heç şübhə yoxdu ki,

burjuaziya yunkerləri iqtisadi cəhətdən tədricən yox etməli idi, çünki bütün varlı siniflər içərisində yalnız burjuaziyanın gələcək üçün məqsəd və planı vardı.

Xırda burjuaziya, birincisi, öz inkişafında uzun zaman geridə qalmış Almaniyada yerdə qalan Qərbi Avropaya nisbətən daha böyük kütlə təşkil edən orta əsr sənətkarlarının qalıqlarından, ikincisi, var-yoxdan çıxmış burjualardan və üçüncüsü, kasıb əhalidən olub xırda alverçilər sırasına qarışan ünsürlərdən ibarət idi. İri sənaye genişləndikcə bütün xırda burjuaziyanın varlığı öz sabitliyinin son qalıqlarından məhrum olurdu; iş məşğuliyyətini dəyişdirmək və vaxtaşırı iflaslar bir qayda olmuşdu. Keçmişdə bunca dəyanətli olub alman filisterliyinin əsas özəyini təşkil edən, firavan yaşayan və özünün dincliyi, itaətkarlığı, mö`minliyi və gözəl ədəbi ilə fərqlənən bu sinif indi alçalıb tamamilə çaşqınlıq və allahın ona yolladığı taledən narazılıq halına düşmüşdür. Salamət qalan sənətkarlar sex imtiyazlarının bərpa edilməsini ucadan tələb edirdilər, başqaları isə qismən mülayim demokratlar tərəqqipərvərlər²⁵⁵ olurdular, qismən hətta sosial-demokratlarla yaxınlaşır və bə`zi yerlərdə açıqdan-açığa fəhlə hərəkətinə qoşulurdular.

Nəhayət, fəhlələr. Kənd fəhlələri, hər halda Şərqi Almaniyada, hələ də yarım-təhkimli kimi asılı vəziyyətdə olduqlarına görə hesaba alınma bilməzdi. Bunun müqabilində şəhər fəhlələri içərisində sosial-demokratiya sür`ətlə müvəffəqiyyət qazanırdı və iri sənaye xalq kütlələrini proletarlaşdırdıqca böyüyüb artırdı, bununla da kapitalistlərlə fəhlələr arasındakı sinfi əksliyi son dərəcə kəskinləşdirirdi. Sosial-demokrat fəhlələr bir müddət parçalanıb bir-biri ilə mübarizə edən iki partiyaya bölünmüşdülərsə də³, Marksın «Kapital»ı çapdan çıxandan sonra bu iki partiya arasındakı prinsip ixtilafları, demək olar, tamamilə yox oldu. Me`min lassalçvııq və onun «dövlətin köməyi ilə məhsuldar cəmiyyətlər» yaratmaq kimi xüsusi tələbi tədricən aradan qalxırdı və bonapartçıdövlətsosialist fəhlə partiyasının özəyini yaratmaqda aciz olduğunu getdikcə daha çox aşkara çıxarırdı. Ayrı-ayrı rəhbərlərin bu cəhətdən verdiyi zərər kütlələrin sağlam duyğusu sayəsində aradan qaldırıldı. Hər iki sosial-demokrat cərəyanının birləşməsi, demək olar, yalnız şəxsi xarakterli məsələlər üzündən hələ ləngidiyi halda, yaxın gələcəkdə tə`min edildi. Lakin hələ təfriqə zamanında və ona rəğmən, fəhlə hərəkəti kifayət qədər gücləndi ki, sənaye burjuaziyasının ürəyinə vahimə salsın və hələ onun özündən asılı olmayan hökumətə qarşı mübarizəsini gücdən salsın; burasını da qeyd etməli ki, ümumiyyətlə 1848-ci ildən e`tibarən alman burjuaziyası qırmızı kabusdan daha xilas ola bilmirdi.

Bu siniflər bölgüsü parlamentdə və landtaqlardakı partiyalar bölgüsünün əsasını təşkil edirdi. İri torpaq sahibləri və kəndlilərin bir hissəsi mühafizəkarlar kütləsini təşkil edirdilər; sənaye burjuaziyası burjua liberalizminin sağ cinahı olan nasional-liberalları təşkil edirdi, halbuki burjua liberalizminin sol cinahı olan zəifləmiş demokratik partiya və ya tərəqqipərvərlər partiyası deyilən partiya xırda burjuaziyadan ibarət idi və burjuaziyanın bir hissəsi, həmçinin fəhlələrin bir qismi buna kömək edirdi. Nəhayət, sosial-demokratiyanın şəxsində fəhlələrin öz müstəqil partiyası vardı və bu partiyaya xırda burjualar da daxil idi.

Bismarkın vəziyyətində və onun kimi keçmiş olan bir adam yaranmış şəraiti bir qədər başa düşəndə özünə deməli idi ki, yunkerlər olduğu şəkildə yaşamaq qabiliyyəti olan bir sinif deyildir, bütün varlı siniflərdən yalnız burjuaziya gələcək iddiasında ola bilərdi (biz burada fəhlə sinfindən bəhs etmirik və onun tarixi vəzifəsini başa düşməyi Bismarkdan tələb etmək niyyətində deyilik), buna görə də Bismark öz yeni imperiyasının tədricən müasir burjua dövlətinə çevrilməsini nə qədər geniş ölçüdə hazırlayarsa, bu imperiyanın bir o qədər möhkəmliyi təmin edilmiş olar. Həmin şəraitdə Bismark üçün mümkün olmayan şeyi ondan tələb etməyəcəyik. Dərhal parlament idarəsinə keçmək və reyxstaqa (İngiltərədəki nümayəndələr palatasının ixtiyarına verilən hakimiyyət kimi) qəti hakimiyyət vermək mümkün olmazdı və o zaman hətta ağlabatan bir iş deyildi; Bismark diktaturasının parlamentli sormaları onun özünə hələlik zəruri görünməli idi; biz onu heç də ilk zamanlar diktaturanı mühafizə etməkdə təqsirləndirmirik; biz ancaq soruşuruq ki, diktaturadan hansı məqsədlə istifadə etmək lazım idi. Çətin şübhə etmək olar ki, ingilis konstitusiyasına oxşar qayda-qanunun başlanğıcını qoymaq yeni imperiyaya möhkəm əsas və sakit daxili inkişaf təmin etmək perspektivini açan yeganə yol idi. Hər halda məhv olmağa məhkum olan yunkerlərin çox hissəsini öz labüd taleyinin ixtiyarına verməklə onların qalan hissəsindən və yeni ünsürlərdən müstəqil iri torpaq sahibləri sinfini təşkil etmək hələ mümkün görünürdü; bu sinif özü burjuaziyanın ancaq bəzəkli yuxarı hissəsi olardı və burjuaziya hətta bütün hakimiyyəti öz əlində saxladıqda bu sinfə dövlətdə rəsmi nümayəndəlik və eyni zamanda ən gəlirli vəzifələr və çox güclü nüfuz verməli olardı. Vaxtı gələndə imtina etmək hər halda mümkün olmayan siyasi güzəştləri burjuaziyaya verməklə (varlı siniflərin nöqteyi-nəzərindən, heç olmazsa, belə fikir yeritmək lazım idi), ona bu güzəştləri tədricən və hətta hərdəbir və kiçik ölçüdə etməklə, yeni imperiyanı, heç olmazsa, elə bir yola yönəltmək olardı ki, bu yolda yeni imperiya, onu siyasi cəhətdən çox ötüb keçmiş Qərbi Avropa dövlətlərinə çata bilərdi, feodalizmin son qalıqlarından və bürokratik dairələrdə hələ çox güclü olan filisterlik ənənəsindən, nəhayət, azad ola bilərdi və başlıca olaraq, yeni imperiyanın heç də gənc olmayan baniləri fani həyatdan çəkilib onunla vidalaşan zamanadək öz ayaqları üstündə durmaq iqtidarında olardı.

Həm də bunu etmək o qədər də çətin deyildi. Nə yunkerlərdə və nə də burjuaziyada hətta orta dərəcədə qətiyyət yox idi. Yunkerlər bunu son altmış il ərzində isbat etmişdilər, dövlət o zaman bu Don-Kixotların müxalifətinə əks olaraq, onların mənafeyinə uyğun tədbirlər görürdü. Uzun çəkən əvvəlki tarix burjuaziyanın da üzüyola olub güzəştə getməyə öyrətmişdi, münaqişədə. n sonra onun yanları bərk ağrıyırdı; o vaxtdan etibarən Bismarkın müvəffəqiyyətləri burjuaziyanın göstərdiyi müqaviməti daha çox gücdən salmışdı, qorxunc şəkildə artan fəhlə hərəkəti qarşısında onun duyduğu vahimə isə işin qalanını görüb başa çatdırmışdı. Bu şəraitdə burjuaziyanın milli istəklərini həyata keçirən adam, burjuaziyanın siyasi tələblərini həyata keçirməkdə heç bir çətinlik çəkmədən ona əlverişli olan hər bir sürətə riayət edə bilərdi, bu sürət

isə, ümumiyyətlə, onsuz da böyük deyildi. Bu adam ancaq məqsədi aydın təsəvvür etməli idi.

Varlı siniflərin nöqteyi-nəzərindən bu, ağlabatan yekənə yol idi. Fəhlə sinfinin nöqteyi-nəzərindən aydın idk ki, burjuaziyanın möhkəm hökmranlığını qurmaq vaxtı çox gecikmişdir. Almaniyada iri sənaye və onunla birlikdə burjuaziya və proletariat elə bir zamanda əmələ gəlmişdi ki, proletariat bu burjuaziya ilə, demək olar, eyni zamanda siyasət meydanına müstəqil şəkildə atıla bilərdi, deməli; hər iki sinif arasındakı mübarizə hələ burjuaziya siyasi hökmranlığı təklikdə və ya üstün bir qüvvə olaraq, öz əlinə keçirməzdən əvvəl başlanmışdı. Lakin Almaniyada burjuaziyanın sakit və möhkəm hökmranlığının vaxtı həttə keçmiş olsa da, 1870-ci ildə ümumiyyətlə varlı siniflərin nöqteyi-nəzərindən hələ də ən düzgün siyasət burjuaziyanın bu hökmranlığına gedən yol idi. Doğrudan da, qanunvericilikdə və idarə işində çürüyən feodalizm zamanının hökm sürməkdə davam edən bir yığın qalıqlarını ancaq bu yolla aradan qaldırmaq olardı; böyük Fransa inqilabının bütün nailiyyətlərini Almaniya zəmininə ancaq bu yolla tədricən keçirmək olardı,—bir sözlə, Almaniyanın köhnə dəbli çox uzun hörüyünü kəsib onu şüurlu olaraq və qəti surətdə, müasir inkişaf yoluna yönəltmək, onun siyasi quruluşunu özünün sənaye sahəsindəki inkişafına uyğun hala gətirmək mümkün olardı. Nəhayət, sonralar, burjuaziya ilə proletariat arasında labüd olan mübarizə başlayan zaman bu mübarizə 1848-ci ildə Almaniyada müşahidə etdiyimiz kimi qarışıqlıq, anlaşılmazlıq, bir-biri ilə çarpazlaşan mənafe və çəşqınlıq şəraitində cərəyan etməyib, heç olmazsa, normal şəraitdə cərəyan edərdi və hər kəs mübarizənin nə üçün edildiyini görə bilərdi. Fərq yalnız bundadır ki, bu dəfə yalnız varlı siniflər çaşıb qalardılar; fəhlə sinfi nə istədiyini bilir.

1871-ci ildə Almaniyada əmələ gələn şəraitdə Bismark kimi bir adam, doğrudan da, müxtəlif siniflər arasında manevr etmək siyasətinə əl atmalı olurdu. Bunun üstündə onu qınamaq lazım gəlmir. Söhbət ancaq bu barədə gedirdi ki, bu siyasət nə məqsəd güdürdü? əgər bu siyasət şüurlu olaraq və möhkəm şəkildə, nə sürətlə olursa-olsun, nəticə e'tibarı ilə burjuaziyanın hökmranlığına can atırdısa, onda bu siyasət tarixi inkişafa, varlı siniflərin mövqeyindən yeridilən siyasət üçün ümumiyyətlə mümkün olduğu dərəcədə uyğun idi. Əksinə əgər, bu siyasət köhnə Prussiya dövlətini mühafizə etmək və Almaniyanı tədricən prussiyalaşdırmağa can atırdısa, onda bu siyasət mürtəce siyasət idi və nəhayət müvəffəqiyyətsizliyə uğramağa məhkumdur. Əgər bu siyasət ancaq Bismarkın hakimiyyətini mühafizə etməyə can atırdısa, onda bu siyasət bonapartçı siyasət idi və hər cür bonapartizm necə qurtarmışsa, bu siyasət də o cür qurtarmalı idi.

Ən yaxın vəzifə imperiyanın konstitusiyası idi. Material olaraq, bir tərəfdən Şimali Almaniya ittifaqının konstitusiyası, digər tərəfdən də Cənubi Almaniya dövlətləri ilə bağlanan müqavilələr²⁵⁶ var idi. Bismarka konstitusiya yaratmaqda kömək edəcək amillər bir tərəfdən Ittifaq şurasında təmsil olunan sülalələr, digər tərəfdən isə reyxstaqda təmsil edilən xalq idi. Sülalələrin iddialarına Şimali Almaniya ittifaqının

konstitusiyası və müqavilələr müəyyən hədd qoymuşdu. Xalq, əksinə, siyasi hakimiyyətdə öz payının xeyli artırılmasını iddia edirdi. Xalq xarici müdaxilədən öz istiqlaliliyyətini və birliyini (birlikdən bəhs etmək mümkün olduğu dərəcədə) vuruşma meydanında qazanmışdı, bu istiqlaliliyyətdən necə istifadə etmək, bu birliyi əyani şəkildə necə həyata keçirmək və ondan necə istifadə etmək məsələsini birinci növbədə məhz xalq həll etməli idi. Əgər xalq Şimali Almaniya ittifaqı konstitusiyasının və müqavilələrin əsaslandığı hüquq prinsiplərini hətta tanımış olsa, bu heç də ona mane olmurdu ki, yeni konstitusiya əsasında xalqın əldə edəcəyi hakimiyyət payı əvvəlkinə nisbətən artıq olsun. Reyxstaq, yeni «birliyi» həqiqətən təcəssüm etdirən yeganə idarə idi. Reyxstaqın səsi nə qədər çox e`tibar qazanırdısa, imperiya konstitusiyası ayrı-ayrı əyalətlərin konstitusiyalarına nisbətən nə qədər müstəqil olsaydı, yeni imperiya bir o qədər sıx birləşməli və bavarialı ilə saksonialı və prussialı bir o qədər dolğun şəkildə bir-birinə qovuşub alman olmalı idilər.

Burnunun ucundan uzağı görən hər bir adam üçün bu tamamilə aydın olmalı idi. Lakin Bismark başqa fikirdə idi. Əksinə, Bismark müharibədən sonra güclənən vətənpərvərlik məstliyindən məhz onun üçün istifadə etdi ki, reyxstaqın əksəriyyətini xalqın hüququnu nəinki yalnız genişləndirməkdən, hətta aydın şəkildə müəyyən etməkdən əl çəkməyə və Şimali Almaniya ittifaqının konstitusiyasındakı və müqavilələrdəki hüquq əsaslarını imperiyanın Konstitusiyasında sadəcə yenidən təkrar etməklə kifayətlənməyə razı salsın. Xalqın siyasi azadlıqlar hüququnu konstitusiyada əks etdirmək üçün xırda partiyalar tərəfindən edilən bütün təşəbbüslər,—o cümlədən hətta Prussiya konstitusiyasından mətbuat, ittifaqlar və yığıncaqlar azadlığına və, kilsənin müstəqilliyinə təminat verən maddələri imperiya konstitusiyasına daxil etmək haqqında katolik mərkəz partiyasının irəli sürdüyü təklif—rədd edildi. Beləliklə, Prussiya konstitusiyası, nə qədər yarımçıq və kəsik olsa da, imperiya konstitusiyasından daha liberal konstitusiya kimi qalırdı. Vergilər hər il səsə qoyulmayıb «qanun üzrə» həmişəlik müəyyən edilirdi, belə ki, reyxstaqın vergiləri təsdiq etmək məsələsində hökumətin dediyini rədd etmək imkanı əlindən alınmışdı. Almaniya xaricdəki konstitusiya aləminin dərk edə bilməyəcəyi Prussiya doktrinası—bu doktrinaya görə hökumət xəzinəyə cingildəyən sikkə ilə gəlir topladığı halda xalqın nümayəndələri xərci ancaq kağız üzərində rədd etmək hüququna malikdir,—Almaniyada bu yolla tətbiq edildi. Lakin, beləliklə reyxstaq ən yaxşı mübarizə vasitələrindən məhrum edilib 1849 və 1850-ci illərdə konstitusiyanın gözdən keçirilərək, dəyişdirilməsi, mantöyfelçilik, konstitusiya münaqişəsi və Sadova nəticəsində gücdən düşən Prussiya palatasının miskin vəziyyətinə düşdüyü halda, Ittifaq şurası köhnə Ittifaq seyminin yalnız kağız üzərində malik olduğu hakimiyyətdən əsasən bütün dolğunluğu ilə istifadə edir, həm də həqiqətdə istifadə edir, çünki o Ittifaq seyminin əl-qolunu bağlayan buxovlardan azaddır. Ittifaq şurası qanunvericilik məsələlərində reyxstaqla yanaşı həlledici səsə malik olmaqdan əlavə yüksək inzibati instansiyadır, imperiya qanunları» nı həyata keçirmək haqqında təlimat verir və bundan başqa «imperiya qanunları həyata keçiriləndə əmələ gələn nöqsanlar haqqında..», yəni başqa mədəni ölkələrdə ancaq

yeni. qanun verməklə aradan qaldırıla biləcək neqsanlar haqqında (ədliyyə işində ən dolaşq mübahisəli hallara çox bənzəyən 7-ci maddə, 3-cü abzas) qərarlar verir.

Beləliklə, Bismark özü üçün başlıca istinadgahı milli birliyi təmsil edən reyxsstaqda deyil, partikulyar pərakəndəliyin nümayəndəsi olan Ittifaq şurasında axtarırdı. Bismark özünü milli ideyanın tərəfdarı kimi göstərsə də, həqiqətdə millətin və ya onun nümayəndələrinin başında durmağa onun mərdliyi çatmadı; o demokratiyaya deyil, demokratiya ona xidmət etməli idi; o xalqa bel bağlamırdı» əksinə, daha çox pərdə dalında şübhəli intriqalar düzəltmək, diplomatik vasitələrlə, qamçı və qoğal siyasəti yeritməklə Ittifaq şurasında, şiltaq olsa da, əksəriyyət düzəltmək bacarığına bel bağlayırdı. Biz indiyədək bu adamı necə tanıyıırıqsa, burada qarşımızda aşkara çıdan bu görüş dairəsi darlığı və baxış alçaqlığı onun xarakterinə tamamilə uyğundur. Buna baxmayaraq heç də təəccüb etməmək olmaz ki, nə səbəbə onun böyük müvəffəqiyyətləri, heç olmazsa, bir an üçün öz səviyyəsindən yuxarı qalxmasına kömək etmədi.

Lakin yaranmış vəziyyətdə bütün iş imperiya konstitusiyasına yeganə möhkəm ox, məhz imperiya kansleri verməkdən ibarət oldu. Ittifaq şurasını elə bir vəziyyətə qoymaq lazım idi ki, bu vəziyyətdə imperiya kanslərinin hakimiyyətindən başqa heç bir məs'ulyyətli icra hakimiyyəti ola bilməsin, buna görə də məs'ulyyətli imperiya nazirlərinin olması imkanı aradan qaldırılırdı. Həqiqətən, məs'ulyyətli hökumət təyin etməklə imperiyanın idarə olunmasını nizama salmaq üçün edilən hər bir cəhdə Ittifaq şurasının hüququna qəsd etmək nəzəri ilə baxılırdı və aradan qaldırılmaz bir müqavimətlə qarşılanırdı. Tezliklə aşkar oldu ki, konstitusiya Bismarkın «ölçüsü ilə biçilmişdir». Bu konstitusiya Bismarkın təkbaşına hökmranlığı yolunda atılan sonrakı addım idi, bu da reyxsstaqdakı partiyalar arasında, habelə bonapartizm yolundakı yeni addım olan Ittifaq şurasındakı partikulyar dövlətlər arasında tarazlıq saxlamaqla həyata keçirilirdi.

Həm də, demək olmaz ki, imperiyanın yeni konstitusiyası, Bavariya və Vürtembergə edilən bə'zi güzəştlər nəzərə alınmazsa, doğrudan-doğruya geriye atılmış bir addım idi. Lakin konstitusiya barəsində deyilə biləcək sözün ən yaxşısı elə budur. Burjuaziyanın iqtisadi tələbləri əsasən ödənilib təmin edilmişdi, onun siyasi iddialarına isə, nə qədər ki, burjuaziya bu iddiaları hələ irəli sürürdü, konstitusiya münaqişəsi dövründə olduğu kimi, yeni hədlər qoyulmuşdu.

Nə qədər ki, burjuaziya hələ siyasi iddialar irəli sürürdü! Doğrudan da, inkar etmək olmaz ki, nasional-liberalların ağzında bu iddialar çox təvazökar ölçüyədək azalmışdı və hər gün daha çox azalırdı. Bu cənablar Bismarkın onlarla əməkdaşlığı asanlaşdırmasını nəinki tələb etmirdilər, əksinə, mümkün olan hər yerdə, bir çox hallarda isə hətta mümkün olmadığı və ya yol verilmədiyi yerlərdə də onun xoşuna gəlməyə sə'y edirdilər. Onlara nifrət etməsi üstündə heç kəs Bismarkı təqsirləndirməz, – məgər onun yunkerləri ondan, heç olmazsa, zərre qədər yaxşı və mərdidirlərmi?

Imperiyanın birliyini yaratmaq lazım gəlirdi digər bir sahə pul tədavülü sahəsi idi ki, bu da 1873–1875-ci illərdəki sikkə və bank qanunvericiliyi ilə nizama salındı. Qızıl

valyutanın tətbiq edilməsi böyük bir tərəqqi idi, lakin o çox ləng və böyük tərəddüdlə, tətbiq edilirdi və hələ indiyədək qəti şəkildə möhkəmlənməmişdir. Qəbul edilən pul sistemini hələ 30-cu illərin sonunda Zötber təklif etmişdi və bunun əsasını talerin üçdə biri olub on hissəyə bölünən marka təşkil edirdi; fe'lən pul vahidi iyirmi markalıq qızıl sikkə oldu. Onun dəyərini, demək olar, gəzə dəyməyən şəkildə dəyişdirməklə bu pul ya ingilis sovereninə, ya 25 franklıq qızıl sikkəyə, ya da 5 dollarlıq amerikan qızıl sikkəsinə tamamilə bərabər etmək və beləliklə dünya bazarının başlıca üç pul sistemindən birinə qovuşmaq olardı. Lakin öz xüsusi pul sistemini yaratmağı üstün tutdular, bununla da heç bir ehtiyac olmadan ticarəti və məzənnə hesablarını çətinləşdirdilər. Imperiya xəzinə biletləri və banklar haqqındakı qanunlar xırda dövlətlərin və bunların banklarının qiymətli kağız ehtikarı ilə məşğul olmalarını məhdudlaşdırdı və o zaman başlanan iflas üzündən, hələ bu sahədə səriştəsi olmayan Almaniya üçün tamamilə münasib qədər ehtiyatlı olmağı nəzərdə tuturdu. Burjuaziyanın iqtisadi mənafeyi burada da, ümumiyyətlə, müvafiq şəkildə nəzərə alınmışdı.

Nəhayət, məhkəmə hüququ sahəsində də razılaşdırılmış vahid qanunvericilik tətbiq etmək lazım idi. Imperiya səlahiyyətinin maddi mülki hüquqa şamil edilməsinə orta alman dövlətlərinin müqaviməti aradan qaldırılmışdı, lakin mülki kodeks hələ tərtib edilmək prosesində idi, halbuki cinayət kodeksində, cinayət və mülki mühakimədə, ticarət hüququnda, müsabiqə nizamnaməsində və mühakimə üsulunda vahid qayda qoyulmuşdu. Xırda dövlətlərdə qüvvədə olan çürbəcür, formal və maddi, hüquq əsaslarını aradan qaldırmaq burjua cəmiyyətinin daha da inkişaf etməsi üçün özliyundə vacib bir tələb idi,—yeni qanunların başlıca xidməti, onların məzmunundan çox, bu çürbəcür hüquq əsaslarını aradan qaldırmasıdır.

İngilis hüquqçusu hüququn elə bir tarixi inkişafına istinad edir ki, bu hüquq qədim german azadlığının xeyli hissəsini orta əsrlərdən keçirib mühafizə etmişdir, bu hüquq XVII əsrdəki iki inqilabın rüşeym halında boğduğu polis dövlətinin nə olduğunu bilmir və vətəndaşlıq azadlığının iki əsrlik fasiləsiz inkişafı nəticəsində öz yüksək nöqtəsinə çatır. Fransız hüquqçusu elə böyük inqilaba istinad vdir ki, feodalizmi və mütləqiyyətçi polis özbaşınalığını tamamilə məhv edib təzəcə əmələ gəlmiş müasir cəmiyyətin iqtisadi həyat şəraitini Napoleonun hamıya e'lan etdiyi klassik kodeksində hüquq normaları dilinə çevirmişdi. Bəs bizim alman hüquqçularının istinad etdikləri tarixi əsas nədir? Orta əsr qalıqlarının əsrlər boyu davam edən, passiv və bir çox hallarda xaricdən vurulan zərbələrlə uyğunlaşdırılan və indiyədək başa çatdırılmayan çürüməsi prosesindən başqa heç bir şey; iqtisadi cəhətdən geri qalmış bir cəmiyyət ki, burada feodal yunker və sex ustası öz yeni təcəssüm axtarışlarında bir kabus kimi veyllənirlər; eləbir hüquq qayda-qanunu ki, orada monarxların gizli ədliyyəsinin 1848-ci ildə ləğv edilmiş olmasına baxmayaraq, polis özbaşınalığı indiyədək hər gün onda yeni yarıqlar açır. Yeni imperiya kodekslərinin yaradıcıları pis məktəblərin bu ən pisindən çıxmışlar və müəlliflər necədirsə, onların işi də eləcə oldu. Xalis hüquq cəhəti hələ bir tərəfdə dursun, bu kodekslərdə siyasi azadlığın yeri çox dardır. Əgər şəffənlər məhkəməsi²⁵⁷

burjuaziya ilə» xırda burjuaziyaya fəhlə sinfini cilovlamaqda iştirak etmək imkanı verirsə, onda dövlət, andlı iclasçılar məhkəməsinin səlahiyyətini məhdudlaşdırmaqla burja müxalifətinin yenidən törəməsi təhlükəsindən özünü mümkün qədər təmin edir. Cinayət kodeksinin siyasi maddələri çox zaman o qədər qeyrimüəyyən və hər cür yozula biləndir ki, sanki indiki imperiya məhkəməsinin ölçüsü ilə, bu məhkəməzisə həmin maddələrin ölçüsü ilə biçilmişdir. Özlüyündə aydındır ki, yeni kodekslər Prussiya hüququna–qanunlar məəcəlləsinə nisbətən irəliyə doğru atılmış bir addımdır və bizim günlərimizdə Ştekker, hətta sünnət edilmiş olsaydı da, bu məəcəllədən daha dəhşətli bir şey quraşdırı bilməzdi. Lakin indiyədək fransız hüququnun qüvvədə olduğu əyalətlər onun solmuş surəti ilə klassik əsli arasındakı fərqi çox kəskin şəkildə hiss edirlər. Məhz nasional-liberalların öz proqramlarından əl çəkmələri dövlət hakimiyyətinin vətəndaşlıq azadlıqları hesabına bu cür qüvvətlənməsini mümkün etdi ki, bu da həqiqətən geriye doğru atılan ilk addımdır.

Mətbuat haqqındakı imperiya qanununu da qeyd etmək lazımdır. Buraya aid olan maddi hüququn əsas cəhətləri cinayət kodeksində nizama salınmışdı; beləliklə həmin qanunun başlıca məzmunu bütün imperiya üçün eyni şəkildə olan formal təriflərin müəyyən edilməsindən və bəzi yerlərdə hələ mövcud olan kirrə və ştempel rüsumlarının ləğv olunmasından ibarət idi ki, o da bununla belə həmin sahədə əldə edilən yeganə tərəqqi idi.

Prussiya özünü bir dəfə də nümunəvi dövlət kimi göstərə bilsin deyə burada özünüidarə adlanan sistem tətbiq edildi. Vəzifə feodalizmin ən biabırçı qalıqlarını aradan qaldırmaqdan və eyni zamanda hər şeyi mümkün qədər olduğu kimi saxlamaqdan ibarət idi. Mahallar haqqındakı əsasnamə²⁵⁸ buna xidmət etdi. Yunker cənablarının senyorluq polis hakimiyyəti anaxronizm oldu. Bu hakimiyyət sözdə bir feodal imtiyazı kimi ləğv edildi, lakin müstəqil zemstvo mahalları [Gutsbezirkel] yaradılmaqla fe'lən yenidən bərpa olundu; bu mahalların daxilində mülkədar ya özü kənd icması ağsaqqalı [landlicher Gemeindevorsteher] səlahiyyəti ilə zemstvo rəisi [Gutsvorsteher] kimi çıxış edir, ya da belə bir rəisi təyin edir; yunkerlərin bu hakimiyyəti fe'lən inzibati mahal [Amtsbezirk] daxilində bütün polis hakimiyyətinin və polis hüquq səlahiyyətinin mahal rəisinə [Amtsvorsteher] verilməsi sayəsində də yenidən bərpa edildi; aydındır ki, kənd yerlərində belə mahal rəisi, demək olar, ancaq iri torpaq sahibi idi; beləliklə kənd icmaları da onun nəzarəti altına keçirdi. Feodal imtiyazları ayrı-ayrı şəxslərin əlindən alınmışdı, lakin bu imtiyazlarla bağlı olan tam hakimiyyət bütün sinfin ixtiyarına verilmişdi. İngilis iri torpaq sahibləri buna bənzər fırldaqçı üsullarla barışıq hakimləri və kənd inzibati idarələrində, polisdə və aşağı məhkəmə orqanlarında ağa oldular və beləliklə yeni, müasirləşdirilmiş titullarla idarə işində bütün çox mühüm vəzifələrdən gələcəkdə istifadə etmək imkanını özlərinə təmin etdilər, halbuki köhnə feodal formasında özlərinə bu vəzifələri hifz edə bilməzdilər. Lakin ingilis və alman «özünüidarə» sistemləri arasındakı yeganə bənzərlik bundadır. Mən istərdim bir ingilis nazirini görüm ki, yerlərdə seçilən vəzifəli şəxsləri təsdiq etmək lazım gəldiyini cür'ət edib parlamentdə təklif edə bilsin, seçki

nəticəsi xoşa gəlməyəndə hökumət bu şəxslərin əvəzində məcburi surətdə müavinlər təyin etsin, Prussiyadakı landratların, mahal idarələri üzvlərinin və oberprezidentlərinin səlahiyyətinə malik olan dövlət məmurları vəzifələri düzəldilsin, dövlət orqanlarının mahallar əsasnaməsi ilə nəzərdə tutulan icmaların, xırda inzibati vahidlərin və mahalların daxili işlərinə qarışmaq hüququ həyata keçirilsin, və nəhayət, ingilis dilində danışılan və ingilis hüququnun qüvvədə olduğu ölkələrdə heç eşidilməmiş özünü müdafiə etmək hüququnun qadağan olunması tətbiq edilsin, halbuki mahallar əsasnaməsinin, demək olar, hər səhifəsində biz bunların hamısına təsadüf edirik. Mahal məclisləri və əyalət landtaqdarı hələ də köhnə feodal üsulu ilə üç silkin-iri torpaq sahiblərinin, şəhərlərin və kənd icmalarının nümayəndələrindən tərtib edildiyi halda, İngiltərədə hətta ən ifrat mühafizəkar hökumət qraflıqlarda bütün idarə işini, demək olar, ümumi səsvermə ilə seçilən orqanların ixtiyarına verməyi nəzərdə tutan qanun layihələri təklif edir²⁵⁹. Şərqdəki altı əyalət üçün mahallar əsasnaməsinin layihəsi (1871-ci il) Bismarkın Prussiyalı Almaniya daxilində heç də əritmək fikrində olmadığına ilk işarə idi, əksinə, o, köhnə prussiyalılığın möhkəm qalası olan bu altı Şərq əyalətini daha da möhkəmləndirmək niyyətindədir. Yunkerlər öz hökmranlıqlarını təmin edən bütün çox mühüm mövqeləri dəyişdirilmiş adlarla mühafizə etdilər, Almaniyanın ilotları isə, bu yerlərin kənd təsərrüfatı fəhlələri, həş muzdurlar, Həm də günəmuzd işləyənlər, əvvəllərdə olduğu kimi, fəhlə təhkimli vəziyyətində qaldılar və ancaq iki ictimai vəzifə görməyə buraxılırlar: əsgərlik edirdilər və reyxstaq seçkilərində səs verən heyvan sürüsü kimi yunkerlərə xidmət edirdilər. Bismarkın bununla inqilabi sosialist partiyasına göstərdiyi xidmət təsvirə gəlmir və hər cür təşəkkürə layiqdir.

Lakin yunker cənablarının kütbeyinliyi haqqında nə deyəsən ki, ancaq onların mənafeyi nəzərdə tutularaq tərtib olunan və onların feodal imtiyazlarını yalnız azacıq müasirləşdirilmiş ad altında yenə də mühafizə etmək mənafeyinə xidmət edən mahallar haqqındakı bu əsasnamədən onlar ərköyün böyüdülmüş uşaqlar kimi əlləri və ayaqlarını yerə vura-vura üz döndərməyə başladılar? Prussiya ağalar palatası və ya, daha doğrusu, yunkerlər palatası, demək olar, bir il vaxt itirdikdən sonra bu layihəni əvvəlcə rədd etdi və ancaq 24 yeni «ağa» təyin edilərək, «perlər palatası yeniləşdiriləndən» sonra qəbul etdi. Prussiya yunkerləri bu işdə özlərini yenə də xırdaçılar, atillər, millətin həyatında ingilis iri torpaq sahiblərinin həqiqətən etdiyi kimi tarixi rol oynamağı bacara biləcək böyük müstəqil partiyanın özəyini təşkil etmək iqtidarında olmayan islahedilməz irticaçılar kimi göstərdilər. Onlar bununla ağıllarının tamamilə olmadığını sübut etdilər; Bismarka ancaq bu qalırdı ki, yunkerlərin heç möhkəm xarakteri də olmadığını bütün dünya qarşısında nümayiş etdirdi» az-çox bacarıqla göstərilən təzyiq onları «sans phrase» (qeyd-şərtsiz. *Red.*) Bismarkın iartiyasına çevirdi. «Kulturkampf» buna xidmət etməli idi.

Prussiya-Almaniya imperiyası planının həyata keçirilməsi buna qarşı bir əkszərbə olaraq, Prussiya əleyhinə olub əvvəlki pərakəndə inkişafa arxalanan bütün elementlərin tək bir partiyada birləşməsinə səbəb olmalı idi. Bu alabəzək elementlər ümumi bayraqlarını ultramontanlıqla²⁶⁰ tapdılar. Bir tərəfdən, papanın qüsursuzluğu haqqındakı

yeni ehkama qarşı hətta çoxlu ortodoks katoliklər içərisində adi sağlam düşüncənin həyəcana gəlməsi, digər tərəfdən isə, kilsə vilayətinin yox edilməsi və papanın Romadakı əsirliyi²⁶¹ deyilən hadisə katolisizmin bütün mübariz qüvvələrini daha yaxından birləşdirməyə məcbur eqdi. Beləliklə, hələ müharibə zamanı, 1870-ci ilin payızında, Prussiya landtaqında xüsusi katolik mərkəz partiyası təşkil olundu; bu partiya 1871-ci ildəki birinci Almaniya reyxstaqına ancaq 57 nəfər keçirmişdi, sonra isə hər bir yeni seçkidə güclənib nəhayət onların sayını yüzdən yuxarı çıxartdı. Bu partiya ən müxtəlif elementlərdən ibarət idi. Prussiyada onun başlıca qüvvəsini hələ də özlərinə «istər-istəməz prussiyalı» nəzəri ilə baxan Reyn xırda kəndliləri; sonra–Vestfaliyanın Münster və Paderborn yepiskopluqlarında və katolik Sileziyadakı katolik mülkədarlar və kəndlilər təşkil edirdi. İkinci iri kontingent Cənubi Almaniya katoliklərindən və xüsusən bavarialılardan cəlb olunurdu. Lakin mərkəzin qüvvəsi katolik dinindən daha çox ondan ibarət idi ki, o, Almaniya indi hökmranlıq etmək iddiasında olan xüsusi prussiyaçılığa qarşı xalq kütlələrinin bəslədiyi ədavəti ifadə edirdi. Bu ədavət xüsusilə katoliklərin yaşadığı yerlərdə hiss edilirdi; bununla birlikdə orada indi Almaniya kənara atılmış Avstriyaya rəğbət bəsləniliydi. Bu iki tanınmış cərəyana uyğun olaraq, mərkəz qəti partikulyar və federalist mövqe tutdu.

Reyxstaqın yerdə qalan xırda fraksiyaları mərkəzin bu əsas antiprussiya xarakterini dərhal duydular; onlar sosial-demokratlar kimi milli və ümumi xarakterdə olan səbəblər üzündən deyil, əksinə, yerli mülahizələrə görə Prussiya əleyhinə idilər. Yalnız katoliklər–polyaklar və elzaslılar–deyil, hətta protestantlarvelflər²⁶² də mərkəz partiyası ilə sıx ittifaqa daxil oldular. Liberalburjua fraksiyaları ultramontan adlananların əsl xarakterini özlərinə heç vaxt tamamilə aydınlaşdırma bilməsələr də, mərkəzi «vətən tanımayan» və «imperiyaya düşmən» e`lan etdikdə şeylərin həqiqi vəziyyətinin necə olduğunu müəyyən dərəcədə başa düşdükələrini aşkar etdilər... (Burada əlyazmasının ardı kəsilir. *Red.*).

1887-ci il dekabrın sonunda–1888-ci ilin martında yazılmışdır.

İlk dəfə «Die Neue Zeit» jurnalında, Bd. I. №№ 22–26, 1895–1896, çap edilmişdir.

F.ENGELS

1891-ci il Sosial-Demokrat Proqramı Layihəsinin Tənqidinə Dair²³⁶

İndiki layihənin əvvəlki proqramdan fərqi çox böyük üstünlükləri olmasındadır¹. Köhnəlib vaxtı keçmiş spesifik ləssalçılıq ən`ənəsinin də, vülqar sosializm ən`ənəsinin də güclü qalıqları əsasən çıxarılıb atılmış, bütün layihə nəzəri cəhətdən müasir elm əsasında tərtib edilmişdir ki, bu da onu həmin əsasda muzakirə etməyə imkan verir.

Layihə üç bölməyə ayrılır: I. Əsaslandırma hissəsi. II. Siyasi tələblər. III. Fəhlələrin hüquqlarının müdafiəsinə dair tələblər.

I. ON ABZASDAN IBARƏT ƏSASLANDIRMA HISSƏSİ

Bu hissənin nöqsanı ümumiyyətlə ondan ibarətdir ki, o bir-biri ilə birləşdirilə bilməyən iki şeyi birləşdirməyə: həm proqram, həm də proqramın *təfsiri* olmağa sə'y göstərir. Ehtiyat edirlər ki, qısa və inandırıcı yazılsa, kifayət qədər anlaşılmaz, buna görə mətnə izahlar əlavə edirlər, bu da sözü uzatmağa və uzunçuluğa gətirib çıxarır. Mənim zənnimcə, proqram mümkün qədər qısa və dəqiq olmalıdır. Əcnəbi sözə, yaxud dərhal anlaşılmayan ibarəyə rast gəlsən də, eybi yoxdur. Yığıncaqlarda edilən şifahi məruzələr, mətbuatda verilən yazılı izahat lazım olan hər şeyi aydınlaşdırar, onda başa düşülmüş qısa və təsirli ibarə yaddaşda həkk olub şüara çevrilər; söz yığınınından ibarət mülahizələr isə heç bir zaman belə olmur. Həddindən çox şeyi sadəliyə qurban vermək, fəhlələrimizin əqli qabiliyyətinə və təhsil səviyyəsinə lazımı qədər qiymət verməmək olmaz. Fəhlələrimiz ən qısa, ən yığcam proqramın onlara verə biləcəyindən qat-qat çətin şeyləri başa düşmüşlər; müstəsna qanun²³ dövrü hərəkəta yeni qoşulan kütlələr arasında hərtərəfli biliklərin yayılmasını çətinləşdirib ayrı-ayrı yerlərdə hətta qeyri-mümkün etmiş olsa da, təbliğat ədəbiyyatımızı maneəsiz saxlamaq və oxumaq üçün yenidən imkan yarandığı bir zamanda bu kəsirin yeri köhnə kadrların rəhbərliyi altında tezliklə doldurulacaqdır.

Mən bütün bu bölməni daha qısa şərh etməyə çalışacağam, əgər buna müvəffəq olsam, onu əlavə edəcəyəm və ya sonra göndərəcəyəm, indi isə 1-cidən 10-cuyadək ayrı-ayrı abzaslara keçirəm.

1-ci abzas.—«*Bölmə*» və i.a., «mədənlərin, şaxtaların, qazmaların»—eyni məfhumu ifadə etmək üçün üç söz işlədilmişdir, ikisi atılmalıdır. Mən *mədənlər* [Bergwerke] sözünü saxlayardım,—axı bizdə bunların hətta dümdüz yerdə olanları belə adlanır,—və hamısını bu ən çox işlənən sözlə ifadə edərdim. Əvəzində: «*dəmiryolların və başqa rabitə vasitələrinin*» sözlərini artırardım.

2-ci abzas.—Mən burada: «*İctimai əmək vasitələri öz mənimşəyicilərinin (və ya sahiblərinin) əlində*» sözlərini, həmçinin daha aşağıda «əmək vasitələri *sahiblərindən* (və ya mənimşəyicilərindən)... asılılıq» və i.a. sözlərini əlavə edərdim.

Bu cənabların bütün bu vasitələri mənimşəyib öz «*fərdi əmlakına*» çevirdikləri daha 1-ci bənddə göstərilmişdir və onu burada yenidən təkrar etməkdən məqsəd hökmən «inhisarçılar» sözünü mətnə salmaqdır. Lakin bu iki sözün heç biri mə'naya bir şey əlavə etmir. Proqramda olan artıq şey isə onu zəiflədir.

«*Cəmiyyətin yaşaması üçün zəruri əmək vasitələri*»

—bunlar həmişə məhz mövcud şeylərdir. Nə qədər ki, buxar maşını meydana gəlməmişdi, onsuz da keçinirdilər, amma indi bu artıq mümkün olmazdı. Zəmanəmizdə bütün əmək vasitələri birbaşa və ya dolayı yolla—ya öz quruluşu e'tibarı ilə, ya da ictimai əmək bölgüsü nəticəsində—*ictimai əmək vasitələri* olduğuna görə, bu üç söz: indiki zamanda meydana olan məfhumu kifayət dərəcədə ifadə edir, özü də yanlış şərh üçün heç bir bəhanə yeri qoymayaraq düzgün ifadə edir.

Əgər bu bəndin sonu Internasional Nizamnaməsinin əsaslandırma hissəsindən götürülmüşsə, mənə, yaxşı olardı ki, *bütünlüklə*: «sosial məhrumiyyətin (bu 1 №-dir), əqli alçaldılmanın və siyasi asılılığın» şəklində götürüləydi. Fiziki düşkünlük sosial

məhrumiyyət məfhumuna daxildir, siyasi *asılılıq* isə faktdır, halbuki siyasi *hüquqsuzluq* ancaq nisbi mə'nada düzgün olan təmtəraqlı bir ibarətdir, buna görə də ona proqramda yer olmamalıdır.

3-cü abzas.—Zənnimcə, birinci ibarəni dəyişmək lazımdır.

«*Fərdi mülkiyyətçilərin hökmranlığı şəraitində*».

Birincisi, daha sonra deyilənlər iqtisadi faktdır və iqtisadi cəhətdən də izah edilməlidir. «*Fərdi mülkiyyətçilərin hökmranlığı*» ifadəsi isə belə bir yanlış təsəvvür yaradır ki, deyilənlər guya bu quldur dəstəsinin siyasi hökmranlığından doğmuşdur. İkincisi, bu fərdi mülkiyyətçilər sırasına mənsub olanlar heç də yalnız «kapitalistlər və iri torpaq sahibləri» deyillər (bunun ardınca gələn «burjualar» sözü nə mə'nə daşmalıdır? Bu nədir—üçüncü bir fərdi mülkiyyətçilər sinfidirmi? İri torpaq sahibləri də «burjuadirlərmə?» Bir halda ki, iri torpaq sahiblərindən söz düşmüşdür, Almaniyada bizim bütün siyasi əclaflığımıza öz spesifik mürtəcə möhürünü vuran çox böyük feodalizm qalıqlarına göz yummaq olarmı?). *Kəndlilər və xırda burjualar* da heç olmazsa hələ indi «fərdi mülkiyyətçidirlər»; lakin proqramın heç yerində onların adı çəkilmir, buna görə də elə yazmaq lazımdır ki, bəhs olunan fərdi mülkiyyətçilər kateqoriyasına onlar ümumiyyətlə aid edilməsinlər.

«*Əmək vasitələrinin və istismar olunanların yaratdığı sərvətlərin yığımı*».

«*Sərvət*»: 1) əmək vasitələrindən və 2) həyat vasitələrindən ibarətdir. Odur ki, sərvətin bir *hissəsindən* danışandan sonra, onun digər hissəsindən danışmayıb bütövlükdə sərvətdən danışmaq, bunların ikisinin arasına və bağlayıcısı qoymaq savadsızlıq və məntiqsizlikdir.

«*...kapitalistlərin əlində... getdikcə artan sür'ətlə çoxalır*».

Bəs yuxarıda deyilən «iri torpaq sahibləri» və «burjualar» hanı? Əgər burada təkcə kapitalistlər kifayətdirsə, deməli, yuxarıda da yalnız onların adını çəkmək kifayət edərdi. Təfərrüata vardıda isə təkcə kapitalistlər ümumiyyətlə kifayət deyildir.

«*Proletarların sayı və yoxsulluğu getdikcə daha çox artır*».

Bu belə mütləq şəkildə, burada deyildiyi kimi, doğru deyildir. Fəhlələrin təşkili, onların daim artan müqaviməti *yoxsulluğun artması* üçün mümkün qədər müəyyən əngəl olacaqdır. Lakin *həqiqətən* artan bir şey varsa, o da *yaşayışın tə'minatsızlığıdır*. Məndən olsaydı, bunu əlavə edərdim.

4-cü abzas.

«*Xüsusi kapitalist istehsalının lap mahiyyətinə kök salmış plana uyğunluğun yoxluğu*».

İbarəsini xeyli yaxşılaşdırmağa ehtiyac vardır. Bir ictimai forma, bir iqtisadi mərhələ olmaq e'tibarı ilə kapitalist istehsalı və həmin mərhələ daxilində bu və ya digər şəkildə rast gələn bir *hadisə* olmaq e'tibarı ilə *xüsusi* kapitalist istehsalı mənə mə'lumdur. Bəs *xüsusi*, kapitalist istehsalı nədir?—*Ayrıca* sahibkarın idarə etdiyi istehsaldır; axı, belə bir istehsal getdikcə daha artıq dərəcədə istisna bir hal olur. *Səhmdar cəmiyyətlərinin* idarə etdiyi kapitalist istehsalı artıq heç də *xüsusi* istehsal deyildir, birləşmiş bir çox şəxsin xeyrinə olan istehsaldır. Əgər biz səhmdar cəmiyyətlərindən bütöv sənaye sahələrini

özünə tabe edib inhisara alan trestlərə keçiriksə, burada *təkcə xüsusi istehsal* deyil, habelə *plana uyğunluğun yoxluğu* da qurtarır. «Xüsusi» sözünü pozsanız, bu müddəa da, deyəsən, qəbul edilə bilər.

«Geniş əhali təbəqələrinin var-yoxdan çıxması».

Burjua və xırda burjuaların var-yoxdan çıxdığına bizim guya təəssüf etməkdən əl çəkdiyimizi göstərən bu təmtəraqlı ibarə əvəzinə mən bir sadə faktı qeyd edərdim: «bunlar şəhər və kənd orta təbəqələrinin, xırda burjuaların və xırda kəndlilərin var-yoxdan çıxması nəticəsində varlılarla yoxsullar arasında uçurumu daha da genişləndirir (və ya dərinləşdirir)».

Son iki ibarədə eyni şey iki dəfə təkrar edilir. Mən I bölmənin əlavəsində dəyişikliyin layihəsini verirəm.

5-ci abzas.—«Səbəblərin» əvəzinə «*onun səbəblərinin*» olmalıdır—ehtimal ki, bu sadəcə yazı xətasıdır.

6-cı abzas.—«Mə`dənlər, şaxtalar, qazmalar»—yuxarıda 1-ci abzasa verilən qeydə bax. «*Xüsusi istehsal*»—yuxarıda verilən qeydə bax. Mən belə deyərdim: «Ayrı-ayrı şəxslərin və ya səhmdar cəmiyyətlərinin xeyrinə olan müasir kapitalist istehsalını bütün cəmiyyətin xeyrinə olub qabaqcadan müəyyən olunmuş planla idarə edilən sosialist istehsalına çevirmək,—bundan ötrü və i.a... yaradılır... və yalnız bunun vasitəsi ilə fəhlə sinfi, onunla birlikdə isə cəmiyyətin istisnasız olaraq bütün üzvləri də azadlığa çıxarıla bilər».

7-ci abzas.—Mən I bölmənin əlavəsində təklif edildiyi kimi deyərdim.

8-ci abzas.—«Sinfi cəhətdən şüurlu»—aramızda bu müxtəsər ifadə—tamamilə anlaşılarsa da,—əvəzində mən onun, başa düşülməsini və xarici dillərə tərcüməsini asanlaşdırmaq xatirinə «öz sinfi mövqeyini dərk etmiş fəhlələrlə», yaxud buna bənzər başqa bir şey deyərdim.

9-cu abzas.—Son ibarə «...qoyur... və bununla da iqtisadi istismar və siyasi zülm qüvvəsini birinin əlində birləşdirir».

10-cu abzas.—«Sinfi hökmranlığın» sözlərindən sonra «və siniflərin özlərinin» sözləri çatışmır. Siniflərin məhv edilməsi bizim əsas tələbimizdir, bunsuz sinfi hökmranlığın məhv edilməsi iqtisadi nöqteyi-nəzərdən cəfəngiyatdır. Mən «hamının hüququ uğrunda» əvəzinə «hamının bərabər hüquqları və *bərabər vəzifələri* uğrunda» və i.a. yazmağı təklif edirəm. *Bərabər vəzifələr* bizim üçün burjua-demokratik *bərabər hüquqlarına* xüsusilə mühüm əlavələrdir, zira həmin əlavə burjua-demokratik bərabər hüquqlarını onlara xas olan spesifik burjua mə`nasından məhrum edir.

Mən olsaydım,—«Öz mübarizəsində... qadirdirlər»—deyilən son ibarəni pozardım. Bu ibarə qeyri-müəyyən olduğundan—«bunlar ümumiyyətlə *xalqın* (kim nəzərdə tutulur?) vəziyyətini yaxşılaşdırmağa və... qadirdirlər»—hər cür mə`na verə bilər: himayəçilik rüsumları və ticarət azadlığı, sexlər və sənaye fəaliyyəti azadlığı, torpaq krediti, mübadilə bankları, məcburi çiçək peyvəndi və çiçək peyvəndinin qadağan edilməsi, alkoqolizm və spirtli içkilərin qadağan edilməsi və i.a. və s... O şeyi ki, burada demək *lazım idi*, əvvəlki ibarələrdə artıq deyilmişdir, bütövü tələb edərkən onun hər bir ayrı

hissəsini də nəzərdə tutduğumuzu xüsusi qeyd etməyə isə heç bir lüzum yoxdur; mənə elə gəlir ki, bu, tə`siri zəiflədir. Yox əgər bu ibarə ayrı-ayrı tələblərə keçmək üçün lazımdırsa, onda təxminən belə demək olardı: «sosial-demokratiya *onu bu məqsədə yaxınlaşdırən bütün tələblər* uğrunda mübarizə edir» («tədbirlər və qaydalar» sözləri təkrar olduğu üçün pozulmalıdır). Yaxud daha yaxşı olar açıq deyilsin ki, söhbət nədən gedir, yə`ni deyilsin ki, burjuaziya firsəti əldən qaçırıb nəyi etməmişdirsə, onu etmək lazımdır; mən I əlavədə son ibarəni məhz bu ruhda ifadə etmişəm. Mən bunu sonrakı bölməyə aid qeydlərimlə əlaqədar olaraq, habelə orada irəli sürdüyüm təklifləri əsaslandırmaq üçün vacib hesab edirəm.

II. SIYASI TƏLƏBLƏR

Layihənin siyasi tələblərinin böyük nöqsanı vardır. Əsl deyiləsi şey *orada deyilməmişdir*. Doğrudur, bütün bu 10 tələb ödənilmiş olsaydı, əsas siyasi məqsədimizə çatmaq üçün əlimizdə ən müxtəlif vasitələr daha çox olardı, amma həmin məqsəd özü əldə edilməzdi. Xalqa və onun nümayəndəliyinə verilən hüquqlar nöqtəyi-nəzərindən Almaniya imperiyasının konstitusiyası 1850-ci il Prussiya konstitusiyasının²³⁹ sadəcə surətidir;—o konstitusiyanın ki, maddələrində ən ifrat irtica öz ifadəsini tapmışdır, hökumətə tam hakimiyyət verdiyi halda palatalara vergiləri rədd etmək hüququ belə tə`min etmir və, konstitusiyaya münaqişəsi dövrünün²²⁴ göstərdiyi kimi, hökumət bu konstitusiyaya ilə necə istəsə o cür rəftar edə bilirdi. Reyxstaqın hüquqları tamamilə Prussiya palatası hüquqlarının eynidir, odur ki, Libknexst bu reyxstaqı mütləqiyyətin eybini örtən pərdə adlandırmışdır. Həmin konstitusiyaya və onun qanuniləşdirdiyi Almaniyanın xırda dövlətlərə bölgüsü əsasında, Prussiya ilə Reys-Qreys-Şleys-Lobenşteyn²⁶⁴ arasındakı «ittifaq» əsasında, müttəfiqlərdən birinə neçə kvadrat mil torpaq vermişsə digərinə o qədər kvadrat düym torpaq verən belə bir «ittifaq» əsasında «bütün əmək alətlərini ümumi mülkiyyətə çevirməyi» arzu etmək açıq-aşkar cəfəngiyatdır.

Bu mövzuya toxunmaq qorxuludur. Lakin, bununla belə necə olursa-olsun iş irəlilədilməlidir. Bunun nə qədər zəruri olduğunu məhz indi sosial-demokrat mətbuatının böyük bir hissəsində yayılan opportunizm göstərir. Sosialistlər əleyhinə qanunun bərpa ediləcəyindən qorxduqlarına və ya bu qanunun hökm sürdüyü dövrdə vaxtından əvvəl verilmiş bəyanatları xatırladıqlarına görə istəyirlər ki, indi partiya bütün öz tələblərini dinc yolla yerinə yetirmək üçün Almaniya hazırda mövcud olan qanun-qaydanı qənaətbəxş hesab etsin. Özlərini və partiyayı «müasir cəmiyyətin sosializmə qovuşacağına» inandırmağa çalışarkən heç özlərindən soruşmurlar ki, beləliklə, müasir cəmiyyət eyni zərurətlə öz köhnə ictimai quruluşunu aşırıb-daşmırmı; xərcəng öz qabığını yırtdığı kimi, müasir cəmiyyət də bu köhnə qabığı zorakılıqla yırtmamalıdır, bundan əlavə, o, Almaniya hələ yarımmütləqiyyətçi və sözlə ifadə edilməyəcək dərəcədə dolaşq siyasi quruluşun buxovlarını da parçalayıb dağıtmalı deyildir. Təsəvvür etmək olar ki, xalq nümayəndəliyinin bütün hakimiyyəti öz əlində topladığı ölkələrdə, xalqın çox hissəsinə arxalandıqda konstitusiyaya yolu ilə hər şey

etməyin mümkün olduğu ölkələrdə: Fransa və Amerika kimi demokratik respublikalarda, həmçinin xanədanın pul alıb müqabilində taxt-tacdan əl çəkəcəyi hər gün mətbuatda müzakirə edildiyi və həmin xanədanın xalq iradəsi qarşısında aciz olduğu İngiltərə kimi monarxiyalarda köhnə cəmiyyət dinc yolla yeni cəmiyyətə qovuşa bilərdi. Hökumətin az qala hər şeyə qadir olduğu, reyxstaqın və bütün başqa nümayəndəli idarələrin isə gerçək hakimiyyəti olmadığı Almaniyada buna bənzər bir şey e`lan etmək, həm də heç lüzum olmadan e`lan etmək o deməkdir ki, mütləqiyyətin eybini örtən pərdəni götürüb özün onun çılpaqlığını gizlədən pərdə olursan.

Belə bir siyasət nəticə e`tibarı ilə partiyain ancaq yanlış yola gətirib çıxara bilər. Ümumi, abstrakt siyasi məsələlər ön sıraya keçirilir və bu sürətlə ən yaxın konkret məsələlər,–böyük hadisələr, ilk siyasi böhran baş verəndə özlüyündə dərhal günün növbəti məsələsinə çevrilən məsələlər–ört-basdır edilir. Bundan ancaq o nəticə hasil olmaz ki, partiya həlledici anda birdən-birə köməksiz qalar və həlledici məsələlər heç vaxt müzakirə edilmədiyi üçün bu məsələlər barəsində partiyada aydınlıq və birlik olmaz? Bir zaman baş vermiş himayəçilik gömrükləri əhvalatı, yə`ni himayəçilik gömrüklərinin yalnız burjuaziyaya aid bir məsələ olub fəhlələrə zərər qədər dəxli olmadığına e`lan edildiyi və, deməli, hər kəsin istədiyi kimi səs verə bildiyi zamana aid bu əhvalat yenidən təkrar edilməzmi, halbuki indi bir çoxları əks bir ifrata varır və proteksionizmə qapılan burjuaların əksinə olaraq, Kobden və Braytın iqtisadi sofizmlərini yenidən irəli sürüb xalis sosializm adı ilə xalis mançesterçilik²⁶⁵ təbliğ edirlər? Günün bir dəqiqəlik mənafeyi üzündən böyük, ümdə mülahizələri bu cür unutmaq, bir dəqiqəlik müvəffəqiyyətlərə bu cür can atmaq və gələcək nəticələri nəzərə almadan bu müvəffəqiyyətlər üçün mübarizə etmək, gələcək hərəkəti indiki hərəkətdə bu cür qurban vermək bəlkə də «səmimi» səbəblərdən irəli gəlir. Lakin bu, opportunizmdir və opportunizm olaraq qalır, «səmimi» opportunizm isə, əlbəttə, bütün başqalarından daha təhlükəlidir.

Bəs bu çox incə, lakin çox mühüm maddələr hansılardır?

Birincisi. Əgər şəkk gətirilməyəcək bir şey varsa, o da bundan ibarətdir ki, partiyamız və fəhlə sinfi ancaq demokratik respublika kimi bir siyasi forma şəraitində hakimiyyət başına keçə bilər. Böyük Fransa inqilabının artıq göstərdiyi kimi, demokratik respublika proletariat diktaturası üçün həttə spesifik formadır. [Axı əsla ağlasığan şey deyildir ki, bizim ən yaxşı adamlarımız Mikel kimi imperator nəzdində nazir vəzifəsinə keçməli olsunlar. Doğrudur, qanunlara görə respublika tələbini proqrama birbaşa daxil etməyə, deyəsən, icazə verilmir, hərçənd Fransada bu həttə Lui-Filipp dövründə də mümkün idi, İtaliyada lap indi də mümkündür. Lakin açıq respublikaçı partiya proqramı irəli sürməyin Almaniyada heç mümkün belə olmadığı faktı sübut edir ki, guya bu ölkədə dinc-sakit yolla respublika, həm də təkə respublika deyil, habelə kommunizm cəmiyyəti də qurula biləcəyi xülyası nə qədər güclüdür.

Yeri gəlmişkən deməliyəm ki, respublika məsələsinin, hər halda, üstündən keçmək də olar. Lakin proqrama salınması lazım və mümkün olan bir şey varsa, o da, zənnimcə,

bütün siyasi hakimiyyəti xalq nümayəndəliyinin əlində cəmləşdirmək tələbidir. Əgər bundan irəli getmək mümkün deyilsə, bu özü hələlik kifayətdir.

İkincisi. Almaniya dövlət quruluşunun dəyişdirilməsi. Bir tərəfdən, xırda dövlətlərə bölünməsinə son qoymaq lazımdır: Bavariyanın və Vürtemberqin rezervat hüquqlarının²⁵⁶ hələ mövcud olduğu, məsələn, indiki Turingiya xəritəsinin isə acınacaqlı mənzərə təşkil etdiyi bir zamanda, hünəriniz var, cəmiyyəti inqilabiləşdirin! Digər tərəfdən, Prussiya ləğv olunmalıdır, o özünü idarə edən əyalətlərə parçalanmalıdır ki, Almaniya öz başının üstünü almış spesifik prussiyaçılıqdan xilas olsun. Xırda dövlətlərə bölünməsi və spesifik prussiyaçılıq–indi Almaniyayı sıxıb əzən əkslik mənşəsinin iki tərəfidir, həm də bu tərəflərin biri digərinin mövcud olmasına daim haqq qazandırmalı və onu üzürlü hesab etməlidir.

Bəs indiki Almaniyanın yerini nə tutmalıdır? Məncə, proletariat yalnız vahid və bölünməz respublika formasını tətbiq edə bilər. Federativ respublika Birləşmiş Ştatların şərqində bir maneə olmağa başlamışsa da, ümumən onun olduqca geniş ərazisində hələ indi də zəruridir. İki adada dörd millətin yaşadığı İngiltərədə federativ respublika irədiyə atılmış addım olardı və parlamentin birliyinə baxmayaraq orada üç qanunvericilik sistemi yanaşı mövcuddur. Federativ respublika kiçik İsveçrədə çoxdan bir maneə olmuşdur və orada federativ respublikaya dözmək yalnız ona görə hələ mümkündür ki, İsveçrə Avropa dövlət sisteminin ancaq passiv üzvü roluna qanədir. Almaniyanın İsveçrə kimi federativləşdirilməsi onun üçün geriye atılan böyük bir addım olardı. İttifaq dövləti tam vahid dövlətdən məhz iki şeylə fərqlənir: əvvəlcə, ittifaqa daxil olan hər bir ayrıca dövlətin, hər bir kantonun özünəməxsus mülki qanunları və cəza qanunları, özünəməxsus məhkəmə quruluşu vardır; sonra xalq palatası ilə yanaşı dövlətlərdən seçilən nümayəndələr palatası da vardır və orada hər bir kanton, böyük–kiçikliyiindən asılı olmayaraq, müstəqil surətdə səs verir. Biz bunlardan birincinin öhdəsindən müvəffəqiyyətlə gəlmişik və onu bir daha tətbiq edəcək dərəcədə sadələşdirmə olmayacağıq; ikincisi isə bizdə İttifaq şurası şəklində mövcuddur və bunsuz biz çox gözəl keçinə bilərik, həm də ümumiyyətlə bizim «ittifaq dövlətimiz» tam vahid dövlətə keçiddir. Bizim vəzifəmiz də 1866-cı və 1870-ci illərdə yuxarıdan edilən inqilabı geri döndərməkdən ibarət deyildir, əksinə, aşağıdan hərəkətlə onu lazımınca tamamlamaqdan və yaxşılaşdırmaqdan ibarətdir.

Beləliklə, vahid respublika üzərinə gəlirik. Lakin bu respublika heç də 1798-ci ildə yaradılıb imperatorsuz imperiyadan²⁶⁶ başqa bir şey olmayan indiki Fransa respublikası mənasında deyildir. 1792-ci ildən 1798-ci ilədək Fransanın hər bir departamentinin, hər bir icmasının Amerika nümunəsinə uyğun tam özünüidarə hüququ var idi və biz də buna malik olmalıyıq. Özünüidarəni necə təşkil etməyi və bürokratiyasız necə keçinməyi Amerika və birinci Fransa respublikası bizə göstərmiş və sübut etmişdir, Avstraliya, Kanada və digər ingilis müstəmləkələri isə indi də hələ göstərməkdədir. Həm də belə bir əyalət və icma övünüidarəsi, məsələn, İsveçrə federalizminə nisbətən xeyli azad idarələrdir, doğrudur, orada kanton bütöv federativ dövlət qarşısında çox müstəqildir, lakin eyni zamanda mahal və icma qarşısında da müstəqildir. Kanton

hökumətləri mahal rəislərini və prefektlərini təyin edirlər, ingilis dilli ölkələrdə isə əslə belə bir şey yoxdur və biz gələcəkdə özümüzdə bunu da Prussiya landartları və regirunqsratları kimi qətiyyətlə aradan qaldırmalıyıq.

Bütün bunların proqrama yalnız az bir qismini daxil etmək lazımdır. Mən bunu başlıca olaraq bir də ondan ötrü xatırladıram ki, belə şeylər haqqında açıq danışmağın mümkün olmadığı Almaniyada mövcud olan qaydaların xarakteristikasını verim və eyni zamanda bu qaydaları açıq yolla dəyişdirib kommunizm cəmiyyətinə çevirmək istəyənlərin özlərini aldatdıqlarını qeyd edirəm. Mən daha sonra partiyanın İdarə heyətinə xatırlatmaq istəyirəm ki, qanunvericilikdə xalqın bilavasitə iştirak etməsindən və pulsuz ədalət məhkəməsindən başqa,—biz nəhayət bunlarsız da keçinə bilərik,—digər mühüm siyasi məsələlər də vardır. Ümumi vəziyyət sabit olmadığına görə bugün-sabah həmin məsələlər son dərəcə böyük əhəmiyyət kəsb edə bilər və əgər biz bu məsələləri qabaqcadan müzakirə edib öz aramızda razılığa gəlməsək, onda necə olar?

Lakin aşağıdakı tələb açıq deyilə bilməyən məsələlərə heç olmazsa dolaylı bir işarə kimi proqrama daxil edilə bilər:

«Ümumi seçki hüququ əsasında seçilən məmurlar vasitəsi ilə əyalətdə, mahalda və icmada tam özünüidarə. Dövlət tərəfindən təyin olunan bütün yerli və əyalət hakimiyyət orqanlarının ləğv edilməsi».

Yuxarıda nəzərdən keçirilmiş maddələrlə əlaqədar olaraq başqa proqram tələbləri irəli sürməyin mümkün olub-olmadığı barəsində fikir söyləmək orada, işin içində olan sizlərə nisbətən burada mənim üçün daha çətindir. Lakin yaxşı olardı ki, nə qədər gec deyil, bu məsələlər partiya daxilində müzakirə ediləydi.

1) «Seçki hüququ ilə səs hüququ» arasında, habelə «seçki ilə səsvermə» arasında nə kimi fərq olduğu mənə aydın deyildir. Əgər belə bir fərq qoymaq vacibdirsə, hər halda bunu daha dürüst ifadə etmək və ya layihəyə verilən təfsirdə izah etmək lazım idi.

2) «Xalqın qanun layihələri vermək və onları rədd etmək hüququ». *Bu nəyə aiddir?* Bütün qanunlaramı aiddir, yoxsa xalq nümayəndəliyinin qərarlarına? Bunu əlavə etmək lazım idi.

5) Kilsəni dövlətdən tamamilə ayırmaq. Dövlət istisnasız olaraq bütün dini cəmiyyətləri xüsusi birləşmələr hesab edir. Bu cəmiyyətlər hər cür dövlət vəsaiti yardımından və dövlət məktəblərinə hər cür təsir göstərməkdən məhrum olunurlar. (Axı öz vəsaitləri ilə öz məktəblərini yaratmağı və öz cəfəngiyatlarını orada tədris etməyi onlara qadağan etmək olmaz.)

6) «Məktəbin dünyəvi xarakteri» bəndi bu halda yersiz olur, o əvvəlki paraqrafa aiddir.

8) və 9) Mən burada diqqəti aşağıdakı cəhətə yetirmək istədim: bu bəndlər 1) *vəkilliyi*, 2) *həkimliyi*, 3) *aptekləri*, *diş müalicəsini*, *mamalıq işini*, *xəstəxana işini* və i. a. və i. a. dövlətləşdirməyi tələb edir, sonra daha aşağıda isə fəhlələrin sığorta olunmasını tamamilə dövlətləşdirmək tələbi də irəli sürülür. Bütün bunları c-b Kapriviyyə e'tibar etmək olarmı? Həm də bu, hər cür dövlət sosializmindən imtina etmək haqqında yuxarıda irəli sürülən tələblə uyuşurmu?

10) Burada mən belə deyərdim: «Dövlətdə, mahalda, icmada bütün xərcləri ödəmək üçün tələb olunduğu dərəcədə mütərəqqi... vergi. Bütün dolayı dövlət vergilərinin və yerli vergilərin, rüsumların və i.a. ləğv edilməsi». Yerdə qalanı tə`siri zəiflədən lüzumsuz təfsir və ya əsaslandırmaadır.

III. İQTISADI TƏLƏBLƏR

2-ci bəndə dair. İttifaqlar hüququnu *dövlətdən* də qorumağa başqa yerlərdə olduğundan daha çox Almaniyada ehtiyac vardır.

«Tənzim etmək üçün» və i.a.—son ibarəni müvafiq şəkklə salıb *4-cü bənd kimi* əlavə etmək lazım idi. Bununla əlaqədar olaraq qeyd etmək lazımdır ki, yarısı fəhlələrdən və yarısı sahibkarlardan ibarət olan əmək palataları yaratsaydıq, axmaq vəziyyətə düşərdik. Bu şəraitdə uzun illər ərzində çoxluq daim sahibkarların tərəfində olardı, çünki bunun üçün fəhlələr arasında bircə nəfər yaramazın olması bəsdır. Əgər belə bir qeyd-şərt qoyulmasa ki, mübahisəli hallarda palatanın *hər iki yarısı* öz rə`yini ayrıca verəcəkdir, onda sahibkarlar palatasının və *onunla yanaşı müstəqil fəhlə palatasının* olması daha yaxşı olardı.

Mən axırda xahiş etmək istərdim ki. layihə fransız proqramı²⁶⁷ ilə bir daha tutuşdurulsun, zira orada məhz III bölmədə bə`zi şeylər, deyəsən, daha yaxşı verilmişdir. Vaxtım olmadığından ispan proqramını²⁶⁸, təəssüf ki, axtarıb tapa bilmirəm, bu proqram da bir çox cəhətdən çox yaxşıdır.

I BÖLMƏYƏ ƏLAVƏ

1) «Şaxtalar, qazmalar» sözlərini çıxarmalı, «dəmiryollar və başqa rabitə vasitələri» sözlərini əlavə etməli.

2) İctimai əmək vasitələri öz mənimsəyicilərinin (və ya öz sahiblərinin) əlində istismar vasitələrinə çevrilmişdir. Əmək vasitələrini, yə`ni həyat mənbələrini mənimsəyənlərə fəhlənin buradan irəli gələn iqtisadi tabeliyi bütün köləlik formalarının: sosial məhrumiyyətin, əqli alçaldılmanın, siyasi asılılığın əsasıdır.

3) Bu istismarın hökm sürdüyü şəraitdə istismar olunanların yaratdığı sərvət istismarçıların—kapitalistlərin, iri torpaq sahiblərinin—əlində getdikcə artan sür`ətlə çoxalır; istismarçılarla istismar olunanlar arasında əmək məhsulu bölgüsü getdikcə daha da bərabərsizləşir, proletariyatın sayı və yaşayışının tə`minatsızlığı getdikcə artır və i.a.

4) «*Xüsusi*» (istehsal) sözünü pozmalı, şəhər və kənd orta təbəqələrinin, xırda burjuaların və xırda kəndlilərin var-yoxdan çıxması nəticəsində... daha da pisləşdirir, varlılarla yoxsullar arasında uçurumu daha da genişləndirir (və ya dərinləşdirir), ümumi vəziyyətin sabitsizliyini cəmiyyətin normal halı dərəcəsinə qaldırır və sübut edir ki, ictimai əmək vasitələrinin mülkiyyətçiləri sinfi təsərrüfata rəhbərlik və siyasi rəhbərlik vəzifəsi və qabiliyyətini itirmişdir.

5) «onun» səbəblərinin.

6) ...və ayrı-ayrı şəxslərin və səhmdar cəmiyyətlərinin xeyrinə olan kapitalist istehsalını bütün cəmiyyətin xeyrinə olub qabaqcadan müəyyən olunmuş planla idarə

edilən sosialist istehsalına çevirmək,—bundan ötrü lazım olan maddi və mə'nəvi şərait kapitalizm cəmiyyətinin özü tərəfindən yaradılır və yalnız bunun vasitəsi ilə fəhlə sinfi, onunla birlikdə isə cəmiyyətin istisnasız olaraq bütün üzvləri də azadlığa çıxarıla bilər.

7) Fəhlə sinfini azadlığa çıxartmaq işi fəhlə sinfinin ancaq öz işi ola bilər. Özlüyündə aydındır ki, fəhlə sinfi özünü azadlığa çıxarmaq işini nə kapitalistlərə və iri torpaq sahiblərinə, özünün düşmənlərinə və istismarçılara e'tibar edə bilməz, nə də xırda burjualara və xırda kəndlilərə e'tibar edə bilməz, çünki onlar özləri iri istismarçıların rəqabətinin təzyiqi altında əzilirlər və qarşılarında yeganə bir çıxış yolu vardır: ya istismarçıların tərəfində çıxış etmək, ya da fəhlələrin («Ya istismarçıların» sözlərindən başlayaraq ibarənin sonu, üstündən qələm çəkilən aşağıdakı sözlərin əvəzinə karandaşla yazılmışdır: «ya istismarçılardan yapışmaq, ya da proletariat sıralarına enmək, deməli, ya fəhlə sinfinin düşməni olmaq, ya da əlavəsi». *Red.*).

8) ...öz sinfi mövqeyini dərk etmiş fəhlələrlə və i.a.

9) ...qoyur və bununla da fəhlənin iqtisadi istismarının və siyasi zülmünün qüvvəsini bir əldə birləşdirir.

10) ...sinfi hökmranlığın və siniflərin özlərinin («Və siniflərin özlərinin» sözləri karandaşla yazılmışdır. *Red.*) və fərqiindən i.a. ...mənsəyindən asılı olmayaraq hamının bərabər hüquqları və bərabər vəzifələri uğrunda (sonu pozulmalıdır). Lakin bəşəriyyətin... uğrunda onun mübarizəsinə Almanıyanın geri qalmış siyasi qaydaları mane olur. O, hər şeydən əvvəl, hərəkət üçün azad meydan zəbt etməli, feodalizmin və mutləqiyyətin çoxlu qalıqlarını məhv etməlidir, qısasını desək, o işi görməlidir ki, onu alman burjua partiyaları görə bilmirlər, çünki onlar bu iş üçün həddən artıq dərəcədə qorxaq olmuş və qorxaq olaraq qalırlar. Buna görə də o heç olmazsa indi öz proqramına elə tələblər də daxil etməlidir ki, digər mədəni ölkələrdə burjuaziya özü bu tələbləri artıq həyata keçirmişdir.

1891-ci il iyunun 18-i ilə 29-u arasında yazılmışdır.

İlk dəfə (əlavəsiz) «Die Neue Zeit» jurnalında №1, 1901–1902 və rusca bütöv şəkildə K.Marksın və F.Engelsin Əsərlərində çap edilmişdir, 1-ci nəşri, XVI c., // hissə. 1936-cı il.

F.ENGELS

«İNGILTƏRƏDƏ FƏHLƏ SİNFİNİN VƏZİYYƏTİ»NİN 1892-ci İL İKİNCİ ALMANCA NƏŞRİNƏ MÜQƏDDİMƏ

Alman oxucusunun diqqətinə yenidən təqdim olunan bu kitab ilk dəfə 1845-ci ilin yayında çap olunmuşdur. Bu kitabın istər müsbət, istərsə də mənfi cəhətlərində müəllifin gəncliyinin izləri vardır. O zaman mənim 24 yaşım var idi; indi yaşım üçqat çoxdur, lakin bu gənclik əsərimi yenidən oxuyarkən görürəm ki, bunun üçün xəcalət çəkib qızarmalı deyiləm. Buna görə bu kitabın üzərindən həmin gənclik əlamətini qətiyyənlə silmək fikrində deyiləm. Mən bunu dəyişdirmədən yenidən oxucuya təqdim

edirəm. Ancaq o qədər də aydın olmayan bir ieçə yeri daha aydın ifadə etdim və ayrı-ayrı yerlərdə səhifələrin altında bu (1892) ilə işarə edilən qısa qeydlər verdim.

Bu kitabın müqəddəratı haqqında ancaq onu deyəcəyəm ki, 1887-ci ildə bu kitab Nyu-Yorkda ingilis dilinə (Florens Kelli-Vişnevetskaya xanım tərəfindən) tərcümə edilib nəşr olunub və həmin tərcümə 1892-ci ildə Londonda Suon Zonnenşayn və K^o-sı tərəfindən yenidən nəpqr edilmişdi. Kitabın Amerikadakı nəşrinə müqəddimə ingiliscə nəşrinin müqəddiməsində əsas götürülmüşdür, ingiliscə nəşrinin müqəddiməsi isə almanca nəşrinin bu müqəddiməsinin əsasını təşkil etmişdir. Müasir iri sənaye onun meydana gəldiyi bütün ölkələrin iqtisadi münasibətlərini o qədər yüksək dərəcədə bərabərləşdirir ki, mən amerikan və ya ingilis oxucusuna nisbətən alman oxucusu ilə, çətin ki, başqa cür danışmalıyam.

Bu kitabda təsvir edilən vəziyyət indi–hər halda İngiltərəyə aid olan hissəsi–bir çox cəhətdən keçmişə aiddir. Müasir siyasi iqtisad qanunlarından biri, bizim ümumən qəbul edilmiş dərsliklərimizdə dəqiq ifadə edilməsə də, ondan ibarətdir ki, kapitalist istehsalı nə qədər çox inkişaf etmiş olursa, onun inkişafının ilk pillələri üçün xarakterik olan xırda aldadıcılıq və fırıldaq işlətməyə bir o qədər az əl ata bilər. Avropa ticarətinin ən aşağı inkişaf pilləsində bu ticarətin nümayəndəsi olan Polşa yəhudisinin xırda kələkbazlıqları, öz vətəninə ona bunca gözəl xidmət edib geniş miqyasda işlədilən həmin kələkbazlıqlar, Hamburqa və ya Berlinə gedən kimi onu çətin vəziyyətdə qoyur: Eynilə də–hər halda hələ bu yaxınlarda olduğu kimi–Berlindən və ya Hamburqdan Mançester birjasına gedən yəhudi və ya xristian komissiyaçısı yəqin edirdi ki, iplik və ya parçanı ucuz almaq üçün özünün o qədər də kobud olmayan, lakin hər halda çox miskin, kələk və hiylələrindən, öz vətəninə ticarət zirəkliyinin zirvəsi hesab edilən bu kələk və hiylələrdən yaxşısı budur əl çəksin. Həm də iri sənayenin inkişafı ilə Almaniyada da bir çox şey, deyəsən, dəyişilmişdir və xüsusilə almanların Filadelfiyada düçar olduqları sənaye Iyenasından²⁶⁹ sonra,—hətta ədəb-ərkanlı sayılan belə bir köhnə alman prinsipi də öz e`tibarını itirmişdir ki, adamlara əvvəlcə yaxşı nümunələr göstərib, sonra pis mal göndərmək onların guya ancaq xoşuna gələ bilər! Doğrudan da, bu kələkbazlıqlar böyük bazarda daha özünü doğrultmur, orada vaxt–puldur və orada müəyyən ticarət düzlüyü səviyyəsi, ani xeyirxahlıq meylindən deyil, sadəcə ona görə hökmən inkişaf edir ki, hədə yerə vaxt və əmək itirilməsin. İngiltərədə də fabrikinin öz fəhlələri ilə münasibəti işi eynən belə əmələ gəlmişdi.

1847-ci il böhranından sonra işgüzarlığın canlanması yeni sənaye dövrünün başlanğıcı oldu. Taxıl qanunlarının ləğv edilməsi⁸⁴ və labüd surətdə bundan irəli gələn sonrakı maliyyə islahatları ingilis sənayesi və ticarətinin inkişafı üçün lazım olan geniş imkanlar yaratdı. Bunun ardınca Kaliforniya və Avstraliyada qızıl yataqları kəşf edildi. Müstəmləkə bazarlarının ingilis sənayesi mə`mulatını həzm etməsi iqtidarı getdikcə daha çox artırdı. Lankəşir mexaniki toxucu dəzgahı Hindistanda əl ilə işləyən milyonlarla toxucunu qəti surətdə məhv etdi. Çin getdikcə daha çox gedilə bilən yer olurdu. Lakin, Amerika hamıdan artıq sür`ətlə, hətta nəhəng tərəqqi ölkəsi olan bu ölkə üçün də eşidilməmiş bir sür`ətlə inkişaf edirdi, Amerika isə–unutmamalıyıq ki,—o

zaman yalnız bir müstəmləkə bazarı idi, doğrudur, qalan bazarların hamısından üstün bir bazar idi, yə`ni xammal ixrac edib sənaye mə`mulatı alan, həm də İngiltərədən alan bir ölkə idi.

Nəhayət, bundan əvvəlki dövrün axırlarında meydana gələn yeni nəqliyyat vasitələri,—dəmir yollar və okean gəmiləri—indi beynəlxalq miqyasda tətbiq olunurdu; onlar işdə indiyədək yalnız imkanda olan *dünya bazarı* yaratmışdı. O zaman bu dünya bazarı hələ əsas e`tibarı ilə və ya yalnız bir neçə kənd təsərrüfatı ölkəsindən ibarət idi və bu ölkələr bircə iri sənaye mərkəzi olan İngiltərə ətrafında toplanmışdı; İngiltərə onların artıq xammalının çox hissəsini istehlak edir və bunun əvəzində onların sənaye mə`mulatına olan tələbatının böyük qismini ödəyirdi. Beləliklə, İngiltərənin sənaye cəhətdən tərəqqisi o qədər böyük və misilsiz idi ki, onun 1844-cü ildə olduğu vəziyyət indi bizə nisbətən cüzi, bəlkə də ibtidai görünməsi təəccüblü deyildir.

Həmin artım baş verdiyi dərəcədə də fabrik sənayesində, görünür, müəyyən əxlaq normaları qərarlaşırdı. Fəhlələri xırda-xırda soymaq üstündə fabrikçilərin öz aralarında tətbiq etdikləri rəqabət daha əlverişli olmurdu. İşin vüs`əti pul əldə etmək üçün işlədilən bu miskin üsulları aşıb keçmişdi; milyonlar fabrikçinin belə xırda kələkbazlıqlara vaxt sərf etməkdən daha vacib işi vardı; bunlar yalnız rəqiblərə qarşı mübarizədə məhv olmamaq üçün hər bir qəpik-quruşdan yapışmağa məcbur olan xırda işbazlar üçün yarardı. Belə ki, fabrik rayonlarında əmək haqqını malla ödəmək sistemi ləğv edildi, on saatlıq iş günü haqqında qanun layihəsi²⁷⁰ qəbul olundu və bütöv bir sıra başqa ikinci dərəcəli islahatlar keçirildi—bunlar azad ticarət və qeyri-məhdud rəqabət ruhuna açıqca zidd idi, lakin buna qarşı az əlverişli şəraitdə olan həmkarları ilə rəqabətdə iri kapitalistin tamamilə xeyrinə idi.

Bundan əlavə sənaye müəssisəsi nə qədər iridirsə və buna müvafiq olaraq orada nə qədər çox fəhlə işləyirdisə, fəhlələrlə hər bir münaqişə bir o qədər çox zərər və işdə çətinlik törədirdi. Beləliklə, bir müddətdən sonra fabrikçilər arasında, xüsusən iri fabrikçilər arasında yeni bir əhvali-ruhiyyə əmələ gəldi. Onlar gərəksiz höcətlərdən çəkinməyi, tred-yunionların mövcud olduğunu və gücünü səssiz-səmirsiz qəbul etməyi öyrəndilər və nəhayət hətta gördülər ki, vaxtında keçirilən tə`tillər onların öz məqsədlərini həyata keçirmək üçün tə`sirli bir vasitədir. Əvvəllər fəhlə sinfinə qarşı mübarizə təşəbbüsçüsü olan ən iri fabrikçilər indi birinci olaraq sülh və ahəngdarlıq təbliğ etməyə başladılar. Bunun üçün onların əlində çox tutarlı əsaslar var idi.

Ədalət və insanpərvərlik qarşısında edilən bütün bu güzəştlər əslində ancaq, kapitalın sayca az adam əlində təmərküz etməsini sür`ətləndirmək və belə əlavə gəlir olmadan yaşaya bilməyən xırda rəqibləri məhv etmək üçün bir vasitə idi. Bu sayca az adam üçün keçmiş illərdəki acınacaqlı pul qoparmaq vasitələri, indi öz əhəmiyyətini nəinki tamamilə itirmiş, habelə miqyası geniş olan işlər üçün bir maneə olmuşdu. Beləliklə,—hər halda, başlıca sənaye sahələrində, çünki əhəmiyyəti daha az olan sahələr haqqında bunu demək olmaz,—kapitalist istehsalının inkişafı özlüyündə, əvvəlki illərdə fəhlələrin həyatını bunca ağırlaşdıran bütün xırda məşəqqətləri aradan qaldırırdı. Beləliklə də, belə bir böyük əsas fakt getdikcə daha çox aydınlaşır ki, fəhlə sinfinin

yoxsul vəziyyətinin səbəbini bu xırda məşəqqətlərdə deyil, əksinə, *kapitalist sisteminin özündə* axtarmaq lazımdır. Fəhlə öz iş qüvvəsini müəyyən bir məbləğ müqabilində hər gün kapitalistə satır. Bir neçə iş saati ərzində fəhlə bu məbləğin dəyərini təkrar istehsal edir. Lakin fəhlə öz əmək müqaviləsinin şərtlərinə görə iş gününü tamamilə doldurmaq üçün bir neçə saat da işləməlidir; bu əlavə izafi əmək saatlarında fəhlənin yaratdığı dəyər elə bir izafi dəyərdir ki, bu kapitalist üçün heç şeyə başa gəlir, lakin bu izafi dəyər hər halda onun cibinə gedir. Mədəni cəmiyyəti getdikcə daha çox iki hissəyə parçalayan,—bir tərəfdən, bütün istehsal və istehlak vasitələri mülkiyyətçisi olan bir ovuc Rotşildlər və Vanderbiltlərə, digər tərəfdən isə, öz iş qüvvəsindən savayı heç bir şeyə malik olmayan çox böyük muzzdlu fəhlə kütləsinə parçalayan—sistemin əsası bundan ibarətdir. Bu nəticənin isə fəhlələrin düşar olduğu bu və ya başqa cüzi məşəqqətdən deyil, yalnız sistemin özündən irəli gəlmiş faktını isə indi İngiltərədə kapitalizmin inkişafı gedişi ən parlaq surətdə sübut etmişdir.

Daha sonra. Daim təkrar olunan vəba, yatalaq, çiçək və başqa yoluxucu xəstəliklər ingilis burjuasına göstərmişdi ki, əgər o öz ailəsi ilə birlikdə həmin xəstəliklərin qurbanı olmaq təhlükəsindən xilas olmaq istəyirsə, öz şəhərinin sanitariya vəziyyəti zəruri olaraq yaxşılaşdırılmalıdır. Buna görə bu kitabda təsvir edilən qəbih biabırçılıqlar indi ya aradan qaldırılmışdır və ya heç olmazsa o qədər də nəzərə çarpmır. Kanalizasiya çəkilmiş və ya yaxşılaşdırılmışdır; ən pis «uçuqların» çoxunda geniş küçələr salınmışdır; «Kiçik İrdandiya» yox olmuşdur, indi növbə «Yeddi ox»undur²⁷¹. Lakin bunun nə mənası vardır? 1844-cü ildə hələ az qala şairanə bir şəkildə təsvir edə bildiyim bütöv rayonlar indi, şəhərlərin böyüməsi nəticəsində yenə eyni dərəcədə dağıntı, xaraba və yoxsulluq vəziyyətindədir. İndi donuzlara və zibil qalıqlarına daha rast gəlmək olmaz. Burjuaziya fəhlə sinfinin səfalətini gizlətmək məharətində yeni müvəffəqiyyətlərə çatmışdır. Lakin fəhlə mənzillərinin yaxşılaşdırılması sahəsində heç bir əhəmiyyətli tərəqqi yoxdur və «yoxsulların mənzil şəraiti haqqında» kral komissiyasının 1885-ci il üçün hazırladığı hesabat bunu tamamilə sübut edir. Bütün başqa cəhətlərdə də vəziyyət belədir. Bol-bol polis əmrləri verilir, lakin bu əmrlər fəhlələrin yoxsulluğunu yalnız azalda bilər, onu aradan qaldıra bilməz.

Lakin indi İngiltərə təsvir etdiyim kapitalist istismarının bu gənclik dövründən çıxmışdırsa, başqa ölkələr ancaq indi buna gəlib çatmışdır. Fransa, Almaniya və xüsusən Amerika, 1844-cü ildə qabaqcadan göstərdiyim kimi, İngiltərənin sənaye inhisarını getdikcə daha çox sarsıdan dəhşətli rəqiblərdir. Onların sənayesi İngiltərə sənayesinə nisbətən gənclərdir, lakin daha artıq sürətlə yüksəlir və indi gəlib İngiltərə sənayesinin 1844-cü ildə durduğu inkişaf pilləsinə, demək olar, çatmışdır. Amerika ilə müqayisə xüsusilə barizdir. Əlbəttə, Amerika fəhlə sinfinin zahiri həyat şəraiti İngiltərə fəhlələrinin həyat şəraitindən çox fərqlidir, lakin bu ölkələrin hər ikisində eyni iqtisadi qanunlar fəaliyyət göstərir, buna görə də nəticələr hər cəhətdən bir-birinin eyni olmasa da, hər halda bir cür olmalıdır. Məhz buna görə ki, biz Amerikada da qısa iş günü uğrunda, qanunvericilik yolu ilə iş vaxtının xüsusilə fabriklərdə işləyən qadın və uşaqlar üçün qısaldılması uğrunda eyni mübarizəni görürük; əmək haqqını əmtəə ilə

ödəmək sistemini və kənd yerlərində kottec sistemini²⁷² tamamilə inkişaf etmiş bir halda görürük, «bosslar», kapitalistlər və onların agentləri bu sistemdən fəhlələr üzərində ağalıq vasitəsi kimi istifadə edirlər. 1886-cı ildə Konnelssvil mahalında Pensilvaniya mədəncilərinin böyük tətil etdiklərini²⁷³ amerikan qəzetlərində oxuyanda, mənə elə gəlirdi ki, 1844-cü ildə Şimali İngiltərədə kömürçülərin tətili haqqındakı öz təsvirimi oxuyuram. Fəhlələr saxta ölçü və çəki vasitəsi ilə eyni şəkildə aldadılır; əmək haqqını eyni qaydada malla ödəmək sistemi tətbiq olunur, mədəncilərin müqavimətini qırmaq məqsədi ilə kapitalistlərin eyni son, lakin sarsıdıcı vasitəsinə əl atılaraq, fəhlələri kompaniyaya məxsus mənzillərdən çıxarmağa cəhd edilir.

Nə bu nəşrdə, nə də ingiliscə nəşrlərində mən kitabı indiki vəziyyətin şərhinə çatdırmağa, yəni 1844-cü ildən bəri baş verən bütün dəyişiklikləri bir-bir sayıb ayrıca göstərməyə çalışmamışam. Mən bunu iki səbəbə görə etməmişəm: əvvəlcə, bunun üçün mən kitabın həcmi ikiqat artırmalı olardım; ikincisi də, Marks İngiltərədə fəhlə sinfinin vəziyyətini öz «Kapital»ının birinci cildində 1885-ci ilə yaxın zaman üçün, yəni bu ölkədə sənayenin tərəqqisi ən yüksək nöqtəsinə çatdığı zaman üçün ətraflı surətdə şərh edir. Bu halda mən Marksın dediklərini təkrar etməli olardım.

Qeyd etməyə ehtiyac yoxdur ki, fəlsəfi, iqtisadi və siyasi cəhətdən bu kitabın ümumi nəzəri nöqteyi-nəzəri mənim indiki nöqteyi-nəzərimə heç də tamamilə uyğun gəlmir. 1844-cü ildə hələ müasir beynəlxalq sosializm yox idi, halbuki o zamandan bəri bu sosializm ən əvvəl və demək olar yalnız Marksın səyi sayəsində inkişaf edib bir elm olmuşdur. Mənim kitabım onun embrional inkişaf mərhələlərindən yalnız biridir. İnsan rüşeymi öz inkişafının ən ilk pillələrində bizim əcdadımız olan balıqların qəlsəmə qövslərini ehya etdiyi kimi, bu kitabın da hər yerində müasir sosializmin, öz əcdadından biri olan klassik alman fəlsəfəsindən əmələ gəldiyinin izlərini görmək olar. Məsələn, kitabda, xüsusən onun axırlarında belə bir tezisə böyük əhəmiyyət verilir ki, kommunizm fəhlə sinfinin yalnız partiya doktrinası deyil, habelə elə bir nəzəriyyədir ki, onun son məqsədi, kapitalistlər də daxil olmaqla, bütün cəmiyyəti müasir münasibətlərin dar çərçivəsindən azad etməkdir. Mücərrəd məna da bu müddəə doğrudur, əməli işdə isə nəinki çox hallarda faydasızdır və hətta bundan da pisdir. Madam ki, varlı siniflərin özlərin azad olmağa nəinki heç bir ehtiyac hiss etmir, hətta fəhlə sinfinin öz-özünü azad etməsinə var qüvvə ilə mane olurlar, deməli, fəhlə sinfi sosial inqilabı təkliddə hazırlayıb keçirməlidir. 1789-cu ildə fransız burjuvaları da elan etmişdilər ki, burjuaziyanın azad olması bütün bəşəriyyətin azad olması deməkdir; lakin zadəganlar və ruhanilər bununla razılaşmaq istəmədilər və bu müddəə o zaman feodalizm barəsində şəksiz mücərrəd tarixi həqiqət idisə də, tezliklə xalis sentimental bir ibarəyə çevrildi və inqilabi mübarizə alovları içərisində tamamilə yoxolub getdi. İndi də elə adamlar var ki, özlərinin qərəzsiz nöqteyi-nəzərləri yüksəkliyindən fəhlələrə müraciət edərək, bütün sinfi ziddiyyətlərin və sinfi mübarizənin fəvqündə duran bir sosializm təbliğ edirlər. Lakin bunlar ya işə təzəcə başlayan adamlar olub hələ olduqca çox şey öyrənməlidirlər, ya da fəhlə sinfinin qəddar düşmənləridir, quzu cildinə girmiş canavarlardır.

Kitabda hesablandığına görə böyük sənaye böhranları dövrünü beş ili əhatə edir. Dövrünün bu qədər davam etməsi nəticəsi, görünür, hadisələrin 1825-ci ildən 1842-ci ilədək olan gedişindən doğurdu. Lakin 1842-ci ildən 1868-ci ilədək sənayenin tarixi göstərdi ki, həqiqətdə bu dövr on il davam edir, aralıq böhranları ikinci dərəcəli xarakter daşıyırdı və 1842-ci ildən etibarən getdikcə daha çox aradan qalxmağa başlamışdı. 1868-ci ildən etibarən vəziyyət yenə də dəyişildi, lakin bu barədə aşağıda bəhs olunacaqdır.

Gələcəkdən xəbər verən bir çox fikirləri, o cümlədən İngiltərədə sosial inqilabın yaxın olması barədə, özümün gənclik coşğunluğumun təsiri ilə cəsarət etdiyim fikirləri məndən bilə-bilə silib atmamışam. Mən nə öz əsərimi, nə də özümü heç də o vaxtdakından yaxşı qələmə vermək fikrində deyiləm. Təəccüblüsü qabaqcadan söylənilən bu fikirlərdən bir çoxunun doğru çıxmadığında deyil, ondadır ki, bunlardan çoxu doğru çıxmışdır və kontinent, xüsusilə də Amerika sənayesi rəqabətinin İngiltərə sənayesində doğuracağı hələ o zaman–doğrudur, çox qısa müddətləri nəzərdə tutaraq–qabaqcadan dediyim böhranlı vəziyyət indi həqiqətən əmələ gəlmişdir. Bu cəhətdən mən kitabı İngiltərədəki indiki vəziyyətə uyğunlaşdırmalıyam. Bu məqsədlə mən Londonda çıxan 1885-ci il 1 mart tarixli «Communist»²⁷⁴ jurnalında və almanca həmin ilin iyun ayında «Neue Zeit»da²¹ (6-cı nömrə) çap edilmiş bir məqaləmi (F.Engels. «İngiltərə 1845 və 1885-ci illərdə». Red.) burada təkrar verirəm.

«Qırx il bundan əvvəl İngiltərə, hər ehtimala görə, yalnız zorakılıq vasitəsi ilə həll oluna biləcək bir böhran qarşısında dururdu. Sənayenin nəhəng miqyasda və sürətli inkişafı xarici bazarların genişlənməsini və tələbin artmasını çox ötüb keçmişdi. Hər on ildə bir dəfə istehsalın gedişi ümumi ticarət böhranı üzündən zorla dayanırdı, bu böhrandan sonra uzun sürən xroniki durğunluq dövrü gəlib keçdikdə, qısa bir tərəqqi dövrü başlanırdı ki, bu da hər dəfə qızgın bir ifrat istahsalla və, nəhayət yeni iflasla nəticələnirdi. Kapitalistlər sinfi ucadan azad taxıl ticarəti tələb edir və hədə gəlirdi ki, şəhərlərdə aclıq çəkən əhalini gəldikləri kənd rayonlarına geri göndərməklə, həm də Con Brayt demişkən: «çörək dilənən yoxsullar kimi deyil, düşmən ərazisində yerləşən bir ordu kimi» geri göndərməklə bu tələbinə nail olacaqdır. Şəhərlərin fəhlə kütlələri özləri üçün siyasi hakimiyyətdə iştirak etmək–Xalq xartiyası⁸⁶ tələb edirdilər; xırda burjuaziyanın əksəriyyəti onlara tərəfdar idi və onlarla xırda burjuaziya arasında yeganə ixtilaf ancaq bundan ibarət idi ki, Xartiyanı necə əldə etmək lazımdır; zorakılıq yolu ilə, yoxsa qanuni yolla. Bu arada 1847-ci il ticarət böhranı və İrlandiyada aclıq baş verdi, bunlarla da birlikdə inqilab perspektivi yarandı.

1848-ci il Fransa inqilabı ingilis burjuaziyasını xilas etdi. Qalib gəlmiş fransız fəhlələrinin sosialist şüarları ingilis xırda burjuaziyasını qorxuya saldı və ingilis fəhlələrinin daha məhdud çərçivədə davam edən, lakin bilavasitə daha çox əməli xarakter daşıyan hərəkətinə pozğunluq saldı. Məhz çartistlər hərəkəti bütün gücünü göstərməli olduğu zaman, 1848-ci il aprelin 10-da zəhri məğlubiyyət⁸⁸ hələ başlanmadan bu hərəkət içəridən sarsıdı. Fəhlə sinfinin siyasi fəaliyyəti arxa sıraya keçdi. Kapitalistlər sinfi bütün xətt boyu qalib gəldi.

1831-ci il parlament islahatı⁸³ torpaq sahibləri olan aristokratiya üzərində bütün kapitalistlər sinfinin qələbəsi idi. Taxıl gömrüklərinin ləğv edilməsi təkcə iri torpaq sahibləri üzərində deyil, həmçinin mənafeyi torpaq sahiblərinin mənafeyi ilə az-çox eyni olan və ya sıx bağlı olan kapitalist qruplarının, yəni bankirlərin, birjaçıların, rentaçıların və ilaxir üzərində də *sənaye* kapitalistlərinin qələbəsi idi. Ticarət azadlığı İngiltərənin bütün daxili və xarici maliyyə və ticarət siyasətinin sənaye kapitalistləri mənafeyinə, indi milləti təmsil edən sinfin mənafeyinə, uyğun surətdə dəyişdirilməsi demək idi. Bu sinif də ciddi surətdə işə girişdi. Sənaye istehsalı qarşısına çıxan hər bir maneə amansızlıqla aradan qaldırıldı. Gömrük tarifində və bütün vergi sistemində tam bir çevriliş yaradıldı. Hər şey təkcə bir məqsədə, lakin sənaye kapitalistləri üçün son dərəcə mühüm olan bir məqsədə tabe edildi, bu da bütün xammal növlərini və xüsusilə fəhlə sinfi üçün lazım olan bütün yaşayış vasitələrini ucuzlaşdırmaqdan, ucuz xammal istehsal etməkdən və əmək haqqını *aşağı salmaq* olmasa da, əvvəlki səviyyədə saxlamaqdan ibarət idi. İngiltərə «dünya e`malatxanası» olmalı idi; artıq İrlandiya İngiltərə üçün nə idisə, bütün başqa ölkələr də İngiltərə üçün eyni şey olmalı idi, yəni onun sənaye mə`mulatı üçün satış bazarı, xammal və ərzaq mənbəyi olmalı idi. İngiltərə kənd təsərrüfat dünyasının böyük sənaye mərkəzidir, elə bir sənaye günəşidir ki, taxıl və pambıq istehsal edən, sayı daim artmaqda olan peyklər onun ətrafında fırlanır. Necə əzəmətli bir perspektivdir!

Sənaye kapitalistləri özlərinin filisterlik xəstəliyinə daha çox tutulan kontinent rəqiblərindən həmişə fərqləndikləri möhkəm sağlam düşüncə ilə və ən`ənə prinsiplərinə nifrətlə bu böyük məqsədlərini həyata keçirməyə başladılar. Çartizm ölüb getməkdə idi 1847-ci il iflası tamamilə aradan qalxdıqdan sonra yenidən başlanıb təbii və az qala özlüyündə aydın olan sənaye tərəqqisi dövrü yalnız ticarət azadlığının tə`siri nəticəsi hesab edilirdi. Bu iki səbəb üzündən ingilis fəhlə sinfi siyasi cəhətdən «böyük liberal partiyanın»–fabrikçilər tərəfindən rəhbərlik edilən partiyanın quyruğu oldu. Bir dəfə əldə edilən bu əlverişli vəziyyəti əbədləşdirmək lazım idi. Ticarət azadlığının özünə qarşı deyil, ticarət azadlığını millətin yeganə həyatı məsələsinə çevirməyə qarşı çartistlərin qızgın müxalifəti fabrikçilərə göstərdi və gündən-günə daha çox göstərirdi ki, fəhlə sinfinin köməyi olmadan burjuaziya millət üzərində heç bir zaman tam sosial və siyasi hökmranlığa çata bilməz. Hər iki sinfin qarşılıqlı münasibətləri tədricən belə dəyişildi. Bir zamanlar bütün fabrikçilər üçün bir uyuq olan fabrik qanunlarına indi onlar nəinki könüllü surətdə əməl edirdilər, hətta bu qanunlar bütün sənaye sahələrinə çox və ya az dərəcədə aid edilmişdi. Hələ bu yaxınlarda əntər kimi xor baxılan tred-yunionlar indi tamamilə qanuni təşkilat kimi və fəhlələr arasında sağlam iqtisadi baxışlar yaymaq üçün faydalı bir vasitə kimi fabrikçilər tərəfindən iltifat və himayə görməyə başlamışdı. Hətta 1848-ci ilə qədər tə`qib edilən tə`illər indi çox zaman, xüsusilə fabrikçi cənablar özləri lazımi vaxtda bunları törətdikdə, çox faydalı hesab olunurdu. Fəhləni ona iş verəni ilə hüquq bərabərliyindən məhrum edən qanunların, heç olmazsa ən biabırçıları ləğv edildi, bir zaman çox dəhşətli olan Xalq xartiyası isə əsasən son zamanlara qədər bunun əleyhinə çıxan fabrikçilərin özlərinin siyasi proqramı oldu.

Əmlak senzinin ləğv edilməsi və gizli səsvermə qanunvericilik yolu ilə keçirildi. 1867⁹¹ və 1884-cü²⁷⁵ illərin parlament islahatları artıq xeyli dərəcədə *ümumi seçki hüququna*, heç olmazsa, indi Almaniyada olduğu şəkildə yaxıllaşmaqdadır; seçki dairələrində yerlərin yenidən bölüşdürülməsi haqqında indi parlamentdə müzakirə edilən yeni qanun layihəsi *bərabər seçki dairələri* yaradır, hər halda ümumən Fransada və ya Almaniyada olduğundan az bərabər olmayan seçki dairələri yaradır. Artıq yaxın gələcəkdə şübhəsiz bir nailiyyət olmaq e'tibarı ilə *deputatlara maaş verilməsi* və mandatların müddətinin qısaldılması nəzərdə tutulur, hərçənd məsələ, doğrudur, hələ *hər il yenidən seçilən parlamentə* gəlib çıxmamışdır; həm də bununla belə çartizm ölmüşdür deyən adamlar tapılır.

1848-ci il inqilabının, habelə onun bir çox sələflərinin qəribə taleyi olmuşdur. Onu yatıran adamların özləri–Marksın deməyi xoşladığı kimi,—dönüb onun qəyyumu olmuşdular (Bax: *K Marks. «1859-cu ildə Erfurtçuluq» Red.*). Lui-Napoleon vahid və müstəqil Italiya yaratmağa məcbur olmuşdu, Bismark Almaniyada bir növ çevriliş yaratmağa və Macarıstana müəyyən istiqlaliliyyət qaytarmağa məcbur olmuşdu, ingilis fabrikaçıları üçün isə Xalq xartiyasına qanun qüvvəsi verməkdən yaxşı bir iş qalmamışdı.

İngiltərə üçün sənaye kapitalistlərinin bu hökmranlığının nəticələri əvvəllər heyrətamiz idi. Sənaye yenidən canlanmış və hətta müasir sənayenin bu beşiyi üçün də eşidilməmiş sür'ətlə inkişaf etməyə başlamışdı. Buxar və maşın tətbiq etmək sayəsində əldə edilən bütün əvvəlki fəvqə'l'adə müvəffəqiyyətlər, 1850-ci ildən 1870-ci ilə qədər davam edən iyirmi il ərzində istehsalın qüdrətli yüksəlişinə nisbətən tamamilə solğun görünürdü, çox böyük ixrac və idxal rəqəmləri ilə, kapitalistlərin əlində toplanmış saysız miqdar sərvətlə və nəhəng şəhərlərdə təmərküzləşmiş insan iş qüvvəsi ilə müqayisədə solğun görünürdü. Doğrudur, bu yüksəliş, əvvəllər olduğu kimi, hər on ildən bir təkrar olunan böhranlar üzündən kəsilirdi: 1857-ci ildə, həmçinin 1866-cı ildə; lakin içərisindən keçmək lazım gələn bu təkrarlar indi təbii, labüd hadisələr hesab edilirdi, həm də bundan sonra ən nəhayət hər şey əvvəlki qaydasına qayıdırdı.

Bəs bu dövrdə fəhlə sinfinin vəziyyəti necə idi? Arabir, hətta geniş kütlələr üçün də, vəziyyət yaxşılaşırdı. Lakin işsizlər ehtiyatından çoxlu insanın axışb gəlməsi, yeni maşınların fəhlələri daim sıxışdırıb aradan çıxarması və indi maşınların getdikcə daha çox sıxışdırıb aradan çıxardığı kənd fəhlələrinin axışb gəlməsi üzündən bu yaxşılaşma hər dəfə yenidən heçə çıxırdı.

Biz fəhlə sinfinin yalnız iki imtiyazlı kateqoriyasının vəziyyətinin uzun müddət üçün yaxşılaşdığını görürük. Birinci kateqoriyaya fabrik fəhlələri daxildir. Onların iş gününə qanunvericilik yolu ilə nisbətən rəşional hədd qoyulması onların bədən sağlamlığını müəyyən dərəcəyə qədər bərpa etmiş və onlara mənəvi üstünlük vermişdi ki, bu da onların bir yerdə cəmləşməsi nəticəsində daha çox güclənmişdi. Onların vəziyyəti 1848-ci ilə qədər olduğundan şübhəsiz yaxşıdır. Bunu ən çox təsdiq edən odur ki, onların keçirdiyi on tətildən doqquzunu fabrikaçılar özləri istehsalı azaltmaq üçün yeganə vasitə olaraq öz xeyirlərinə düzəltmiş olurlar. Fabrikaçıların malı heç satılmasa

da, siz onları heç bir zaman iş vaxtını qısaltmağa razı sala bilməzsınız; lakin fəhlələri tətıl e`lan etməyə məcbur edin, onda kapitalistlər hamısı öz fabriklərini bağlayarlar.

İkinci kateqoriyanı iri tred-yunionlar təşkil edirlər. Bu elə istehsal sahələrinin təşkilatlarıdır ki, bu sahələrdə yalnız *yaşlı kişilərin* əməyi tətbiq olunur və ya onların əməyi, heç olmazsa, üstün yer tutur. Nə qadın və uşaq əməyinin rəqabəti, nə də maşınların rəqabəti indiyədək onların mütəşəkkil qüvvəsini qıra bilməmişdir. Mexaniklər, dülgərlər, xarratlar və bənnalar təşkilatlarının ayrılıqda hər biri elə qüvvədir ki, məsələn, bənnalar kimi, hətta maşın tətbiq edilməsinə müvəffəqiyyətlə qarşı dura bilir. 1848-ci ildən bəri onların vəziyyəti, şübhəsiz, xeyli yaxşılaşmışdır; bunun ən yaxşı sübutu odur ki, on beş ildən artıq bir müddət ərzində nəinki sahibkarlar onlardan, həmçinin onlar da sahibkarlardan son dərəcə razı olmuşlar. Onlar fəhlə sinfi içərisində aristokratiya təşkil edirlər; onlar nisbətən təmin olunmuş bir vəziyyət əldə etməyə nail olmuşlar və bu vəziyyəti qəti hesab edirlər. Bunlar Lion Levi və Ciffen cənablarının, həmçinin çox möhtərəm Luyo Bretononun nümunəvi fəhlələridir və onlar axmaq olmayan hər bir ayrıca kapitalist üçün, bütövlükdə kapitalistlər sinfi üçün doğrudan da çox mülayim, üzüyola adamlardır.

Geniş fəhlə kütləsinə gəldikdə isə, indi onun yoxsulluq və yaşayışının təmin olunmaması dərəcəsi həmişəki kimi yüksək, bəlkə də, daha yüksəkdir. Londonda İstifadə-End işsizlik dövründə əlacsız bir yoxsulluq, məyusluq və aclığın, iş olduğu vaxt isə cismani və mənəvi düşkünlüyün durmadan genişləndiyi bir bataqlıqdır. Fəhlələrin yalnız imtiyazlı azlığı nəzərə alınmazsa, bütün başqa böyük şəhərlərdə də eyni hal baş verir; nisbətən kiçik şəhərlərdə və kənd rayonlarında da vəziyyət bunun kimidir. İş qüvvəsinin dəyərini zəruri yaşayış vasitələrinin dəyərinə müncər edən qanun və iş qüvvəsinin orta qiymətini, bir qayda olaraq, həmin yaşayış vasitələrinin minimumuna müncər edən, başqa qanun,—bu qanunların hər ikisi fəhlələri öz təkərləri arasında sıxan avtomat maşının qarşısıalınmaz qüvvəsi ilə onlara öz təsirini göstərir.

Deməli, 1847-ci ildən yeridilən ticarət azadlığı siyasəti və sənaye kapitalistlərinin iyirmi illik hökmranlığı üzündən yaranmış olan vəziyyət belə idi Lakin sonra dönüş oldu. Həqiqətən, 1866-cı il böhranından sonra 1873-cü ilə yaxın zəif və qısa müddətli bir canlanma oldu, lakin bu uzun sürmədi. Doğrudur, gözləniləndi zaman, 1877 və ya 1878-ci ildə tam böhran olmadı, lakin 1876-cı ildən etibarən bütün başlıca sənaye sahələri daimi durğunluq halındadır. Nə tam bir iflas baş verir, nə də istər iflasdan əvvəl, istərsə ondan sonra ümid bağlanıla biləcək və çoxdan gözlənilən sənaye tərəqqisi dövrü başlanmır. Ölgünlük doğuran bir durğunluq, bütün sahələrdə bütün bazarların daim həddindən artıq dolması—təqribən on il ərzində yaşadığımız vəziyyət belədir. Bəs bunu doğuran nədir?

Ticarət azadlığı nəzəriyyəsi belə bir ehtimala əsaslanırdı ki, İngiltərə kənd təsərrüfatı aləminin yeganə böyük sənaye mərkəzi olmalıdır. Faktlar isə göstərdi ki, bu ehtimal tamamilə yanlış fikirdir. Müasir sənayenin mövcud olması şəraiti—buxarın gücü və maşınlar—yanacaq, xüsusilə kömür, olan hər yerdə yaradıla bilər, kömür isə İngiltərədən savayı başqa ölkələrdə də: Fransada, Belçikada, Almaniyada, Amerikada, hətta

Rusiyada da vardır. Bu ölkələrin əhalisi isə ancaq ingilis kapitalistlərinin böyük şöhrət və varlanması xatirinə irlandiyalı ac icarədarların kögünə düşməkdə özü üçün heç bir xeyir görmürdü. Onlar özləri istehsal etməyə başladılar, həm də təkcə özləri üçün deyil, qalan dünya üçün də istehsal etməyə başladılar; nəticədə İngiltərənin az qala tam bir əsr boyu malik olduğu sənaye inhisarı indi həmişəlik əldən verilmişdir.

Lakin İngiltərənin sənaye inhisarı bu ölkədə mövcud olan ictimai sistemin təməli daşdır. Hətta bu inhisarın. Hökm sürdüyü vaxtda da bazarlar İngiltərə sənayesinin artmaqda olan məhsuldarlığı ilə ayaqlaşa bilmirdi; bunun, nəticəsində hər on ildən bir böhran baş verirdi. İndi isə yeni bazarlar gündən-günə daha nadir bir şey olur, belə ki, hətta Konqodakı zəncilərə də Mançester çiti, Staffordşir saxsı qab-qacağı və Birminhem metal məmulatı şəklində mədəniyyət qəbul etdirirlər. Bəs kontinent və xüsusən amerikan malı getdikcə daha çox miqdarda axıb gələndə bütün dünya təchizatının hələ də İngiltərə fabriklərinin əlində olan çox hissəsi ildən-ilə azalanda nə olacaqdır? Universal bir çarə olan ticarət azadlığı qoy buna cavab versin!

Bunu birinci olaraq göstərən mən deyiləm. Hələ 1883-cü ildə Sautportda Britannya assosiasiyasının²⁷⁶ qurultayında onun iqtisadi bölməsinin sədri c-b Inqlis Palqreyv açıq demişdi ki:

«İngiltərə üçün böyük mənfəət günləri artıq keçmişdir və müxtəlif iri sənaye sahələrinin gələcək inkişafı dayanmışdır. *Az qala demək olar ki, ölkə durğunluq halına keçir*».

Bəs nəticə necə olacaqdır? Kapitalist istehsalı bir yerdə dayana *bilməz*: bu istehsal artıb genişlənməli, ya da ölüb getməlidir. Elə indi dünya bazarını mal ilə təchiz etməkdə İngiltərənin çox böyük payının təkcə məhdudlaşmış olması bir tərəfdən durğunluq və yoxsulluq, kapital artıqlığı, digər tərəfdən də, işləməyən fəhlə artıqlığı deməkdir. Bəs istehsalda hər il artım tamamilə olmayanda nə olacaqdır? Kapitalist istehsalının ən zəif yeri, Axilles dabanı bax buradadır. Daim genişlənmə onun varlığı üçün zəruri şərtidir, bu daimi genişlənmə isə indi qeyri-mümkün olur. Kapitalist istehsalı çıxılmaz vəziyyətə düşmüşdür. İldən-ilə İngiltərə qarşısında daha kəskin şəkildə belə bir məsələ durur: ya ölkə məhv olmalıdır, ya kapitalist istehsalı; bunlardan hansı ölümə məhkumdur?

Bəs fəhlə sinfi? Fəhlə sinfi hətta ticarət və sənayenin 1848-ci ildən 1868-ci ilə qədər eşidilməmiş yüksəlişi zamanı da belə bir yoxsulluq içində yaşamalı olurdusa, hətta o zaman bu sinfin geniş kütləsi ən yaxşı halda öz vəziyyətinin yalnız qısa müddət yaxşılaşdığını görürdüsə və yalnız «mühafizə olunan» kiçik, imtiyazlı azlıq uzun müddət fayda götürürdüsə, bəs bu parlaq dövr qəti sona çatanda, indiki ağır durğunluq nəinki şiddətlənəndə, hətta şiddətlənib ölgünlük doğuran bu ağır vəziyyət ingilis sənayesinin daimi, adi vəziyyəti şəklini alanda nə olacaqdır?

Həqiqət belədir: nə qədər ki, İngiltərənin sənaye inhisarı mövcud idi, ingilis fəhlə sinfi bu inhisarın verdiyi faydada müəyyən dərəcədə iştirak edirdi. Bu fayda fəhlələr arasında olduqca qeyri-bərabər bölünürdü: ən çox hissəsini imtiyazlı azlıq götürürdü, lakin geniş kütlələrə də arabil bir şey çatırdı. Məhz buna görədir ki, ouenizm ölüb

getdiyi zamandan bəri İngiltərədə daha sosializm olmamışdır. İngiltərənin sənaye inhisarının iflas olması ilə ingilis fəhlə sinfi öz imtiyazlı vəziyyətini itirəcəkdir, imtiyazlı və rəhbər azlıq da istisna olmadan, bütün bu fəhlə sinfi başqa ölkələrdəki fəhlələrin olduğu eyni səviyyədə olacaqdır. Məhz buna görə də İngiltərədə sosializm yenidən meydana gələcəkdir».

1885-ci ildə mən belə yazmışdım. 1892-ci il yanvarın 11-də ingiliscə nəşrinə yazdığım müqəddimədə mən davam edirdim:

«1885-ci ildə təsəvvür etdiyim bu vəziyyətin təsvirinə əlavə edəcəyim az bir şey qalır. Deməyə çətin ehtiyac olsun ki, indi həqiqətən «İngiltərədə sosializm yenidən meydana gəlmişdir», həm də kütləvi miqyasda, bütün çalarlardan olan sosializm meydana gəlmişdir: şüurlu və şüursuz sosializm, nəsr və şə`rdə olan sosializm, fəhlə sinfinin və burjuazianın sosializmi. Doğrudan da, bu müdhişdən də müdhişdir, bu sosializm nəinki tamamilə respektadelli olmuşdur, hətta əyninə frak geyərək salonlardakı divanlarda səliqəsizliklə sərilib oturur. Bu hal, «yaxşı cəmiyyətin» dəhşətli müstəbidinin, burjua ictimai rə`yinin islah edilməz səbatsızlığını bir daha göstərir və əvvəlki nəsilədən olan biz sosialistlərin ona həmişə bəslədiyimiz nifrətə bir daha haqq qazandırır. Lakin bununla belə, bizim bu yeni əlamətdən narazı olmaq üçün əsasımız yoxdur.

Lakin mənim fikrimcə su qatılmış sosializm ilə özünü burjua dairələrində ötəri ədəbazlıq etmək modasından daha mühüm olan şey və hətta İngiltərədə sosializmin ümumiyyətlə qazandığı müvəffəqiyyətlərdən daha mühüm olan şey,—London Ist-Endinin oyanmasıdır. Bu çox böyük yoxsulluq yığınağı daha altı il bundan əvvəl olduğu kimi durğun bir bataqlıq deyildir. Ist-End ümitsizlikdən doğan ruh düşkünlüyünü öz üzərindən atmışdır; o canlanmış və «yeni yunionizmin», yə`ni «tə`lim görməmiş» geniş fəhlə kütlələri təşkilatının vətəni olmuşdur. Bu təşkilat xeyli dərəcədə «tə`lim görmüş» fəhlələrin köhnə tred-yunionları formasına girmişdirsə də, öz xarakteri e`tibarı ilə hər halda bunlardan xeyli fərqlənir. Köhnə tred-yunionlar meydana gəldiyi dövrün ən`ənələrini saxlayırlar; onlar muzdlu əmək sistemini əbədi, həmişəlik bir qayda hesab edirlər, həmin tred-yunionlar bu qaydanı ən yaxşı halda ancaq öz üzvlərinin xeyrinə bir qədər yüngülləşdirə bilərdilər. Yeni tred-yunionlar isə, əksinə, elə bir zamanda yaradılmışdır ki, muzdlu əmək sisteminin əbədiliyinə olan inam artıq olduqca sarsılmışdır. Bunların banisi və rəhbərləri ya şüurlu sosialist, ya da instinktcə sosialist idilər; bunlara can atan və bunların gücünü təşkil edən kütlələr kobud və fağır idilər, fəhlə aristokratiyası onlara nifrət edirdi. Lakin onların ölçüyəgəlməz bir üstünlüyü vardır: onların psixikası hələ yaxşı vəziyyət tutan «köhnə yunionistlərin» beynini çaşdıran irsi, «mö`təbər» burjua mövhumatından tamamilə azad olan əl dəyməmiş zəmindir. İndi biz görürük ki, bu yeni tred-yunionlar necə bütün fəhlə hərəkətinə rəhbərliyi öz əlinə keçirir, varlı və məğrur «köhnə» tred-yunionları getdikcə daha çox yedəyə alır.

Şübhəsiz, London Ist-Endinin xadimləri bir sıra çox böyük nöqsanlara yol vermişlər; lakin onların sələfləri də belə etmişdilər, indi onların qarşısında təkəbbür

göstərən doktrinaçı sosialistlər də buna yol verirlər. Böyük millət kimi, böyük sinif də öz səhvlərinin nəticələrindən aldığı dərsi başqa heç bir şeydən o qədər tezliklə almır. Həm də keçmişdə, indi və gələcəkdəki hər cür səhvlərə baxmayaraq, London Ist-Endinin oyanması «fin de siecle» (əsrin sonunda. *Red.*) ən böyük və ən səmərəli hadisələrdən biri olaraq qalmaqdadır, mən də şad və məğruram ki, yaşayıb bunu görə bilmişəm».

Bu sətirləri yazdığım vaxtdan bəri yarım il keçmiş və ingilis fəhlə hərəkatı yenidən irəliyə doğru böyük bir addım atmışdır. Bir neçə gün bundan əvvəl qurtaran parlament seçkiləri hər iki rəsmi partiyaya, mühafizəkarlara da, liberallara da, əyani olaraq göstərdi ki, indi onlar üçüncü bir partiyanın, fəhlə partiyasının varlığı ilə hesablaşmalı olacaqlar. Bu fəhlə partiyası hələ yenicə təşəkkül tapır: onun ayrı-ayrı ünsürləri keçmişdən irs qalan muxtəlif mövhumatdan–burjua, köhnə yunionist və hətta artıq doktrinaçı sosialist mövhumatından–hələ özlərini azad etməli olurlar ki, nəhayət, bunların hamısı üçün ümumi olan zəmində birləşmək imkanı əldə etsinlər. Bununla belə onları birləşdirən instinkt elə indi də o qədər güclüdür ki, İngiltərə seçkilərində hələ indiyədək eşidilməmiş nəticələrə gətirib çıxarmışdır. Londonda iki nəfər fəhlə (C.K.Hardi və C.Böris. *Red.*), həm də sosialist olduqlarını açıqca bildirən iki fəhlə öz namizədliyini irəli sürmüşdü; liberallar onlara qarşı öz namizədini irəli sürməyə cəsarət etmədilər və bu iki sosialist çox böyük və gözlənilməz səs çoxluğu ilə keçdi. Midlsbroda fəhlə namizədi (C.X.Uilson. *Red.*) liberala və mühafizəkara qarşı çıxdı və onların hər ikisinə üstün gəldi; lakin liberallarla ittifaq bağlamış olan yeni fəhlə namizədlərinin bir nəfərindən başqa hamısı tamamilə məğlub oldu. Fəhlə nümayəndələri adlanan keçmiş nümayəndələrdən, yəni fəhlə sinfinə mənsub olması onlara eyb tutulmayan adamlardan–bu xassəsini öz liberalizmi dəryasında batırmağa özləri hazır olduqlarına görə–köhnə yunionizmin ən görkəmli nümayəndəsi Henri Brodhörst seçkilərdə biabırçılıqla məğlub oldu, çünki səkkiz saatlıq iş gününün əleyhinə çıxmışdı. Qlazqonun iki seçki dairəsində, Solfordun bir seçki dairəsində və bir çox başqalarında müstəqil fəhlə namizədləri hər iki köhnə partiyanın namizədlərinə qarşı çıxmışdı; onlar məğlub oldular, lakin liberal namizədlər də məğlub oldular. Bir sözlə, böyük şəhərlərin və sənaye mərkəzlərinin tam bir sıra seçki danrələrində fəhlələr hər iki köhnə partiya ilə hər cür sazişdən qəti surətdə imtina etdilər və bununla da hələ heç bir seçkidə qazanmadıqları bilavasitə və ya dolaylı müvəffəqiyyət qazandılar. Bu münasibətlə fəhlələr arasında olan şadlıq təsvirə gəlmir. Onlar öz seçki hüquqlarından öz sinfinin mənafeyi üçün istifadə etdikdə, nəyə nail ola biləcəklərini ilk dəfə görüb hiss etdilər. «Böyük liberal partiyasına» xurafi bir pərəstiş–ingilis fəhlələri arasında az qala qırx il ərzində hökm sürən bu pərəstiş–sarsıdıcı zərbə vurulmuşdur. Fəhlələr inandırıcı misallar əsasında gördülər ki, onlar istədikdə və nə istədiklərini, bildikdə, İngiltərədə həlledici bir qüvvə təşkil edirlər, 1892-ci il seçkiləri isə bunun əsasını qoydu. Qalan şeylərin qaytısına kontinentdəki fəhlə hərəkatı qalar; parlamentlərdə və bələdiyyə şuralarında artıq bu qədər geniş təmsil olunan almanlar və fransızlar öz gələcək müvəffəqiyyətləri ilə ingilislər arasında hər vasitə ilə yarış ruhunu yaşadarlar.

Çox da uzaq olmayan bir gələcəkdə c. Qladston iş başında durduqca parlamentin işə başlama bilməyəcəyi, c. Qladstonun isə bu parlament mövcud olduqca heç bir iş görə bilməyəcəyi aşkar olduqda, onda ingilis fəhlə partiyası artıq kifayət qədər mütəşəkkil olacaqdır ki, burjuaziyanın hakimiyyətini əbədləşdirmək üçün hakimiyyət başında bir-birini əvəz edən iki köhnə partiyanın yelləncək oyununa həmişəlik son qoysun.

London, 21 iyul 1892-ci il

F.Engels

Bu kitabda çap edilmişdir: F.Engels. Die Lage der Arbeitenden Klasse in England». Zweite Fufilage. Stuttgart, 1892

F.ENGELS

GƏLƏCƏK İTALIYA İNQILABI VƏ SOSIALIST PARTİYASI²⁷⁷

Zənnimcə, İtaliyada vəziyyət belədir.

Burjuaziya milli istiqlaliyyət uğrunda mübarizə dövründə və sonra hakimiyyət başına gələndə öz qələbəsini axıra çatdırma bilməmiş və çatdırmaq istəməmişdir. O feodalizm qalıqlarını məhv etməmiş və milli istehsalı müasir burjua qaydasında qurmamışdır. Kapitalizm quruluşunun nisbi və müvəqqəti üstünlüklərini ölkə üçün təmin edə bilməyən burjuaziya bu quruluşun bütün çətinliklərini, bütün ağırlıqlarını ölkənin üzərinə yıxmışdır. Burjuaziya buna qane olmayıb, öz çirkin maliyyə fırıldaqları ilə özünü həmişəlik hörmət və ʻtibardan salmışdır.

Bir tərəfdən, təkcə feodalizm zamanlarından deyil, habelə antik dünyadan da miras qalan qədim zülm formaları («mezzadria» (yardar icarə sistemi. *Red.*), qaramalın insanı sıxışdırıb aradan çıxartdığı cənub latifundiyaları), o biri tərəfdən isə, burjua quruluşunun bir vaxt icad etdiyi ən vəhşi vergi sistemi əməkçi xalqı–kəndliləri, sənətkarları, kənd təsərrüfatı və sənaye fəhlələrini mənəmə kimi sıxır. Burada Marksla birlikdə aşağıdakı sözləri demək yerinə düşər: «Qərbi Avropanın başqa kontinent ölkələri kimi biz də kapitalist istehsalının yalnız inkişaf etməsindən deyil, habelə onun kifayət qədər inkişaf etməməsindən də əziyyət çəkirik. Müasir dövrün fəlakətləri ilə yanaşı olaraq biz keçmişdən irs qalan bir sıra fəlakətlərdən də əzab çəkirik, bunlar isə ona görə mövcuddur ki, dövrü keçmiş, qədim istehsal üsulları və bunlarla yanaşı gələn *köhnəlmiş* ictimai və siyasi münasibətlər donub qalmaqdadır. Biz yalnız dirilərdən deyil, ölülərdən də əziyyət çəkirik. Ölü dirinin yaxasından yapışır!» («Kapital»«ın birinci cildinin almanca birinci nəşrinə K.Marksın müqəddiməsi *Red.*).

Belə bir vəziyyət böhrana doğru aparır. Hər yerdə istehsalçı kütlələr həyəcana gəlirlər; bəzi yerlərdə onlar artıq üsyan etməkdədirlər. Bu böhran bizi hara gətirib çıxaracaqdır?

Görünür, sosialist partiyası çox cavan və iqtisadi şərait üzündən çox zəif olduğundan sosializmin dərhal qələbə çalacağına ümid bəsləyə bilməz. Ölkədə kənd əhalisi şəhər əhalisindən xeyli çoxdur; şəhərlərdə iri sənaye zəif inkişaf etmişdir və bunun nəticəsində orada əsl proletariat azdır; əksəriyyət sənətkarlardan, xırda dükançılardan

və sinfi simasını itirmiş ünsürlərdən, yə'ni xırda burjuaziya ilə proletariat arasında səbatsız mövqe tutan kütlədən ibarətdir. Bunlar tənəzzül və pozulma halında olan orta əsr xırda və orta burjuaziyasıdır,—bunların əksəriyyəti, hazırkı anda hələ proletar olmayan gələcək proletarlardır. Yalnız bu sinif, daim iqtisadi iflas təhlükəsi qarşısında duran, indi isə ümitsizlik dərəcəsinə çatdırılmış sinif, çoxlu inqilabi hərəkət döyüşçüsü və rəhbəri irəli sürə bilər. Bu sinfi kəndlilər müdafiə edəcəklər, onlar ərazi cəhətdən səpələndiklərinə və savadsız olduqlarına görə əsl təşəbbüs göstərə bilməsələr də, hər halda güclü və lazımlı müttəfiq olacaqlar.

Əgər müvəffəqiyyət az-çox dinc yolla əldə edilərsə, onda adi hökumət dəyişikliyi baş verər və «dönmə» respublikaçılar²⁷⁸, Kavalotti və K°-sı hakimiyyət başına gələrlər; amma inqilab olarsa, burjua respublikası yaranar.

Belə bir şəraitdə sosialist partiyası nə kimi rol oynamalıdır?

1848-ci ildən etibarən sosialistlərə ən çox müvəffəqiyyət qazandıran taktika «*Kommunist manifesti*»nin taktikası olmuşdur. «Proletariatın burjuaziya qarşı mübarizəsinin keçdiyi müxtəlif inkişaf pillələrində sosialistlər (Engels sitat gətirərkən «kommunistlər» sözünü «sosialistlər» söaü ilə evəz etmişdir. *Red.*) həmişə bütövlükdə hərəkətin mənafeyini təmsil edirlər... Onlar fəhlə sinfinin ən yaxın məqsəd və mənafeyi uğrunda mübarizə edirlər, lakin eyni zamanda bu günkü hərəkətdə onlar hərəkətin gələcəyini də müdafiə edirlər».—Buna görə də onlar bu iki sinif arasında gedən mübarizənin hər bir inkişaf mərhələsində fəal iştirak edir və heç bir zaman nəzərdən qaçırmırlar ki, bu mərhələlər ancaq əsas böyük məqsədə doğru: cəmiyyəti dəyişdirmək vasitəsi olmaq etibarilə proletariatın siyasi hakimiyyəti ələ almasına doğru aparan pillələrdir. Onların yeri fəhlə sinfi üçün bilavasitə hər hansı müvəffəqiyyət qazanmaq uğrunda mübarizə edənlərin cərgəsindədir; lakin onlar bütün bu siyasi və iqtisadi müvəffəqiyyətləri ancaq *hissə-hissə ödənilən* bir şey kimi qəbul edirlər. Buna görə də onlar hər bir inqilabi və ya mütərəqqi hərəkətdə özlərinin getdikləri yolda atılan addım kimi baxırlar; onların xüsusi vəzifəsi digər inqilabçı partiyaları irəli aparmaqdan və onlardan biri qalib gələndə proletariatın mənafeyini müdafiə etməkdən ibarətdir. Heç bir zaman böyük məqsədi nəzərdən qaçırmayan bu taktika sosialistləri adi mərhələyə hərəkətin son məqsədi kimi baxan az bəsirətli digər partiyaların—həm xalis respublikaçıların, həm də sentimental sosialistlərin—labüd olaraq qapıldıqları ümitsizliyə qapılmaqdan qoruyur.

Bunu İtaliyaya tətbiq edək.

Beləliklə, pozulmaqda olan xırda burjuaziyanın və kəndlilərin qələbəsi, olsun ki, «dönmə» respublikaçılar hökuməti yaradılmasına gətirib çıxaracaqdır. Bu bizə ümumi seçki hüququ və daha böyük hərəkət azadlığı (mətbuat, yığıncaq, ittifaq azadlığı, «ammanizione»nin (polis nəzarətinin. *Red.*) ləğv edilməsi və i.a.) verəcəkdir, yə'ni elə yeni silah verəcəkdir ki, ona etinasızlıq göstərmək lazım deyildir.

Yaxud eyni adamlar və bir neçə madziniçilər başda olmaqla burjua respublikası yaradılacaqdır. Bu heç olmazsa bir müddət bizim fəaliyyət azadlığımızı və meydanımızı daha çox genişləndirərdi. Axı burjua respublikası, Marks demişkən, elə

siyasi formadır ki, proletariata burjuaziya arasında gedən mübarizə öz həllini yalnız bu formada tapa bilər (*K.Marks. «Lui Bonapartın on səkkiz brümeri». Red.*). Biz bunun Avropaya necə təsir göstərə biləcəyini hələ demirik.

Beləliklə, bizi gücləndirmədən və bizim üçün daha əlverişli «ambiente» (şərait. *Red.*) yaratmadan indiki inqilabi hərəkət qələbə çala bilməz. Beləliklə, əgər biz çəkinməyə başlasaydıq, əgər «affini» («qonşu». *Red.*) partiyalara öz münasibətimizdə xalis mənfi tənqidlə kifayətlənsəydik, çox böyük bir səhv etmiş olardıq. Elə bir an gəlib çata bilər ki, biz onlarla müsbət şəkildə əməkdaşlıq etməli olarıq, amma kim bilir bu an nə zaman gəlib çatacaqdır?

Aydındır ki, heç də bizim təmsil etdiyimiz sinfin hərəkəti olmayan bir hərəkəti bilavasitə hazırlamaq bizim işimiz deyildir. Əgər radikalların və respublikaçıların fikrincə, küçəyə çıxmaq vaxtı çatmışdırsa, qoy onlar özləri ehtiraslarına meydan versinlər. Bizə gəldikdə, bu cənabların yağlı vədlərinə çox tez-tez uyub aldanmış olduğumuza görə, bir daha tələyə düşmərik. Onların nə intibahnamələri, nə də qəsdləri bizə təsir göstərməməlidir. Əgər hər cür *həqiqi* xalq hərəkətinə kömək etmək bizim borcumuzdursa, onda proletar partiyamızın yeni təşəkkül tapmış özəyini əbəs yerə qurban verməmək və proletariata faydasız yerli qiyamlarda məhv edilməsinə yol verməmək də bizim borcumuzdur.

Əksinə, hərəkət həqiqətən ümummilli hərəkət olarsa, onda bizim adamlarımız bu hərəkətdə, öz yerlərini hələ ora çağırılmazdan əvvəl tutarlar və belə hərəkətdə bizim iştirakımız özlüyündə aydındır. Lakin bu halda özümüz üçün aydınlaşdırmalı və açıqca bildirməliyik ki, biz bu hərəkətdə *müstəqil bir partiya kimi* iştirak edirik, radikallar və respublikaçılarla müvəqqəti ittifaqda olub onlardan büsbütün fərqlənən bir partiya kimi iştirak edirik və qələbə əldə ediləcəyi təqdirdə mübarizənin nə kimi nəticə verəcəyi barədə heç bir xülyaya qapılmırıq; bu nəticə bizi əsla qane edə bilməz, əksinə, bizim üçün yalnız əldə edilmiş mərhələlərdən biri, sonrakı nailiyyətlər üçün yalnız yeni əməliyyat bazası olar; elə lap qələbə günündə bizim yollarımız ayrılacaqdır; həmin gündən biz yeni hökumətə qarşı *yeni müxalifət* təşkil edəcəyik, lakin bu müxalifət mürtəce müxalifət deyil, mütərəqqi müxalifət, ən sol cinahın müxalifəti olub qazanılmış nailiyyət həddünü aşıb kənara çıxan nailiyyətlərə sövq edəcəkdir.

Ola bilsin ki, birlikdə qazanılan qələbədən sonra bizə yeni hökumətdə bir neçə vəzifə təklif edəcəklər, amma həkmən elə təklif edəcəklər ki, biz *azlıqda* qalaq. ***Bu çox böyük təhlükədir.*** 1848-ci il fevral inqilabından sonra fransız demokrat-sosialistləri («Reforme» qəzetindən¹³⁰ olanlar, Ledrü-Rollen, Lui Blan, Flokon və başqaları) səhv edərək bu cür vəzifələr tutmuşdular²⁷⁹. Hökumətdə azlıq təşkil edən bu adamlar xalis respublikaçılardan ibarət çoxluğun fəhlələr barəsində etdiyi bütün alçaqlıq və xəyanətlərə öz xoşları ilə şərik çıxmışdılar; fəhlə sinfinin nümayəndələri rolunu oynamaq iddiasına düşən bu cənabların hökumətdə olması eyni zamanda fəhlə sinfinin inqilabi hərəkətlərini tamamilə pozmuşdu.

Bütün burada deyilənlər mənim yalnız şəxsi fikrimdir; mən fikrimi ona görə söyləyirəm ki, həm də çox inamsız deyirəm ki, onu məndən soruşurlar. Ümumi

taktikaya gəldikdə, mən onun düzgünlüyünü bütün ömrüm boyu həmişə yəqin etmişəm; bu taktika məni bir dəfə də olsun, pis vəziyyətə salmamışdır. Onu İtaliyanın hazırkı şəraitinə tətbiq etməyə gəldikdə, burada məsələ başqa cürdür; bu məsələni yerində həll etmək lazımdır və onu hadisələrin mərkəzində olan adamlar həll etməlidirlər.

1894-cü il yanvarın 26-da yazılmışdır.

İtalyan dilinə tərcüməsi «Critica Sociale» jurnalının 1894-cü il 1 fevral tarixli 3-cü nömrəsində çap edilmişdir.

İmza: Fridrix Engels

F.ENGELS

FRANSADA VƏ ALMANİYADA KƏNDLİ MƏSƏLƏSİ²⁸⁰

Burjua partiyaları və mürtəce partiyalar son dərəcə təəccüb edirlər ki, indi hər yerdə sosialistlərin qarşısında kəndli məsələsi qəflətən növbəti bir məsələ kimi durmuşdur. Onlar əslində bunun artıq çoxdan qarşıda durmadığına təəccüb etməli idilər. İrlandiyadan Siciliyaya qədər, Andaluziyadan Rusiyaya və Bolqarıstana qədər kəndli-əhalinin, istehsalın və siyasi qüvvənin çox mühüm bir amilidir. Qərbi Avropanın yalnız iki vilayəti istisna təşkil edir. Böyük Britaniyada sözün əsl mənasında iri torpaq sahibliyi və iri əkinçilik öz təsərrüfatı ilə yaşayan kəndlini tamamilə sıxışdırıb aradan çıxarmışdır; Ost-Elba Prussiyasında artıq bir neçə əsrdən bəri eyni proses baş verməkdədir və burada da kəndli iqtisadi və siyasi cəhətdən getdikcə daha çox «aradan qaldırılır» («Wird „gelegt“. Bauernlegen»—Almaniya tarixində kəndlilərin sürgün edilməsi, mülkiyyətdən məhrum edilməsi demək olan texniki termindir (*Engelsin əsərinin əvvəlini tərcümə edərkən V.I.Leninin ona verdiyi qeyddir.*)) və ya, hər halda, arxa sıraya keçirilir.

Siyasi qüvvə amili olmaq e'tibarı ilə, kəndli özünü indiyədək ən çox hallarda yalnız öz laqeydliyi ilə göstərir ki, bunun da kökü kənd həyatının tənhalığındadır. Geniş əhali kütləsinin bu laqeydliyi təkcə Parisdə və Romada parlament satqınlığının deyil, həmçinin rus istibdadının da çox güclü bir dayağıdır. Lakin bu laqeydlik heç də aradan qaldırılmaz deyildir. Fəhlə hərəkatı meydana gəldiyi zamandan e'tibarən, Qərbi Avropa burjuvaları üçün xüsusilə kəndli parsel mülkiyyətinin üstün olduğu yerlərdə kəndlilər arasında sosialist fəhlələrə qarşı şübhə və nifrət oyatmaq, sosialist fəhlələri kəndlinin xəyalı qarşısında «partageux» kimi «bölüşdürmə» tərəfdarları kimi, kəndli mülkiyyətinə qəsd edən tənbel, acgöz şəhərlilər kimi qələmə vermək o qədər də çətin deyildi. 1848-ci il fevral inqilabının tutqun sosialist cəhdlərini fransız kəndlilərinin mürtəce səsverməsi tezliklə aradan qaldırdı; rahat buraxılmasını istəyən kəndli burada öz xatirələri dəryasından kəndli imperatoru Napoleon haqqında bir əfsanə tapdı və İkinci imperiya yaratdı. Kəndlilərin təkcə bu igidliyinin fransız xalqına nəyin bahasına tamamilə olduğunu biz hamımız bilirik; bu igidliyin nəticələrindən fransız xalqı hələ indi də əziyyət çəkir.

Lakin o zamandan bəri çox şey dəyişilmişdir. Kapitalist istehsal formasının inkişafı kənd təsərrüfatında xırda istehsalın həyat əsəbini kəsmişdir; bu xırda istehsal qarşısı alınmaz surətdə məhv olur və tənəzzül edir. Şimali və Cənubi Amerikanın və Hindistanın rəqabəti üzündən Avropa bazarına ucuz taxıl axıb gəlmiş və taxıl o qədər ucuz olmuşdur ki, heç bir Avropa istehsalçısı onunla rəqabət edə bilməmişdir. Həm iri torpaq sahibi, həm də xırda kəndli üzərinə, eyni dərəcədə onların hər ikisi üzərinə fəlakət çökməkdədir. Onların hər ikisi torpaq sahibi və kənd əhli olduğuna görə isə, iri torpaq sahibi özünü xırda kəndlinin mənafeyi uğrunda çarpışan qabaqcıl mübariz e'lan edir və xırda kəndli–ümumiyyətlə və bütövlükdə–onu öz mənafeyi uğrunda çarpışan mübariz hesab edir.

Bu arada Qərbdə qüdrətli sosialist fəhlə partiyası yetişmişdir. Fevral inqilabı dövrünün tutqun hissi və sə'yləri aydınlaşmış, daha geniş və daha dərin olmuş, elmin bütün tələblərinə uyğun gələn və müəyyən, hiss ediləcək tələbləri olan bir proqrama çevrilmişdir; daim artmaqda olan sosialist deputatlar Almaniya, Fransa, Belçika par.lamentlərində bu tələbləri müdafiə edirlər. Siyasi hakimiyyəti sosialist partiyasının ələ alması yaxın gələcəyin işi olmuşdur. Lakin siyasi hakimiyyəti ələ almaq üçün bu partiya əvvəlcə şəhərdən kəndə getməli, kənddə bir qüvvə olmalıdır. İqtisadi səbəblərin siyasi nəticələrlə əlaqəsini aydın başa düşməsi ilə başqa partiyalardan fərqlənən sosialist partiyası, özünü kəndlinin dostu kimi göstərən iri mülkədarın qoyun dərisi altındakı canavar üzünü məhz bunun sayəsində artıq çoxdan aşkara çıxarmış olan bu partiya, ölümə məhkum olan kəndlini rahatca öz yalançı mudafiəçilərinin əlində qoya bilərmə, kəndli sənaye fəhlələrinin passiv əleyhdarından fəal əleyhdarına çevriləcəyi vaxta qədər rahat qoya bilərmə? Budur, biz kəndli məsələsinin mərkəzindəyik.

I

Bizim müraciət edə biləcəyimiz kənd əhalisi çox müxtəlif tərkib hissələrindən ibarətdir və bu hissələr öz növbəsində ayrı-ayrı yerlərə görə də fərqlənirlər.

Almaniyanın qərbində, həmçinin Fransada və Belçikada parsel kəndlilərinin xırda istehsalı hökm sürür, onlar ən çox hallarda mülkiyyətçi, az hallarda özlərinin bir parça torpaqlarının icarədarıdır.

Şimal-qərbdə–Aşağı Saksoniyada və Şlezviq-Holşteyndə–iri və orta kəndlilər üstünlük təşkil edirlər ki, bunlar da muzdur kişi və qadın, hətta günəmuzdçu olmadan keçinə bilmirlər. Bavariyanın müəyyən hissəsində də vəziyyət bunun eynidir.

Ost-Elba Prussiyasında və Meklenburqda biz həyat nöqərləri, muzdur və günəmuzdçuları olan iri torpaq sahibliyi və iri istehsal sahəsini, bə'zi yerlərdə isə nisbətən kiçik və daim azalan miqdarda xırda və orta kəndlilər olduğunu görürük.

Orta Almaniya biz yerindən asılı olaraq, istehsal və torpaq sahibliyinin bütün bu formalarının müxtəlif nisbətlərdə qarışığını görürük, həm də bu formalardan heç biri az-çox iri sahədə üstünlük qazanmır.

Bundan əlavə, müxtəlif ölçüdə yerlər var ki, burada şəxsi və ya icarə edilən əkin yeri ailəni dolandırmaq üçün kifayət etmir və müəyyən bir kустar peşəsi üçün yalnız zəmin

olur, onun üçün əmək haqqının aşağı—bu şərt olmadan ağlagəlməz dərəcədə aşağı—olmasını mümkün edir ki, bu da hər hansı bir yad ölkənin rəqabəti şəraitində bu peşə məhsullarının satılmasını təmin edir.

Bəs kənd əhalisinin bu bölmələrindən hansıları sosial-demokrat partiyasına cəlb edilə bilər? Özlüyündə aydındır ki, biz bu məsələni yalnız ümumi şəkildə tədqiq edirik; biz yalnız kəskin surətdə özünü göstərən formaları nəzərdən keçirəcəyik; yerin çatışmaması bizə, ara pillələr üzərində və kənd əhalisinin qarışıq tərkibdə olduğu hallar üzərində dayanmağa imkan vermir.

Xırda kəndlidən başlayaq. Bütün kəndlilərdən bu dərəcəsi ən mühümüdür, həm də təkcə ümumiyyətlə Qərbi Avropa üçün mühüm deyildir. Yox, bütün məsələyə münasibətdə də ağırlıq mərkəzi kəndlilərin məhz bu dərəcəsindədir. Bir halda ki, biz xırda kəndliyə öz münasibətimizi aydınlaşdırmışıq, kənd əhalisinin qalan tərkib hissələrinə öz münasibətimizi müəyyən etmək üçün artıq dayaq nöqtələrimiz vardır.

Xırda kəndli dedikdə, biz burada elə bir parça torpağın mülkiyyətçisini və ya icarədarını—xüsusilə mülkiyyətçisini—nəzərdə tuturuq ki, onun bu bir parça torpağı, ümumi bir qayda olaraq, öz ailəsi vasitəsi ilə becərə biləcəyindən böyük və öz ailəsini dolandıra biləcəyindən kiçik deyildir. Beləliklə, xırda sənətkar kimi, bu xırda kəndli də fəhlədir və müasir proletardan onun fərqi bundadır ki, onun hələ öz əmək vasitələri vardır; deməli, bu, artıq keçmişə aid olan bir istehsal üsulunun qalığıdır. Bu xırda kəndli öz əcdadından, təhkimli, asılı və ya—çox nadir müstəsna hallarda—azad olan, lakin töycü verməyə və biyara getməyə borclu olan kəndlidən uç cəhətdən fərqlənir. Əvvələn, bununla fərqlənir ki, Fransa inqilabı onu mülkədara verməli olduğu feodal vergilərindən və mükəlləfiyyətlərdən azad etmiş və çox hallarda, heç olmazsa Reynin sol sahilində, onu öz azad mülkiyyəti olaraq bir parça kəndli torpağı ilə təmin etmişdir. İkincisi, bununla fərqlənir ki, o üzvü olduğu və öz-özünü idarə edən icmanın müdafiəsindən məhrum olmuşdur və bununla birlikdə, qədimdən icmaya məxsus olan yerlərdən istifadə etmək hüququnda özünə düşən paydan məhrum olmuşdur. Icma torpağı onun əlindən fırldaqçılıq yolu ilə qismən onun keçmiş feodal ağası tərəfindən, qismən də Roma hüququna əsaslanan liberal, bürokrat qanunvericiliyi tərəfindən alınmışdır, beləliklə də müasir xırda kəndli yem satın almadan öz iş heyvanını saxlamaq imkanından məhrum olmuşdur. Təsərrüfat cəhətdən isə icma torpağına olan hüququn itirilməsi feodal töycülərinin ləğv edilməsindən xeyli üstündür; iş heyvanı saxlamaq imkanı olmayan kəndlilərin sayı arası kəsilmədən artır. Üçüncüsü, indiki kəndli onunla fərqlənir ki, o öz əvvəlki məhsuldar işinin yarısını itirmişdir. Əvvəllər o, ehtiyacı olduğu sənaye məhsullarının çox hissəsini, özü əldə etdiyi xammaldan özü öz ailəsi ilə birlikdə istehsal edirdi; onun qalan ehtiyaclarını əkinçiliklə yanaşı olaraq sənətlə məşğul olan kənd qonşuları ödəyirdi ki, onların da haqqını çox zaman mübadilə olunan məhsulla və ya qarşılıqlı surətdə xidmət göstərilməsi şəklində verirdilər. Ailə, daha çox dərəcədə isə kənd öz ehtiyacını özü ödəyərək yaşayırdı, demək olar, özünə lazım olan hər şeyi özü istehsal edirdi. Bu demək olar tam natural təsərrüfat idi, pula demək olar, əsla ehtiyac olmurdu. Kapitalist istehsalı pul təsərrüfatı və iri sənaye

vasitəsi ilə buna son qoydu. İcma torpağı kəndlinin yaşaması üçün birinci əsas şərt idisə, yardımçı sənaye peşəsi ikinci belə bir şərt idi. Beləliklə, kəndli getdikcə daha çox aşağı enir. Vergilər, qıtlıq, vərəsələr arasında bölgü, məhkəmə prosesləri kəndliləri bir-birinin ardınca sələmçinin yanına qovur, borc getdikcə daha geniş yayılır və ayrılıqda hər biri üçün getdikcə daha ağır olur,—bir sözlə, vaxtı keçmiş istehsal usulunun hər bir qalığı kimi, bizim xırda kəndli də qarşısı alınmaz sürətdə məhv olmağa doğru gedir. Xırda kəndli—gələcək proletardır.

Xırda kəndli belə bir vəziyyətdə olduğuna görə, sosialist təbliğatına həvəslə qulaq asmalı idi. Lakin onun canına və qanına işləmiş olan mülkiyyət duyğusu hələ bə'zən buna mane olur. Özünün bu qədər təhlükələrə düşər olan bir parça torpağı uğrunda mübarizə onun üçün nə qədər ağır olursa, o bu torpaqdan bir o qədər fədakar bir inadla yapışır, ona torpaq mülkiyyətini bütün cəmiyyətin ixtiyarına verməkdən danışan sosial-demokratı o özü üçün sələmçi və ya vəkil qədər təhlükəli bir düşmən hesab etməyə meyl göstərir. Bu mövhumata qarşı sosial-demokratiya nə kimi vasitələrlə mübarizə aparmalıdır? Sosial-demokratiya öz əqidəsini dəyişmədən, məhv olmağa üz qoymuş xırda kəndliyə nə təklif edə bilər?

Biz burada marksist məsləkli fransız sosialistlərinin aqrar proqramında əməli bir dayaq nöqtəsi görürük və bu proqram xüsusilə ona görə daha çox diqqətəlayiqdir ki, xırda kəndli təsərrüfatının klassik ölkəsini əsas götürür.

1892-ci il Marsel qurultayında partiyanın birinci aqrar proqramı qəbul edilmişdi. Bu proqram torpaqsız kənd təsərrüfat *fəhlələri* (yəni günəmuzdçular və həyət nöqərləri) üçün bunları tələb edir: həmkarlar ittifaqları və icma şuraları tərəfindən müəyyən edilən əmək haqqı minimumu; yarısı fəhlələrdən ibarət olan kənd sənət məhkəmələrinin tətbiq edilməsi, icma torpağının satılmasının qadağan edilməsi və dövlət torpaqlarının icmalara icarəyə verilməsi, icmaların bütün bu torpağı—həm öz torpağını, həm də icarə edilən torpağı,—birgə becərilmək üçün kənd təsərrüfatı fəhlələrinin torpaqsız ailələri birliklərinə icarəyə verməsi, icmanın nəzarəti altında da müddəli fəhlə işlətməyin qadağan edilməsi; qocalar və əlillər üçün pensiya verilməsi və bunun da iri torpaq mülkiyyəti üzərinə xüsusi vergi qoyulmaqla ödənilməsi.

Burada hələ icarədarların da aid edildiyi *xırda kəndlilər* üçün proqram bunları tələb edir: icmaların kənd təsərrüfatı maşınları alaraq bunları maya dəyəri ilə kəndlilərə kirayə verməsi; gübrə, drenaj boruları, toxum və s. almaq üçün və məhsulları satmaq üçün kəndli şirkətlərinin yaradılması; dəyəri 5000 frankdan artıq olmayan torpaq sahələri birisinin mülkiyyətindən başqasının mülkiyyətinə keçərkən alınan verginin ləğv olunması; həddindən yuxarı icarə qiymətlərini aşağı salmaq üçün və çıxıb gedən icarədarların və yardamların (metayers) əməyi sayəsində torpaq sahəsinin yüksəlmiş olan dəyərini onlara qaytarmaq üçün İrlandiya timsalı üzrə vasitəçi komissiyalar tə'sis edilməsi; torpaq sahibinə borc müqabilində məhsulu kəndlinin əlindən almaq hüququ verən «Code civil»in (Mülki məəcəllənin⁸². *Red.*) 2102-ci maddəsinin ləğv olunması və kreditorların taxıl tarlada ikən onun üzərinə qadağan qoymaq hüququndan məhrum edilməsi; müəyyən minimum əkinçilik alətləri, məhsul, toxum, gübrə, iş heyvanları,—bir

sözlə, onsuz kəndlilin öz təsərrüfatı ilə məşğul ola bilməyəcəyi hər şey üzərinə qadağan qoyulmasının qadağan edilməsi; çoxdan köhnəlmiş ümumi torpaq kadastrının təftiş edilməsi, hələlik isə hər bir icmada yerli təftiş aparılması; nəhayət, pulsuz kənd təsərrüfatı ixtisas təhsili verilməsi və kənd təsərrüfat təcrübə stansiyaları təşkil edilməsi.

Biz görürük ki, kəndlilərin xeyrinə irəli sürülən tələblər–fəhlələrin xeyrinə irəli sürülən tələblərdən biz burada hələlik bəhs etməyəcəyik–o qədər də uzaq getmir. Bunların bir hissəsi artıq başqa ölkələrdə həyata keçirilmişdir. İcarədarlar üçün vasitəçi məhkəmələri qəti surətdə İrlandiya nümunəsi ilə qurulur. Kəndli şirkətləri artıq Reyn sahili vilayətlərində mövcuddur. Kadastrın təftiş edilməsi bütün Qərbi Avropada bütün liberalların və hətta bürokratların daimi bir xoş arzudur. Proqramın qalan bəndləri də mövcud kapitalizm quruluşuna xüsusi zərər vurulmadan həyata keçirilə bilər. Biz bunu ancaq proqrama xarakteristika vermək üçün deyirik, heç də ona irad tutmaq üçün demirik,—əksinə.

Bu proqram vasitəsi ilə partiya Fransanın ən müxtəlif vilayətlərinin kəndliləri arasında elə böyük müvəffəqiyyətlər qazanmışdır ki,—axı iştaha yemək zamanı gəlir—bizim fransız yoldaşlar da bunu kəndlilərin zövqünə daha çox uyğunlaşdırmaq istəmişlər. Bu zaman, doğrudur, hiss etmişlər ki, təhlükəli yol tutmuşlar. Kəndliyə,—gələcək proletara deyil, indiki mülkiyyətçi kəndliyə,—ümumi sosialist proqramının əsas prinsiplərini pozmadan necə kömək etmək olar? Bu e`tiraza yol verməmək üçün, yeni əməli təkliflərə müqəddimə olaraq nəzəri bir əsaslandırma vermişlər və bu əsaslandırma ilə sübut etməyə çalışırlar ki, sosializm prinsiplərinə xırda kəndli mülkiyyətini kapitalist istehsal üsulu şəraitində məhv olmaqdan qorumaq daxildir, hərçənd bu məhv olmanın labüd olduğu müəlliflərin özlərinə tamamilə aydındır. Bu əsaslandırmanı, həmçinin bu ilin sentyabrında Nant qurultayında qəbul edilən tələblərin özünü də indi biz ətraflı gözdən keçirək.

Həmin əsaslandırma belə başlanır:

«Fəhlə partiyası nəzərə alır ki, partiyanın ümumi proqramının hərfi mətninə görə, istehsalçılar yalnız istehsal vasitələrinə sahib olmaları şərti ilə azad ola bilərlər;

nəzərə alır ki, sənaye sahəsində bu istehsal vasitələri istehsalçılara yalnız kollektiv və ya ictimai formada qaytarıla biləcək kapitalist mərkəzləşməsi dərəcəsinə çatmışdırsa,—heç almasa indiki Fransada—vəziyyət kənd təsərrüfatı sahəsində tamamilə başqa cürdür, burada istehsal vasitələri, məhz torpaq olduqca çox yerlərdə ayrı-ayrı istehsalçıların əlində hələ fərdi mülkiyyətdir;

nəzərə alır ki, parsel mülkiyyəti ilə səciyyələnən bu vəziyyət labüddən məhv olmağa məhkumdursa da (est fatalement appele a disparaitre) bununla belə sosializm onun məhv olmasını sür`ətləndirməli deyildir, çünki sosializmin vəzifəsi mülkiyyəti əməkdən ayırmaqdan ibarət deyil, əksinə, hər bir istehsalın bu iki amilini bir əldə birləşdirməkdən ibarətdir, həmin amillərin parçalanması proletarlaşmış işçilərin köləliyinə və yoxsallığına səbəb olur;

nəzərə alır ki, bir tərəfdən, sosializmin vəzifəsi, iri maliganələrin indiki avara mülkiyyətçiləri mülkiyyətdən məhrum edildikdən sonra yenidən kənd təsərrüfatı

proletarlarını—kollektiv və ya ictimai formada—iri malikanələrə sahib etməkdən ibarətdirsə, digər tərəfdən, sosializmin eyni dərəcədə vacib vəzifəsi öz əməyi ilə yaşayan kəndlinin mülkiyyətini xəzinəyə, sələmçiyə qarşı və yeni meydana çıxan iri torpaq sahiblərinin qəsdlərinə qarşı müdafiə etməkdən ibarətdir;

nəzərə alır ki, bu müdafiəni icarədarlar və ya yardarlar (meta yers) adı ilə özge torpağını becərən və hətta günəmuzdçuları istismar etdikdə də, onların öz üzərindəki istismar nəticəsində buna müəyyən dərəcədə məcbur olan istehsalçılara da şamil etmək məqsəduyğundur.—

Bunları nəzərə alan fəhlə partiyası, anarxistlərin əksinə olaraq ictimai quruluşu dəyişdirmək üçün yoxsulluğun artmasına və genişlənməsinə bel bağlamır, əməyin və bütün cəmiyyətin azad olmasını həm şəhər, həm də kənd zəhmətkeşlərinin icraiyyə və qanunvericilik hakimiyyətini öz əllərinə alacaqları zaman yalnız onların təşkil olunmasından və birgə səylərindən gözləyir,—bu Fəhlə partiyası ümumi düşməne, feodal torpaq sahibliyinə qarşı birgə mübarizə üçün kənd istehsalının bütün ünsürlərini və müxtəlif hüquqi əsaslarla ölkə torpağının becərilməsi işinə bilavasitə aidiyyəti olan bütün fəaliyyət növlərini birləşdirmək üçün aşağıdakı aqrar proqramı qəbul etmişdir».

İndi bu «əsaslandırılmaları» bir qədər ətraflı nəzərdən keçirək.

Hər şeydən əvvəl, fransız proqramındakı istehsalçıların azadlığı üçün istehsal vasitələrinə sahib olmağın müqəddəm şərt olması muddəasını bilavasitə onun ardınca gələn bu müddəa ilə tamamlamaq lazımdır ki, istehsal vasitələrinə sahib olmaq yalnız iki formada mümkündür: ya fərdi sahiblik kimi mümkündür ki, bu da bütün istehsalçılar üçün ümumi olan bir hal şəklində heç bir zaman və heç bir yerdə mövcud olmamışdır və sənayenin tərəqqisi nəticəsində gündən-günə daha çox istisna edilməkdədir, ya da ümumi sahiblik kimi, yəni elə bir formada ki, bunun maddi və əqli müqəddəm şərtlərini artıq kapitalizm cəmiyyətinin öz inkişafı yaratmışdır; deməli, proletariatin sərəncamında olan bütün vasitələrlə istehsal vasitələrinin *ümumi* sahibliyə keçməsi uğrunda mübarizə aparmaq lazımdır.

Beləliklə, istehsal vasitələrinə ümumi sahiblik proqramda, əldə edilməsi lazım gələn yeganə başlıca məqsəd kimi irəli sürülür. Həm də zəmini hazırlanmış olan tək cə sənaye sahəsində deyil, həmçinin hər yerdə, deməli, əkinçilikdə də irəli sürülür. Proqrama görə, fərdi sahiblik bütün istehsalçılar üçün ümumi olan bir hal şəklində heç bir zaman və heç bir yerdə mövcud olmamışdır; məhz buna görə, həmçinin onu sənayenin tərəqqisi onsuz da aradan qaldırdığına görə, sosializm heç də onun saxlanmasında deyil, aradan qaldırılmasında maraqlıdır, axı onun mövcud olduğu yerdə və mövcud olduğu dərəcədə, ümumi sahiblik də mümkün olmur. Doğrusu, proqrama istinad edilsə bütövlükdə bütün proqrama istinad etmək lazımdır ki, bu da Nant əsaslandırılmasından sitat gətirilən müddəanı əhəmiyyətli dərəcədə dəyişdirir, çünki orada ifadə olunan ümumi tarixi həqiqəti elə şərtlərdən asılı edir ki, bu şərtlər olduqda həmin həqiqət yalnız indi Qərbi Avropa və Şimali Amerika üçün qüvvədə ola bilər.

Ayrı-ayrı istehsalçıların istehsal vasitələrinə malik olması bizim zamanımızda onlara daha əsl azadlıq vermir. Şəhərlərdə sənət artıq sarsılmışdır, London kimi böyük

şəhərlərdə isə həтта tamamilə aradan qalxmış, iri sənaye ilə, tərlətmə sistemi və bicarə işbazlarla əvəz edilmişdir ki, müflislik onlar üçün yaşamaq mənbəyidir. Öz təsərrüfatı ilə yaşayan xırda kəndli nə özünün bir parça torpağına sahib olmasına əmindir, nə də azaddır. Onun özü kimi onun evi, həyəti, kiçik tarlası da sələmçiyə məxsusdur; onun yaşaması proletarın yaşamasından daha artıq ümitsizdir, zira proletar üçün heç olmazsa arabir sakit gün olur, borc altında əzilən qul üçün isə belə gün olmur. Mülki məcəllənin 2102-ci maddəsini silib atın, qanuna əsasən kəndliyə girov götürülməsi qadağan edilən əkinçilik alətlərindən, malqaradan və s. ibarət ehtiyatı olmasını təmin edin,—yenə də onu çıxılmaz vəziyyətdən xilas edə bilməzsınız, çünki o məhv olmaqdan qısa bir müddət möhlət almaq üçün «kənüllü surətdə» öz malqarasını da, özünü də, öz canını və ruhunu da sələmçiyə satmalıdır. Sizin xırda kəndlini öz mülkiyyətində müdafiə etmək təşəbbüsünüz onun azadlığını deyil, onun köləliyinin yalnız xüsusi bir formasını müdafiə edir; bu təşəbbüs elə bir vəziyyəti yubadır ki, bu vəziyyətdə xırda kəndli nə yaşaya bilir, nə də ölə bilir; buna görə də burada sizin proqramınızın birinci abzasına istinad edilməsi tamamilə yersizdir.

Əsaslandırma deyilir ki, müasir Fransada istehsal vasitəsi, yəni torpaq çox yerdə fərdi mülkiyyət olaraq hələ ayrı-ayrı istehsalçıların əlindədir; sosializmin vəzifəsi isə guya mülkiyyəti əməkdən ayırmaq deyil, əksinə, hər bir istehsalın bu iki amilini eyni bir əldə birləşdirməkdən ibarətdir.—Artıq qeyd edildiyi kimi, belə ümumi formada bu axırıncı müddəə heç də sosalizmin vəzifəsi deyildir; onun vəzifəsi daha çox ancaq istehsal vasitələrini istehsalçıların *ümumi sahibliyinə* verməkdən ibarətdir. Biz bunu nəzərdən qaçıran kimi, yuxarıda göstərilən müddəə bizi dərhal belə bir səhv fikrə gətirib çıxarırkı, guya sosializm xırda kəndlinin öz tarlası üzərindəki indiki xəyali mülkiyyətini həqiqi mülkiyyətə çevirməlidir, yəni xırda icarədarı mülkiyyətçi etməli, borc altında beli bükülən mülkiyyətçini isə borclardan azad mülkiyyətçiyə çevirməlidir. Əlbəttə, sosializm istəyir ki, bu yalan kəndli mülkiyyəti görsənişi yox olsun, lakin belə bir üsulla yox.

Hər halda, iş bu yerə çatmışdır ki, proqramın əsaslandırma hissəsində açıqca belə demək mümkün olmuşdur: guya sosializmin vəzifəsi, həтта onun vacib vəzifəsi,

«öz əməyi ilə yaşayan kəndlinin mülkiyyətini xəzinəyə, sələmçiyə qarşı və yeni meydana çıxan iri torpaq sahiblərinin qəsdlərinə qarşı müdafiə etməkdən ibarətdir».

Beləliklə, əsaslandırma əvvəlki abzasda mümkün hesab etmədiyi bir şeyi yerinə yetirməyi sosializmin vacib vəzifəsi e`lan edir. O, sosializmə kəndlilərin parsel mülkiyyətini «müdafiə etməyi» tapşırır, hərçənd özü də iddia edir ki, bu mülkiyyət «labüddən məhv olmağa məhkumdur». Xəzinə, sələmçi, yeni meydana çıxan iri torpaq sahibləri—bunlar kapitalist istehsalının bu labüddən məhv olma işini həyata keçirdiyi sadə alətlər olmayıb bəs nədir? «Sosializmin» kəndlini bu üç bələdan nə kimi vasitələrlə müdafiə etməli olduğunu biz aşağıda göstərəcəyik.

Lakin təkcə xırda kəndlinin mülkiyyətini müdafiə etmək tələb olunmur. Bununla yanaşı:

«Bu müdafiəni icarədarlar və ya yarddarlar (metayers) adı ilə özgə torpağını becərən və hətta günəmuzdçuları istismar etdikdə də, onların öz üzərlərindəki istismar nəticəsində buna müəyyən dərəcədə məcbur olan istehsalçılara da şamil etmək də məqsədəuyğundur».

Burada biz artıq tamamilə xüsusi bir zəmin üzərinə keçirik. Sosializm qəti surətdə muzdlu əməyin istismarı əleyhinə yönəldilmişdir. Burada isə «günəmuzdçuları *istismar* edən» fransız icarədarlarını müdafiə etmək sosializmin vacib vəzifəsi e`lan olunur,—hərfiyyən belə də deyilmişdir! Bu da ona görədir ki, həmin icarədarlar buna müəyyən dərəcədə «öz üzərlərindəki istismar nəticəsində» məcburdurlar!

Mail müstəvi üzərinə düşdükdə, aşağı yuvarlanmaq nə qədər də asan və xoşdur! Bəs iri və orta alman kəndlisi fransız sosialistlərinin yanına gəlib onlardan təvəqqe etsə ki, Alman partiyasının idarə hey`ətindən xahiş olunsun ki, Almaniya Sosial-demokrat partiyası onu öz muzdurlarını və muzdur qadınlarını istismar etmək işində müdafiə etsin, bu halda sələmçi, vergi yığan, taxıl mehtəkiri və malqara alvercisi tərəfindən «onun öz üzərindəki istismarı» əsas göstərsə,—onlar buna nə cavab verərlər? Kim zəmin ola bilər ki, bizim böyük aqrarilər də qraf Kanitsi (axı o da taxıl idxalını dövlətin ixtiyarına vermək haqqında belə bir təklif vermişdi) onların yanına göndərüb birja, sələmçi, taxıl möhtəkiri tərəfindən «onların öz üzərlərindəki istismarı» əsas göstərərək, kənd fəhlələrini istismar etmək işində sosialistlərdən müdafiə istəməyəcəklər?

Lakin, demək lazımdır ki, bizim fransız dostlarımızın niyyətləri heç də zənn edilə biləcəyi qədər pis deyildir. Yuxarıda gətirilən abzasda yalnız tamamilə müstəsna olan bir hal nəzərdə tutulur, məhz aşağıdakı hal nəzərdə tutulur: bizim şəkər çuğunduru istehsalı rayonlarımızda olduğu kimi, Fransanın şimalında da kəndlilərə torpaq icarəyə verilərkən, son dərəcə ağır şərtlərlə çuğundur becərilməsi tələb olunur: onlar çuğunduru müəyyən zavoda və həmin zavod tərəfindən qoyulan qiymətə satmalıdırlar, müəyyən toxum almalı, torpağa qəti surətdə göstərilən müəyyən miqdar gübrə verməlidirlər və bunların hamısından da əlavə, çuğundur təhvil verildiyi zaman onları vicdansızcasına aldadırlar. Bunların hamısı Almaniya da bizə də yaxşı mə`lumdur. Lakin fransız sosialistləri kəndlilərin məhz bu kateqoriyasını müdafiə etmək istəmişlərsə, bunu açıq və qəti söyləmək lazım idi. Nəzərdən keçirilən abzas indiki şəkildə, son dərəcə ümumi xülasədə təkcə fransız proqramının deyil, həmçinin ümumiyyətlə sosializmin əsas prinsipinin açıqca pozulması deməkdir və bu səliqəsiz ifadədən onun müəllifləri üçün arzu olunmayan mə`nada ən müxtəlif cəhətlərdən istifadə edilərsə, qoy onlar özlərindən küssünlər.

Əsaslandırmanın axıncı sözləri də belə yanlış şərh edilə bilər, bu sözlərə görə sosialist fəhlə partiyasının qarşısında

«ümumi düşməne, feodal torpaq sahibliyinə qarşı birgə mübarizə üçün kənd istehsalının bütün ünsürlərini və müxtəlif hüquqi əsaslarla ölkə torpağının becərilməsi işinə bilavasitə aidiyyəti olan bütün fəaliyyət növlərini birləşdirmək» vəzifəsi durur.

Mən qəti surətdə inkar edirəm ki, hər hansı bir ölkənin sosialist fəhlə partiyası qarşısında öz sıralarına, kənd proletarlarından və xırda kəndlilərdən başqa, həmçinin

orta və iri kəndliləri və ya hətta iri malikanələrin icarədarlarını, kapitalist maldarları və kapitalist qaydası ilə ölkənin torpağını istismar edən digər şəxsləri qəbul etmək vəzifəsi dursun. Qoy feodal torpaq sahibliyi onların hamısı üçün ümumi düşmən olsun. Biz bəzi məsələlərdə onlarla birlikdə gedə bilərik, hər hansı müəyyən məqsədlər uğrunda bir müddət onların tərəfində durub mübarizə edə bilərik. Bizim partiyamızda hər hansı ictimai sinifdən ayrı-ayrı şəxslər ola bilər, lakin kapitalistlərin, orta burjuaziyanın və ya orta kəndlilərin ümumi mənafeyini təmsil edən qruplar qətiyyətlə ola bilməzlər. Burada da niyyət zənn edildiyi qədər pis deyildir; bütün bunların barəsində müəlliflər, görünür, heç düşünməmişlər; lakin, təəssüf ki, ümumiləşdirmə həvəsi onları aldatmışdır və əgər onları sözdə tuturlarsa, qoy təəccüb etməsinlər.

Əsaslandırmadan sonra proqramın özünə yeni qəbul edilən əlavələr gəlir. Bunlar da əsaslandırma kimi səliqəsiz redaktə olunduğunu göstərir.

İcmaların kənd təsərrüfat maşınları alıb bunları maya dəyəri ilə kəndlilərə icarəyə verməli olduqlarını göstərən bənd o mə'nada dəyişilir ki, əvvələn, icmalar bu məqsəd üçün dövlətdən maliyyə yardımı alırlar, ikincisi isə, bunlar maşınları xırda kəndlilərin ixtiyarına pulsuz olaraq verməlidirlər. Bu yeni güzəşt çətin ki, xırda kəndlilər içərisində müvəffəqiyyət qazana, çünki onların tarlaları və təsərrüfatçılıq üsulunun özü yalnız cüzi ölçüdə maşın tətbiq etmək imkanı verir.

Sonra:

«Mövcud olan bütün dolayı və müstəqim vergilərin 3000 frankdan yuxarı bütün gəlirlər üzərinə qoyulan vahid mütərəqqi vergi ilə əvəz edilməsi».

Belə bir tələb artıq bir çox illərdən bəri, demək olar, hər bir sosial-demokrat proqramında vardır. Lakin bu tələbi xüsusi olaraq xırda kəndlilərin xeyrinə irəli sürmələri yeni bir şeydir və ancaq sübut edir ki, bunun əsl mə'nası nə qədər pis başa düşülmüşdür. Məsələn, İngiltərəni götürək. Orada dövlət büdcəsi 90 milyon funt sterlinq təşkil edir. Bu məbləğin $13\frac{1}{2}$ milyondan 14 milyona qədərini gəlir vergisi verir, qalan 76 milyondan isə kiçik bir hissəsi kargüzarlıq əməliyyatlarına (poçt, teleqraf, ştempel rüsumu) qoyulan vergidən alınır, lakin ən mühüm hissəsi çoxişlənən şeylərə qoyulan vergilərdən, bütün vətəndaşları, ən çoxu isə yoxsul vətəndaşların gəlirlərini–nəzərə çarpmayan, lakin nəticədə milyonlar verən–kiçik hissələrlə hər addımda kəsməklə əldə edilir. Həm də müasir cəmiyyətdə dövlət xərclərini başqa bir üsulla ödəmək çətin ki, mümkün olsun. Fərz edək ki, İngiltərədə bütün bu 90 milyon 120 funt sterlinq (3000 frank) və daha çox gəlirlərə qoyulan müstəqim mütərəqqi vergi vasitəsi ilə əldə edilir. Ciffenin fikrincə, orta illik yığım, bütün milli sərvətin illik artımı 1865–1875-ci illərdə 240 milyon funt sterlinq olmuşdur. Tutaq ki, indi bu rəqəm ildə 300 milyona bərabərdir; 90 milyonluq vergi yükü bu halda bütün yığımın az qala üçdə bir hissəsini götürərdi. Başqa sözlə desək, sosialist hökumətindən başqa heç bir hökumət belə bir iş görə bilməz; hakimiyyət başına sosialistlər gəldikdə isə, elə tədbirlər görməli olacaqlar ki, bu vergi islahatı ancaq müvəqqəti, tamamilə cüzi hissələrlə verilmək rolu oynayacaq, xırda kəndlilər qarşısında isə tamamilə başqa perspektivlər açılacaqdır.

Görünür, proqramın müəllifləri özləri də başa düşürlər ki, kəndlilər bu vergi islahatını uzun müddət gözləməli olarlar, buna görə də «hələlik» (en attendant) onlara təklif edirlər:

«Öz əməyi ilə yaşayan bütün kəndlilər üçün torpaq vergisi ləğv edilsin və hipoteklər basmış bütün torpaq sahələri üçün bu vergi azaldılsın».

Bu tələbin ikinci hissəsi yalnız ailənin öz gücü ilə bəcarilə bilməyən *daha iri* kəndli torpaq sahələrinə aid ola bilər; beləliklə, bu tələb yenə də «günəmuzdçuları istismar edən» kəndlilər üçün əlverişlidir.

Sonra:

«Ov heyvanlarına, balıqlara və əkinlərə qayğı ilə yanaşmaq zərurətinin doğurduğu məhdudiyyətdən savayı, heç bir başqa məhdudiyyət olmadan ovçuluq və balıq tutmaq azadlığı.

Bu çox populyar səslənir, lakin ibarənin ikinci hissəsi birincisini məhv edir. Məgər indi bütün kənd yerlərində hər bir kəndli ailəsinin payına çoxmu dovşan, kəklik, uzunburun balıq və sazan düşür? O qədərmi çox düşür ki, hər bir kəndli ildə *bir* gündən artıq ovçuluqla və balıq tutmaqla məşğul ola bilsin?

«Qanuni və adi faizin aşağı salınması».—

deməli, sələmçiliyə qarşı yeni qanunlar, iki min ildən bəri həmişə və hər yerdə boş çıxan polis tədbiri görmək üçün yeni bir cəhd. Əgər xırda kəndli elə bir vəziyyətə düşürsə ki, sələmçiyə müraciət etmək onun üçün nisbətən kiçik bir bəla olur, onda sələmçi sələmçiliyə qarşı qanundan yan keçərək, onun qanını sormaq üçün həmişə vasitə tapacaqdır. Bu tədbir ən yaxşı halda xırda kəndliyə təsəlli verməyə kömək edə bilər, fayda isə ona verməz; əksinə, bu tədbir kəndlinin məhz xüsusilə ehtiyacı olduğu zaman onun kredit almasını çətinləşdirər.

«Pulsuz tibbi yardım və dərmanların maya dəyəri ilə verilməsi»—

bu hər halda xüsusi bir kəndli tələbi deyildir; alman proqramı bundan irəli gedir və həmçinin pulsuz dərman verilməsini tələb edir.

«Orduya çağırılan ehtiyat əsgərlərinin xidmətdə olduğu müddətdə onların ailələrinə təminat verilməsi»—

Almaniyada və Avstriyada, son dərəcə yarıtmaz şəkildə olsa da, artıq həyata keçirilir və bu da xüsusi bir kəndli tələbi deyildir.

«Gübrə, kənd təsərrüfat maşınları və məhsullarının daşınması tarifinin aşağı salınması»—

Almaniyada əsasən həyata keçirilmişdir və həm də başlıca olaraq iri torpaq sahiblərinin xeyrinə həyata keçirilmişdir.

«Torpağı yaxşılaşdırmaq və kənd təsərrüfat istehsalını yüksəltmək üçün ictimai işlər planını tərtib etməkdən ötrü dərhal hazırlıq işləri görülməsi»—

bunların hamısı qeyri-müəyyənlik və gözəl vədlər çərçivəsindən kənara çıxmır və habelə hər şeydən əvvəl iri torpaq sahibliyinin mənafeyini güdür.

Bir sözlə, bütün gurultulu nəzəri əsaslandırmadan sonra, yeni aqrar proqramının əməli təklifləri bizə qətiyyənlə izah etmir ki, fransız Fəhlə partiyası xırda kəndlilərin

parsel mülkiyyətinin saxlanmasına necə nail olmaq istəyir, bu mülkiyyət isə, onun öz dediyinə görə, labüddən məhv olmağa məhkumdur.

II

Bir məsələdə bizim fransız yoldaşlar sözsüz haqlıdirlar: xırda kəndlinin *iradəsinə rəğmən* Fransada heç bir möhkəm çevriliş mümkün deyildir. Ancaq mənə elə gəlir ki, özlərinin kəndliyə yanaşmaq cəhdlərində onlar lazımi vasitələrə əl atmırlar.

Görünür, onların çalışdığı budur ki, xırda kəndlini bugün-sabah deyil, mümkün olsa artıq ən yaxın ümumi seçkilərdə öz tərəflərinə cəlb etsinlər. Onlar bunu ancaq çox təhlükəli geniş vədlər vasitəsilə əldə etmək ümidində ola bilərlər, bu vədləri müdafiə etmək üçün isə onlar daha təhlükəli nəzəri mülahizələri işə salmağa məcburdurlar. Yaxından baxılsa, aşkar olur ki, bu geniş vədlər özü-özünə ziddir (labüd surətdə məhv olmağa məhkum olduğu dərhal elan edilən bir vəziyyəti müdafiə etmək vədləri) və ayrı-ayrı tədbirlər ya qətiyyəən əməli təsir göstərə bilməz (sələmçilik əleyhinə qanunlar), ya fəhlələrin ümumi tələblərindən ibarətdir, ya həmçinin iri torpaq sahibliyinin xeyrinədir, ya da, nəhayət, bunların xırda kəndli üçün çox kiçik bir əhəmiyyəti vardır: belə ki, proqramın xalis əməli hissəsi özü onun yanlış giriş hissəsini təshih edir və əsaslandırmanın zahirən dəhşətli görünən gurultulu sözlərini işdə çox zərərsiz tədbirlərə münəcər edir.

Açıq deyək: xırda kəndlilərin bütün iqtisadi vəziyyətindən, onların tərbiyəsindən və ayrıca həyat tərzindən irəli gəlib burjua mətbuatı və iri torpaq sahibləri tərəfindən müdafiə olunan mövhumat şəraitində biz xırda kəndlilər kütləsini bugün-sabah yalnız o halda öz tərəfimizə cəlb edə bilərik ki, onlara yerinə yetirə bilməyəcəyimiz əvvəlcədən bizə məlum olan vədlər vermiş olaq. Məhz: biz onların mülkiyyətini nəinki tək-cə hər bir şəraitdə onun üzərinə hücum edən bütün iqtisadi qüvvələrdən müdafiə etməyi onlara vəd etməli, artıq indidən bu mülkiyyəti təhdid edən yükdən onu azad etməyi, icarədarı azad mülkiyyətçiyə çevirməyi, hipotek altında əzilən mülkiyyətçini isə borclarından azad etməyi də onlara vəd etməliyik. Əgər biz bunu edə bilsək də, yenə də elə qaydalara qayıtmış olarıq ki, bunlardan labüd surətdə indiki qaydalar yenidən inkişaf etməlidir. Biz kəndlini azad etmək deyil, onun məhv olmasını ancaq qısa müddətə təxirə salmış olardıq.

Lakin bizim üçün heç də xeyirli deyildir ki, artıq bu gün kəndlini öz tərəfimizə cəlb edək, sabah biz öz vədlərimizi yerinə yetirə bilmədikdə, kəndli yenidən bizdən uzaqlaşsın. Özünün usta vəziyyətini əbədləşdirmək istəyən xırda sənətkar usta bizə lazım olmadığı kimi, bizdən öz parsel mülkiyyətinin əbədləşdirilməsini tələb edən kəndli də bizə partiya üzvü olaraq lazım deyildir. Bu cür adamların yeri antisemitlər arasındadır. Qoy onların yanına getsinlər, qoy öz xırda təsərrüfatlarının qurtuluşu vədini onlardan alsınlar; onlar oraya bu gurultulu ibarələrin dəyəri nə olduğunu və antisemit skripkaların hansı çeşid cənnət səadəti vəd edən havalar çaldığını bildikdə getdikcə daha çox anlamağa başlayarlar ki, biz, daha az şey vəd edənlər və qurtuluşu tamamilə başqa bir istiqamətdə axtaranlar, hər halda daha ətibarlı adamlarıq. Əgər

fransızlar arasında bizdəki kimi gurultulu antisemit demagogiyası olsaydı, onlar çətin ki, Nant səhvini buraxardılar.

Bəs xırda kəndlilərə bizim münasibətimiz necədir? Həm də dövlət hakimiyyəti bizim əlimizə keçəcəyi gün biz onlarla necə rəftar etməliyik?

Əvvəln, fransız proqramının bu müddəası şərtsiz doğrudur ki, biz xırda kəndlinin labüd surətdə məhv olacağını irəlicədən görürük, lakin öz müdaxiləmizlə bunu heç bir halda sür'ətləndirməli deyilik.

İkincisi isə, eynilə aydındır ki, biz dövlət hakimiyyətinə sahib olduqda, heç düşünə də bilmərik ki, iri torpaq sahiblərini mülkiyyətdən məhrum etməyə məcbur olduğumuz kimi, xırda kəndliləri də zorla mülkiyyətdən məhrum edək (bunun fərqi yoxdur, əvəzini verməklə və ya verməməklə). Xırda kəndlilər barəsində bizim vəzifəmiz hər şeydən əvvəl ondan ibarətdir ki, onların xüsusi istehsalını və mülkiyyətini şirkətə çevirək, lakin bunu zorakılıq yolu ilə deyil, nümunə göstərmək və bu məqsəd üçün ictimai yardım təklif etmək vasitəsi ilə edək. O zaman bizim əlimizdə, əlbəttə, kifayət qədər vasitə olacaqdır ki, xırda kəndliyə artıq indi aydın olması lazım gələn faydaları göstərək.

Ölkələrində əslində, yalnız bircə Kopenhagen şəhəri olan, buna görə də bu şəhərdən kənarda demək olar yalnız kəndlilər arasında təbliğat aparmalı olan Danimarka sosialistləri hələ təxminən 20 il bundan əvvəl bu cür planlar irəli sürmüşdülər. Bu və ya digər bir kəndin və ya məhəllənin kəndliləri–Danimarkada çoxlu ayrı-ayrı böyük həyətlər vardır–öz torpaqlarını böyük bir malikanə halında birləşdirməli, bunu ümumi hesaba becərməli və gəliri qoyduqlarına–torpaqla və pulla–və əməyə görə proporsional surətdə bölüşdürməlidirlər. Danimarkada xırda torpaq sahibliyi yalnız ikinci dərəcəli bir rol oynayır. Lakin biz bu ideyanı parsel təsərrüfatı sahəsinə tətbiq etsək, görərik ki, parsellər birləşdirildikdə və bütün birləşdirilmiş sahədə iri təsərrüfat yaradıldıqda, əvvəllər işləyən işçilərin bir hissəsi artıq olacaqdır; iri təsərrüfatın başlıca üstünlüklərindən biri də əməyə məhz belə qənaət edilməsindədir. Bu işçilər üçün iki yolla iş tapmaq olar: ya kəndli şirkətlərinin ixtiyarına qonşudakı iri malikanələrdən başqa torpaq sahələri verməklə, ya da onlara, mümkün qədər və əsasən öz istehlakları üçün, yardımçı sənaye işi ilə məşğul olmaqdan ötrü vəsait və imkan verməklə. Hər iki halda onlar daha yaxşı iqtisadi vəziyyətdə olarlar və bu eyni zamanda tədricən kəndli şirkətini yüksək formaya keçirmək və istər bütövlükdə şirkətin, istərsə də onun ayrı-ayrı üzvlərinin hüquq və vəzifələrini bütün cəmiyyətin qalan hissələrinin hüquq və vəzifələri ilə bərabərləşdirmək üçün mərkəzi ictimai hakimiyyətə lazımi bir nüfuz qazandırar. Təfərrüat cəhətdən, ayrı-ayrı hallarda bunu necə həyata keçirmək konkret bir halın şəraitindən və siyasi hakimiyyəti əldə edəcəyimiz şəraitdən asılı olacaqdır. Ola bilər ki, beləliklə, biz həmin şirkətlərə daha böyük üstünlüklər təklif etmək iqtidarında olaq: faizi güclü surətdə aşağı salmaq şərti ilə milli bank onların bütün hipotek borcları məbləğini az üzərinə götürsün; iri istehsal təşkil etmək üçün ictimai vəsaitdən (hökmən və ya yalnız pulla deyil, həmçinin zəruri məhsullarla: maşın, sün'i gübrə və sairə ilə) yardım göstərilsin və başqa üstünlüklər verilsin.

Bütün bunlarla bərabər başlıca vəzifə kəndliyə bunu aydın göstərməkdən ibarətdir ki, biz onun malikanəsini və torpaq mülkünü yalnız kooperativ mülkünə və kooperativ istehsalına çevirməklə xilas edib saxlaya bilərik. Məhz tək sahibliklə şərtlənən tək təsərrüfat kəndliləri məhv olmağa doğru aparır. Əgər onlar öz tək təsərrüfatları üzərində israr etsələr, labüd surətdə evdən də, malikanədən də məhrum olarlar, iri kapitalist təsərrüfatı onların köhnəlmiş istehsal üsulunu sıxışdırıb aradan çıxarar. Vəziyyət belədir. Budur biz gəlib kəndlilərə imkan veririk ki, onlar kapitalistlərin xeyrinə deyil, özlərinin ümumi xeyrinə iri təsərrüfat yaratsınlar. Məgər kəndlilərə aydın surətdə göstərmək olmazdı ki, bu onların öz xeyrinədir, onların yeganə qurtuluş yolu bundadır?

Biz kapitalist istehsalının üstün olan qüvvələrinə qarşı xırda kəndlilərin tək mülkiyyətini və tək təsərrüfatını müdafiə etməyi heç bir zaman bu kəndlilərə və`d edə bilmərik. Biz onlara ancaq bunu və`d edə bilərik ki, onların iradəsinə rəğmən onların əmlak münasibətlərinə zorla müdaxilə etməyəcəyik. Sonra, biz buna kömək edə bilərik ki, xırda kəndlilərə qarşı kapitalistlərin və iri torpaq sahiblərinin mübarizəsi artıq indi mümkün qədər az ədalətsiz vasitələrlə aparılsın və indi çox tez-tez əl atdıqları açıq soyğunçuluq və aldatmaya mümkün qədər maneə törədilsin. Bu yalnız bir istisna olaraq mümkün olar. İnkişaf etmiş kapitalist istehsal üsulu şəraitində heç kəs baş açmaz ki, düzlük harada qurtarır və fırlıdaqçılıq harada başlanır. Lakin siyasi hakimiyyət aldadanınmı, yoxsa aldadılanın tərəfində durur,—bu həmişə çox fərqli olacaqdır. Biz isə qəti surətdə xırda kəndlilin tərəfində dururuq; biz mümkün olan hər bir işi görərik ki, onun taleyini nisbətən babatlaşdıraraq, şirkətə keçmək qərarına gələrsə, bunu onun üçün asanlaşdıraraq və hələlik belə bir qərara gələ bilmirsə, ona öz parselində oturub düşünməyə hətta möhlət verək. Biz bunu edəcəyik təkcə ona görə yox ki, öz əməyi ilə yaşayan xırda kəndlini bizim sıralarımızı doldura biləcək bir əlavə hesab edirik, həmçinin ona görə ki, bu iş partiyanın bilavasitə xeyrinədir. Həqiqətən proletarlar sırasına keçməkdən xilas edə biləcəyimiz, hələ kəndli ikən öz tərəfimizə cəlb edə biləcəyimiz kəndlilərin sayı nə qədər çox olsa, ictimai çevriliş bir o qədər tez və asanlıqla başa gələr, kapitalist istehsalının inkişaf nəticələri özünün ifrat formalarını hər yerdə büruzə verənədək, axırıncı xırda sənətkar və axırıncı xırda kəndli kapitalist iri istehsalının qurbanı olanadək oturub bu çevrilişi gözləməyimizə ehtiyac yoxdur. Kəndlilərin xeyrinə olaraq ictimai vəsaitdən verilməsi lazım gələn maddi qurbanlar, bu mə`nada, kapitalist iqtisadiyyatı nöqteyi-nəzərindən sadəcə bayıra atılmış pul kimi görünə bilər, halbuki bu, çox gözəl kapital qoyuluşu olacaqdır, çünki bütövlükdə ictimai dəyişikliklərə xərc çəkiləndə, bəlkə də onqat artıq bir məbləğə qənaət etdirər. Deməli, biz bu mə`nada kəndlilər barəsində çox liberal ola bilərik. Burada təfərrüatdan bəhs etməyin, bu istiqamətdə müəyyən təkliflər verməyin yeri deyildir; burada yalnız ən ümumi, əsas cəhətlərdən bəhs oluna bilər.

Beləliklə, biz xırda kəndlilərə belə və`dlər versək və onlar bu və`dlərə əsasən azacıq da olsa belə düşünsələr ki, biz parsel mülkiyyətini uzun müddət saxlamaq fikrindəyik,— onda biz təkcə partiyaya deyil, xırda kəndlilərin özlərinə də bundan daha pis bir xidmət göstərə bilməzdik. Bu, kəndlilərin azadlıq yolunu onların üzünə açıqca bağlamaq və

partiyanı eybəcər antisemitizm səviyyəsinə endirmək demək olar. Əksinə. Partiyamızın vəzifəsi,—kapitalizm hökm sürdükcə, kəndlilərin vəziyyətinin tamamilə əlacsız olduğunu həmişə dönə-dönə onlara izah etməkdən, onların parsel mülkiyyətini olduğu kimi saxlamağın qətiyyəti mümkün olmadığını və dəmir yol qatarı əl arabasını əzdiyi kimi, kapitalist iri istehsalı da onların köhnəlmiş gücsüz xırda təsərrüfatını mütləq əzəcəyi inamını izah etməkdən ibarətdir. Belə hərəkət etməklə biz iqtisadi inkişafın labüd gedişinə uyğun hərəkət etmiş olarıq, bu inkişaf isə artıq bizim sözlərimizi başa düşmək üçün kəndlilərin beynini təmizləyər.

Lakin mən, Nant proqramı müəlliflərinin də əslində mənim baxışlarıma eyni olan baxışları əsas götürdükləri əqidəsində olduğumu bildirmədən bu məsələni bitirə bilmərəm. Onlar çox ağıllı olduqlarına görə anlamaya bilməzlər ki, indi parsel mülkiyyətində olan torpaq da ümumi sahibliyə keçməlidir. Onlar özləri e'tiraf edirlər ki, parsel mülkiyyəti yox olmağa məhkumdur. Nant konqresində Milli şuranın Lafarq tərəfindən tərtib edilən məruzəsi də bu baxışı tamamilə təsdiq edir. Həmin məruzə Berlində çıxan «Sozialdemokrat»da bu il oktyabrın 18-də alman dilində dərc edilmişdir²⁸¹. Nant proqramındakı ziddiyyətli ifadələrin özü artıq göstərir ki, onun müəllifləri əslində istədiklərini demirlər. Əgər onları başa düşməsələr və onların dediklərindən sui istifadə etsələr—bu həqiqətdə belə də olmuşdur,—bu, əlbəttə, onların öz təqsiridir. Hər halda, onlar özlərinin proqramını daha ətraflı izah etməlidirlər, gələn fransız qurultayı isə buna əsaslı surətdə yenidən baxmalıdır.

İndi daha iri kəndlilərə keçək. Biz burada—başlıca olaraq irsin bölünməsi nəticəsində, həmçinin borca düşmək və torpağın məcburi surətdə satılması nəticəsində—parsel kəndlisindən başlamış öz köhnə pay torpağını bütövlüklə saxlamış və hətta artırmış olan iri kəndliyə qədər tam bir sıra keçid pillələri nümunələrini görürük. Orta kəndlinin xırda kəndlilər arasında yaşadığı yerlərdə o öz mənafeyi və baxışlarına görə həmin xırda kəndlilərdən az-çox əhəmiyyətli dərəcədə fərqlənir; axı onun öz təcrübəsi ona göstərməlidir ki, nə qədər onun kimiləri artıq xırda kəndlilər vəziyyətinə düşmüşdür. Lakin o yerlərdə ki, orta və iri kəndlilər üstünlük təşkil edirlər və təsərrüfatın idarə olunması hər yerdə muzdurların və muzdur qadınların köməyini tələb edir,—orada vəziyyət tamamilə başqa cürdür. Fəhlə partiyası, əlbəttə, ilk növbədə muzdlu fəhlələrin, yəni muzdurların, muzdur qadınların və günəmuzdçuların mənafeyini müdafiə etməlidir; elə buna görə bu partiya kəndlilərə heç bir elə vəd verə bilməz ki, fəhlələrin muzdlu köləliyinin bundan sonra da qalmasını nəzərdə tutmuş olsun. Lakin ümumiyyətlə iri və orta kəndlilər qaldıqca, onlar muzdlu fəhlələrsiz keçinə bilməzlər. Parsel kəndlilərinə bir parsel kəndlisi olaraq uzun müddət yaşamaq ümidini vermək bizim tərəfimizdən sadəcə mənasız bir iş olardısı, bunu iri və orta kəndlilərə vəd etmək artıq bilavasitə xəyanət demək olardı.

Burada yenə də şəhər sənətkarları ilə bir bənzəyiş vardır. Onlar kəndlilərə nisbətən daha çox var-yoxdan çıxarılmış olsalar da, hər halda onların arasında hələ elələri tapılar ki, onların yanında şagirdləri ilə yanaşı olaraq, usta əlaltıları da işləyir və ya şagirdlər usta əlaltılarının işini görürlər. Bu usta sənətkarlardan öz vəziyyətini əbədləşdirmək

istəyənlər qoy antisemitlərin yanına getsinlər, onlar, nəhayət, başa düşərlər ki, onlara orada da kömək edilməyəcəkdir. Qalanları isə öz istehsal üsullarının labüddən məhv olacağını başa düşərək bizim yanımıza gəlirlər, lakin onlar gələcəkdə bütün başqa fəhlələri gözləyən taleyə şərik olmağa hazır olduqlarını göstərirlər. Orta və iri kəndlilər də belədir. Onların muzdurları, muzdur qadınları və günəmuzdçuları bizi, əlbəttə, onların özlərindən daha çox maraqlandırır. Əgər bu kəndlilər öz təsərrüfatlarının gələcəkdə də qalmasına təminat istəyirlərsə, biz bunu onlara heç cür təklif edə bilmərik. Onda onların yeri antisemitlərin, kəndli ittifaqı üzvlərinin və hər şey vədə etmək və heç bir vədə yerinə yetirməməkdən xüsusi zövq alan sair bu kimi partiyaların sıralarındadır. Biz belə bir iqtisadi həqiqəti möhkəm bilirik ki, iri kəndli də, orta kəndli də kapitalist təsərrüfatının və okeanın o tayındakı ucuz taxıl istehsalının rəqabəti nəticəsində labüddən məhv olmalıdır; bunu getdikcə artmaqda olan borc və hər yerdə onların təsərrüfatının nəzərə çarpan tənəzzülü göstərir. Biz bu tənəzzülə qarşı heç bir şey edə bilmərik, yalnız bunu məsləhət görə bilərik ki, onların təsərrüfatları burada da şirkətlər halında birləşsin; bu şirkətlərdə isə muzdlu əməyin istismarını getdikcə daha çox aradan qaldırmaq və bu şirkətləri tədricən böyük ümummilli istehsal şirkətinin bərabər hüququ və vəzifələri olan tərkib hissələrinə çevirmək mümkün olardı. Əgər bu kəndlilər özlərinin indiki istehsal üsulunun labüddən məhv olacağını başa düşsələr və bundan lazımi nəticələr çıxarsalar, onda onlar bizim yanımıza gələrlər, bizim vəzifəmiz onların da yeni istehsal üsuluna keçmələrini mümkün qədər asanlaşdırmaqdan ibarət olar. Əks halda biz onları öz talelərinin ixtiyarına verməli və onların muzdlu fəhlələrinə muraciət etməli olarıq və bu fəhlələrdən əlbəttə, rəğbət görərik. Biz, ehtimal ki, burada da zorla mülkiyyətdən məhrum etməkdən imtina edərik, lakin bununla belə ümid edə bilərik ki, iqtisadi inkişaf bu tərs başları da ağıla gətirər.

Ancaq iri torpaq sahibliyi məsələsi tamamilə sadədir. Biz burada tamamilə açıq bir kapitalist müəssisəsi görürük, bir halda ki, belədir, bizdə artıq heç bir şübhə ola bilməz. Biz burada kənd proletarları kütləsini görürük və bizim vəzifəmiz aydındır. Partiyamız dövlət hakimiyyətinə sahib olan kimi o dərhal eynilə sənaye fabrikləri kimi, iri torpaq sahiblərini də sadəcə olaraq mülkiyyətdən məhrum etməli olacaqdır. Onları mülkiyyətdən məhrum edərkən bunun əvəzinin verilib-verilməyəcəyi ən çox bizdən deyil, bizim hakimiyyət başına gələcəyimiz şəraitdən, həmçinin və xüsusilə də cənab iri torpaq sahiblərinin öz hərəkətlərindən asılı olacaqdır. Biz heç də hesab etmirik ki, heç bir şəraitdə bunun əvəzi verilə bilməz; Marks mənə özünün belə bir fikrini—həm də çox tez-tez!—bildirirdi ki, biz bütün bu quldurlar dəstəsindən əvəz verməklə yaxamızı qurtara bilsəydik, bu bizim üçün çox ucuz başa gələrdi. Lakin biz burada buna toxunmayacağıq. Bu yolda cəmiyyətə qaytarılan böyük malikanələri biz cəmiyyətin nəzarəti altında, şirkətlər halında təşkil olunan və artıq indi bu malikanələri becərən kənd fəhlələrinin istifadəsinə verəcəyik. Bunları nə kimi şərtlərlə verəcəyimiz barəsində indi hələ heç bir qəti şey demək olmaz. Hər halda kapitalist təsərrüfatının ictimai təsərrüfata çevrilməsi burada artıq tamamilə hazırlanmışdır və bu iş, məsələn, c-b Krupp və ya c-b fon Ştummun zavodunda olduğu kimi, tam eynilə dərhal həyata

keçirilə bilər. Həm də bu əkinçilik şirkətlərinin təmsali hələ müqavimət göstərən axırıncı parsel kəndlilərini də, həmçinin bəlkə bəzi iri kəndliləri də iri kooperativ təsərrüfatının üstünlüklərinə inandırır.

Deməli, sənaye fəhlələrinin qarşısında açılan eyni parlaq perspektivi, biz burada kənd proletarları qarşısında da geniş açma bilərik. Buna görə də Ost-Elba Prussiyasının kənd təsərrüfatı fəhlələrini öz tərəfimizə cəlb etmək bizim üçün yalnız vaxt məsələsidir—həm də çox qısa bir vaxt məsələsidir. Ost-Elba kənd təsərrüfatı fəhlələri bizimlə olduqda isə, dərhal bütün Almaniyada başqa bir külək əsəcəkdir. Ost-Elba kənd təsərrüfatı fəhlələrinin feʼlən yarımtəhkimli vəziyyəti Prussiya yunkerləri hökmranlığının, bununla birlikdə də Almaniyada spesifik Prussiya hökmranlığının başlıca əsasıdır. Getdikcə daha çox borca düşən, yoxsullaşan, bir tufeyli kimi dövlət hesabına və özgə hesabına yaşayan, həm də məhz buna görə öz hökmranlığından daha möhkəm yapışan həmin Ost-Elba yunkerləri bürokratiyanın və ordudakı zabitlər heyətinin spesifik Prussiya xarakterini yaratmışlar və müdafiə edirlər; onların loyallığı, məhdudluğu və dikbaşlığı Prussiya millətinin Almaniya imperiyasını²⁸²—tamamilə aydındır ki, hazırkı zamanda milli birliyin həyata keçirilə biləcək yeganə forması olmaq eʼtibarı ilə bu imperiya labüddür,—elə bir vəziyyətə salmışdır ki, öz vətəninə ona bu qədər nifrət edilir, xaricdə isə, bütün parlaq tələblərinə baxmayaraq, ona bu qədər az hörmət edilir. Həmin yunkerlərin hakimiyyəti buna əsaslanır ki, yeddi köhnə Prussiya əyalətinin başdan-başa bütün ərazisində,—deməli, bütün imperiya ərazisinin az qala üçdə bir hissəsində—onların ixtiyarında torpaq mülkiyyəti vardır və onu burada ictimai və siyasi hakimiyyət müşayiət edir, həm də tək-cə torpaq mülkiyyəti deyil, həmçinin çuğundur şəkəri və şərab zavodları vasitəsi ilə həmin əyalətin ən mühüm sənaye sahələri də onların əlindədir. Qalan Almanıyanın nə iri torpaq sahibləri, nə də iri sənayeçiləri bu qədər əlverişli vəziyyətdə deyildirlər; bunlardan heç birinin ixtiyarında bütöv bir krallıq yoxdur. Onlar geniş bir sahəyə səpələnmişlər, iqtisadi və siyasi üstünlük uğrunda, həm bir-birləri ilə, həm də onları əhatə edən qalan ictimai ünsürlərlə rəqabət mübarizəsi edirlər. Lakin Prussiya yunkerlərinin bu qüdrəti öz iqtisadi əsasını getdikcə daha çox itirir. Bütün dövlət yardımına baxmayaraq (II Fridrix zamanından bəri isə dövlət yardımı, bir qayda olaraq, hər bir normal yunker büdcəsinə daxildir), borc və yoxsullaşma burada da yayılmaqdadır; yalnız qanunvericilik və adət üzündən saxlanılan feʼlən yarım təhkimçilik qaydaları və bu qaydalarla şərtlənən kənd təsərrüfatı fəhlələrinin hədsiz istismar edilməsi imkanı sayəsində artıq batmaqda olan yunkerlər üzə saxlanılır. Bu fəhlələr içərisində sosial-demokratiya toxumları səpin, onları ruhlandırın və öz hüquqları uğrunda mübarizə üçün onları birləşdirin,—onda yunkerlərin hökmranlığının sonu çatır. Rus çarizmi bütün Avropa üçün barbar, işğalçı bir ünsür olduğu kimi, Almaniya üçün də eyni ünsür olan bu böyük mürtece qüvvə deşilmiş bir qovuq kimi yığışar. Prussiya ordusunun «seçmə alayları» sosial-demokrat alayları olar və o zaman qüvvələrin nisbətində elə bir irəliləyiş əmələ gəlir ki, bu irəliləyişdə tam çevrilişin müqəddəm şərti qoyulmuş olar. Lakin məhz buna görə də Ost-Elba kənd proletarlarını bizim tərəfimizə cəlb etmək Qərbi Almanıyanın xırda

kəndlilərini və ya hətta Cənubi Almanıyanın orta kəndlilərini cəlb etməkdən xeyli əhəmiyyətli. Bura, Ost-Elba Prussiyası bizim üçün həlledici döyüş meydanıdır, buna görə də hökumət və yunkerlər bütün güclərini qoyacaqlar ki, bizim buraya yolumuzu kəssinlər. Əgər bizi hədələdikləri kimi, partiyamızın yayılmasına qarşı yenidən cəbr tədbirləri görülsə, bu birinci növbədə Ost-Elba kənd proletariatını bizim təbliğatımızdan kənarda saxlamaq üçün ediləcəkdir. Bunun bizim üçün fərqi yoxdur. Biz həmin proletariatu hər halda öz tərəfimizə çəkəcəyik.

1894-cü il noyabrın 15-i ilə 22-si arasında yazılmışdır.

«Die Neue Zeit» jurnalında çap edilmişdir, Bd I, №10, 1894–1895

İmza: Fridrix Engels

K.MARKS və F.ENGELS MƏKTUBLAR

ENGELS–PYOTR LAVROVIÇ LAVROVA LONDONDA

London, 12–17 noyabr 1875-ci il

1) Darvin təlimində mən *inkışaf nəzəriyyəsini* qəbul edirəm, Darvinin sübut üsulunu isə (yaşayış uğrunda mübarizə, təbii seçilmə) yenidən kəşf edilmiş faktın ancaq ilk, müvəqqəti, natamam ifadəsi hesab edirəm. Məhz indi hər yerdə ancaq yaşayış uğrunda mübarizəni görən adamlar (Foxt, Büxner, Moleşott və başqaları) Darvindən əvvəl üzvi təbiətdə məhz *əməkdaşlığı* nəzərə çarpdırırdılar, bunu göstərirdilər ki, bitkilər heyvanlara oksigen və qida verir, heyvanlar isə, əksinə, Libixin xüsusilə qeyd etdiyi kimi, bitkilərə karbon qazı və gübrə verir. Bu konsepsiyaların hər ikisi müəyyən həddə və müəyyən dərəcəyə qədər düzgündür, lakin bunların hər ikisi eyni dərəcədə birtərəfli və məhduddur. İstər cansız və istərsə canlı təbiət cisimlərinin qarşılıqlı təsirinə həm ahəngdarlıq, həm də münaqişə, həm mübarizə, həm də əməkdaşlıq daxildir. Buna görə də üzdən irəq bir təbiətşünas tarixi inkışafın bütün zəngin müxtəlifliyini «yaşayış uğrunda mübarizə» kimi birtərəfli quru bir formuldan, hətta təbiət sahəsində də ancaq «cum grano salis» (hərfiyən: bir çimdik duzla, məcazi mənada: müəyyən qeyd-şərtlə. *Red.*) qəbul edilə biləcək bir formuldan ibarət edərsə, belə bir metod özü-özünə ittiham hökmü çıxarır.

2) Sizin sitat gətirdiyiniz üç nəfər «məhkəm əqidəli darvinistdən» (Dırnaq arasına alınmış sözlər Lavrovun məqaləsindən götürülmüşdür və Engels tərəfindən latın hərfləri ilə rusca yazılmışdır. *Red.*), görünür, ancaq Helvald diqqətə layiqdir. Zeydlits olsa-olsa kiçik bir simadır, Robert Bir isə romançıdır, onun «Üç dəfə» romanı hazırda «Über Land und Meer»²⁸³ jurnalında çap edilir. Onun bütün lovğalığının yeri elə oradır.

3) Sizin tənqid metodunuzun,–bunu mən psixoloji metod adlandırırdım– üstünlüklərini inkar etməməklə bərabər, mən başqa bir metod seçərdim. Bizim ən çox dolandığımız əqli mühit bizim hər birimizə çox və ya az dərəcədə təsir göstərir. Öz

camaatınızı Sizin məndən yaxşı bələd olduğunuz Rusiya üçün və «əlaqələndirici həyəcana» (Dırnaq arasına alınmış sözlər Engels tərəfindən Lavrovun məqaləsindən götürülmüşdür; «əlaqələndirici» sözü onun tərəfindən latın hərfləri ilə rusca yazılmışdır. *Red.*), əxlaq hissinə istinad edən təbliğat jurnalı üçün Sizin metodunuz, ola bilsin, ən yaxşı metoddur. Saxta bir sentimentallığın bu qədər misilsiz bir zərər vurduğu və vurmaqda davam etdiyi Almaniya üçün bu metod yaramazdı, o düzgün başa düşülməzdi, sentimental ruhda təhrif edilərdi. Bizdə–hər halda yaxın zaman üçün–məhəbbətdən daha çox nifrət lazımdır və hər şeydən əvvəl alman idealizminin son qalıqlarından əl çəkilməli, maddi faktlar onların tarixi hüquqlarında bərpa edilməlidir. Buna görə də mən həmin burjua darvinistləri üzərinə aşağıdakı şəkildə hücum edərdim (və bir zaman bəlkə də belə etdim):

Yaşayış uğrunda mübarizə haqqında Darvinin bütün təlimi–«bellum omnium cantra omnes» () haqqında Hobbsun təliminin və Maltusun əhali nəzəriyyəsi ilə yanaşı olaraq rəqabət haqqında burjua iqtisadçıların təliminin cəmiyyətdən canlı təbiət sahəsinə sadəcə köçürülməsindən ibarətdir. Bu hoqqabazlığı etdikdən sonra (bunun sözsüz doğruluğuna mən e'tiraz edirəm, bu artıq 1-ci bənddə, xüsusilə Maltus nəzəriyyəsi haqqında göstərilmişdir) həmin nəzəriyyələri yenə üzvi təbiətdən tarixə köçürür və sonra belə iddia edirlər ki, bunların insan cəmiyyətinin əbədi qanunları gücünə malik olduğu guya sübut edilmişdir. Bu zməliyyatın sadələşməsini göz qabağındadır, bu barədə danışmağına dəyməz. Lakin mən bunun üzərində ətraflı dayanmaq istəsəydim, mən bunu belə edərdim: birinci növbədə onların pis *iqtisadçı* olduqlarını və ancaq bundan sonra, onların pis təbiətşünas və filosof olduqlarını göstərərdim.

4) heyvanlar cəmiyyətindən insan cəmiyyətinin mühüm fərqi bundadır ki, heyvanlar olsa-olsa *yığırlar*, insanlar isə *istehsal edirlər*. Artıq təkcə bu,–yeganə, lakin əsas–fərq heyvanlar cəmiyyəti qanunlarını müvafiq qeyd-şərtsiz insan cəmiyyətinə köçürməyə imkan vermir. Sizin düzgün qeyd etdiyiniz kimi, bu fərq sayəsində belə mümkün olmuşdur ki,

«insan təkcə yaşayış uğrunda deyil, habelə zövq uğrunda və *öz zövqlərini artırmaq uğrunda* (Kursiv Engelsindir. *Red.*) mübarizə edirdi... yüksək zövq xatirinə aşağı zövqlərdən əl çəkməyə hazır idi» (Dırnaq arasına alınmış sözlər Lavrovun məqaləsindən götürülmüşdür və Engels tərəfindən latın hərfləri ilə rusca yazılmışdır. *Red.*).

Bundan Sizin daha sonra çıxardığınız nəticələrə e'tiraz etməməklə bərabər, mən öz müqəddəm şərtlərimi əsas tutub bu nəticələri çıxarardım. Deməli, bəşər istehsalı müəyyən pillədə elə bir yüksəkliyə çatır ki, təkcə zəruri tələbatı ödəmək üçün deyil, habelə ziynətə olan tələbatı ödəmək üçün də şeylər istehsal edilə bilər, doğrudur, bu əvvəlcə ancaq azlıq üçün olur. Beləliklə, yaşayış uğrunda mübarizə,–bu kateqoriyanı burada bir anlığa qüvvədə saxlasaq,–zövq uğrunda mübarizəyə çevrilir, təkcə *yaşayış* vasitələri uğrunda deyil, həmçinin *inkişaf* vasitələri uğrunda, *cəmiyyətin istehsal edə bildiyi* inkışaf vasitələri uğrunda mübarizəyə çevrilir, heyvan aləmindən olan kateqoriyalar isə artıq bu pilləyə tətbiq edilə bilməz. Lakin hazırda olduğu kimi, əgər

istehsal öz kapitalist formasında kapitalizm cəmiyyətinin istehlak edə biləcəyindən xeyli artıq miqdarda yaşayış və inkişaf vasitələri yaradırsa,—çünki kapitalizm cəmiyyəti həqiqi istehsalçıların böyük əksəriyyətini bu yaşayış və inkişaf vasitələrini istehlak etməkdən sün'i surətdə məhrum edir; əgər bu cəmiyyətin öz həyat qanunu onu, özü üçün onsuz da həddindən artıq böyük olan bu istehsalı daim genişləndirməyə məcbur edir və buna görə də həmin cəmiyyət özü vaxtaşırı surətdə, hər on ildən bir dəfə nəinki çoxlu məhsulu, habelə məhsuldar qüvvələrin özünü də məhv etməyə məcburdursa,—onda «yaşayış uğrunda mübarizə» haqqındakı cəfəngiyyətin burada nə mənası vardır? Yaşayış uğrunda mübarizə burada bir də ancaq ondan ibarət ola bilər ki, istehsalçı sinif istehsala və bölgüyə rəhbərliyi, indiyədək həmin rəhbərliyi öz əlində saxlayan, lakin daha buna qadir olmayan sinfin əlindən alar, bu isə məhz sosialist inqilabıdır.

Həm də tarixin əvvəlki gedişinə sinfi döyüşlərin arası kəsilməyən bir sırası kimi baxmaq, kifayətdir ki, bu tarixi «yaşayış uğrunda mübarizə»nin cüzi bir şəkildə dəyişilmiş variantı olaraq anlamağın nə qədər səthi, olduğu dərhal aşkara çıxsın. Buna görə də mən həmin qondarma təbiətşünaslara heç zaman belə bir lütfkarlıq göstərməzdim.

5) Yenə həmin səbəbə görə, Sizin əslində tamamilə düzgün olan tezisinizi müvafiq surətdə başqa cür ifadə edərdim; Sizin tezisə görə,

«mübarizəni yüngülləşdirmək üçün həmrəylik ideyası... nəhayət o dərəcəyə yüksələ bilmişdir ki, bütün bəşəriyyəti əhatə etmiş və qardaşların həmrəy cəmiyyəti kimi bu bəşəriyyəti qalan mineral, bitki və heyvan aləminə qarşı qoymuşdur».

6) Lakin, digər tərəfdən, mən Sizinlə razılaşa bilmərəm ki, «hamının hamıya qarşı mübarizəsi» (Dırnaq arasına alınmış sözlər Lavrovun məqaləsindən götürülmüş və Engels tərəfindən latın hərfləri ilə rusca yazılmışdır. *Red.*) bəşər inkişafının ilk mərhələsi olmuşdur. Mənim fikrimcə, insanın meymundan inkişaf etməsi üçün ictimai instinkt ən mühüm vasitələrdən biri olmuşdur. İlk insanlar, ehtimal ki, sürülər halında yaşamışlar və, biz əsrlərin dərinliklərinə nəzər sala bildiyimiz qədər, görürük ki, bu mənz belə olmuşdur.

17 noyabr

Mənə yenə mane olmuşdular və mən həmin məktubu Sizə göndərmək üçün yenidən onu davam etdirirəm. Siz görürsünüz ki, mənim qeydlərim Sizin tənqidinizin mahiyyətinə aid, olmaqdan daha çox, onun formasına, metoduna aiddir. Ümid edirəm ki, Siz bunları kifayət qədər aydın hesab edəcəksiniz, mən bunları tələsik yazmışam və yenidən oxuyarkən çox şeyi dəyişdirmək istərdim, lakin məktubu çox çətin oxunan bir şəkllə salmaqdan qorxuram...

K.Marks və F.Engelsin Əsərləri mətnindən çap olunur, 2-ci nəşri, 34-cü cild, səh. 133–138.

MARKS–VILHELM BLOSA
HAMBURQA

London, 10 noyabr 1877-ci il.

...Mən (Heyne demişkən) «hirs-lən-mirəm» (Heyne. «Lirik intermesso» şe`rləri, 18-ci şe`r. *Red.*) və Engels də mənim kimi²⁸⁴. Hər ikimiz şan-şöhrətin bahasına qara quruş da vermərik. Budur, buna bir sübut: şəxsiyyətə hər hansı şəkildə pərəstiş olunmasına nifrət etdiyim üçün Internasional mövcud olduğu zaman mən müxtəlif ölkələrdən öz adıma göndərilən və xidmətlərimi tərifləyərək zəhləmi tökən çoxlu məktubun mə'lum olunmasına əsla icazə vermirdim,—mən heç vaxt bu məktublara hətta cavab vermirdim, ancaq onların üstündə hərdən bir danlayırdım. Engelslə mən kommunistlərin gizli cəmiyyətinə (Kommunistlər ittifaqı. *Red.*) ilk dəfə daxil olarkən qəti şərt qoymuşduq ki, nüfuzlu simalar qarşısında kor-koranə səcdə edilməsinə imkan yaradan hər şey Nizamnamədən²⁸⁵ silinib atılacaqdır (sonralar Lassal bunun lap əksinə hərəkət etmişdi)...

K.Marks və F.Engelsin Əsərləri mətnindən çap olunur, 2-ci nəşri, 34-cü cild, səh. 241.

ENGELS–KARL KAUTSKIYƏ

VYANAYA

London, 12 sentyabr 1882-ci il.

...Siz məndən soruşursunuz ki, ingilis fəhlələri müstəmləkə siyasəti haqqında nə düşünürlər? Onlar ümumiyyətlə siyasət haqqında nə düşünürlərsə, bu barədə də onu düşünürlər: burjualar siyasət barəsində nə düşünürlərsə, onlar da eynən bunu düşünürlər. Burada fəhlə partiyası yoxdur, ancaq mühafizəkarlar partiyası və liberal-radikal partiya vardır, fəhlələr isə onlarla birlikdə İngiltərənin müstəmləkə inhisarından və onun ümumdünya bazarındakı inhisarından sakitcə istifadə edirlər. Mənim rə'yimcə, əsl müstəmləkələr, yə'ni Avropa əhalisinin tutduğu torpaqlar, Kanada, Kap (Kap əyaləti. *Red.*), Avstraliya, hamısı müstəqil olacaqdır; əksinə, ancaq yerlilərin yaşadıkları tabe torpaqları, Hindistanı, Əlcəzanrı, Hollandiyanın, Portuqaliyanın, İspaniyanın yiyələndiyi torpaqları proletariat bir müddət qəbul edib mümkün qədər tezliklə müstəqilliyə çatdırmalı olacaqdır. Bu prosesin məhz necə genişlənəcəyini söyləmək çətinidir. Hindistan, ola bilər, hətta çox ehtimal ki, inqilab etsin, azad olan proletariat isə müstəmləkə müharibələri apara bilməyəcəyinə görə, bu vəziyyətə razılaşmaq lazım gələcəkdir, həm də, əlbəttə, iş hər cür dağıntısız olmayacaqdır. Lakin bu cür şeylər bütün inqilabların ayrılmaz hissəsidir. Hələ başqa yerlərdə də, məsələn, Əlcəzanrdə və Misirdə də eyni şey ola bilər, bu isə *bizim üçün*, şübhəsiz, ən yaxşı olardı. Bizim öz evimizdə kifayət qədər işimiz olacaqdır. Avropa və Şimali Amerikada dəyişiklik olan kimi, bu elə böyük bir qüvvə və elə bir nümunə verəcəkdir ki, yarım mədəni ölkələr özləri bizim ardımızca gələcəklər; təkcə iqtisadi tələbat özü buna imkan yaradacaqdır. Həmin ölkələr də sosialistcəsinə qurulmağa gəlib çatacaqları vaxta qədər onların nə kimi sosial və siyasi mərhələlərdən keçməli olacaqları haqqında, mənim fikrimcə, biz ancaq çox əsassız fərziyyələr irəli sürə bilərik. Bircə şey şübhəsizdir: qalib gələn proletariat heç bir özgə xalqa, öz qələbəsini sarsıtmadan, heç bir xoşbəxtlik qəbul etdirə bilməz. Əlbəttə, bu heç də müxtəlif növ müdafiə müharibələrini rədd etmir...

ENGELS–FLORENS KELLI-VIŞNEVETSKAYAYA NYU-YORKA.

London, 28 dekabr 1886-cı il

...Mənim müqəddiməm (*F.Engels. «Amerikada fəhlə hərəkatı. «İngiltərədə fəhlə sinfinin vəziyyəti» əsərinin Amerika nəşrinə müqəddimə». Red.*), əlbəttə, tamamilə son 10 ay ərzində Amerika fəhlələrinin qazandıqları böyük müvəffəqiyyətlərə həsr ediləcək və aydındır ki, həmçinin H.Corca və onun aqrar proqramına toxunacaqdır. Lakin bu müqəddimə həmin məsələni ətraflı işıqlandırmaq iddiasında ola bilməz; həm də bunun vaxtının çatmış olduğunu güman etmirəm. Hərəkatın lap əvvəldən qüsursuz düzgün bir nəzəri əsas üzərində davam edib inkişaf etməsindənə, daha çox əhəmiyyətlidir ki, hərəkat yayılsın, ahəngdar surətdə inkişaf etsin, kök salsın və, mümkün olduqca, bütün Amerika proletariatını əhatə etsin. Nəzəri anlayış aydınlığı üçün öz səhvləri, öz acı təcrübəsi əsasında öyrənməkdən daha yaxşı bir yol yoxdur, bütöv bir böyük sinif üçün, xüsusilə amerikalılar kimi müstəsna dərəcədə əməli cəhəti güdən və nəzəriyyəyə laqeydlik göstərən bir millət üçün isə başqa bir yol yoxdur. Ən başlıcası buna nail olmaqdan ibarətdir ki, fəhlə sinfi hərəkata *bir sinif kimi* daxil olsun; bu əldə edildikdə isə, fəhlə sinfi tezliklə düzgün bir istiqamət tapar və onun yolu üzərində mənəə təşkil edənlərin hamısı–istər H.Corc olsun, istərsə Pauderli,—öz kiçik sektaları ilə birlikdə bir kənara atılmış olar. Buna görə də mən «Əmək rıtsarlarını»²⁸⁶ hərəkatın ən mühüm bir amili hesab edirəm; onlara kənardan, e`tinəsizliklə yanaşmaq deyil, onları içəridən inqilabiləşdirmək lazımdır. Mən belə hesab edirəm ki, Amerikada yaşayan almanların çoxu onların iştirakı olmadan yaradılan bu güclü və müzəffər hərəkatla üz-üzə gəldikdə, özlərinin idxal edilmiş və heç də həmişə düzgün başa düşülməyən nəzəriyyəsini hər şeydən xilas edəcək bir ehkama çevirməyə çalışmaq və bu ehkama qəbul etməyən hər cür hərəkatdan kənarda durmaq böyük bir səhv etmişdir. Bizim nəzəriyyəmiz ehkam deyil, bir sıra ardıcıl mərhələləri ehtiva edən inkişaf prosesinin izahıdır. Daha köhnə sənaye ölkələrində işlənilib hazırlanmış nəzəriyyəni amerikalıların tamamilə başa düşüb hərəkata daxil olacaqlarına ümid bağlamaq–mümkün olmayan bir şeyə ümid bağlamaq deməkdir. Əgər almanlar özlərinin nəzəriyyəsini 1845–1848-ci illərdə bizim onu başa düşdüyümüz kimi başa düşürlərsə, bu nəzəriyyəyə uyğun surətdə hərəkat etməli idilər; onlar fəhlə sinfinin hər bir həqiqi ümumi hərəkatının fe`lən başlanğıc nöqtəsini olduğu kimi götürüb bu hərəkatda iştirak etməli və onu tədricən nəzəriyyə səviyyəsinə yüksəldərək göstərməli idilər ki, buraxılan hər bir səhv, hər bir müvəffəqiyyətsizlik ilk proqramdakı düzgün olmayan nəzəri müddəaların labüd nəticəsidir. «Kommunist manifesti»nin sözlərilə desək, onlar bu günün hərəkatında hərəkatın gələcəyini müdafiə etməli idilər. Lakin hər şeydən əvvəl hərəkatın möhkəmlənməsinə imkan verin və adamların indi lazımınca başa düşə bilmədikləri, lakin tezliklə öyrənəcəkləri şeyləri zorla onların beyninə yeritməklə, ilk zamanlar labüd

olan dolaşılıqlığı gücləndirməyin. Gələn ilin noyabrında həqiqi fəhlə partiyasına verilən bir və ya iki milyon fəhlənin səsi hazırkı zamanda, nəzəri cəhətdən qüsursuz bir proqrama verilən yüz minlərlə səsdən hədsiz dərəcədə əhəmiyyətli, əgər hərəkət inkişaf edirsə, tezliklə edilməli olan lap birinci təşəbbüs–kütlələrin hərəkətini milli miqyasda birləşdirmək təşəbbüsü–onların hamısını: Corcun tərəfdarlarını, «Əmək rıtsarlarını», tred-yunionçuları və bütün qalanlarını bir-biri ilə üz-üzə gətirər. Həm də o zamana qədər bizim alman dostlarımız diskussiyalarda iştirak edə bilmək üçün ölkənin dilini kifayət qədər öyrənsələr, o zaman onlar üçün elə bir vaxt çatmış olar ki, başqalarının baxışlarını tənqid etsinlər və müxtəlif mövqelərin ardıcılıqlığını sübut edib, tədricən fəhlələri onların olduğu həqiqi vəziyyəti–kapitalla müddu əmək arasındakı münasibətin yaratdığı vəziyyəti–başla düşməyə gətirib çıxarsınlar. Lakin hər hansı bir proqram əsasında olursa-olsun fəhlə partiyasının milli birləşməsini tə`xirə sala biləcək və ya buna mane ola biləcək hər bir şeyi mən böyük bir səhv hesab edərdim. Bax buna görə də mən bu fikirdəyəm ki, istər H.Corc haqqında, istərsə «Əmək rıtsarları» haqqında tam və mükəmməl rə`y söyləmək vaxtı hələ gəlib çatmamışdır...

K.Marks və F.Engelsin Əsərləri mətnindən çap olunur, 2-ci nəşri, 36-cı cild, səh. 497–498.

ENGELS–KONRAD ŞMİDTƏ BERLINƏ

London, 5 avqust 1890-cı il

...Paul Bartın kitabı²⁸⁷ haqqında başibəlalı Morits Virt²⁸⁸ tərəfindən yazılmış olan rə`yi mən Vyanada çıxan «Deutsche Worte»də oxudum və *bu* tənqid məndə kitabın özü haqqında da yaxşı tə`sir buraxmadı. Mən bu kitabı nəzərdən keçirərəm, lakin deməliyəm ki, əgər Moritshen ondan düzgün sitat gətirirsə, onda Bart iddia edir ki, guya o Marksın bütün əsərlərində fəlsəfənin və i.a. maddi yaşayış şəraitindən asılı olmasına dair cəmi bircə misal, məhz Dekartın heyvanları maşın adlandırması misalını tapa bilmişdir. Belə şeylər yazı bilən bir adama mənim sadəcə yazığım gəlir. Həm də bu adam hələ başla düşməmişdir ki, hərçənd maddi yaşayış şəraiti «primum agens»dir (ilk səbəbdır. *Red.*), lakin bu, ideoloji sahələrin də öz növbəsində həmin maddi şəraitə əks tə`sir, amma ikinci tə`sir göstərməsini rədd etmir; bir halda ki, bu ona aydın deyil, o yazdığı lredmeti də əsla anlaya bilməz. Lakin, təkrar edirəm, axı bunların hamısı başqa adamdan götürülmüşdür,—Moritshen təhlükəli dostdur. Tarixin materialistcəsinə anlaşılmamasının da indi bir çox elə dostları vardır ki, bu onların əlində tarixi *öyrənməmək* üçün bir bəhanə olmuşdur. İndi də vəziyyət tamamilə, 70-ci illərin axırlarındakı fransız «marksistləri» haqqında Marksın dediyi kimidir: «Mən ancaq bir şey bilirəm ki, mən marksist deyiləm».

Budur, «Volks-Tribüne»də də gələcək cəmiyyətdə məhsul bölgüsü haqqında diskussiya olmuşdur ki, bu əməyin miqdarına görəmi olacaqdır, yoxsa başqa cür olacaqdır²⁸⁹. Ədalət haqqındakı mə`lum idealist ibarələrinin əksinə olaraq, məsələyə xalis «materialistcəsinə» yanaşmışlar. Lakin nə qədər qərribə olsa da, heç kəsin ağlına

gəlməmişdir ki, axı bölgü üsulu əhəmiyyətli dərəcədə bölüşdürülən məhsulların *miqdarından* asılıdır və bu miqdar, əlbəttə, istehsalın və cəmiyyətin təşkilinin tərəqqisi ilə birlikdə dəyişilir, deməli, bölgü üsulu da dəyişilməlidir. Lakin diskussiyada iştirak edənlərin hamısı «sosializm cəmiyyətinə» daim dəyişilən və tərəqqi edən bir şey kimi deyil, əksinə, sabit, həmişəlik müəyyən olunmuş bir şey kimi baxırlar, deməli, o həmişəlik müəyyən edilmiş bir bölgü üsuluna malik olmalı imiş. Lakin sağlam düşündükdə, hər halda: 1) *başlanılacaq* bölgü üsulunu axtarib tapmağa çalışmaq olar, və 2) sonrakı inkişafın *ümumi meylini* axtarib tapmağa çalışmaq olar. Lakin mən bütün diskussiyada bu barədə bircə kəlmə də tapmıram.

Ümumiyyətlə, Almaniyada bir çox gənc yazıçılar üçün «materialist» sözü sadə bir ibarədir, onlar istədikləri hər şeyə bu adı verirlər, daha zəhmət çəkib məsələni ətraflı öyrənmirlər, yəni hər şeyə bu damğanı vururlar və bununla da məsələni bitmiş hesab edirlər. Lakin bizim tarixi anlamağımız hegelçilik sayağı quramaçılıqla məşğul olmaq vasitəsi deyil, hər şeydən əvvəl öyrənmək üçün rəhbər tutulan bir vasitədir. Bütün tarixi yenidən öyrənmək lazımdır, müxtəlif ictimai formasiyalara uyğun olan siyasi, xüsusi-hüquqi, estetik, fəlsəfi, dini və s. görüşləri bu ictimai formasiyalardan çıxarmaq üçün, əvvəlcə həmin formasiyaların mövcud olduğu şəraiti ətraflı surətdə tədqiq etmək lazımdır. Bu cəhətdən indiyədək çox az iş görülmüşdür, çünki çox az adam bu işlə ciddi məşğul olmuşdur. Bu cəhətdən bizə böyük kömək lazımdır, sahə son dərəcə böyükdür və kim ciddi çalışmaq istəyirsə, çox iş görüb fərqlənə bilər. Lakin bunun əvəzində, gənc nəsildən olan bir çox almanların əlində tarixi materializm haqqındakı ibarələr (axı *hər şeyi* ibarəyə çevirmək olar) yalnız ona xidmət edir ki, tarixə dair özlərinin nisbətən çox yoxsul olan biliklərini mümkün qədər tezliklə sistemləşdirib qaydaya salsınlar (axı iqtisadi tarix hələ bələkdədir!), sonra da lovğalanıb özlərini böyük sima hesab etsinlər. Mahz o zaman Bart kimi birisi meydana çıxa bilər və hətta onun öz mühitində, hər halda, artıq boş ibarəyə çevrilmiş bir şeyə girişə bilər.

Lakin bunların hamısı, əlbəttə, hamarlaşmaqdadır. İndi Almaniyada biz o qədər güclüyük ki, çox şeyə dözə bilərik. Sosialistlər əleyhinə qanunun²³ bizə göstərdiyi çox böyük xidmətlərdən biri bu oldu ki, o bizi sosialist örtüyünə bürünmüş alman tələbəsinin zəhlətökənliyindən azad etdi. İndi biz o qədər güclüyük ki, yenidən çox lovğalanmış olan bu alman tələbəsinə də dözə bilərik. Artıq siz özünüz həqiqətən bir qədər iş görmüşsünüz və yəqin görmüsünüz ki, partiyaya qoşulan gənc ədiblər arasında zəhmət çəkib siyasi iqtisadi, siyasi iqtisad tarixini, ticarətin, sənayenin, əkinçiliyin, ictimai formasiyaların tarixini öyrənənlər çox azdır. Onların içərisində Maurerin təkə adından savayı onun haqqında başqa mə'lumatı olanlar çoxdurmu! Jurnalist təkəbbürü hər şeyə üstün gəlməlidir, nəticələr də buna uyğun olur. Bu cənablar çox zaman belə xəyal edirlər ki, fəhlələr üçün hər şey yarayar. Kaş onlar biləydilər ki, Marks özünün hətta ən yaxşı şeylərini də fəhlələr üçün hələ lazımınca yararlı hesab etmirdi, ən yaxşı olmayan bir şeyi fəhlələrə təklif etməyi o cinayət sayırdı!..

K.Marks və F.Engelsin Əsərləri mətnindən çap olunur, 2-ci nəşri, 37-ci cild, səh. 370–372.

ENGELS–OTTO BÖNIQKƏ

BRESLAVLA (İndiki adı Vrotslavdır. *Red.*)

Duvr yaxınlığında Folkston,

21 avqust 1890-cı il

...Mən Sizin suallarınıza ancaq qısaca və ümumi şəkildə cavab verə bilərəm, yoxsa birinci sualınıza cavab vermək üçün bütöv bir əsər yazmalı olardım.

1. «Sosializm cəmiyyəti» deyilən cəmiyyət, zənnimcə, əbədi qərarlaşmış bir şey deyildir, hər bir başqa ictimai quruluş kimi ona da daim dəyişilən və yeni şəkil alan bir quruluş kimi baxmaq lazımdır. Sosializm cəmiyyətinin indiki quruluşdan həlledici fərqi, əlbəttə, bundan ibarətdir ki, orada istehsal bütün istehsal vasitələrinin əvvəlcə ayrıca bir millətin ümumi mülkiyyəti olması əsasında təşkil ediləcəkdir. Mən bu çevrilişin günü sabah həyata keçirilməsi yolunda–onun tədriclə həyata keçirilməsindən bəhs olunur–heç bir çətinlik görmürəm. Fəhlələrimizin buna qadir olduğunu onların çoxlu istehsal və istehlak şirkətləri sübut edir; polis bu şirkətləri qəsdən dağıtmadığı yerlərdə onlar da burjua səhmdar cəmiyyətləri kimi yaxşı və həmin cəmiyyətlərdən daha namusla idarə olunurdu. Mən başa düşə bilmirəm ki, fəhlələrimiz özlərinin siyasi yetkinliyini sosialistlər haqqındakı qanun²³ əleyhinə qalibiyyətli mübarizədə parlaq şəkildə sübut edəndən sonra Siz Almaniyada fəhlələrin nadan olduğu sözlərini necə dilinizə gətirə bilərsiniz. Mən təhsillilərimiz adlanan adamların yalançı alim təkəbbürünü daha ciddi maneə hesab edirəm. Əlbəttə, bizdə texnik, aqronom, mühəndis, kimyaçı, me`mar və i.a. hələ çatışmır, lakin bəd ayaqda kapitalistlər kimi biz də onları pul ilə ala bilərik, əgər bir neçə xain–bu dəstədə yəqin ki, belələri olacaqdır–başqalarına ibrət olmaq üçün əməlli-başlı cəzalandırılsa, onlar başa düşərlər ki, bizi daha soymamaq onların özlərinin xeyrinədir. Lakin məktəb müəllimlərini də həmin sıraya aid etdiyim bu mütəxəssislərimiz olduqda biz qalan «təhsillilər» olmadan çox gözəl keçinə bilərik, həm də, məsələn, ədiblərin və tələbələrin partiyaya hazırkı güclü axını, əgər bu cənablar lazımi cərçivədə saxlanmasalar, hər cür ziyan vura bilər.

Ost-Elba yunkerlərinin latifundiya lazımi texniki rəhbərlik şəraitində indiki günəmuzdçulara və muzdurlara asanlıqla icarəyə verilə bilər və kollektiv surətdə becərilə bilər. Əgər bu zaman asayiş pozularsa, bunun üçün, bütün mövcud məktəb qanunlarına baxmayaraq, adamları belə bir vəhşiləşmə dərəcəsinə çatdırmış olan cənab yunkerlər cavabdehdir.

Ən böyük maneə xırda kəndlilər və işdən başları çox az çıxdığı halda zahirən özlərini hər şeyə bələd göstərən təhsilli sırtıq əllamələr olacaqdır.

Beləliklə, kütlələr içərisində kifayət qədər tərəfdarımız olduqda, iri sənayeni və latifundiya tipli iri əkinçiliyi çox sür`ətlə ictimailəşdirmək mümkün olacaqdır, çünki siyasi hakimiyyət bizim əlimizdə olacaqdır. Qalanı isə sür`ətlə, yaxud tədricən bunun ardınca gedəcəkdir. İri istehsalımız olduqda isə biz vəziyyətin ağası olacağıq.

Siz deyirsiniz müvafiq şüur yoxdur. Bu sözlər düzdür, amma yalnız zadəgan və burjua dairələri içərisindən çıxan o təhsillilər barəsində düzdür ki, onlar fəhlələrdən hələ nə qədər çox öyrənməli olduqlarını heç təsəvvürlərinə də gətirmirlər.

K.Marks və F.Engelsin Əsərləri mətnindən çap olunur, 2-ci nəşri, 37-ci cild. səh. 380–381.

ENGELS–YOZEF BLOXA

KÖNIQSBERQƏ

London, 21 [–22] sentyabr 1890-cı il

...Tarixin materialistcəsinə anlaşılməsinə görə, tarixi prosesdə müəyyənəddici cəhət *nəticə e'tibarı ilə* gerçək həyatın istehsalı və təkrar istehsalıdır. Nə mən, nə də Marks heç bir zaman bundan artıq bir şey iddia etməmişik. Əgər birisi bu müddəanı o mə'nada təhrif edirsə ki, guya iqtisadi cəhət *yeganə* müəyyənəddici cəhətdir, onda bununla da həmin müddəanı heç bir şey deməyən abstrakt, mə'nasız bir ibarəyə çevirmiş olur. İqtisadi vəziyyət bazisdir, lakin üstqurumun müxtəlif cəhətləri də: sinfi mübarizənin siyasi formaları və onun nəticələri–müzəffər vuruşmadan sonra qalib sinfin qurduğu dövlət quruluşu və s. hüquq formaları və hətta bütün bu gerçək vuruşmaların bunlarda iştirak edənlərin beynində in'ikas, siyasi, hüquqi, fəlsəfi nəzəriyyələr, dini görüşlər və bunların ehkamlar sisteminə sonrakı inkişafı da tarixi mübarizənin gedişinə tə'sir göstərir və bir çox hallarda əsasən onun *formasını* müəyyən edir. Burada bütün bu cəhətlərin qarşılıqlı tə'siri vardır ki, bunda da, nəhayət, iqtisadi hərəkət bir zərurət kimi saysız-hesabsız təsadüflər (yə'ni bu şeylərin və hadisələrin daxili əlaqəsi o qədər uzaqdır və ya o qədər çətin sübut edilə bilər ki, biz onu nəzərə almaya bilərik, onu yox hesab edə bilərik) arasından özünə yol açır. Əks halda nəzəriyyəni hər hansı bir tarixi dövrə tətbiq etmək–bir dərəcəli ən sadə bir tənliyi həll etməkdən daha asan olardı.

Biz öz tariximizi özümüz yaradıırıq, lakin, əvvələn, biz onu. çox müəyyən müqəddəm şərtlərlə və şəraitdə yaradıırıq. Bunların içərisində iqtisadi şərait *nəticə e'tibarı ilə* həlledicidir. Lakin siyasi şərait və i.a., hətta insanların başında yaşayan ən'ənelər, həlledici olmasa da, müəyyən rol oynayır. Prussiya dövləti də tarixi səbəblər və nəticə e'tibarı ilə iqtisadi səbəblər üzündən meydana gəlib inkişaf etmişdir. Lakin pedant olmadan çətin iddia etmək olar ki, Şimali Almanıyanın çoxlu xırda dövlətləri, içərisində məhz Brandenburq böyük dövlət rolu oynamalı imiş, bu dövlətdə Şimal ilə Cənub arasında iqtisadi fərqlər, dil fərqləri, Reformasiya zamanından e'tibarən isə dini fərqlər də öz təcəssümünü tapmışdı, həm də bunu məhz yalnız iqtisadi zərurət irəlicədən müəyyən etmişdi, başqa cəhətlər isə (burada hər şeydən əvvəl belə bir vəziyyət ki, Brandenburq Prussiyaya sahib olduğuna görə Polşa məsələlərinə cəlb olunmuşdu və bu vasitə ilə də beynəlxalq siyasi münasibətlərə cəlb olunmuşdu, bu münasibətlər isə Avstriya sülaləsinin mülkləri düzəldiləndə də həlledici oldu) tə'sir göstərmirdi. Heç kəs gülünc vəziyyətə düşmədən, keçmişdə və hazırda hər bir kiçik alman dövlətinin yaşamasını iqtisadi cəhətlə izah edə bilməz və ya yuxarı almanlarda samitlərin yerinin dəyişilməsi mənşəyini iqtisadi cəhətlə izah edə bilməz, samitlərin

yerinin belə dəyişilməsi isə Sudetdən Taunusa qədər uzanan dağ silsiləsinin əmələ gətirdiyi coğrafi bölgünü bütün Almaniyadan gəlib keçən əsl bir yarığa çevirmişdir.

İkincisi, tarix elə yaradılır ki, son nəticə həmişə ayrı-ayrı çoxlu iradələrin toqquşmasından alınır, həm də bu iradələrdən hər biri nədirsə, yenə də çoxlu xüsusi həyat şəraiti üzündən, elə də olur. Beləliklə, sonsuz miqdar kəşifən qüvvələr, sonsuz paraleloqram qüvvələri qrupları vardır və bu kəşifmədən ümumi bir əvəzləyici qüvvə–tarixi hadisə irəli gəlir. Bu nəticəni də yenə *şüursuz* və iradəsiz olaraq, bir tam kimi fəaliyyət göstərən bir qüvvənin məhsulu hesab etmək olar. Axı birisinin istədiyi şeyə hər bir başqası mane olur və nəticədə heç kəsin istəmədiyi bir şey meydana gəlir. Beləliklə, indiyə qədər davam edən tarix təbii bir proses kimi baş verir və əslində eyni hərəkət qanunlarına tabedir. Lakin öz bədən quruluşunun və xarici, nəticə ətibarı ilə iqtisadi vəziyyətin (ya öz xüsusi, şəxsi vəziyyətinin, ya da ümumi sosial vəziyyətin) arzu etdiyi şeyi istəyən ayrı-ayrı adamların iradələri heç də istədikləri şeyə çatmayıb orta bir halda, ümumi bir əvəzləyici qüvvə halında birləşir,—bundan heç də belə bir nəticə çıxarılmamalıdır ki, bu iradələr sıfıra bərabərdir. Əksinə, hər bir iradə əvəzləyici qüvvədə iştirak edir və buna görə də həmin qüvvəyə daxildir.

Sonra, mən Sizdən xahiş edirəm bu nəzəriyyəni ilk mənbələrdən öyrənəsiniz, başqalarının dediklərindən öyrənməyəsiniz—axı doğrudan da bu xeyli asandır. Marks heç elə bir əsər yazmamışdır ki, orada bu nəzəriyyə rol oynamasın. Xüsusilə «*Lui Bonapartın 18 brümeri*», habelə «*Kapital*»da çoxlu göstərişlər həmin nəzəriyyənin tətbiq edilməsinin çox gözəl nümunəsidir. Sonra mən, əlbəttə, öz əsərlərimdən bunları göstərə bilərəm: «Cənab Yevgeni Dürinqin elmdə yaratdığı çevriliş» və «Lüdviq Feyerbax və klassik alman fəlsəfəsinin sonu», bu əsərlərdə mən, özümə məlum olduğuna görə, tarixi materializmin bütün mövcud şərtləri içərisində onun ən ətraflı şərhini vermişəm.

Marks və mən qismən özümüz təqsirkarlıq ki, gənclər bə`zən iqtisadi cəhətə lazım gəldiyindən artıq əhəmiyyət verirlər. Biz öz əleyhdarlarımıza ətiraz edirkən, onların inkar etdikləri başlıca prinsipi xüsusilə nəzərə çarpdırmalı olurduq, lakin qarşılıqlı tə`sirdə iştirak edən qalan cəhətlərə də lazımi diqqət vermək üçün heç də həmişə kifayət qədər vaxt, yer və imkan olmurdu. Lakin müəyyən bir tarixi dövrü təhlil etmək, yə`ni bunu əməli surətdə tətbiq etmək lazım gəldikdə, dərhal məsələ dəyişilirdi və artıq burada heç bir səhv ola bilməzdi. Təəssüf, çox zaman belə güman edirlər ki, yeni nəzəriyyəni tamamilə anlamışlar və əsas müddəalar mənimsənildikdə, həm də çox zaman düzgün olmayaraq mənimsənildikdə, onu dərhal tətbiq edə bilərlər. Bunda mən bir çox ən yeni «marksistləri» töhmətləndirə bilərəm; axı buna görə də heyrət ediləcək bir dolaşıqlıq meydana gəlmişdir...

K.Marks və F.Engelsin əsərləri mətnindən çap olunur, 2-ci nəşri, 37-ci cild, səh. 394–396.

**ENGELS–KONRAD ŞMİDTƏ
BERLINƏ**

London, 27 oktyabr 1890-cı il.

Əziz Şmidt!

İlk boş dəqiqədən istifadə edərək Sizə cavab verirəm. Mənim zənnimcə, Siz «Züricher Post»un təklifini qəbul etsəniz, düzgün hərəkət etmiş olarsınız. Siz orada iqtisadiyyat sahəsində çox şey öyrənə bilərsiniz, xüsusilə daim nəzərdə tutsanız ki, Sürix hələ yalnız üçüncü dərəcəli pul və ehtikar bazarıdır, buna görə də orada alınan bütün təəssürat ikinci və üçüncü in`ikas nəticəsində zəifləmiş və ya şüurlu surətdə saxtalaşdırılmışdır. Lakin Siz işdə bütün mexanizm ilə tanış olarsınız və Londondan, Nyu-Yorkdan, Parisdən, Berlindən, Vyanadan və i.a. ilk mənbədən alınan burjua hesabatlarını izləməyə məcbur olarsınız, onda dünya bazarı öz in`ikasında Sizin gözüünüzün qarşısında pul və qiymətli kağızlar bazarı kimi görünər. İqtisadi, siyasi və başqa in`ikaslar məsələsi də insan gözündəki in`ikaslar kimidir. Bunlar toplayıcı linzadan keçir və buna görə də çevrilmiş şəkildə—başı üstə görünür. Ancaq bizim təsəvvürümüz üçün onları yenidən ayaq üstə qoyacaq bir əsəb aparatı yoxdur. Birjaçı sənayenin və dünya bazarının hərəkətini yalnız pul bazarı və qiymətli kağızlar bazarının tərsinə in`ikasında görür, buna görə də nəticə onun üçün dönüb bir səbəb olur. Bunu mən hələ 40-cı illərdə Mançesterdə müşahidə etmişdim: Londonun birja hesabatları, bunlara əsasən sənaye inkişafının gedişi və onun vaxtaşırı maksimum və minimumları haqqında təsəvvür əldə etməyə əsla yaramırdı, çünki bu cənablar bütün hadisələri pul bazarının böhranları ilə izah etməyə cəhd edirdilər, halbuki bu böhranların özü əksərən ancaq əlamət idi.—O zaman söhbət sənaye böhranlarının müvəqqəti ifrat istehsaldan əmələ gəlməsinin büsbütün inkar edilməsindən gedirdi və buna görə də məsələnin bir də təhriflərə əl atmağa sövq edən qərəzli tərəfi vardı. İndi bu maddə bizim üçün hər halda həmişəlik aradan qalxır, həm də belə bir vəziyyət şübhəsiz faktdır ki, pul bazarının da öz böhranları ola bilər və bu zaman sənaye istehsalının açıqca pozulması halları ancaq təbə bir rol oynayır və ya hətta heç bir rol oynamır. Burada xüsusilə tarixi cəhətdən son 20 il ərzində hələ bə`zi şeyi aşkara çıxarmaq və tədqiq etmək lazımdır.

İctimai miqyasda əmək bölgüsü olan yerdə ayrı-ayrı əmək prosesləri bir-birinə nisbətən müstəqil olur. İstehsal nəticə e`tibarı ilə həlledicidir. Lakin məhsul ticarəti sözün əsl mə`nasında istehsaldan ayrılan kimi, bu ticarət öz yolu ilə hərəkət edir və bu hərəkətə istehsalın hərəkəti ümumiyyətlə və bütövlükdə başçılıq edir, lakin bu hərəkət ayrı-ayrı təfərrüat və ümumi asılılıq içərisində də hər halda öz qanunlarına, həmin yeni amilin təbiətinə xas olan qanunlara tabedir. Bu hərəkətin fazaları vardır və özü də istehsalın hərəkətinə əks tə`sir göstərir. Amerikanın kəşf edilməsi qızıla olan coşğun həvəsdən doğmuşdu, bu həvəs hələ bundan əvvəl də portuqaliyalıları Afrikaya sövq edirdi (müqayisə et: Zötber. «Nəcib metallar istehsalı»), çünki XIV və XV əsrlərdə bu qədər qüdrətlə inkişaf edən Avropa sənayesi və ona müvafiq olan ticarət daha çox mübadilə vəsaiti tələb edirdi, 1450–1550-ci illərdə böyük bir gümüş ölkəsi olan Almaniya isə bunu verə bilmirdi. 1500-cü ildən 1800-cü ilədək Hindistanın portuqaliyalılar, Hollandiyalılar, ingilislər tərəfindən işğal edilməsindən məqsəd Hindistandan *idxal etmək* idi. Oraya ixrac etmək haqqında heç kəs düşünmürdü.

Bununla belə xalis ticarət mənafeyindən doğan bu kəşflər və işğallar sənayeyə nə qədər böyük əks tə`sir göstərdi: həmin ölkələrə yalnız *ixrac etmək* tələbatı iri sənayeni yaratdı və inkişaf etdirdi.

Pul bazarı məsələsi də belədir. Pul ticarəti əmtəə ticarətindən ayrılan kimi, o dərhal–istehsal və əmtəə ticarətinin müəyyən etdiyi müvafiq şəraitdə və bu çərçivə daxilində–özünü inkişaf edir, onun öz təbiətindən irəli gələn xüsusi qanunları və fazaları olur. Bundan əlavə, pul ticarəti öz sonrakı inkişafında genişlənilib qiymətli kağızların ticarəti dərəcəsinə çatdıqda, həm də bu qiymətli kağızlar təkcə dövlət kağızlarından ibarət olmaq deyil, həmçinin bunlarda sənaye və nəqliyyat müəssisələrinin səhmləri də əlavə olunduqda və, beləliklə, pul ticarəti onun üzərində ümumiyyətlə və bütövlükdə hökmran olan istehsalın bir hissəsinə bilavasitə hakim olduqda,—onda pul ticarətinin istehsala əks tə`siri daha güclü və daha mürəkkəb olur. Pul tacirləri dəmir yolların, şaxtaların, metallurgiya zavodlarının və i.ə. mülkiyyətçisi olurlar. Bu istehsal vasitələri ikili xarakter alır: onların işi gah bilavasitə istehsalın mənafeyinə, gah da səhmdarların tələbatına uyğunlaşmalı olur, çünki səhmdarlar eyni zamanda bankirdirlər. Bunun ən parlaq misalı Şimali Amerika dəmir yollarıdır. Hazırda onların bütün işi Cey Quld, Vanderbilt və i.ə. kimilərin birja əməliyyatından–nəqliyyat vasitəsi olmaq e`tibarı ilə ayrıca bir yolun fəaliyyətinə və onun mənafeyinə tamamilə yabançı olan əməliyyatdan asılıdır. Hətta burada, İngiltərədə də biz müxtəlif dəmir yol cəmiyyətlərinin torpaqlarına sərhəd çəkmək üstündə onların on illər boyu davam edən mübarizəsini görmüşük, elə bir mübarizəsini görmüşük ki, burada istehsal və nəqliyyatın mənafeyi üçün deyil, ancaq rəqabət üzündən hədsiz pul xərclənirdi: bu rəqabət isə çox vaxt səhm sahibi olan pul tacirlərinin birja əməliyyatını yüngülləşdirmək məqsədi güdürdü.

Istehsalın əmtəə ticarətinə və bunların hər ikisinin pul ticarətinə münasibətini mənə necə anlamağım haqqındakı bu bir neçə qeyddə mən ümumiyyətlə tarixi materializm haqqında Sizin suallarınıza artıq əsasən cavab verdim. Bunu əmək bölgüsü nöqteyi-nəzərindən daha asan başa düşmək olar. cəmiyyət müəyyən ümumi vəzifələri doğurur ki, o, bunlarsız keçinə bilməz. Bu vəzifələri yerinə yetirməli olan adamlar, cəmiyyət daxilində yeni bir əmək bölgüsü sahəsi yaradırlar. Bununla birlikdə bu adamlar onları vəkil edənlər barəsində də xüsusi mənafe kəsb edirlər; bu adamlar onları vəkil edənlərə münasibətdə müstəqil olurlar, beləliklə də, dövlət meydana gəlir. Sonra isə əmtəə ticarətində və xeyli keçdikdən sonra pul ticarətində eyni hallar baş verir. Yeni müstəqil qüvvə, doğrudur, ümumiyyətlə və bütövlükdə istehsalın hərəkətinin ardınca getməlidir; lakin bu qüvvə öz növbəsində ona xas olan, yaxud, daha doğrusu, bir dəfə əldə etdiyi və tədricən inkişaf edən nisbi müstəqillik sayəsində istehsal şəraitinə və istehsalın gedişinə əks tə`sir göstərir. Bu isə bərabər olmayan iki qüvvənin: bir tərəfdən, iqtisadi hərəkətin, digər tərəfdən, mümkün qədər çox müstəqilliyə can atan yeni siyasi qüvvənin, artıq meydana gəlmiş olduğuna görə müstəqil hərəkətdə malik olan siyasi qüvvənin qarşılıqlı tə`siridir. İqtisadi hərəkət ümumiyyətlə və bütövlükdə özünə yol açacaqdır, lakin iqtisadi hərəkət özünün yaratdığı və nisbi bir müstəqilliyə malik olan siyasi hərəkətin də əks tə`sirini öz üzərində hiss edəcəkdir. İqtisadi hərəkətdə, bir tərəfdən

dövlət hakimiyyətinin hərəkəti, digər tərəfdən də bu hakimiyyətlə bir zamanda yaranmış olan müxalifətin hərəkəti təsir göstərir. Pul bazarında ümumiyyətlə və bütövlükdə, yuxarıda göstərilən qeyd-şərtlərlə sənaye bazarı hərəkətinin əks olunduğu kimi və, əlbəttə, *təhrif olunmuş şəkildə* əks olunduğu kimi, hökumətlə müxalifət arasındakı mübarizədə də, artıq bundan əvvəl mövcud olan və mübarizə edən siniflərin mübarizəsi əks olunur—həm də eynilə belə təhrif olunmuş şəkildə əks olunur: daha bilavasitə deyil, dolayı yolla əks olunur, siniflər mübarizəsi kimi deyil, siyasi prinsiplər uğrunda gedən mübarizə kimi, həm də o qədər təhrif olunmuş bir şəkildə əks olunur ki, məsələnin nə yerdə olduğunu başa düşə bilməyimiz üçün min illər lazım gəlmişdir.

Dövlət hakimiyyətinin iqtisadi inkişafa əks təsiri üç cür ola bilər. Dövlət hakimiyyəti eyni istiqamətdə təsir göstərə bilər,—onda inkişaf sürətlənir; o, iqtisadi inkişafın əleyhinə təsir edə bilər,—bu halda, hazırkı zamanda hər bir böyük xalqda bu hakimiyyət müəyyən vaxt keçdikdən sonra iflas olur: yaxud dövlət hakimiyyəti iqtisadi inkişafa müəyyən istiqamətlərdə maneçilik göstərərək onu başqa istiqamətlərdə irəliləyə bilər. Bu hal, nəticə etibarilə, əvvəlki hallardan birinə münqar olur. Lakin aydındır ki, ikinci və üçüncü hallarda siyasi hakimiyyət iqtisadi inkişafa çox böyük zərər vura bilər və külli miqdarda qüvvə və materialın israfına səbəb ola bilər.

Bundan əlavə, elə hal da var ki, iqtisadi ehtiyat qüvvələri zəbt edilib zorla dağıdılır, bunun da nəticəsində keçmişdə müəyyən şəraitdə bütöv bir yerin və ya millətin bütün iqtisadi inkişafı tamamilə məhv ola bilərdi. İndi bu kimi hal çox zaman əks nəticələr verir, heç olmazsa böyük xalqlarda əks nəticələr verir. Məğlub edilən bəzən qalib gələnlə nisbətən nəticə etibarilə həm iqtisadi, həm siyasi, həm də mədəni cəhətdə daha çox qazanmış olur.

Hüquq məsələsi də eynən bunun kimidir. Peşəkar hüquqşünasları yaradan yeni əmək bölgüsü zəruri olan kimi, dərhal yenə təzə bir müstəqil sahə meydana gəlir və bu sahə istehsal və ticarətdən ümumiyyətlə nə qədər asılı olsa da, hər halda bu sahələrə əks təsir göstərmək kimi xüsusi bir qabiliyyətə malik olur. Müasir dövlətdə hüquq ümumi iqtisadi vəziyyətə nəinki uyğun gəlməlidir, nəinki onun ifadəsi olmalıdır, habelə onun *daxilən razılaşdırılmış* bir ifadəsi olmalıdır, daxili ziddiyyətləri üzündən özünü rədd etməyin bir ifadəsi olmalıdır. Buna nail olunması üçün isə iqtisadi münasibətlərin dürüst inkişafı getdikcə daha çox pozulur. Qanunlar məəcəlləsində bir sinfin hökmranlığının kəskin, yumşaldılmamış və təhrif edilməmiş şəkildə ifadə olunması halları nə qədər az olsa, bu hal da bir o qədər çox baş verir: axı bu, «hüquq anlayışına» zidd olardı. 1792–1796-cı illər dövründəki inqilabçı burjuaziyanın xalis ardıcıl hüquq anlayışı artıq Napoleon Məcəlləsində⁸² bir çox cəhətdən saxtalaşdırılmışdı, həmin anlayış bu Məcəllədə təcəssüm edildiyi dərəcədə o proletariatin artmaqda olan qüvvəsi sayəsində gündən-günə hər cəhətdən yumşaldılmalı olur. Lakin bu, Napoleon Məcəlləsinin dünyanın bütün qitələrində düzəldilən yeni məəcəllələrin əsasını təşkil edən qanunlar külliyyəti olmasına mane olmur. Beləliklə, «hüquqi inkişafın» gedişi əksərən ancaq ondan ibarətdir ki, əvvəlcə iqtisadi münasibətlərin bilavasitə hüquqi

irinsiplərə keçirilməsindən irələn gələn ziddiyyətləri aradan qaldırmağa və ahəngdar bir hüquq sistemi yaratmağa çalışırlar, sonra isə gələcək iqtisadi inkişafın tə`siri və cəbr qüvvəsi yenə daim bu sistemi sındırır və onu çəkib yeni ziddiyyətlər içərisinə salır (Mən burada hələlik yalnız mülki hüquqdan bəhs edirəm).

Iqtisadi münasibətlərin hüquq prinsipləri şəklində in`ikas da bu münasibətləri eynilə labüddən başı üstə qoyur. Bu in`ikas prrsesi iştirak edən in şuurundan asılı olmayaraq baş verir; hüquqşünas belə xəyal edir ki, aprior müddəalar üzərində əməliyyat aparır, halbuki bu yalnız iqtisadi münasibətlərin in`ikaslarıdır. Beləliklə, hər şey başı üstə durur. Hələ aşkara çıxarılmamışkən bizim *ideoloji görüş* adlandırdığımız şeyi təmsil edən bu təhrifin öz növbəsində iqtisadi bazisə əks tə`sir göstərdiyi və müəyyən çərçivə daxilində onu dəyişdirə bildiyi isə, mənə belə gəlir ki, özlüyündə aydındır. Ailə inkişafının eyni pilləsi götürülərsə, irsi hüququn əsası–iqtisadi əsasdır. Buna baxmayaraq, çox çətin sübut etmək odar ki, məsələn, İngiltərədə vəsiyyətlərin tamamilə azad olması, Fransada isə bu azadlığın bütün təfərrüatı ilə çox məhdud edilməsi yalnız iqtisadi səbəblərlə izah edilir. Lakin bu halların hər ikisi əmlakın bölüşdürülməsinə tə`sir etməsi sayəsində iqtisadiyyata çox güclü əks tə`sir göstərmiş olur.

Daha yüksək səmalarda süzən ideoloji sahələrə–din, fəlsəfə və i.a.–gəldikdə, bunların tarixdən əvvəl məzmunu, tarixi dövr üçün zəruri və onun qəbul etdiyi bir məzmunu olmuşdur ki, indi biz bu məzmunu mə`nasız bir şey adlandırardığ. Təbiət, insanın özünün mahiyyəti, ruhlar, sehrli qüvvələr və i.a. haqqındakı bu müxtəlif yanlış təsəvvürlər əksərən yalnız mənfi mə`nada iqtisadi əsasa malikdir; tarixdən əvvəlki dövrün zəif iqtisadi inkişafın bir əlavə, bə`zən də bir şərt kimi və hətta səbəb kimi təbiət haqqında yanlış təsəvvürləri olmuşdur. Hərçənd iqtisadi tələbat təbiətin dərk edilməsini irəlilədən başlıca amil idi və zaman keçdikcə daha çox belə bir amil olmuşdur. Hər halda əgər birisi bütün bu ibtidai mə`nasızlıqlar üçün iqtisadi səbəblər axtarib tapmağa çalışmış olsa, bu pedantlıq olardı. Elmlərin tarixi, bu mə`nasızlığın təcridən aradan qaldırılmasının, yaxud onun yenisi ilə, hər halda az cəfəng olan bir mə`nasızlıqla əvəz edilməsinin tarixidir. Bu işlə məşğul olan adamlar da yenə əmək bölgüsünün xüsusi sahələrinə mənsubdurlar və onlara elə gəlir ki, guya müstəqil bir sahəni tədqiq edirlər. Onlar ictimai əmək bölgüsü daxilində müstəqil bir qrup təşkil etdiklərinə görə, onların əsərləri, o çümlədən səhvləri də bütün ictimai inkişafa, hətta iqtisadi inkişafa da əks tə`sir göstərir. Bütün bunlara baxmayaraq, onlar yenə də iqtisadi inkişafın hökmran tə`siri altında olurlar. Bunu, məsələn, fəlsəfədə onun burjua dövrü üçün lap asanlıqla sübut etmək olar. Hobbs (XVIII əsr ruhunda) ilk müasir materialist idi, lakin o mütləq monarxiya bütün Avropada tərəqqi dövrü keçirdiyi, İngiltərədə isə xalqla mübarizəyə başladığı bir zamanda yaşamışdı və mütləqiyyətin tərəfdarı idi. Lokk dində və habelə siyasətdə 1688-ci il snifi saziş işinin⁷⁸ oğlu idi. İngilis deistləri⁷⁵ və onların daha ardıcıl davamçıları olan fransız materialistləri əsl burjuaziya filosofları idilər, fransızlar hətta burjua inqilabının filosofları idilər. Kantdan Hegelə qədər olan alman fəlsəfəsində alman meşşanı gah müsbət, gah da mənfi mə`nada əks olunmuşdur. Lakin əmək bölgüsünün xüsusi bir sahəsi olmaq e`tibarı ilə hər bir dövrün fəlsəfəsi müqəddəm şərt

olaraq müəyyən təfəkkür materialına malik olur və bu material ona sələfləri tərəfindən verilir, bu materiala o əsaslanır, İqtisadi cəhətdən geridə qalmış ölkələrin fəlsəfədə hər halda birinci yer tuta bilmələri bununla izah olunur: XVIII əsrdə Fransa, fəlsəfəsinə fransızların əsaslandığı İngiltərəyə nisbətən, sonra isə Almaniya onların hər ikisinə nisbətən belə idi. Lakin həm Fransada, həm də Almaniya o dövrdə fəlsəfənin, habelə ədəbiyyatın ümumi tərəqqisi də iqtisadi yüksəlişin nəticəsi idi. Bu sahələrin üzərində də iqtisadi inkişafın nəticə e"tibarı ilə hökmran olması mənim üçün şübhəsizdir, lakin bu hökmranlıq həmin sahənin təyin etdiyi şərait daxilində olur: məsələn, fəlsəfədə sələflərdən irs qalıb meydana olan fəlsəfə materialına iqtisadi hərəkətin göstərdiyi təsir (bu təsirlər yenə də əksərən yalnız öz siyasi və s. ifadəsində fəaliyyət göstərir). Burada iqtisadiyyat heç bir yeni şey yaratmır, ancaq meydana olan təfəkkür materialının dəyişilməsinin və gələcək inkişafının şəklini müəyyən edir, lakin bunun özünü də əksərən yalnız dolayı yolla edir, halbuki siyasi, hüquqi, mədəni inkişaslar fəlsəfəyə bilavasitə çox mühüm təsir göstərir.

Din barəsində ən zəruri olanları mən, Feyerbax haqqındakı kitabçanın son fəslində söyləmişəm.

Deməli, əgər Bart bu fikirdədirsə ki, guya biz iqtisadi hərəkətin siyasi və i.a. inkişaslarının bu hərəkətdə olan hər cür əks təsirini inkar edirik, onda Bart sadəcə yel dəyirmanları ilə vuruşur. O gərək Marksın «18 *brümerinə*» bir nəzər salsın; burada demək olar yalnız siyasi mübarizənin və hadisələrin oynadığı *xüsusi* roldan, əlbəttə, iqtisadi şəraitdən onların ümumi asılılığı çərçivəsi daxilində oynadığı roldan bəhs olunur; yaxud «Kapital»a, məsələn, iş günü şəbəsində nəzər salsın; burada qanunvericiliyin necə qəti bir təsir göstərdiyi qeyd olunmuşdur, qanunvericilik isə siyasi aktdır, yaxud burjuaziyanın tarixinə həsr olunan şəbəyə (24-cü fəsil) nəzər salsın. Əgər siyasi hakimiyyət iqtisadi cəhətdən gücsüzdürsə, onda biz nə üçün proletariyatın siyasi diktaturası uğrunda mübarizə edirik? Zorakılıq (yəni dövlət hakimiyyəti) özü də iqtisadi qüvvədir!

İndi kitabın²⁸⁷ özünü tənqid etməyə mənim vaxtım yoxdur. Əvvəlcə gərək III cild («Kapital». *Red.*) çıxsın; həm də mən ümumiyyətlə belə hesab edirəm ki, bu işi, məsələn, Bernşteyn çox gözəl yerinə yetirə bilər.

Bu cənablarda çatışmayan cəhət məhz dialektikadır. Onlar daim burada ancaq səbəb, orada isə nəticə görürlər. Onlar görürlər ki, bu boş abstraksiyadır, gerçək dünyada bu cür metafiziki qütbə əksliklər yalnız böhranlar zamanı olur, bütün böyük inkişafın gedişi qarşılıqlı təsir formasında baş verir (hərçənd qarşılıqlı təsir göstərən qüvvələr heç də bərabər deyildir: bunların içərisində iqtisadi hərəkət ən güclüsü, ilkinini və həlledicisidir), burada mütləq heç bir şey yoxdur, hər şey nisbidir. Onlar üçün Hegel yoxmuş...

K Marks və F.Engelsin Əsərləri mətnindən çap olunur, 2-ci nəşri, 37-ci cild, səh. 414–421.

BERLINƏ

London, 14 iyul 1893-cüil.

Əziz c-b Mering!

Lütfən mənə göndərdiyiniz «Lessinq haqqında əfsanə» üçün, nəhayət, yalnız bu gün Sizə təşəkkür edə bilirəm. Mən Sizə kitabın alınması haqqında sadəcə rəsmi bir təsdiq göndərmək istəmirdim, eyni zamanda da onun özü haqqında—onun məzmunu haqqında bə`zi şeylər söyləmək istəyirdim. Cavabın ləngiməsinə səbəb budur.

Mən axırdan—«Tarixi materializm haqqında» əlavədən²⁹⁰—başlayıram, burada Siz məsələnin mahiyyətini çox gözəl şərh etmişsiniz və qabaqcadan yanlış rə`yi olmayan hər kəs üçün inandırıcı şəkildə şərh etmişsiniz. Mənim bə`zi e`tirazlarım olsa da, ancaq ona qarşıdır ki, Siz mənə lazım olduğundan artıq xidmət isnad verirsiniz, hətta bəlkə də mənim—bir vaxt müstəqil surətdə düşünüb çata biləcəyim hər şey nəzərə alınsa da belə, bunu daha uzaq görən gözü, daha geniş görüş dairəsi olan Marks xeyli əvvəl kəşf etmişdir. Marks kimi bir şəxslə 40 il ərzində birlikdə işləmək səadəti nəsb olunan bir adam, həmin şəxsin sağlığında, adətən, bəlkə də, gözlədiyi dərəcədə ad qazana bilmir. Lakin böyük şəxs vəfat etdikdə, asanlıqla belə olur ki, onun az əhəmiyyətli silahdaşını layiq olduğundan yüksək qiymətləndirməyə başlayırlar, indi də bu iş, görünür, mənim başıma gəlir. Tarix, nəhayət, hər şeyi qaydaya salacaqdır, lakin o vaxtadək mən rahatca o dünyaya yola düşəcəyəm və heç bir şeydən heç bir xəbərim olmayacaqdır.

Bundan əlavə, yalnız bir cəhət daha buraxılmışdır, bu cəhət doğrudur, Marksın da, mənim də əsərlərimdə bir qayda olaraq, kifayət qədər qeyd edilməmişdir və bu səpkidə təqsir eyni dərəcədə hamımızın üzərinə düşür. Məhz başlıca əhəmiyyəti biz əvvəlcə siyasi, hüquqi və başqa ideoloji təsəvvürləri və bunlarla bağlı olan hərəkətləri bunların əsasını təşkil edən iqtisadi faktlardan *hasil etməyə* vermişik və *verməli idik*. Həm də məzmun üzündən biz o zaman forma məsələsinə: bu təsəvvürlərin nə kimi yollarla əmələ gəlməsinə və s. e`tina etmirdik. Bu da bizim əleyhdarlarımıza yanlış şərhlər üçün, habelə təhriflər üçün arzu etdikləri bir bəhanəni vermişdir, bunun da aydın nümunəsi Paul Bartdır²⁸⁷.

Ideologiya—mütəfəkkir adlanan şəxsin, hərçənd şüurlu surətdə, lakin yanlış şüurla icra etdiyi bir prosesdir. Onu fəaliyyətə təhrik edən həqiqi hərəkətverici qüvvələr ona namə`lum olaraq qalır, əks təqdirdə bu ideoloji proses olmazdı. Deməli, o özündə yanlış və ya qondarma təhrikəddici qüvvələr haqqında təsəvvürlər yaradır. Söhbət təfəkkür prosesindən getdiyinə görə, o, bunun həm məzmununu, həm də formasını xalis təfəkkürdən—ya öz təfəkküründən, ya da öz sələflərinin təfəkküründən—hasil edir. O ancaq təfəkkür materialı ilə iş görür; o daha təfsilata varmadan belə hesab edir ki, bu materialı təfəkkür doğurmuşdur və ümumiyyətlə daha uzaq olan və təfəkkürdən asılı olmayan heç bir başqa mənbəyi tədqiq etmir. İşə belə yanaşmaq ona özlüyündə aydın görsənir, zira ona belə gəlir ki, hər bir hərəkət son nəticədə təfəkkürə *əsaslanır*, çünki təfəkkür *vasitəsilə* baş verir.

Tarixi ideoloqun (burada tarixi sözü siyasi, hüquqi, fəlsəfi, teoloji anlayışlar üçün,—bir sözlə, sadəcə təbiətə aid olmayıb *cəmiyyətə* aid olan bütün sahələr üçün sadəcə

toplayıcı termindir) hər bir elm sahəsində müəyyən materialı vardır ki, bu material əvvəlki nəsillərin təfəkküründən müstəqil surətdə əmələ gəlmiş və bir-birinin ardınca gələn bu nəsillərin beynində özünün müstəqil, xüsusi inkişaf yolunu keçmişdir. Əlbəttə, bu və ya başqa bir sahəyə aid olan xarici faktlar da bu inkişafa müşayiətçi səbəblər kimi təsir göstərə bilər, lakin bu faktlar, Dinməzcə fərz edildiyi kimi, yenə də sadəcə təfəkkür prosesinin məhsuludur, beləliklə də biz daim xalis fikir sahəsində qalmaqda davam edirik, sanki fikir həttə ən tərs faktları da müvəffəqiyyətlə həzm edir.

Hər bir sahədə dövlət quruluşu formalarının, hüquq sistemlərinin, ideoloji təsəvvürlərin məhz bu müstəqil tarixi görşənişi hər şeydən əvvəl insanların əksəriyyətini azdırır. Əgər Lüter və Kalvin rəsmi katolik dinini, Hegel isə Kantı və Fixteni «aradan qaldırırsa», əgər Russo öz respublikaçı ictimai müqaviləsi ilə konstitusiyaçı Monteskyeni dolayısı ilə «aradan qaldırırsa», bu, teologiya, fəlsəfə, dövlət idarəçiliyi daxilində qalan, həmin, təfəkkür sahələrinin inkişafında bir mərhələ olan və təfəkkür çərçivəsindən əsla kənara çıxmayan bir prosesdir. Kapitalist istehsalının əbədililiyi və mütləq mükəmməlliyi kimi bir burjua xülyası buna əlavə olunandan bəri isə, həttə fiziokratların və Adam Smitin merkantilistləri «aradan qaldırmasına» da fikrin xalis qələbəsi kimi baxılır, dəyişilmiş iqtisadi faktların təfəkkür sahəsindəki inkişafı kimi deyil, həmişə və hər yerdə fəal mövcud olan şəraitin, nəhayət, əldə edilən gerçək anlaşılması kimi baxılır. Belə çıxır ki, əgər Aslan Ürəkli Riçard və Filipp-Avqust səlib müharibələrinə baş qoşmaqdan, ticarət azadlığı tətbiq etsəydilər, 500 il yoxsulluq və cəhəltədən qaçınmaq olardı.

Məsələnin burada ancaq ötrə toxuna bildiyim bu cəhətinə, zənnimcə, biz hamımız layiq olduğundan az diqqət yetirmişik. Bu köhnə əhvalatdır: həmişə əvvəldə məzmun üzündən formaya fikir vermirlər. Təkrar edirəm, mən özüm də belə etmişəm və hər dəfə artıq «post festum» (hərfiyyə: bayramdan sonra, yəni iş işdən keçdikdən sonra. *Red.*) görmüşəm. Buna görə də mən nəinki bunun üstündə Sizi məzəmmət etmək fikrindən uzağam,—əksinə, bu işdə Sizdən daha əvvəl müqəssir olduğuma görə, mənim buna heç haqqım da yoxdur,—əksinə, mən ancaq gələcək üçün Sizin diqqətinizi bu maddəyə cəlb etmək istədim.

Ideoloqların mənasız təsəvvürü də bununla əlaqədardır ki: tarixdə rol oynayan müxtəlif ideoloji sahələrin müstəqil tarixi inkişafını e'tiraf etmədiyimiz üçün biz bunların *tarixə* hər cür *tə'sir göstərmək* imkanını da inkar edirik. Bunun əsasını səbəb və nəticənin daim bir-birinə əks duran iki qütb olması haqqındakı şablon, qeyri-dialektik təsəvvür təşkil edir, onların qarşılıqlı tə'siri isə tamamilə nəzərdən qaçırılır. Bu cənablar çox zaman demək olar qəsdən unudurlar ki, digər səbəblər, Son nəticədə iqtisadi səbəblər, tarixi hadisəni yaradan kimk, o dərhal öz növbəsində fəal amil olur, ətrafındakı mühitə və həttə onu yaratmış səbəblərə də əks tə'sir göstərə bilər. Belə ki, məsələn, Bart ruhanilər silki və din barəsində, Sizin məqalənizdə—səh. 475. Mənim çox xoşuma gəldi, ki, Siz ağlasığmayacaq dərəcədə bayağı olan bu hərfin cəzasını verdiniz. Belə bir adamı da Leypsiqdə tarix professoru təyin edirlər! Axı orada qoca Vaksmut

var idi, doğrudur, o da belə dar düşüncəli idi, lakin faktları çox gözəl bilir, o tamamilə başqa cür adamdır.

Ümumiyyətlə kitab haqqında isə mən ancaq, «Neue Zeit»də²¹ çıxan məqalələr barəsində dəfələrlə söylədiklərimi təkrar edə bilərəm; bu Prussiya dövlətinin mənşəyinin mövcud olan şərhlərindən ən yaxşısıdır, hətta bəlkə də deyə bilərəm ki, yeganə yaxşısıdır, əksər hallarda bütün qarşılıqlı əlaqələri xırda təfərrüatına qədər düzgün aşkara çıxarır, Ancaq təəssüf etmək olar ki, Siz Bismarka qədər bütün sonrakı inkişafı birdəfəyə əhatə edə bilməmişsiniz və istər-istəməz belə bir ümid omələ gəlir ki, Siz bunu başqa dəfə edəcəksiniz və kurfürst Fridrix-Vilhelmdən başlamış qoca Vilhelmə (I Vilhelmə. *Red.*) qədər bunu rabitəli şəkildə şərh edib ümumi mənzərəni verəcəksiniz. Axı Siz işi əvvəlcədən görmüşsünüz və hər halda əsas məsələlər üzrə işi, hətta qəti görülmüş hesab etmək olar. Bu iş isə bütün bu köhnəlmiş bina dağılmazdan əvvəl görülməlidir. Monarxist-vətənpərvərlik əfsanələrinin dağılması sinfi hökmranlığı pərdələyən monarxiyanın aradan qaldırılması üçün o qədər də zəruri bir müqəddəm şərt olmasa da (çünki Almaniyada *xalis* burjua respublikası heç meydana gəlmədən keçilmiş bir mərhələ oldu), hər halda bunun aradan qaldırılması üçün ən güclü təsir göstərən amillərdən biridir.

Onda ümumalman miskinliyinin bir hissəsi kimi təkcə Prussiyanın tarixini təsvir etmək üçün Sizin də daha çox meydanınız və imkanınız olacaqdır. Bu isə elə həmin maddədir ki, orada mən Sizinlə bəzi şeylərdə, məhz Almaniyanın pərakəndəliyinin və XVI əsr alman burjua inqilabının baş tutmamasının müqəddəm şərtlərini Sizin anlamağınızla şərik deyiləm. Əgər mən «Kəndli müharibəsi» əsərimin tarixi girişini yeindən işləməyə müvəffəq olsam, bu isə, ümidvaram ki, gələn qışda olacaqdır, onda mən buna aid məsələləri orada inkişaf etdirə bilərəm. İş onda deyildir ki, mən Sizin göstərdiyiniz müqəddəm şərtləri düzgün hesab etmirəm, lakin bundadır ki, mən bunlarla yanaşı olaraq başqa şərtləri də irəli sürürəm və bunları bir qədər başqa cür qruplaşdırıram.

Başdan-başa bir miskinlikdən ibarət olan alman tarixini tədqiq edərkən, mən həmişə bu qənaətə gəlmişəm ki, yalnız Fransa tarixinin müvafiq dövrləri ilə müqayisə düzgün bir miqyas verir, çünki orada məhz bizdəkinin əksinə olan bir şey baş vermişdir. Orada feodal dövlətinin «disjectis membris» (dağınq hissələrindən. *Red.*) milli dövlət əmələ gəlir, bizdə isə bu zaman ən dərin bir tənəzzül dövrü keçilir. Orada prosesin bütün gedişində nadir bir obyektiv məntiq vardır, bizdə isə qaba, getdikcə artan bir anlaşılmazlıq. Orada–orta əsrlər dövründə ingilis işğalçısı şimali fransız xalqına qarşı provansal xalqının xeyrinə olaraq işə müdaxilə edərək, yadelli basqının nümayəndəsi olur. İngilislərlə aparılan müharibələr bir növ Otuzillik müharibədən²⁰¹ ibarətdir, lakin orada bu müharibə xarici basqınçıların qovulması və Cənubun Şimala tabe etdirilməsi ilə qurtarır. Sonra, öz xarici mütləklərinə arxalanan Burqundiya vassalına (Cəsur Karla. *Red.*) qarşı mərkəzi hakimiyyətin mübarizəsi olur, onun da rolu Brandenburqun–Prussiyanın roluna uyğun gəlir, lakin bu mübarizə mərkəzi hakimiyyətin qələbəsi ilə qurtarır və milli dövlətin əmələ gəlməsini başa çatdırır. Bizdə isə məhz bu zaman milli

dövlət tamamilə dağılıb gedir (Müqəddəs Roma imperiyası¹⁷⁶ hüdudları daxilində «alman krallığını» milli dövlət adlandırmaq mümkünə) və alman torpaqlarının daha böyük miqyasda talan edilməsi başlanır. Bu, almanlar üçün son dərəcə rüsveyçı bir müqayisədir, lakin məhz buna görə də bu müqayisə xüsusilə ibrətamizdir və bizim fəhlələr yenidən Almaniyanı tarixi hərəkətin ilk sıralarına çıxardıqları zamandan etibarən isə keçmişin biabırçılığı ilə razılaşmaq bizim üçün bir qədər asan olmuşdur.

Almaniyanın inkişafının tamamilə xüsusi bir fərqləndirici cəhəti həmçinin ondan ibarətdir ki, imperiyanın nəticə etibarilə bütün Almaniyanı öz aralarında bölüşdürmüş olan iki tərkib hissəsindən hər biri, xalis alman torpağı olmayıb, işğal edilmiş slavyan torpağındakı müstəmləkələr idi: Avstriya Bavariyanın, Brandenburq isə Saksoniyanın müstəmləkəsi idi; Almaniyanın *özündə* onlar hakimiyyəti özlərinə yalnız ona görə əldə etmişlər ki, öz əcnəbi mülklərinə, alman mülkləri olmayan mülklərə arxalanırdılar: Avstriya Macarıstana arxalanırdı (hələ Bohemiya bir yana dursun), Brandenburq isə Prussiyaya arxalanırdı. Ən çox təhlükə qarşısında qalan qərb sərhədində qətiyyənlə belə bir şey olmamışdı, şimal sərhədində Almaniyalı danimarkalıları müdafiə etmək danimarkalıların özlərinə tapşırılmışdı, Cənubun isə müdafiəyə o qədər az ehtiyacı var idi ki, sərhədləri qorumaq üçün olanlar—İsveçrəlilər—hətta özləri Almaniya ilə ayrılmalı bilmişdilər!

Lakin mən hər cür mülahizələrə uydum; qoy bu boşboğazlıq Sizin üçün, hər halda, bunu sübut etsin ki, Sizin əsəriniz mənə nə qədər dərinləndirən maraqlandırmışdır.

Bir daha səmimi təşəkkür və salam Sizin

F.Engelsinizdən

K.Marks və F.Engelsin Əsərləri mətnindən çap olunur, 2-ci nəşri, 39-cu cild, səh. 82–85.

ENGELS–NIKOLAY FRANSEVIÇ DANIELSONA PETERBURQA

London, 17 oktyabr 1893-cü il.

...«Oçerklər»dən²⁹¹ göndərdiyiniz nüsxələr üçün Sizə çox təşəkkür edirəm; mən bu nüsxələrdən üçünü bunları qiymətləndirə biləcək dostlarıma göndərdim. Məmnuniyyətlə qeyd etdiyim kimi, kitab xeyli təsir buraxmışdır və hətta sensasiyaya səbəb olmuşdur və buna tamamilə layiqdir. Görüşdüyümüz ruslar arasında bu kitab başlıca söhbət mövzusu idi. Lap dünən onlardan biri (Qoldenberq. *Red.*) mənə yazmışdı: bizdə Rus torpağında «Rusiyada kapitalizmin müqəddəratı («Bizdə» sözündən başlayaraq, son ibarə Engels tərəfindən rusca yazılmışdır. *Red.*) barəsində mübahisə gedir. Berlində çıxan «Sozialpolitisches Centralblatt»da (Üçüncü il nəşri, №1, 1 oktyabr 1893-cü il²⁹² [Qeyd engelsindir.] *Red.*) c-b P. fon Struve adlı birisi Sizin kitabınız haqqında böyük bir məqalə dərc etdirmişdir; mən onunla bir maddədə şərik olmalıyam ki: mənim də fikrimcə, Rusiyada kapitalizmin inkişafının hazırkı mərhələsi Krım müharibəsinin doğurduğu tarixi şəraitin, 1861-ci ildə aqrar münasibətləri dəyişdirilərkən işlədilən üsulun və, nəhayət, bütün Avropadakı ümumi siyasi

durğunluğun labüd nəticəsidir. Lakin Struve gələcək haqqında Sizin bədbin baxışınız adlandırdığı şeyi rədd etmək istəyərək, Rusiyanın indiki vəziyyətini Birləşmiş Ştatların vəziyyəti ilə müqayisə etdikdə tamamilə haqsızdır. O deyir ki, Rusiyada müasir kapitalizmin fəlakətli nəticələri Birləşmiş Ştatlarda olduğu kimi, asanlıqla aradan qaldırılacaqdır. Bu halda o tamamilə unudur ki, Birləşmiş Ştatlar artıq özlərinin lap yaranmasından müasirdir, burjuadır; Birləşmiş Ştatları, xalis burjua cəmiyyəti qurmaq məqsədi ilə Avropa feodalizmindən qaçmış olan xırda burjualar və kəndlilər yaratmışlar. Halbuki Rusiyada ibtidai kommunizm xarakterli bir təməl vardır, sivilizasiya dövründən əvvəl gələn qəbilə cəmiyyəti vardır, doğrudur, bu cəmiyyət indi dağılıb getməkdədir, lakin hələ də elə bir bünövrə, elə bir materialdır ki, kapitalist inqilabı bunu işlədir, bununla fəaliyyət göstərir (çünki Rusiya üçün bu əsl sosial inqilabdır). Amerikada pul təsərrüfatı yüz ildən də çox bundan əvvəl tamamilə qərarlaşmışdır, halbuki Rusiyada natural təsərrüfat, demək olar, heç bir istisna olmadan, ümumi bir qayda idi. Buna görə də aydındır ki, Amerikadakına nisbətən Rusiyada həmin dəyişiklik xeyli artıq dərəcədə zorakı və kəskin xarakter daşmalı və müqayisə edilməyəcək dərəcədə artıq əzabla müşayiət edilməlidir. Lakin bütün bunlarla bərabər, yenə də mənə elə gəlir ki, Siz məsələyə faktların haqq qazandıra biləcəyindən daha bədbin bir nəzərlə baxırsınız. Şübhəsizdir ki, cəmiyyət dəhşətli bir dərəcədə sındırılmadan, bütöv siniflər yox olmadan və başqa siniflərə çevrilmədən ibtidai, aqrar kommunizmindən kapitalist sənayeçiliyinə keçmək olmaz; bunun isə labüddən nə qədər böyük əzablar verəcəyini, nə qədər insan həyatını və məhsuldar qüvvələri israf edəcəyini biz, artıq kiçik miqyasda olsa da, Qərbi Avropada gördük. Lakin bununla böyük və yüksək istə'dadlı bir xalqın tamamilə məhv olması arasında hələ çox məsafə vardır. Sizin adət etdiyiniz sür'ətli əhali artımı dayana bilər. Meşələrin düşüncəsiz surətdə qırılması, bununla birlikdə kəndlilər kimi köhnə mülkədarların («Mülkədarlar» sözü Engels tərəfindən rusca yazılmışdır. *Red.*) da mulkiyyətdən məhrum edilməsi məhsuldar qüvvələrin çox israf edilməsinə səbəb ola bilər; hər halda yüz milyondan artıq olan əhali nəticə e'tibarilə olduqca əhəmiyyətli bir *iri sənaye* üçün çox böyük daxili bazar yaradar; digər ölkələrdə olduğu kimi, sizdə də hər şey normal hala düşər,— əlbəttə ki, əgər Qərbi Avropada kapitalizm kifayət qədər uzun davam edərsə.

Siz özünüz e'tiraf edirsiniz ki,

«Kırım müharibəsindən sonra Rusiyada sosial şərait keçmiş tariximizdən bizə irs qalan istehsal formasının inkişafı üçün əlverişli olmamışdır».

Mən daha irəliyə gedib deyirəm ki, bu daha yüksək sosial forma hər hansı bir digər ölkədə *artıq mövcud olmasaydı* da və bir nümunə xidmətini görə bilməsəydi də, hər bir başqa yerdə olduğu kimi, Rusiyada da ibtidai aqrar kommunizmindən bu daha yüksək sosial formanı inkişaf etdirmək mümkün olmazdı. Bu daha yüksək forma—tarixən onun mümkün olduğu hər yerdə—kapitalist istehsal formasının və bu formanın yaratdığı sosial dualist antaqonizmin zəruri nəticəsidir, bu forma bilavasitə ibtidai torpaq icmasından artıq harada isə mövcud olan bir nümunəni təqlid etmək şəklindən başqa cür inkişaf edə bilməz. 1860–1870-ci illərdə Qərbi Avropa belə bir şəkil dəyişikliyi

üçün yetişmiş olsaydı, bu şəkil dəyişikliyi o zaman İngiltərə, Fransa və i.a. tərəfindən edilmiş olsaydı,—onda ruslar həqiqətən göstərməli olardılar ki, onların o zaman hələ az-çox əl dəyməmiş olan icmasından nə düzəldilə bilərdi. Lakin Qərb durğunluq halında idi və belə bir şəkil dəyişikliyi etməyə çalışmırdı, kapitalizm isə, getdikcə daha sür'ətlə inkişaf edirdi. Beləliklə, Rusiya ancaq bunu seçə bilərdi: ya icmanı elə bir istehsal formasına inkişaf etdirməli idi ki, bu istehsal formasını ondan hələ bir sıra ara tarixi pillələr ayırırdı və bu formanı həyata keçirmək üçün o zaman hətta Qərbdə də hələ şərait yetişməmişdi,—bu, görünür, mümkün olmayan bir vəzifədir,—ya da kapitalizm istiqamətində inkişaf etməli idi. Sual olunur: bu sonuncu ehtimaldan başqa nə etmək qalırdı?

İcmaya gəldikdə, o ancaq öz üzvləri arasındakı əmlak fərqləri cüzi olduğu vaxta qədər mümkündür. Bu fərqlər böyüyən kimi, icmanın bə'zi üzvləri daha varlı olan başqa üzvlərin borclu qullarına çevrilən kimi,—onun bundan sonra yaşaması mümkün deyildir. Sizin ölkənizin qolçomaqları və müftəxorları icmanı nə kimi bir amansızlıqla məhv edilərsə, Solondan əvvəlki Afina qolçomaqları və müftəxorları («Qolçomaqlar» və «müftəxorlar» sözləri Engels tərəfindən rusca yazılmışdır. *Red.*) da Afina *qəbiləsini* eyni amansızlıqla məhv etmişdilər. Çox güman ki, bu tə'sisat məhv olmağa məhkumdur. Lakin digər tərəfdən, kapitalizm yeni perspektivlər açır və yeni ümidlər verir. Bir baxın, kapitalizm Qərbdə nələr etmiş və etməkdədir. Sizin millət kimi böyük bir millət hər bir böhrandan çıxar. Heç elə bir böyük tarixi fəlakət yoxdur ki, hər hansı bir tarixi tərəqqi onun yerini ödəməsin. Ancaq «modus operandi» (hərəkət tərz. *Red.*) dəyişilir. Qoy müqəddərat necədirsə, elə də olsun!..

K.Marks və F.Engelsin Əsərləri mətnindən çap olunur, 2-ci nəşri, 39-cu cild, səh. 128–130.

ENGELS–V.BORGIUSA²⁹³

BRESLAVLA (İndiki adı Vroslavdır. *Red.*)

London, 25 yanvar 1894-cü il.

Möhtərəm cənab!

Sizin suallarınıza cavab verirəm:

1. Cəmiyyət tarixini müəyyən edən bazis hesab etdiyimiz iqtisadi münasibətlər dedikdə biz, müəyyən cəmiyyətdəki insanların yaşayış vasitələri istehsal etdikləri və məhsulları bir-birilə mübadilə etdikləri (əmək bölgüsü mövcud olduğuna görə) üsulu nəzərdə tuturuq. Beləliklə, buraya istehsalın və nəqliyyatın *bütün texnikası* daxildir, Bizim baxışlarımıza görə bu texnika, mübadilə üsulunu da, sonra məhsulların bölüşdürülməsi üsulunu da müəyyən edir, beləliklə, qəbilə quruluşu dağılandıqdan sonra siniflərə bölünməni də, ağalıq və tabelik münasibətlərini də və dövləti, siyasəti, hüququ və i.a. da müəyyən edir. Sonra iqtisadi münasibətlər anlayışına həm təməlində bu münasibətlərin inkişaf etdiyi *coğrafi əsas*, həm əvvəlki iqtisadi inkişaf mərhələlərinin fe`lən keçmişdən miras qalıb çoxzaman yalnız ən`ənəyə görə və ya «vis inertiae»

(Ətalət qüvvəsi. *Red.*) sayəsində saxlanmaqda davam edən qalıqları, həm də, əlbəttə, bu ictimai formanı əhatə edən xarici mühit daxildir.

Əgər, Siz dediyiniz kimi, texnika xeyli dərəcədə elmin vəziyyətindən asılıdırsa, onda elm texnikanın *vəziyyət və tələblərindən* daha çox dərəcədə asılıdır. Əgər cəmiyyətdə texniki tələbat meydana gəlsə, bu elmi onlarca universitetin irəliləmə biləcəyindən daha çox irəliləyir. Bütün hidrostatika (Torricelli və i.a.) XVI və XVII əsrlərdə İtaliyada sürətlə dağdan axan çayları tənzim etmək tələbatından yaranmışdır. Biz ancaq, elektrikin texnikada tətbiq edilə bilməsi kəşf ediləndən sonra onun barəsində ağıllı-başlı bir şey bildik. Təəssüf ki, Almaniyada elmlərin tarixini elə yazmağa adət etmişlər ki, guya elmlər göydən düşmüşdür.

2. Biz belə hesab edirik ki, tarixi inkişaf nəticə etibarlı ilə iqtisadi şəraitdən asılıdır. İrqi özü isə iqtisadi amildir. Lakin burada iki cəhəti unutmamaq olmaz:

a) Siyasi, hüquqi, fəlsəfi, dini, ədəbi, bədii inkişaf və i.a. iqtisadi inkişafa əsaslanır. Lakin bunların da hamısı bir-birinə, habelə iqtisadi bazisə də təsir göstərir. İş qətiyyəni elə deyildir ki, guya yalnız iqtisadi vəziyyət *səbəbdir, yalnız o fəaldır*, bütün yerdə qalanı isə ancaq passiv nəticədir. Yox, burada *son nəticədə* həmişə özünə yol açan iqtisadi zərurət əsasında qarşılıqlı təsir vardır. Dövlət, məsələn, himayə gömrükləri, ticarət azadlığı, yaxşı və ya pis xəzinə siyasəti vasitəsi ilə təsir göstərir. Alman meşşanının 1648-ci ildən 1830-cu ilə qədər davam edən dövrdə Almaniyanın acınacaqlı iqtisadi vəziyyətindən doğan və öz ifadəsini əvvəlcə pietizmdə, sonra isə sentimentallıqda və knyazlarla zadəganlar qarşısında qul kimi sürünməkdə tapan hədsiz yorğunluğu və acizliyi də iqtisadiyyata təsirsiz qalmadı. Bu hal, yeni yüksəliş üçün ən böyük maneələrdən biri idi və bu maneə, ancaq inqilabi müharibələrin və Napoleon müharibələrinin daimi yoxsulluğu kəskinləşdirməsi sayəsində sarsınmış oldu. Deməli, iqtisadi vəziyyət öz təsirini heç də bəzilərinin asanlıqla xatirinə təsəvvür etdikləri kimi avtomatik surətdə göstərmir, insanlar isə öz tarixini özləri yaradırlar, lakin onlar üçün şərt qoyan məlum bir mühitdə, artıq mövcud olan gerçək münasibətlər əsasında yaradırlar, bunların içərisində isə iqtisadi şərait, ona başqa şərait,–siyasi və ideoloji şərait–nə qədər güclü təsir göstərsə də son nəticədə yenə də həlledicidir və bütün inkişafa nüfuz edən elə bir ana xətt təşkil edir ki, yalnız onun sayəsində bu inkişafı anlamaq mümkün olur.

b) İnsanlar özləri öz tarixini yaradırlar, lakin indiyədək onlar bunu ümumi iradəni rəhbər tutmadan, yaradırlar, vahid ümumi plan üzrə və hətta müəyyən tərzdə məhdud, müəyyən cəmiyyət çərçivəsində də yaratmırlar. Onların səyləri çarpazlaşır, buna görə də bütün bu kimi cəmiyyətlərdə *zərurət* hökm sürür, bu zərurətin əlavəsi və təzahür forması *təsadüfdür*. Burada bütün təsadüflər arasından özünə yol açan zərurət son nəticədə yenə də iqtisadi zərurətdir. Biz burada böyük sima adlanan adamlar məsələsinə gəlib çıxırıq. Məhz filan böyük simanın müəyyən ölkədə, müəyyən zamanda meydana çıxması halı, əlbəttə, xalis bir təsadüfdür. Lakin bu adam kənar edilsə, onda onun əvəzinə başqa birisinə tələb meydana çıxır və belə əvəz tapılır,–pis və ya yaxşı, hər halda zaman keçdikcə tapılır. Müharibə nəticəsində taqətdən düşmüş Fransa

respublikasına lazım olan hərbi diktatorun məhz korsikalı Napoleon olması bir təsadüf idi. Lakin Napoleon olmasaydı belə, onun rolunu başqa biri ifadə edərdi. Bunun sübutu odur ki, hər zaman belə bir adam lazım olanda tapılmışdır: Sezar, Avqust, Kromvel və i.a. Tarixin materialistcəsinə anlaşılmasını Marks kəşf etmişsə də, Tyerri, Minye, Gizo, 1850-ci ilə qədər olan bütün ingilis tarixçiləri buna bir sübutdur ki, iş buna doğru gedirdi, həmin anlaşılmanın Morqan tərəfindən də kəşf edilməsi isə göstərir ki, bunun vaxtı yetişmişdi və bu kəşf *gərək* ediləydi.

Tarixdəki bütün başqa təsadüflər və təsadüf kimi görünənlər də belədir. Tədqiq etdiyimiz sahə iqtisadi sahədən nə qədər çox uzaqlaşsa, bu sahə xalis abstrakt ideologiya sahəsinə nə qədər çox yaxınlaşsa, onun inkişafında biz bir o qədər çox təsadüf tapacağıq, onun əyrisi bir o qədər çox əyri-üyrü olacaqdır. Əgər Siz bu əyrinin orta oxunu cızsanız, görərsiniz ki, tədqiq edilən dövr nə qədər uzun olsa, tədqiq edilən sahə nə qədər geniş olsa, bu ox da iqtisadi inkişaf oxuna bir o qədər çox yaxınlaşar, həmin oxa bir o qədər çox paralel gedər.

Almaniyada düzgün anlaşılma yolunda ən böyük maneə, iqtisadi tarixə aid ədəbiyyata, bağışlanılmaz bir laqeydlilik göstərilməsidir. Nəinki tarixi inkişaf haqqında məktəbdə aşılana təsəvvürləri tərgitmək çox çətindir, habelə bunun üçün lazım olan materialı toplamaq daha çətindir. Məsələn, heç olmazsa, qoca Q. fon Gülixi kim oxumuşdur, o, topladığı quru materiallar²⁹⁴ içərisində sonsuz dərəcədə çox siyasi faktları izah etmək üçün bunca qiymətli şeylərə yer vermişdir!

Ümumiyyətlə isə mənim fikrim belədir ki, Marksın «On səkkiz brümer»də verdiyi gözəl nümunə, Sizin suallarınıza tamamilə ətraflı cavab verməlidir, məhz ona görə ki, bu, əməli bir nümunədir. Zənnimcə, məsələlərin çoxuna «Anti-Dürinq»də, birinci bölmə, IX–XI fəsillər, ikinci bölmə, II–IV fəsillər, üçüncü bölmə, I fəsildə, yaxud girişdə, bundan əlavə isə «Feyerbaxın» son fəslində toxunulmuşdur.

Sizdən xahiş edirəm yuxarıda yazılan hər sözə irad tutmayıb daim ümumi rabitəyə fikir verəsiniz; təəssüf ki, Sizə hər şeyi mətbuat üçün nəzərdə tutulduqda lazım olduğu qədər aydın və dürüst şərh etməyə vaxtım olmadı...

K.Marks və F.Engelsin Əsrlərinin mətpindən çap olunur, 2-ci nəşri, 39-cu cild, səh. 174–176.

ENGELS–VERNER ZOMBARTA BERLINƏ

London, 11 mart 1895-ci il

Möhtərəm cənab!

Marks haqqında əsərinizi lütf edib mənə göndərdiyiniz üçün, keçən ayın 14-ü tarixli məktubunuza cavab olaraq böyük bir ehtiramla Sizə təşəkkür edirəm; mən bu əsəri d-r H.Braunun dostcasına göndərirdi «Archiv»²⁹⁵ buraxılışında böyük maraqla oxumuşdum və «Kapital»ın, nəhayət, alman universitetində də belə qarşılandığına sevinmişdim. Özlüyündə aydındır ki, mən Marksın baxışlarına Sizin verdiyiniz şərhə tamamilə razılaşa bilmərəm. Bu xüsusilə 576–577-ci səhifələrdə dəyər anlayışının şərhinə

aiddir; mənə elə gəlir ki, bu anlayış həddindən artıq sərbəst şərh olunmuşdur; mən, əvvələn, dəyər anlayışını tarixən məhdudlaşdırıb qeyd edərdim ki, bu anlayışın cəmiyyətin iqtisadi inkişafının o pilləsi üçün mənası vardır ki, yalnız o pillədə dəyərdən bəhs oluna bilərdi və bəhs oluna bilər—cəmiyyətin o formaları üçün mənası vardır ki, orada *əmtə* mübadiləsi, buna müvafiq *əmtə* istehsalı da mövcuddur. İbtidai kommunizm dəyər nə olduğunu bilmirdi. İkincisi isə, mənə elə gəlir ki, tərif məntiqi cəhətdən də daha dar ola bilərdi. Lakin bu bizi çox uzaqlara aparardı. Hər halda Sizin dedikləriniz əsasən doğrudur.

Lakin 586-cı səhifədə Siz bilavasitə mənə müraciət edirsiniz, həm də elə qəşəng bir üsulla boğazımdan yapışırsınız ki, lap gülməyim tutur. Lakin xatircəm ola bilərsiniz, mən Sizi «fikrinizdən daşındırmağa» çalışmayacağam. Marksın ayrı-ayrı kapitalist müəssisələrində hasil edilən müxtəlif $m/c = m/(c+v)$ kəmiyyətlərdən eyni bir ümumi mənfəət normasına gəlib çıxdığı məntiqi keçidlər ayrı-ayrı kapitalistlərin şüuruna büsbütün yabançıdır. Bu keçidlərin müəyyən tarixi paraleli yaxud bizim şüurumuzdan kənarda mövcud olan müəyyən bir reallığı vardır, onlar bu reallığı, məsələn, onda kəsb edirlər ki, kapitalist A-nın, [ümumi] mənfəət normasından artıq, deməli, buna müqabil məcmu izafi dəyərdən özünə düşən paydan artıq istehsal etdiyi izafi dəyərdən ayrı-ayrı tərkib hissələri kapitalist B-nin cibinə gedir, o kapitalistin cibinə gedir ki, onun istehsal etdiyi izafi dəyər, əlinə çatan qazanc paylarından «normaliter» (normaca. *Red.*) azdır. Lakin bu proses obyektiv surətdə, qeyri-şüuri olaraq baş verir və biz bu prosesin necə böyük zəhmət bahasına düzgün anlaşıldığı barədə yalnız indi mühakimə yerində bilərik. Əgər orta mənfəət norması yaratmaq üçün ayrı-ayrı kapitalistlərin *şüurlu surətdə* əməkdaşlıq etməsi tələb olunsaydı, əgər ayrıca bir kapitalist, izafi dəyər istehsal etdiyini və nə qədər istehsal etdiyini, bir çox hallarda öz izafi dəyərinin bir qismini verməli olduğunu *başla düşsəydi*, onda lap əvvəldən izafi dəyərlə mənfəətin əlaqəsi kifayət qədər aydın olardı və yəqin ki, artıq Adam Smit, bəlkə hətta Petti də bunu göstərmiş olardılar.

Marksın nöqteyi-nəzərincə, indiyədək tarixin bütün gedişi—mühüm hadisələr nəzərdə tutulur—qeyri-şüuri olaraq cərəyan etmişdir, yəni bu hadisələr və onların sonrakı nəticələri insanların iradəsindən asılı olmamışdır; tarixi hadisələrin iştirakçıları ya əldə ediləni deyil, bilavasitə nə isə başqa bir şey arzulamışlar, ya da bu əldə edilən əsla ağlagəlməyən büsbütün başqa nəticələr doğurmuşdur. İqtisadiyyata tətbiqən: hər bir kapitalist *daha böyük* mənfəət ardınca qaçır. Burjua siyasi iqtisadi aşkara çıxarmışdır ki, ayrı-ayrılıqda hər bir kapitalistin bu sayaq *daha böyük* mənfəət ardınca qaçması nəticəsində *eyni* bir ümumi mənfəət norması, hər bir kapitalist üçün təqribən *eyni* olan mənfəət dərəcəsi əmələ gəlir. Lakin nə kapitalistlər, nə də burjua iqtisadçıları başa düşməzlər ki, daha böyük mənfəət ardınca qaçmaqdan əsl məqsəd məcmu izafi dəyəri bütün məcmu kapitalla faiz cəhətdən bərabər şamil etməkdir.

Bəs tarazlaşma prosesi həqiqətdə necə baş vermişdir? Bu Marksın övünün çox az bəhs etdiyi son dərəcə maraqlı bir məsələdir. Lakin Marksın bütün dünyagörüşü [Auffas sungsweise] doktrina deyil, əksinə, metoddur. Bu dünyagörüşü hazır ehkamlar

deyil, əksinə, sonrakı tədqiqatın başlanğıc nöqtələrini və bu tədqiqat *üçün* metod verir. Burada, deməli, Marksın özünün bu birinci eskizdə başa çatdırmadığı işin müəyyən bir qismi hələ qarşıda durur. Burada bizim əlimizdə, hər şeydən əvvəl, III cildin I hissəsinin 153–156-cı səhifələrində verilən göstərişlər vardır; bu göstərişlər dəyər anlayışına Sizin verdiyiniz şərh üçün də əhəmiyyətlidir, onlar sübut edir ki, bu anlayış Sizin ona isnad verdiyinizdən daha realdır və ya real olmuşdur. Mübadilənin başlanğıcında, məhsullar tədricən dönüb əmtəə olduğu zaman, bunlar təqribən *öz dəyərinə görə* mübadilə edilirdi. İki şeyin dəyərini miqdarca müqayisə etmək üçün yeganə meyar onlara sərf olunan əmək idi. Deməli, o zaman dəyər *bilavasitə real surətdə mövcud idi*, Biz bilirik ki, mübadilədə dəyərin bu bilavasitə mövcudluğu aradan qalxdı, o indi artıq yoxdur. Mən güman edirəm ki, göstərilən bilavasitə real dəyərdən kapitalist istehsal formasına məxsus dəyərə doğru aparıcı vasitələrini heç olmazsa ümumi şəkildə aşkara çıxarmaq Sizin üçün o qədər də çətin olmaz; bu axırıncı dəyər elə dərində gizlənmişdir ki, iqtisadçılarımız onun mövcud olduğunu arxayınca inkar edə bilirlər. Doğrudur, bu prosesin əsl tarixi şərhə mövzunu diqqətlə öyrənməyi tələb edir, lakin həmin şərhin nəticələri, çəkilmiş zəhmətin əvəzini artıqlaması ilə verir və belə bir şərh «Kapital»a qiymətli əlavə olardı²⁹⁶.

Axırda, mənim haqqımda yaxşı rəyə olduğunuz üçün Sizə bir daha təşəkkür etməliyəm, bu rəy Sizi belə hesab etməyə sövq edir ki, mən III cildəndən indi olduğuna nisbətən nə isə daha yaxşı bir şey düzəldə bilərdim. Lakin mən bu rəyə şərik deyiləm və belə hesab edirəm ki, Marksın mətnini eynən onun öz ifadələri ilə verməklə borcumu yerinə yetirmişəm, hərçənd bu cəhət bəlkə də oxucunu müstəqil təfəkkür zəhmətinə bir qədər çox qatlaşmaq təhlükəsi qarşısında qoyacaqdır...

K.Marks və F. Engelsin Əsərlərinin mətnindən çap olunur, 2-ci nəşri, 39-cu cild, səh. 350–353.

QEYDLƏR

¹ Marksın 1875-ci ildə yazılmış «*Qota proqramının tənqidi*» əsəri gələcək birləşmiş alman fəhlə partiyasının proqramı layihəsinə dair onun tənqidi qeydlərindən ibarətdir. Həmin layihədə ciddi səhvlər vardı və lassalçılığa prinsipial güzəştlər edilirdi. Marks və Engels Almaniya vahid sosialist partiyası yaradılması işini bəyənməklə bərabər ideya cəhətdən lassalçılara güzəşt edilməsinə qarşı çıxır və onu kəskin tənqid edirdilər. Eyni zamanda Marks bu əsərində elmi kommunizm nəzəriyyəsinin əsas məsələlərini: sosialist inqilabı, proletariat diktaturası, kapitalizmdən kommunizmə keçid dövrü, kommunizm cəmiyyətinin iki fazası haqqında, sosializmdə istehsal və ictimai məhsulun bölüşdürülməsi və kommunizmin əsas xüsusiyyətləri haqqında, proletar beyləmliləşiliyi və fəhlə sinfinin partiyası haqqında bir sıra ideyaları hazırlayıb ifadə etmişdir.

Bu əsərdə dövlət haqqında, proletar diktaturası haqqında marksizm təliminin inkişafında irəliyə doğru yeni addım atılır. Marks belə çox mühüm bir müddəə irəli

surür ki, kaqştalizmdən kommunizmə tarixən xüsusi keçid dövrü labüddür və buna xüsusi dövlət forması—«*proletariatın inqilabi diktaturası*» uyğun gəlir. «Qota proqramının tənqidi» barədə V.I.Lenin yazırdı: «Marksın izahatının böyük əhəmiyyəti bundadır ki, o, materialist dialektikanı, inkişaf təlimini burada da ardıcıl surətdə tətbiq edərək, kommunizmi kapitalizmdən inkişaf etməkdə olan bir şey hesab edir. Sxolastikcəsinə uydurulmuş, «quraşdırılmış» təriflər əvəzinə və kəlmələr üzərində (sosializm nədir, kommunizm nədir) səmərəsiz mübahisələr əvəzinə, Marks təhlil edib göstərir ki, nəyn kommunizmin iqtisadi yetkinliyi pillələri adlandırmaq olar» (V.I.Lenin. Əsərləri, 5-ci nəşri, 33-cü cild, səh. 107–108).

² Engels bu müqəddiməni 1891-ci ildə K.Marksın «Qota proqramının tənqidi» əsərinin nəşri ilə əlaqədar olaraq yazmışdır. Bu mühüm proqram sənədini nəşr etməyə təşəbbüs göstərərək Engels alman sosial-demokratiyasında fəallaşmaqda olan opportunist ünsürlərə zərbə vurmağa çalışırdı, bu, Erfurt qurultayında partiyanın Qota proqramının əvəzində yeni proqramın müzakirə və qəbul ediləcəyi bir zamanda çox vacib idi. «Qota proqramının tənqidi» əsərinin nəşri zamanı alman sosial-demokratiyası başçıların, habelə «Die Neue Zeit» jurnalının nəşri Ditsin və jurnalın redaktoru K.Kautskinin müəyyən müqavimətinə rast gələn Engels mətnində bir sıra dəyişikliklər və ixtisarlar etməli oldu. Marksın əsəri alman partiyası üzvlərinin əsas kütləsi və digər ölkələrin sosialistləri tərəfindən razılıq hissi ilə qarşılandı, onlar əsəri bütün beynəlxalq sosialist hərəkatı üçün bir proqram sənədi kimi qiymətləndirdilər. Engels «Qota proqramının tənqidi» ilə birlikdə habelə Marksın 1875-ci il mayın 5-də V.Brakkeyə yazdığı və bilavasitə proqramla əlaqədar olan məktubunu da nəşr etmişdir.

Engelsin sağlığında «Qota proqramının tənqidi» və bu əsərə onun müqəddiməsi təkrar nəşr olunmamışdır. «Qota proqramının tənqidi»nin tam mətni ilk dəfə 1932-ci ildə SSRI-də çap edilmişdir. K.Marks və F.Engelsin Əsərlərinin ikinci nəşrinin 19-cu cildində əsər ilk dəfə Marksın əlyazmasından çap olunmuşdur.

³ 1875-ci il mayın 22–27-də *Qotada keçirilən qurultayda* alman fəhlə hərəkatında iki cərəyan—A.Bebel və V.Libknext tərəfindən başçılıq edilən Sosial-demokrat fəhlə partiyası (eyzenaxlılar) ilə lassalçı Ümumalman fəhlə ittifaqı birləşdi. Birləşmiş partiya Almaniya Sosialist fəhlə partiyası adını qəbul etdi. Bununla da alman fəhlə sinfi sıralarında parçalanma aradan qaldırıldı. Birləşmiş partiyanın Qota qurultayına təqdim edilən proqram layihəsini, Marks və Engels tərəfindən kəskin surətdə tənqid olunmasına baxmayaraq, qurultay çox cüzi düzəlişlərlə qəbul etdi.

⁴ *Alman sosial-demokratiyasının* 1890-cı il oktyabrın 12–18-də *Halledə* keçirilən qurultayı belə qərara gəldi ki, Erfurtda keçiriləcək növbəti partiya qurultayı üçün yeni proqram layihəsi hazırlansın, yerli partiya təşkilatlarında və mətbuatda müzakirə edilmək məqsədilə qurultaydan üç ay əvvəl e'lan olunsun.

⁵ Beynəlxalq Fəhlə Birliyinin *Haaqa konqresi* 1872-ci il sentyabrın 2–7-də olmuşdur. Konqresdə 15 milli təşkilatdan 65 nümayəndə iştirak edirdi. Koiqresin işinə Marks və sikels rəhbərlik etmişlər. Fəhlə hərəkatında xırda burjua təriqətçiliyinin bütün növlərinə qarşı Marks və Engelsin, onların silahdaşlarının apardıqları çoxillik mübarizə

konqresdə başa çatdı. Anarxistlərin təfriqəçilik fəaliyyəti pislənildi və onların liderləri Interiasionaldan xaric edildilər. Haaqa konqresinin qərarları gələcəkdə müxtəlif ölkələrdə fəhlə sinfinin müstəqil siyasi partiyalarının yaradılması üçün bünövrə qoydu.

⁶ 1869-cu il avqustun 7–9-da Almaniya, Avstriya və İsveçrə sosial-demokratlarının Eyzenaxda keçirilən ümumalman qurultayında sonralar eyzenaxlılar partiyası kimi tanınmış olan alman Sosial-demokrat partiyası təsis edildi. Qurultayda qəbul edilən proqram bütövlükdə Internasionalın tələbləri ruhunda idi.

⁷ Bakuninin 1873-cü ildə İsveçrədə çap olunmuş «Dövlət və anarxiya» kitabı nəzərdə tutulur.

⁸ 1865-ci ildə yaranmış *Alman xalq partiyası* xırda burjuaziyanın demokratik üsürlərindən və qismən də başlıca olaraq cənubi alman dövlətlərinin burjuaziyasından ibarət idi. Partiya Almaniya Prussiya hegemonluğu yaradılması əleyhinə çıxır və «Böyük Almaniya» deyilən planı müdafiə edirdi, Prussiya kimi, Avstriya da buraya daxil olmalı idi. Partiya federativ alman dövləti ideyasını təbliğ edir, Almaniyanın mərkəzləşmiş vahid demokratik respublika formasında birləşdirilməsi əleyhinə çıxırdı.

⁹ Sosial-demokrat fəhlə partiyasının nəşriyyatı nəzərdə tutulur. «Volksstaat» qəzetini, habelə sosial-demokrat ədəbiyyatı buraxan bu nəşriyyata *A.Bebel* rəhbərlik edirdi.

«*Der Volksstaat*» («Xalq dövləti»)–alman Sosial-demokrat fəhlə partiyasının (eyzenaxlıların) mərkəzi orqanı, 1869-cu il oktyabrın 2-dən 1876-cı il sentyabrın 29-dək Leypsiqdə çıxmışdır. Qəzetə ümumi rəhbərliyi V.Libknext həyata keçirirdi. Marks və Engels qəzetdə əməkdaşlıq edirdilər, onun redaktə olunmasına müntəzəm surətdə kömək göstərirdilər.

¹⁰ *Sülh və azadlıq cəmiyyəti*–xırda burjua respublikaçıları və liberallar tərəfindən 1867-ci ildə İsveçrədə yaradılmış burjua-pasifist təşkilatı idi. Sulh və azadlıq cəmiyyəti «Birləşmiş Avropa Ştatları» yaratmaq yolu ilə müharibəni başa çatdırmağın mümkün olması haqqında bəyanatlarla kütlələr arasında saxta xülyalar yayır və proletariatu sinfi mübarizədən yayındırırdı.

¹¹ «*Norddeutsche Allgemeine Zeitung*» («Şimali alman ümumi qəzeti»)–gündəlik mürtəce qəzet, 1861-ci ildən 1918-ci ilədək Berlində çıxmışdır; 60–80-ci illərdə Bismark hökumətinin rəsmi orqanı idi; Marks 1975-ci il 20 mart tarixli qəzetdə çıxmış məqaləni nəzərdə tutur.

¹² «*L'Atelier*» («E`malatxana»)–aylıq fransız jurnalı, 1840-cı ildən 1850-ci ilədək Parisdə çıxmışdır, xristian sosializmi ideyalarının təsiri altında olan sənətkarların və fəhlələrin orqanı idi.

¹³ «*Kulturkampf*» («Mədəniyyət uğrunda mübarizə»)–Bismark hökumətinin XIX əsrin 70-ci illərindəki qanunvericilik tədbirləri sisteminə burjua liberalları tərəfindən verilən addır, bu tədbirlər dünyəvi mədəniyyət uğrunda mübarizə bayrağı altında keçirilirdi. Bismark 80-ci illərdə irticaçı qüvvələri birləşdirmək məqsədi ilə bu tədbirlərin çox hissəsini ləğv etmişdi.

¹⁴ F.Engelsin A.Bebelə 1875-ci il 18–28 mart tarixli məktubu öz məzmunu cəhətdən Marksın «Qota proqramının tənqidi» əsərinə çox yaxın idi, gələcək Almaniya birləşmiş sosial-demokrat fəhlə partiyasının proqram layihəsi haqqında Marks və Engelsin ümumi fikrini ifadə edirdi. Engels bu məktubunda proqramın kompromisli layihəsini—onda olan bütün lassaçlı ehtaklar sistemini, dövlət məsələsinə dair opportunist müddəalarını, proletar beynəlmiləçiliyi prinsipindən imtina edilməsini kəskin tənqid etmişdir.

¹⁵ «*Frankfurter Zeitung und Handelsblatt*» («Frankfurt qəzeti və ticarət vərəqəsi»)–xırda burjua demokratiyası məsləkli gündəlik qəzet; 1856-cı ildən (həmin adla 1866-cı ildən) 1943-cü ilədək çıxmışdır.

¹⁶ Söhbət Qota proqramı layihəsinin aşağıdakı bəndlərindən gedir;
«Almaniya fəhlə partiyası dövlətin sərbəst əsası olmaq e`tibarı ilə aşağıdakıları tələb edir:

1. Dövlətin və icmanın bütün seçkilərində 21 yaşından e`tibarən bütün kişilər üçün ümumi bərabər, birbaşa və gizli seçki hüququ. 2. Təklif irəli sürmək və rədd etmək hüququ ilə birbaşa xalq qanunvericiliyi. 3. Ümumi hərbi tə`lim. Daimi ordu əvəzinə xalq qoşunu. Müharibə və sulhə dair məsələnin həllinin xalq nümayəndəliyinə verilməsi. 4. Bütün müstəsna qanunların, xüsusilə mətbuat, ittifaqlar və yığıncaqlar haqqında qanunların ləğv edilməsi. 5. Xalq məhkəməsi. Mühakimənin pulsuz olması.

Alman fəhlə partiyası dövlətin mə`nəvi və əxlaqi əsası kimi tələb edir;

1. Dövlət vasitəsilə hamı üçün ümumi və bərabər xalq tərbiyəsi. Məcburi surətdə məktəbə getmək. Pulsuz təhsil. 2. Elm azadlığı. Vədan azadlığı».

¹⁷ 1870–1871-ci illərdəki Fransa-Prussiya müharibəsi nəzərdə tutulur.

¹⁸ Bax: V.Brakke: «Der Lassalle`sche Vorschlag» Braunschweig, 1873 («Lassalın təklifi». Braunşveyq, 1873).

¹⁹ «*Demokratisches Wochenblatt*» («Demokratik həftəlik»)–alman fəhlə qəzeti; bu adla V.Libknextin redaksiyası altında 1868-ci ilin yanvarından 1869-cu ilin svntyabrınadək Leypsiqdə çıxmışdır. Alman Sosial-demokrat fəhlə partiyasının yaradılmasında qəzet böyük rol oynamışdır. 1869-cu ildə keçirilən Eyzenax qurultayında qəzet Sosial-demokrat fəhlə partiyasının mərkəzi orqanı e`lan edilmiş və onun adı dəyişdirilib «Volksstaat» qoyulmuşdur (bax: qeyd 9). Marks və Engels qəzetdə əməkdaşlıq edirdilər.

²⁰ Engels 1891-ci ilin fevralında Marksın «Qota proqramının təiqləsinə dair» əsərinin nəşr edilməsini əsas e`tibarı ilə bəyənən məqalələr dərc edilmiş sosial-demokrat qəzetlərinin adlarını sadalayır.

«*Arbeiter-Zeitung*» («Fəhlə qəzeti»)–Avstriya sosial-demokratiyasının orqanı, 1889-cu ildən Vyanada çıxmışdır. V.Adler qəzetin redaktoru olmuşdur. 90-cı illərdə F.Engels bu qəzetin səhifələrində özünün bir sıra məqalələrini çap etdirmişdir.

«*Sächsische Arbeiter-Zeitung*» («Saksoniya fəhlə qəzeti»)–gündəlik alman sosial-demokrat qəzeti, 90-cı illərin əvvəllərində müxalifətçi yarımanarxist «gənclər» qrupunun orqanı; 1890-cı ildən 1908-ci ilədək Drezdendə çıxmışdır.

«Züricher Post» («Sürix poçtu»)—demokratik qəzet, 1879–1936-cı illərdə Surixdə çıxmışdır.

²¹ «Die Neue Zeit» («Yeni zaman») — alman Sosial-demokratiyasının nəzəri jurnalı, 1883–1923-cü illərdə Ştutqartda çıxmışdır. 1885–1894-cü illərdə Engels özünün bir sıra məqalələrini bu jurnalda çap etdirmişdir.

²² Haale qurultayında (bax: qeyd 4) Libknext partiyanın proqramı haqqında məruzə ilə çıxış etmişdir.

²³ *Sosialistlərə qarşı müstəsna qanun* Almaniyada 1878-ci il oktyabrın 21-də tətbiq olunmuşdu. Həmin qanuna görə sosial-demokrat partiyasının bütün təşkilatları, kütləvi fəhlə təşkilatları, fəhlə mətbuatı qadağan edilir, sosialist ədəbiyyatı müsadirə olunur, sosial-demokratlara qarşı cəza tədbirləri görüldü. Kütləvi fəhlə hərəkatının təzyiqi altında bu qanun 1890-cı il oktyabrın 1-də ləğv edildi.

²⁴ Qrafinya Sofya Hatsfeltdin 1846–1856-cı illərdə məhkəmədə vəkil sifəti ilə Lassal tərəfindən aparılan boşanma prosesi nəzərdə tutulur. Lassal qədim aristokrat ailəsinin mənafeyini güdən bu məhkəmə prosesinin əhəmiyyətini şişirdərək, onu məzlumların işi uğrunda mübarizəyə bərabər tuturdu.

²⁵ «Vorwärts. Berline Volksblatt» («İrəli. Berlin xalq qəzeti») — gündəlik alman sosial-demokrat qəzeti; 1891-ci ildən Almaniya Sosial-demokrat partiyasının mərkəzi orqanı, 1884-cü ildə təsis olunmuşdu, bu adla 1891-ci ildən çıxırdı.

Söhbət 1891-ci il 13 fevral tarixli qəzetin baş məqaləsindən gedir, bu məqalədə Marksın Qota proqramına dair mülahizələrinə və bu mülahizələrdə Lassala verilən qiymətə qarşı reyxstaqın sosial-demokrat fraksiyasının narazılığı ifadə olunurdu.

²⁶ Fişer Engelsə yazdığı 1891-ci il 20 fevral tarixli məktubunda Marksın «Fransada vətəndaş müharibəsi», «Muzdlu əmək və kapital» əsərlərini və Engelsin «Sosializmin utopiyadan elmə doğru inkişafı» əsərini təkrar nəşr etmək haqqında Partiya idarə heyətinin qərarını bildirmiş və müvafiq müqəddimələr yazmağı ondan xahiş etmişdi.

²⁷ «Təbiətin dialektikası» — F.Engelsin başlıca əsərlərindən biridir; bu əsərdə XIX əsrin ortalarında təbiət elmlərinin qazandığı ən mühüm nailiyyətlər dialektik materializm baxımından ümumiləşdirilmiş, materialist dialektika daha da inkişaf etdirilmiş, təbiətşünaslıqda metafizik və idealist konsepsiyaların tənqidi verilmişdir.

«Təbiətin dialektikası» materiallarının üçüncü bağlamasının Engels tərəfindən tərtib edilmiş mündəricatında bu «Giriş» «Köhnə giriş» adlanır. «Girişi» 1875-ci və ya 1876-cı ilə aid etmək olar. Bəlkə də «Giriş»in birinci hissəsi 1875-ci ildə, ikinci hissəsi isə 1876-cı ilin birinci yarısında yazılmışdır.

²⁸ Engels Lüterin «Ein feste Burg ist unser Gott» («Tanrı—bizim əsl dayağımızdır») xoralını nəzərdə tutur. H. Heyne «Almaniyada din və fəlsəfə tarixinə dair» adlı əsərinin ikinci kitabında bu xoralı «Reformasıya Marselyozası» adlandırır.

²⁹ Dünyanın heliosentrik sistemini şərh etdiyi «Səma dairələrinin dövrəni haqqında» kitabının nüsxəsini Kopernik vəfat etdiyi gün, yəni 1543-cü il mayın 24-də (köhnə üsulla) almışdı.

³⁰ XVIII əsrdə kimyada hökmran olan baxışlara görə belə zənn edilirdi ki, yanma prosesi xüsusi bir maddənin, cisimlərdə flokistonun olması ilə izah edilir, yanma zamanı həmin maddə cisimlərdən ayrılır. Görkəmli fransız kimyaçısı A.L.Lavuazye bu nəzəriyyənin əsassız olduğunu sübut edərək, yanmanı yanan maddənin oksigenlə birləşməsi kimi izah etdi.

³¹ Kantın 1755-ci ildə imzasız nəşr olunan «Allgemeine Naturgeschichte und Theorie des Himmels» («Ümumi təbii tarix və səma nəzəriyyəsi») əsəri nəzərdə tutulur. Əsərdə Kantın kosmoqonik hipotezi şərh edilmişdi, bu hipotezə görə günəş sistemi ilkin dumanlıqdan əmələ gəlmişdir. Günəş sisteminin əmələ gəlməsi haqqında Laplasın hipotezi ilk dəfə onun «Exposition du systeme du monde» («Dünya sisteminin şərh»). I–II cildlər, Paris, 1796, əsərinin son fəslində şərh edilmişdi.

³² I.Nyutonun «Natural fəlsəfənin riyazi əsasları» adlı əsərinin Ümumi nəsihət adlı III kitabında irəli sürdüyü fikir nəzərdə tutulur. Nyutonun bu fikrini nəzərdə tutaraq Hegel özünün «Fəlsəfi elmlərin ensiklopediyası» § 98, 1-ci əlavədə qeyd edirdi: «Nyuton... fizikanı metafizikaya qapılmaqdan açıqca çəkindirir...».

³³ *Lansetnik* (amfioks)—onurğasızlardan onurğalılara keçid formasını təmsil edən balıgabənzər çox kiçik heyvandır; bir sıra dənizlərdə və okeanlarda yaşayır.

Pulcuqlu (lepidosiren)—həm ağ çiyərləri, həm də qəlsəmələri olan və iki cür nəfəs alan balıqlar yarımsinfinə mənsub heyvandır, Cənubi Afrikada yaşayır.

³⁴ *Narval* (seratod)—iki cür nəfəs alan balıq, Avstraliyada yaşayır.

Arxeopteriks—quşlar sinfinin ən qədim nümayəndələrindən biri və eyni zamanda sürünənlərin, bəzi xüsusiyyətlərinə malik olan, qazıntıda tapılan onurğalı heyvandır,

³⁵ K.F.Volfun 1759-cu ildə nəşr olunan «Theoria generationis» («Əmələ gəlmə nəzəriyyəsi») adlı dissertasiyası nəzərdə tutulur.

³⁶ 1859-cu ildə Ç.Darvinin «Növlərin mənşəyi haqqında» əsəri çapdan çıxmışdır.

³⁷ *Protistlər*—Hegelin təsnifatına görə ən sadə orqanizmlərin (təkhuceyrəli və hüceyrəsiz) geniş qrupudur ki, çoxhüceyrəlilərin iki aləmi (nabatat və heyvanat) ilə yanaşı üzvi təbiətin üçüncü xüsusi aləmini təşkil edir.

³⁸ *Eozoon canadense* (eozoon kanadenze)—Kanadada qazıntı zamanı tapılan və ən qədim primitiv orqanizmlərin qalıqları sayılan heyvan. Alman zooloqu K.Möbius 1878-ci ildə həmin heyvanın, üzvi mənşəyi haqqındakı fikri təkzib etmişdi.

³⁹ «*Vorwörs*» («İrəli»)—Almaniya Sosialist fəhlə partiyasının mərkəzi orqanı, 1876-cı il oktyabrın 1-dən 1878-ci il oktyabrın 27-dək Leypsiqdə çıxmışdır. Engelsin «Anti-Dürinq» əsəri qəzetdə 1877-ci il yanvarın 3-dən 1878-ci il iyulun 7-dək çap olunmuşdur.

⁴⁰ Altıncı ümumdünya sənaye sərgisi 1876-cı il mayın 10-da Filadelfiyada (ABŞ) açılmışdı. Sərgidə təmsil edilən 40 ölkə arasında Almaniya da var idi. Sərgi göstərdi ki, alman sənayesi digər ölkələrin sənayesindən xeyli dərəcədə geri qalır və o, «ucuzdur, amma çürükdür» prinsipini rəhbər tutur.

⁴¹ Engels Negeli və Virxovun 1877-ci ilin sentyabrında alman təbiətşünasları və həkimlərinin qurultayındakı çıxışlarını nəzərdə tutur, qurultayın materialları «Tageblatt

der 50. Versammlung deutscher Naturforscher und Aerzte in München 1877» («Alman təbiətşunaslarının və həkimlərinin 1877-ci ildə Münxendə keçirilən 50-ci qurultayının bülletenində») verilmişdir, habelə Virxovun «Die Freiheit der Wissenschaft im moderneit Staat». Berlin, 1877, S.13 («Müasir dövlətdə elm azadlığı». Berlin, 1877, səh. 13) kitabındakı mülahizələri nəzərdə tutur.

⁴² Bu kitablardan bəhs olunur: J.B.J.Fourier. «Theorie analytique de la chaleur». Paris, 1822 (J. B. J. Furrye. «İSTILİYIN analitik nəzəriyyəsi», Paris, 1822) və S.Carnot. «Reflexions sur la puissance motrice du feu et sur les machines propres a developper cette puissance». Paris, 1824 (S.Karno. «Odun hərəkətverici qüvvəsi haqqında və həmin qüvvəni inkişaf etdirməyə qadir olan maşınlar haqqında düşüncələr». Paris, 1824). Engelsin sonra xatırlatdığı C funksiyası Karnonun kitabının 73–79-cu səhifələrindəki qeyddədir.

⁴³ Bu məqalə əvvəlcə «Əsarətin üç əsas forması» adlı daha geniş bir əsərə giriş kimi nəzərdə tutulmuşdu. Lakin bu niyyət baş tutmadı, buna görə də Engels yazmış olduğu giriş hissəsini nəhayət «Meymunun insana çevrilməsi prosesində əməyin rolu» adlandırdı. Engels məqalədə uzun tarixi prosesin nəticəsində meymuna bənzər əcdadlarımızdan keyfiyyətə tamamilə fərqli bir varlığın–insanın inkişaf etdiyini göstərir, insanın fiziki tipinin formalaşmasında və insan cəmiyyətinin yaranmasında əməyin, alətlər istehsalının həlledici rolunu aydınlaşdırır. Çox güman ki, məqalə 1876-cı ilin iyununda yazılmışdır.

⁴⁴ Bax: Ç.Darvinin 1871-ci ildə Londonda nəşr edilən «The Descent of Man and Selection in Relation to Sex» («İnsanın mənşəyi və cinsi seçmə») kitabı.

⁴⁵ 1873-cü il dünya iqtisadi böhranı nəzərdə tutulur. Almaniyada böhran 1873-cü ilin mayında «böyük iflasla» başladı, bu «iflas» 70-ci illərin axırlarınadək davam edən uzunmüddətli böhranın başlanğıcı oldu.

⁴⁶ «*Rheinische Zeitung für Politik, Handel und Gewerbe*» («Siyasət, ticarət və sənaye məsələlərinə dair Reyn qəzeti»)–gündəlik qəzet, 1842-ci il yanvarın 1-dən 1843-cü il martın 31-dək Kölnə çıxmışdır. Marks 1842-ci ilin aprelindən bu qəzetdə əməkdaşlıq etmiş, həmin ilin oktyabrından isə qəzetin redaktorlarından biri olmuşdur; qəzetdə Engels də əməkdaşlıq etmişdir.

⁴⁷ «*Kölnische Zeitung*» («*Köln qəzeti*»)–həftəlik alman qəzeti, bu ad ilə 1802-ci ildən Kölnə çıxmışdır; 1848–1849-cu illər inqilabı və onun ardınca başlanan irtica dövründə Prussiya liberal burjuaziyasının qorxaq və xain siyasətini əks etdirirdi, XIX əsrin üçüncü rübündə nasional-liberal partiya ilə bağlı idi.

⁴⁸ «*Deutsch-Französische Jahrbücher*» («Alman-fransız salnaməsi»)–K.Marksın və A.Rugenin redaktorluğu ilə Parisdə alman dilində çıxmışdır. 1844-cü ilin fevralında yalnız birinci, qoşa buraxılışı çapdan çıxmışdı. Jurnalda K.Marksın «Yəhudi məsələsinə dair» və «Hegelin hüquq fəlsəfəsinin tənqidinə, dair. Giriş» əsərləri, habelə F.Engelsin «Siyasi iqtisadın tənqidinə dair ilk qeydlər» və «İngiltərənin vəziyyəti. Tomas Karleyl. «Keçmiş və hazırkı dövr»» əsərləri dərc olunmuşdu (bax: K Marks və F.Engels. Əsərləri, 2-ci nəşri, 1-ci cild, səh. 382–413, 414–429, 544–571, 572–597). Marks və

Engels özlərinin bu əsərlərində inqilabi demokratizmdən tamamilə materializm və kommunizm mövqeyinə keçirlər. Jurnalın nəşrinin dayandırılmasına səbəb Marks ilə burjua radikalı Ruge arasındakı prinsipial ixtilaflar idi.

⁴⁹ Prussiya hökumətinin təzyiqi ilə Fransa hökuməti 1845-ci il yanvarın 16-da Marksın Fransadan sürgün edilməsi haqqında sərəncam vermişdi.

⁵⁰ *Alman fəhlə cəmiyyətini* Marks və Engels Belçikada yaşayan alman fəhlələrini siyasi cəhətdən maarifləndirmək və elmi kommunizm ideyalarını onların arasında yaymaq məqsədi ilə 1847-ci il avqustun axırlarında Brüsseldə yaratmışdılar. Marksın, Engelsin və onların silahdaşlarının rəhbərliyi altında bu cəmiyyət Belçikada alman inqilabçı proletarları birliyinin legal mərkəzinə çevrildi. Cəmiyyətin ən yaxşı üzvləri Kommunistlər ittifaqının Brüssel icmasına daxil olurdular. Brüsseldəki alman fəhlə cəmiyyətinin fəaliyyəti onun üzvlərinin Belçika polisi tərəfindən həbs və sürgün edilməsi ilə əlaqədar olaraq 1848-ci il Fransa fevral burjua inqilabından azca sonra dayandırıldı.

⁵¹ «*Deutsche-Brüsseler-Zeitung*» («Alman Brüssel qəzeti»)–Brüsseldə alman siyasi mühacirləri tərəfindən təsis edilən qəzetdir, 1847-ci ilin yanvarından 1848-ci ilin fevralınadək çıxmışdır. Marks və Engels qəzetin daimi əməkdaşı idilər və onun məsləkinə bilavasitə təsir göstərirdilər. Marksın və Engelsin rəhbərliyi ilə qəzet Kommunistlər ittifaqının orqanı olmuşdu.

⁵² *Iyun üsyanı*–Paris fəhlələrinin 1848-ci il iyunun 23–26-da olmuş qəhrəmancasına üsyanıdır, fransız burjuaziyası bu üsyanı xüsusi bir amansızlıqla yağırdı. Bu, proletariat ilə burjuaziya arasında tarixdə ilk böyük vətəndaş müharibəsi idi.

⁵³ «*Kreuz-Zeitung*» («Xaç qəzeti»)–«*Neue Preubische Zeitung*» («Yeni Prussiya qəzeti») adlı gündəlik alman qəzetini (emblemənin başlığı yanında xaç təsvir olunduğu üçün) belə adlandırırdılar; 1848-ci ilin iyunundan 1939-cu ilə qədər Berlində çıxmışdır; əksinqilabçı saray guruhunun və Prussiya yunkerlərinin orqanı idi.

⁵⁴ Söhbət 1849-cu il *mayın 3–8-də Drezdendə* olmuş silahlı üsyandan və 1849-cu il martın 28-də Frankfurt Milli məclisi tərəfindən qəbul edilən, lakin bir sıra alman dövlətləri tərəfindən rədd olunan imperiya konstitusiyasını müdafiə məqsədi ilə may–iyul aylarında *Cənubi və Qərbi Almaniyada* keçirilən üsyanlardan gedir. Dağınıq, kortəbii xarakter daşıyan bu üsyanlar 1849-cu il iyulun ortalarında yatırıldı.

⁵⁵ *1849-cu il iyunun 13-də* Parisdə xırda burjua Dağ partiyası İtaliyada inqilabın yatırılması üçün fransız qoşunlarının göndərilməsi əleyhinə sakit e'tiraz nümayişi təşkil etmişdi. Nümayiş qoşun tərəfindən dağıldı. Dağın bir çox liderləri həbsə alındı, sürgün edildi və ya Fransadan mühacirət etməyə məcbur oldu.

⁵⁶ «*Neue Rheinische Zeitung. Politisch-ökonomische Revue*» («Yeni Reyn qəzeti. Siyasi-iqtisadi icmal»)–jurnal, Kommunistlər ittifaqının Marks və Engels tərəfindən təsis edilən nəzəri orqanı, 1849-cu ilin dekabrından 1850-ci ilin noyabrınadək çıxmışdır; jurnalın cəmi altı nömrəsi buraxılmışdır.

⁵⁷ Kommunistlər ittifaqının 11 üzvünə qarşı Prussiya hökumətinin Kölndə fitnəkarlıqla təşkil etdiyi mühakimə nəzərdə tutulur (4 oktyabr–12 noyabr 1852-ci il).

Mühakimə olunanlardan yeddi nəfəri saxta sənədlər və yalan ifadələr əsasında dövlətə xəyanət etməkdə təqsirləndirilərək qalaya salınmaqla 3 ildən 6 ilədək həbs cəzasına məhkum edildilər.

⁵⁸ «*New-York Daily Tribune*» («Nyu-York gündəlik tribunası»)–1841-ci ildən 1924-cü ilədək nəşr olunan mütərəqqi burjua qəzeti. Marks və Engels 1851-ci ilin avqustundan 1862-ci ilin martınadək bu qəzetdə əməkdaşlıq etmişdir.

⁵⁹ *Amerikada vətəndaş müharibəsi* (1861–1865) Şimalın sənaye ştatları ilə köləliyi saxlamağa çalışan və Şimal ştatlarından ayrılmaq barədə 1861-ci ildə qərar qəbul edərək qiyam qaldırmış Cənub quldar ştatları arasında gedən müharibədir. Müharibə iki sosial quruluş–quldarlıq quruluşu və müzdli əmək quruluşu arasında gedən mübarizənin nəticəsi idi.

⁶⁰ *İtaliya müharibəsi*–Fransa və Pyemontun 1859-cu ildə Avstriyaya qarşı apardığı müharibədir; müharibəni III Napoleon guya İtaliyanı azad etmək məqsədi ilə başlamışdı, əslində isə o, ərəzi qəsbkarlığına və Fransada Bonapart idarə üsulunu möhkəmləndirməyə can atırdı. Lakin İtaliyada geniş vüsət almış milli-azadlıq hərəkatından qorxan və onun siyasi cəhətdən parçalanmasını saxlamağa çalışan III Napoleon Avstriya ilə separat sülh müqaviləsi bağladı. Fransa müharibə nəticəsində Savoya və Nitsaya yiyələndi. Lombardiya Sardiniyaya birləşdirildi, Venesiya Avstriyanın hökmranlığı altında qaldı.

⁶¹ «*Das Volk*» («Xalq»)–həftəlik qəzet; Marksın yaxından iştirakı ilə 1859-cu il mayın 7-dən avqustun 20-dək Londonda alman dilində nəşr edilmişdir; iyulun əvvəlindən Marks əslində qəzetin redaktoru idi.

⁶² *Tyulri*–Parisdə saray–III Napoleonun iqamətgahı.

⁶³ 1870-ci il sentyabrın 4-də xalq kütlələrinin inqilabi çıxışı sayəsində İkinci imperiya rejimi devrildi, respublika elan edildi və müvəqqəti hökumət yaradıldı, hökumətin tərkibinə mötədil respublikaçılardan başqa monarxistlər də daxil oldular. Parisin hərbi qubernatoru Troş və onun fitvaçısı Tyer başda olmaqla bu hökumət milli xəyanətə və xarici düşmənlə xain sövdələşmə yoluna qədəm qoydu.

⁶⁴ K.Marks və F.Engels tərəfindən 1879-cu il sentyabrın 17–18-də A.Bebelə göndərilən, lakin alman Sosial-demokratiyasının bütün rəhbərlərinə aid olan *tə`mim məktubu* partiya sənədi xarakteri daşıyırdı. Bu cildə məktubun III hissəsi çap olunur, burada partiyanın sağ cinahının başçıları Hexberq, Bernşteyn və Şrammin təslimçilik mahiyyəti açılib göstərilir. Onlar 1879-cu ildə «Jahrbuch für Sozialwissenschaft und Sozialpolitik»in səhifələrində açıq opportunisti təbliğ edirdilər.

Marks və Engels məktubda aşkara çıxan opportunistin sinfi-siyasi və ideya əsaslarını ifşa edir və partiya rəhbərliyinin ona qarşı barışdırıcı münasibəti əleyhinə e`tiraz edirlər. Onlar, sosialistlərə qarşı müstəsna qanun həyata keçirildikdən sonra partiya daxilində meydana çıxan opportunist səndələmələrini kəskin tənqid edirdilər. Marks və Engels proletar partiyasının sinfi mətinliyini qoruyaraq, partiyaya və partiya orqanına hər hansı bir opportunist ünsürün tə`sirinin aradan qaldırılmasını tələb edirlər. Marks və Engelsin tənqidi, müstəsna qanunun fəaliyyəti dövründə, hər cür tə`qib

şəraitində öz sıralarını möhkəmlətməyi, partiya təşkilatını yenidən qurmağı, legal və qeyri-legal iş formalarından istifadə etməklə və bu formaları əlaqələndirməklə kütlələrə doğru yol tapmağı bacaran alman Sosial-demokrat partiyası rəhbərlərinə alman partiyasında vəziyyəti düzəltməkdə kömək edirdi.

⁶⁵ «Jahrbuch für Sozialwissenschaft und Sozialpolitik» («İctimai elmlər və ictimai siyasət salnaməsi») nəzərdə tutulur.–K.Höxberqin (Lüdviq Rixter təxəllüsü ilə) 1879–1881-ci illərdə Surixdə nəşr etdirdiyi sosialreformist məsləkli jurnaldır; jurnalın üç nömrəsi çıxmışdır.

⁶⁶ Söhbət Sürixdə təsis edilməsi nəzərdə tutulan partiya orqanından gedir.

⁶⁷ Almaniyada 1848–1849-cu illər inqilabının başlanğıcı olan Berlindəki 18 mart barrikada vuruşmaları nəzərdə tutulur.

⁶⁸ Söhbət 1878-ci ilin oktyabrında alman reyxstaqının qəbul etdiyi qanundan–sosialistlərə qarşı müstəsna qanundan gedir (bax: qeyd 23).

⁶⁹ «Die Zukunft» («Gələcək»)–sosial-reformist istiqamətli jurnal, 1877-ci ilin oktyabrından 1878-ci ilin noyabrınadək Berlində çıxmışdır. Jurnalın nəşiri K.Höxberq idi. Marks və Engels partiyayı reformizm yoluna çəkmək cəhdləri üstündə jurnalı kəskin tənqid edirdilər.

«Die Neue Gesellschaft» («Yeni cəmiyyət») sosial-reformist jurnal, 1877–1880-ci illərdə Sürixdə çıxırdı.

⁷⁰ Engelsin «*Sosializmin utopiyadan elmə doğru inkişafı*» əsəri «AntiDürinq»in üç fəslidir, Engels bu fəsilləri fəhlələrə marksizm təlimini tam bir dünyagörüşü kimi populyar şəkildə izah etmək məqsədi ilə yenidən işləmişdir. Engels bu əsərdə marksizmin üç tərkib hissəsini səciyyələndirir. O dialektik və tarixi materializmin meydana gəlməsinin necə hazırlanmış olduğunu, Marksın iki dahiyənə kəşfi–tarixin materialistcəsinə anlaşılmasının hazırlanması və izafi dəyər nəzəriyyəsinin yaradılması–sayəsində sosializmin necə elmə çevrildiyini göstərmişdir.

Engels elmi sosializmlə utopik sosializmin bir-birinə tamamilə əks olduğunu göstərərək, utopik sosializmin tarixi rolunu və onun zəif cəhətlərini qeyd edərək, elmi sosializmin meydana gəlməsi üçün ilkin şərtləri aydınlaşdırır.

Engels öz əsərinin son fəslində sübut edir ki, kapitalizmin əsas ziddiyyəti–istehsalın ictimai xarakteri ilə kapitalistcəsinə mənimsəmə arasındakı ziddiyyət–ancaq proletar inqilabı nəticəsində həll oluna bilər.

⁷¹ *Bimetallizm*–qızıl və gümüş kimi iki valyuta metalının eyni zamanda pul funksiyasını yerinə yetirdiyi pul sistemidir.

⁷² Engels M.M.Kovalevskinin 1890-cı ildə Stokholmda nəşr olunmuş «Tableau des origines et de l'évolution de la famille et de la propriété» («Ailənin və mülkiyyətin mənşəyi və inkişafı öçərki») və «İbtidai hüquq, I buraxılış. Qəbilə». M., 1886, əsərlərini nəzərdə tutur.

⁷³ *Nominalistlər*–orta əsr fəlsəfəsində ümumi növ anlayışlarını real mövcud olan tək-tək şeyləri işarə etmək üçün yararlı olan adlar–insan təfəkkürünün və dilinin törətməsi hesab edən cərəyanın nümayəndələri. Orta əsr realistlərinin əksinə olaraq nominalistlər

anlayışları şeylərin ilk surəti və yaradıcı mənbəyi olmasını rədd edirdilər. Beləliklə, onlar şeyin birinci və anlayışın ikinci olduğunu qəbul edirdilər. Bu mə'nada nominalizm orta əsrlərdə materializmin birinci ifadəsidir.

⁷⁴ *Homeomeriyalar*—keyfiyyətə müəyyən olub, sonsuz bölünən ən kiçik maddi hissəciklərdir. Anaxsaqor belə hesab edirdi ki, homeomeriyalar bütün varlığın əsasını təşkil edir və şeylərin bütün müxtəlifliyi bunların birləşməsi nəticəsində baş verir.

⁷⁵ *Deizm*—allahı dünyanın şəxsiz, əqli ilk səbəbi sayan, lakin təbiətin və cəmiyyətin həyatına onun müdaxilə etməsini inkar edən dini-fəlsəfi tə'limdir.

⁷⁶ 1851-ci ilin may-oktyabrında Londonda keçirilmiş ilk ümumdünya ticarət-sənaye sərgisi nəzərdə tutulur.

⁷⁷ «*Xilaskar ordu*»—1865-ci ildə İngiltərədə yaradılan və 1880-ci ildə hərbi qaydada (adı elə buradan götürülüb) yenidən təşkil edilən mürtəcə dini-filantropik təşkilatdır. Bu təşkilat burjuaziyanın xeyli dərəcədə göstərdiyi yardımdan istifadə edərək bir çox ölkələrdə zəhmətkeşləri istismarçılara qarşı mübarizədən yayındırmaq üçün xeyriyyə təşkilatları şəbəkəsi yaratmışdı.

⁷⁸ 1688-ci il dövlət çevrilişi ingilis burjua tarixşünaslığında «*şanlı inqilab*» adı almışdı. Bu çevriliş nəticəsində İngiltərədə Stüartlar sülaləsi devrilmiş və başda Vilhelm Oranski olmaqla konstitusiyalı monarxiya (1689) yaranmışdı. Bu monarxiya torpaq sahibləri aristokratiyası ilə iri burjuaziya arasında kompromisə əsasən yaradılmışdı.

⁷⁹ *Qırmızı və Ağ qızıl güllər muharibəsi* (1455–1485)—tac-taxt uğrunda mübarizə aparan iki ingilis feodal nəslı: gerbində ağ qızılgül təsvir edilən Yorklar və gerbində qırmızı qızılgül olan Lankasterlər nəslı nümayəndələri arasında müharibə. Yorkların ətrafında cənubun iqtisadi cəhətdən daha inkişaf etmiş iri feodallarının bir hissəsi, rıtsarlar və şəhər əhalisi toplaşmışdı; Lankasterlərə şimal qraflıqlarının feodal aristokratiyası kömək edirdi. Müharibə köhnə feodal nəsilərini demək olar ki, tamamilə məhv etdi və hakimiyyət başına İngiltərədə mutləqiyyət quran Tüdorların yeni sülaləsinin gəlməsi ilə başa çatdı.

⁸⁰ *Kartezian fəlsəfəsi*—XVII əsr fransız filosofu Dekartın (latınca—Cartesius) ardıcılarının tə'limidir. Onlar Dekartın fəlsəfəsindən materialist nəticələr çıxarırdılar.

⁸¹ «*İnsan və vətəndaş hüquqları bəyannaməsi*»—Müəssislər məclisi tərəfindən 1789-cu ildə qəbul edılmışdi. Bəyannamədə yeni burjua quruluşunun siyasi prinsipləri öz əksini tapmışdı. Bəyannamə 1791-ci il Fransa konstitusiyasına daxil edilmişdi; onun əsasında 1793-cü ildə yakobinci «İnsan və vətəndaş hüquqları bəyannaməsi» tərtib olunmuşdu. Bu, Fransanın 1793-cü ildə milli konvent tərəfindən qəbul edilən birinci respublika konstitusiyasının əvvəlində verilmişdi.

⁸² Engels burada və aşağıda *Napoleon məcəlləsi* dedikdə I Napoleonun dövründə, 1804-cü ildə qəbul edilən və «Napoleon məcəlləsi» kimi məşhur olan tək cə Mülki məcəlləni (Code civil) deyil, beş məcəllədə (mülki məcəllə, mülki prosessual məcəllə, ticarət məcəlləsi, cinayət məcəlləsi, cinayət prosessual məcəllə) əks olunan bütün burjua hüquq sistemini geniş mə'nada nəzərdə tutur. Həmin məcəllələr I Napoleon

dövründə, 1804–1810-cu illərdə qəbul olunmuşdu və Napoleon Fransası, tərəfindən Qərbi və Cənub-Qərbi Almaniya əyalətlərində tətbiq edilmişdi və Reyn əyaləti 1815-ci ildə Prussiyaya birləşdikdən sonra da burada qüvvədə qalmaqda idi.

⁸³ Söhbət *seçki hüququ islahatından* gedir, bu barədə qanun 1831-ci ildə İngiltərənin nümayəndələr palatasında qəbul edilmiş və 1832-ci ilin iyununda lordlar palatası tərəfindən təsdiq olunmuşdu. İslahat sənaye burjuaziyası nümayəndələri üçün parlamentə yol açmışdı. İslahat uğrunda mübarizədə başlıca qüvvə olan proletariat və xırda burjuaziya liberal burjuaziya tərəfindən aldadıldı və seçki hüququ əldə edə bilmədi.

⁸⁴ Söhbət 1846-cı ilin iyununda taxıl qanunlarının ləğv edilməsi haqqında ingilis parlamenti tərəfindən qəbul edilən qanun layihəsindən gedir. *Taxıl qanunları* adlanan qanunlar xaricdən taxıl gətirilməsini məhdudlaşdırır, ya da qadağan edirdi. Bu, İngiltərədə iri torpaq sahibləri olan lendlordların mənafeyinə uyğun olaraq tətbiq edilmişdi. 1846-cı il qanununun qəbul edilməsi azad ticarət şüarı altında taxıl qanunlarına qarşı mübarizə aparan sənaye burjuaziyasının qələbəsi demək idi.

⁸⁵ 1824-cü ildə kütləvi fəhlə hərəkatının təzyiqi altında ingilis parlamenti fəhlə ittifaqlarını (tred-yunionları) qadağan edən qanunu ləğv etməyə məcbur oldu.

⁸⁶ Çartistlərin tələblərini ehtiva edən *xalq xartiyası* 1838-ci il mayın 8-də parlamentə təqdim olunmaq üçün qanun layihəsi şəklində dərc olundu; layihə altı bənddən ibarət idi: ümumi seçki hüququ (21 yaşına çatan kişilər üçün), parlamentə hər il seçkilər, gizli səsvermə, seçki dairələrinin bərabərləşdirilməsi, parlament deputatlığına namizədlər üçün əmlak senzlorinin ləğvi, deputatlara maaş verilməsi. Xalq xartiyasının qəbul olunması haqqında çartistlərin parlamentə verilən üç petisiyası 1839, 1841 və 1849-cu illərdə parlament tərəfindən rədd edilmişdi.

⁸⁷ *Taxıl qanunlarına qarşı cəmiyyət* 1838-ci ildə Mançestr fabrikçiləri Kobden və Brayt tərəfindən təsis edilmiş ingilis sənaye burjuaziyası təşkilatıdır. Tam ticarət azadlığı tələbini irəli sürən bu cəmiyyət fəhlələrin əmək haqqını aşağı salmaq, torpaq aristokratiyasının iqtisadi və siyasi mövqelərini zəiflətmək məqsədi ilə taxıl qanunlarının ləğv edilməsinə çalışırdı. Taxıl qanunları ləğv edildikdən (1846) sonra cəmiyyət öz fəaliyyətini dayandırdı.

⁸⁸ Xalq xartiyasının qəbul edilməsi haqqında petisiyanı parlamentə vermək üçün çartistlərin Londonda 1848-ci il aprelin 10-na təyin etdikləri kütləvi nümayiş onun təşkilatçılarının qətiyyətsizliyi və tərəddüdü üzündən məğlubiyyətə uğradı. Mürtəce qüvvələr bu məğlubiyyətdən fəhlələr üzərinə hücum üçün, çartistlərə qarşı cəza tədbirləri görmək üçün istifadə etdilər.

⁸⁹ Lui Bonapart tərəfindən 1851-ci il dekabrın 2-də edilən dövlət çevrilişi nəzərdə tutulur. Bu çevriliş İkinci imperiyanın bonapartçı idarə üsulunun başlanğıcını qoydu.

⁹⁰ *Conatan qardaş*–İngiltərənin Şimali Amerikadakı müstəmləkələrinin istiqlaliyyət uğrunda (1775–1783) apardıqları müharibə zamanı ingilislər tərəfindən şimali amerikalılara verilən istehzal ləqəbidir.

Revivalizm—protestant kilsəsində bir cərəyandır, XVIII əsrin birinci yarısında İngiltərədə meydana gəlmiş və Şimali Amerikada yayılmışdı; onun tərəfdarları dini təbliğat aparmaq və dindarların yeni icmalarını yaratmaq yolu ilə xristian dininin təsirini möhkəmlətmək və genişləndirmək istəyirdilər.

⁹¹ *1867-ci ildə* İngiltərədə kütləvi fəhlə hərəkatının təzyiqi altında *ikinci parlament islahatı* keçirildi. Islahat uğrunda hərəkatda I Internasionalın Baş Şurası fəal iştirak edirdi. Islahat nəticəsində İngiltərədə seçicilərin sayı iki dəfədən çox artdı, ixtisaslı fəhlələrin müəyyən hissəsi də seçki hüququ qazandı.

⁹² *Kateder-sosializm*—XIX əsrin 70–90-cı illərində burjua ideologiyasında olan cərəyanlardan biri, onun nümayəndələri—ilk növbədə alman universitetlərinin professorları—universitet kafedralarından (almanca Katheder) sosializm pərdəsi altında burjua reformizmini təbliğ edirdilər. Kateder-sosializmin nümayəndələri (A.Vaqner, Q.Şmoller, L.Brentano, V.Zombart və başqaları) iddia edirdilər ki, dövlət sinfin fəvqündə duran təsisatdır, o düşmən sinifləri barışdırmağa və kapitalistlərin mənafeyinə toxunmadan tədricən «sosializm» tətbiq etməyə qadirdir. Onların proqramı fəhlələrin xəstəliyə və bədbəxt hadisələrə qarşı sığorta olunmasının təşkilindən, fabrikanın qanunvericiliyi sahəsində bəzi tədbirlərin həyata keçirilməsindən ibarət idi. Kateder-sosialistlər belə hesab edirdilər ki, yaxşı təşkil olunmuş həmkarlar ittifaqı olduqda, fəhlə sinfinin siyasi mübarizəsinə və siyasi partiyasına daha ehtiyac qalmır. Kateder-sosializmi təftişçiliyin ideya mənbələrindən biri olmuşdur.

⁹³ *Ritualizm* (daha çox yayılmış adı pyuziizmdir)—XIX əsrin 30-cu illərində anqlıkan kilsəsi daxilində meydana gələn cərəyandır, onun tərəfdarları anqlıkan kilsəsində katolik ayinlərini və katolisizmin bəzi əhkamlarını bərpa etməyə (onun adı da buradan götürülmüşdür) çağırırdılar.

⁹⁴ Proletar inqilabının yalnız eyni zamanda qabaqcıl kapitalist ölkələrində qalib gələ bilməsi və deməli, inqilabın bir ölkədə qələbə çalmasının mümkün olmaması haqqında çıxarılan, ən mükəmməl surətdə 1847-ci ildə Engelsin «Kommunizm prinsipləri» əsərində ifadə edilmiş olan bu nəticə inhisarçı kapitalizmdən əvvəlki dövr üçün doğru idi. Yeni tarixi şəraitdə V.I.Lenin özünün kəşf etmiş olduğu qanuna—imperializm dövründə kapitalizmin iqtisadi və siyasi inkişafının qeyri-bərabərliyi qanununa əsaslanaraq belə bir yeni nəticəyə gəldi ki, sosialist inqilabının əvvəlcə bir neçə və ya hətta ayrılıqda götürülmüş bir kapitalist ölkəsində qalib gəlməsi mümkündür. Bu yeni nəticə ilk dəfə V.I.Leninin «Avropa Birləşmiş Ştatları şüarı haqqında» adlı əsərində (1915) ifadə edilmişdir.

⁹⁵ *Anabaptistlər* və ya pərekreşençilər, bu təriqətin üzvləri adamları şüurlu yaşa çatdıqda ikinci dəfə xaç suyuna salmağı tələb etdiklərinə görə belə adlandırılırdılar.

⁹⁶ Engels «*həqiqi levellerləri*» (bərabərləşdiriciləri) və ya «*dikgerləri*» («yer qazanları»)—XVII əsr ingilis burjua inqilabı dövründə kənd və şəhər əhalisinin ən yoxsul təbəqələrinin mənafeyini ifadə edən ifrat sol cərəyanın nümayəndələrini nəzərdə tutur. Onlar torpaq üzərində xüsusi mülkiyyətini ləğv edilməsi tələbini irəli sürür, ibtidai

bərabərləşdirici kommunizm ideyasını təbliğ edir, bu ideyaları icma torpaqlarının kollektiv surətdə əkilib becərilməsi yolu ilə həyata keçirməyə çalışırdılar.

⁹⁷ Engels hər şeydən əvvəl utopik kommunizm nümayəndələrinin əsərlərini—T.Morun «Utopiya» və T.Kampanellanın «Günəş şəhəri» əsərlərini nəzərdə tutur.

⁹⁸ *Terror vaxtı*—yakobinçilərin inqilabi-demokratik diktaturası dövrü (iyun 1793–iyul 1794-cü il).

⁹⁹ *Direktoriya* (beş direktordan ibarət idi, onlardan hər il biri yenidən seçilirdi)—Fransada 1795–1799-cu illərdə icraiyyə hakimiyyətinin rəhbər orqanı; demokratik qüvvələr əleyhinə terror rejimini müdafiə edir və iri burjuaziyanın mənafeyini güdürdü.

¹⁰⁰ XVIII əsrin axırlarında olmuş Fransa burjua inqilabının «Azadlıq. Bərabərlik. Qardaşlıq» şüarı nəzərdə tutulur.

¹⁰¹ *Nyu-Lanark (New Lanark)*—Şotlandiyanın Lanark şəhəri yaxınlığında pambıq əyirmə fabriki; yanında kiçik bir qəsəbəsi olan bu fabrik 1784-cü ildə yaradılmışdı.

¹⁰² *Yüz gün*—I Napoleon imperiyasının qısa müddətli bərpa dövrü, bu dövr onun Elba adasına sürgündən Parisə qayıtdığı gündən—1815-ci il martın 20-dən həmin il iyunun 22-də ikinci dəfə hakimiyyətdən əl çəkməsinədək olan dövrüdür.

¹⁰³ 1815-ci il iyunun 18-də *Vaterloo* (Belçika) yaxınlığında I Napoleon ordusu Vellingtonun komandanlıq etdiyi ingilis-holland qoşunları və Blüxerin komandan olduğu Prussiya ordusu tərəfindən məğlub edilmişdi.

¹⁰⁴ 1833-cü ilin oktyabrında Londonda Ouenin sədrliyi ilə kooperativ cəmiyyətləri və həmkarlar ittifaqlarının qurultayı olmuşdu, qurultayda rəsmən *Böyük Britaniya və İrlandiya istehsallarının birləşmiş Böyük milli ittifaqı* yaradılmışdı. Burjua cəmiyyəti və dövlət tərəfindən ciddi müqavimətə rast gələn İttifaq 1834-cü ilin avqustunda dağıldı.

¹⁰⁵ Engels əmək məhsullarının ədalətli mübadiləsi üçün olan bazarları nəzərdə tutur, bu bazarlar İngiltərənin müxtəlif şəhərlərində fəhlələrin ouençi kooperativ cəmiyyətləri tərəfindən yaradılmışdı; həmin bazarlarda əmək məhsulları əmək kağız pulu vasitəsilə mübadilə olunurdu. Bu pulun vahidi iş vaxtının bir saati idi. Lakin bu müəssisələr tezliklə iflasa uğradı.

¹⁰⁶ Prudon 1848–1849-cu illər inqilabı zamanı mübadilə bankı təşkil etmək üçün cəhd göstərdi. Onun Banque du peuple (Xalq bankı) 1849-cu il yanvarın 31-də Parisdə yaradılmışdı. Bank iki aya yaxın yaşadı. Fəaliyyətə başlamadan iflasa uğradı. Aprelin əvvəlində bank bağlandı.

¹⁰⁷ Adını Misir şəhəri Iskəndəriyyədən almış (Aralıq dənizi sahilindədir) eramızdan əvvəl III əsrdən eramızın VII əsrinə qədər olan dövr nəzərdə tutulur, Iskəndəriyyə o zamankı beynəlxalq təsərrüfat əlaqələrinin ən böyük mərkəzlərindən biri idi. Iskəndəriyyə dövründə bir sıra elmlər: riyaziyyat və mexanika (Evklid və Arximed), coğrafiya, astronomiya, anatomiya, fiziologiya və sair elmlər çox inkişaf etmişdi.

¹⁰⁸ *Seehandlung* (Dəniz ticarəti)—1772-ci ildə Prussiyada yaradılmış ticarət-kredit cəmiyyəti. Bir sıra vacib dövlət imtiyazlarından istifadə etmiş və hökumətə böyük məbləğdə borc vermişdir.

¹⁰⁹ Bu məktub V.I.Zasuliçin 1881-ci il 16 fevral tarixli məktubuna Marksın yazdığı cavabın ilk qaralamasıdır. Zasuliç Marksa məktubunda Rusiyada kapitalizmin müqəddəratı haqqında rus sosialistlərinin mübahisəsində «Kapital»ın oynadığı roldan danışaraq, öz yoldaşları—rus «inqilabçı sosialistləri»—adından Marksdan xahiş edirdi ki, bu məsələ, xüsusilə icma məsələsi barəsində öz mülahizələrini yazsın. Bu məktubu aldığı zaman (Peterburqdan «Narodnaya Volya»nın İcraiyyə komitəsindən də bu cür xahişlə bir məktub da almışdı) «Kapital»ın III cildi üzərində işləyən Marks Rusnyada sosial-siyasi münasibətləri, rus kəndli icmasının daxili quruluşunu və vəziyyətini öyrənməyə xeyli vaxt sərf etdi. Qeyd edilən xahişlərlə əlaqədar olaraq o əvvəllər öyrənmiş olduğu mənbələri ümumiləşdirmək məqsədi ilə xeyli əlavə iş gördü və belə nəticəyə gəldi ki, rus icmasını hər tərəfdən sıxışdıran «pozucu tə'sirləri» ancaq Qərbi Avropa proletar inqilabı tərəfindən kömək göstərilən rus xalq inqilabı aradan qaldıra bilər. Rus inqilabı Qərbi Avropa proletariyatının qələbəsi üçün əlverişli şərait yaradardı, Qərbi Avropa proletariyatı isə öz növbəsində Rusiyaya kapitalist inkişafı yolundan yan keçməkdə kömək edərdi. Marksın bu konsepsiyasının xalqçı xülyası ilə—iri sənayeni inkişaf etdirmədən icmanın köməyi ilə birbaşa sıçrayıb sosialist ictimai quruluşuna keçmək xülyası ilə heç bir əlaqəsi yox idi.

K.Marks və F.Engelsin Əsərlərinin 19-cu cildində Marksın Zasuliçə cavabının çap olunmuş ilk qaralamasından görünür ki, Marks özünün nisbətən qısa cavabını (19-cu cild, səh. 250–251) yazarkən hər bir ifadəni diqqətlə ölçüb biçmişdir. Cavabın qabaqcadan hazırlanmış variantlarında Marks aşağıdakı problemlərə toxunan tam bir sıra müddəaları ifadə etmişdir: kollektiv istehsalın ibtidai tipinin xarakteri, qeyri-kapitalist inkişafı yolunun imkan və şəraiti, kənd icmasının pozulmasının mənbələri və Rusiyada onu «xilas» etməyin şərtləri, kapitalist istehsal üsulunun böhranı, kəndlilərin mülkiyyətdən məhrum edilməsinin formaları, torpağın gücdən düşməsinin və tarlaların münbitliyinin azalmasının səbəbləri, «əkinçilikdə geniş miqyasda təşkil edilən kooperativ əməyinin» zəruriniyi və labüdlüyü, Rusiyada torpağın «mexaniki sürətdə becərilməsi» və kooperativ əmək formalarının tətbiqi üçün əlverişli şərait olması.

Cavabın ilkin qaralamalarında, məktubun özündə və 1877-ci ildə «Oteçestvenniye zapiski» jurnalına məktubda (bax: 19-cu cild, səh. 116–121) əlverişli tarixi şəraitdə bəzi xalqlar üçün qeyri-kapitalist inkişaf yolunun mümkün olması haqqında irəli sürülən marksizm müddəaları həyat, SSRİ-nin və bütövlükdə sosializm cəbhəsinin inqilabi təcrübəsi təsdiq etmişdir.

¹¹⁰ L.H.Morgan. «Ancient society or Researches in the Lines of Human Progress from Savagery, through Barbarism to Civilization». London, 1877 p. 552 (L.H.Morqan. «Qədim cəmiyyət, yaxud vəhşilikdən barbarlıq yolu ilə sivilizasiyaya doğru bəşər tərəqqisi yollarının tədqiqi». London, 1877, səh. 552).

¹¹¹ H.S.Maine. «Village-Communities in the East and West». London, 1871 (H.S.Meyn. «Şərqdə və Qərbdə kənd icmaları», London, 1871).

¹¹² Eramızdan əvvəl 321-ci ildə qədim Roma şəhəri Kavdiya yaxınlığındakı Kavdiya dərəsində samnitlər (orta Appenin dağ sahəsində yaşamış tayfalar) Roma legionlarını

məğlubiyyətə uğratdılar və onları «boyunduruq altından keçməyə məcbur etdilər ki, bu da məğlub edilmiş ordu üçün ən böyük biabırçılıq hesab olunurdu. Buradan da «Kavdiya dərəsindən keçmək», yəni hədsiz təhqirə məruz qalmaq ifadəsi irəli gəlir.

¹¹³ «Vorwörs» («İrəli!»)—alman qəzeti, 1844-cü ilin yanvarından dekabrınadək həftədə iki dəfə Parisdə çıxmışdır. Marks və Engels qəzetdə əməkdaşlıq edirdilər.

¹¹⁴ Engels Marksın vəfatının birinci ildönümü münasibəti ilə yazdığı bu məqalədə 1848–1849-cu illərdəki burjua-demokratik inqilabı dövründə proletar inqilabçıların yeritdikləri taktikanın xüsusiyyətlərini şərh edir. Engelsin əsəri kütlələrin inqilabi mübarizəsinin və onların fəaliyyətinə taktiki cəhətdən düzgün rəhbərliyin tarixi əhəmiyyətini göstərir. O qeyd edir ki, proletar partiyası bacarıb ümumdemokratik vəzifələri proletar vəzifələri ilə əlaqələndirməlidir. Engels Marksın 1848–1849-cu illərdə yeritdiyi taktika timsalına əsaslanaraq alman sosial-demokratlarına öyrədirdi ki, ümumdemokratik hərəkətdə fəhlə sinfinin aparıcı rolu uğrunda mübarizə etsinlər, xırda burjua xülyalarına qapılmasınlar və hakim siniflərin proletariatu yalan vədlərlə aldatmaq cəhdlərini qəti ifşa edərək proletariatin sinfi mənafeyini qorusunlar.

¹¹⁵ 1848-ci il mart inqilabından sonra hakimiyyət başına gələn Prussiya hökumətinin nazirləri—liberal burjuazianın Hanzeman, Kamphauzen və başqa liderləri nəzərdə tutulur, onlar irtica ilə razılığa gəlmək kimi xain siyasət yeridirdilər.

¹¹⁶ *Frankfurt məclisi*—Almaniyada mart inqilabından sonra çağırılan və 1848-ci il mayın 18-də Frankfurt-Maynda öz iclaslarına başlamış olan Milli məclisdir. Məclisin əsas vəzifəsi Almaniyanın siyasi cəhətdən dağınıqlığını aradan qaldırmaqdan və Ümumalmaniya konstitusiyasını işləyib hazırlamaqdan ibarət idi. Lakin Məclisin liberal çoxluğunun qorxaqlığı və tərəddüdü, sol cinahın qətiyyətsizliyi və ardıcılısızlığı üzündən Məclis ölkədə ali hakimiyyəti öz əlinə almaqdan çəkindi və 1848–1849-cu illərdəki alman inqilabının əsas məsələlərində həlledici mövqe tuta bilmədi. 1849-cu il mayın 30-da Məclis yerini Ştutqarta keçirməyə məcbur oldu. 1849-cu il iyunun 18-də Məclis qoşun tərəfindən dağıldı.

Berlin məclisi 1848-ci ilin mayında Berlində «taxt-tacla razılığa» gələrək konstitusiyaya hazırlamaq üçün çağırılmışdı. Bu formulu fəaliyyətinin əsası kimi qəbul edən Məclis bununla birlikdə xalq suverenliyi prinsipindən imtina etmiş oldu; kralın əmri ilə Məclis noyabrda Brandenburqa köçürüldü; 1848-ci ilin dekabrında Prussiyada dövlət çevrilişi baş verən zaman məclis dağıldı.

¹¹⁷ Bujarin «Marat, L'Ami du Peuple» («Marat, xalqın dostu») kitabı 1865-ci ildə Parisdə çıxmışdır.

«L'Ami du Peuple» («Xalqın dostu») —J.P.Maratin 1789-cu il sentyabrın 12-dən 1793-cü il iyulun 14-dək nəşr etdiyi qəzet; bu ad ilə 1789-cu il sentyabrın 16-dan 1792-ci il sentyabrın 21-dək çıxmışdır; qəzetdə Marat, L'ami du Peuple imzası qoyulurdu.

¹¹⁸ 1848-ci il 24 fevral—Fransada Lui Filipp monarxiyasının devrildiyi gündür. Fransada fevral inqilabının qələbəsi xəbərini eşidən I Nikolay hərbi nazirə Avropada inqilaba qarşı mübarizəyə hazırlıq məqsədi ilə Rusiyada qismən səfərbərlik keçirmək haqqında əmr vermişdi.

¹¹⁹ V.Volfun məqalələr silsiləsi 1849-cu il martın 22-dən aprelin 25-dək «Neue Rheinische Zeitung»da çap olunmuşdu.

¹²⁰ Villixin könüllü dəstəsi sıralarında Engelsin 1849-cu il Baden-Pfalts üsyanında iştirakı barədə onun «İmperiya konstitusiyası lehinə alman kampaniyası» əsərinə bax (K.Marks və F.Engels. Əsərləri, 2-ci nəşri, 7-ci cild, səh. 111–207)

¹²¹ Engelsin «*Kommunistlər ittifaqının tarixinə dair*» əsəri Marksın «Kommunistlərin Köln prosesində haqqında ifşalar» pamfletinin 1885-ci il alman nəşrinə müqəddimə kimi yazılmışdı. (Bax: K.Marks və F.Engels. Əsərləri, 2-ci nəşri, 8-ci cild, səh. 423–491). Müstəsna qanunun fəaliyyəti illərində Almaniyanın fəhlə sinfi üçün irticanın 1849–1852-ci illərdəki hücumu dövründə inqilabi mübarizə təcrübəsini mənimsəmək xüsusilə vacib idi. Məhz buna görə Engels Marksın bu pamfletinin təkrar nəşrini zəruri saydı.

Engels «Kommunistlər ittifaqının tarixinə dair» əsərində proletariyatın ilk beynəlxalq təşkilatının, ilk dəfə elmi kommunizm proqramını üzü üçün ideya bayrağı e`lan edən bu təşkilatın beynəlxalq fəhlə hərəkatının inkişafında tarixi rolunu və mövqeyini şərh edir. Proletar partiyası yaratmaq uğrunda mühüm mərhələ olan Kommunistlər ittifaqı tarixinin timsalında Engels göstərir ki, marksizm nəzəriyyəsinin müxtəlif təriqətçi cərəyanlara qalib gəlməsinin səbəbi o idi ki, bu nəzəriyyə meydana gəlmiş zaman e`şbarən tamamilə proletariyatın inqilabi mübarizəsinin əməli tələblərinə əks etdirirdi və onun ayrılmaz hissəsi idi.

¹²² Babuvizm–XVIII əsrin sonunda fransız inqilabçısı Qrakx Baböfün və onun tərəfdarlarının yaratdıqları utopik bərabərləşdirici kommunizm cərəyanlarından biridir.

¹²³ *Societe des Saisons* (İlin fəsilləri cəmiyyəti)–1837–1839-cu illərdə Parisdə O.Blanki və A.Barbesin rəhbərliyi altında fəaliyyət göstərən gizli respublikaçı-sosialist qəsdçi təşkilat idi.

1839-cu il mayın 12-də Parisdə baş verən və inqilabçı fəhlələrin başlıca rol oynadıqları üsyanı İlin fəsilləri cəmiyyəti hazırlamışdı; geniş kütlələrə arxalanmayan üsyan hökumət qoşunları və milli qvardiya tərəfindən darmadağın edildi.

¹²⁴ Söhbət Almaniya irtica əleyhinə alman demokratlarının Frankfurt qəsdli adlanan mübarizəsinin epizodlarından biri haqqında gedir; radikal ünsürlərdən ibarət qrup 1833-cü il aprelin 3-də Almaniya İttifaqının mərkəzi orqanı–Frankfurt-Maynda olan İttifaq seyminə əleyhinə çıxış etməklə ölkədə çevriliş yaratmağa və ümumalman respublikası e`lan etməyə çalışırdı; çox pis təşkil edilmiş bu çıxış qoşun tərəfindən yatırıldı.

¹²⁵ 1834-cü ilin fevralında İtaliya burjua demokrati Madzini 1831-ci ildə özünün yaratdığı «Gənc İtaliya» cəmiyyəti üzvlərinin, habelə xarici inqilabçı mühacirlər qrupunun İsveçrədən Savoyyaya yürüşünü təşkil etdi; bu yürüşdən məqsəd İtaliyanı birləşdirmək və müstəqil burjua İtaliya respublikası yaratmaq üçün orada xalqı üsyana qaldırmaq idi; Savoyyaya daxil olan dəstə pyemont qoşunları tərəfindən məğlub edildi.

¹²⁶ «*Demaqoqlar*»–alman dövlətlərində irticaçı Quruluş əleyhinə çıxan və Almaniyanın birləşdirilməsini tələb edən alman ziyalıların müxalifətçi hərəkatı

iştirakçılarını 1819-cu ildən e`tibarən belə adlandırdılar. «Demaqoqlar» alman hökumət orqanları tərəfindən ciddi tə`qib olunurdular.

¹²⁷ *Alman fəhlələrinin Londondakı Maarif cəmiyyəti* nəzərdə tutulur, bu cəmiyyət XIX əsrin 50-ci illərində Qreyt-Uindmildstritdə yerləşirdi, Cəmiyyət K.Şapper, I.Moll və Ədalətlilər ittifaqının digər xadimləri tərəfindən 1840-cı ilin fevralında yaradılmışdı. 1849–1850-ci illərdə Marks və Engels Cəmiyyətin işlərində fəal iştirak edirdilər. Cəmiyyət üzvlərinin böyük bir hissəsi Villix-Şapperin təriqətçi avantürist fraksiyasının tərəfinə keçdiyi üçün 1850-ci il sentyabrın 17-də Marks ilə Engels və onların bir sıra tərəfdarları Cəmiyyətdən çıxdılar. 1864-cü ildə Internasional tə`sis edildikdən sonra Cəmiyyət Beynəlxalq Fəhlə Birliyinin Londonda alman bölməsinə çevrildi. London Maarif cəmiyyəti 1918-ci ilədək fəaliyyət göstərdi və həmin ildə İngiltərə hökuməti tərəfindən bağlandı.

¹²⁸ «*The IoqŞeqp 5^aq** («Şimal ulduzu»)–ingilis həftəlik qəzeti, çartistlərin mərkəzi orqanı, 1837-ci ildə tə`sis edilmişdi; 1852-ci ilə qədər əvvəlcə Lidsdə, 1844-cü ilin noyabrından e`tibarən isə Londonda nəşr edilmişdir. Qəzetin banisi və redaktoru F. O`Konnor idi, redaksiyaya C. Harni də daxil idi. 1843-cü ildən 1850-ci ilədək qəzetdə Engelsin məqalələri çap edilirdi.–204.

¹²⁹ *Demokratik assosiasiya*–1847-ci ilin payızında Brüsseldə yaradılmışdı, öz sıralarında proletar inqilabçıların, əsasən alman inqilabçı mühacirlərini, burjua və xırda burjua demokratiyasının qabaqcıl üsürlərini birləşdirirdi. Assosiasiyanın yaradılmasında Marks və Engels fəal rol oynamışdılar. 1847-ci il noyabrın 15-də Marks Assosiasiya sədrinin müavini seçilmiş, belçikalı demokrat L. Jotran sədr vəzifəsinə irəli sürülmüşdü. Marksın nüfuzu sayəsində Brüssel Demokratik assosiasiyası beynəlxalq demokratik hərəkatın iri mərkəzlərindən birinə çevrildi. Marks 1848-ci il martın əvvəlində Brüsseldən sürgün edildikdən və Belçika hökumət orqanları tərəfindən Assosiasiyanın ən inqilabçı ünsürlərinə divan tutulduqdan sonra Assosiasiyanın fəaliyyəti məhdud, sırf yerli xarakter aldı və 1849-cu ildə fe`lən dayandırıldı.–204.

¹³⁰ «*La Reforme*» («Reforma»)–fransız gündəlik qəzeti, respublikaçı xırda burjua demokratlarının və xırda burjua sosialistlərinin orqanı idi; 1843-cü ildən 1850-ci ilədək Parisdə nəşr edilirdi. Engels 1847-ci ilin oktyabrından 1848-ci ilin yanvarınadək bu qəzetdə özünün bir sıra məqalələrini çap etdirmişdi.

¹³¹ «*Der Volks-Tribun*» («Xalq tribunu»)–həftəlik qəzet, Nyu-Yorkda alman «həqiqi sosialistləri» tərəfindən tə`sis edilmişdi; 1846-cı il yanvarın 5-dən dekabrın 31-dək çıxmışdır.

¹³² «*Almaniyada Kommunist partiyasının tələbləri*» (bax: K Marks və F.Engels. Əsərləri, 2-ci nəşri, 5-ci cild, səh. 1–3) Marks və Engels tərəfindən 1848-ci il martın 21-i ilə 29-u arasında Parisdə yazılmışdır. Bu tələblər başlanmış alman inqilabında Kommunistlər ittifaqının siyasi platforması idi. Ayrıca vərəqə şəklində çap olunak bu tələblər bir direktiv sənəd kimi Kommunistlər ittifaqının vətənə qayıdan üzvlərinə

təqdim edilirdi. İnqilabın gedişində Marks, Engels və onların tərəfdarları bu proqram sənədini xalq kütlələri arasında təbliğ etməyə çalışırdılar.

¹³³ Söhbət Kommunistlər ittifaqının təşəbbüsü ilə 3848-ci il martın 8–9-da Parisdə təsis edilmiş alman fəhlələri klubundan gedir. Marks bu cəmiyyətdə rəhbər rol oynayırdı. Klubu yaratmaqdan məqsəd Parisdə olan mühacir alman fəhlələrini birləşdirmək və burjua-demokratik inqilabında proletariyatın taktikasını onlara izah etmək idi.

¹³⁴ K.Marksın «Kommunistlərin Köln prosesi haqqında ifşalar» əsərinin 1885-ci il nəşri üçün Engels müqəddimə əvəzinə bu məqaləni yazmış, bir sıra əlavələr, o cümlədən Kommunistlər ittifaqına Mərkəzi komitənin 1850-ci il mart və iyun tarixli müraciətini vermişdi.

¹³⁵ *Zonderbund* (Xüsusi ittifaq)–Marks və Engels 1850-ci il sentyabrın 15-də Kommunistlər ittifaqı parçalandıqdan sonra müstəqil təşkilat kimi ayrılıb öz Mərkəzi komitəsini yaratmış olan təriqətçi avantürist Villix–Şapper fraksiyasını XIX əsrin 40-cı illərində İsveçrədə mürtəce katolik kantonlarının separat birliyinə oxşadaraq kinayə ilə *Zonderbund* adlandırırdılar. Bu fraksiya öz fəaliyyəti ilə Kommunistlər ittifaqının qeyri-leqal icmalarını aşkara çıxarmaqda Prussiya polisində kömək etmiş və 1852-ci ildə Kölnə Kommunistlər ittifaqının görkəmli xadimlərinə qarşı məhkəmə prosesi hazırlamaq üçün ona bəhanə vermişdi (bax: 57-ci qeyd).

¹³⁶ «*Ailənin, xüsusi mülkiyyətin və dövlətin mənşəyi*»–marksizmin əsas əsərlərindən biridir. Bu əsərdə bəşəriyyətin ilkin inkişaf mərhələlərində onun tarixinin elmi təhlili verilmiş, ibtidai icma quruluşunun dağılması və xüsusi mülkiyyətə əsaslanan sinifli cəmiyyətin yaranması prosesi aşkara çıxarılmış, bu cəmiyyətin ümumi səciyyəvi əlamətləri göstərilmiş, müxtəlif ictimai-iqtisadi formasiyalarda ailə münasibətlərinin inkişaf xüsusiyyətləri aydınlaşdırılmış, dövlətin mənşəyi və mahiyyəti aşkara çıxarılmış və sinifsiz kommunizm cəmiyyətinin qəti qələbəsi ilə dövlətin ölüb getməsinin tarixən labüdlüyü sübut edilmişdir.

«*Ailənin, xüsusi mülkiyyətin və dövlətin mənşəyi*» kitabı Engels tərəfindən iki ay ərzində–1884-cü il martın axırlarından mayın axırlarına qədər olan müddətdə yazılmışdır. Engels Marksın əlyazmalarını araşdırarkən mütərəqqi Amerika alimi L.H.Morqanın «Qədim cəmiyyət» kitabının müfəssəl konspektini tapmışdı, Marks tərəfindən 1880–1881-ci illərdə tərtib edilən bu konspektə onun çoxlu tənqidi qeydləri və öz müddəaları, habelə başqa mənbələrdən götürülən əlavələri var idi. Engels bu konspektlə tanış olub yəqin etdi ki, Morqanın kitabı Marks və Engelsin özü tərəfindən hazırlanmış olan tarixin materialistcəsinə anlaşılması müddəasını və ibtidai cəmiyyət haqqında onların baxışlarını təsdiq edir, buna görə də Engels Marksın qeydlərindən, habelə Morqanın kitabında olan bəzi nəticələrdən və fakt materialından geniş istifadə edərək xüsusi bir əsər yazmağı lazım bilmişdi. Engels buna Marksın «vəsiyyətinin müəyyən dərəcədə yerinə yetirilməsi» kimi baxırdı. Kitab üzərində işləyərkən Engels Yunanıstan və Roma, qədim İrlandiya tarixinə, qədim germanların tarixinə və i.a. dair öz tədqiqlərində əldə etmiş olduğu çoxlu əlavə materialdan da istifadə etdi. (Engelsin

bu əsərlərinə bax: «Marka», «Qədim germanların tarixinə dair» və «Frank dövrü», bu əsərlər K.Marksın və F.Engelsin Əsərlərinin 2-ci nəşrinin 19-cu cildində çap edilmişdir).

İbtidai cəmiyyət tarixinə dair yeni material toplanması ilə əlaqədar olaraq, 1890-cı ildə Engels öz kitabının yeni, dördüncü nəşrini hazırlamağa başladı. Bu nəşr üzərində işlərkən o həmin məsələyə dair bütün ən yeni ədəbiyyatı, xüsusilə rus alimi M.M.Kovalevskinin əsərlərini tədqiq etmiş, ilk mətndə çoxlu dəyişiklik və düzəliş aparmış, habelə xeyli əlavələr, xüsusən də ailə haqqındakı fəslə xeyli əlavə etmişdi.

Engelsin kitabının təshih edilib təkmilləşdirilmiş dördüncü nəşri 1891-ci ilin axırlarında Ştutqartda çıxmış və sonralar daha dəyişdirilməmişdir.

¹³⁷ Bu əsəri Engels özünün «Ailənin, xüsusi mülkiyyətin və dövlətin mənşəyi» kitabının dördüncü nəşrinə müqəddimə kimi yazmışdır. Kitab çıxanadək müqəddimə «Neue Zeit» jurnalının 1891-ci il 41-ci №-sində «İbtidai ailənin tarixinə dair (Baxofen, Mak-Lennan, Morqan)» adı ilə nəşr edilmişdi.

¹³⁸ «Contemporanul» («Müasir»)–sosialist məsləkli rumın jurnalı, 1881–1890-cı illərdə Yassıda nəşr olunurdu.

¹³⁹ *Maqarlar*–tayfadır, hazırda Nepalın qərb rayonlarında yaşayan xalqdır.

¹⁴⁰ Engels 1888-ci ilin avqust–sentyabrında Amerika Birləşmiş Ştatlarına və Kanadaya səyahət etmişdi. Bu səfər haqqında Engelsin yol təəssüratı üçün bax: K.Marks və F.Engels. Əsərləri, 2-ci nəşri, :21çv cild, səh. 484–486.

¹⁴¹ *Pueblo*–Şimali Amerikanın Yeni Meksika ərazisində (hazırda ABŞ-ın Cənub-Qərbi və Şimali Meksika) yaşayan, tarix və mədəniyyətlərinin ümumiliyi ilə birləşən hindi tayfalar qrupunun adıdır. İspanca pueblo (xalq, kənd, icma) sözündən əmələ gəlmiş bu ad onlara kəndlərinin xüsusi xarakteri ilə əlaqədar olaraq ispan işğalçıları tərəfindən verilmişdi, həmin kəndlər 5–6 mərtəbəyə qədər olan, minə qədər adam tutan böyük ev-qalalardan ibarət idi; bu ad həmin tayfaların kəndləri barəsində də işlədilirdi.

¹⁴² Marksın bu məktubu bizə gəlib çatmamışdır. Engels bu məktubu, özünün Kautskiyə 1884-cü il 11 aprel tarixli məktubunda yada salır.

¹⁴³ Söhbət R.Vaqnerin «Nibelunqun üzüyü» adlı opera tetralogiyasının mətnindən gedir; bu mətni bəstəkar özü «Edda» adlı Skandinaviya eposu və «Nibelunqlar haqqında mahnı» adlı alman eposu əsasında yazmışdı.

¹⁴⁴ «Edda» və «Ekisdrekka»–Skandinaviya xalqlarının mifoloji və qəhrəmanlıq dastanları və mahnıları məcmuəsidir.

¹⁴⁵ «Aslar və vanlar»–Skandinaviya mifologiyasında allahların iki qrupudur.

«Inqlinqlər haqqında dastan»–orta əsr Islandiya şairi və salnaməçisi Snorri Sturlusonun Norveç kralları (qədim zamanlardan XII əsrə qədər) haqqında kitabında birinci dastandır.

¹⁴⁶ Söhbət nigah siniflərindən və ya bölmələrindən–Avstraliya tayfalarının çoxunun bölündüyü xüsusi qruplardan gedir. Hər bir qrupdan olan kişiler yalnız müəyyən bir başqa qrupdan olan qadınlarla evlənmə bilərdilər; hər tayfada belə 4–8 qrup var idi.

¹⁴⁷ *Saturnaliyalar*—Qədim Romada Saturn allahının şərəfinə hər il əkinçilik işlərinin başa çatması ilə əlaqədar olaraq keçirilən bayramlardır. Saturnaliya günlərində cinsi əlaqə azadlığı hökm sürürdü: «Saturnaliya» sözü kef və eyş-işrət mənasında işlədilən ümumi bir söz olmuşdur.

¹⁴⁸ Bax: L.H.Morgan. «Ancient Society». London, 1877, p. 465–466, habelə «Marksın və Engelsin arxivi», IX cild, səh. 29.

¹⁴⁹ Bax: yenə orada, səh. 470, habelə «Marksın və Engelsin arxivi», IX cild, səh. 31.

¹⁵⁰ M.M.Kovalevsinnin aşağıdakı əsəri nəzərdə tutulur: «İbtidai hüquq, I buraxılış. Qəbilə». M., 1886. Kovalevski bu əsərində Rusiyada ailə icması barəsində 1875-ci ildə Orşanski və 1878-ci ildə A.Y.Yefimenko tərəfindən verilən məlumata isnad edir.

¹⁵¹ *Yaroslavin «Pravda»sı* dedikdə «Rusiya Pravdası»nın ən qədim mətninin birinci hissəsi nəzərdə tutulur. Bu isə XI–XII əsrlərdə o dövrün adi hüququ əsasında meydana gəlmişdi və cəmiyyətin iqtisadi və sosial münasibətlərini əks etdirən Qədim Rusiyanın qanunlar məcmuəsi idi.

Dalmatsiya qanunları—XV–XVII əsrlərdə Politsda (Dalmatsiyanın bir hissəsi) qüvvədə olan qanunlar məcmuəsidir, Polits statusu adı ilə məşhurdur.

¹⁵² *Calpullis*—Meksika ispanlar tərəfindən işğal edildiyi dövrdə Meksika hindilərinin ailə icmalarıdır; bütün üzvləri bir mənşədən olan hər bir ailə icması (Calpulli) ümumi torpaq sahəsinə malik idi və bu sahə nə başqasına verilir, nə də vərəsələr arasında bölüşdürülürdü.

¹⁵³ «*Das Ausland*» («Xarici ölkələr»)–coğrafiya, etnoqrafiya və təbiətşünaslıq məsələlərinə dair alman jurnalı, 1828–1893-cü illərdə nəşr edilirdi; 1873-cü ildən etibarən Ştutqartda çıxırdı.

¹⁵⁴ Söhbət mülki məcəllənin 230-cu maddəsindən gedir (bax: 82-ci qeyd).

¹⁵⁵ *Spartiatlar*—Qədim Spartanın tam hüquqlu vətəndaşları.

Ilotlar—Qədim Spartanın hüquqsuz sakinləridir, onlar torpağa təhkim edilmişdilər və torpaq sahibi olan spartalıların xeyrinə müəyyən mükəlləfiyyətlər daşıyırdılar.

¹⁵⁶ Aristofan. «Qadınlar fesmofori bayramında».

¹⁵⁷ *Hiyerodullar*—Qədim Yunanıstanda və yunan müstəmləkələrində məbdlərə mənsub olan qullar və kənizlərdir; bir çox yerlərdə, xüsusilə də Ön Asiya şəhərlərində və Korinfdə hierodul qadınlar məbdlərdə fahişəliklə məşğul olurdular.

¹⁵⁸ «*Qudrun*» (yaxud «Kudrun»)–almanların XIII əsrə aid orta əsr enik poemasıdır.

¹⁵⁹ Söhbət 1519–1521-ci illərdə ispan konkistadorları tərəfindən Meksikanın işğal edilməsindən gedir.

¹⁶⁰ L.H.Morqan. «Ancient society». London, 1877, p. 115.

¹⁶¹ «*Bitərəf millət*»—İrokezlərə qohum olan və Eri gölünün şimal sahilində yaşayan bir neçə hindi tayfasının hərbi ittifaqı XVII əsrdə belə adlanırdı. Fransız kolonistləri tərəfindən bu ittifaqabelə bir ad ona görə verilmişdi ki, həmin ittifaq əsl İrokez və quron tayfaları arasında baş verən müharibələrdə bitərəf qalırdı.

¹⁶² Söhbət ingilis müstəmləkəçilərinə qarşı zulusların 1879–1887-ci illərdəki milli azadlıq mübarizəsindən gedir.

Nubiyalıların, ərəblərin və Sudanda yaşayan başqa xalqların müsəlman təbliğatçısı Məhəmməd-Əhməd tərəfindən başçılıq edilən milli azadlıq üsyanı 1881–1884-cü illərdə baş vermişdi. Üsyan gedişində mərkəzləşdirilmiş müstəqil Mahdi dövləti yaranmışdı. Yalnız 1899-cu ildə ingilislər Sudanı işğal etdilər.

¹⁶³ Metek deyilənlər–daimi məskən salıb yaşamaq üçün Attikaya köçüb gələn yadellilər nəzərdə tutulur; onlar azaddılar, lakin Afina vətəndaşı hüquqları yox idi. Meteklər başlıca olaraq sənətkarlıq və ticarətlə məşğul olurdular, xüsusi vergi verməli idilər və onların tam Hüquqlu vətəndaşlar içərisindən «himayəçiləri» olmalı idi, bunların vasitəsi ilə onlar idarə orqanlarına muraciət edə bilərdilər.

¹⁶⁴ *On iki cədvəl qanunları*–bu qanunlar patrisilərə qarşı plebeylərin mübarizəsi nəticəsində eramızdan əvvəl V əsrin ortalarında tərtib edilmişdi; bu qanunlar Roma cəmiyyətində əmlak cəhətdən təbəqələşmə, quldarlığın inkişafı və quldarlıq dövlətinin formalaşması proseslərini əks etdirirdi; qanunlar on iki taxtada (cədvəldə) yazılmışdı.

¹⁶⁵ *İkinci Pun müharibəsi* (eramızdan əvvəl 218–201-ci illər)–Aralıq dənizinin qərb hissəsində hökmranlıq uğrunda, yeni ərazi tutmaq və qullar əldə etmək uğrunda qədim dövrün iki ən böyük quldarlıq dövləti olan Roma ilə Karfagen arasında gedən müharibədir. Müharibə Karfagenin məğlubiyyəti ilə nəticələndi.

¹⁶⁶ Uelsin ingilislər tərəfindən işğal olunması 1283-cü ildə başa çatdırılmışdı, lakin bundan sonra Uels öz muxtariyyətini saxlamaqda davam edirdi; Uels XVI əsrin ortalarında İngiltərəyə tamamilə birləşdirildi.

¹⁶⁷ 1869–1870-ci illərdə Engels İrlandiya tarixinə həsr edilən böyük bir əsər üzərində işləyirdi. Lakin əsər başa çatdırılmadı (Engels tərəfindən əsərin yazılmış hissəsi üçün bax: K Marks və F.Engels. Əsərləri, 2-ci nəşri, 16-cı cild, səh. 479–524, əsərə hazırlıq materiallarının bir hissəsi üçün bax: «Marksın və Engelsin arxivi», X cild, 1948, səh 100–263); Engels keltlərin tarixini öyrənməklə əlaqədar olaraq qədim Uels qanunlarını da tədqiq etmişdi.

¹⁶⁸ Engels bu kitabdan sitat gətirir: «Ancient Laws and Institutes of Wales» («Uelsin qədim qanun və qaydaları»). I cild, 1841, səh. 93.

¹⁶⁹ Engels 1891-ci ilin sentyabrında Şotlandiyaya və İrlandiyaya səfər etmişdi.

¹⁷⁰ 1745–1746-cı illərdə Şotlandiyada İngiltərə-Şotlandiya torpaq aristokratiyasının və burjuaziyasının xeyrinə göstərilən təzyiqə və torpaqdan məhrum etmə hallarına qarşı dağlı klanların üsyanı olmuşdu; dağlılar qədim qəbilə təşkilatının qorunub saxlanması uğrunda mübarizə edirdilər. Üsyanın yatırılması nəticəsində dağlıq Şotlandiyada klan sistemi aradan qaldırıldı, qəbilə torpaq sahibliyinin qalıqları ləğv edildi. Şotlandiya kəndlilərinin qovulub torpaqdan çıxarılması prosesi gücləndi, qəbilə məhkəmələri ləğv edildi, bəzi qəbilə adətləri qadağan olundu.

¹⁷¹ L.H.Morqan. «Ancient society». London, 1877, p. 357

¹⁷² «Alemann pravdası»–V əsrdən e'tibarən muasir Elzas, Şərqi İsveçrə və Cənubi-Qərbi Almaniya ərazini tutan alemannlar (alamanlar) adlı german tayfa ittifaqının adı hüquq məcmuəsidir; bu, VI əsrin axırlarına–VII əsrin əvvəllərinə və VIII əsrə aiddir. Engels burada «Ademann pravdası»nın LXXXI (LXXXIV) qanununa isnad edir.

¹⁷³ «Hildebrand haqqında mahnı»—qəhrəmanlıq poemasıdır, VIII əsrə aid qədim alman epik poeziyasının parçalar şəklində qalmış abidəsidir.

¹⁷⁴ Roma hökmranlığına qarşı german və Qalliya tayfalarının üsyanı 69–70-ci illərdə (bəzi məxəzlərə görə 69–71-ci illərdə) baş vermişdi; üsyana Sivilis başçılıq edirdi. Üsyan Qalliyanın və Romaya tabe olan german vilayətlərinin xeyli hissəsini əhatə edərək Roma üçün həmin ərazini itirmək təhlükəsi doğurmuşdu. Üsyan edənlər məğlubiyyətə uğradılar və Roma ilə sülh bağlamağa məcbur oldular.

¹⁷⁵ «Codex Laureshamensis» («Lorş məcəlləsi»)–Lorş monastırının hədiyyə fərmanları və imtiyazlarının surətlərinin XII əsrdə tərtib edilən məcmuəsidir; bu məcmuə VIII–IX əsrlərdə kəndli və feodal torpaq sahibliyi tarixinə dair ən mühüm məxəzlərdən biridir.

¹⁷⁶ *German millətinin müqəddəs Roma imperiyası*–962-ci ildə yaradılan, Almaniya ərazisini və İtaliyanın bir hissəsini əhatə edən orta əsr imperiyasıdır, Sonralar İmperiyanın tərkibinə habelə bəzi fransız torpaqları, Çexiya, Avstriya, Niderland, İsveçrə və başqa ölkələr də daxil olurdu. İmperiya mərkəzləşdirilmiş dövlət deyildi və imperatorun ali hakimiyyətini qəbul edən feodal knyazlıqlarının və azad şəhərlərin zəif birliyi idi. Fransa ilə müharibədə məğlubiyyətdən sonra Habsburqlar Müqəddəs Roma imperiyasının imperatoru titulundan əl çəkməyə məcbur oldular və beləliklə 1806-cı ildə imperiya aradan qaldırılmış oldu.

¹⁷⁷ *Benefis* (beneficium, hərfiyyən: «mükafat»)–VIII əsrin birinci yarısında frank dövlətində geniş yayılmış olan torpaq bağışlamaq formasıdır. Benefis formasında bağışlanan torpaq sahəsi burada yaşayan asılı kəndlilərlə birlikdə bunu alanın (benefişinin) ömürlük istifadəsinə verilir, bundan ötrü o, müəyyən xidmətləri, çox zaman hərbi xidmətləri yerinə yetirməli olurdu. Benefis sistemi feodallar, xüsusilə xırda və orta zadəganlar sinfinin formalaşmasına, kəndli kütlələrinin təhkimli vəziyyətinə salınmasına, vassal münasibətlərinin və feodal iyerarxiyasının inkişafına kömək edirdi. Sonralar benefislər irsi lenlərə (feodlara) çevrilməyə başladı.

¹⁷⁸ *Mahal qrafları* (Gaugrafen)–Frank dövlətində mahallara və ya qraflıqlara başçı təyin edilən kral məmurları idi; onlara məhkəmə ixtiyarı verilmişdi, onlar vergi toplayır və onların öz qoşunu olurdu, yürüşlər zamanı bu qoşuna komandanlıq edirdilər. Öz xidmətləri müqabilində onlar öz mahallarında toplanan kral vergilərinin üçdə bir hissəsindən istifadə edir və torpaq mülkləri ilə mükafatlandırılırdılar. Sonralar, xüsusən qraf vəzifəsinin irsən keçməsi rəsmi surətdə müəyyən edildiyi 877-ci ildən sonra qraflar tədriclə kral tərəfindən təyin edilən vəzifəli şəxslərdən suveren hakimiyyətə malik iri feodal torpaq sahiblərinə çevrilirdilər.

¹⁷⁹ *Anqariyalar*–Roma imperiyasında sakinlərin üzərinə qoyulan və onları hökumət nəqliyyatına xidmət üçün at və ya yük daşıyanlar verməyə məcbur edən mükəlləfiyyətlərdir; bu, sonralar daha geniş xarakter alaraq, əhali üçün ağır yük olmuşdu.

¹⁸⁰ *Kommendasiya*–Avropada VIII–IX əsrlərdən başlayaraq müəyyən şərtlərlə (məsələn, hərbi xidmət daşımaq, öz torpağını ona verməklə, bu torpağı şərti saxlamaq

şəklində geri almaq) kəndlilərin feodal «himayəsi» altına, yaxud xırda feodalların iri feodallar «himayəsi» altına keçməsinin yayılmış formalarından biri idi. Çox zaman bu işə zorla məcbur edilən, kəndlilər öz şəxsi azadlığını itirir, xırda feodallar isə iri feodallarla vassal münasibətlərinə girirdilər, beləliklə də kommendasiya feodal münasibətlərinin möhkəmlənməsinə kömək edirdi.

¹⁸¹ 1066-cı ildə *Hastinqs yaxınlığında* Normandiya hersoqu Vilhelmin İngiltərəyə soxulan qoşunlarının ingilis-sakslarla vuruşması baş verdi. Öz hərbi təşkilatında icma quruluşunun qalıqlarını saxlayan və primitiv silahlarla silahlanmış olan ingilis-saks qoşunları məğlubiyyətə uğradı, ingilis-saksların karlı Harold isə vuruşmada həlak oldu. Vilhelm I Vilhelm Fateh adı ilə İngiltərənin kralı oldu.

¹⁸² *Ditmarşen*–müasir Şlezviq-Holşteynin cənub-qərb hissəsində vilayətdir. Qədimdə burada sakslar yaşamış, VIII əsrdə Böyük Karl tərəfindən işğal edilmiş, sonralar müxtəlif ruhani və dünyəvi feodalların mülkü olmuşdur. XII əsrin ortalarından içərisində azad kəndlilərin çoxluq təşkil etdiyi Ditmarşen əhalisi tədriclə müstəqilliyə nail olmağa başlamışdı və XIII əsrin əvvəllərindən XVI əsrin ortalarına qədər əslində müstəqil idi. Bu dövrdə Ditmarşen özünü idarə edən bir sıra kəndli icmalarının məcmusundan ibarət idi və bir çox hallarda bu icmaların əsasını köhnə kəndli qəbilələri təşkil edirdi. XIV əsrə qədər Ditmarşendə ali hakimiyyət bütün azad torpaq sahiblərinin məclisinə məxsus idi, sonra bu hakimiyyət üç seçkili hey'ətin ixtiyarına keçdi. 1559-cu ildə Danimarka kralı II Frederikin və Holşteyn hersoqlarından Iohan və Adolfun qoşunları Ditmarşen əhalisinin müqavimətini qırdı və bu vilayət qaliblər arasında bölüşdürüldü. Lakin icma quruluşu və qismən özünüidarə Ditmarşendə ta XIX əsrin ikinci yarısına qədər qalmaqda davam edirdi.

¹⁸³ Bax: Hegel. «Hüquq fəlsəfəsinin əsasları», 257 və 360-cı §-lar.

¹⁸⁴ F.Engelsin «*Lüdviq Feyerbax və klassik alman fəlsəfəsinin sonu*» əsərində marksist dünyagörüşünün meydana gəlməsi prosesi göstərilmiş və onun mahiyyəti şərh edilmişdir; dialektik və tarixi materializmin əsaslarının müntəzəm şərh verilmiş, habelə klassik alman fəlsəfəsinin Hegel və Feyerbax kimi görkəmli nümayəndələrinin simasında marksizmin öz fəlsəfi sələflərinə münasibəti aşkara çıxarılmışdır.

Engels bu əsərində fəlsəfənin bütün varlığı ərzində fəlsəfə tarixinin mühüm xüsusiyyətini, iki cəbhə arasında, yəni materializm ilə idealizm arasında mübarizə getdiyini açıb göstərmişdir. Bu əsərdə Engels ilk dəfə olaraq fəlsəfənin əsas məsələsinin–təfəkkürün varlığı, ruhun təbiətə münasibəti məsələsinin klassik tərifini verir. Fəlsəfənin həmin əsas məsələsinə bu və ya digər filosofun necə cavab verməsindən asılı olaraq onun iki fəlsəfi cəbhədən hansına mənsub olduğu müəyyən edilir.

Aralıq fəlsəfə (dualizm, aqnostisizm) yaradılması yolu ilə materializmlə idealizmi barışdırmaq cəhdinin əsassız olduğunu qeyd edən Engels aqnostisizmi və onun bütün təzahurlərini rədd edir və göstərir ki, «bütün başqa fəlsəfi uydurmalar kimi bu uydurmaları da praktika, məhz eksperiment və sənaye ən qəti təkzib edir».

Engels Marksın dialektik materializmi yaratmaq nəticəsində fəlsəfədə törətdiyi inqilabi çevrilişin mahiyyətini aşkara çıxarır. O, bəşər cəmiyyəti tarixində fəaliyyət göstərən ümumi inkişaf qanunlarını kəşf edən tarixi materializmin mahiyyətini ətraflı gözdən keçirir. Tarixi prosesin əsasını iqtisadi münasibətlər təşkil etdiyini göstərir və qeyd edir ki, iqtisadi münasibətlər siyasi quruluşun xarakterini, din və fəlsəfə də daxil olmaqla ictimai şüurun bütün forma və növlərini müəyyən edir. Engels eyni zamanda ideoloji üstqurumların fəal rolunu, onların müstəqil inkişaf edə bilməsini və iqtisadi bazisə əks təsir göstərməsini xüsusi qeyd edir.

Engelsin ən böyük xidməti siniflərin və partiyaların mübarizəsini əks etdirən fəlsəfi cərəyanların mübarizəsinin bütün tarixi timsalında fəlsəfənin partiyalılığı prinsipini əsaslandırmasından ibarətdir. Engelsin bu əsərinin özü fəlsəfədə proletar partiyalılığı və prinsipiallığının nümunəsidir.

¹⁸⁵ 1833–1834-cü illərdə Heyne özünün «Romantik məktəb» və «Almaniyada dinin və fəlsəfənin tarixinə dair» əsərlərini çap etdirmişdi; bu əsərlərində o, belə bir fikir yeridirdi ki, Almaniyada fəlsəfi inqilab, o zaman son mərhələsi Hegel fəlsəfəsi olan bu fəlsəfi inqilab Almaniyada qarşıdakı demokratik inqilabın proloqudur.

¹⁸⁶ Bax: Hegel, «Hüquq fəlsəfəsi. Müqəddimə».

¹⁸⁷ «*Deutsche Jahrbücher für Wissenschaft und Kunst*» («Elm və incəsənət məsələlərinə dair alman salnaməsi»)–gənc hegelçilərin ədəbi-fəlsəfi jurnalı, bu ad ilə jurnal 1841-ci ilin iyulundan 1843-cü ilin yanvarınadək Leypsiqdə çıxmışdır.

¹⁸⁸ M.Ştirnerin «*Der Einzige und sein Eigenthum*» («Yeganə və onun mülkiyyəti») kitabından bəhs edilir, kitab 1845-ci ildə Leypsiqdə çıxmışdır.

¹⁸⁹ Alman astronomu I.Qallenin 1846-cı ildə kəşf etdiyi Neptun planetindən bəhs olunur.

¹⁹⁰ Sadova yaxınlığında (bax: 238-ci qeyd) prussiyalıların qazandığı qələbədən sonra alman burjua publisistikasında çox işlənən ifadədir, bu ifadənin mənasına görə Prussiyanın qalib gəlməsinin səbəbi guya Prussiya xalq maarifi sisteminin üstünlüyü imiş.

¹⁹¹ Nikeya məclisi–325-ci ildə Nikeya şəhərində (Kiçik Asiya) Roma imperiyası xristian dini yepiskoplarının imperator I Konstantin tərəfindən çağırılmış birinci ümumdünya məclisidir. Məclis bütün xristianlar üçün məcburi olan «e`tiqad rəmzi» hazırladı.

¹⁹² *Albiqoylular* (Albi şəhərinin adındandır)–XII–XIII əsrlərdə Cənubi Fransanın və Şimali İtaliyanın şəhərlərində yayılmış dini təriqətin iştirakçılarıdır, onlar dəbdəbəli katolik ayinlərinə və kilsə iyerarxiyasına qarşı çıxır, feodalizmə qarşı şəhərlərin ticarət və sənətlə məşğul olan əhalisinin protestini dini şəkildə ifadə edirdilər.

¹⁹³ Hollandiya 1477-ci ildən 1555-ci ilə qədər german millətinin Müqəddəs Roma imperiyası (bax: 176-cı qeyd) tərkibinə daxil idi, imperiya bölüşdürüldükdən sonra o, İspaniyanın hakimiyyəti altına düşmüşdü. XVI əsr burjua inqilabının axırına yaxın Hollandiya ispan əsarətindən qurtulmuş və müstəqil burjua respublikası olmuşdur.

¹⁹⁴ İngiltərədəki «şanlı inqilab» nəzərdə tutulur. Bax: 78-ci qeyd.

¹⁹⁵ Bu əsər Engelsin yazmaq niyyətində olduğu, lakin başa çatdırmıdığı «Tarixdə zorakılığın rolu» kitabçasının dördüncü fəslidir. Kitabçanın birinci üç fəslini «Anti-Dürinq»in yenidən işlənməli və «Zorakılıq nəzəriyyəsi» adı ilə birləşdirilməli olan ikinci bölməsinin fəsiləri təşkil etməli idi. Engels kitabçada Bismarkın bütün siyasətinin tənqidi təhlilini vermək və Almaniyanın 1848-ci ildən sonrakı tarixi timsalında iqtisadiyyat və siyasətin qarşılıqlı münasibəti haqqında «Anti-Dürinq»də verilən nəzəri nəticələrin düzgünlüyünü göstərmək fikrində idi. Engels fəslə başa çatdırmamışdır. O, Almaniyanın inkişafının təhlilini burada 1888-ci ilə çatdırır.

«Tarixdə zorakılığın rolu» əsərində Engels Almaniyayı birləşdirməyin mümkün yollarının dürüst xarakteristikasını verir, onun «yuxarıdan», Prussiyanın hökmranlığı altında birləşdirilməsini şərtləndirən səbəbləri açıb göstərir. Birləşmənin bu yolla baş verməsinə baxmayaraq, Engels eyni zamanda birləşmə faktının mütərəqqiliyini qeyd edir və Bismarkın yeritdiyi siyasətin tarixən məhdud və bonapartçı siyasət xarakteri daşdığını açıb göstərir. Bu siyasət nəticə etibarilə Almaniyada polis dövlətinin bərqərar olmasına, yunkerlərin zorakılığına, militarizmin artmasına gətirib çıxartdı. Engels burada öz mənafeyini axıradək qorumağı və feodalizm qalıqlarını tamamilə aradan qaldırmağı bacarmayan alman burjuaziyasının bütün qətiyyətsizliyini və qorxaqlığını ifşa edir. Engels Almaniyanın hakim sinifləri tərəfindən yeridilən döyüşkən xarici siyasəti kəskin tənqid edir. Bu siyasət özünün ən aydın ifadəsini 1871-ci ildə Fransanı soyub talamaqda, Elzas və Lotaringiyanın ilhaq edilməsində tapmışdı. Engels Almaniya imperiyasının daxili vəziyyətini və orada sinfi qüvvələrin yerləşməsini təhlil edərək, lap əsası qoyulduğu vaxtdan ona xas olan daxili ziddiyyətləri, onun militarist və təcavüzkarlıq səylərini açıb göstərərək imperiyanın iflasının labüdlüyü nəticəsinə gəlir. Engelsin əsərindən bütün aydınlığı ilə görünür ki, Almaniyada yalnız bir sinif–proletariat–əsl ümumxalq milli mənafeləri ifadə etmək iddiasında ola bilər.

¹⁹⁶ *İttifaq seymi*–Almaniya ittifaqının mərkəzi orqanıdır (Vyana konqresinin qərarı ilə 1815-ci ildə yaradılmışdı, Almaniyada feodal mütləqiyyətçi dövlətlərin birliyi idi). Frankfurt-Maynda iclas edən bu orqan alman hökumətləri tərəfindən yeridilən irticaçı siyasətin bir aləti idi. İttifaqın dağılması ilə əlaqədar olaraq 1848–1849-cu illərdə bu orqan öz fəaliyyətini dayandırdı, 1850-ci ildə Almaniya İttifaqı bərpa olunduqdan sonra seym yenidən fəaliyyətə başladı. 1866-cı il Avstriya-Prussiya müharibəsi zamanı ittifaq tamamilə ləğv olundu.

¹⁹⁷ «*Dəli il*» («das tolle Jahr»)–bir sıra alman mürtəce ədəbiyyatçıları və tarixçiləri 1848-ci ili belə adlandırırdılar. Bu ifadə yazıçı Lüdviq Behşteyndən götürülmüşdür; o, 1509-cu ildə Erfurtda baş verən iğtişaslara həsr olunmuş romanını 1833-cü ildə bu adla çap etdirmişdi.

¹⁹⁸ Söhbət 1848-ci ildə Kaliforniyada və 1851-ci ildə Avstraliyada yeni qızıl yataqları kəşf edilməsinin beynəlxalq ticarətin inkişafına təsirindən gedir.

¹⁹⁹ *Vartburq şənliyi* alman tələbə təşkilatları (bursənşafklar) tərəfindən 1817-ci il oktyabrın 18-də Reformasiyanın 300 illiyi və 1813-cü il Leypsiq vuruşmasının 4-cü

ildönümü münasibəti ilə təşkil edilmişdi. Şənlik irticaçı Metternix rejiminə qarşı və vahid Almaniya uğrunda mübarizə aparan müxalifətçi əhvali-ruhiyyəli tələbələrin nümayişinə çevrilmişdi.

²⁰⁰ *Hambax şənliyi*—Bavariya Pfaltsındakı Hambax qalası yanında alman liberal və radikal burjuaziyası nümayəndələrinin təşkil etdikləri siyasi nümayişdir. 1832-ci il mayın 27-də düzəldilən bu nümayişin iştirakçıları alman hökmdarlarına qarşı burjuva azadlığı və konstitusiya dəyişiklikləri uğrunda mübarizə naminə bütün almanları birliyə çağıran çıxış edirdilər.

²⁰¹ *Otuzillik müharibə* (1618–1648)—protestantlarla katoliklər arasında gedən mübarizənin doğurduğu ümumavropa müharibəsidir. Almaniya bu mübarizənin əsas meydanı, müharibə iştirakçılarının talan və işğalçılıq iddialarının obyektı idi. Müharibə 1648-ci ildə Vestfal sülhü bağlanması ilə qurtardı. Bu sülh Almaniyanın siyasi dağınıqlığını sabitləşdirdi.

²⁰² *Teşən sülhü*—1779-cu il mayın 24-də Teşəndə bir tərəfdən Avstriya, digər tərəfdən Prussiya ilə Saksoniya arasında bağlanmış sülh müqaviləsidir. Bu müqavilə Bavariya irsi uğrunda gedən müharibəyə (1778–1779) yekun vurdu. Mutaviləyə görə Bavariya ərazisinin bir hissəsi Prussiya və Avstriyaya verildi, Saksoniya isə pulla əvəz aldı. Müqavilə bağlanarkən Rusiya vasitəçi rolunda çıxış etdi. O, Fransa ilə birlikdə müqavilənin təminatçısı oldu.

²⁰³ *Imperiya deputatlar heyəti*. yəni 1801-ci ilin oktyabrında Almaniya imperiya seymı tərəfindən seçilən və Almaniya imperiyası dövlətlərinin nümayəndələrindən ibarət olan komissiya uzun-uzadı müzakirələrdən sonra və Fransa ilə Rusiya nümayəndələrinin təzyiqi altında (Fransa ilə Rusiya Reyn ətrafı Almaniyada Napoleon Fransasının xeyrinə ərazi məsələlərinin nizama salınması haqqında 1801-ci ilin oktyabrında öz aralarında gizli saziş bağlamışdılar) 1803-cü il fevralın 25-də 112 alman dövlətinin ləğv edilməsi və onların torpağının xeyli hissəsinin Bavariyaya, Vürtemberqə, Badenə və Prussiyaya verilməsi haqqında qərar qəbul etdi.

²⁰⁴ *Imperiya seyminin*—Müqəddəs Roma imperiyasının alman dövlətləri nümayəndələrindən ibarət ali orqanının Reynətrafı Almaniyada (bax: 203-cü qeyd) ərazinin nizama salınması barədə Fransa və Rusiya tərəfindən buyurulan məsələnin müzakirəsi və təsdiq edilməsi nəzərdə tutulur. 1663-cü ildən etibarən imperiya seymı öz iclaslarını Regensburqda keçirirdi.

²⁰⁵ Engels 1859-cu il martın 3-də (fevralın 19-da) Parisdə Rusiya ilə Fransa arasında bağlanan gizli müqaviləni nəzərdə tutur. Bu müqavilədə Rusiya, bir tərəfdən Fransa və Sardiniya, digər tərəfdən isə Avstriya arasında müharibə baş verərsə, dostcasına bitərəflik mövqeyi tutmağı öhdəsinə götürürdü. Fransa isə Qara dənizdən Rusiyanın suverenliyini məhdudlaşdıran 1856-cı il Paris sülh müqaviləsinin maddələrinə yenidən baxılması məsələsini qaldırmağı vəd edirdi.

²⁰⁶ Marks Lui Bonapartın bioqrafiyasından aşağıdakı faktları nəzərdə tutur: Lui Bonapart şöhrət qazanmaq məqsədi ilə müxtəlif müxalifətçi partiyaların, xüsusilə İtaliya karbonarilərinin qılığına jirməyə çalışırdı. O, 1832-ci ildə Turqau kantonunda

İsveçrə vətəndaşlığını qəbul etmişdi; 1836-cı il oktyabrın 30-da iki artilleriya polkunun köməyi ilə o, Strasburqda qiyam qaldırmağa çalışırdı; 1848-ci ildə Lui Bonapart İngiltərədə olduğu zaman könüllü surətdə xüsusi konstebllər (İngiltərədə mülki şəxslərdən ibarət polis ehtiyat qüvvələri) sırasına daxil olmuşdu. Onlar 1848-ci il aprelin 10-da çartistlərin nümayişini dağıtmaqda iştirak etmişdilər.

²⁰⁷ Engels İkinci bonapartçı imperiya (1852–1870) hakim dairələrinin yeritdiyi xarici siyasətin prinsiplərindən birinin ifadəsi olan termini işlədir. İri dövlətlərin hakim sinifləri öz işğalçılıq planlarını və xarici siyasət fırılداqlarını ideoloji cəhətdən pərdələmək üçün «milliyyətler prinsipi» deyilən bu prinsipdən geniş istifadə edirdilər. Millətlərin öz müqəddəratını təyin etmək hüququnun qəbul edilməsi ilə heç bir əlaqəsi olmayan «milliyyətler prinsipi» milli ədavətin qızıqdırılmasına, milli hərəkətin, xüsusilə də kiçik xalqların milli hərəkətinin bir-biri ilə rəqabət aparan iri dövlətlərin yeritdikləri əksinqilabi siyasət üçün bir alətə döndərilməsinə yönəldilmişdi.

²⁰⁸ Söhbət 1801-ci il fevralın 9-da Fransa ilə Avstriya arasında bağlanmış *Lyunevil sülh* müqaviləsi ilə Fransanın müəyyən edilmiş sərhədlərindən gedir. Sülh müqaviləsi birinci və ikinci koalisiyalarla müharibələrin nəticəsində, xüsusilə Reynin sol sahilinin, Belçikanın və Lüksemburqun Fransaya birləşdirilməsi nəticəsində Fransa sərhədlərinin genişləndirilməsini sabitləşdirirdi.

²⁰⁹ Söhbət Fransa, İngiltərə, Avstriya, Rusiya, Sardiniya, Prussiya və Türkiyə nümayəndələrinin Parisdə keçirilmiş konqresindən gedir. Konqres nəticəsində 1856-cı il martın 30-da Paris sülh müqaviləsi imzalandı, bu müqavilə 1853–1856-cı illər Krım müharibəsinə son qoydu.

²¹⁰ 1975-ci il *Bazel sülhü* Fransa respublikası ilə Prussiya arasında aprelin 5-də bağlanmış və beləliklə, Prussiya Fransaya qarşı birinci koalisiya üzrə öz müttəfiqlərinə xain çıxmışdı.

²¹¹ Fransa ilə Pyemontun Avstriya əleyhinə apardığı müharibə dövründə Prussiyanın xarici siyasətini Prussiya xarici işlər naziri fon Şleynts 1859-cu ildə belə səciyyələndirmişdi. Bu siyasət müharibə edən tərəflərdən heç birinə qoşulmamaqdan, lakin bitərəflik də e`lan etməməkdən ibarət idi.

²¹² 1852-ci ildə təşkil edilmiş fransız iri səhmdar bankı—*Societe Generale du Credit Mobilier* nəzərdə tutulur. Bankın əsas gəlir mənbəyini qiymətli kağızlarla ehtikar təşkil edirdi. Credit Mobilier İkinci imperiyanın hökumət dairələri ilə sıx əlaqədə idi. 1867-ci ildə bank iflasa uğramış, 1871-ci ildə isə bağlanmışdı.

²¹³ *Reyn ittifaqı*—Cənub və Qərbi Almaniya dövlətlərinin 1806-cı ilin iyulunda I Napoleonun protektoratı altında təşkil olunmuş birliyi idi. Ittifaq əslində Fransanın vassallarına çevrilən 20-dən artıq dövləti birləşdirirdi. Ittifaq 1813-cü ildə Napoleon ordusunun məğlubiyyəti nəticəsində dağıldı.

²¹⁴ Əsasən fransız sərhədləri yaxınlığında yerləşən Almaniya ittifaqının (bu barədə 232-ci qeydə bax) qalaları nəzərdə tutulur; bu qalaların qarnizonları Ittifaqın daha iri dövlətlərinin, xüsusən də Avstriya və Prussiyanın qoşunlarından düzəldilmişdi.

²¹⁵ Burjua-demokratik inqilabının məğlubiyyətindən sonra, 1848-ci ilin noyabrında yaradılmış irticaçı knyaz Şvartsenberg hökuməti nəzərdə tutulur. Bu inqilab 1848-ci il martın 13-də Vyanadakı xalq üsyanı ilə başlanmışdı.

²¹⁶ «*Real siyasət*» ifadəsi Bismark siyasətini səciyyələndirmək üçün işlədilirdi, muasirləri bu siyasəti müəyyən mülahizəyə əsaslanan siyasət kimi qiymətləndirirdi.

²¹⁷ II Fridrixin 1740-cı ilin dekabrında Avstriyaya məxsus olan Sileziyaya hücumu nəzərdə tutulur.

²¹⁸ 1806-cı il oktyabrın 14-də Prussiya ordusu eyni zamanda iki vuruşmada—*Yena və Auerstedt* yaxınlığındakı vuruşmalarda fransız ordusu tərəfindən məhv edildi və Prussiya hökuməti tamamilə tarmar oldu.

²¹⁹ *Landver*—Prussiya quru hərbi qüvvələrinin tərkib hissəsidir; 1813-cü ildə Prussiyada Napoleon ordularına qarşı mübarizədə xalq qoşunu kimi yaranmışdı; yaşlarından asılı olaraq vuruşan ordunu komplektləşdirmək və ya qarnizon xidməti üçün onlardan istifadə edirdilər.—446.,

²²⁰ *Liberal kantonalistlər*—Engels Almaniyanı İsveçrəyə bənzər özünü idarə edən kantonlara bölünmüş bir federativ dövlətə döndərməyə tərəfdar olan liberalları rixşəndlə belə adlandırır.—446.

²²¹ Sehbat 1848-ci ilin noyabr–dekabrında Prussiyada baş vermiş dövlət çevrilişindən və sonrakı irtica dövründən gedir.—447.

²²² «*Oeq Zoqyaleqaokqa**» («*Sosial-demokrat*»)—həftəlik alman qə! zeti, Almaniya Sosial-demokrat partiyasının mərkəzi orqanı, 1879-cu ilin sentyabrından 1888-ci ilin sentyabrınadək Sürixdə və 1888-ci ilin oktyabrından 1890-cı ilin 27 sentyabrınadək Londonda çıxmışdır. Marks, habelə qəzetdə, onun bütün nəşr olunduğu müddətdə əməkdaşlıq edən Engels partiyalı proletar xətti yeritməkdə redaksiyaya fəal kömək göstərir, qəzetin ayrı-ayrı səhvlərini və tərəddüdlərini tənqid edir və» düzəldirdilər.—447.

²²³ 1858-ci ildə prinsnaib Vilhelm Mantöyfel hökumətini istəfaya çıxarmış və mö`tədil liberalları hakimiyyət başına çağırmışdı; burjua mətbuatında bu xəttə «*yeni era*» kimi gurultulu bir ad verilmişdi, əslində isə Vilhelmin siyasəti əsasən Prussiya monarxiyası və yunkerlərinin mövqeyini möhkəmləndirməyə yönəldilmişdi. «*Yeni era*» əslində 1862-ci ilin sentyabrında hakimiyyət başına keçən Bismarkıq diktaturasını hazırlayırdı.—447.

Qeydlər 615

²²⁴ Prussiya hökuməti ilə landtaqın liberal burjua çoxduğu arasında konstitusiya münaqişəsi deyilən münaqişə 1860-cı ilin fevralında landtaqın liberal burjua çoxluğu ordunun yenidən təşkil edilməsi Haqqında hərbi nazir fon Roonun layihəsini təsdiq etməkdən imtina etdiyi zaman meydana gəlmişdi. 1862-ci ilin martında landtaqın liberal çoxluğu hərbi xərcləri təsdiq etməkdən yenə də imtina etdikdə hökumət landtaqı buraxdı və yeni seçkilər tə`yin etdi. 1862-ci il sentyabrın axırlarında Bismarkın əksinqilabçı hökuməti yarandı, o da həmin «*lii oktyabrında landtaqı buraxdı və hərbi islahat keçirməyə başladı*; həm də bunun üçün landtaqın təsdiqi olmadan vəsait

xərclədi. Münaqişə yalnız 1866-cı ildə, Prussiyanın Avstriya üzərində qələbəsindən sonra Prussiya burjuaziyasının Bismark qarşısında təslim olduğu zaman həll edildi.– 448, 495.

²²⁵ Avstriya-Bavariya qoşunlarının Kurhessenə soxulmasına cavab olaraq Prussiya hökuməti 1850-ci ilin noyabrın əvvəlində *səfərbərlik* e`lan etdi və öz qoşunlarını oraya göndərdi. Noyabrın 8-də Brontsell yaxınlığında Avstriya-Bavariya qabaqcıl dəstələri ilə Prussiya qabaqcıl dəstələri arasında kiçik bir toqquşma baş verdi. Bu toqquşma Prussiyanın hərbi sistemində ciddi nöqsanlar olduğunu və Prussiya ordusunun silahlarının köhnəldiyini göstərdi. Bu hal Prussiyayı hərbi əməliyyatdan çəkinməyə və Avstriya qarşısında təslim olmağa vadar etdi.

²²⁶ *Milli ittifaq* 1859-cu il sentyabrın 15–16-da burjua liberaldarının Frankfurt-Maynda keçirilən qurultayında yaradılmışdı. Ittifaqın təşkilatçıları Avstriya istisna olmaqla Prussiyanın başçılığı altında bütün Almaniyayı birləşdirmək məqsədini güdürdülər. 1867-ci il noyabrın 11-də Şimali Almaniya ittifaqı yaradıldıqdan sonra bu Ittifaq özünü buraxılmış e`lan etdi.

²²⁷ Lui Bonapartın 1839-cu ildə Parisdə çıxmış «Napoleonun ideyaları» (Napoleon-Loius Bonaparte. «Des idées napoleoniennes») kitabına işarədir.

²²⁸ 1863-cü il fevralın 8-də Polşada milli azadlıq üsyanı zamanı, Rusiya ilə Prussiya arasında konvensiya imzalandı, burada hər iki dövlətin qoşunlarının üsyançılara qarşı birgə mübarizə aparması nəzərdə tutulurdu. Hələ konvensiya imzalanmazdan qabaq Prussiya qoşunları üsyançıların Prussiya ərazisinə keçməsinin qarşısını almaq məqsədi ilə sərhədlərin mühafizəsini gücləndirmişdi.

²²⁹ Danimarka kralı VII Frederikin vəfatından sonra, 1864-cü il yanvarın 16-da Avstriya və Prussiya Danimarka hökumətinə ultimatum verib Şlezviqin Danimarkaya qatılmasını e`lan edən 1863-cü il konstitusiyasının ləğv olunmasını tələb etmişdi. Danimarka ultimatumu qəbul etmədikdə Avstriya və Prussiya hərbi əməliyyata başladılar və 1864-cü ilin iyuluna yaxın Danimarka qoşunları məğlub edildi. Fransa və Rusiya bütün müharibə ərzində Avstriya və Prussiyaya qarşı dostcasına bitərəflikdə qaldı. 1864-cü il oktyabrın 30-da Vyanada bağlanı sulh müqaviləsinə görə qeyri-alman əhalisinin üstünlük təşkil etdiyi sahələr də daxil olmaqla hersoqluqların ərazisi Avstriya və Prussiyanın birgə torpağı e`lan edildi, 1866-cı il Avstriya-Prussiya müharibəsindən sonra isə tamamilə Prussiyaya birləşdirildi.

²³⁰ Rusiya və Danimarka nümayəndələri tərəfindən imzalanmış 1851-ci il 5 iyun (24 may) tarixli *Varşava protokoluna*, habelə Danimarka nümayəndələri ilə birlikdə Rusiya, Avstriya, Fransa, Prussiya və İsveç nümayəndələrinin imzaladıqları 1852-ci il 8 may tarixli *London protokoluna* əsasən Şlezviq və Holşteyn hersoqluqları da daxil olmaqla Danimarka taxt-tacına mənsub ərazinin bölünməzliyi prinsipi müəyyən edildi.

²³¹ *Meksikaya ekspedisiya*–Fransanın 1862–1867-ci illərdə əvvəlcə İngiltərə və İspaniya ilə birlikdə başladığı silahlı müdaxilədir, bu müdaxilənin məqsədi Meksika inqilabını yatırmaq və Meksikanı Avropa dövlətlərinin müstəmləkəsinə çevirmək idi. Meksika xalqının qəhrəmancasına azadlıq mübarizəsi nəticəsində fransız müdaxiləçiləri

məğlubiyyətə uğradılar və 1867-ci ildə öz qoşunlarını Meksikadan geri çağırmağa məcbur oldular.

²³² Vyana konqresi tərəfindən 1815-ci il iyunun 8-də yaradılmış olan *Almaniya ittifaqı* alman feodal-mütləqiyyətçi dövlətlərinin birləşməsindən ibarət idi və Almaniyanın siyasi və iqtisadi pərakəndəliyini təsbit edirdi. Ittifaq 1866-cı il Avstriya-Prussiya müharibəsi zamanı tamamilə aradan qaldırıldı və Şimali Almaniya ittifaqı ilə əvəz edildi.

²³³ «Cəsarətli şən müharibə» ifadəsi ilk dəfə 1853-cü ildə mürtəcə tarixçi və publisist G.Leo tərəfindən işlədilmiş və sonrakı illərdə militarist və şovinst ruhunda işlədilmişdir.

²³⁴ 19 dövləti, Şimali və Mərkəzi Almaniyanın 3 azad şəhərini əhatə edən və Prussiya tərəfindən başçılıq edilən *Şimali Almaniya ittifaqı* Bismarkın təklifi ilə 1867-ci ildə yaradılmışdı. Ittifaqın əmələ gəlməsi Prussiyanın hegemonluğu altında Almaniyanı birləşdirməyin həlledici mərhələlərindən biri idi. Ittifaq Almaniya imperiyasının yaradılması ilə əlaqədar olaraq 1871-ci ilin yanvarında ləğv oldu.

²³⁵ 1866-cı il Avstriya-Prussiya müharibəsi nəzərdə tutulur: bu müharibədə Saksoniya, Hannover, Bavariya, Baden, Vürtemberg, habelə Hessen kurfüristliyi, Hessen-Darmştadt və Almaniya ittifaqının digər üzvləri Avstriyanın tərəfində, Meklenburq, Oldenburq və digər şimali alman dövlətləri, habelə üç azad şəhər Prussiyanın tərəfində çıxış edirdi.

²³⁶ 1866-cı ilin yazında Avstriya Şlezviq və Qolşteyn hersoqluqlarının birgə idarə edilməsi haqqında sazişin Prussiya tərəfindən pozulması barədə Ittifaq seyminə (196-cı qeydə bax) şikayət etdi; Bismark Seymin qərarına tabe olmaqdan boyun qaçırdı, Seym Avstriyanın təklifi ilə Prussiyaya müharibə elan etdi. Müharibənin gedişində, Prussiya qoşunlarının müvəffəqiyyətləri ilə əlaqədar olaraq, Ittifaq seymi Frankfurt-Mayndan Auqsburqa köçməyə məcbur oldu və burada 1866-cı il avqustun 24-də öz fəaliyyətini dayandırdığını elan etdi.

²³⁷ 1866-cı ilin sentyabrında Prussiya nümayəndələr palatası hökumətin konstitusiyaya münasişələri dövründə qanunvericilik yolu ilə təsdiq edilməyən xərclər üçün məs'uliyyətdən azad olunması barədə Bnsmarkın irəli sürdüyü qanun layihəsini qəbul etdi (224-cü qeydə bax).

²³⁸ Söhbət Avstriya-Prussiya müharibəsinin 1866-cı il iyulun 3-də Köniqqres (hazırda Qradest-Karlov, Çexiya) şəhəri yaxınlığında olan Sadov kəndindən bir qədər aralıda baş vermiş həlledici vuruşmasından gedir. Sadov yaxınlığında vuruşma Avstriya ordularının böyük məğlubiyyəti, ilə başa çatdı.

²³⁹ *Şimali Almaniya ittifaqının konstitusiyası* 1867-ci il aprelin 17-də Ittifaqın Müəssislər reyxsraqı tərəfindən təsdiq olunmuş və Ittifaqda Prussiyanın faktik hökmranlığını təsbit etmişdi. Prussiya kralı Ittifaqın prezidenti və Ittifaq hərbi qüvvələrinin baş komandanı elan edildi, xarici siyasətə rəhbərlik ona verildi. Ümumi seçki hüququ əsasında seçilən Ittifaq reyxsraqının qanunvericilik səlahiyyəti çox məhdudlaşdırıldı: onun qəbul etdiyi qanunlar tərkibcə irticaçı olan Ittifaq şurası

tərəfindən bəyənildikdən və prezident tərəfindən təsdiq olunduqdan sonra qüvvəyə minirdi. Ittifaqın konstitusiyası sonralar Almaniya imperiyası konstitusiyasının əsasını təşkil etdi.

1850-ci il konstitusiyasına görə Prussiyada əsasən feodal aristokratiyası nümayəndələrindən ibarət olan yuxarı palata («aqlar palatası») saxlanır, landtaqın səlahiyyəti son dərəcə məhdudlaşdırılır, o qanunvericilik təşəbbüsündən məhrum edilirdi. Nazirlər kral tərəfindən təyin edilir və ancaq onun qarşısında məsuliyyət daşıyırdılar, dövlətə xəyanət haqqında məsələlərə baxılması üçün hökumətə xüsusi məhkəmələr yaratmaq hüququ verilirdi. 1850-ci il konstitusiyası 1871-ci ildə Almaniya imperiyası yaradıldıqdan sonra da qüvvədə qalmaqda idi.

²⁴⁰ «*The Manchester Guardian*» («Mançestr keşikcisi»)–ingilis burjua qəzeti, azad ticarət (fritreder) tərəfdarlarının orqanı, sonralar liberal partiyanın orqanı; 1821-ci ildə Mançestrdə təsis edilmişdi.

²⁴¹ *Gömrük parlamenti*–Gömrük ittifaqının 1866-cı il müharibəsindən və 1867-ci il iyulun 8-də cənubi alman dövlətləri ilə Prussiya arasında müqavilə bağlandıqdan sonra yenidən qurulmuş rəhbər orqanı, müqavilədə bu orqanın yaradılması nəzərdə tutulmuşdu. Parlament Şimali Almaniya ittifaqı reyxtağının üzvlərindən və cənubi alman dövlətdərindən Bavariya, Baden, Vürtemberg və Hessenin xüsusi olaraq seçilmiş deputatlarından ibarət idi. Bu parlament ancaq ticarət və gömrük siyasəti məsələləri ilə məşğul olmalı idi; parlamentin səlahiyyətini genişləndirib tədricən başqa siyasi məsələlərə də şamil etmək üçün Bismarkın cəhdi Cənubi Almaniya nümayəndələrinin güclü müqavimətinə səbəb oldu.

²⁴² Şimali Almaniya ittifaqı ilə cənubi alman dövlətləri arasında sərhəd Mayn çayı idi.

²⁴³ 1866-cı il oktyabrın 3-də Vyanada Avstriya ilə bağlanmış sülh müvaviləsinə görə Venetsiya Avstriya-Prussiya müharibəsində Prussiyaın tərəfində iştirak edən İtaliyaya qaytarıldı, lakin cənubi Tirolun və Triyestin İtaliyaya verilməsi haqqında tələbi təmin edilmədi.

²⁴⁴ Avstriya kansleri Metternixin «İtaliya bir coğrafi anlayışdır» ifadəsi nəzərdə tutulur. Bu ifadəni o, Parisdəki səfir qraf Apioniyə 1847-ci il avqustun 6-da göndərilən depeşada işlətmişdi və sonralar Almaniya barəsində də işlədirdi.

²⁴⁵ Avstriya, Rusiya, Prussiya, Fransa, İtaliya, Niderland və Lüksemburq diplomatik nümayəndələrinin *London konfransı* 1867-ci il mayın 7-dən 11-dək keçirilmişdi. Konfrans Lüksemburq məsələsinə həsr olunmuşdu. Mayın 11-də imzalanmış müqaviləyə görə Lüksemburq hersoqluğu (hersoq titulu yenə də daimi olaraq Niderland kralında qalırdı) bitərəf ölkə elan edildi. Prussiya öz qarnizonunu dərhal Lüksemburq qalasından çıxarmağı öhdəsinə götürdü, III Napoleon isə Lüksemburqun Fransaya birləşdirilməsi iddiasından əl çəkməli idi.

²⁴⁶ «*Kükürtlü quldur dəstəsi*»–əvvəlcə XVIII əsrin 70-ci illərində Yena universitetində tələbə birliyinin adı idi, bu birlik öz üzvlərinin törətdikləri qalmaqallar üzündən pis şöhrət qazanmışdı; sonradan «kükürtlü quldur dəstəsi» ifadəsi hər bir

cinayətkar və şübhəli üsurlərdən ibarət kompaniyaları göstərmək üçün ümumi ad olmuşdu.

²⁴⁷ *Spixern* (Lotaringiya) və *Vört* (Elzas) yaxınlığındakı vuruşmalarda Prussiya qoşunları fransız hissələrini 1870-ci il avqustun 6-da məğlubiyyətə uğratdılar. *Sedan* rayonunda Fransa-Prussiya müharibəsinin böyük vuruşmalarından biri baş verdi, bunun nəticəsində 1870-ci il sentyabrın 2-də Fransa ordusu təslim oldu.

²⁴⁸ *Frantirerlər* (könüllü nişançılaar)—1870–1871-ci illərdəki Fransa-Prussiya müharibəsində prussiyalıları qarşı mübarizədə fəal iştirak etmiş fransız partizanlarının adıdır.

²⁴⁹ «*Landşturi əsasnaməsi*»—1813-cü il aprelin 21-də Prussiyada qəbul edilən və Napoleon ordusunun arxasında və cinahlarında partizan müharibəsi üsulları ilə hərəkət edən volontyor (könüllü nişançı) dəstələri yaradılması nəzərdə tutulan qanun idi.

²⁵⁰ Martın 19-da Berlinin üsyana qalxan xalqı Prussiya kralı IV Fridrix Vilhelmi sarayın balkonuna çıxmağa və 1848-ci il martın 18-də xalq üsyanı zamanı həlak olanların meyitləri qarşısında papağını çıxarmağa məcbur etdi.

²⁵¹ Almaniya imperiyası tərkibinə daxil olan Strasburq 1681-ci il sentyabrın 30-da XIV Lüdovikin əmri ilə fransız qoşunları tərəfindən işğal edilmişdi. Baş keşiş Fürstenberq başda olmaqla şəhərin katolik partiyası Fransaya birləşməyi alqışlamış və fransızlara müqavimət göstərilməməsi üçün şərait yaratmışdı.

²⁵² «*Birləşdirici palatalar*»—1679–1680-ci illərdə XIV Lüdovik tərəfindən yaradılan bu palatalar qonşu dövlətlərin bu və digər hissələrinə Fransanın iddiasını hüquqi və tarixi baxımdan əsaslandırılmalı və buna bəraət qazandırılmalı idi, sonra isə bu yerlər fransız qoşunları tərəfindən işğal edilirdi.

²⁵³ *Kartel*—Bismark hökumətini müdafiə edən hər iki mühafizəkar partiyanın («mühafizəkarlar» və «azad mühafizəkarlar») və 1887-ci ilin yanvarında Bismark tərəfindən reyxstaq buraxıldıqdan sonra formalaşmış nasional-liberalların bloku idi. 1887-ci ilin fevralında seçkilərdə kartel qalib gəldi və reyxstaqda böyük üstünlük (220 yer) əldə etdi. Bismark bu bloka arxalanaraq yunkerlərin və iri burjuaziyanın mənafeyini güdən bir sıra mürtəce qanunlar qəbul etmişdi. Kartelə daxil olan partiyalar arasındakı ziddiyyətlərin kəsinnləşməsi və 1890-cı il seçkilərindəki məğlubiyyət (cəmi 132 yer qazanmışdı) kartelin dağılmasına gətirib çıxartdı.

²⁵⁴ Engels 1871-ci il yanvarın 18-də Versal sarayında Prussiya kralı I Vilhelmin Almaniya imperatoru e`lan edilməsini nəzərdə tutur.

²⁵⁵ *Tərəqqipərvərlər*—1861-ci ilin iyununda yaranmış Prussiya burjua partiyasının nümayəndələri. Tərəqqipərvər partiyası Prussiyanın başçılığı altında Almaniyanın birləşdirilməsini və ümumalman parlamenti çağırılmasını, deputatlar palatası qarşısında məs`ulyyət daşıyan liberallar hökuməti yaradılmasını tələb edirdi.

²⁵⁶ Bavariya və Vürtemberqin xüsusi hüquqları, onların Şimali Almaniya ittifaqına daxil olmaları (1870) barədəki müqavilədə və Almaniya imperiyasının konstitusiyasında təsbit olunmuş hüquqları nəzərdə tutulur. Bavariya və Vürtemberq, məsələn, xüsusi araq və pivə vergisini, poçt və teleqrafın müstəqil idarə olunmasını

saxlamışdılar. Ittifaq şurasında Bavariya, Vürtemberg, habelə Saksoniya nümayəndələrindən xarici siyasət məsələləri üzrə xüsusi komissiya yaradılmışdı; bu komissiyanın veto hüququ var idi.

²⁵⁷ *Şeffenlər məhkəməsi*—Almaniya imperiyasının bir sıra dövlətlərində 1848-ci il inqilabından sonra, bütün Almaniya da isə 1871-ci ildən etibarən tətbiq edilən aşağı instansiya məhkəməsidir. Bu məhkəmələr o zaman dövlət tərəfindən təyin edilən hakimdən və iki nəfər iclasçıdan (şeffendən) ibarət idi, bu iclasçılar andçı iclasçılardan fərqli olaraq nəinki müttəhimlərin təkcə təqsirini, habelə onlara veriləcək cəzannın da hakimlə birlikdə təyin edirdilər, şeffen vəzifəsini yerinə yetirmək üçün oturaqlıq senzi, habelə maddi cəhətdən təminatlı vəziyyətdə olmaq tələb olunurdu.

²⁵⁸ *Prussiyada 1872-ci il inzibati islahatı* nəzərdə tutulur. Bu islahatla kəndlərdə mülkədarların irsi votçına hökmranlığı ləğv edilmiş və yerlərdə özünüidarənin bəzi ünsürləri tətbiq olunmuşdu; əslində isə yunker-mülkədarlar seçkili və təyinli vəzifələrin əksəriyyətini şəxsən tutmaq və ya bu vəzifələrə öz adamlarını keçirməklə yerlərdə hakimiyyəti öz əllərində saxlamışdılar.

²⁵⁹ Söhbət 1888-ci ildə *İngiltərədə qəbul edilmiş yerli idarə islahatından* gedir. Bu islahata əsasən şeriflərin vəzifəsi qraflıqlarda vergilərin toplanmasını, yerli büdcəni və s. idarə edən seçkili şuralara verilmişdi. Qraflıq şuralarının seçilməsinə parlamente seçki hüququ olan bütün şəxslər, habelə yaşı 30-dan yuxarı olan qadınlar buraxılırdı.

²⁶⁰ *İfratmontanlıq*—katolisizmdə ifrat mürtəce cərəyandır, bu cərəyan hər hansı bir dövlətin dini və dünyəvi məsələlərinə Roma papasının qeyri-məhdud surətdə təsir göstərə bilməsiə nail olmağa çalışırdı. 1870-ci ildə ifratmontançılar qələbə çaldıqdan sonra, Vatikan məclisi papanın «qüsursuzluğu» haqqında bir əhəkam qəbul etdi.

²⁶¹ 1870-ci il oktyabrın 2-də Papa vilayətində keçirilən ümumi rəy sorğusuna əsasən Papa vilayəti İtaliya krallığının tərkibinə daxil edildi. Bununla da ölkənin siyasi cəhətdən birləşdirilməsi başa çatdırıldı. Papanın dünyəvi hökmranlığı ləğv edildi; Papanın hökmranlığı ancaq Vatikan və Lateran saraylarının və şəhər kənarı iqamətgahın çarçivəsində saxlanırdı. Buna cavab olaraq papa özünü «Vatikan əsiri» elan etdi. Papa ilə İtaliya hökuməti arasında uzun illər boyu davam edən münaqişə ancaq 1929-cu ildə rəsmən həll edildi.

²⁶² *Velflər*—1866-cı ildə Hannover Prussiyaya birləşdirildikdən sonra yaranmış hannover partiyasıdır (adı qədim hannover knyaz nəslı, Velflərdən götürülmüşdür). Partiyanın məqsədi Hannover kral nəslinin hüquqlarını və Almaniya imperiyasında Hannoverin muxtariyyətini bərpa etmək idi. O mərkəzə əsasən partikulyarçı və antiprussiya niyyətləri ilə yaxınlaşırdı.

²⁶³ «1891-ci il sosial-demokrat proqramı layihəsinin tənqidinə dair» əsəri Engelsin oportunizmə qarşı, alman sosial-demokratiyasının inqilabi marksist proqramı uğrunda barışmaz mübarizəsinin nümunəsidir. Bu əsərin yazılmasının bilavasitə səbəbi Engelsə göndərilmiş Almaniya Sosial-demokrat partiyası proqramının layihəsi olmuşdur. Bu proqram layihəsinin partiyanın idarə heyəti Erfurt qurultayı üçün tərtib etmişdi. Qurultayda 1875-ci il Qota proqramı əvəzində yeni proqram qəbul edilməsi nəzərdə

tutulurdu. Engels layihədə siyasi tələblərə həsr olunmuş bölməni xüsusilə kəskin tənqid etmişdi, bu bölmədə kapitalizmin dinc yolla artıb sosializm cəmiyyətinə çevrilməsinin mümkünlüyü haqqında opportunist ideyanı yeritməyə cəhd edilirdi. Engels bu əsərində layihənin qüsurlarının tənqidi ilə əlaqədar olaraq marksizmin bir sıra müddəalarını: proletar hərəkətinin iqtisadi və siyasi məsələləri və məqsədləri haqqında, dövlət quruluşunun demokratikcəsinə dəyişdirilməsi uğrunda mübarizənin əhəmiyyəti haqqında, kapitalizmdən sosializmə keçilməsinin müxtəlif yolları haqqında, proletar dövləti və proletariat diktaturası haqqında müddəaları inkişaf etdirir. Engelsin tənqidi qeydləri, habelə onun tə`kidi ilə Marksın o zaman çap olunan «Qota proqramının tənqidi» əsəri proqram layihəsinin sonrakı müzakirəsinə və yenidən işlənməsinə böyük tə`sir göstərdi.

Almaniya Sosial-demokrat partiyasının 1891-ci il oktyabrın 14-dən 21-dək *Erfurtda* keçirilən *qurultayında* qəbul edilən proqram Qota proqramı ilə müqayisədə irəliyə doğru iri bir addım idi; partiya proqramından reformist lassaqlı ehkamlar çıxarılmış, siyasi və iqtisadi tələblər daha aydın ifadə edilmişdi. Proqramda kapitalizm quruluşunun məhvinin və onun sosializm quruluşu ilə əvəz olunmasının labüdlüyü elmi cəhətdən əsaslandırılmış, aydın surətdə göstərilmişdi ki, cəmiyyətin sosializm əsasları üzərində yenidən qurulması üçün proletariat siyasi hakimiyyəti ələ almalıdır.

Bununla belə Erfurt proqramının ciddi nöqsanları da var idi, nöqsanlardan ən başlıcası bu idi ki, orada proletariat diktaturasının cəmiyyəti socialistcəsinə yenidən qurmaq üçün bir alət olması müddəası yox idi. Beləliklə proqramın son mətni hazırlanarkən Engelsin ən mühüm qeydi nəzərə alınmamışdı.

Engelsin «1891-ci il sosial-demokrat proqramı layihəsinin tənqidinə dair» əsəri alman sosial-demokratiyasının rəhbərləri tərəfindən uzun müddət çap edilməmişdi; bu əsər yalnız 1901-ci ildə «Neue Zeit» jurnalında dərc edilmişdi.

²⁶⁴ Engels 1871-ci ildə Almaniya imperiyasına daxil olan iki cırıtdan «suveren» dövləti böyük və kiçik Reys knyazları xəttinə mənsub Reys-Qreytsi və Reys-Qreyts-Sleyt-Lobenşteyn-Ebersdorfu rişxəndlə bir ad altında birləşdirir.

²⁶⁵ *Mançesterçilik, mançesterçilik məktəbi*—sənaye burjuaziyasının mənafeyini əks etdirən iqtisadi fikir cərəyanı. Bu cərəyanın tərəfdarları, fritrederlər ticarət azadlığını müdafiə edir və dövlətin iqtisadi həyata qarışmamasını tələb edirdilər. Təşviqat mərkəzi Mançesterdə yerləşirdi, burada həmin cərəyanı iki toxuculuq fabrikcisi: Kobden və Brayt başçılıq edirdi. 60-cı illərdə fritrederlər liberal partiyanın sol cinahını təşkil edirdilər.

²⁶⁶ Söhbət 1799-cu il 18 brümer (9 noyabr) dövlət çevrilişindən sonra özünü birinci konsul e`lan etmiş olan Napoleon Bonapartın diktaturasından gedir. Bu rejim Fransada 1792-ci il avqustun 10-da bərqərar olmuş respublika quruluşunu əvəz etdi. 1804-cü ildə Franeada rəsmən imperiya quruldu, Napoleon isə imperator e`lan edildi.

²⁶⁷ Engels fransız fəhlə partiyasının 1880-ci ilin noyabrında Havrda keçirilən qurultayda qəbul edilmiş proqramını nəzərdə tutur. 1880-ci ilin mayında fransız socialistlərinin rəhbərlərindən biri olan J.Ged Londona gəldi, burada o, Marks, Engels

və Lafarqla birlikdə proqram layihəsini hazırladı. Proqrama nəzəri girişi Gedə Marks diktə etmişdi (bax: K Marks və F.Engels. Əsərləri, 2-ci nəşri, 19-cu cild, səh. 246).

²⁶⁸ İspaniya Sosialist fəhlə partiyasının proqramı 1888-ci ildə Barselonada keçirilən qurultayda qəbul edilmişdi.

²⁶⁹ Filadelfiya sərgisi barədə 40-cı qeydə bax. Engels Almaniya sənayesinin geri qalmasını sənaye Yenası adlandırmaqla 1806-cı ilin oktyabrında Napoleon Fransası ilə müharibədə Yena yaxınlığındakı vuruşmada Prussiya ordusunun darmadağın olmasına işarə edir.

²⁷⁰ Əmək haqqının əmtəə ilə ödənilməsini qadağai edən qanun 1831-ci ildə qəbul edilmişdi; lakin bir çox fabrikkilər bu qanunu pozurdular.

On saatlıq iş günü barədə 1847-ci il iyunun 8-də İngilis parlamenti tərəfindən qəbul edilən qanun ancaq yeniyetmələrə və fəhlə qadınlara şamil idi.

²⁷¹ «*Kiçik İrlandiya*» («*Little Ireland*»)—Mançesterin cənub ucqarında əsas e`tibarı ilə irlandiyalılar yaşayan fəhlə qəsəbəsidir.

«*Yeddi atıcı*» («*Seven Dillas*»)—Londonun mərkəzində fəhlə məhəlləsn.

²⁷² *Kottec sistemi*—fabrik sahiblərinin fəhlələrə ağır şərtlərlə yaşamaq üçün yer verməsi və mənzil kirayəsinin fəhlənin əmək haqqından tutulması sistemidir.

²⁷³ 1886-cı il yanvarın 22-dən fevralın 26-dək Pensilvaniya ştatında (ABŞ) 10000-dən çox dağ-mə`dən fəhləsinin tə`til etməsindən bəhs olunur. Tə`tilin gedişində əmək haqqının artırılmasını tələb edən domna və koks sobalarının fəhlələri öz tələblərinin qismən ödənilməsinə nail olmuşdular.

²⁷⁴ «*The Commonweal*» («*Ümumi səadət*»)—ingilis həftəlik jurnalı, 1885–1891 və 1893–1894-cü illərdə Londonda çıxırdı; Sosialist cəmiyyətinin orqanı idi, Engels 1885–1886-cı illərdə bu jurnalda bir neçə məqalə çap etdirmişdi.

²⁷⁵ 1884-cü ildə İngiltərənin kənd rayonlarında kütləvi hərəkatın təzyiqi nəticəsində *üçüncü parlament islahatı* keçirildi. İslahat nəticəsində 1867-ci ildə şəhər dairələri əhalisi üçün müəyyən edilən seçki hüququ şərtləri (bax: qeyd 91) kənd dairələrinə də şamil edildi. Bu islahatdan sonra da İngiltərədə əhalinin xeyli hissəsinin: kənd proletariatının və şəhər yoxsullarının, habelə bütün qadınların seçki hüququ yox idi.

²⁷⁶ *Elmin inkişafına kömək edən Britaniya assosiasiyası* 1831-ci ildə yaradılmış və İngiltərədə indiyədək yaşayır; cəmiyyətin hər il keçirilən iclaslarının materialları hesabat şəklində çap olunur.

²⁷⁷ Bu məqaləni Engels İtaliya Sosialist zəhmətkeşlər partiyasının rəhbərlərindən Kulişova və Turatinin xahişi ilə yazmışdı; onlar ölkədə zəhmətkeşlərin kütləvi hərəkatının genişləndiyi bir şəraitdə partiyanın taktikası məsələsi barədə öz fikrini söyləməyi Engelsdən xahiş etmişdilər. Engels İtaliyada yetişməkdə olan inqilabın burjua xarakterini qeyd edərək, bu inqilabda proletariatın fəal iştirakını tə`min etmək və onun sinfi müstəqilliyini qoruyub saxlamaq üçün sosialistlərin yeritməli olduqları taktikanı təsvir edir.

²⁷⁸ Liderləri F.Kavallotti olan Italiya radikallarını «*dönmə*» respublikaçılar adlandırırdılar. Xırda və orta burjuaziyanın mənafeyini güdən radikallar bir sıra hallarda sosialistlərlə razılığa gələrək demokratik mövqedə dururdular.

²⁷⁹ Söhbət 1848-ci il fevralın 24-də yaranan Fransa respublikası müvəqqəti hökumətində xırda burjuva demokraqlarından–Ledrü-Rollenin, Flokonun və xırda burjuva sosialisti Lui Blanın, habelə gizli inqilabi cəmiyyətin iştirakçısı olan mexanik Alberin iştirakından gedir.

²⁸⁰ «*Fransada və Almaniyada kəndli məsələsi*» əsəri aqrar məsələsinə dair marksizmin mühüm sənədidir. Engelsi bu əsəri yazmağa bilavasitə sövq edən səbəb, Folmarın və digər opportunistlərin 1894-cü ildə alman sosial-demokratiyasının Frankfurt qurultayında aqrar proqramı layihəsinin müzakirəsindən istifadə edərək kəndin qolçomaq ünsürlərinin və s. tədricən artıb sosializmə qovuşması kimi marksizmə zidd «*nəzəriyyəni*» yeritməyə cəhd göstərməsi olmuşdu. Bu məsələ barəsində mətbuatda çıxış etməyə Engelsi habelə öz proqramlarında (1892-ci il Marsel qurultayında qəbul edilmiş və 1894-cü il Nant qurultayında təkmilləşdirilmiş proqramda) marksizmdən uzaqlaşmış və opportunizmə güzəşt etmiş fransız sosialistlərinin səhvlərini düzəltməyə çalışması olmuşdu.

Engels bu əsərində tənqidlə yanaşı, kəndlilərin müxtəlif qruplarına münasibətdə proletariyatın siyasətinin əsaslarını izah edir və fəhlə sinfi ilə zəhmətkeş kəndlilərin ittifaqı ideyasını daha da inkişaf etdirir.

Engelsin aqrar məsələyə dair söylədiyi dərin ideyaları V.I.Lenin kəndin sosialistcəsinə yenidən qurulmasına dair özünün kooperativ planını işləyib hazırlarkən hərtərəfli inkişaf etdirmişdir.

²⁸¹ «*Sozialdemokrat*» («*Sosial-demokrat*»)—Almaniya Sosial demokrat partiyasının həftəlik qəzeti, 1894–1895-ci illərdə Berlində nəşr olunmuşdur.

Lafarqın Engels tərəfindən xatırladılan «*Kəndli mülkiyyəti və iqtisadi inkişaf*» məruzəsi 1894-cü il oktyabrın 18-də qəzetə əlavədə çap edilmişdir.

²⁸² Prussiya millətinin müqəddəs alman imperiyası deyərkən Engels alman millətinin (bax: 176-cı qeyd) orta əsr Müqəddəs Roma imperiyasının adını başqa şəkildə ifadə edir. Bu zaman o, qeyd edirdi ki, Prussiyanın başçılığı altında Almaniyanın birləşdirilməsi ilə bərabər alman torpaqları prussiyalaşdırılmışdır.

²⁸³ «*Über Land und Meer*» («*Quruda və suda*») alman həftəlik şəkilli jurnalı, 1858-ci ildən 1923-cü ilə qədər Ştutqartda çıxmışdır.

²⁸⁴ Marksa yazdığı 1877-ci il 30 oktyabr–6 noyabr tarixli məktubunda Blos 1877-ci il Qota qurultayında dürinqçilərin hərəkətini nəzərdə tutaraq soruşurdu ki, doğrudanmı Marks və Engels Almaniyaadakı partiya yoldaşlarına hiddətlənir. Blos Marksın və Engelsin mətbuatdakı çıxışlarını alman fəhlələrinin həmişə olduğundan daha artıq bir diqqətlə izlədiklərini qeyd edərək yazırdı ki, sosial-demokratların təşviqatçılıq fəaliyyəti sayəsində Marks və Engels özlərinin düşünə bildiklərindən daha populyar şəxsiyyətlər olmuşlar.

²⁸⁵ Ədalətlilər ittifaqının Nizamnaməsi nəzərdə tutulur. Kommunistlər ittifaqı Nizamnaməsinin tərtib edilməsində Marks və Engels fəal iştirak etmişdilər. Nizamnamə 1847-ci ilin iyununda Ittifaqın birinci konqresində işlənilib hazırlanmışdı. Ittifaq icmalarına müzakirəsindən sonra ikinci konqresdə Nizamnamə yenidən nəzərdən keçirildi və 1847-ci il dekabrın 8-də qəti təsdiq edildi (bax: K.Marks və F.Engels. Əsərləri. 2-ci nəşri, 4-cü cild, səh. 524–529).

²⁸⁶ «*Əmək cəngavərləri ordeni*»–Amerika fəhlələrinin təşkilatıdır, 1869-cu ildə Filadelfiyada yaradılmış və 1878-ci ilədək gizli cəmiyyət xarakteri daşımışdır; Orden əsasən ixtisassız fəhlələri, o cümlədən zənciləri birləşdirirdi; məqsədi kooperativlər yaratmaq və qarşılıqlı yardım təşkil etmək idi. Ordenin rəhbərləri əslində fəhlələrin siyasi mübarizədə iştirakını rədd edir və siniflərin əməkdaşlığı mövqeyində dururdu; 1886-cı ildə Ordenin rəhbərliyi ümummillə tətilə qarşı çıxaraq öz üzvlərinin bu tətildə iştirakını qadağan etdi; buna baxmayaraq Ordenin sırayı üzvləri üsyanda iştirak etdilər; bundan sonra Orden fəhlə kütlələri arasında öz nüfuzunu itirdi və 90-cı illərin sonuna doğru dağıldı.

²⁸⁷ Söhbət P.Bartın 1890-cı ildə Leypsiqdə çıxmış «*Die Geschichtsphilosophie Hegels und Hegelianer bis auf Marx und Hartmann*» («Marks və Hartman da daxil olmaqla Hegel və hegelçilərin tarixi fəlsəfəsi») kitabından gedir.

²⁸⁸ «*Deutsche Worte*» («Alman sözü»)–Avstriya iqtisadi və ictimai-siyasi jurnalı, 1881-ci ildən 1904-cü ilədək Vyanada çıxmışdır.

M.Virtin «Hegelə münasibətdə azgınlıq və müasir Almaniyada onun təqib edilməsi» məqaləsi jurnalın 1890-cı ildə çıxan 5-ci nömrəsində çap edilmişdi.

²⁸⁹ «*Berliner Volks-Tribüne*» («Berlin xalq tribunası»)–«gənclərin» yarıanarxist qrupuna yaxın olan həftəlik sosial-demokrat qəzeti; 1887-ci ildən 1892-ci ilədək çıxmışdır.

«Hər kəsə–əməyinin tam möhsulu» məsələsi üzrə müzakirənin materialları qəzetdə 1890-cı il iyunun 14-dən iyulun 12-dək çap edilmişdir.

²⁹⁰ Merinqin «Tarixi materializm haqqında» məqaləsi 1893-cü ildə onun «Lessinq haqqında əfsanə» kitabına əlavə şəklində dərc edilmişdi.

²⁹¹ N.F.Daniyelsonun «İslahatdan sonrakı ictimai təsərrüfatımızın oçerkləri» kitabı nəzərdə tutulur; kitab 1893-cü ildə S.-Peterburqda Nikolay–o təxəllüsü ilə çıxmışdır. Məktubda «Oçerklər» sözünü Engels rus dilində yazmışdır.

²⁹² «*Sozialrolitisches Zentralblatt*» («Mərkəzi sosial-siyasi qəzet»)–həftəlik sosial-demokrat qəzeti; 1892–1895-ci illərdə Berlində nəşr olunmuşdur. 1893-cü ildə çıxan 1-ci nömrəsində P.Struvenin «Rusiyada kapitalizmin inkişafının qiymətləndirilməsi» məqaləsi çap edilmişdi.

²⁹³ Bu məktub ilk dəfə ünvan göstərilmədən «Der Sozialistische Akademiker» («Sosialist alim») jurnalının 1895-ci ildə çıxan 20-ci №-də onun əməkdaşı Q.Ştarkenburq tərəfindən çap edilmişdi. Bununla əlaqədar olaraq əvvəlki nəşrlərdə Ştarkenburq ünvan sahibi kimi göstərilmişdir.

²⁹⁴ G.Gülixin «Geschichtliche Darstellung des Handels, der Gewerbe und des Ackerbaus der bedeutendsten handeltreibenden Staaten unserer Zeit» («Zəmanəmizin mühüm ticarət dövlətlərinin ticarət, sənaye və əkinçiliyinin tarixi təsviri») adlı çox cildli əsəri nəzərdə tutulur. Əsər : 1830–1845-ci illərdə Yenada çıxmışdır.

²⁹⁵ Söhbət V. Zombartın «Karl Marksın iqtisadi sisteminin tənqidinə dair» məqaləsindən gedir. Məqalə «Archiv für sociale Gesetzgebung und Statistik» («Sosial qanunçuluq və statistika məsələləri üzrə arxiv») jurnalının 1894-cü ildə çıxan VII cildində çap edilmişdir.

²⁹⁶ 1895-ci ilin mayında F.Engels ««Kapital»ın üçüncü cildinə əlavə»ni yazmışdır: «Dəyər qanunu və gəlir norması» və «Birja» (bax: K Marks və F.Engels. Əsərləri, 2-ci nəşri, 25-ci cild, I hissə, ssəh. 459–486).

ADLAR GÖSTƏRICISI

A

Avqust (eramızdan əvvəl 63-cü il–eramızın 14-cü ili)–Roma imperatoru (eramızdan əvvəl 27-ci il–eramızın 14-cü ili).

Aqassis (Agassiz), Lui Jan Rudolf (1807–1873)–İsveçrə zooloq və geoloqu, idealist fəlakətlər nəzəriyyəsinin və dünyanın ilahi tərəfindən yaradılması ideyasını təbliğ edirdi.

Albrext (Albrecht), Karl (1788–1844)–alman taciri; müxalifətçi «demaqoqlar» hərəkatında iştirak etdiyinə görə 6 il həbs cəzasına məhkum olunmuşdu. 1841-ci ildə İsveçrəyə köçmüşdü, orada Veytlinqin utopik kommunizminə yaxın olan ideyaları dini-mistik şəkildə təbliğ edirdi.

Aleksandr I (1777–1825)–Rusiya imperatoru (1801–1825).

Aleksandr II (1818–1881)–Rusiya imperatoru (1855–1881).

Aleksandr Makedoniyalı (eramızdan əvvəl 356–323)–qədim dünyanın məşhur sərkərdəsi və dövlət xadimi.

Ammian Martsellin (təx. 332–təx. 400)–Roma tarixcisi, «Tarix» əsərinin müəllifi.

Anakreont (eramızdan əvvəl VI əsrin ikinci yarısı)–qədim yunan lirik şairi.

Anaksaqor Klazomenli (eramızdan əvvəl təx. 500–428)–qədim yunan materialist filosofu.

Anaksandrid (eramızdan əvvəl VI əsr)–eramızdan əvvəl 560-cı ildən hökmranlıq edən Sparta padşahı, Aristonla birlikdə hökmranlıq etmişdir.

Appian (I əsrin sonu–II əsrin 70-ci illəri)–qədim Roma tarixcisi.

Appi Klavdi (eramızdan əvvəl təx. 448-ci ildə vəfat etmişdir)–Roma dövlət xadimi, 12 cədvəl qanunlarını verən detsemvirlər komissiyasının üzvlərindən biri.

Aristid (eramızdan əvvəl təx. 540–467)–qədim yunan siyasi xadimi və sərkərdəsi.

Ariston (eramızdan əvvəl VI əsr)–Sparta padşahı (eramızdan əvvəl 574–520), Anaksandridlə birlikdə hökmranlıq etmişdir.

Aristotel (eramızdan əvvəl 384–322)–qədim dövrün böyük mütəfəkkiri; fəlsəfədə materializm ilə idealizm arasında tərəddüd edirdi; quldarlar sinfinin ideoloqu.

Aristofan (eramızdan əvvəl təx. 446–təx. 385)–məşhur qədim yunan dramaturqu, siyasi komediyalar müəllifi.

Arkrayt (Arkwright), Riçard (1732–1792)–İngiltərzdə sahibkar, İngiltərədə özgələri tərəfindən edilən bir sıra ixtiraların patentlərini mənimsəmişdir.

Arndt (Arndt), Ernsts Morits (1769–1860)–alman yazıçısı, tarixçi və filoloqu; millətçiliyə meyl göstərirdi.

Artakserks–Əhəmənilər sülaləsindən üç qədim İran şahının adı.

Auqustenborqski, Fridrix (Frederik) (1829–1880)–Şlezviq-Qolşteyn-Zondenburq–Auqustenborqski prinsi, 1863-cü ildən Fridrix VIII adı ilə Şlezviq-Qolşteyn hersoqu.

Auer (Auer), Iqnas (1846–1907)–alman sosial-demokratı, sosial-demokrat partiyasının rəhbərlərindən biri, dəfələrlə reyxsstaqa deputat seçilmişdir; sonralar reformizm mövqeyinə keçmişdir.

B

Baböf (Babeuf), Qrakx (əsl adı Fransua Noeldir) (1760–1797)–Fransa inqilabçısı, utopik bərabərçilik kommunizminin görkəmli nümayəndəsi, «bərabərlər» qəsdinin təşkilatçısı.

Bayi (Bailly). Jan Silven (1736–1793)–XVIII əsrin axırlarında olmuş Fransa burjua inqilabının xadimi, liberal konstitusiyaçı burjuaziyanın rəhbərlərindən biri.

Baklend (Buckland), Uilyam (1784–1856)–ingilis geoloqu və keşişi, öz əsərlərində geoloji məlumatları bibliya əfsanələri ilə əlaqələndirməyə çalışırdı.

Bakunin, Mixail Aleksandroviç (1814–1876)–rus demokrati, publisisti, Almaniyada 1848–1849-cu illər inqilabının iştirakçısı; anarxizmin ideoloqlarından biri, I Internasionalda marksizmin qatı düşməni kimi çıxış edirdi; 1872-ci ildə Haaqa konqresində təfriqəçilik fəaliyyəti üstündə I Internasionaldan xaric edilmişdi.

Banq (Bang), Anton Kristian (1840–1913)–Norveç teoloqu, Skandinaviya mifologiyasına və Norveçdə xristianlıq tarixinə dair əsərlərin müəllifi.

Bankroft (Bancroft), Hübert Hau (1832–1918)–Amerika burjua tarixçisi, tarix və etnoqrafiyaya dair bir sıra əsərlərin müəllifi.

Barbes (Barbec), Arman (1809–1870)–fransız inqilabçısı, xırda burjua demokrati; 1848-ci il inqilabının fəal xadimi; 1848-ci il 15 may hadisələrində iştirak etdiyinə görə ömürlük həbs cəzasına məhkum edilmiş, 1854-cü ildə amnistiyaya düşmüşdür.

Bart (Barth), Paul (1858–1922)–alman burjua filosofu və sosioloqu, Leypsiq universitetinin müəllimi.

Bauer (Bauer), Bruno (1809–1882)–alman idealist filosofu, görkəmli gənc hegelçilərdən biri, burjua radikalı; 1866-cı ildən sonra nasional-liberal.

Bauer (Bauer), Henrix–alman fəhlə hərəkatının görkəmli xadimi, Ədalətlilər ittifaqının rəhbərlərindən biri, Kommunistlər ittifaqı Mərkəzi komitəsinin üzvü; 1851-ci ildə Avstraliyaya mühacirət etmişdir.

Baxofen (Bachofen), Iohann Yakob (1815–1887)–görkəmli İsveçrə tarixçisi və Hüquqşünası, «Ana hüququ» əsərinin müəllifi.

Bebel (Bebel), Avqust (1840–1913)–beynəlxalq və alman fəhlə hərəkatının görkəmli xadimi, 1867-ci ildən Alman fəhlə cəmiyyətləri ittifaqının rəhbəri, I Internasionalın üzvü, 1867-ci ildən reyxstaqın deputatı, alman sosial-demokratiyasının banilərindən və rəhbərlərindən biri, Marks və Engelsin dostu və silahdaşı; II Internasionalın xadimi.

Beda Mö`təbər (təx. 673–735)–ingilis-sakson alim-keşişi, tarixçi

Beyl (Bayle), Pyer (1647–1706)–fransız skeptik filosofu.

Bek (Beck), Aleksandr–alman dərzişi, Ədalətlilər ittifaqının üzvü, 1846-cı ildə İttifaqın işi ilə əlaqədar olaraq həbsə alınmışdı; kommunistlərin Köln mühakiməsində şahid idi (1852).

Bekker (Becker), Avqust (1814–1871)–alman publisisti, İsveçrədə Ədalətlilər ittifaqının üzvü, Veytlinqin tərəfdarı; Almaniya 1848–1849-cu illər inqilabının iştirakçısı; 50-ci illərin əvvəllərində ABŞ-a mühacirət etmiş, orada demokratik qəzetlərdə əməkdaşlıq etmişdir.

Bekker (Becker), Bernhard (1826–1891)–alman publisisti və tarixcisi, lassalçı, sonralar eyzenaxlılara qoşulmuşdu.

Bekker (Becker), Vilhelm Adolf (1796–1846)–alman tarixcisi, qədim tarixə dair əsərlərin müəllifi.

Bekker (Becker), German Henrix (1820–1885)–alman hüquqşünası və publisisti, 1850-ci ildən Kommunistlər ittifaqının üzvü, kommunistlərin Köln mühakiməsində (1852) müttəhimlərdən biri; sonralar nasional-liberal.

Bekon (Bacon), Frensis, baron Verulamski (1561–1626)–məşhur ingilis filosofu, ingilis materializminin banisi.

Benedetti (Benedetti), Vensan (1817–1900)–fransız diplomatı, 1864–1870-ci illərdə Berlində səfir.

Ber (Baer), Karl Erist (Karl Maksimoviç) (1792–1876)–görkəmli rus təbiətşünası, embriologiyanın banisi, Almaniya və Rusiyada işləmişdir.

Berends (Berends), Yulius (1817-ci ildə anadan olmuşdur)–Berlində mətbəə sahibi, xırda burjua demokrati; 1848-ci ildə Prussiya Milli məclisinin deputatı, sol cinaha mənsub idi.

Bernşteyn (Bernstein), Eduard (1850–1932)–alman sosial-demokratı, publisist «Sozialdemokrat» qəzetinin redaktoru (1881–1890); 1889 və 1893-cü illərdə beynəlxalq sosialist fəhlə konqreslərinin nümayəndəsi; Engelsin vəfatından sonra reformist mövqeyindən marksizmi açıqca tənqid edirdi.

Bertlo (Berthelot), Pyer Ejen Marselen (1827–1907)–məşhur fransız kimyaçısı, burjua siyasi xadimi.

Bir (Byr), Robert (*Bayer* Karl Robertin ədəbi təxəllüsü) (1835–1902)–alman romançı-yazıçısı.

Bismark (Bismarck), Otto, knyaz (1815–1898)–Prussiya və Almaniya dövlət xadimi və diplomatı, Prussiya yunkerlərinin nümayəndəsi; Prussiya nazir-prezidenti (1862–1871), Almaniya imperiyasının kansleri (1871–1890).

Blan (Blanc), Lui (1811–1882)–fransız xırda burjua sosialisti, tarixçi; 1848-ci ildə müvəqqəti hökumətin üzvü və Lüksemburq komissiyasının sədri; 1848-ci ilin avqustundan Londonda xırda burjua mühacirlərinin rəhbərlərindən biri.

Blanki (Blanqui), Lui Ogüst (1805–1881)–fransız inqilabçısı, utopist-kommunist, 1848-ci il inqilabı dövründə Fransada demokrat hərəkatın və proletar hərəkatının ifrat sol cinahında dururdu, dəfələrlə həbs cəzasına məhkum edilmişdi.

Bleyxröder (Bleichröder), Herson (1822–1893)–alman maliyyəçisi, Bismarkın şəxsi bankiri, maliyyə işlərində onun qeyri-rəsmi məşvərətçisi və müxtəlif möhtəkirlik fırılداqlarında vasitəçisi.

Blos (Blos), Vilhelm (1849–1927)–alman sosial-demokratı, jurnalist və tarixçisi; 1872–1874-cü illərdə «Volksstaat»ın redaktorlarından biri, reyxstaqın üzvü, birinci dünya müharibəsi illərində sosialşovinist.

Blox (Bloch), Yozef–«Sozialistische Monatshefte» jurnalının redaktoru.

Bolinqbrok (Bolingbroke), Henri (1678–1751)–ingilis deist filosofu və siyasi xadimi, torilər partiyasının liderlərindən biri.

Bonapart (Bonaparte), Napoleon Jozef Şarl Pol (1822–1891)–Jerom Bonapartın oğlu, Lui Bonapartın əmisi oğlu, İkinci respublika vaxtında Müəssislər məclisinin və Qanunvericilik məclisinin deputatı.

Bonye (Bonnier), Şarl (1863-cü ildə anadan olmuşdur)–fransız sosialisti, jurnalist.

Borgius (Borgius), Volter (1870–1928-dən sonra).

Born (Born), Stefan (əsl adı Simon *Buttermilxdir*) (1824–1898)–alman fəhləsi, Kommunistlər ittifaqının üzvü, Almaniya 1848–1849-cu illər inqilabı zamanı alman fəhlə hərəkatında reformizmin ilk nümayəndələrindən biri kimi çıxış edirdi.

Bornştadt (Bronstedt), Adalbert (1808–1851)–alman xırda burjua demokratı; «Deutsche-Brüsseler Zeitung»un (1847–3848) banisi və redaktoru, Kommunistlər ittifaqının üzvü, 1848-ci ilin martında Ittifaqdan xaric edilmişdir; Parisdə alman mühacirlərindən olan könüllü legionun təşkilatçılarından biri, 1848-ci ilin aprelində Baden üsyanında iştirak etmişdir.

Böme (Böhme), Yakob (1575–1624)–alman sənətkarı, filosof-mistik.

Böniqk (Boenigk), Otto, baron *fon*–alman ictimai xadimi, Breslavl universitetində sosializm haqqında mühazirələr oxuyurdu.

Börns (Burns), Con (1858–1943)–ingilis fəhlə hərəkatı xadimi, 80-ci illərdə yeni tred-yunionun liderlərindən biri, 90-cı illərdə liberal tred-yunionizm mövqeyinə keçmişdi, sosialist hərəkatı əleyhinə çıxış edirdi.

Börnşteyn (Börnstein), Arnold Bernhard Karl (1808–1849)–alman xırda burjua demokratı, Parisdə alman mühacirlərinin könüllü legionunun rəhbərlərindən biri, 1848-ci ilin aprelində Baden üsyanının iştirakçısı.

Brayt (Bright), Con (1811–1889)–ingilis fabrikcisi, fritreder, taxıl qanunları əleyhinə cəmiyyətin banilərindən biri; 60-cı illərin axırlarından etibarən liberallar partiyasının liderlərindən biri; liberal hökumətlərində bir sıra nazir vəzifələri daşımışdır.

Brakke (Bracke), Vilhelm (1842–1880)–alman sosial-demokratı, Sosial-demokrat fəhlə partiyasının (eyzenaxlılar) banilərindən (1869) və rəhbərlərindən biri, Marksa və Engelsə yaxın olmuş, lassaçılığa qarşı mübarizə etmişdir.

Braun (Braun), Henrix (1854–1927)–alman sosial-demokratı, reformist, jurnalist, bir sıra qəzet və jurnalların redaktoru.

Brentano (Brentano), Luyo (1844–1931)–alman vulqar burjua iqtisadçısı, kateder-sosializmin başlıca nümayəndələrindən biri.

Brodhörst (Broahurst), Henri (1840–1911)–ingilis siyasi xadimi, tred-yunirilərin liderlərindən biri, reformist, tred-yunionlar Konqresi Parlament komitəsinin katibi (1875–1890), liberal partiyasından parlamentin üzvü.

Bruno (Bruno), Cordan (1548–1600)–böyük italyan mütəfəkkiri, materialist və ateist; öz ideyalarından imtina etmədiyinə görə inkvizisiya tərəfindən yandırılmışdır.

Buqqe (Bugge), Elzeus Sofus (1833–1907)–Norveç filoloqu, qədim Skandinaviya ədəbiyyatına və mifologiyasına dair tədqiqatların müəllifi.

Bujar (Bougeart), Alfred (1815–1882)–fransız publisisti, XVIII əsrin axırlarında olmuş Fransa burjua inqilabı tarixinə dair bir sıra əsərlərin müəllifi.

Burbaki (Bourbaki), Şarl (1816–1897)–fransız generalı, 1870–1871-ci illər Fransa–Prussiya müharibəsi zamanında qvardiyanın komandanı, sonralar 18-ci korpusun və Şərq ordusunun komandiri olmuşdur.

Burbonlar–Fransada kral sülaləsi (1589–1792, 1814–1815 və 1815–1830).

Bürqers (Burgers), Henrix (1820–1878)–alman radikal publisisti, «Rheinische Zeitung»un (1842–1843) əməkdaşı, «Neue Rheinische Zeitung»un redaktorlarından biri; 1850-ci ildən Kommunistlər ittifaqı Mərkəzi komitəsinin üzvü, kommunistlərin Köln mühakiməsində (1852) müttəhimlərdən biri; sonralar progressist.

Büxner (Büchner), Georq (1813–1837)–alman yazıçısı, inqilabçı demokrat, 1834-cü ildə Hisəndə gizli inqilabi insan hüquqları Cəmiyyətinin təşkilatçılarından biri, Hessen kəndlilərinə müraciətin müəllifi, bu müraciət «Komalara sülh, saraylara hərbi» şüarı altında buraxılmışdı.

Büxner (Büchner), Lüdvik (1824–1899)–alman burjua fizioloqu və filosofu, vulqar materializmin nümayəndəsi.

Büşe (Buche), Filipp (1796–1865)–fransız siyasi xadimi və tarixçisi, burjua respublikaçısı, xristian sosializminin ideoloqlarından biri.

V

Vaqner (Wagner), Rixard (1813–1883)–dahi alman bəstəkarı.

Vayts (Waitz), Georq (1813–1886)–alman burjua tarixçisi, Almaniyanın orta əsrlər tarixinə dair bir sıra əsərlərin müəllifi.

Vaksmut (Wachsmuth), Ernst Vilhelm Qotlib (1784–1866)–alman burjua tarixçisi, antik dövrə və Avropa tarixinə dair bir sıra əsərlərin müəllifi.

Valderzeye (Waldersee), Fridrix Qustav, qraf (1795–1864)–Prussiya generalı və hərbi yazıçısı, hərbi nazir (1854–1858).

Vanderbiltlər—Amerikada iri maliyyə və sənaye magnatları sülaləsi.

Var (Publi Kvintili Var) (eramızdan əvvəl təx. 53-cü il—eramızın 9-cu ili)—Roma siyasi xadimi və sərkərdəsi, Germaniya əyalətinin hökmdarı (eramızın 7–9-cu ili), german tayfalarının üsyanı zamanı Tevtoburq meşəsində döyüşdə həlak olmuşdur.

Veytlinq (Wietling), Vilhelm (1808–1871)—Almaniya fəhlə hərəkatının meydana gəldiyi dövrdə bu hərəkatın görkəmli xadimi, utopik bərabərçilik kommunizminin nəzəriyyəçilərindən biri.

Veleda (I əsr)—germanların brukterlər tayfasından olan kahin və peyğəmbər qadın, Roma hökmranlığına qarşı üsyanın fəal iştirakçısı (69–70 və ya 69–71).

Vellinqton (Wellington), Artur *Uelsli*, hersoq (1769–1852)—ingilis sərkərdəsi və dövlət xadimi, tori; baş nazir (1828–1830), xarici işlər naziri (1834–1835); 1808–1814 və 1815-ci illərdə Napoleon Fransasına qarşı muharibələrdə qoşun komandanı olmuşdur.

Velker (Welcker), Karl Teodor (1790–1869)—alman hüquqçusu, 1848–1849-cu illərdə Frankfurt Milli məclisinin deputatı, sağ mərkəzə mənsub idi.

Venedey (Venedey), Yakob. (1805–1871)—alman radikal publisisti, 1848–1849-cu illərdə Frankfurt Milli məclisinin deputatı, sol cinaha mənsub idi; sonralar liberal.

Vermut (Vermuth)—Hannoverdə polis direktoru, kommunistlərin Köln mühakiməsində (1852) şahid; Ştiberlə birlikdə «On doqquzuncu əsrdə kommunist qəsdləri» kitabını tərtib etmişdir.

Vestermark (Westermarck), Edvard Aleksandr (1862–1939)—fin burjua etnoqrafı və sosioloqu.

Vestfalen (Westphalen), Ferdinand *fon* (1799–1876)—Prussiya dövlət xadimi, daxili işlər naziri (1850–1858), irticaçı; Jenni Marksın ögey qardaşı.

Viktorşa (1819–1901)—ingilis kralnçası (1837–1901).

Villix (Willich), Avqust, (1810–1878)—Prussiya zabiti, Kommunistlər ittifaqının üzvü, 1849-cu il Baden-Pfalts üsyanının iştirakçısı; 1850-ci ildə Kommunistlər ittifaqından ayrılan təriqətçi-fitnəkar fraksiyanın liderlərindən biri; 1853-cü ildə ABŞ-a mühacirət etmiş, şimallıların tərəfində Vətəndaş müharibəsinin iştirakçısı olmuşdur.

Vilhelm / (1797–1888)—Prussiya prinsi, prins-naibi (1858–1861), Prussiya kralı (1861–1888) və Almaniya imperatoru (1871–1888).

Vilhelm III (1817–1890)—Niderland kralı (1849–1890).

Virt (Wirth), Morits (1849–1906-cı ildən sonra vəfat etmişdir)—alman publisisti, iqtisadçı.

Virxov (Wirchow), Rudolf (1821–1902)—məşhur alman təbiətşünası və burjua siyasi xadimi; darvinizmin əleyhdarı.

Volter (Voltaire), Fransua Mari (əsl фами́лиyası *Arue*) (1694–1778)—görkəmli fransız maarifcisi, deist-filosof, satirik yazıçı, tarixçi.

Volf (Wolff), Vilhelm (1809–1864)—alman proletar inqilabçısı, 1848-ci ilin martından etibarən Kommunistlər ittifaqı Mərkəzi komitənin üzvü, 1848–1849-cu

illərdə «Neue Rheinische Zeitung»un redaktorlarından biri, Frankfurt Milli məclisinin deputatı, Marks və Engelsin dostu və silahdaşı.

Volf (Wolff), Kaspar Fridrix (1733–1794)–görkəmli təbiətşünas, orqanizmlərin inkişafı haqqında təlimin bəndlərindən biri; Almaniyada və Rusiyada işləmişdir.

Volf (Wolff), Xristian (1679–1754)–alman idealist filosofu, metafizik.

Volfram fon Eşenbax (təx. 1170–təx. 1220)–orta əsr alman şairi.

Q

Qay (II əsr)–Roma hüquqçusu, Roma hüququnu sistemə salan görkəmli şəxsiyyət.

Qalle (Galle), Iohann Qotfrid (1812–1910)–alman astronomu, 1846-cı ildə Leveryenin hesablaması əsasında Neptun planetini kəşf etmişdir.

Qaribaldi (Garibaldi), Cüzeppe (1807–1882)–İtaliya inqilabçısı, demokrat, İtaliya milli azadlıq hərəkatının başçısı.

Qeyb (Geib), Avqust (1842–1879)–alman sosial-demokratı. Hamburqda kitab taciri; Ümumi alman fəhlə ittifaqının üzvü; Eyzenax qurultayının (1869) iştirakçısı, Sosial-demokrat fəhlə partiyasının banilərindən biri, partiyanın xəzinədarı (1872–1878), reyxstaqın üzvü (1874–1877).

Qladston (Gladstone), Robert (1811–1872)–ingilis taciri, burjua filantropu, Uilyam Qladstonun əmisi oğlu.

Qladston (Gladstone), Uilyam Yuart (1809–1898)–ingilis dövlət xadimi, XIX əsrin ikinci yarısında liberallar partiyasının liderlərindən biri; xəzinə kansleri (maliyyə naziri) (1852–1855 və 1859–1866) və baş nazir (1868–1874, 1880–1885, 1886, 1892–1894).

Qovone (Govone), Cüzeppe (1825–1872)–İtaliya generalı və dövlət xadimi, 1866-cı ilin aprelində Bismarkla danışıq aparmışdır, hərbi nazir (1869–1870).

Qoldenberq, Iosif Petroviç (ləqəbi *Meşkovski*) (1873–1922)–rus sosial-demokratı, 1890-cı ildən xaricdə oxumuşdur, 1903-cü ildən bolşevik; birinci dünya müharibəsi dövründə müdafiəçilərə qoşulmuş, 1920-ci ildə yenidən bolşevik partiyasına daxil olmuşdur.

Qriqori Turlu (Georgi Floreksi) (təx. 540–təx. 594)–xristian keşişi, ilahiyyatçı və tarixçi, 573-cü ildən Tur yepiskopu olmuşdur; «Franklar tarixi»nin və «Mö`cüzələr haqqında yeddi kitab» əsərinin müəllifi.

Qrimm (Grimm), Yakob (1785–1863)–görkəmli alman filoloqu və mədəniyyət tarixçisi, alman dili, hüququ, mifologiyası və ədəbiyyatı tarixinə dair bir sıra əsərlərin müəllifi.

Qrov (Grove), Uilyam Robert (1811–1896)–ingilis fizikşünası və hüquqçusu.

Qrot (Grote), Corc (1794–1871)–ingilis burjua tarixçisi, çox cildli «Yunanıstan tarixi» əsərinin müəllifi.

Qrün (Grün), Karl (1817–1887)–alman xırda burjua publisisti, 40-cı illərin ortalarında «həqiqi sosializm»in başlıca nümayəndələrindən biri.

Quld (Gould), Cey (1836–1892)–Amerika milyonçusu, dəmir yol sahibkarı və maliyyəçi.

D

Dalton (Dalton), Con (1766–1844)–görkəmli ingilis kimyaçısı və fizikşünası, kimyada atomistika ideyalarını inkişaf etdirirdi.

Daniyels (Daniels), Roland (1819–1855)–alman həkimi, Kommunistlər ittifaqının üzvü; kommunistlərin Köln muhakiməsində (1852) müttəhimlərdən biri, dialektik materializmi təbiətşünaslığa tətbiq etmək sahəsində ilk təşəbbüslərdən birini etmişdir. Marks və Engelsin dostu.

Daniyelson Nikolay Fransoviç (təxəllüsü *Nikolay-on*) (1844–1918)–rus iqtisadçı-yazıçısı, 80–90-cı illər xalqçılığının ideoloqlarından biri; K.Marksın «Kapital» əsərini ruscaya tərcümə etmişdir; Marks və Engelslə məktublaşırdı.

Dante Aliqyeri (Dante Alighieri) (1265–1321)–böyük italyan şairi.

Darvin (Darwin), Çarlz Robert (1809–1882)–dahi ingilis təbiətşünası, elmi təkamül biologiyasının banisi.

Dekart (Descartes), Rene (1596–1650)–görkəmli fransız dualist filosofu, riyaziyyatçı və təbiətşünas.

Demokrit (eramızdan əvvəl təx. 460–təx. 370)–qədim Yunanıstanın böyük materialist filosofu, atomist nəzəriyyəsinin banilərindən biri.

Demosfen (eramızdan əvvəl 384–322)–qədim Yunanıstanın görkəmli natiqi və siyasi xadimi.

Depre (Deprez), Marsel (1843–1918)–fransız fizikşünası və elektrotexniki, elektrik cərəyanını uzaq məsafəyə vermək məsələsi üzərində çalışmışdır.

Didro (Diderot), Deni (1713–1784)–görkəmli fransız filosofu, mexanistik materializmin nümayəndəsi, ateist, fransız inqilabi burjuaziyasının ideoloqlarından biri, maarifçi, ensiklopedistlərin başçısı.

Dizraeli (Disraeli), Bencamin, qraf *Bikonsfild* (1804–1881)–ingilis dövlət xadimi və yazıçısı, tori, mühafizəkarlar partiyasının lideri, baş nazir (1868 və 1874–1880).

Dikearx (eramızdan əvvəl IV əsr)–yunan alimi, Aristotelin şagirdi, tarixə, siyasətə, fəlsəfəyə, coğrafiyaya dair və s. bir sıra əsərlərin müəllifi.

Dioken Laersi (III əsr)–qədim yunan fəlsəfə tarixçisi, qədim filosoflar haqqında ətraflı kompilyasiya tərtib etmişdir.

Diodor Siciliyalı. (eramızdan əvvəl təx. 80–29)–qədim yunan tarixçisi, ümumdünya tarixinə dair «Tarixi kitabxana» əsərinin müəllifi.

Dionisi Halikarnaslı (eramızdan əvvəl I əsr–eramızın I əsri)–qədim yunan tarixçisi və ritoru, «Qədim Roma tarixi» əsərinin müəllifi.

Dits (Dietz) Iohan Henrix Vilhelm (1843–1922)–alman sosial-demokratı; sosial-demokrat nəşriyyatının banisi; 1881-ci ildən reyxstaqın deputatı.

Ditsgen (Dietzgen), Iosif (1828–1888)–alman sosial-demokratı, fəlsəfəni müstəqil öyrənmiş, müstəqil surətdə dialektik materializmin əsaslarına gəlib çıxmışdır; ixtisasına görə dabbağ fəhlə.

Doduell (Dodwell), Henri (1784-cü ildə vəfat etmişdir)–ingilis materialist filosofu.

Dolleşall (Dolleschall), Lorents (1790-cı ildə anadan olmuşdur)—Kölnə polis məmuru (1819–1847); «Rheinische Zeitung»un senzoru.

Dreyper (Draper), Con Uilyam (1811–1882)—Amerika təbiətşünası və tarixcisi.

Dunker (Duncker), Frans (1822–1888)—alman burjua siyasi xadimi və naşiri.

Duns Skot (Duns Scotus), Iohann (təx. 1265–1308)—orta əsr filosofu, sxolastik, orta əsrlərdə materializmin ilk ifadəsi olan nominalizmin nümayəndəsi; «Oksford əsəri» adlı sanballı əsərin müəllifi.

Dürer (Dürer), Albrect (1471–1528)—İntibah dövrünün böyük alman rəssamı.

Dürinq (Dühring), Yevgeni Karl (1833–1921)—alman eklektik-filosofu və vulqar iqtisadçısı, mürəccə xırda burjua sosializminin nümayəndəsi; fəlsəfədə idealizmi, vulqar materializmi və pozitivizmi birləşdirirdi, metafizik idi; 1863–1877-ci illərdə Berlin universitetində privat-dosent olmuşdur.

Düro de La Mal (Dureau de La Malle) Adolf Jül Sezar Ogüst (1777–1857)—fransız şairi və tarixcisi.

E

Everbek (Ewerbeck), Avqust German (1816–1860)—alman həkimi və ədəbiyyatçısı, Ədalətlilər ittifaqı Paris təşkilatının rəhbəri, sonralar Kommunistlər ittifaqının üzvü, 1850-ci ildə bu ittifaqdan çıxmışdır.

Evklid (eramızdan əvvəl IV əsrin sonu—III əsrin əvvəli)—Qədim Yunanistanın görkəmli riyaziyyatçısı.

Ekkarius (Eccarius), Iohann Georq (1818–1889)—alman dərzi-fəhləsi, beynəlxalq fəhlə hərəkatının görkəmli xadimi, Ədalətlilər ittifaqının, sonralar Kommunistlər ittifaqının üzvü, I Internasional Baş Şurasının üzvü, sonralar ingilis tred-yunionlar hərəkatının iştirakçısı.

Elsner (Elsner), Karl Fridrix Morits (1809–1894)—Sileziya publisisti və siyasi xadimi, radikal; 1848-ci ildə Prussiya Milli məclisinin deputatı, sol cinaha mənsub idi; 50-ci illərdə «Neue Oder-Zeitung»un redaktorlarından biri.

Engels (Engels), Fridrix (1820–1895) (tərcümeyi halına dair məlumat).

Epikür (eramızdan əvvəl təx. 341–təx. 270)—Qədim Yunanistanın görkəmli materialist filosofu, ateisti.

Erhardt (Erhardt), Iohann Lüdviq Albert (təx. 1820-ci ildə anadan olmuşdur)—alman ticarət qulluqçusu, Kommunistlər ittifaqının üzvü, kommunistlərin Köln muhakiməsində (1852) müttəhimlərdən biri.

Espinas (Espinas), Alfred Viktor (1844–1922)—fransız burjua filosofu və sosioloqu, təkamül nəzəriyyəsinin tərəfdarı.

Esxil (eramızdan əvvəl 525–456)—Qədim Yunanistanın görkəmli dramaturqu, klassik faciələr müəllifi.

Eşenbax—bax; *Volfram fok Eşenbax*.

J

Jiro-Tölon (Giraud-Teulon), Aleksis (1839-cu ildə anadan olmuşdur)–Cenevrədə tarix professoru, ibtidai cəmiyyət tarixinə dair bir sıra əsərlərin müəllifi.

Z

Zasuliç, Vera Ivanovna (1851–1919)–Rusiyada xalqçılıq, sonralar sosial-demokrat hərəkatının fəal xadimi, «Əmək azadlığı» qrupunun banilərindən biri; sonralar menşevizm mövqelərində dururdu.

Zeydlits (Zeidlitz), Georq–alman təbiətşünası, darvinçi, «Darvin nəvəriyyəsi» kitabının müəllifi.

Zibel (Sybel), Henrix fon (1817–1895)–alman burjua tarixcisi və siyasi xadimi, 1867-ci ildən nasional-liberal.

Zikkingen (Sickingen), Frans fon (1481–1523)–Reformasıyaya qoşulmuş alman cəngavəri; 1522–1523-cü illərdə cəngavər üsyanının başçısı.

Zombart (Sombart), Vaqner (1863–1941)–alman vulqar burjua iqtisadçısı; fəaliyyətinin başlanğıcında kateder-sosialist, sonralar alman imperializminin ideoloqu; ömrünün son illərində faşizm mövqeyinə keçmişdir.

Zötber (Soetbeer), Georq Adolf (1814–1892)–alman burjua iqtisadçısı və statistiki.

Zukenheym (Sougenheim), Samuel (1811–1877)–alman burjua tarixcisi.

I

Im Turn (im Thurn), Everard Ferdinand (1852–1932)–ingilis müstəmləkə mə'muru, səyyah və antropoloq.

Iohann (ədəbi təxəllüsü *Filalet*) (1801–1873)–Saksoniya kralı (1854–1873)–Dantenin əsərlərinin tərcüməçisi.

Iosif II (1741–1790)–Müqəddəs Roma imperiyası deyilən imperiyanın imperatoru (1765–1790).

Irminon (Irminon) (826-cı ilə yaxın vəfat etmişdir)–Sen-Jermen-de-Pre monastırının abbatı (812–817).

Irod (eramızdan əvvəl 73–4)–İudeya padşahı (eramızdan əvvəl 40–4).

Y

Yakobi (Jacobi), Abraam (1830–1919)–alman həkimi, Kommunistlər ittifaqının üzvü, kommunistlərin Köln mühakiməsində (1852) müttəhimlərdən biri; 1853-cü ildə İngiltərəyə, sonra ABŞ-a mühacirət etmiş, orada mətbuat vasitəsi ilə marksizm ideyalarının təbliğində iştirak etmişdir; şimallıların tərəfində Vətəndaş müharibəsinin iştirakçısı olmuşdur; bir sıra tibb müəssisələrinin professoru və prezidenti, tibbə dair bir sıra əsərlərin müəllifi.

Yaroslav Mudrı (978–1054)–böyük Kiyev knyazı (1019–1054).

Yevrinio (eramızdan əvvəl təx. 480–təx. 406)–görməli qədim yunan dramaturqu, klassik faciələr müəllifi.

Yulilər–Roma patrisilər qəbiləsi.

Yum (Hume), David (1711–1776)–ingilis filosofu, subyektiv idealist, aqnostik; burjua tarixcisi və iqtisadçısı.

K

Kavallotti (Cavallotti), Feliçe (1842–2898)–İtaliya siyasi xadimi və publisisti, İtaliyada milli azadlıq hərəkatının iştirakçısı, burjua radikallarının lideri.

Kavur (Cavour), Kamillo Benzo, qraf (1810–1861)–İtaliya dövlət xadimi, Sardinia hökumətinin başçısı (1852–1859 və 1860–1861), III Napoleonun köməyini nəzərdə tutaraq Savoya sülaləsinin başçılığı ilə İtaliyanı «yuxarıdan» birləşdirmək siyasəti yeridirdi; 1861-ci ildə birinci ümumitaliya hökumətinə başçılıq etmişdir.

Kalvin (Calvin), Jan (1509–1564)–Reformasiyanın görkəmli xadimi, ibtidai kapital yığıcı dövründə burjuazianın mənafeyini ifadə edən protestantizm cərəyanlarından biri olan kalvinizmin banisi.

Kamphauzen (Camphausen), Lüdolf (1803–1890)–alman bankiri, Reyn liberal-burjuaziyasının liderlərindən biri; 1848-ci ilin mart–iyununda Prussianın nazir-prezidenti.

Kanits (Kanitz), Qans Vilhelm Aleksandr, qraf (1841–1913)–alman siyasi xadimi, mühafizəkarlar partiyasının liderlərindən biri, Prussiya landtaqının və Almaniya reyxstaqının deputatı.

Kant (Kant), Immanuil (1724–1804)–klassik alman fəlsəfəsinin banisi, idealist.

Kapriivi (Caprivi), Leo, qraf (1831–1899)–Almaniyada dövlət xadimi və hərbi xadim, general, Almaniya imperiyasının kansleri (1890–1894).

Karl, hertshersoq–bax: *Karl Lüdviq Iohann*.

Karl I (1600–1649)–ingilis kralı (1625–1649), XVII əsr ingilis burjua inqilabı zamanı e`dam edilmişdir.

Karl Böyük (təx. 742–814)–frank kralı (768–800) və imperatoru (800–814).

Karl Lüdviq Iohann (1771–1847)–Avstriya hertshersoqu, feldmarşal, Fransa ilə müharibələrdə baş komandan (1796, 1799, 1805 və 1809); hərbi nazir (1805–1809).

Karl Cəsur (1433–1477)–Burqundiya hersoqu (1467–1477).

Karleyl (Carlyle), Tomas (1795–1881)–ingilis yazıçısı, tarixçi, qəhrəmanlara pərəstişkarlığı təbliğ edən idealist filosof, irticaçı romantizm mövqeyindən ingilis burjuaziyasını tənqid etmişdir; torilər partiyasına qoşulmuşdur; 1848-ci ildən sonra irticaçı.

Karno (Carnot), Nikola Leonar Sadi (1796–1832)–fransız mühəndisi və fizikşünası, termodinamikanın banilərindən biri.

Kartrayt (Cartwright), Edmund (1743–1823)–məşhur ingilis ixtiraçısı.

Kauard (Coward), Uilyam (təx. 1656–1725)–ingilis həkimi, materialist filosofu.

Kautski (Kautsky), Karl (1854–1938)–alman sosial-demokratı, publisist, «Neue Zeit» jurnalının redaktoru (1883–1917), 80-ci illərdə marksizmə qoşulmuşdu; sonralar opportünizm mövqelərinə keçmiş və alman sosial-demokratiyasında və II İnternasionalda sentrnzmin ideoloqu olmuşdur.

Kvintililər–Roma patrisilər qəbiləsi.

Key (Kaye), Con Uilyam (1814–1876)–ingilis müstəmləkə mə'muru, Hindistanın tarixinə və etnoqrafiyasına, habelə Əfqanıstanda və Hindistanda ingilis müstəmləkə müharibələrinin tarixinə dair bir sıra əsrlərin müəllifi.

Kekule (Kekule), Fridrix Avqust (1829–1896)–məşhur alman kimyaçısı.

Kelli-Vşinevetskaya (Kelley-Wischnewetzky), Florens (1859–1932)–Amerika tərcüməçisi, sosialist, sonra burjua reformisti; Rusiyadan mühacirət etmiş sosialist L.Vişnevetskinin arvadı.

Kepler (Kepler), Iohann (1571–1630)–görməli alman astronomu, planetlərin hərəkəti qanununu kəşf etmişdir.

Kinkel (Kinkel), Qotfrid (1815–1882)–alman şairi və publisisti, xırda burjua demokrati, 1849-cu il Baden-Pfalts üsyanının iştirakçısı; Londonda xırda burjua mühacirlərinin liderlərindən biri, Marksə və Engelsə qarşı mübarizə aparmışdır.

Klavdilər–Roma patrisilər qəbiləsi.

Klapka (Klapka), Dyörd (Georq) (1820–1892)–macar generalı, 1848–1849-cu illər inqilabı dövründə macarların inqilabi ordularından birinə komandanlıq etmişdir; sonra mühacir, 1866-cı il Avstriya-Prussiya müharibəsi zamanı Prussiya hökuməti tərəfindən təşkil edilmiş macar legionuna komandanlıq etmişdir.

Kleyn (Klein), Iohann Yakob (1817–1896)–Kölnə həkim, Kommunistlər ittifaqının üzvü, kommunistlərin Köln muhakiməsində (1852) müttəhimlərdən biri.

Klisfen–Afina siyasi xadimi, eramızdan əvvəl 510–507-ci illərdə qəbilə quruluşunun qalıqlarını ləğv etməyə və Afinada quldar demokratiyası yaradılmasına yönəldilən islahatlar keçirmişdi.

Kobden (Cobden), Riçard (1804–1865)–ingilis fabrikcisi, burjua siyasi xadimi, fritrederlərin liderlərindən və Taxıl qanunlarına qarşı cəmiyyətin banilərindən biri; parlament üzvü.

Kovalevski, Maksim Maksimoviç (1851–1916)–rus alimi və siyasi xadimi, burjua liberalı, ibtidai icma quruluşunun tarixinə dair bir sıra əsərlərin müəllifi.

Kollinz (Collins), Antoni (1676–1729)–ingilis materialist filosofu.

Kolumb (Colombo), Xristofor (1451–1506)–Amerikanı kəşf etmiş görkəmli dəniz səyyahı.

Kopernik (Kopernik), Nikolay (1473–1543)–böyük polyak astronomu, heliosentrik dünya sistemi haqqında təlimin yaradıcısı.

Kopp (Kopp), German Frans Morits (1817–1892)–alman alimi, kimyaçı.

Koşut (Kossuth), Layoş (Lüdviq) (1802–1894)–macar milli azadlıq hərəkatının başçısı, 1848–1849-cu illər inqilabında burjua demokratik elementlərə rəhbərlik etmişdir; macar inqilabi hökumətinin başçısı, inqilabın məğlubiyyətindən sonra Macarıstandan mühacirət etmişdir.

Krige (Kriege), German (1820–1850)–alman jurnalisti, «həqiqi sosializm»in nümayəndəsi, 40-cı illərin ikinci yarısında Nyu-Yorkda alman «həqiqi socialistləri» qrupuna başçılıq etmişdir.

Kristian, hersoq *Qlüksburqski* (1818–1906)–1852-ci ildən Danimarka taxt-tacının varisi, 1863–1906-cı illərdə IX Kristian adı ilə Danimarka kralı.

Kromvel (Cromwell), Oliver (1599–1658)–XVII əsr ingilis burjua inqilabı dövründə burjuaziyanın və burjualaşmış zadəganların başçısı, 1653-cü ildən etibarən İngiltərənin, Şotlandiyanın və İrlandiyanın lord-protektoru.

Kroford (Crawford), Emili (1831–1915)–ingilis jurnalisti, Parisdə bir sıra ingilis qəzetlərinin muxbiri.

Krupp (Krupp), Fridrix Alfred (1854–1902)–Almaniyanın poladtökmə və hərbi sənayesinin iri maqnatı.

Kulanj de–bax: Füstel de Kulanj, Nüma Deni.

Kulman (Kuhlmann), Georq–Avstriya hökumətinin gizli xəbərçisi; özünü «peyğəmbər» kimm qələmə verirdi; 40-cı illərdə İsveçrədə alman veytlingçi sənətkarları arasında dini frazeologiyadan istifadə edərək «həqiqi sosializm» ideyalarını təbliğ edirdi.

Kunov (Cunow), Henrix Vilhelm Karl (1862–1936)–alman sosial-demokratı, tarixçi, sosioloq və etnoqraf; 80–90-cı illərdə marksistlərə qoşulmuşdu; sonralar təftişçi idi.

Küvyə (Cuvier), Jorj (1769–1832)–görməli fransız təbiətşünası, elmə zidd olan idealist fəlakətlər nəzəriyyəsinin müəllifi.

Gervinus (Gervinus), Georq Qotfrid (1805–1871)–alman burjua tarixcisi, liberal; 1848-ci ildə Frankfurt Milli məclisinin deputatı.

Gizo (Guizot), Fransua Pyer Giyom (1787–1874)–fransız burjua tarixcisi və dövlət xadimi, 1840-cı ildən 1848-ci ilədək Fransanın daxili və xarici siyasətinə fə'lən rəhbərlik etmişdir.

Göqq (Goegg), Amandus (1820–1897)–alman jurnalisti, xırda burjua demokratı, 1849-cu ildə Baden müvəqqəti hökumətinin üzvü, inqilab məğlub edildikdən sonra Almaniya mülhacirət etmişdi; 70-ci illərdə alman sosial-demokratlarına qoşulmuşdu.

Göte (Goethe), İohann Volfhanq (1749–1832)–böyük alman yazıçı və mütəfəkkiri.

Gülix (Gulich), Qustav (1791–1847)–alman burjua iqtisadçısı və tarixcisi, xalq təsərrüfatı tarixinə dair bir sıra əsərlərin müəllifi.

L

Lavrov, Pyotr Lavroviç (1823–1900)–rus sosioloqu və publisisti, xalqçılığın ideoloqlarından biri, fəlsəfədə eklektik; İnternasionalın üzvü, Paris Kommunasının iştirakçısı, xalqçı məsləkli bir sıra vaxtaşırı nəşrlərin redaktoru.

Lavuazye (Lavoisier), Antuan Loran (1743–1794)–görməli fransız kimyaçısı, flokistonun varlığı fərziyyəsini təkzib etmişdir; habelə siyasi iqtisad və statistika problemləri ilə məşğul olurdu.

Layel (Luell), Çarlz (1797–1875)–məşhur ingilis alimi, geoloq.

Lamark (Lamarck), Jan Batist Pyer Antuan (1744–1829)–görməli fransız təbiətşünası, biologiyada ilk bitkin təkamül nəzəriyyəsinin yaradıcısı, Darvinin sələfi.

Lamartin (Lamartine), Alfons (1790–1869)–fransız şairi, tarixcisi və siyasi xadimi; 1848-ci ildə xarici işlər naziri və əslində müvəqqəti hökumətin başçısı.

Lange (Lange), Fridrix Albert (1828–1875)–alman burjua filosofu, neokantçı, materializmin və sosializmin düşməni.

Lange (Lange), Xristian Konrad Lüdviq (1825–1885)–alman filoloqu, Qədim Roma tarixinə dair bir sıra əsərlərin müəllifi.

Laplas (Laplace), Pyer Simon (1749–1827)–görkəmli fransız astronomu, riyaziyyatçısı və fizikşünas, Kantdan asılı olmadan günəş sisteminin qaz şəklində olan dumanlıqdan yaranması fərziyyəsini inkişaf etdirmiş və riyazi cəhətdən əsaslandırmışdı.

Lassal (Lassalle), Ferdinand (1825–1864)–alman xırda burjua publisisti, vəkil, 1848–1849-cu illərdə Reyn əyalətində demokratik hərəkətdə iştirak etmişdir; 60-cı illərin əvvəllərində fəhlə hərəkətinə qoşulmuşdur; Ümumalman fəhlə ittifaqının (1863) banilərindən biri; Prussiyanın hegemonluğu altında Almaniyanın «yuxarıdan» birləşdirilməsi siyasətini müdafiə edirdi; alman fəhlə hərəkətində opportunist cərəyanın başlanğıcını qoymuşdur.

Lafayet (Lafayette), Mari Jozef Pol (1757–1834)–fransız generalı, XVIII əsrin sonunda olmuş fransız burjua inqilabı ərəfəsində iri burjuazıyanın başçılarından biri.

Lafarq (Lafargue), Pol (1842–1911)–beynəlxalq fəhlə hərəkətinin görkəmli xadimi, görkəmli marksizm təbliğatçısı, Internasionalın Baş Şurasının üzvü, İspaniya üçün katib-müxbir (1866–1869), Fransada (1869–1870), İspaniyada və Portuqaliyada (1871–1872) Internasional bölmələrinin təşkilində iştirak etmişdir, Haaqa konqresinin (1872) nümayəndəsi, Fransada Fəhlə partiyasının banilərindən biri; Marks və Engelsin şagirdi və silahdaşı.

Lebbok (Lubbock), Con (1834–1913)–ingilis darvinci bioloqu, etnoloqu və arxeoloqu; ibtidai cəmiyyət tarixinə dair bir sıra əsərlərin müəllifi.

Leverye (Le-Verrier), Urben Jan Jozef (1811–1877)–görkəmli fransız astronomu və riyaziyyatçısı.

Levi (Levi), Lion (1821–1888)–ingilis burjua iqtisadçısı, statistik və hüquqşünası.

Levkip (eramızdan əvvəl V əsr)–görkəmli qədim yunan materialist filosofu, atomistika nəzəriyyəsinin banisi.

Ledrü-Rollen (Ledru-Rollin), Aleksandr Ogüst (1807–1874)–fransız publisisti, xırda burjua demokratlarının başçılarından biri, «Reforme» qəzetinin redaktoru; Müəssislər və Qanunvericilik məclislərinin deputatı, orada Dağ partiyasına başçılıq etmişdir, sonralar mühacir olmuşdur.

Leybnits (Leibniz), Qotfrid Vilhelm (1646–1716)–böyük alman riyaziyyatçısı, idealist filosof.

Leytam (Latham), Robert Qordon (1812–1888)–ingilis filoloqu və etnoloqu.

Leonardo da Vinci (Leonardo da Vinci (1452–1519)–böyük italyan rəssamı, ensiklopediyaçı alim və İntibah dövrünün mühəndisi.

Lessner (Lessner), Fridrix (1825–1910)–alman və beynəlxalq fəhlə hərəkatının görkəmli xadimi; Kommunistlər ittifaqının üzvü, 1848-1849-cu illər inqilabının iştirakçısı, kommunistlərin Köln muhakiməsində (1852) müttəhimlərdən biri; 1856-cı ildən e`tibarən Londonda mühacir, alman fəhlələrinin London Kommunist maarifçi cəmiyyətinin üzvü, I Internasionalın Baş Şurasının üzvü, İngiltərə Müstəqil fəhlə partiyasının banilərindən biri; Marks və Engelsin dostu və silahdaşı.

Leturno (Letourneau), Şarl Jan Mari (1831–1902)–fransız burjua sosioloqu və etnoqrafı.

Libix (Liebig), Yustus (1803–1873)–görkəmli alman alimi, aqrokimyanın banilərindən biri.

Libknext (Liebknecht), Vilhelm (1826–1900)–alman və beynəlxalq fəhlə hərəkatının görkəmli xadimi; 1848–1849-cu illər inqilabının iştirakçısı, Kommunistlər ittifaqının və I Internasionalın üzvü; alman sosial-demokratiyasının banilərindən və rəhbərlərindən biri; Marks və Engelsin dostu və silahdaşı.

Livi, Tit (eramızdan əvvəl 59-cu il–eramızın 17-ci ili)–Roma tarixcisi, «Şəhər salındığı zamandan e`tibarən Roma tarixi» əsərinin müəllifi.

Linney (Linne), Karl (1707–1778)–görkəmli İsveç təbiətşünası, bitki və heyvanların təsnifatı sisteminin yaradıcısı.

Liutprand (təx. 922–təx. 972)–orta əsr tarixcisi və yepiskopu, «Əcir» əsərinin müəllifi.

Lokk (Locke), Con (1632–1704)–görkəmli ingilis dualist-filosofu, sensualist.

Lonq (II əsrin sonu–III əsrin əvvəli)–qədim yunan yazıçısı.

Loxner (Lochner), Georq (təx. 1824-cü ildə anadan olmuşdur)–alman və beynəlxalq fəhlə hərəkatının xadimi, ixtisasına görə dülgər, Kommunistlər ittifaqının üzvü, I Internasionalın Baş Şurasının üzvü; Marks və Engelsin dostu və silahdaşı.

Lui Bonapart–bax: *Napoleon III*

Lui-Napoleon–bax: *Napoleon III*

Lui-Filipp (1773–1850)–hersok *Orleanlı*, Fransa kralı (1830–1848).

Lukian (təx. 120–təx. 180)–qədim yunan yazıçısı, ateist.

Lüdovik XIV (1638–1715)–Fransa kralı (1643–1715).

Lüksemburqlar–çex krallarının (1310–1437), macar krallarının (1387–1437) və Müqəddəs Roma imperiyası imperatorlarının (fəsilələrlə 1308–1437-ci illər) sülaləsi.

Lüter (Luther), Martin (1483–1546)–Reformasıyanın görkəmli xadimi, Almaniyada protestantlığın (lüterançılığın) banisi; alman bürgerlərinin ideoloqu.

M

Mabli (Mably), Qabriyel (1709–1785)–görkəmli fransız sosioloqu, utopik bərabərçilik kommunizminin nümayəndəsi.

Madzini (Mazzini), Cüzeppe (1805–1872)–İtaliya inqilabçısı, burjua demokrati, İtaliyada milli azadlıq hərəkatının başçılarından biri; 1849-cu ildə Roma respublikası müvəqqəti hökumətinin başçısı, 1850-ci ildə Londonda Avropa demokratiyası Mərkəzi

komitəsinin təşkilatçılarından biri; I Internasional yaradıldığı zaman onu öz təsiri altına almağa çalışırdı, İtaliyada fəhlə hərəkatının müstəqil inkişafına mane olurdu.

Mayer (Mayer), Yulius Robert (1814–1878)–görməli alman təbiətşünası, enerjinin saxlanması və çevrilməsi qanununu ilk kəşf edənlərdən biri.

Makiavelli (Machiavelli), Nikkolo (1469–1527)–İtaliya siyasi xadimi, tarixçi və yazıçı.

Mak-Lennan (MacLennan), Con Fergüson (1827–1881)–Şotlandiya burjua hüquqçu və tarixçisi, nığah və ailə tarixinə dair əsərlərin müəllifi.

Maltus (Malthus), Tomas Robert (1766–1834)–ingilis keşişi, iqtisadçı; insana nifrət əhali nəzəriyyəsini təbliğ edirdi.

Manners (Manners), Con Cems Robert (1818–1906)–ingilis dövlət xadimi, tori, sonralar mühafizəkar; parlament üzvü, mühafizəkarlar hökumətində dəfələrlə nazir vəzifələri tutmuşdur.

Mantell (Mantell), Gideon Olcerno (1790–1852)–ingilis geoloqu və paleontoloqu, öz əsərlərində elmi məlumatları bibliya əfsanələri ilə birləşdirməyə çalışırdı.

Mantöyfel (Manteuffel), Otto Teodor, baron (1805–1882)–Prussiya dövlət xadimi, daxili işlər naziri (1848–1850), nazir-prezident (1850–1858).

Marat (Marat), Jan Pol (1743–1793)–fransız publisisti, XVIII əsrin sonundakı fransız burjua inqilabının görkəmli xadimi, yakobinlərin başçılarından biri.

Marks (Marx), Jenni, fon Vestfalen (1814–1881)–Karl Marksın arvadı, sədaqətli dostu və köməkçisi.

Marks (Marx), Karl (1818–1883) (biografiyasına dair məlumat).

Martinyetti (Martignetti), Paskuale (1844–1920)–İtaliya sosialisti, Marks və Engelsin əsərlərinin italyan dilinə tərcüməçisi.

Maurer (Maurer), Georq Lüdviq (1790–1872)–görməli alman burjua tarixçisi, qədim və orta əsr Almaniyası ictimai quruluşunun tədqiqatçısı.

Medler (Madler), İohann Henrix (1794–1874)–alman astronomu.

Meyn (Maine), Henri Samner (1822–1888)–ingilis hüquqçusu, «Qədim hüquq» kitabının müəllifi.

Meynsner (Meissner), Otto Karl (1819–1902)–Hamburqda kitab nəşiri, «Kapitalı», Marks və Engelsin bir sıra digər əsərlərini nəşr etmişdir.

Mentel (Mentel), Xristian Fridrix (1812-ci ildə anadan olmuşdur)–alman dərzişi, Ədalətlilər ittifaqının üzvü, 1846–1847-ci illərdə İttifaqın işi ilə əlaqədar olaraq Prussiyada həbsxanada olmuşdur.

Merinq (Mehring), Frans (1846–1919)–Almaniya fəhlə hərəkatının görkəmli xadimi, tarixçi və publisist; 80-ci illərdə marksist olmuşdur; Almaniya və alman sosial-demokratiyası tarixinə dair bir sıra əsərlər yazmışdır, K.Marksın bioqrafiyasını yazmışdır; «Neue Zeit» jurnalının redaktoru; alman sosial-demokratiyası sol cinahının liderlərindən və nəzəriyyəçilərindən biri; Almaniya Kommunist partiyasının yaradılmasında görkəmli rol oynamışdır.

Metternix (Metternich), Klemens, knyaz (1773–1859)–Avstriyanın irticaçı dövlət xadimi; xarici işlər naziri (1809–1821) və kansler (1821–1848), Müqəddəs ittifaqın təşkilatçılarından biri.

Mikel (Miquel), Iohann (1828–1901)–alman siyasi xadimi, 40-cı illərdə Kommunistlər ittifaqının üzvü, sonralar nasional-liberal; 90-cı illərdə Prussiyanın maliyyə naziri.

Milde (Milde), Karl Avqust (1805–1861)–Sileziyada iri fabrikaçı, 1848-ci ildə Prussiya Milli məclisinin (may–iyun) sədri, sağ cinaha mənsub idi.

Minye (Mignet), Fransua Ogüst Mari (1796–1884)–fransız liberal-burjua tarixcisi, burjua cəmiyyətinin bərqərar olması tarixində sinfi mübarizənin rolunu başa düşməyə yaxınlaşmışdı.

Moleşott (Moleschott), Yakob (1822–1893)–burjua fizioloqu və filosofu, vulqar materializmin nümayəndəsi; Almaniya, İsveçrə və İtaliya tədris müəssisələrində dərs demişdir.

Moll (Moll), Iosif (1813–1849)–alman və beynəlxalq fəhlə hərəkatının görkəmli xadimi, Ədalətlilər ittifaqının rəhbərlərindən biri, Kommunistlər ittifaqı Mərkəzi komitəsinin üzvü, 1849-cu il Baden-Pfalts üsyanının iştirakçısı, Murq üzərində vuruşmada öldürülmüşdür.

Molyer (Moliere), Jan Batist (əsl фамилиясы *Poklendir*) (1622–1673)–böyük fransız dramaturqu.

Mommzen (Mommsen), Teodor (1817–1903)–alman burjua tarixcisi, Qədim Roma tarixinə dair bir sıra əsərlərin müəllifi.

Montalamber (Montalembert), Mark Rene (1714–1800)–fransız generalı, hərbi mühəndis, XIX əsrdə geniş tətbiq edilən istehkamların yeni sistemini işləyib hazırlamışdır.

Monteskye (Montesquieu), Şarl (1689–1755)–görkəmli fransız burjua sosioloqu, iqtisadçı və yazıçı, XVIII əsr burjua Maarifçiliyinin nümayəndəsi, konstitusiyalı monarxiyanın nəzəriyyəçisi.

Morqan (Morgan), Luis Henri (1818–1881)–görkəmli amerikan alimi, ibtidai cəmiyyət tarixcisi, kortəbii materialist.

Morelli (Morelly) (XVIII əsr)–Fransada utopik bərabərçilik kommunizminin görkəmli nümayəndəsi.

Morni (Morny) Şarl Ogüst Lui Jozef, qraf *de* (1811–1865)–fransız siyasi xadimi, bonapartçı, III Napoleonun ögey qardaşı, 1851-ci il dekabrın 2-də dövlət çevrilişinin başçılarından biri.

Mosx–eramızdan əvvəl II əsrin ortalarında yaşamış qədim yunan şairi.

Mudi (Moody), Duayt Liman (1837–1899)–Amerikada protestant kilsəsi xadimi və təbliğçisi.

Müntser (Münzer), Tomas (təx. 1490–1525)–böyük alman inqilabçısı, Reformasiya və 1525-ci il kəndli müharibəsi dövründə kəndli-plebey cəbhəsinin başçısı və ideoloqu, utopik bərabərçilik kommunizmi ideyasını təbliğ edirdi.

N

Napoleon I Bonapart (1769–1821)–Fransa imperatoru (1804–1814 və 1815).

Napoleon III (Lui-Napoleon Bonapart) (1808–1873)–I Napoleonun qardaşı oğlu, İkinci respublikanın prezidenti (1848–1851), fransa imperatoru (1852–1870).

Napoleon, prins–bax: *Bonapart*, Napoleon Jozef Şarl Pol.

Nearx (eramızdan əvvəl təx. 360–312)–Makedoniyanın hərbi dəniz komandanı, Makedoniya donanmasının Hindistandan Mesopotamiyaya səfərinin (eramızdan əvvəl 326–324) təsvirini tərtib etmişdir.

Nedejde (Nadejde), Ion (1854–1928)–Rumıniya publisisti, sosial-demokrat, 90-cı illərdən e`tibarən opportunist idi.

Negeli (Nageli), Karl Vilhelm (1817–1891)–məşhur alman botaniki, Darvinin əleyhdarı, aqnostik və metafizik.

Neper (Napier), Con (1550–1617)–Şotlandiya riyaziyyatçısı, loqarifmin ixtiraçısı.

Nibur (*Niebuhr*), Bartold Georq (1776–1831)–alman burjua tarixçisi, antik dünya tarixinə dair bir sıra əsərlərin müəllifi.

Nikolay I (1796–1855) Rusiya imperatoru (1825–1855).

Notyunq (Nothjung), Peter (1821–1866)–alman dərzisi, Köln fəhlə ittifaqının üzvü, Kommunistlər ittifaqının üzvü, kommunistlərin Köln mühakiməsində (1852) müttəhimlərdən biri.

Nüton (Newton), Isaak (1642–1727)–böyük ingilis fizikşünası, astronomu və riyaziyyatçısı, klassik mexanikanın banisi.

O

Odoakr (təx. 434–493)–alman drujinaları başçılarından biri, 476-cı ildə Roma imperatorunu devirmiş və İtaliya ərazisində birinci «barbar» krallığının kralı olmuşdur.

Oken (Oken), Lorents (1779–1851)–alman təbiətşünası və naturfilosofu.

Olqa (969-cu ildə vəfat etmişdir)–böyük Kiyev knyaginyası.

Orsini (Orsini), Feliçe (1819–1858)–İtaliya inqilabçısı, burjua demokrati və respublikaçısı, İtaliyanın milli azadlığı və birləşdirilməsi uğrunda mübarizənin görkəmli iştirakçılarından biri; III Napoleona qəsd üstündə e`dam edilmişdir.

Otto (Otto), Karl Vunibald (təx. 1809-cu ildə anadan olmuşdur)–alman kimyaçısı, 1848–1849-cu illərdə Köln Fəhlə ittifaqının üzvü, Kommunistlər ittifaqının üzvü, kommunistlərin Köln mühakiməsində (1852) müttəhimlərdən biri.

Ouen (Owen), Robert (1771–1858)–böyük ingilis utopist sosialisti.

P

Paqanini (Paganini), Nikkolo (1782–1840)–böyük italyan skripkaçı və bəstəkarı.

Palqreyv (Palgrave), Robert Harri Inqlis (1827–1919)–ingilis bankiri və iqtisadçısı, «Economist» jurnalının (1877–1883) nəşiri.

Palmerston (Palmerston), Henri Con *Templ*, vikont (1784–1865)–ingilis dövlət xadimi, tori, 1830-cu ildən e`tibarən viqlərin liderlərindən biri; xarici işlər naziri (1830–1834, 1835–1841 və 1846–1851), daxili işlər naziri (1852–1855) və baş nazir (1855–1858 və 1859–1865).

Pauderli (Powderly), Tirens Vinsent (1849–1924), 70–90-cı illərdə ABŞ fəhlə hərəkatının opportunist liderlərindən biri; 1879–1893-cü illərdə «Əmək cəngavərləri ordeni»nə rəhbərlik etmişdir, proletariyatın inqilabi hərəkatı əleyhinə çıxırdı, proletariyatın burjuaziya ilə əməkdaşlığına tərəfdar idi; 1896-cı ildə respublikaçı partiyaya qoşulmuşdu.

Persey (eramızdan əvvəl 212–166)–Makedoniya padşahı (eramızdan əvvəl 179–168).

Petti (Petty) Uilyam (1623–1687)–görmədi ingilis iqtisadçısı və statistikaçısı, İngiltərədə klassik burjua siyasi iqtisadının bunövrəsini qoymuşdur.

Pisistrat (eramızdan əvvəl təx. 600–527)–Afina tiranı (eramızdan əvvəl fasilələrlə 460–527).

Plini (Qay Plini Sekund) (23–79)–Roma alimi, 37 kitabdan ibarət «Təbii tarix» əsərinin müəllifi.

Plutarx (təx. 46–təx. 125)–qədim yunan yazıçısı, idealist filosofu.

Pristli (Priestley), Cozef (1733–1804)–məşhur ingilis kimyaçısı, materialist filosof və tərəqqipərvər ictimai xadim.

Prokopi Kesariyalı (V əsrin sonu–təx. 562);–Bizans tarixçisi, 8 kitabdan ibarət «Yustinianın farslarla, vandallarla və qotlarla etdiyi müharibələrin tarixi» adlı əsərin müəllifi.

Prudon (Proudhon), Pyer Jözef (1809–1865)–fransız publisisti, iqtisadçı və sosioloqu, xırda burjua ideoloqu, anarxizmin banilərindən biri.

Ptolemey, Klavdi (II əsr)–qədim yunan riyaziyyatçısı, astronomu və coğrafiyaşünası, geosentrik dünya sisteminə dair tə`limin yaradıcısı.

Putkamer (Puttkamer), Robert Viktor (1828–1900)–Prussiyanın irticaçı dövlət xadimi, daxili işlər naziri (1881–1888).

Pfender (Pafnder), Karl (1818–1876)–alman və beynəlxalq fəhlə hərəkatı xadimi, rəssam; 1845-ci ildən e`tibarən Londonda mühacir, alman fəhlələrinin London Maarif cəmiyyətinin, Kommunistlər ittifaqı Mərkəzi komitəsinin üzvü, I Internasionalın Baş Şurasının üzvü (1864–1867 və 1870–1872); Marks və Engelsin dostu və silahdaşı.

R

Rave (Rave), Hanri–fransız jurnalisti, Engelsin əsərlərinin fransız dilinə tərcüməçisi.

Rayt (Wright), Aşer (1803–1875)–Amerika missioneri, 1831-ci ildən 1875-ci ilə qədər hindlilər arasında yaşamış, onların dilinin lüğətini tərtib etmişdir.

Ramm (Ramm), German–alman sosial-demokratı, 1875-ci ildə «Volksstaat» qəzeti redaksiyasının üzvü.

Rasin (Racine), Jan (1639–1699)–fransız dramaturqu, fransız klassisizminin nümayənpəsi.

Rassel (Russel), Con (1792–1878)–ingilis dövlət xadimi, viqlərin lideri, baş nazir (1846–1852 və 1865–1866).

Rafael Santi (Rafaello Santi) (1483–1520)–İntibah dövrünün böyük italyan rəssamı.

Reyf (Reiff), Vilhelm Jozef (1824–cü ildə anadan olmuşdur)–Köln Fəhlə ittifaqının üzvü, Kommunistlər ittifaqının üzvü, 1850-ci ildə İttifaqdan xaric edilmişdir; kommunistlərin Köln mühakiməsində (1852) müttəhimlərdən biri.

Renan (Renan), Ernest (1823–1892)–fransız filoloqu və xristian tarixcisi, idealist filosof.

Rikardo (Ricardo), David (1772–1823)–ingilis iqtisadçısı, klassik burjua siyasi iqtisadının ən böyük nümayəndəsi.

Riçard I Aslan ürəkli (1157–1199)–ingilis kralı (1189–1199).

Rişelye (Richelieu) Arman Jan *dü Plessi*, hersoq (1585–1642)–Fransada mütləqiyyət dövrünün böyük dövlət xadimi, kardinal.

Robespyer (Robespierre), Maksimilian (1758–1794)–XVIII əsrin axırlarındakı fransız burjua inqilabının görkəmli xadimi, yakobinlərin başçısı, inqilabi hökumətin rəhbəri (1793–1794).

Rottek (Rotteck), Karl (1775–1840)–alman burjua tarixcisi və siyasi xadimi, liberal.

Rotşildlər–Avropanın bir sıra ölkələrində bankları olan bankirlər sülaləsi.

Rözer (Röser), Peter Herhard (1814–1865)–alman fəhlə hərəkatının xadimi; 1848–1849-cu illərdə Köln Fəhlə ittifaqı sədrinin müavini; Kommunistlər ittifaqının üzvü, kommunistlərin Köln mühakiməsində (1852) müttəhimlərdən biri, sonralar ləssalçılara qoşulmuşdu.

Ruge (Ruge), Arnold (1802–1880)–alman publisisti, gənc hegelçi; burjua radikalı; 1848-ci ildə Frankfurt Milli məclisinin deputatı, sol cinaha mənsub idi; 50-ci illərdə İngiltərədə alman xırda burjuaziya mühacirlərinin liderlərindən biri; 1866-cı ildən sonra nasional-liberal.

Russo (Rousseau), Jan Jak (1712–1778)–görkəmli fransız maarifçisi, demokrat, xırda burjua ideoloqu, deist-filosof.

S

Salvian (təx. 390–təx. 484)–Marseldə xristian keşişi və yazıçı, «Allahın idarəçiliyi haqqında» əsərinin müəllifi.

Sanki (Sankey), Ayra David (1840–1908)–Amerikada protestant təbliğçisi.

Sezar (Qay Yuli Sezar) (eramızdan əvvəl təx. 100–44)–məşhur Roma sərkərdəsi və dövlət xadimi.

Sekki (Secchi), Ancelo (1818–1878)–İtaliya astronomu, Günəş və ulduzların öyrənilməsi sahəsində apardığı tədqiqatları ilə tanınmışdır; yezuit idi.

Sen-Simon (Saint-Simon), Hanri (1760–1825)–böyük fransız utopist sosialisti.

Servet (Servet), Mikel (1511–1553)–İntibah dövrünün görkəmli ispan alimi, peşəsinə görə həkim, qan dövrünün tədqiqi sahəsində mühüm kəşflər etmişdir.

Servi Tulli (eramızdan əvvəl 578–534)–Qədim Romanın yarıməfsanəvi padşahı.

Sivilis, Yuli (I əsr)–germanlarda batavlar tayfasının başçısı, Roma hökmranlığına qarşı german və Qalliya tayfalarının üsyanına başçılıq etmişdir. (69–70 və ya 69–71 illər).

Skott (Scott), Valter (1771–1832)–görkəmli ingilis romançı yazıçısı.

Smit (Smith), Adam (1723–1790)–ingilis iqtisadçısı, klassik burjua siyasi iqtisadının ən böyük nümayəndələrindən biri.

Solon (eramızdan əvvəl təx. 638–təx. 558)–məşhur Afina qanunvericisi, xalq kütlələrinin təsiri altında qəbilə aristokratiyasına qarşı yönəldilən bir sıra islahatlar keçirmişdir.

Sossür (Saussure), Hanri (1829–1905)–İsveçrə zooloqu.

Spinoza (Spinoza), Barux (Benedikt) (1632–1677)–görkəmli Hollandiya materialist filosofu, ateist.

Struve, Pyotr Bernqardoviç (1870–1944)–rus burjua iqtisadçısı və publisisti, «leqal marksist», sonralar kadetlərin liderlərindən biri, ağ mühacir.

Stüartlar–1371-ci ildən Şotlandiyada və İngiltərədə hökmranlıq edən (1603–1649, 1660–1714) kral sülaləsi.

Surita (Zurita), Alonso–ispan məmur, XVI əsrin ortalarında Mərkəzi Amerikada yaşamışdır.

T

Tarkvini Məğrur (eramızdan əvvəl 534–təx. 509)–Qədim Romanın yarıməfsanəvi padşahı; rəvayətə görə xalq üsyanı nəticəsində qovulmuş və bundan sonra Romada respublika quruluşu yaradılmışdı.

Tatsit (Publi Korneli Tatsit) (təx. 55–təx. 120)–görkəmli Roma tarixçisi, «Almaniya», «Tarixlər», «Annallar» əsərlərinin müəllifi.

Taylor (Tylor), Eduard Bernett (1832–1917)–görkəmli ingilis etnoqrafı, mədəniyyət və etnoqrafiya tarixində təkamül məktəbinin yaradıcısı.

Teodorix–iki vestqot kralının adı–I Teodorixin (təx. 418–451 də hökmranlıq etmişdir) və II Teodorixin (təx. 453–466-da hökmranlıq etmişdir) və ostqotlar kralı Teodorixin (474–526-cı illərdə hökmranlıq etmişdir) adı.

Tyer (Thiers), Adolf (1797–1877)–fransız burjua tarixçisi və dövlət xadimi, orleançı icraiyyə hakimiyyətinin başçısı (nazirlər şurasının sədri) (1871), respublika prezidenti (1871–1873); Paris Kommunasının cəlladı.

Tyerri (Thierry), Ogüsten (1795–1856)–francız liberalburjua tarixçisi.

Tiberi (eramızdan əvvəl 42–eramızın 37-ci ili)–Roma imperatoru (14–37).

Tile (Thile), Karl German fon (1812–1889)–Prussiya diplomatı, Prussiya (1862–1871) və Almaniya imperiyası (1871–1873) xarici işlər nazirinin müavini.

Tomson (Thomson), Uilyam, 1892-ci ildən e'tibarən baron *Kelvin* (1824–1907)–görkəmli ingilis fizikşünası, termodinamika, elektrotexnika, riyazi fizika sahəsində çalışmışdır; 1852-ci ildə «kainatın istilik ölümü» idealist fərziyyəsini irəli sürmüşdür.

Torvaldsen (Thorvaldsen), Bertel (1768–1844)–məşhur Danimarka heykəltəraşı.

Torriçelli (Torricelli), Evançelista (1608–1647)–görkəmli italyan fizikşünası və riyaziyyatçısı.

Tölke (Tölkke), Karl Vilhelm (1817–1893)–alman sosial-demokratı, lassaçı Ümumalman fəhlə ittifaqının rəhbərlərindən biri.

Trir (Trier), Gerson (1851-ci ildə anadan olmuşdur)–Danimarka sosial-demokratı, Sosial-demokrat partiyasının inqilabi azlığının liderlərindən biri; partiyanın opportunist qanadının reformist siyasətinə qarşı mübarizə aparırdı; Engelsin əsərlərinin Danimarka dilinə tərcüməçisi.

U

Uatt (Watt), Cems (1736–1819)–görkəmli ingilis ixtiraçısı, universal buxar mühərrikini quraşdırmışdır.

Uilson (Wilson), Cozef Xavlok (1858–1929)–ingilis tred-yunion hərəkətinin xadimi, parlament üzvü, burjuaziya ilə əməkdaşlığın tərəfdarı idi.

Ulfila (və ya *Vulfila*) (təx. 311–383)–vestqot kilsə xadimi və siyasi xadim, qotları xristianlaşdırırdı, qot əlifbasının yaradıcısı, bibliyanı qot dilinə tərcümə etmişdir.

Uotson (Watson), Con Forbs (1827–1892)–ingilis həkimi, müstəmləkə mə'muru; 1858–1879-cu illərdə Londonda Hindistan muzeyi direktorunun müavini, Hindistan haqqında bir sıra əsərlərin müəllifi.

F

Fabilər–Roma patrisilər qəbiləsi.

Fayson (Fison), Lorimer (1832–1907)–ingilis avstraliyaşünas-etnoqrafı, missioner; Avstraliya və Fiçi tayfaları haqqında bir sıra əsərlərin müəllifi; 1871-ci ildən A.U.Hauitti ilə əməkdaşlıq etmiş, onunla birlikdə «Kamilaroylar və kurnaylar» və «Kurnaylar tayfası, onun əminamanlıq və müharibə zamanı adətləri» əsərlərini yazmışdır.

Feyerbax (Feuerbach), Lüdviq (1804–1872)–Marksdan əvvəlki dövrün böyük alman materialist filosofu.

Feokrit–eramızdan əvvəl III əsrdə yaşamış qədim yunan şairi.

Ferdinand V Katolik (1452–1516)–Kastiliyanın kralı (1474–1504) və hökmdarı (1507–1516), II Ferdinand adı ilə Araqon kralı (1479–1516).

Filipp II Avqust (1165–1223)–Fransa kralı (1180–1223).

Fixte (Fichte), İohann Qotlib (1762–1814)–klassik alman fəlsəfəsinin nümayəndəsi, subyektiv idealist.

Fişer (Fischer), Rixard (1855–1926)–alman sosial-demokratı, Sosial-demokrat partiyası İdarə hey'ətinin katibi (1890–1893), partiyanın kitab nəşriyyatının rəhbəri (1893–1903).

Flokon (Flocon),–Ferdinan (1800–1866)–fransız siyasi xadimi və publisisti, xırda burjua demokrati, «Reforme» qəzetinin redaktorlarından biri, 1848-ci ildə müvəqqəti hökumətin üzvü.

Foqt (Vogt), Karl (1817–1895)–alman təbiətşünası, vulqar materialist, xırda burjua demokrati; Almaniya 1848–1849-cu illər inqilabının iştirakçısı, 50–60-cı illərdə mühacirətdə Lui Bonapartın gizli pullu çasusu olmuşdur.

Forster (Forster), Uilyam Eduard (1818–1886)–ingilis fabrikcisi və siyasi xadimi, liberal, parlament üzvü, İrlandiya işləri üzrə nazir (1880–1882); milli azadlıq hərəkatını amansızlıqla yatırmaq siyasəti yeridirdi.

Frans I (1768–1835)–Avstriya imperatoru (1804–1835).

Frans-Iosif I (1830–1916)–Avstriya imperatoru (1848–1916).

Frederik VII (1808–1863)–Danimarka kralı (1848–1863).

Freyliqrat (Freiligrat), Ferdinand (1810–1876)–alman şairi, yaradıcılığının əvvəlində romantik, sonra inqilabçı şair, 1848–1849-cu illərdə «Neue Rzenische Zeitung»un redaktorlarından biri, Kommunistlər ittifaqının üzvü, 50-ci illərdə inqilabi mübarizədən uzaqlaşmışdı.

Fridrix II («Böyük» ləqəbi verilmişdi) (1712–1786)–Prussiya kralı (1740–1786).

Fridrix-Vilhelm (1620–1688)–Brandenburq kurfürstü (1640–1688).

Fridrix-Vilhelm III (1770–1840)–Prussiya kralı (1797–1840).

Fridrix-Vilhelm IV (1795–1861)–Prussiya kralı (1840–1861).

Friman (Freeman), Eduard Oqastes (1823–1892)–ingilis burjua tarixcisi, liberal, Oksford universitetinin professoru.

Fukidid (eramızdan əvvəl təx. 460–təx. 395)–qədim yunanların böyük tarixcisi, «Peloponnes müharibəsinin tarixi» əsərinin müəllifi.

Fuld (Fould), Aşil (1800–1867)–fransız bankiri, orleançı, sonra bonapartçı; 1849–1867-ci illərdə dəfələrlə maliyyə naziri vəzifəsində olmuşdur.

Furye (Fourier), Şarl (1772–1837)–böyük fransız utopik sosialisti.

Füstel de Kulanj (Fustel de Coulanges), Nüma Deni (1830–1889)–Fransa burjua tarixcisi, «Qədim mülki icma» və s. kitablarının müəllifi.

H

Habsburqlar–1273-cü ildən 1806-cı ilədək (fasilələrlə) Müqəddəs Roma imperiyası adlanan imperiya imperatorlarının, Avstriya imperatorlarının (1804-cü ildən) və Avstriya–Macarıstan imperatorlarının (1867–1918) sülaləsi.

Hazenklever (Hasenclever), Vilhelm (1837–1889)–alman sosial-demokratı, lassalçı, Ümumalman fəhlə ittifaqının prezidenti (1871–1875).

Hanzeman (Hansemann), David (1790–1864)–iri alman kapitalisti, Reyn liberal burjuaziyasının liderlərindən biri, 1848-ci ilin mart–sentyabrında Prussiyanın maliyyə naziri.

Hardi (Hardie), Cems Keyr (1856–1915)–ingilis fəhlə hərəkatı xadimi, reformist, Şotlandiya fəhlə partiyasının (1888-ci ildən) və Müstəqil fəhlə partiyasının (1893-cü ildən) banisi və lideri, leyborist partiyasının fəal xadimi.

Harni (Harney), Corc Culian (1817–1897)–ingilis fəhlə hərəkatının görkəmli xadimi, çartizmin sol cinahının başçılarından biri; çartizmin bir sıra vaxtaşırı nəşrlərinin redaktoru; Marks və Engelslə əlaqə saxlayırdı.

Hartli (Hartley), David (1705–1757)–ingilis həkimi, materialist filosof.

Hartman (Hartmann), Eduard (1842–1906)–alman idealist filosofu.

Harrinq (Harring), Harro (1798–1870)–alman yazıçısı, xırda burjua radikalı; 1828-ci ildən e`tibarən (fəsilələrlə) müxtəlif ölkələrdə mühacirətdə yaşamışdır.

Hasselman (Hasselmann), Vilhelm (1844-cü ildə anadan olmuşdur)–lassalçı Ümumalman fəhlə ittifaqının rəhbərlərindən biri, 1871–1875-ci illərdə «Neuer Social-Demokrat»ın redaktoru; 1875-ci ildən e`tibarən alman sosial-demokrat partiyasının üzvü; 1880-ci ildə anarxist kimi partiyadan xaric edilmişdir.

Hatsfeldt (Hatzfeldt), Sofya, qrafinya (1805–188!)–Lassalın dostu və tərəfdarı.

Hauitt (Howitt), Alfred Uilyam (1830–1908)–ingilis avstraliyaşünas-etnoqrafı, Avstraliyada müstəmləkə məmuru (1862–1901); Avstraliya tayfaları haqqında bir sıra əsərlərin müəllifi; 1871-ci ildən L.Faysonla əməkdaşlıq etmiş, onunla birlikdə «Kamilaroylar və kurnaylar» və «Kurnaylar tayfası, onun əminamanlıq və müharibə zamanı adətləri» əsərlərini yazmışdır.

Haupt (Haupt), German Vilhelm (təx. 1831-ci ildə anadan olmuşdur)–alman ticarət qulluqçusu, Kommunistlər ittifaqının üzvü, Köln kommunistlərinin işinə görə həbs olunanlardan biri, istintaq zamanı xaincəsinə ifadə vermişdir; məhkəmədən qabaq polis tərəfindən azad olunmuş və Braziliyaya qaçmışdır.

Heyne (Heine), Henrix (1797–1856)–böyük alman inqilabçı şairi.

Heyser (Hausser), Lüdviq (1818–1867)–alman burjua tarixcisi və siyasi xadimi, liberal, Heydelberqdə professor.

Helvald (Hellwald), Fridrix Anton Heller (1842–1892)–Avstriya etnoqrafı, coğrafiyaşünası və tarixcisi.

Hegel (Şegel), Georq Vilhelm Fridrix (1770–1831)–klassik alman fəlsəfəsinin ən görkəmli nümayəndəsi; obyektiv idealist.

Henrix IV (1553–1610)–fransız kralı (1589–1610).

Henrix VII (1457–1509)–ingilis kralı (1485–1509).

Henrix VIII (1491–1547)–ingilis kralı (1509–1547).

Heraklit (eramızdan əvvəl təx. 540–480)–qədim yunanların görkəmli filosofu, dialektikanın banilərindən biri, kortəbii materialist.

Herveq (Herwegh), Georq (1817–1875)–məşhur alman şairi, xırda burjua demokrati.

Herodot (eramızdan əvvəl təx. 484.–təx. 425)–qədim yunan tarixcisi.

Herşel (Nerschel), Vilyam (1738–1822)—məşhur ingilis astronomu.

Hinkel (Hinkel), Karl (1794–1817)—alman tələbəsi, Almaniyanın birləşdirilməsi uğrunda müxalifətçi tələbə hərəkatının iştirakçısı.

Hobbs (Hobbes), Tomas (1588–1679)—görməli ingilis filosofu, mexanistik materializmin nümayəndələrindən biri.

Hogensollern (Hoenzollern), Leopold, prins, 1885-ci ildən knyaz 1835–1905)—Hogensollerilər sülaləsinin nümayəndələrindən biri, 1870-ci ildə İspaniya taxt-tacının iddiaçısı.

Hogensollernlər—Brandenburq kürfürstləri (1415–1701), Prussiya kralları (1701–1918) və Almaniya imperatorları (1871–1918) sülaləsi.

Hogenştaufenlər—Müqəddəs Roma imperiyası adlanan imperiyanın (1138–1254) imperatorlar sülaləsi.

Homer—Qədim Yunanıstanın yarıəfsanəvi şairi, «İliada» və «Odisseya»nın müəllifi.

Hofman fon Fallersleben (Hoffman van Fallersleben) Avqust Henrix (1798–1874)—alman burjua şairi və filoloqu.

Höysler (Heusler), Andreas (1834–1921)—İsveçrə burjua hüquqçusu, İsveçrə və Almaniya hüququna dair bir sıra əsərlərin müəllifi.

Höxberq (Höchberg), Karl (1853–1885) (təxəllüsü *L.Rixter*)—alman sosial-reformisti; 1876-cı ildə sosial-demokrat partiyasına qoşulmuşdu, reformist ruhlu bir sıra qəzet və jurnalların əsasını qoymuş və onları pulla təmin etmişdir.

Humboldt (Humboldt), Aleksandr (1769–1859)—görməli alman alimi, təbiətşünası və səyyahı.

Huşke (Huschke), Georq Filirr Eduard (1801–1886)—alman burjua hüquqçusu, Roma hüququna dair bir sıra əsərlərin müəllifi.

Ç

Çex (Tschech), Henrix Lüdviq (1789–1844)—Prussiya məmur, 1832–1841-ci illərdə Ştorkov (Prussiya) şəhərinin burqomistri, demokrat; kral IV Fridrix Vilhelmin həyatına qəsd üstündə edam edilmişdir.

C

Ciffen (Giffen), Robert (1837–1910)—ingilis burjua iqtisadçısı və statistikaçısı, maliyyə məsələləri üzrə mütəxəssis, ticarət nazirliyində statistika departamentinin rəisi.

CorC (George), Henri (1839–1897)—Amerika publisisti, burjua iqtisadçısı; torpaqların burjua hökuməti tərəfindən milliləşdirilməsi ideyasını kapitalizm quruluşunda bütün sosial ziddiyyətləri aradan qaldırmaq vasitəsi kimi təbliğ edirdi; Amerika fəhlələrinin hərəkatına başçılıq etməyə və onu burjua reformatorçuluğu yoluna yönəltməyə çalışırdı.

Coul (Joule), Cems Preskott (1818–1889)—məşhur ingilis fizikşünası, elektromaqnezizm və istiliyin tədqiqi ilə məşğul olurdu.

Ş

Şapper (Schapper), Karl (1812–1870)—Almaniya və beynəlxalq fəhlə hərəkatının görkəmli xadimi, Ədalətlilər ittifaqının rəhbərlərindən biri, Kommunistlər ittifaqı Mərkəzi komitəsinin üzvü, Almaniyada 1848–1849-cu illər inqilabının iştirakçısı, 1850-ci ildə Kommunistlər ittifaqı parçalandığı zaman təfriqəçi-fitnəkar fraksiyanın liderlərindən biri; 1856-cı ildən yenidən Marksla yaxınlaşmışdı; I Internasionalın Baş Şurasının üzvü idi.

Şveytser (Schweitzer), Iohann Baptist (1833–1875)—Almaniyada lassaçılığın görkəmli nümayəndələrindən biri; Ümumalman fəhlə ittifaqının prezidenti (1867–1871); alman fəhlələrinin I Internasionala birləşməsinə mane olurdu, Sosial-demokrat fəhlə partiyasına qarşı mübarizə aparırdı; 1872-ci ildə Prussiya hökumət orqanları ilə əlaqəsi olduğu ifşa edildikdən sonra Ittifaqdan xaric edilmişdi.

Şekspir (Shakespeare), Vilyam (1564–1616)—böyük ipkilis yazıçısı.

Şeftsberi (Shaftesbury), Antoni, qraf (1671–1713)—ingilis moralist filosofu, deizmin görkəmli nümayəndəsi; ictimai xadim, viq.

Şiller (Schiller), Fridrix (1759–1805)—böyük alman yazıçısı.

Şlosser (Schlosser), Fridrix Xristof (1776–1861)—alman burjua tarixcisi, liberal, alman tarixşünaslığında Heydelberq məktəbinin rəhbəri.

Şlöffel (Schlöffel), Qustav Adolf (1828–1849)—alman tələbəsi və jurnalisti, inqilabçı, Almaniyada və Macarıstanda 1848–1849-cu illər inqilabının fəal iştirakçısı; döyüş zamanı həlak olmuşdur.

Şmidt (Schmidt), Konrad (1863–1932)—alman iqtisadçı və filosofu, təftişçiliyin ideya mənbələrindən biri olan əsərlərin müəllifi.

Şopenhauer (Schopenhauer), Artur (1788–1860)—alman idealist filosofu, volüntarizmin, irrasionalizmin və pessimizmin təbliğçisi, Prussiya yunkerlərinin ideoloqu.

Şöman (Schömann), Georq Fridrix (1793–1879)—alman filoloqu və tarixcisi, Qədim Yunanıstanın tarixinə dair bir sıra əsərlərin müəllifi.

Şramm (Schramm), Karl Avqust—alman sosial-demokratı, reformist, «Jahrbuch für Socialwissenschaft und Sozialpolitik»in redaktorlarından biri, 80-ci illərdə partiyadan çıxmışdır.

Ştarke (Starcke), Karl Nikolay (1858–1926)—Danimarka burjua filosofu və sosioloqu.

Şteyn (Stein), Yulius (1813–1889)—Sileziyada müəllim, publisist, burjua demokrati; 1848-ci ildə Prussiya Milli məclisinin deputatı, sol cinaha mənsub idi.

Ştiber (Stieber), Vilhelm (1818–1882)—Prussiya polis mə'muru, Prussiya siyasi polisinin rəisi (1850–1860), Kölnə Kommunistlər ittifaqı üzvlərinə qarşı məhkəmə prosesinin (1852) təşkilatçılarından biri və bu prosesdə əsas şahid.

Ştirner (Stirner), Maks (Kaspar *Şmidtin* ədəbi təxəllüsü) (1806–1856)—alman filosofu, gənc hegelçi, burjua fərdiyyəçiliyinin və anarxizmin ideoloqlarından biri.

Ştökker (Stoecker), Adolf (1835–1909)–alman keşişi və mürtəce siyasi xadimi, xristian-sosial partiyasının banisi (1878) və lideri, sosialist fəhlə hərəkatının qatı düşməni və antisemitizmin təbliğçisi.

Ştraus (Straub), David Fridrix (1808–1874)–alman filosofu və publisisti, görkəmli gənc hegelçilərdən biri; 1866-cı ildən sonra nasional-liberal.

Ştrusberq (Strouberg), Betel Henri (1823–1884)–iri alman dəmir yol podratçısı; 1873-cü ildə müflisləşmişdi.

Ştumm (Stumm), Karl (1836–1901)–iri alman sənayeçisi, mühafizəkar, fəhlə hərəkatının ən qatı düşməni.

Şultse-Deliç (Schulze-Delitzsch), German (1808–1883)–alman siyasi xadimi və vulqar burjua iqtisadçısı; 1848-ci ildə Prussiya Milli məclisinin deputatı; 60-cı illərdə burjua proqressistlər partiyasının liderlərindən biri; kooperativ cəmiyyətləri yaratmaq yolu ilə fəhlələri inqilabi mübarizədən yayındırmağa çalışırdı.

Şurts (Schurz), Karl (1829–1906)–alman xırda burjua demokrati, 1849-cu il Baden-Pfalts üsyanının iştirakçısı; İsveçrəyə mühacirət etmişdi; sonralar ABŞ dövlət xadimi.

ƏDƏBİ VƏ MİFOLOJİ PERSONAJ

Avraam–bibliya rəvayətinə görə, qədim yəhudi patriarxi.

Aqamemnon–qədim yunan mifologiyasında Arqosun əfsanəvi padşahi, «İliada» qəhrəmanlarından biri, Troya müharibəsində yunan qoşunun başçısı, Esxilin eyni adlı faciəsinin qəhrəmanı.

Alteya–qədim yunan mifologiyasında padşah Testinin qızı, Meleaqrın anası.

Anaitis–qədim İran mifologiyasında su və məhsuldarlıq ilahəsi Anaxitanın qədim yunanca adı; Anaxitaya pərəstiş Ermənistanda geniş yayılmışdı, burada onun surəti Kiçik Asiya məhsuldarlıq ilahəsinin surəti ilə birləşmişdi.

Apollon–qədim yunan mifologiyasında günəş və işıq allahı, incəsənətin himayəçisi.

Arqonavtlar–qədim yunan mifologiyasında əjdahanın qoruduğu qızıl qoyun yununu gətirmək üçün «Arqo» gəmisində Kolxidaya yola düşən qəhrəmanlar.

Ariadna–qədim yunan mifologiyasında Krit çarı Minosun qızı; Minotavr əjdahasını öldürdüyü labirintdən çıxmaqda Tezeyə kömək etmişdir.

Astarta–Finikiya mifologiyasında məhsuldarlıq və məhəbbət ilahəsi Aştoretin qədim yunan adı.

Afina Pallada–qədim yunan mifologiyasında başdca ilahələrdən biri, müharibə ilahəsi və müdriklik təcəssümü; Afina dövlətinin himayəçisi sayılırdı.

Afrodita–qədim yunan mifologiyasında məhəbbət və gözəllik ilahəsi.

Axilles və ya *Axill*–qədim yunan mifologiyasında Troyanı mühasirəyə alan yunan qəhrəmanlarından ən cəsuru; Homerin «İliada»sının əsas qəhrəmanlarından biri, mifologiyaya görə, Axilles bədənində ən zəif yer olan dabanından oxla ölümcül yaralanmışdı.

Boreadlar—qədim yunan mifologiyasında şimal küləyi Boreyin və Afina çarının qızı Oreytiyanın övladları.

Brunhilda (Brünhilda)—qədim alman xalq eposunda, habelə «Nibelunqlar haqqında mahnı» adlı orta əsr alman poemasında qəhrəman qadın, Islandiya kraliçası, sonra isə burqundların kralı Qunterin arvadı.

Qudrun (*Kudrun*)—qədim alman xalq eposunun, habelə XIII əsrdə yaranmış alman orta əsr poeması «Qudrun»da baş qəhrəman olan qadın, hegelinqlər kralı Hetelin və irlendyalı Hildanın qızı, zelendiyalı Herviqin nişanlısı; ormanlı (normandiyalı) Hartmurt tərəfindən oğurlanmış, on üç il onun əsiri olmuş, ona ərə getməkdən imtina etmişdir; Herviq tərəfindən azad edildikdən sonra onun arvadı olmuşdur.

Qunter—qədim alman xalq eposunun, habelə «Nibelunqlar haqqında mahnı» adlı orta əsr alman poemasının qəhrəmanı, burqundların kralı.

Dafnis—Lonqun (II–III əsrlər) «Dafnis və Xloya» adlı qədim yunan romanının qəhrəmanı; vurğun çoban surəti.

Demodok—Homerin «Odisseyə» poemasının qəhrəmanlarından biri, feakların əfsanəvi padşahı Alkinoyun sarayında kor müğənni.

Don-Kixot—Servantesin eyni adlı romanının baş qəhrəmanı.

Droste-Fişerinq—alman satirik xalq mahnısında personaj.

Evmey—Homerin «Odisseyə» poemasının qəhrəmanlarından biri, Itaka adasının padşahı Odisseyin donuz otaranı, öz ağasının uzun illər davam edən səyahəti müddətində ona sadıq qalmışdır.

Egist və ya *Egisf*—qədim yunan mifologiyasında Klitemnestranın aşnası, Aqamemnonun öldürülməsində iştirak etmişdir; Esxilin «Aqamemnon» və «Xoeforlar» adlı faciələrinin («Oresteya» trilogiyasında ikinci və üçüncü hissələrin) qəhrəmanı.

Erinilər—qədim yunan mifologiyasında intiqam ilahələri, Esxilin «Xoeforlar» və «Evmenidlər» adlı faciələrinin («Oresteya» trilogiyasında ikinci və üçüncü hissələrin) qəhrəmanları.

Eteokl—qədim yunan mifologiyasında Fiv padşahı Edipin oğullarından biri, hakimiyyət uğrunda mübarizədə öz qardaşı Poliniki öldürmüş və həmin təkbətək vuruşmada özü də ölmüşdür; bu əfsanə Esxilin «Fivə qarşı yeddi nəfər» faciəsinin əsasını təşkil etmişdir.

Etsel—qədim yunan xalq eposunun, habelə «Nibelunqlar haqqında mahnı» adlı orta əsr poemasının qəhrəmanı, hunların kralı.

Jorj Danden—Molyerin «Jorj Danden və ya Aldadılmış ər» komediyasında əsas surət, var-yoxdan çıxmış və ərini məharətlə aldadan aristokrat qadınla evlənmiş sadələvh bir varlı kəndli surəti.

Zevs—qədim yunan mifologiyasında baş allah.

Ziqfrid—qədim alman xalq eposunun, habelə «Nibelunqlar haqqında mahnı» adlı alman orta əsr poemasının baş qəhrəmanı.

Ziqfrid morlandiyalı—qədim alman xalq eposunun, habelə XIII əsrdə yaranmış alman orta əsr «Qudrun» poemasının qəhrəmanı; Qudrunun rədd etdiyi adaxlılardan biri.

Zigebant irlandiyalı—qədim alman xalq eposunun, habelə XIII əsrdə yaranmış alman orta əsr «Qudruyn» poemasının qəhrəmanı; irlandiyalıların padşahı.

Zoluşka—bir çox xalqlar arasında geniş yayılmış məşhur nağılın qəhrəmanı, nahaq yerə incidilən zərif və zəhmətkeş qızın surəti.

Kassandra—qədim yunan mifologiyasında Troya padşahı Priamın qızı; falçı, Troya üzərində qələbədən sonra Aqamemnon tərəfindən kəniz kimi aparılmışdı; Esxilin «Aqamemnon» faciəsinin qəhrəmanlarından biri.

Kleopatra—qədim yunan mifologiyasında şimal küləyi allahı Boreyin qızı.

Klitemnestra—qədim yunan mifologiyasında Aqamemnonun arvadı, əri Troya müharibəsindən qayıtdıqdan sonra ərini öldürmüşdür; Esxilin «Oresteya» faciəsinin qəhrəmanı.

Krimhilda—qədim alman xalq eposunun, habelə «Nibelunqlar haqqında mahnı» adlı orta əsr alman poemasının qəhrəmanı, burqundların kralı Qunterin bacısı, Ziqfridin adaxlısı, sonra arvadı, əri həlak olduqdan sonra hunların kralı Etselin arvadı.

Logi—qədim Skandinaviya mifologiyasında kinli iblis, od allahı, qədim Skandinaviyanın «Böyük Edda» adlı xalq eposunun qəhrəmanı.

Meleagr—qədim yunan mifologiyasında Kalidon şəhərinin əfsanəvi padşahı Eneyin və Alteyanın oğlu, o öz dayılarını öldürmüşdür.

Mefistofel—Götenin «Faust» faciəsinin əsas surətlərindən biri.

Militta—qədim yunan adı Iştardır, Babilistan mifologiyasında məhəbbət və məhsuldarlıq ilahəsi.

Moisey (Musa)—bibliya rəvayətinə görə peyğəmbər və qanunverici, qədim yəhudiləri Misir əsirliyindən azad etmiş və onlara qanunlar vermişdir.

Muli—Homerin «Odissey» poemasının surətlərindən biri, carçı.

Nestor—qədim yunan mifologiyasında Troya müharibəsində iştirak edən yunan qəhrəmanlarından ən qocası və ən ağıllısı.

Nyordr—qədim Skandinaviya mifologiyasında məhsuldarlıq allahı, qədim Skandinaviyanın «Böyük Edda» adlı xalq eposunun qəhrəmanı.

Odissey—Homerin «Iliada» və «Odissey» poemalarının qəhrəmanı, Itaka adasının əfsanəvi padşahı, Troya müharibəsi zamanı yunan qoşunu başçılarından biri, şücaəti, hiyləgərliyi və bəlağətli danışığı ilə fərqlənirdi.

Orest—qədim yunan mifologiyasında Aqamemnon və Klitemnestranın oğlu, atasının öldürülməsi üstündə öz anasından və Egistdən intiqam almışdır; Esxilin «Xoeforlar» və «Evmenidlər» adlı faciələrinin («Oresteya» trilogiyasında ikinci və üçüncü hissələrin) qəhrəmanı.

Polinik—qədim yunan mifologiyasında Fiv padşahı Edipin oğullarından biri; hakimiyyət uğrunda mubarizədə öz qardaşı Eteoklu öldürmüş, özü də həmin təkbətək vuruşmada həlak olmuşdur; bu əfsanə Esxilin, «Fivə qarşı yeddi nəfər» faciəsinin əsasını təşkil etmişdir.

Prometey—qədim yunan mifologiyasında titanlardan biri, allahlardan odu oğurlamış və adamlara gətirmişdir; cəza olaraq qayaya zəncirlənmişdi, orada qartal onun qara ciyərini dimdikləyirdi.

Radamant—qədim yunan mifologiyasında ağıllı, ədalətli hakim.

Romul—qədim Romanın əfsanəvi banisi və birinci padşahı.

Sif—qədim Skandinaviya mifologiyasında ildırımsağan allah Torun arvadı, qədim Skandinaviyanın «Böyük Edda» adlı xalq eposunun qəhrəmanlarından biri.

Tevkr—Homerin «İliada» poemasının qəhrəmanı, Troya yaxınlığında vuruşmuşdur.

Tezey—qədim yunan mifologiyasında başlıca qəhrəmanlardan biri, Afinanın əfsanəvi padşahı, Afina dövlətinin yaradılması ona isnad edilirdi.

Telamon—qədim yunan mifologiyasında qəhrəmanlardan biri, Troyaya qarşı yürüşün iştirakçısı.

Telemax—Homerin «Odisseyə» poemasının qəhrəmanı, Itaka adasının padşahı Odisseyin oğlu.

Testi—qədim yunan mifologiyasında Etoliyada Plevronun əfsanəvi padşahı.

Uta norveçli—qədim alman xalq eposunun, habelə XIII əsrdə yaradılan «Qudrun» adlı orta əsr poemasının qəhrəmanı.

Finey—qədim yunan mifologiyasında kor peyğəmbər; Boreyni qızı Kleopatra ilə birinci nigahından doğulmuş uşaqlarına ikinci arvadının təhriki ilə əzab vermiş, buna görə də allahlar tərəfindən cəzalandırılmışdır.

Freyə—qədim Skandinaviya mifologiyasında məhsuldarlıq və məhəbbət ilahəsi, qədim Skandinaviya xalq eposu «Böyük Edda»nın qəhrəmanı, öz qardaşı olan allah Freyrin arvadı.

Xloya—Lonqun (II–III əsrlər) «Dafnis və Xloya» adlı qədim yunan romanının qəhrəmanı, vurğun çoban qız surəti.

Hadubrand—«Hilderbrand haqqında mahnı» adlı qədim german eposunun qəhrəmanlarından biri, bu eposun baş qəhrəmanı Hildebrandın oğlu.

Hanimed—qədim yunan mifologiyasında allahlar tərəfindən oğurlanıb Olimpə gətirilən, orada Zevsin sevimlisi və saqisi olan gözəl bir oğlan.

Hartmut—qədim german xalq eposunun, habelə XIII əsrdə yaranmış «Qudrun» adlı orta əsr alman poemasının qəhrəmanı, Orman (Normandiya) kralının oğlu, Qudrunun rədd edilən adaxlılarından biri.

Hekata—qədim yunan mifologiyasında ay işığı ilahəsi, üç başı və üç bədəni vardı, ölümlərin yeraltı səltənətində əjdaha və kölgələr hakimi; şər və cadugərliyin himayəçisi.

Herakl—qədim yunan mifologiyasında məşhur qəhrəman, öz hədsiz gücü və qəhrəmanlıq hünərləri ilə məşhurdur.

Herviq—qədim german xalq eposunun, habelə XIII əsrdə yaradılan «Qudrun» adlı orta əsr alman poemasının qəhrəmanı, Zelandiya kralı, Qudrunun adaxlısı, sonra əri.

Hetel—qədim german xalq eposunun, habelə XIII əsrdə yaradılan «Qudrun» adlı orta əsr alman poemasının qəhrəmanı, hegelinqlərin kralı.

Hefest—qədim yunan mifologiyasında od allahı, dəmirçilik sənətinin himayəçisi.

Hilda—qədim german xalq eposunun, habelə XIII əsrdə yaradılan «Qudrun» adlı orta əsr alman poemasının qadın qəhrəmanı, irlandiyalıların kralının qızı, hegelinqlərin kralı Hetelin arvadı.

Hildebrand—«Hildebrand haqqında mahnı» adlı qədim german qəhrəmanlıq eposunun baş qəhrəmanı.

Şeylok—Şekspirin «Venetsiya taciri» komediyasında surət; amansız sələmçi, vekselin şərtlərinə görə borcunu qaytara bilməyən borclusunun ətindən bir girvənkə kəsilməsini tələb edirdi.